

1964. SZEP 10.

47/

50003

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ



A-2
50007

EGYETEM KÖNYVTÁR
SZEGED
FOLYÓIRATOK
1965 116



1965 116

VOL. 91.

1964. 1. SZÁM

91. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

91. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztőbizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum). Távb.: 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111–010

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: Posta Központi Hírlap Iroda.
Budapest V., József nádor tér 1. Távb.: 180–850. Csekk számla: 61 257

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kőszegi Frigyes:</i> A halomsíros kultúra néhány magyarországi leletéről	3
<i>Mócsy András:</i> Scribák a pannóniai kisvárosokban	16
<i>Dienes István:</i> A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása	18
<i>Sz. Czeglédy Ilona—Koppány Tibor:</i> A középkori Ecsér falu és temploma	41

KÖZLEMÉNYEK

<i>Wessetzky Vilmos:</i> Észrevételek az óegyiptomi nílusi hajózásról	62
<i>Trogmayer Ottó:</i> Megjegyzések a Körös-csoport relatív időrendjéhez	67
<i>Bökönyi Sándor:</i> A maroslele-panai neolitikus telep gerinces faunája	87
<i>Gabler Dénes:</i> Az importált terra sigillaták forgalma Pannóniában	94
<i>Méri István:</i> Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban	111

SZEMLE

<i>Oroszlán Zoltán:</i> Hampel József	116
<i>Hajdú Péter:</i> Észrevételek László Gyula, „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai” című könyvéhez	118
<i>Barkóczi László:</i> Beszámoló a Corpus Inscriptionum Latinarum százéves jubileumi ünnepségéről	124
<i>Soproni Sándor:</i> Tabula Imperii Romani L. 34 szekciójának budapesti ülése	125
<i>B. Bónis Éva:</i> A Rei Cretariae Romanae Fautorum konferenciája Strasbourgban 1963-ban	125
<i>Szilágyi János:</i> Az aquincumi múzeum új kiállításáról	125

419

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

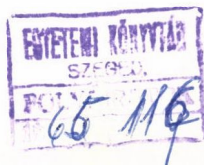
1965 FEB _ 8

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA



VOL. 91.

91. KÖTET



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1964

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

91. kötet 1964.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kőszegi Frigyes</i> : A halomsíros kultúra néhány magyarországi leletéről	3
<i>Szabó Miklós</i> : A pannóniai kelta személynévanyag vizsgálata	165
<i>Mócsy András</i> : Scribák a pannóniai kisvárosokban	16
<i>Sz. Póczy Klára</i> : Újabb aquincumi múmiasír	176
<i>Hajnal Lászlóné</i> : Az újabb aquincumi múmiasír textilanyagának vizsgálata	192
<i>Simonyi Dezső</i> : Pannóniai bolgárok és kuturgur-bolgárok	194
<i>Dienes István</i> : A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása	18
<i>Sz. Czeplédy Ilona — Koppány Tibor</i> : A középkori Ecsér falu és temploma	41

KÖZLEMÉNYEK

<i>Wessetzky Vilmos</i> : Észrevételek az óegyiptomi nílusi hajózásról	62
<i>Gáboriné Csánk Veronika</i> : Megfigyelések a békásmegyeri őskori telepen	201
<i>Trogmayer Ottó</i> : Megjegyzések a Körös-csoport relatív időrendjéhez	67
<i>Bökönyi Sándor</i> : A maroslele—panai neolitikus telep gerinces faunája	87
<i>Makkay János</i> : Megjegyzések a „Fanytűvő Sámson” ikonográfiájához	216
<i>Alföldy Géza</i> : Municipium Iasorum	218
<i>Mócsy András</i> : Egy kisázsiai lovasízt sírköve a Soproni Múzeumban	222
<i>Nagy Tibor</i> : Egy budai Hercules-oltár feliratának revíziója	224
<i>Gábler Dénes</i> : Az importált terra sigillaták forgalma Pannóniában	94
<i>Méri István</i> : Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban	114
<i>Sz. Czeplédy Ilona</i> : Előzetes jelentés a diósgyőri belső vár 1963. évi feltárásáról	229

SZEMLE

<i>Oroszlán Zoltán</i> : Hampel József	116
<i>Hajdú Péter</i> : Észrevételek László Gyula, „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai” című könyvéhez	118
<i>Győrffy György</i> : A IV. Nemzetközi Szláv Régészeti Szeminárium	238
<i>B. Thomas Edit</i> : Beszámoló a VIII. Nemzetközi Klasszika-Archaeológiai Kongresszusról	242
<i>Barkóczi László</i> : Beszámoló a Corpus Inscriptionum Latinarum százéves jubileumi ünnepségéről	124
<i>Soproni Sándor</i> : Tabula Imperii Romani L. 34. szekciójának budapesti ülése	125
<i>Kiss Ákos</i> : A párisi nemzetközi mozaikkonferenciáról	242
<i>B. Bónis Éva</i> : A Rei Cretariae Romanae Fautorum konferenciája Strasbourgban 1963-ban	125
<i>Bohn Péter</i> : Tabáni kelta leletanyag vizsgálata	243
<i>Szilágyi János</i> : Az aquincumi múzeum új kiállításáról	125
<i>Radocsay Dénes</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1963. évi működéséről	248
<i>Soproni Sándor</i> : A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége 1963. évben	249
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1963</i>	249

IRODALOM

<i>Castiglione László — Nagy Emese</i> : Folia Archaeologica XIV. kötet	127
<i>Castiglione László — Entz Géza</i> : Folia Archaeologica XV. kötet	269
<i>Bóna István</i> : I. Kovrig, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán	130
<i>Perényi József</i> : Á. Sós, Die Ausgrabungen Géza Fehér's in Zalavár. S. Bökönyi, Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár	132
<i>Dienes István</i> : Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. — Fehér G.—K. Éry K.—Kralovánszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok 2.	134
<i>Moravcsik Gyula</i> : Győrffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza	139
<i>Bóna István</i> : Alt-Thüringen VI. kötet	271
<i>Vértés László</i> : S. Giedion, The External Present. The Beginnings of Art	140
<i>László Gyula</i> : J. Ozols, Ursprung und Herkunft der zentralrussischen Fatjanowo-Kultur	273
<i>Erdélyi István</i> : Ю. А. Заднепровский, Древние земледельческие культуры Ферганы. МИА 118	141
<i>Alföldy Géza</i> : J. Wiesner, Die Thraker	142
<i>Szabó Miklós</i> : J. de Vries, Keltische Religion	143
<i>F. Petres Éva</i> : K. Peschel, Die vorgeschichtliche Keramik der Gleichberge bei Römhild in Thüringen	275
<i>Barkóczi László</i> : Th. Walser—T. Pekáry, Die Krise des römischen Reiches	144
<i>Oroszlán Zoltán</i> : Аполлония илирийская — Apollonia e Ilirisé	144
<i>Nagy Tibor</i> : A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae	276
<i>Soproni Sándor</i> : R. Noll, Das römische Gräberfeld von Salurn	277
<i>L. Kovrig Ilona</i> : J. Werner, Die Langobarden in Pannonien	145
<i>Parádi Nándor</i> : B. Polla, Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalúzany)	148
<i>Komoróczy Géza</i> : W. Andrea, Lebenserinnerungen eines Ausgräbers	149
<i>Németh Endre</i> : Magyar régészeti irodalom 1963.	150

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ф. Кёсеги: О некоторых находках курганный культуры на территории Венгрии	3
М. Сабо: Изучение личных имён Паннонских кельтов	165
А. Мочи: Писцы в маленьких паннонийских городах	16
К. С. Поци: Новейшая аквинкумская могила с мумификацией	176
Л. Хайнал: Изучение текстильного материала новейшей аквинкумской могилы с мумификацией	192
Д. Шимонь: Паннонские болгары и кутургур-болгары	194
И. Диенеш: Пояс эпохи завоевания страны из Каранчлапуйтё и его мордовская аналогия	18
С. И. Цегледи—Т. Коппань: Средневековое село Эчер и его церковь	41

СООБЩЕНИЯ

В. Вешетски: Замечания относительно древнеегипетского нильского судоходства	62
Г. В. Чанк: Наблюдения на бекашмедьерском поселении первобытной эпохи	201
О. Трогмайер: Замечания к релятивной хронологии Кереш-группы	67
Ш. Бекени: Позвоночные животные неолитического поселения Марошлеле—Пана	87
Я. Маккаи: Заметки по поводу иконографии «Самсона, вырывающего деревья»	215
Г. Алфёльди: Municipium Iasorum	218
А. Мочи: Каменное надгробье малоазиатского офицера всадника в Шопронском музее	222
Т. Надь: Ревизия надписи одного будайского Геркулес алтаря	224
Д. Габлер: Данные о торговле terra sigillata в Паннонии	94
И. Мери: Развешанные лошадиные черепа в селениях эпохи Арпадовичей	119
С. И. Цегледи: Предварительный доклад о состоянии Диондёрской внутренней крепости в 1961 году	229

ОБОЗРЕНИЕ

З. Орослан: Иोजеф Гампель	116
П. Хайду: Замечания к книге Дьюлы Ласло: Östörténetünk legkorábbi szakaszai	118
Дь. Дьёрффи: IV Международный семинар археологов-славистов	238
Э. Томас: Отчёт о VIII Международном конгрессе по классической археологии	242
Л. Баркоци: Отчёт о празднествах столетия серии Corpus Inscriptionum Latinarum	124
Ш. Шопрони: Будапештское заседание секции Tabula Imperii Romani L. 34	125
А. Киши: О Парижской Международной конференции по греко-римской мозаике	242
Б. Е. Бонши: Конференция 1963 года Rei Cretariae Romanae Fautorum. в Штрассбурге	125
П. Бон: Исследования материала находок табанских кельтов	243
Я. Силади: О новой выставке аквинкумского Музея	125
Д. Рабодачи: Отчёт о работе Обществ венгерской археологии, истории искусств нумизматике в 1963 году	248
Ш. Шопрони: Деятельность Обществ венгерской археологии, истории искусств нумизматике в 1963 году	249
Археологические исследования в 1963 году	249

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Л. Кастильоне—Э. Надь: Folia Archeologia T. XIV.	127
Л. Кастильоне—Г. Энтз: Folia Archeologica T. XV.	269
И. Бона: I. Kovrig, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán.	130
И. Перени: Á. Sós, Die Ausgrabungen Géza Fehér's in Zalavár. — Š. Bökönyi, Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár	132
И. Диенеш: Szőke B., A honfoglaló- és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok 1. Fehér G.—K. Éry K.—Kralovánszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás kori Árpád-kori sírleletei R. T. 2.	134
Дь. Моравичк: Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza	139
И. Бона: Alt-Thüringen T. VI.	271
Л. Вертеш: S. Gideon, The Eternal Present. The Beginnings of Art.	140
Дь. Ласло: J. Ozols, Ursprung und Herkunft der zentralrussischen Fatjanowo-Kultur	273
И. Эрдели: Ю. А. Заднепровской, Древние земледельческие культуры Ферганы. МИА 118	141
Г. Алфёльди: J. Wiesner, Die Thraker.	142
М. Сабо: J. de Vries, Keltische Religion	143
Э. Ф. Петреш: K. Peschel, die vorgeschichtliche Keramik der Gleichberge bei Römhild in Thüringen	275
Л. Баркоци: Th. Walser—T. Pekáry, Die Krise des römischen Reiches.	144
З. Орослан: Аполлония иллирийская	144
Т. Надь: A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae	276
Ш. Шопрони: R. Noll, das römerzeitliche Gräberfeld von Salurn.	277
Л. И. Ковриг: J. Werner, Die Longobarden in Pannonien	145
Н. Пароди: B. Polla, Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany.)	148
Г. Комороци: W. Andrea, Lebenserrinnerungen eines Ausgräbers	149
Э. Немет: Библиография венгерской археологической литературы за 1963 г.	150

TABLE DES MATIERES

ETUDES

<i>F. Kőszegi</i> : Sur quelques trouvailles de Hongrie de la civilisation à tumuli	3
<i>M. Szabó</i> : Etude sur l'anthroponymie celtique de Pannonie	165
<i>A. Mócsy</i> : Les Scribae dans les petites villes de Pannonie	16
<i>K. Sz. Póczy</i> : Une nouvelle tombe de momie à Aquincum	176
<i>M. Hajnal</i> : L'examen de la matière textile de la nouvelle tombe de momie d'Aquincum	192
<i>D. Simonyi</i> : Bulgares de Pannonie et Bulgares Koutourgours	194
<i>I. Dienes</i> : La ceinture de Karancslapujtő de l'époque de la conquête hongroise et son pendant provenant du pays des Mordves	18
<i>I. Sz. Czeglédy—T. Koppány</i> : Le village d'Ecser et son église au Moyen Age	41

NOTES ET INFORMATIONS

<i>V. Wessetzky</i> : Observations sur la navigation sur le Nil dans l'ancienne Egypte	62
<i>V. Gábori—Csánk</i> : Observations faites dans la station préhistorique de Békásmegyer	201
<i>O. Trogmayer</i> : Remarques sur la chronologie relative du groupe de Körös	67
<i>S. Bökönyi</i> : La faune vertébrée de la station néolithique de Maroslele-Pana	87
<i>J. Makkay</i> : Remarques sur l'iconographie de «Samson déracinant un arbre»	215
<i>G. Alföldy</i> : Municipium Iasorum	218
<i>T. Mócsy</i> : La pierre tombale d'un officier de cavalerie de l'Asie Mineure au Musée de Sopron	222
<i>A. Nagy</i> : Révision de l'inscription d'un autel d'Hercule de Bude	224
<i>D. Gábler</i> : Données relatives à la diffusion en Pannonie des terres sigillées	94
<i>I. Méri</i> : Crânes de cheval suspendus sur les maisons dans les villages hongroises de l'époque arpadienne	119
<i>I. Sz. Czeglédy</i> : Rapport préliminaire sur les travaux de dégagement de la forteresse intérieure de Diósgyőr, effectués en 1963	229

CHRONIQUE

<i>Z. Oroszlán</i> : Joseph Hampel	116
<i>P. Hajdú</i> : Remarques sur le livre de Gyula László, intitulé «Őstörténetünk legkorábbi szakaszai» (Les premières étapes de la préhistoire de Hongrie)	118
<i>Gy. Györffy</i> : Le IV ^e Séminaire International d'Archéologie Slave	238
<i>E. B. Thomas</i> : Compte rendu du VIII ^e Congrès International d'Archéologie Classique	242
<i>L. Barkóczy</i> : Compte rendu des festivités organisées à l'occasion du centenaire du Corpus Inscriptionum Latinarum	124
<i>S. Soproni</i> : La séance de Budapest de la Section L. 34. de la Tabula Imperii Romani	125
<i>A. Kiss</i> : Sur la Conférence Internationale de la Mosaïque à Paris	242
<i>É. B. Bónis</i> : La Conférence «Rei Cretariae Romanae Fautorum» tenue en 1963 à Strasbourg	125
<i>P. Bohn</i> : Étude sur les trouvailles celtiques du Tabán	243
<i>J. Szilágyi</i> : Sur la nouvelle exposition du Musée d'Aquincum	125
<i>D. Radosay</i> : Compte rendu de l'activité en 1963 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	248
<i>A. Soproni</i> : L'activité archéologique en 1963 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	249
Recherches archéologiques en 1963	249

LIVRES

<i>L. Castiglione—E. Nagy</i> : Folia Archaeologica. Tome XIV.	127
<i>L. Castiglione—G. Entz</i> : Folia Archaeologica. Tome XV.	269
<i>I. Bóna</i> : I. Kovrig, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán	130
<i>J. Perényi</i> : A. Sós, Die Ausgrabungen Géza Fehér's in Zalavár. — S. Bökönyi, Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár	132
<i>I. Dienes</i> : B. Szőke, A honfoglaló- és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. (Les monuments archéologiques des Hongrois conquérants et de la conquête et de la haute époque arpadienne). Régészeti Tanulmányok 1. G. Fehér — K. K. Éry — A. Kralovánszky, A közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei (Les mobiliers funéraires de l'époque de la conquête hongroise et de la haute époque arpadienne dans le bassin du Danube moyen). Régészeti Tanulmányok 2.	134
<i>Gy. Moravcsik</i> : Gy. Györffy, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (La géographie historique de la Hongrie à l'époque arpadienne)	139
<i>I. Bóna</i> : Alt-Thüringen. Tome VI.	271
<i>L. Vértés</i> : S. Giedion, The Eternal Present. The Beginnings of Art	140
<i>Gy. László</i> : J. Ozols, Ursprung und Herkunft der zentralrussischen Fatjanowo-Kultur	273
<i>I. Erdélyi</i> : Ю. А. Задненровский, Древние земледельческие культуры Ферганы. МИА 118	141
<i>G. Alföldy</i> : J. Wiesner, Die Thraker	142
<i>M. Szabó</i> : J. de Vries, Keltische Religion	143
<i>E. F. Petres</i> : K. Peschel, Die vorgeschichtliche Keramik der Gleichberge bei Römhild in Thüringen	275
<i>L. Barkóczy</i> : Th. Walser—T. Pekáry, Die Krise des römischen Reiches	144
<i>Z. Oroszlán</i> : Аполлония иллирийская — Apollonia e Ilirisé	144
<i>T. Nagy</i> : A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae	276
<i>S. Soproni</i> : R. Noll, Das römerzeitliche Gräberfeld von Salurn	277
<i>I. L. Kovrig</i> : J. Werner, Die Langobarden in Pannonien	145
<i>N. Parády</i> : B. Polla, Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany)	148
<i>G. Komoróczy</i> : W. Andrea, Lebenserinnerungen eines Ausgräbers	149
<i>E. Németh</i> : Littérature archéologique hongroise 1963	150

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Ant. Hung.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung.	= Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Hist. Art.	= Acta Historia Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Ling. Hung.	= Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
AAu	= Archeologia Austriaca
AfO	= Archiv für Orientforschung
AH	= Archaeologia Hungarica
AIJ	= Hoffiller, V.—Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien (Zagreb 1938)
AJA	= American Journal of Archaeology
AK	= Archaeologiai Közlemények
AntH	= Antiquitas Hungarica
AR	= Archeologické Rozhledy
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
AT	= Antik Tanulmányok
AV	= Arheološki Vestnik
BHb	= Burgenländische Heimatsblätter
BHH	= Bibliotheca Humanitatis Historica
Bibl. Orient. Hung.	= Bibliotheca Orientalis Hungarica
BIFAO	= Bulletin d'Institut Française d'Archéologie Orientales
BJ	= Bonner Jahrbücher
Bk	= Barlangkutatás
BpR	= Budapest Régiségei
Bp. Tört.	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BSA	= Annual of the British School at Athens
Carn. Jb.	= Carnuntum Jahrbuch
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DJ	= Jelentés Debrecen Múzeumának... évi működéséről
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
Etn	= Ethnographia (=Népelet)
FA	= Folia Archaeologica
Germ	= Germania
GMDs	= Glasnik Muzejskega Društva za Slovenijo
GZMS	= Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
IKMK	= István király Múzeum Közleményei
JA	= Jahrbuch für Altertumskunde
JAOS	= Journal of American Oriental Society
JDAI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JEA	= Journal of Egyptian Archaeology
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums
JRS	= Journal of Roman Studies
JSGU	= Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte
LA	= Laureae Aquincenses
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MKE	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő
NÉ	= Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője
NK	= Numizmatikai Közlöny
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények
PA	= Památky Archeologické
PPS	= Proceedings of the Prehistoric Society
PW	= Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
RA	= Revue Archéologique
RAD	= PADI
RAssyr	= Revue d'Assyriologie et d'Archéologie
Rég. Füz.	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
Rég. Tan.	= Régészeti Tanulmányok
RLiO	= Der Römische Limes in Österreich
RVM	= Rad Vojvodjanskih Muzeja
SA	= Slovenská Archeologia

SJb	= Saalburg Jahrbuch
SNMP	= Sbornik Narodního Muzea v Praze
StuSl	= Studia Slavica
Sz	= Századok
SzR	= Szovjet Régészeti (Magyar Nemzeti Múzeum)
TAPhA	= Transactions of the American Philological Association
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából
TrZ	= Trierer Zeitschrift
VAM	= Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu
VHAD	= Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift
ZAssyr	= Zeitschrift für Assyriologie
ВДИ	= Вестник Древней Истории
ИЭВ.АН	= Извещения Академии Наук
КС	
КСИИМК	= Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях
МАР	= Материалы по археологии России
МИА	= Материалы и исследования по археологии СССР
РАД	= Рад Војвођанских музеја, Нови Сад
СА	= Советская археология
СЭ	= Советская этнография

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 91.

1964. 1. SZÁM

91. KÖTET



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1964

A HALOMSÍROS KULTÚRA NÉHÁNY MAGYARORSZÁGI LELETÉRŐL

Az elmúlt tíz esztendő régészeti szakirodalmában viszonylag kevés helyet kaptak későbronzkori kutatásunk kérdései. A bronzkorral foglalkozó szerzők legtöbbször csak utalnak arra a korszakra, amely a magyarországi ún. autochton bronzkor és az urnasírok korának kezdete közötti időszakra esik. Az a néhány tanulmány pedig, amely későbronzkori anyaggal is foglalkozik, elsősorban Észak- és Kelet-Magyarországot érinti.

Ma már köztudomású, hogy a Dunántúlon, Észak-Magyarországon, sőt az Alföldön is későbronzkorunk fejlődését a középső Duna-vidék halomsíros kultúrájának különböző csoportjai határozták meg.

Az Európa széles területein elterjedő halomsíros kultúrának hazai bronzkorunkat is érintő hatásáról már régóta tud szakirodalmunk, de ennek tulajdonképpen jelentőségét csak az elmúlt évek folyamán értékeltük.¹ Itt elsősorban Mozsolics Amália nevét kell megemlítenünk, aki több cikkében is foglalkozik a halomsíros kultúra magyarországi megjelenésével. Hitelt érdemlően bebizonyítja, hogy a kultúra csoportjai a bronzkor második felében tömegesen árasztották el hazánk területét, véget vetve az itt élő autochton kultúrák több évszázados uralmának.²

Hasonlóképpen a hazai középső bronzkori népcsoportok és a halomsíros kultúra hordozói közötti összefüggéseket tárgyalja Bóna István egyik legutóbbi dolgozatában, amelyben egyúttal későbronzkorunkat alapvetően érintő kérdéseket is felvet.³

Számunkra igen fontos leleteket ismertet Gazdapusztai Gyula, aki Soltvadkert határában a halomsíros kultúra egyik telepét ásta meg. A jel-

legzetes edénytöredékek szomszédságában előkerült öntőmintalelet későbronzkorunk egyik legjelentősebb zárt leletegyüttese.⁴

Elsősorban Észak-Magyarország területét érinti Patay Pál előzetes ásatási beszámolója a mintegy ezer síros nagybátonyi, pilinyi kultúras urnatemető feltárásáról.⁵ Itt említjük meg az igrici, egyeki kultúras urnatemetőt is, amelyet Kalicz Nándor ad közre, hangsúlyozva a halomsíros kultúra jelentős szerepét az egyeki kultúra kialakításában.⁶

A felsőszőcsi kultúra eddig alig ismert leleteinek közlésével Északkelet-Magyarország későbronzkorához szolgáltatnak fontos adalékot Kalicz Nándor és Mozsolics Amália.⁷

Későbronzkorunk történeti képének megrajzolásánál külön figyelmet érdemelnek Mozsolics Amália cikkei, amelyek egy régebbi téves nézet eloszlatásához nyújtanak segítséget. Részletesen foglalkozik ezekben a szerző a későbronzkori lausitzi kultúra magyarországi megjelenésével, és bebizonyítja azt, ami az elmúlt évek folyamán egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a lausitzi kultúra sajátos, tiszta formájában sohasem érte el hazánk területét.⁸

Részben még ezt a korszakot is érinti Banner János összefoglaló jellegű munkája, amely elsősorban a Békés-városerdei ásatások eredményeiről ad előzetes beszámolót.⁹ Bár csak szűkebb területet érint, középső és késői bronzkorunk alapvető problémáival is foglalkozik Nagy Tibornak a Budapest Műemlékei második kötetéhez írt rövid, régészeti előtanulmánya.¹⁰

Az urnasíros kultúra (Ha A—B) magyarországi kialakulásával kapcsolatban magam is szót

¹ Patay Pál és Tompa Ferenc foglalkoztak a halomsíros, illetőleg a „sírhalom”-kultúra magyarországi szétterjedésével. Azonban egyikük sem gondolhatott arra komolyan, hogy ez a nyugati eredetű műveltség nemcsak kulturálisan, hanem etnikailag is befolyásolta bronzkorunk fejlődését: *Patay P.*, *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon*. (Bp. 1938) 82; *Tompa F.*, Budapest az ókorban I (Bp. 1942) 63.

Lényegesen szélesebb áttekintésre adott alkalmat a Szeged környéki halomsíros temetők ismertetése Foltiny István számára, aki 1943-ban lezárt kéziratában már utal a halomsíros kultúra etnikus megjelenésére: *Foltiny I.*, *A halomsíros és lausitzi kultúra nyomai Szeged környékén*. Rég. Füz. 4 (1957).

² Mozsolics Amália már az 1948-as tószegi ásatások közlésénél konkrétan felvetette a kultúrának hazánkba

való behatolását: *Mozsolics, A.*, *Acta Arch. Hung.* 2 (1952) 66. Ezt követő cikkeiben többször is utal erre a kérdésre. Legjelentősebb, e problémát is részletesen érintő tanulmánya: *Mozsolics, A.*, *Acta Arch. Hung.* 8 (1957) 119.

³ *Bóna, I.*, *Acta Arch. Hung.* 9 (1959) 211.

⁴ *Gazdapusztai, Gy.*, *Acta Arch. Hung.* 9 (1959) 265.

⁵ *Patay P.*, *Arch. Ért.* 81 (1954) 33.

⁶ *Kalicz N.*, *HOMÉ II* (1958) 45.

⁷ *Uő.*, *Arch. Ért.* 87 (1960) 3; *Mozsolics, A.*, *Acta Arch. Hung.* 12 (1960) 113.

⁸ *Mozsolics, A.*, *Swiatowit* 23 (1960) 435; Bericht des V. Internationalen Kongresses für Vor- und Frühgeschichte. Hamburg 1958. Hamburg 1961. 556.

⁹ *Banner J.*, *PPS* 21 (1955) 123.

¹⁰ *Nagy T.*, Budapest Műemlékei II (1962) 26.

ejtettem későbronzkori kérdésekről. Több, a késő-bronzkorba keltezhető halomsíros leletegyüttest felsorolva próbáltam igazolni véleményem, amely szerint az itt továbbélő halomsíros elemek megérték az első „Urnfelder” csoportok beözönlését.¹¹

A fentiekben röviden ismertetett, nyomtatásban már megjelent tanulmányokat, illetőleg leletközléseket néhány, eddig még közöletlen vagy éppen sajtó alatt levő dolgozat egészíti ki. Ez utóbbiak közül említhetjük Mozsolics Amáliának az ópályi bronzleletet ismertető cikkét, valamint Kemencei Tibor tanulmányát Észak-Magyarország későbronzkoráról.¹²

Idézett szakirodalmunk szinte egyöntetűen utal arra a fontos szerepre, amelyet a középső Duna-vidék halomsíros kultúrája későbronzkorunk kialakításában játszott. Sajnos ezt a jelentőséget alig tükrözi a kultúra köréből közölt leletanyag, miután mind a mai napig csak néhány ilyenről van tudomásunk. Az elmúlt évek során feltárt nagyobb temetők még feldolgozás alatt vannak, így a külföldi szakirodalom méltán hiányolja a magyarországi leletközléseket.¹³

Néhány, a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében levő lelet ismertetésével keresünk alkalmat az alábbiakban arra, hogy kissé megvilágítsuk ennek az utóbbi években sokat emlegetett kultúrának magyarországi elterjedésével kapcsolatos néhány kérdését. Az itt felsorolt edények a kiskőrösi leletből származnak, de közelebbi leletösszefüggésüket, azon túl, hogy egy szám alatt kerültek leltárba, nem ismerjük.

1. Alacsony, alul homorú talpon álló, öblös hasú, felfelé szűkülő nyakú, kihajló szájrperemű kancsó. Szájrpereméből kiinduló füle vállára támaszkodik. Nyakát párhuzamosan körbe futó karcolások díszítik, amelyek a fül mögött, az edény nyakát átlyukasztó pontdíszítésekben futnak össze. Vállát ugyancsak párhuzamosan körbe futó bekarcolások, hasát hegyes, lefelé nyúló bütykök (3 db) díszítik. A bütykök fölött párhuzamos bekarcolásokból álló V ornamentika fut körbe. Az edény szürkésbarna színű. M: 18 cm, szá: 9,8 cm, tá: 6,5 cm. Lt. sz.: 11/1900. 5. (1. kép 1).

2. Fordított csónkakúpos, erősen profilált hasú bögre. Nyaka fölfelé tölcéséresedik, szájrpereme enyhén kifelé ível. Szájrpereméből kiinduló füle a vállára támaszkodik. Hasának törésvonalán négy enyhén lapított bütyök helyezkedik el. Szürkésbarna színű.

M: 18 cm, szá: 8,3 cm, fá: 3 cm. Lt. sz.: 11/1900. 18. (1. kép 2).

3. Fordított csónkakúpos hasú, erősen profilált, ívelődő nyakú és szájrperemű bögre. Szájrpereméből

kiinduló füle hasának törésvonalára támaszkodik. Szürkésbarna színű.

M: 7,2 cm, szá: 8,3 cm, fá: 3 cm. Lt. sz.: 11/1900. 23. (1. kép 3).

4. Öblös, gömbhasú, felfelé enyhén szűkülő nyakú, élesen kihajló szájrperemű urna. Nyakát közvetlenül a szájrpereme alatt négy vízszintes átvágás tagolja. Vállhajlatáról a has közepéig négy függőleges borda fut le, amelyből kettő kis fülben, kettő pedig bütyökdíszben végződik. Szürkésbarna színű.

M: 19,7 cm, fá: 7,5 cm. Lt. sz.: 11/1900. 2. (1. kép 4).

5. Lapos fenekű, öblös, gömbhasú, fölfelé tölcéséresedő nyakú, kihajló szájrperemű köcsög. Szájrpereméből „ansa-lunata”-szerű szalagfül indul ki, amely a vállára támaszkodik. Nyakát párhuzamosan körbefutó bekarcolt vonalak díszítik. Vállán hasonló, tüzdelt pontsorokkal keretezett díszítés van. Hasát három párhuzamosan bekarcolt vonalból álló, körbe futó V ornamentika díszíti. Szürkésbarna színű.

M: 15,6 cm, fá: 6 cm. Lt. sz.: 11/1900. 3. (1. kép 5).

6. Kissé magasodó talpon álló, kettős csónkakúpos hasú, fölfelé tölcéséresedő nyakú, kihajló szájrperemű köcsög. Szájrpereméből kiinduló szalagfüle vállára támaszkodik. Hasának éles törésvonalán négy, erősen lapított bütyök helyezkedik el. Szürkésbarna színű.

M: 15 cm, szá: 12 cm, tá: 6,2 cm. Lt. sz.: 11/1900. 4. (1. kép 6).

7. Kettős csónkakúpos hasú, fölfelé tölcéséresedő nyakú, kihajló szájrperemű bögre. Szájrpereméből kiinduló szalagfüle vállára támaszkodik. Hasának törésvonalát négy, enyhén lapított bütyök díszíti. Szürkésbarna színű.

M: 9 cm, szá: 8,7 cm, fá: 3 cm. Lt. sz.: 11/1900. 19. (2. kép 1).

8. Gömbidomú, kihajló szájrperemű bögre. A vállára támaszkodó füle kissé a szájrpereme fölé emelkedik. Szürkésbarna színű.

M: 7,7 cm, szá: 7,5 cm, Lt. sz.: 11/1900. 13. (2. kép 2).

9. Kettős csónkakúpos hasú, tölcéséresedő nyakú, kihajló szájrperemű bögre. Szájrpereméből kiinduló füle a vállára támaszkodik. Peremének fülével szemben levő része kissé fölfelé magasodik. Hasának törésvonalán enyhén lapított bütykök vannak. Szürkésbarna színű.

M: 9 cm, szá: 7,5 cm, fá: 2,5 cm. Lt. sz.: 11/1900. 8. (2. kép 3).

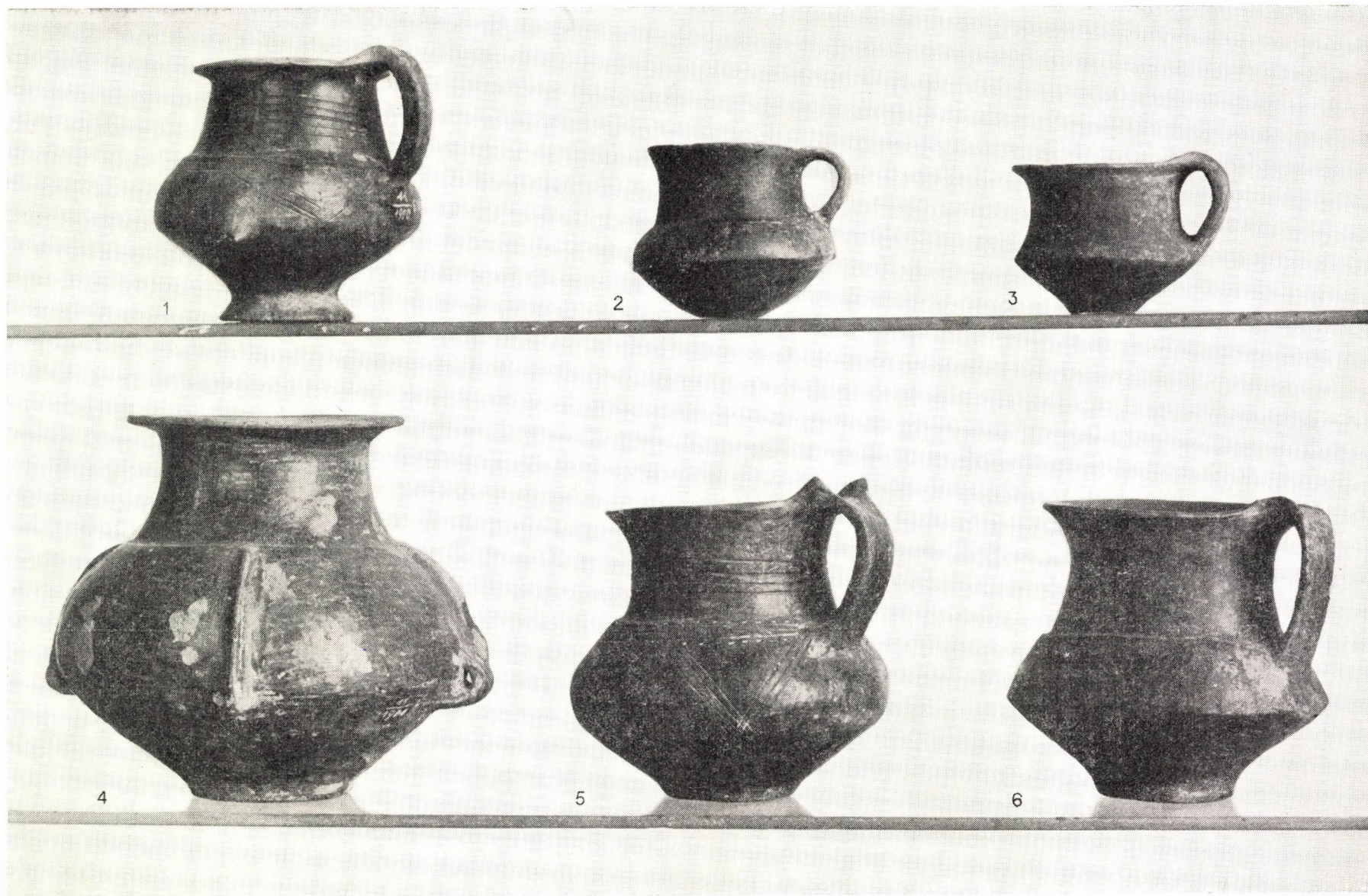
10. Fordított csónkakúp alakú tál, befelé enyhén lejtő szájrperemmel. Füle közvetlenül a perem alatt helyezkedik el. A peremnek ebből a

¹¹ Kőszegi, F., Acta Arch. Hung. 11 (1960) 137.

¹² Mozsolics, A., Der Bronzefund von Ópályi. (Sajtó alatt); Kemencei, T., Észak-Magyarország késő-bronzkora. (Sajtó alatt).

¹³ Itt elsősorban Kalicz Nándor, Szabó János, valamint Trogmayer Ottó újabb ásatásaira gondolok.

Kalicz Nándor Mezőcsáton, Szabó János Maklár, Trogmayer Ottó a Szeged környéki Ruzsán és Tápén tárt fel a kultúra körébe tartozó temetőket: Arch. Ért. 86 (1959) 199, 200.; 88 (1961) 285, 286.; 89 (1962) 259, 260.; Berg, F., AAU 27 (1960) 48.



1. кѣр. 1 — 6. Kiskőrös рис. 1. 1—6. Кишкѣрѣш Fig. 1. 1 — 6. Kiskőrös



2. kép. 1–5. Kiskőrös. — 6. Nyékládháza. — 7. Buda. — 8–9. Zsámbok
 рис. 2. 1–5. Кискөрөш. — 6. Некладхаза. — 7. Буда. — 8–9. Жамбок
 Fig. 2. 1–5. Kiskőrös. — 6. Nyékládháza. — 7. Buda. — 8–9. Zsámbok

részből bordás csücsökdisz magasodik ki. A fül fölött kétoldalt egy-egy vízszintes átvágás van az edény peremén. Szürkésbarna színű.

M: 7,6 cm, fá: 7 cm. Lt. sz.: 11/1900. 28. (2. kép 4).

11. Fordított csónkakúp alakú tál, kétoldalt nagyméretű, lefelé nyúló füllel. Tagolt, befelé lejtő szájpereme alatt vízszintes átvágások díszítik. Szürkésbarna színű.

M: 7,8 cm, fá: 5 cm. Lt. sz.: 11/1900. 17. (2. kép 5).

A kiskőrösi edények, amint ezt a közölt képeken azonnal láthatjuk, a halomsíros kultúra középső Duna-vidéki csoportjának körébe tartoznak.¹⁴

¹⁴ A Közép-, Nyugat- és Északnyugat-Európa széles területeit felölelő halomsíros kultúrának több önálló, területi csoportját különböztetik meg. Ezek közül minket a F. Holste által dunai-szudétainak, K. Willvonseder által pedig közép Duna-vidékinek nevezett

Sajnos a korszakból eddig közzétett ilyen jellegű hazai leletegyüttesek alig elegendők ahhoz, hogy csupán ezek alapján alkossunk magunknak képet a kultúra magyarországi formakincséről. Jól ismerjük ugyan a németországi, a cseh- és morvaországi, valamint az ausztriai csoportok kerámiájának és bronzainak típusait, azonban ezeket kiindulási alapul használhatjuk csak fel a hazai formakör elhatárolásánál. Ami a bronztárgyakat illeti, ezek európai viszonylatban is elég általános jellegűeknek mondhatók, viszont a kultúra egyes csoportjai által használt kerámiaformákban már igen nagy a változatosság. Így pl. a délnémet vagy a cseh halomsíros kultúra edényei

csoport érdekel elsősorban: Holste, F., Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland. (Berlin 1953) 24.; Willvonseder, K., Die mittlere Bronzezeit in Österreich. (Wien 1937) 299.; Az MNM. gyűjteményének kiskőrösi leletei közül csak a jellemzőbb típusokat közöljük.

eléggé eltérnek az ausztriai csoport ilyen jellegű leletanyagától. Bár az eddig ismert magyarországi típusok ugyanezt a lokális sajátosságot viselik magukon, mégis sok tekintetben az ausztriai leletekkel egyeznek.

A halomsíros kultúra széles elterjedési köréből ismerjük a kiskőrösi lelet öblös, hengeres nyakú, kihajló szájrperemű urnáját (1. kép 4). Német-, Cseh- és Morvaország területén ritkább, viszont Ausztriából már több ilyen darabot is ismerünk.¹⁵ Úgy tűnik, hogy ezt a típust a halomsíros kultúrának inkább a fiatalabb szakaszában használták, s valószínűleg ebből fejlődött ki az „Urnenfelder-Kultur” sikozott és árkokolt díszítésű variánsa.¹⁶ A kiskőrösi urnát nemcsak a formája, hanem a rajta látható bordadíszítés is ehhez a kultúrkörhöz kapcsolja. Elsősorban ez a kultúra alkalmazta a középső és a későbronzkorban urnaszerű edényein az ívelten futó és a függőleges bordadíszítést. Leleteinkből arra következtethetünk, hogy tipológiailag régiebb az ívelten futó ornamentika, míg az olyan függőleges bordák, amilyeneket a kiskőrösi urnán is láthatunk, már a késői halomsíros kultúra edényeit díszítik.¹⁷ Nem meglepő, hogy hazai területen mind a kihajló szájrperemű urnaformát, mind az edényeken alkalmazott függőleges bordaornamentikát a tiszta halomsíros leletegyütteseken kívül az egyeki és a pilinyi kultúra körében is megtaláljuk.¹⁸ Még a kiskőrösi urnával kapcsolatban említhetjük, hogy az edény szájrpereme alatt látható hosszúkás átvágások, amelyek a „Schlitzschüssel” problematikát vetik fel a halomsíros körhöz való tartozás fontos bizonyítékai.

Ugyanebben a kultúrában használták a kiskőrösi lelet fordított csonkakúp alakú tála (2.

kép 4, 5). Ezt a formát a kultúrkörnek úgyszólván teljes elterjedési területéről ismerjük.¹⁹ A tálforma egymagában elég általános jellegűnek mondható ugyan, viszont a kiskőrösi darabok néhány ornamentális jellegzetessége kétségtelenné teszi a szóban forgó rokoni kapcsolatok igen szoros voltát. Így az egyik kiskőrösi példányon feltűnik a középső Duna-vidéki csoport tálain olyan gyakori csücsökdíszítés (2. kép 4). Miután a tálnak a szájrpereme majdnem teljesen kiegészített, a csücsökdísz csak a fül fölött látható. Eredetileg mind a négy oldalán ilyen díszíthette az edényt. E csücsökösen felmagasodó szájrperemű tálak a kultúra elterjedési területén már a legkorábbi szakaszban fellépnek.²⁰ Viszont abban a formájában, mikor a csücsök háromszög átmetszetű bütyökszerű díszítést utánoz — mint a kiskőrösi tál esetében —, már a fiatalabb halomsíros fázisban követhető nyomon. Elsősorban a hazai elterjedési területen gyakoriak az ilyen díszítésű edények, de ismerjük ezeket Ausztriából is.²¹ Érdekes, de számunkra már nem lehet meglepő, hogy a Piliny—Egyek—Muhi-körben sem ismeretlen ez az ornamentika.²²

A másik kiskőrösi tálnak is van olyan jellegzetessége, amely kulturális hovatartozását kétségtelenné teszi (2. kép 5). A szájrperem ferde tagoltságát már az előbbi tálnál is megfigyelhetjük, ennél azonban szembetűnőbb. A szájrperemnek ez a formája a középső Duna-vidéki halomsíros csoport egyik érdekes és jellemző sajátossága. Ilyen edényeket szép számmal ismerünk a hazai leletegyüttesekből, de nem ritka jelenség ez a forma a kultúra más elterjedési területén sem.²³ Ugyanezen tálon a szájrperem alatt vízszintes átvágásokat láthatunk (az előbbi tálnál csak a fül két oldalán),

¹⁵ Az előbbiekre vonatkozólag pl. I. a németországi haidenkofeni hamvasztásos temető egyik sírjának urnáját BD környezetből: *Torbrügge, W.*, Die Bronzezeit in der Oberpfalz. (Kalmünz 1959) 65. t. 10.

Az osztrák körben már lényegesen gyakoribb ez a forma. Ismerjük pl. Grödighből, B C korú csontvázak halomsírból: *Hell, M.*, AAu 21 (1957) 18. 4. kép, a maisbirbaumi edényleletről: *Willvonseder, K.*, im. 16. t. 3.

¹⁶ A korai urnasíros formákat őrzi többek között az észak-ausztriai leobersdorfi temető egyik urnája: *Berg, F.* AAu 22 (1957) 5. kép 1, valamint a csekei halomsír árkokolt díszítésű darabja: *Točík, A.—Paulik, J.*, SA 8 (1960) 25. kép 4.

¹⁷ Az ívelt bordával díszített edények már igen korai környezetben fellépnek, így pl. a szlovákiai majeichovi temető egyik csontvázak sírjában: AR 10. 1958. 190. kép 18. Függőleges bordák díszítik a B C 2 periódusba keltezett poneggeni és a Wilhering-krünbergi urnát: *Willvonseder, K.*, i. m. 385, 411, 43. t. 5, 11.

¹⁸ Ilyeneket ismerünk pl. a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi temetőjéből: a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében, az egyeki kultúra igrici temetőjéből: *Kalicz N.*, HOMÉ II (1958) I. t. 8, a bodrogkeresztúri temetőből: *Tompa, F.*, BRGK 24—25 (1934—35) 32. t. 3.

¹⁹ Többek között a csehországi Pilsen környéki halomsírokból: *Jilková, E.*, PA 49 (1958) 10. kép 2, a németországi oberpfalzi csoport sírjaiból: *Torbrügge, W.*, i. m. 61. t. 18, az ausztriai Mödlingből: *Willvonseder, K.*, i. m. 10. t. 8.

²⁰ Találkozunk ezekkel a tálakkal a csehországi halomsírokban: *Jilková, E.—Rybová, A.—Šaldová, V.*, PA 50 (1959) 12. kép 2 a, 41. kép 7, de telepeken is:

Malicky, J., AR 3 (1951) 134. kép. Ismerjük a formát az ausztriai halomsírokból: *Hell, M.*, i. m. 4. kép 5, valamint Szlovákiából is: *Točík, A.*, Starsia a stredná doba bronzová na juhozapadnom Slovensku. Referaty. (Liblice 1956) 18. t. 2; a szomolányi csontvázak temetőből: *Sándorfi N.*, Arch. Ért. 16 (1896) IV. t. 1, 2, V. t.

²¹ Nálunk meglehetősen gyakoriak az ilyen bütyökszerű csücsökkel díszített edények. Ilyeneket ismerünk pl. a Győr környéki Gyirmót-Sebestagról (a győri múzeum gyűjteményében), Aszód-Domony-völgyből (a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében). Hasonló díszítésmóddal találkozunk a Balaton környéki lelőhelyek anyagában, így pl. Cserszeztomajon, Balatonhídvégen (a keszthelyi múzeum gyűjteményében). A Szeged környéki temetőkből: *Foltiny I.*, A halomsíros... V. t. 3, XII. t. 4. Valamivel későbbiek a gemainlebarni temető sírjai, ahol már árkokolt díszítésű tálak szájrperemén is találkozunk ezzel az ornamentikával: *Szombathy J.*, Prähistorische Flachgräber bei Gemeinlebar in Niederösterreich. (Berlin—Leipzig 1929) XVIII. t. 5.

²² Ilyenekkel találkozunk a zagyvapálfalvi temető anyagában (a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteménye), a Nyíregyházi-Bujtos leletanyagában (a nyíregyházi múzeum gyűjteményében) stb.

²³ Ilyen ferdén tagolt szájrperemű edénytöredékek vannak a soltvadkerti telep anyagában: *Gazdapusztai, Gy.*, i. m. I. t. 16, Békásmegyeren: *Köszegi F.*, i. m. LXXV. t. 12, az igrici temetőben: *Kalicz N.*, HOMÉ II (1958) III. t. 7. Ausztriából elsősorban a maisbirbaumi körből ismerjük az ilyen típusú tálakat, így a hipersdorfi és a maisbirbaumi leletről: *Willvonseder, K.*, i. m. VII. t. 4, XX. t. 1.

olyanokat, mint az urna nyakán. Mind a német, mind a csehszlovák kutatás jól ismeri ezt a „Schlitzschüssel” névvel illetett kerámiaformát. Az átmetszett szájpereemű tálak már a korai bronzkorban fellépnek, így Dél-Németországban a straubingi kultúra leletanyagában. Valószínűleg innét került át a halomsíros kultúrkörbe, ahol szintén gyakori típus.²⁴

A kiskőrösi leletben levő profilált hasú, bütyök-díszes bögrék a középső Duna-vidék halomsíros csoportjának fiatalabb fázisát képviselik. (1. kép 2; 2. kép 1, 3). Ez a fölfelé tölcésesedő nyakú, egyfülű bögreforma Ausztriában számos összefüggése alapján a Maisbirbaum-Herzogenburg által képviselt leletgyűjteményekhez köthető.²⁵ Gyakori a típus hazai területen is, természetesen a hasonló korú leletekben.²⁶ Ugyanezt mondhatjuk el a köcsög formájú kiskőrösi edényről, amely tulajdonképpen az előbbi bögrék nagyobb méretű változata (1. kép 6). Nem vitatjuk azt, hogy ez a típus sok hasonlóságot árul el a hazai autochton bronzkor, közelebből a vatyai kultúra ilyen darabjaihoz, de azt sem tagadhatjuk, hogy ennek előzményeit a halomsíros leletgyűjteményekben is megtaláljuk.²⁷

Ugyanennek a leletnek egy másik bögréjét is ehhez a körhöz köthetjük (1. kép 3). Hasonló darabokat a hazai elterjedési területről említhetünk, de határainkon túl is előfordulnak, mint pl. a riegseei leletben.²⁸

Ugyanígy ismerjük hazai párhuzamait a kiskőrösi, kissé magasított fülű gömbidomú bögrének is (2. kép 2).²⁹

A fentiekben felsorolt bögre- és köcsögformákat fontos történeti kérdéshez használhatjuk fel bizonyítékként. Ti. szép számmal ismerünk ilyen darabokat a korai urnasíros kultúra felé átmenetet képező lelőhelyek anyagából.³⁰ Itt elsősorban a

minket érdeklő dunántúli leleteinket említhetjük, de hivatkozhatunk a legutóbb közölt morvaországi Blučinára, ahol egészen későbronzkori környezetben fordulnak elő ilyen darabok.³¹ Talán nem járunk messze az igazságtól, amikor a kiskőrösi lelet két bögreformájából vezetjük le a korai urnasíros kultúra magasfülű csészetípusait (1. kép 3, 2. kép 2).

Utoljára hagytuk lelőhelyünk két érdekes darabját, egy talpon álló füles kancsót és egy zömökebb, köcsög formájú edényt (1. kép 1, 5). Mindkét darab díszítésében elsősorban a halomsíros ornamentikát idézi, formájában viszont az autochton bronzkor hagyományait őrzi. Az „ansalunata”-szerűen kialakított fülű köcsög a már fentebb említett vatyai formákra megy vissza. Még ennél is szembetűnőbb az autochton bronzkorunkkal fennálló rokonság a talpon álló kancsónál. Ezt az edényt már a középső bronzkor végéről ismerjük, s egyben a hazai későbronzkor egyik legsajátosabb típusa. Ez a vatyai-füzesabonyi körben kifejlődött forma elsősorban a pilinyi—egyekimuhi kultúrák körében élt tovább, s a kiskőrösi lelet tanúsága szerint a tiszta, hazai halomsíros csoportok is használták.³²

A hazai halomsíros kör edényformáinak további alapvető típusát őrzik az alábbi, ugyancsak a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében levő leletek:

A következő edények a Pest megyei Zsámbokon kerültek elő:

1. Kicsi edény fordított csónkakúpos hasi töredéke. Vízszintes sikozás nyomait mutatja. Szürkésbarna színű.

Fá: 3,5 cm. Lt. sz.: 1/1912. 50. (2. kép 8).

2. Hengeres nyakú, gömbidomú, belül homorú, magasított talpon álló, urna alakú kis csupor. Vállát egymással átellenben két kis fül hidalja át,

²⁴ A straubingi lakógödör darabját F. Holste közli: i. m. III. t. 1. Ilyeneket az oberpfälzi kör halomsíraiban is találtak: *Torbrügge*, W., i. m. LXI. t. 18, LIII. t. 20. A Pilsen környéki halomsíroknak sem ritka: *Jilková*, E.—*Rybová*, A.—*Sáldová*, V., i. m. 13. kép 4, 8. Ez a típus általában a halomsíros kultúra idősebb szakaszát képviseli a nyugati és az északnyugati kultúrkörben.

²⁵ *Willwieser*, K., i. m. VI. t. 3, IX. t. 2, XII. t. 10, XIII. t. 5.

²⁶ Ilyen bögréket ismerünk pl. a szobi kavicsbányából: Arch. Ért. 32 (1912) 191., 6, 10. kép, a pusztaszeri edényletről: *Foltiny* I., Arch. Ért. 1944—45 XV. t. 1, 3, 13, 17, 20, 24., Ménfőcsanakról (a győri múzeum gyűjteményében), Szeged-Balástyáról (a szegedi múzeum gyűjteményében) stb.

²⁷ Ezt az alapformát ismerjük pl. a cseh-morvaországi körből: *Böhm*, J., *Kronika objeveného věku*. (Prága 1941). XXXVII. t. 3, de a korai hazai halomsíros leletekből is, mint pl. Tiszakeszről: *Milójević*, Vl., *Actes de la III-e Session*. Zürich 1950. Congr. Intern. Préhist. et Protohist. 1953. 38. kép 8.

²⁸ A kiskőrösihez hasonló darabot őriz a veszprémi múzeum gyűjteménye, de ismerjük a formát a Balaton környéki lelőhelyekről, így pl. Csabrendekről: *Darnay* K., AK 21 (1899) XVII. t. 13, 15. Ugyanígy példány került elő a Riegseeben feltárt halomsírból: *Naue*, J., *Die Bronzezeit in Oberbayern*. (München 1894)

XXXVIII. t. 1.

²⁹ Soltvadkertről: *Gazdapusztai*, Gy., i. m. I. t. 10, a Muhi csoport körébe tartozó Apagy-Zoltánról (a nyíregyházi múzeum gyűjteményében).

³⁰ A típusok csabrendeki párhuzamairól már szólunk, de említhetünk még ilyeneket Cserszegtomajról: *Szántó* I., Arch. Ért. 80 (1953) XV. t. 1, a Győr környéki lelőhelyek anyagából: *Mithay* S., *Bronzkori kultúrák Győr környékén*. (Győr 1941) X. t. 2, 4, 9, XI. t. 2.

³¹ A blučinai lelőhely a halomsíros és a lausitzi keveredés korai fázisát képviseli: *Řihovský*, J., SA 9 (1961) 23. kép 1, 2, 4.

³² Ez az edényforma autochton bronzkorunk végéhez köthető. Legkorábbi darabjait a koszideri edényleletekből, Kengyelről, a füzesabonyi kultúra legfiatalabb szakaszát képviselő bordogszerdahelyi temetőből stb. ismerjük: *Mozsolics*, A., *Acta Arch. Hung.* 8 (1957) 273, 4, 5, 6. kép; *Uő.*, *Acta Arch. Hung.* 9 (1959) 255, 2. kép; *Polla*, B., *Birituelle Füzesabonyer Begräbnisstätte in Streda nad Bodrogom. Gräberfeld aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei*. I. (Bratislava 1960) V. t. 1, 3, VII. t. 5. VIII. t. stb. A későbronzkorban azután általánosan használatos a forma, elsősorban a pilinyi és az egyeki kultúra területén: *Tompa*, F., BRGK 24—25. XXX. t. 8, XXXI. t. 4, 7, hasonló darabokat ismerünk Paulsról és Vizslásról (a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében).

az ellentétes oldalakon egy-egy bütyök díszíti. Szürkésbarna színű.

M: 10,5 cm, szá: 7,5 cm, tá: 4,5 cm. Lt. sz.: 1/1912. 50. (2. kép 9).

Az alábbi csésze Nyékládházáról származik:

1. Enyhén kihajló szájperelemű, kissé profilált, fordított csonkakúpos hasú csésze. Szájperelemének belső oldala vízszintesen síkzott. Széles füle fölött a szájpereleme sarkosan felmagasodik. Vállát sűrűn elhelyezett, rövid, függőleges árkolás díszíti. Sötét-szürke színű.

M: 6,1 cm, szá: 10,5 cm, fá: 3 cm. Lt. sz.: 41/1951. (2. kép 6).

Utolsó leletünk a leltárnapló bejegyzése szerint Budán került elő:

1. Vízszintesen kihajló szájperelemű, rövid nyakú, gömbidomú bögre. Közepén bordával tagolt, vállára támaszkodó füle fölött a szájperelem kissé felcsúcsosodik. A szájperelem belső oldalát vízszintes síkozás, az edény hasát széles, függőleges árkolás díszíti. Szürkésbarna színű.

M: 9,5 cm, szá: 10,5 cm, fá: 4 cm. Lt. sz.: 33/1889. 1. (2. kép 7).

A Zsámbokról ismertetett hengeres nyakú, gömbhasú, urnaszerű edényke egyike legfontosabb halomsíros formáinknak. Különböző méreteiben az egész kultúra köréből ismerjük. Egyaránt használták az idősebb és a fiatalabb szakaszban.³³ A típus hazai elterjedését számos ilyen darab dokumentálja. Különösen a pilinyi és az egyeki kultúra lelőhelyein fordul elő gyakran.³⁴ A zsámboki csuporral együtt előkerült kis méretű edénytörredék síkzott díszítése miatt a hazai halomsíros-kultúra legkésőbbi fázisát képviselheti (2. kép 8).

Közölt leleteink két legfiatalabb típusa a nyékládházi csésze (2. kép 6), valamint a Budáról ismertetett bögre (2. kép 7). A két edény díszítésmódja, a szájperelem síkzottsága, a váll és a has árkolása már nem a halomsíros kultúrára jellemző, hanem az urnasírok korához köthető. Ugyanakkor formáik alapján ezek a darabok a halomsíros kultúra fiatalabb típusaival is összefüggésbe hozhatók. A fül fölött sarkosan felmagasodó szájperelemű csészéket leginkább a váli kultúra lelőhelyeiről ismerjük, ugyanakkor a maisbirbaumi leletek köréből is.³⁵ Úgy látszik, hogy a nyékládházi csésze éppen e két csoport, egymástól lényegesen eltérő korszakot képviselő példányai között kezelhető átmeneti típusként.

A másik gömbidomú edény párhuzamait eléggé zárt körű leletcsoportban találjuk meg (2. kép 7). Északnyugat-Magyarországon, Délnyugat-Szlová-

kiában, valamint a csatlakozó burgenlandi területen helyezkednek el a mosonyszolnok-csekei típusú leletek. Az ide tartozó, a korai urnasíros korszakba átnyúló, legkésőbbi halomsírokban kerültek elő a budai darabhoz hasonló edények.³⁶

Fent ismertetett leleteink több, későbronzkorunkat döntő mértékben érintő kérdést vetnek fel. Ahhoz, hogy részletesebben szemügyre vegyük ezeket a problémákat, mindenekelőtt tisztáznunk kell későbronzkorunk bonyolult időrendjét. Sajnos a jelenleg rendelkezésre álló, hiteles együtteseket alig tartalmazó leleteink erre csak igen kevés lehetőséget nyújtanak, így e kronológiai vizsgálat teljesen megnyugtató elvégzéséhez a legutóbbi feltárt alföldi halomsíros temetők feldolgozása és közlése, valamint újabb, más területeket is érintő kutatások szükségesek.³⁷

A Tompa Ferenc által több mint negyed évszázada lefektetett időrendszer ma már sok félreértésre ad okot. Ha ezt alapul vennénk, Tószeg C rétegsorának leletanyaga későbronzkori leleteinkkel (Piliny, Egyek stb.) lenne egyidős. Ezek szerint ezt a fokozatot követnék a Tompa által a Tószeg D periódusba sorolt füzesabonyi kultúra lelőhelyei. Ennek tarthatatlanságát pedig az első pillanatban észrevehetjük. Azt hiszem éppen ezért nem szükséges részletesen bizonyítanunk e kronológia elavultságát. De ugyanígy ma már nem alapozhatjuk bronzkori időrendünket egyedül a tószegi rétegsorokra. Általában így vélekedik erről a kérdésről autochton bronzkorunk minden kutatója.

Az elmúlt évek során jelentős próbálkozások történtek a bronzkori kronológia revidálására, s ezek során természetesen felmerültek a későbronzkor időrendjét is érintő kérdések.

Mozsolics Amália az újabb tószegi ásatások alapján világosan elhatárolta a bronzkori település három alapvető rétegét. E három rétegsor különböző kultúrái szerinte nagyjából a kelet-magyarországi bronzkor három egymást követő szakaszát képviselik.³⁸ Néhány évvel később, korábbi megfigyeléseire támaszkodva autochton bronzkorunk kultúráit három periódusba (B I—III) sorolta, s kiegészítette ezeket egy negyedikkel (B IV), amely megfelel későbronzkorunknak.³⁹

Bóna István újabb kutatásai alapján elveti mind a Tompa-féle régibb, mind a Mozsolics szerinti újabb négyes felosztást. Ő a magyarországi bronzkort három nagy szakaszra tagolja, korai, középső és későbronzkorra. Az előbbi kettőben három-három, a harmadikban két fázist vesz

³³ Eichorn, O., Sudeta 10 (1934) 2. kép; Tihelka, K., AR 3 (1951) 110. kép; Kabát, J., AR 1 (1949) 64. kép stb.

³⁴ Foltiny I., A halomsíros és lausitzi kultúra nyomai Szeged környékén. IV. t. 16, V. t. 4, 6, 9; Mithay, S., i. m. X. t. 10; Patay P., Arch. Ért. 81 (1954) 7. kép 11; Kalicz N., HOMÉ III. t. 3.

³⁵ A váli kultúra köréből, Piliscsabáról: Kőszegi F., FA 8 (1956) XII. t. 4, XIII. t. 3, Tökölről: Patek E.,

BpR 18 (1958) 5. kép 1, 15. kép 1, Neszmélyről: Patek, E. Acta Arch. Hung. 13 (1961) XIX. t. 5, Válról: Alba Regia 1 (1960) XV. t. 2. A maisbirbaumi lelet példányára vonatkozólag l.: Willwonseder, K., i. m. XXIV. t. 3, 4, 5, 7.

³⁶ Paulik, J.—Točík, A., i. m. 24. kép 2, 5; Sötér Á., Arch. Ért. 12 (1892) 207, I. t. 1.

³⁷ L. a 13. jegyzet.

³⁸ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 2 (1952) 54, 64.

³⁹ Uő., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 120—.

fel. A későbronzkort az ún. átmeneti periódussal egészíti ki.⁴⁰

A fentiekől teljesen eltérő alapokon próbálkozott a magyarországi bronzkor új beosztásával VI. Milojević, de eredményei majdnem teljesen elfogadhatatlanok hazai kutatásunk számára.⁴¹

A későbronzkori kérdések megoldásának egyik előfeltétele kétségtelenül a koszideri típusú kincselek helyzetének tisztázásában rejlik. Mozsolics Amália és Bóna István központi helyen tárgyalja a leletek által felvetett problémákat, de nézeteik mind az időrendi, mind a történeti kérdéseket illetőleg eltérnek egymástól.

Mozsolics Amália véleménye szerint a B III periódus autochton bronzkultúrái (a mészbetétes edények kultúrái, a vatyai, a füzesabonyi, a gyulavarsándi stb. kultúrák) a korszak végén megszűntek, telepeik elpusztultak, s lakói elmenekültek. E nagy méretű pusztulás előidézői az északnyugat felől tömegesen beáramló halomsíros kultúra csoportjai, s ezek rövid idő alatt megszállták az ország nyugati és keleti felét. Az elpusztított telepek lakói menekülésük előtt kincseiket gondosan föld alá rejtették, s ezeket nevezi Mozsolics Amália koszideri típusú raktárleleteknek. Ez a történeti katasztrófa határainkon túl is éreztette hatását.

A B III szakasz végére helyezett bronzleleteket Mozsolics Amália a Reinecke szerinti (a Holste és Willvonseder által helyesbített felosztást használva) B B periódussal, ezen belül a B B 2 szakasszal párhuzamosítja.⁴²

Bóna István a középső bronzkori, autochton kultúrák egyeduralmának megszakadását szintén a halomsíros kultúra hordozóinak beáramlásával magyarázza. Elképzelése szerint ez viszonylag hosszabb időt vett igénybe, s lépcsőzetes módon, egymás után érintette az ország különböző területeit. A gátai, majd a mészbetétes edények kultúráinak elterjedési köre után került sor a vatyai, és a spirálbütykös edények kultúráinak területeire, amelyeket fokozatosan teljesen megszállt az északnyugat felől beáramló halomsíros népesség. A hódítók elfoglalták az erődített telepeket, s uralmuk alá kényszerítették a helyi lakosságot. Ez az együttélés Bóna szerint sajátos új kultúrát eredményezett. E kevert kultúrát a későbronzkor végén beözönlő újabb népcsoportok szüntették meg, s ennek hatására kerültek föld alá a koszideri horizont bronzleletei.

Bóna István a középső bronzkor végét a Reinecke szerinti B B 1 periódussal, a későbronz-

korét pedig a B C szakasz végével párhuzamosítja. A későbronzkort követő átmeneti periódusa egykorú a Reinecke szerinti B D fázissal.⁴³

A fentiekből láthatjuk tehát, hogy alapvető nézeteltérés áll fenn a koszideri típusú kincselek helyzetének megítélésében. Miután a probléma teljes tisztázásához a jelenleginél sokkal szélesebb keretek szükségesek, a magunk részéről csak a kérdés lényegét illetőleg szólhatunk hozzá.

Mindenekelőtt az időrend kérdését felvetve, véleményünk szerint a szóban forgó leleteket nem keltezhetjük a későbronzkor végére, vagyis a Reinecke szerinti B C periódusba. Ebben a kérdésben inkább Mozsolics Amáliának kell igazat adnunk, aki a B B 2 perióduson belül keresi a bronzkincsek földbekerülésének időpontját. Hogy miért nem későbronzkoriak ezek a leletek, annak több közvetett és közvetlen bizonyítékát is idézhetjük.

Kalicz Nándor joggal kifogásolta Bónának azon véleményét, amely szerint az egyeki kultúra hordozói északkelet felől, a Kárpátokon túli területről érkeztek hazánkba.⁴⁴ De nem tartjuk elfogadhatónak a „Muhi—Gáva—Dombrád”-jellegű leletek ilyen irányú származtatását sem. Ezek kétségtelenül a helyi bronzkori és a halomsíros elemek keveredéséből származó, önálló kultúrák különböző csoportjait képviselik. De nem lehetnek a koszideri kincsek elrejtésének előidézői a „Velatice—Vál”-jellegű leletek sem, hiszen ezek a Reinecke szerinti B C periódus végén még nem is léteztek, legfeljebb kialakulásuk legkorábbi stádiumában éltek.⁴⁵

De más olyan leletcsoportot sem ismerünk az említett időszakból, amely okozója lehetett volna ilyen nagy méretű történeti katasztrófának. Esetleg a késői halomsíros kultúra Jánosháza—Farkasgyepü-csoportja jöhetne még számításba. Ezek a leletek azonban már a Reinecke szerinti B D korszakot jelzik, s a viszonylag kis területet érintő mozgások nem idézhetett elő ilyen arányú pusztítást.⁴⁶

A szóban forgó kincsek időrendjének közvetlen bizonyítékai az ezekben levő, illetőleg az ezekből hiányzó bronztípusok.

Bóna István kimutatja, hogy a koszideri kincsek bronztárgyainak egy része nyugati elemekből, illetőleg a halomsíros kultúra körének típusaiból tevődik össze. Így a peremes és a sarkított balták, a tuskés korongdíszek, a hosszában bordázott lemezes karperecek, a trapézmarkolatú török, valamint egyes tű- és csüngőtípusok hozhatók a

⁴⁰ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1959) 223 (táblázat); Uő., Annales Univ. Scientiarum Budapestiensis. Sectio Historica 3 (1961) 4—.

⁴¹ Milojević, VI., Actes... 256—; Germ. 37 (1959) 71—.

⁴² Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 143—.

⁴³ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1959) 222—; Uő., Annales... 4.

⁴⁴ Kalicz N., HOMÉ II. t. 56.

⁴⁵ A Velatice kultúra kialakulásával kapcsolatban l.: Řihovský, J., AR 8 (1956) 829—; Uő., AR 10 (1958)

203—; Paulik, J., K otázke vzniku a vývoje velatickej kultúry na jz. Slovensku. Referaty II (Liblice 1959/47—). Azóta Bóna István módosította idézett tanulmányának néhány állítását, s a halomsíros kultúra újabb beáramlásával magyarázza (részben) a koszideri kincsek földbekerülését: AT 10 (1963) 82.

⁴⁶ Mind ez ideig eléggé szűk területről ismerjük ide tartozó leleteink zömét. Újabb jelenségek azonban arra engednek következtetni, hogy e csoport kelet felé terjeszkedik.

halomsíros kultúrával közelebbi kapcsolatba. A leletek második csoportját az északi és északnyugati eredetű tárgyak, a harmadikat az ún. helyi elemek alkotják. Ez utóbbiak közül első sorban a korongos harci csákányok, s a helyi bronzkorból örökölt csüngőformák jönnek számításba.⁴⁷

A kincsekben levő, halomsíros eredetű bronztárgyak kétségtelenül igazolják, hogy autochton bronzkorunk végét már áthatották az északnyugat felől érkező kulturális áramlatok. Éppen ezért teljesen meggyőzőek Bóna István vizsgálatai, amelyek alapján kimutatja — első sorban a vatyai kultúra lelőhelyein — a helyi bronzkori elemek és a halomsíros formák ötvöződését. Ezt a jelenséget a telepek felső szintjében, de temetőikben is megfigyelte.⁴⁸

Természetesen ez a kultúrhátas nem lehetett egyoldalú, amint ezt több, magyarországi eredetű bronztípusnak a halomsíros kultúra nyugati, északnyugati régióiban való megjelenése igazolja is.⁴⁹ Hogy milyen arányú volt ez a hatás, illetőleg kölcsönhatás, arról csak halvány elképzeléseink lehetnek. Bár Mozsolics Amália célzott arra, hogy a B III periódus leleteiben kifejezetten érződik a halomsíros kultúra befolyása, részletesen nem fejtette ki az ezzel kapcsolatos nézeteit.⁵⁰ Felvetődhet ugyan az a lehetőség, hogy már a középső bronzkor, pontosabban az autochton bronzkor végső szakaszában számolhatunk a szóban forgó kultúra etnikus beszívargásával. Azonban erre a feltevésre a viszonylag korai keltezésre módot nyújtó keszthelyi csontvázas síron kívül alig lehet bizonyítékunk.⁵¹ Véleményünk szerint itt inkább arra a középső bronzkor folyamán olyan széles területeket érintő kulturális fejlődésre kell gondolnunk, amely nem feltétlenül vándorlás hatására

jött létre, hanem elsősorban kereskedelmi és egyéb kapcsolatokon keresztül indulhatott meg. Ezzel magyarázhatjuk, hogy a középső bronzkor középső Duna-medencei kultúráit egyre jobban átszövik a halomsíros kultúra sajátos hatásai, amelyek új kerámia-formákban, új ornamentika és új bronztípusok megjelenésében nyilvánulnak meg. Ugyanakkor a halomsíros kultúra körében is feltűnnek a középső Duna vidékéről származó idegen elemek.⁵²

Visszatérve a koszideri kincsleletek és körének időrendi kérdéseire, ismét le kell szögeznünk, hogy e leletegyüttesek halomsíros és egyéb eredetű bronztárgyai ilyen összetételükben nem keltezhetők a későbronzkorba. Ezek a kérdéses halomsíros bronztárgyak a kultúrának inkább az idősebb szakaszában voltak használatban.⁵³ Lényeges bizonyítékot jelent számunkra az a tény is, hogy hiányoznak ezekből a leletekből a későbronzkor legjellemzőbb bronztípusai. Csak a fontosabbakat említve, a Riegsee kardok, a Rixheim-Monza típusú török és kardok, a peschiera török, a szárnyas balták, a kétélű borotvák, az ívelt élű lándzsahegyek, a korszak sajátos títípusai stb.

Nem vonhatjuk kétségbe Bóna István azon megállapítását, amely szerint a koszideri kör bronzai telepekhez és sírokhoz köthetők. Bóna ezt meggyőzően bizonyítja is.⁵⁴ Véleményünk szerint azok a teleprészek és sírok, amelyekben a szóban forgó, koszideri típusú bronzok előfordultak, még a középső bronzkor keretei közé soríthatók. Bár bizonyos koszideri bronzokat a pilinyi és az egyeki kultúrák köréből is kimutathatunk, ez mégsem változtat a lényegen, miután mellettük már a későbronzkori típusok is megtalálhatók.⁵⁵

Összefoglalásul elmondhatjuk a koszideri jellegű kincsleletekről, hogy ezeket a középső,

⁴⁷ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1959) 232—.

⁴⁸ Ilyen összefüggéseket figyelt meg a dunaújvárosi Kosziderpadlás legfelső rétegében, Solymáron, Pákozd-váron, Tószegen, Tiszafüreden, Békéserdőn, Gyula-vasándon, a dunaújvárosi temető több csontvázas sírjában, Baracska-Nagyhalompusztán stb.: Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1959). Ezek véleményem szerint nem köthetők még etnikailag a halomsíros kultúrához, csupán a már említett sajátos fejlődést dokumentálják.

⁴⁹ Több magyarországi eredetű bronztípus, mint pl. a korongos csákány, megjelenik az osztrák halomsíros kultúra leletanyagában: Willvonseder, K., i. m. XXXVII. t. 1, XLVII. t. 1. A bajorországi bronzleletek magyarországi összefüggéseiről ír többek között W. Dehn [Germ 30 (1952) 174—].

⁵⁰ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 9 (1959) 141—.

⁵¹ Hampel J., A Bronzkor emlékei Magyarhonban. 134. t.

⁵² Ilyen jelenségeket figyeltek meg pl. a magyarádi kultúra temetőiben: Choprowsky, B., i. m. 488—; Mitscha-Märheim, H.—Pittioni, R. AAu 27 (1960) 19. Ugyanez a fejlődés kísérhető nyomon a későfüzes-ahonyi kultúra telepein és temetőiben. Halomsíros beütés mutatható ki a pusztaszikszói temető hamvasztásos sírjainak leleteiből (feldolgozás alatt).

⁵³ A halomsíros kultúrának régibb szakaszára is jellemzőek pl. a gombos végű sarlók: Dehn, W., i. m. 181, 186. VI. t. 1—7.; Holste, F., Germ 24 (1940) 6. I. t.; Kimmig, W., JRGZ. 2 (1955) 68—, 4. kép 1—12, a sar-

kított balták: Holste, F., Die Bronzezeit... 1953, 42—; Feustel, R., Bronzezeitlicher Hügelgräberkultur in Gebiet von Schwarza (Südthüringen). (Weimar 1958) 8., XXV. t. 2, 8, a spirálban végződő lemezes kartekercsek: Torbrügge, W., Die Bronzezeit... 79. XLIV. t. 16.; Holste, F., Hügelgräber von Locham, BA. München. Marburger Studien 1938. 99—, a tuskés díszkorongok: Torbrügge, W., Die Bronzezeit... 80., I. t. 4, XXXIV. t. 6, XLIV. t. 19, 20.; Feustel, R., i. m. 16. XLI. t. 3.; Stephan, E., Die ältere Bronzezeit in der Altmark. (Halle (Saale) 1956) 31—, a sarló alakú tük: Willvonseder, K., i. m. 331, 387., XXIII. t. 2, XXIV. t. 2, 3, a bordázott lemezes karperecek: Holste, F., Die Bronzezeit in normandischen Hessen (Berlin 1939) 67—, 134., Torbrügge, W., Die Bronzezeit... 76., III. t. 17, 18, XXXIV. t. 8. XLV. t. 12.; Řihovský, J., SA 9 (1961) 14. kép. A trapézmarkolatú török közül a négy szegeseink inkább a korábbiak: Holste, F., Die Bronzezeit... (1939) 28—, 129—. A koszideri kincsek két tokosvésője mellett két tokosbaltát említették. Ez utóbbiak már valóban a későbronzkor darabjai, de koszideri leletösszefüggéseik nem egészen bizonyíthatók.

⁵⁴ L. a 48. jegyzet.

⁵⁵ Akár a zagyvapálfalvi, akár a nagybátányi vagy más temetők anyagát vizsgáljuk, mindenütt találkozunk B C 2, D jellegű bronzokkal: Hillebrand, J., Arch. Ért. 40 (1923—26) 19. kép 3, 24. kép 9 (a gömbfejű tű); Patay P., Arch. Ért. 81 (1954) 10. kép 1, 3, 4—7, 11. kép 7, 8.

autochton bronzkorunk végén rejtették a föld alá. Ez nagyjából megfelel a Mozsolics szerinti B III, illetőleg a Bóna szerinti középső bronzkor 3 végének. Miután a kincsekben előforduló típusok a lelethorizont korát a Reinecke szerinti B B periódusra keltezik, ugyanezzel az időszakasszal párhuzamosíthatjuk középső bronzkorunk végét is.⁵⁶

A fentiek alapján kissé módosítanunk kell a későbronzkor keltezésére vonatkozó korábbi megállapításainkat. A későbronzkor felső határa tehát nem a Reinecke szerinti B C 2 (Holste-Willvonseder B C) kezdetével, hanem a B C 1 elejével, esetleg már a B B végével lehet egykorú. A korszak alsó határát pedig nem a B D, hanem már a Ha A 1 fázissal párhuzamosíthatjuk.⁵⁷

A középső Duna-vidéki halomsíros kultúra magyarországi leleteit — eltekintve a legkorábbi, inkább kulturális összefüggésű jelenségektől — a koszideri kincsleletek horizontját követő korszakba helyezhetjük. Ennek alsó határát pedig a váli kultúra legidősebb leletei jelzik.⁵⁸

A fent ismertetett összefüggések alapján kiskőrösi leleteink nem tartoznak a kultúra magyarországi csoportjának legkorábbi leletegyüttesei közé, de a legfiatalabbak közé sem. Ezek az edények, formájukat, ornamentikájukat tekintve a maisbirbaumi körhöz állnak legközelebb, amely az osztrák területen a Reinecke szerinti B C 2 (Willvonseder B C) fázist képviseli. Ugyanígy a kiskőrösi együttes is a kultúrának java fejlődési szakaszából származik.

A hazai halomsíros leletek igen szoros rokoni, sőt bizonyos fokig genetikai kapcsolatban állnak egymással, ennek ellenére e szűkebb körön belül is több, időrendileg szétválasztható lokális csoportját különíthetjük el. Így a kiskőrösi leletanyag a Soltvadkert—Pusztaszer-típusú együttesek közé sorolható. Pusztaszerről Foltiny István ismertetett telepről származó kerámialeletet. Ebbe a vatyai telepbe a maisbirbaumiakkal rokon edényeket rejtettek el, amelyek előkerülési körülményeiből ítélve raktárleleteknek tekinthetők. Sajnos ma már hiteles dokumentáció alapján nem választathatók szét a telepről közölt tárgyak. Mindenesetre a halomsíros körbe tartozó darabok formáik alapján azonnal elkülöníthetők a többiektől.⁵⁹

Ugyanezt a lokális csoportot képviseli a soltvadkerti telep és az itt előkerült öntőmintalelet. A telepen előforduló fiatalabb típusok (az urnasíros kultúra sajátos edényformáját idéző urnatöredék, tokos vésők öntőmintái) alapján arra következtethetünk, hogy e telep lakói valamivel tovább éltek itt, mint a pusztaszeri és a kiskőrösi edények kora.⁶⁰

A Szeged környéki halomsíros temetők anyagával is összefüggésbe hoztuk leleteinket, amelyek az említett temetők fiatalabb szakaszával lehetnek egykorúak.⁶¹

Valószínűleg az egész későbronzkort felölelik a Balaton környéki, Csabrendek—Cerszeztomaj-típusú leletek. Csabrendeken egyaránt megtaláljuk a legkorábbi, a java és a legfiatalabb halomsíros szakaszok típusait, Cerszeztomaj már csak a két utóbbi korszakot képviseli. A kiskőrösi edények egykorúak a java csabrendeki típusokkal és részben a cerszeztomaji sírokkal is, bár ez utóbbiak tovább éltek mint a kiskőrösi lelet. Valószínűleg megelőzik viszont a Keszthely—Apátdomb—Balatonhidvég körébe tartozó leletegyütteseket.⁶²

Ezt a java fejlődési szakaszt képviselik a halomsíros kultúra Győr környéki csoportjából pl. a Koroncó—Bábotán feltárt temető, a Győr—Homokgödörből ismertetett sír, a ménfőcsanakai leletek stb.⁶³ Fiatalabb jellegű már ezeknél a Koroncó—Bábotán feltárt telep.⁶⁴ A kiskőrösi edények az előbbiekkal hozhatók időrendi kapcsolatba.

Sajnos, mind ez ideig igen keveset tudunk az egyeki és a pilinyi kultúrák fejlődési szakaszairól, belső időrendjéről. Miután az kétségtelen, hogy e fenti kör Észak- és Északkelet-Magyarországon többé-kevésbé az egész későbronzkort felöleli, nyilván legalább két, esetleg három szakaszát is elkülöníthetjük majd e két kultúra részletes feldolgozása után. Véleményünk szerint a pilinyi és az egyeki kultúra bronzainak néhány korai típusa, valamint a kerámia archaikus darabjai arra engednek következtetni, hogy legkésőbb már a B C 1 szakaszban megindult ezek sajátos belső kikristályosodása az erre a területre tömegesen visszahúzódó autochton bronzkori elemek s a velük keveredő halomsíros csoportok körében.⁶⁵ A kis-

⁵⁶ A B B periódus azonos a F. Holste és K. Willvonseder B B 1 szakaszával.

⁵⁷ A régibb Reinecke-féle terminológiát alkalmazva a B B azonos a K. Willvonseder és a F. Holste által alkalmazott B B 1, a B C 1 azonos a BB 2, és a B C 2 azonos a B C periódusokkal: *Torbrügge, W.*, BRGK 40 (1959) 10—. A későbronzkor kezdetét mi legutóbb a B C 2 (B C) periódus elejével párhuzamosítottuk, végét pedig a B D végével. Ezt feltétlenül módosítanunk kell, s e szerint a felső határ a B C 1 kezdetével, esetleg a B B végső fázisával, az alsó határ pedig a Ha A 1 szakasszal párhuzamosítható: *Kőszegi, F.*, Acta Arch. Hung. 12 (1960) 137—.

⁵⁸ A váli kultúra legkorábbi képviselői már a Ha A 1 periódusban megjelentek a Dunántúl területén: *Kőszegi, F.* Acta Arch. Hung. 9. (1958) 296—.

⁵⁹ *Foltiny I.*, Arch. Ért. 1944—45. 43—, XV. t. 1, 3, 13, 17, 19, 20, 24, 25, 28, 31.

⁶⁰ *Gazdapusztai, Gy.*, i. m. II. t. 1, 2, 5, az urnatöredék nincs közölve.

⁶¹ Itt elsősorban a kiskundorozsmai temetőre gondolunk: *Foltiny I.*, A halomsíros... I. t. 3, 5, V. t.

⁶² *Darnay K.*, AK 21 1899. 25—, X, XII—XV, XVII. t.; *Szántó I.*, Arch. Ért. 80 (1953) 53—, XV. t., XIX. t. 32, 33, 35, 38, 39 stb. A leletekre vonatkozó részletesebb irodalmat l.: *Kőszegi, F.*, Acta Arch. Hung. 12 (1960) 138—.

⁶³ *Mithay S.*, i. m. 24—. XV. t. 1—5, X. t. 1—4, XIV. t. 1—4 stb. A ménfőcsanakai lelet a győri múzeum gyűjteményében van.

⁶⁴ Uo. XV. 9—11, XVII. t. 6 stb.

⁶⁵ Itt elsősorban a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében levő vizslási leletekre gondolok, de hasonló jelenségek pl. a zagypapálfalvi temető anyagából is kimutathatók: *Hillebrand J.*, i. m. 20. kép stb.

kőrösi edények az egyeki—pilinyi körnek már fejlettebb leleteivel lehetnek egykorúak, de korábbiak a Muhi csoport által képviselt korszaknál.⁶⁶

Jelenlegi ismereteink alapján a középső Duna-vidék halomsíros kultúrájának magyarországi leleteit nagyjából három időrendi fázisba sorolhatjuk. Ez a beosztás egyelőre csak vázlatos lehet, s az egyes időszakaszok közötti határok sem válnak el élesen. A jelenleginél lényegesen több leletanyagra van szükségünk ahhoz, hogy ezt a csoportosítást nagyobb részletességgel és pontosabban végezhessük el.

A legkorábbi halomsíros leletek a koszideri kincsek horizontját közvetlenül követő időszakhoz köthetők. Ide sorolhatjuk a keszthelyi csontvázas sírt (feltételelesen), a szomolányi és a bagi csontvázas temetőket, az ebedi és a tiszakeszi urnasírokat, a marosvásárhelyi leleteket.⁶⁷ Ugyanabban a korban rajzolódik ki az ívelt és ferde bordával díszített urnák köre, s természetesen ezek kísérő leletei. Ilyeneket ismerünk többek között Fenékpusztáról, Rácegresről, Szeged-Bilisicsről stb.⁶⁸ A Szeged környéki csoport korábbi leletei közül a Szeged-bogárcsói sírokat is még ugyanebbe a korai fázisba keltezhetjük.⁶⁹ Ebbe a korszakba nyúlnak vissza a cserszegtomaji—csabrendeki kör legkorábbi sírjai, illetőleg ezek mellékletei.⁷⁰ Amint erről fentebb már szóltunk, hazánk északi és északkeleti felében már ebben a legkorábbi periódusban éltek a halomsíros kultúra csoportjai, amint azt a tiszakeszi vagy az újabb temetők leletei igazolják. Ide sorolhatjuk még a szobi kavicsbánya leleteinek nagyobb részét, valamint az egyeki és a pilinyi kultúra legrégibb leletanyagát.⁷¹

Későbronzkorunk legrégibb szakaszát a Reinecke szerinti B C I periódussal, valamint feltehetőleg a B B fázis végével is párhuzamosíthatjuk.⁷²

Az eddig ismert magyarországi halomsíros leletek jelentős része a kultúrának már fejlettebb fázisát képviseli. Második időrendi csoportunk leletegyüttesei közül a következő jelentősebbeket sorolhatjuk fel: A Koroncó-Bábotán feltárt te-

mető, a Győr-Homokgödörből előkerült sír anyaga, a ménfőcsanakai leletegyüttes, a gamászai sírok, a csabrendeki temető sírjainak zöme.⁷³ Ezzel párhuzamos a cserszegtomaji temető idősebb szakasza, ide tartozik a soltvadkertti telep, a kiskőrösi és a pusztaszeri lelet stb.⁷⁴ A Szeged környéki lelőhelyek közül Kiskundorozsma, valamint Szeged-Balástya jöhet számításba.⁷⁵ Több, mint valószínű, hogy már ebben az időben is lakták a Szentcsanak-hegyről régóta közismert telepet.⁷⁶ Ide keltezhetjük még a már említett szobi lelet néhány edényét, illetőleg a temetőnek fiatalabb sírjait.⁷⁷ Végezetül erre az időre esik a pilinyi és az egyeki kultúra virágkora.

A különböző leletösszefüggések alapján e középső időszakasz az ausztriai Maisbirbaum-Zohor fázissal egykorú, s így a Reinecke szerinti B C 2 periódussal párhuzamosítható. Bizonyos jelenségek alapján arra következtethetünk, hogy a korszaknak leletei még a B D fázis elejét is jelzik.⁷⁸

A magyarországi halomsíros leletek harmadik időrendi csoportját már olyan leletegyüttesek képviselik, amelyek egyúttal az új történelmi korszak előfutárai. Ezek az Európa széles területein meginduló „Urnenfelder” fejlődés legkorábbi magyarországi képviselői. Legutóbb továbbélő halomsíros csoportoknak neveztük, és két időrendi fázisba soroltuk ezeket.⁷⁹

Ide tartozik a Balaton környéki leletcsoport legfiatalabb része (Szigliget, Csobánc, Cserszegtomaj, Keszthely-Apátdomb stb.), a Koroncó—Bábotán feltárt telep anyaga, a mosonyszolnoki —csekei típusú, késői halomsíros leletek, a gellérthegy és a békásmegyéri lelőhely stb.⁸⁰ Ugyanezt a korszakot képviselik a Jánosházán és Farkasgyepűn feltárt halomsírok, valamint ezek köre.⁸¹

Ide sorolhatjuk a pilinyi kultúrának a legfiatalabb leleteit is, amelyek jól elkülöníthetők a korábbi típusoktól. Úgy látszik, hogy ebben a korszakban lép sajátosan új fejlődési szakaszába az egyeki kultúra. Ezt a fázist a Muhi-jellegű lelőhelyek anyaga képviseli.⁸²

⁶⁶ Muhi jellegű leleteket elsősorban a Magyar Nemzeti Múzeum őskori és a nyíregyházi múzeum gyűjteményéből említhetünk.

⁶⁷ Hampel, J., i. m. 134. t.; Sándorfi N., i. m. 109—; Hampel, J., i. m. 191. t. 1—7.; Milojević, Vl., Actes de la III.-e Session... 38. kép; Hampel, J., i. m. 224. t. A bagi csontvázas temető a helyi gépállomás területén fekszik, s itt magam is végeztem leletmentést.

⁶⁸ Kuzsinszky, B., A Balaton környékének archeológiája. (Bp. 1920) 60. kép; Wosinszky M., Arch. Ért. 11 (1891) 50—, 1, 3, 4, kép; Foltinyi, I., A halomsíros... IV. t. 13.

⁶⁹ Foltinyi I., A halomsíros... II, III. t;

⁷⁰ Darnay K., i. m. X. t., XII. t. 2 stb.

⁷¹ Arch. Ért. 12 (1912) 191.; Hampel, J.; i. m. 225. t. 1—20. L. továbbá a 65. jegyzet. Ezzel a kérdéssel Kemencei Tibor és Kovács Tibor foglalkoznak, s remélhetőleg munkájuk alapján tisztábban látunk majd a pilinyi és az egyeki kultúra kérdésében.

⁷² E periódusok megfelelnek a F. Holste és a K.

Willvonseder által használt B B 2, illetőleg B B 1 szakaszaknak.

⁷³ A gamászai sírokra vonatkozó irodalom l.: Kuzsinszky B., i. m. 206., 1—5. kép.

⁷⁴ A cserszegtomaji temető idősebb szakasza alatt elsősorban a 3, 4, 5. sír leleteit értjük: Szántó I., i. m. XV. t. 2, 5, 9, 11, 12, XVI. t. 28.

⁷⁵ A szegedi múzeum gyűjteményében levő Szeged-Balástyáról a kiskőrösiekhez hasonló bögrét ismerünk.

⁷⁶ Itt a szegedi múzeumban levő leletekre gondolok.

⁷⁷ Arch. Ért. 12 (1912) 191., 5, 6, 10, 12. kép.

⁷⁸ A soltvadkertti telep anyaga határozottan erre utal. Ugyanez a probléma az ausztriai Maisbirbaum-Herzogenburg körrel kapcsolatban is felvetődik: Říhový, J.: Die Chronologie der Velaticeer Kultur in Südmähren. Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie. (Prága 1956) 120.

⁷⁹ Kőszegi, F., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 138—.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo. 144—.

⁸² L. a 66. jegyzet.

A fentiekben vázlatosan körvonalazott harmadik időrendi csoportunkat elsősorban a B D periódus nagyobbik felével párhuzamosíthatjuk, ugyanakkor még a Ha A 1 szakasszal is, miután e korszak leletei megérték a váli kultúra előfutárainak beözönlését is.⁸³

A halomsíros kultúra vándorlásának Magyarországot is érintő jelentőségét a már többször idézett tanulmányok megfelelő súllyal bizonyították. Ezzel kapcsolatban mi már sok újat nem mondhatunk, csupán jövőbeli feladatunk kell hogy legyen az idetartozó kérdések részletes kidolgozása. Néhány ezek közül már a közeljövőben tisztázásra vár. Így sürgősen megoldandó az a kérdés, hogy az i.e. XV. sz. folyamán beáramló népesség közvetlenül milyen területről kiindulva, hány hullámban érte el hazánk területét. A jövő kutatásainak kell majd tisztázni azt a problémát, hogy a hazai halomsíros leletek fiatalabb csoportjai mennyiben a helyi fejlődés eredményei, és mennyiben köthetők újabb behatoláshoz.

Alig ismerjük még a kultúrának helyi temetkezési szokásait, csupán annyit tudunk erről, hogy a korai sírleletek inkább csontvázak mellől kerülnek elő, s csak később veszik át a halotthamvasztás rítusait. Jobban kell majd megfigyelnünk a halmos temetkezés jelenségeit. A kultúra települési viszonyaira vonatkozólag csupán egy-két telepről vannak részletesebb megfigyeléseink, így gazdasági életéről, társadalmi megnyilvánulásairól is csak közvetve szerezhethünk ismereteket. Éppen ezért igen sokat várunk a már említett új temetők feldolgozásától, valamint a még újabb kutatásoktól, mert a felvetett kérdések tisztázását csak ezek segíthetik elő.

A kiskőrösi, talán sírokból származó edények tehát a hazai halomsíros kultúrának fejlettebb szakaszát képviselik. Ez megfelel Mozsolics Amália B IV, Bóna István későbronzkor 2, valamint az általunk felvett második későbronzkori szakasznak. Valószínűleg idetartozik a zsámboki csupor is. A nyékládházi csésze és a budai edény, miután az „Urnenfelderzeit” sajátos ornamentikáját viselik, már a későbronzkor harmadik szakaszába sorolhatók.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy amint ezt bronzkori kutatásunk korábban megsejtette, a halomsíros kultúra nyomait, kulturális hatásait autochthon bronzkorunk utolsó szakaszából már kimutathatjuk. Itt azonban nem etnikus vándorlásról, hanem inkább kereskedelmi és más kulturális összefüggésekről van szó. Tulajdonképpen ennek a korszaknak az emlékei a koszideri típusú kincsleletek, amelyek véleményünk szerint középső bronzkorunk végén kerültek föld alá. Ez a korszak pedig a Reinecke szerinti B B periódus végével párhuzamosítható. A kincsleleteket a középső-Duna-vidék halomsíros kultúrájának az i.e. XV. sz. folyamán tömegesen beözönlő csoportjai elől rejtették el. A hazánkban megtelepedő új bevándorlók kultúrája teljes későbronzkorunkat felöleli. Az urnasíros korszak fejlődésének kezdeti jezeit magukon viselő, továbbélő halomsíros csoportokat újabb, ismét északnyugat felől érkező honfoglalók igázták le vagy üzték el. Miután erre az i.e. 1100 körüli időben került sor, a magyarországi halomsíros népesség itt tartózkodásának idejét három-négy évszázadra becsülhetjük.⁸⁴

Kőszegi Frigyes

ON SOME FINDS OF THE TUMULUS CULTURE IN HUNGARY

Summary

It is generally known by now that the development of our Late Bronze Age was determined by the various groups of the Middle Danubian Tumulus Culture in Transdanubia, nay in the larger portion of the Great Plain too. In the following we endeavour to illustrate some problems connected with the extension of this culture, often mentioned in the recent years, in Hungary by reviewing several finds preserved in the prehistorical collection of the Hungarian National Museum.

As to the vessels gathered from Kiskőrös, little is known of the exact circumstances of their discovery, they may have been grave-goods probably (Fig. 1, Fig. 2, 1—5). The urn with a splayed rim (Fig. 1, 4), the bowls with intersected rims (Fig. 2, 4—5), and the jugs with profiled bulges and wart ornaments (Fig. 2, 1, 3) are conserving the characteristic types of pottery of the Middle Danubian Tumulus Culture among the finds. At the same time two other vessels of the find, the mug

with an ansa lunata handle and the jug standing on a low support are recalling the vase forms of our autochthonous Bronze Age (Fig. 1, 1, 5).

The characteristic type of the Tumulus Culture is represented by one of the small Zsámbok vessels (Fig. 2, 9) and the Nyékládháza cup (Fig. 2, 6). The latter vessel is linked to those of the Váli Culture in the Urn-Grave Period. The globular jug with vertical grooves is connected with the Mosonyszolnok—Cseke group of the surviving Tumulus Culture (Fig. 2, 7).

Judged by the various connections of finds the Kiskőrös vessels cannot belong to the earliest find complexes of the culture in Hungary. Regarding also forms and decoration they are the nearest relatives of the Austrian Maisbirbaum circle, they represent the B C 2 period of Reinecke. Also the Zsámbok find may be attached here, while the Nyékládháza and the Buda vessels show younger features.

⁸³ *Kőszegi, F.*; Acta Arch. Hung. 12 (1960) 182—.

⁸⁴ Az abszolút időrend kérdéseire vonatkozólag későbronzkorunkkal kapcsolatban a részletesebb irodalmat l.: *Müller—Karpe, H.*, Sulla cronologia assoluta della tarda età del bronzo e della prima età del ferro

in Italia nella zona Alpina e nella Germania Meridionale. Civiltà del Ferro (Bologna 1959) 458.; *Childe, V. G.*, An Italian Axe-Mould from Mycenae. Civiltà del Ferro. (Bologna 1959) 575.; *Milojević, Vl.*, Germ 37 (1959.) 78—.

In drawing the outlines of the Late Bronze Age in Hungary our first task is to clear up some important chronological questions, so the problems of the hoards of Koszider character in the first place. A. Mozsolics has dated these hoards to the end of period B III, regarding it as a parallel to the period B B₂ of Holste-Willvonseder. In I. Bóna's judgment these finds belong to the Late Bronze Age already, closing the second period of the Late Bronze Age of his interpretation, *i.e.* the end of period B C.

Investigating the various bronzes of the mentioned hoards more closely, we come to the result that they are connected with the earlier phase of the Tumulus Culture in the first place, without containing even a single type of the Late Bronze Age. The bronzes of the Koszider type belong to a close circle together with the South-German Locham horizon and the finds of Achenbach and Bühl type, they cannot be dated to a later date than the end of the period B B of Reinecke (= B B1 of Holste-Willvonseder).

The finds of the Koszider type are closing the end of the autochthonous (Middle) Bronze Age in our country, they have been hidden doubtless in fear of the groups of the Tumulus Culture, invading this region at this time. The bronze types of tumulus character occurring in the hoards were brought to the territory of our country through commercial intercourses probably, assuming significant proportions in the final phase of the Middle Bronze Age. These hoards do not represent the property of the Tumulus and local Bronze Age elements intermingling in these regions, since the finds of the first Tumulus Culture groups contain younger types than the Koszider ones. In all probability they are the proofs of the bronze metallurgy of a new cultural circle of local mixture.

After the time when the hoards of the Koszider types were hidden, the territory of our country has been invaded by significant groups of the Tumulus Culture gradually. Their first representatives are the Keszthely grave, the Szomolány and Bag inhumation cemeteries, the Ebed and the Tiszakeszi urn graves, etc.

The Tumulus groups of the Late Bronze Age in Hungary are representing roughly three chronological groups. The first of these may be regarded as more or less parallel to the period B C1 of Reinecke, presumably also to the end of phase B B as well. Together with the finds of the sites mentioned above, the archaeological material of Fenékpusztá, Szeged-Bilisics, Rácegres, Szeged-Bogárdó belongs to this group. The earliest graves of the Csabrendek—Cserszegtómaj group, the oldest finds of the Egyek and the Piliny Cultures are derived from this early phase probably.

A more significant portion of the tumulus finds hitherto known represents a more developed phase of the culture. Among the more important ones the cemetery uncovered at Koroncó—Bábota, the material of the grave unearthed at Győr-Homokgödör, the find complex of Ménfőcsanak, the Gamásza graves and a significant portion of the Csabrendek graves may be enlisted here. The older phase of the Cserszegtómaj cemetery and the Soltvadkert settlement are parallel to this phase, containing also the Pusztaszer and the Kiskőrös finds. From among the sites in the neighbourhood of Szeged we may reckon with the Kiskundorozsma cemetery and the finds derived from Szeged-Balástya. The Szentcsanak settlement was inhabited at this time. A part of the Szob finds may be dated from this

period, embracing the flourishing phase of the Egyek and Piliny Cultures as well.

On the basis of various connections between the finds this period may be regarded as co-eval with the Austrian Maisbirbaum-Zohor phase, being therefore parallel to the period BC 2 of Reinecke. Certain phenomena bear out the inference that the finds of this period embrace also the beginning of period B D.

The third chronological group of the tumulus finds in Hungary is already represented by find complexes which are the forerunners of a new historical era at the same time. They are the earliest representatives in Hungary of the "Úrnenfelder" development, commencing in wide areas of Europe. Recently we have called them surviving tumulus groups, classifying them into two chronological phases. This group embraces the youngest portion of the find complexes near Lake Balaton (Szigliget, Csobánc, Cserszegtómaj, Keszthely-Apátdomb, etc.), the material of the settlement unearthed at Koroncó-Bábota, the late tumulus finds of the Mosonyszolnok-Cseke type, the sites of the Gellérthegy and Békásmegyér, etc. The same period is represented by the burial mounds uncovered at Farkasgyepű and Jánosháza and their circle. We may enlist the youngest finds of the Piliny Culture and the sites of Muhi character in this period.

This chronological group, the third of the Tumulus Culture may be regarded as a parallel partly to Reinecke's period B D yet, partly to the phase Ha A1 already.

The significance of the migration of the Tumulus Culture for the present Hungarian territory has been sufficiently emphasized by the studies published recently. Our future task is the examination of the details. Some of the pertinent questions have to be clarified in the near future by all means. So the problem, as to from which definite areas and in how many waves the population, immigrating in the fifteenth century before our era, has reached our country, demands an urgent solution. Future researches have to clear up, whether the young groups of the tumulus finds are the results of local development or they are to be attributed to a recent immigration.

To sum up, we may state that the traces and cultural impacts of the Tumulus Culture are proved in the last phase of our autochthonous Bronze Age, as it was hinted at by earlier Hungarian researches on the same. It must however, be emphasized, that we must not suppose an ethnical migration, we are faced rather by a connection based on commercial relations and other cultural links. As a matter of fact, the hoards of the Koszider type are the bequests of this period, having been hidden at the end of the Middle Bronze Age in Hungary in our judgment. This phase may be more or less equalled to the end of Reinecke's period B B. The hoards hidden at this time may be brought into a close connection with the groups of the Middle Danubian Tumulus Culture, immigrating in masses during the fifteenth century before our era, since it was the latter that motivated the hiding of the hoards.

The groups of the Tumulus Culture settled in our country are scattered over our entire Late Bronze Age, we may estimate their stay in Hungary to ca. three or four centuries. Showing the features of the early development of the Urn Grave Period, the groups of the surviving Tumulus Culture lived as long as to witness the invasion of new conquerors from the North-West, an event to be dated to about 1100 before our era.

F. Kőszegi

SCRIBÁK A PANNÓIAI KISVÁROSOKBAN

A most közzétett daruvári felirat¹ öröndetesen tisztázta a res publica Iasorum eddig kivételesnek látszó jogállását. Alföldy Géza ismertetéséhez e tekintetben nem szükséges további megjegyzéseket fűzni.² A *scriba* funkciójának említése azonban egy érdekes megfigyelésre ad alkalmat.³

A Municipium Iasorum már a második olyan városi rangú közösség Pannóniában, amelynek tisztviselői és vezetői közül csak a scribát ismerjük. A mindeddig ismeretlen fekvésű, tehát nyilván jelentéktelen Municipium Faustinianumból is csak egy scriba ismert, Pontius Lupus, aki egyben Siscia augustalisa is volt.⁴ Épp ezért nem lehet pusztán véletlen az sem, hogy a felső-pannóniai Mursella és Mogentiana városokból alig ismerünk decuriót,⁵ ellenben scriba e két városból is ismert.⁶ Azért tarthatjuk ezt meglepőnek, mert a decuriók általában a város legvagyonosabb emberei voltak, akik vagyonuk alapján, ellenszolgáltatás nélkül, sőt költségvállalással viselték tisztségeiket, míg a scribák már a városi igazgatás apparátusának fizetett alkalmazottai közé tartoztak.⁷ Igaz, hogy fizetésük szerint az alkalmazottak legmagasabb kategóriáját alkották,⁸ sőt, funkciójukat néha *munus*-ként is vállalniuk kellett,⁹ mégsem tartoztak mint scribák a városi arisztokrácia sorába.

Pannóniában ellenben éppen az említett kisebb városokban többször előfordult, hogy a scriba egyben a városi arisztokrácia tagja is volt,¹⁰ vagy legalábbis a tehetősebb emberek közül került ki. A Municipium Iasorum scribája decurio, sőt quattuorvir volt,¹¹ a Municipium Faustinianum

scribája pedig egy jelentős város augustalisa. De a mursellai scriba sem lehetett szegény hivatalnok, ha családjának olyan sírépítményt emeltethetett, amelyben a nevét megőrző nagyméretű építési tábla elhelyezhető volt.¹² Nagyon valószínű, hogy e scribák feladatukat munusként látták el. Ugyanis, ha a decuriók alig állítottak feliratot, a város szegény lehetett, s nyilván nem tudta a scriba fizetését fedezni.

Mármost érdekes, hogy Pannónia nagyobb városaiból azok feliratos anyagának nagyságához mérten rendkívül kevés scriba ismert,¹³ s ezek sem látszanak különösen gazdagnak. Ugyanakkor a kisvárosokban mind vagyoniilag, mind a városban betöltött szerepük szempontjából vezető helyet foglaltak el. A scriba funkciója egy kisvárosban talán leginkább a régi falusi jegyzőéhez hasonlított. A tanácsülések jegyzőkönyvét vezette, és a tanács előadója volt,¹⁴ főleg azonban a városi pénzeket kezelte. Hivatalbalépésekor esküt is kellett tennie.¹⁵

Tekintve, hogy a Municipium Iasorumnak és a Municipium Faustinianumnak eddig egyetlen decurióját sem ismerjük, de ismerjük egy-egy scribáját, s hogy Mursellából a scriba mellett csak egyetlen decurio ismert, talán megkockáztathatnánk azt a feltevést, hogy a pannóniai kisvárosok egy részében a városi arisztokrácia sem vagyonát, sem a romanizmus fokát tekintve nem állt megfelelő magasan ahhoz, hogy nagyobb számban feliratot állított volna. Szerény vagyoni helyzetük következtében nagyobb áldozatkészséget sem mutathattak fel, s ez városuk külső megjelenésében, fogyatékos

¹ Technikai okokból a 2. számban (Szerk.).

² L. Alföldy Géza tanulmányát a kötet 2. számában. Köszönettel tartozom a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsájtotta.

³ A magam részéről a felirat datálásával kapcsolatban egy további lehetőséget is felvetnék. A scriba fiának cognomene (Laelianus) rendkívül ritka, mind Pannóniában, mind másutt. Lehetséges, hogy e cognoment a scriba Pontius Laelianus helytartósága idején adta újszülött fiának. Ebben az esetben a síroltár korát Laelianus helytartóságát (CIL XVI 96. 97. 178: 146–149 között) és a scriba életkorát figyelembe véve a 160-as évek közepére, esetleg már a nagy háború első éveire tehetjük.

⁴ CIL III 3974.

⁵ CIL III 4490. 10 993. 11 043. 15 166. 15 188.¹

⁶ CIL III 4267. 10 900.

⁷ A scribákról I. Liebenam, W., Städteverwaltung im römischen Kaiserreich (Leipzig 1900) 277—. Kornemann, E., PW-RE IIA (1923) 856.

⁸ A lex Ursonensis LXII szerint a IIvir scribája 1200, az aedilisé 800 sestertiust kapott, míg a duumvir

következő legmagasabb fizetésű alkalmazottja csak 770-et, az aedilisé pedig mindössze 300-at. A scribák fizetése hasonlóan magas a diocletianusi ármaximáló rendeletben is.

⁹ Dig. L 4, 18, 17.

¹⁰ Másutt is, I. Kornemann, E., i. h.

¹¹ Valószínű, hogy mint IIIvir az aedilis vagy quaestor feladatait látta el, mint erre máshonnan több példát ismerünk: ILS 6316, 6460, 6498.

¹² A feliratos táblát a veszprémi múzeum őrzi, képét hozzáférhető helyen tudtommal még nem közölték.

¹³ További pannóniai scribák Aquincumból (CIL III 14 344–14 346) és Carnuntumból (CIL III 11131) ismertek. Bizonytalan a savariai CIL III 4195 felirat értelmezése. Egyedül az aquincumi scriba, C. Iul. Ingenuus engedhetette meg magának néhány kis oltár állítását. E scriba libertus volt (Nagy L., Bp. Tört. I. [Bp. 1942] 377.), a carnuntumi scriba neve alapján (Q. Gavius Zosimus) szintén.

¹⁴ ILS 140. 5918a.

¹⁵ Lex Ursonensis LXXI.

urbanitásban is alighanem megmutatkozott. A városi ügyek vitelére azonban kellett valaki, aki műveltsége és jogi ismeretei révén erre a feladatra a decurióknál alkalmasabb volt. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy már a legkorábbi időkben is felmerült kisvárosoknál annak a lehetősége, hogy nem lehet majd elegendő számú decuriót találni.¹⁶ Voltak tehát a birodalomban olyan városok, amelyek már életrehívásuk idején is olyan bajokkal küzdöttek, amelyek másutt általában csak később, mint válságtünetek jelentkeztek, mint pl. a decurionátusra alkalmas emberek hiánya. Nem lephet meg bennünket ezért az, hogy a Municipium Iasorum scribája egyben a város decuriója, sőt vezető magisztrátusainak egyike volt, vagy pedig, hogy a Municipium Faustinianum egy nagy város feltehetően gazdag augustalisát szerezte meg scribának.

A kisvárosi scribák vizsgálata tehát ahhoz a kérdéshez vezet el bennünket, amelyet már Rostovtzeff is fejtegetett nagy összefüggéseiben:¹⁷ a Flaviusok és Hadrianus sorozatos városalapításainak igen gyakran nem volt meg a kellő előfeltételük, sem ami a romanizáció fokát, sem ami a helyi társadalom adottságait illeti. Pannóniában a flaviusi municipiumok között Andautonia, a hadrianusiak közül Mursella, a Municipium Iasorum és Mogentiana voltak azok, amelyek később sem mutattak semmi jelét annak, hogy a városi élet és a romanizáció számottevő centrumaivá váltak volna.

Valószínű, hogy a Flaviusokat és Hadrianust nagyarányú urbanizáló tevékenységükben az vezette, hogy a birodalom elmaradottabb vidékein

az antik értelemben vett városi élet kifejlődését annak minden politikai-gazdasági sajátosságával elősegítse, de ehhez a jogi keretek megteremtése nem volt elegendő. Az az ideológia, amely a birodalmat sok egyenlő rangú városállam konglomerátumának igyekezett feltüntetni,¹⁸ utópia maradt. Ha a feliratos emlékek mennyisége a municipális élet intenzitását és virágzását tükrözi,¹⁹ akkor a pannóniai városok, helyesebben városi rangú közösségek egy részéről elmondhatjuk, hogy azokban a municipális élet soha sem érte el az alapítóik által nekik szánt szintet.

Mindez nem jelenti azt, hogy e városokban hiányoztak volna a középületek, a fórum, a fürdők. Valószínű, hogy az alapító császárok az alapításkor maguk is hozzájárultak a városi mag kiépítéséhez. De ha a későbbiek folyamán nem volt a városban egy olyan vagyonos réteg, amely a közösség felvirágoztatását képes vagy hajlandó lett volna támogatni, akkor hiába hozták létre a császárok politikai okokból e városokat mint „áttekinthető politikai képleteket”²⁰ a sokféle belső berendezkedésű civitas peregrinák helyén, a tartományok életének teljes átformálását, teljes romanizálását ezen a módon nem érheték el. A birodalom „túlurbanizáltsága,” amiről Rostovtzeff írt,²¹ nem úgy értendő, ahogy pl. Tertullianus²² vagy Aelius Aristides²³ értették, hanem úgy, hogy az adott lehetőségekhez és körülményekhez képest több várost akartak létrehozni, mint amennyit sok vidék társadalmának fejlettsége indokolt volna.

Mócsy András

SCRIBAE IN DEN KLEINSTÄDTEN PANNONIENS

Auszug

Die Inschrift aus Daruvár (G. Alföldy, Arch. Ért. 1964, 2) ist nicht nur deshalb von Wichtigkeit, weil sie uns mit dem Municipium Iasorum bekanntgemacht hat. Das Municipium Iasorum ist bereits die zweite Stadt in Pannonien, wo nur *scribae* aber keine Dekurionen inschriftlich belegt sind. In beiden Städten waren diese *scribae* wohlhabende und angesehene Leute, denn der *scriba* des Municipium Iasorum zugleich Dekurio und der *scriba* des Municipium Faustinianum zugleich Augustale (in Siscia) war (CIL III 3974). Es gibt noch weitere Städte in Pannonien, wo die *scribae* anscheinend keine unbedeutenden Beamte, sondern reichere und relativ hochstehende Persönlichkeiten ihrer Gemeinden waren. Aus dem Municipium Mursella sind uns bloß ein *scriba* und ein Dekurio bekannt: der *scriba* (CIL III 4267) war reich genug, um ein großes Grabdenkmal für seine Familie errichten zu können. Auch der *scriba* von Mogentiana (CIL III 10 900) scheint um nicht ärmer als die Ratsherren der Stadt gewesen zu sein. Die Lage der *scribae* in diesen Kleinstädten Pannoniens unterscheidet sich stark von der der *scribae* in Aquincum und Carnun-

tum, denn die Schreiber dieser größeren Städte sind allem Anschein nach viel ärmer gewesen. Während uns aus den Kleinstädten Pannoniens augenblicklich vier *scribae* bekannt sind, sind aus den größeren Städten nur zwei (CIL III 11 131. 14 344) inschriftlich bezeugt. Das darf als Symptom betrachtet werden.

Es gab auch in Pannonien Städte, denen es an sozialen und kulturellen Voraussetzungen fehlte. Das Municipium Faustinianum, das Municipium Iasorum und manche andere »Städte« sind nie Zentren der Romanisation geworden. Ihre Dekurionen waren weder kulturell noch materiell imstande, das Munizipalleben aufblühen zu lassen, ja sie haben nicht einmal die Höhe erreicht, sich auf Inschriften zu verewigen. Auch der Leitung der städtischen Angelegenheiten waren sie nicht gewachsen, und so brauchte die Gemeinde einen *scriba*, der, höher qualifiziert als die *scribae* der größeren Städte die kommunalen Probleme zu überblicken und zu meistern vermochte.

A. Mócsy

¹⁶ Lex Malacitana LI. LXVI.

¹⁷ Pl. Gesellschaft und Wirtschaft im Römischen Kaiserreich I (Leipzig 1930) 178.

¹⁸ Acta Ant. Hung. 10 (1962) 379—.

¹⁹ Vö. Mócsy, A., Die Namengebung auf den Inschriften der Spätantike c. fejezet Alföldy, G., Gesellschaft und Bevölkerung der röm. Provinz Dalmatien c. munkájában (Budapest, sajtó alatt).

²⁰ Vittinghoff, F., Zur Verfassung der spätantiken Stadt. Vorträge und Forschungen IV. Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. (Linden-Konstanz 1958) 14.

²¹ Rostovtzeff, M., i. m. II 62.

²² de anima 30. de pallio II 7.

²³ Rom. 93.

A KARANCSLAPUJTÓI HONFOGLALÁS KORI ÖV ÉS MORDVINFÖLDI HASONMÁSA

Az 1939-es esztendőben napvilágra került karancslapujtói (a község régebbi neve szerint: bocsárlapujtói) honfoglalás kori emlékek mindmáig kevésbé ismertek szakirodalmunkban. Dr. Darnay (Dornyai) Béla nehezen hozzáférhető helyen, a Magyar Irodalmi Társaságok 1948 évi, Salgótarjánban kiadott időszaki értesítőjében¹ csak szükségzavúan számolt be róluk, részletes ismertetésükre pedig — amint azt ígérte — azóta sem tért vissza. Patay Pál Nógrád megye régészeti emlékeit tárgyaló dolgozatában² csupán említi a lelőhelyet és bár az azt követő — a nógrádi dombvidék X—XI. sz.-i emlékeit ismertető — összefoglaló tanulmányában³ az itteni, Fettich Nándor által vezetett hitelesítő ásatások eredményeire is röviden kitér, nem vág elé a tudományos feldolgozáshoz. Tömör jellemzését találjuk a karancslapujtói kutatásoknak és leleteknek honfoglalás kori leletkataszterünkben is,⁴ ideje tehát, hogy a sajátos leletgyűjtéssel — jelentőségéhez mérten — bővebben foglalkozzunk.

Időszerűvé tette feldolgozását, hogy 1959-ben, Szovjetunióban végzett tanulmányutam során megismertem a hazai anyagunkban egyedülálló karancslapujtói övveretsor mordvinföldi párhuzamát. Bizonyára Darnay (Dornyai) Béla is megbocsát nekem, ha a keleti hasonmás darabok bemutatásával együtt a karancslapujtói honfoglalás kori régiségek ismertetését is elvégzem, hiszen a területileg egymástól messze eső, de egyébként oly közelálló emlékek gondos összevetése az éppen, ami érdekes és sokatmondó számunkra. A hiányosan múzeumba került, szórványos leletgyűjtés megfelelő értékelése amúgy is csak a — teljes veretsort tartalmazó — távoli összehasonlító anyag ismeretében lehetséges, ez tette számunkra különösen vonzóvá a lelet közlését. Ezúton mondok köszönetet Fettich Nándornak, hogy az általa hitelesített sírok anyagának közzétételére a maga részéről engedélyt adott.

A karancslapujtói honfoglalás kori leletek előkerülésének körülményeit a már említett dolgo-

zatok, Fettich Nándor leltárkönyvi bejegyzései,⁵ valamint 1963. október 19-én végzett helyszíni szemlém tanulságai alapján ismertetem:

A lelőhely Karancslapujtó déli, Karancsalja felé eső végén, végeredményben a Lapujtóbe beolvadt Karancsapátfalva területén, a gőzmalom épületével szemközt, az országút túlsó felére eső ún. Nyárvasoldalon van. (A közleményekben emlegetett Nyársdűlő elnevezés helytelen, egyedül Fettich Nándor leltári bejegyzésében szerepel valódi nevén, Nyárvas-dűlőként.) Az itt vonuló domborsót északról, illetve keletről a Dobroda-patak folyja körül, úgyhogy azt több oldalról még ma is vizenyős rétek és szántók övezik. A leltárkönyvben megnevezett földtulajdonosnak, Tóth Péter Szanyi (ez utóbbi ragadványneve) karancsaljai, Petőfi utca 19. sz. alatti lakosnak, illetve a Tóth családnak több parcella földje is esett a táblába. A 64 éves gazda már elfelejtette, hogy 24 esztendeje hol is kerültek elő a kérdéses régiségek, és csak bátyja tájékoztatása alapján kalauzolt el a helyszínre. Úgy vélték, hogy a dombor legerőteljesebb emelkedésétől: a Varjútetőtől (300,2 m-es magassági pont) közvetlenül északra következő hegyes csúcsú dombocska tetején találtattak annak idején a honfoglalás kori sírok, amely meg is felelhet a Darnay (Dornyai) Béla előzetes jelentésében megadott lelőhely-meghatározásnak. A domb 1945-ig művelés alatt állt, ma csak az országút felé eső oldala szántó, északi és nyugati oldalát akác nőtte be. Jelenleg a karancslapujtói Új Barázda Tsz birtoktestének része (1. kép).

A temetőből eddig négy temetkezés ismeretes. Az 1. sírt, amely a felszín közelében feküdt, 1939 tavaszán Solti Horváth László helybeli adóügyi jegyző fedezte fel (sajnos régés-rég elköltözött a faluból, vallomását így nélkülöznünk kell). Néhány nap múltán újabb leleteket említenek a beszámolók, nem egészen világos azonban, hogy az első sír további mellékletein kívül nem került-e már ekkor újabb sírok anyaga is felszínre. Alighanem az ásatás előtt összekeveredhetett már több

¹ Darnay (Dornyai) B., Vándortűz. (Salgótarján 1948. ápr.) 21—23.

² Patay P., Nógrád megye régészeti emlékei. Nógrád megye műemlékei. Magyarország Műemléki Topográfiája III. (Bp. 1954) 28.

³ Ua., Arch. Ért. 84 (1957) 60.

⁴ Fehér G.—Éry K.—Kralovánsky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori

sírlételei. Rég. Tan. II. Szerk. Szőke B. (Bp. 1962) 24. (A község korábbi elnevezése szerint itt a 92. sorszámu Bocsárlapujtó címszó alatt szerepel.)

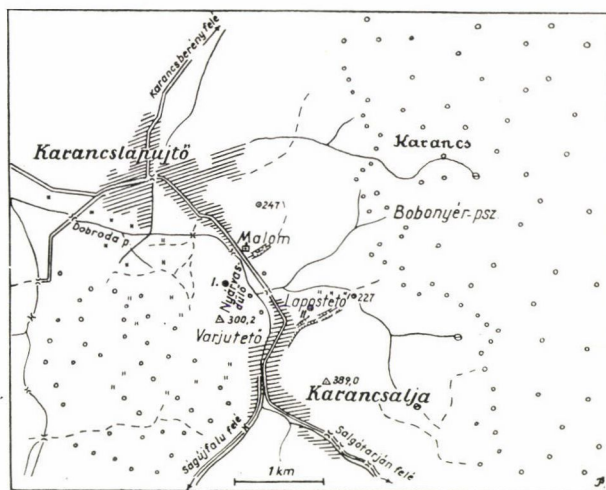
⁵ MNM-Népv.-kori leltárkönyve 16/1939. 1—11. (Fettich Nándor szíves szóbeli közlése szerint a birtokában levő jegyzetek megegyeznek a leltárkönyvi bejegyzéssel.)

sír emlékanyaga, és ezzel magyarázható, hogy az 1. sír mellékletei közé három karperecet is soroltak. Darnay (Dornyai) és Fettich szűkszavú és nem teljesen egyértelmű közléseiből sajnos nehéz pontosan megállapítani a további sírok előkerülésének körülményeit. Mindenesetre bizonyos, hogy az egybegyűjtött leleteket Darnay (Dornyai) továbbította a Nemzeti Múzeumba. A lelőhelyen Fettich Nándor még ugyanezen év június 30-án és 31-én végez helyszíni kutatásokat. Kétnapos ásatása valószínűleg a korábban feldúlt, de legalábbis erősen megdúlt sírok hitelesítésére szorítkozhatott, — a sírok számát, azok fontosabb adatait, egymáshoz való viszonyát igyekezett rögzíteni, illetve az előkerült tárgyi emlékeket sírok szerint elkülöníteni. Erre mutat világosan, hogy a díszes övvel felvezett férfi sírjának (1. sír) közelében megállapított 2. sz. női sír vázának irányítását is — az 1. sírhoz hasonlóan — csak utólagos bemondás alapján jegyezheti föl. Állítólag mindkettő — honfoglalóinknál szokatlan módon — észak-déli irányban volt tájolva. Nyilván ugyancsak a találók elbeszélése alapján került az említett három karperec is az 1. sír mellékletei közé, holott azok közül egy darab vagy akár egy pár sokkal inkább a közelében feldúlt női sír tartozéka lehet. — Az 1. sír lába végénél keresztben, vagyis nyugati-keleti irányításban egy melléklet nélküli csecsemő sírja (3. sír) feküdt. A két megdúlt sír szomszédságában alighanem ezt is megbolygathatták. Hasonló, nyugat-keleti tájolású női sírt (4. sír) észleltek az előbbtől északra, közvetlenül a domb szélén, amely egyetlen karperecet és gyűrűt (Darnay ezt a darabot említi hajkarikaként) tartalmazott. — A földtulajdonos, valamint a régiségekre rábukkanó S. Horváth László a lelet értékéből akkoriban őket megillető harmadról a Nemzeti Múzeum javára lemondottak.⁶

Foglaljuk össze most az egyes sírokról mondottakat, illetve vegyük számba azok múzeumba került mellékleteit:

1. sír: Férfi, utólagos bemondás alapján állítólag észak-déli (?) irányítású.

Mellékletek = 1. Szélesebb szíjú *díszöv tartozékai* (2. kép; 3. kép 1–6; 6. kép 1.), ezüstből. Mind kéregöntéssel készültek: *a)* Csuklós csat (2. kép 1; 6. kép 1). Téglalap alakú szíjlemez hátrafelé enyhén szélesedik, és három homorú ívvel zárul. Felületén hosszában páros, karsú száron ülő hármas osztású levélminta ismétlődik. A csatkarika felőli levélpár szára visszatörik és egybeolvadva fut a szíjlemez első széléig. A hátsó pár szára finoman ívelt tövük felé kiszélesedik. A bemélyülő minták hossz tengelye gerincelt. A csatlemez három oldalát mélyebben fekvő gyöngyözött szegély keretezi. Hátoldalán (3. kép 1), a sarkaiban 5 mm hosszú, elkalapált végű



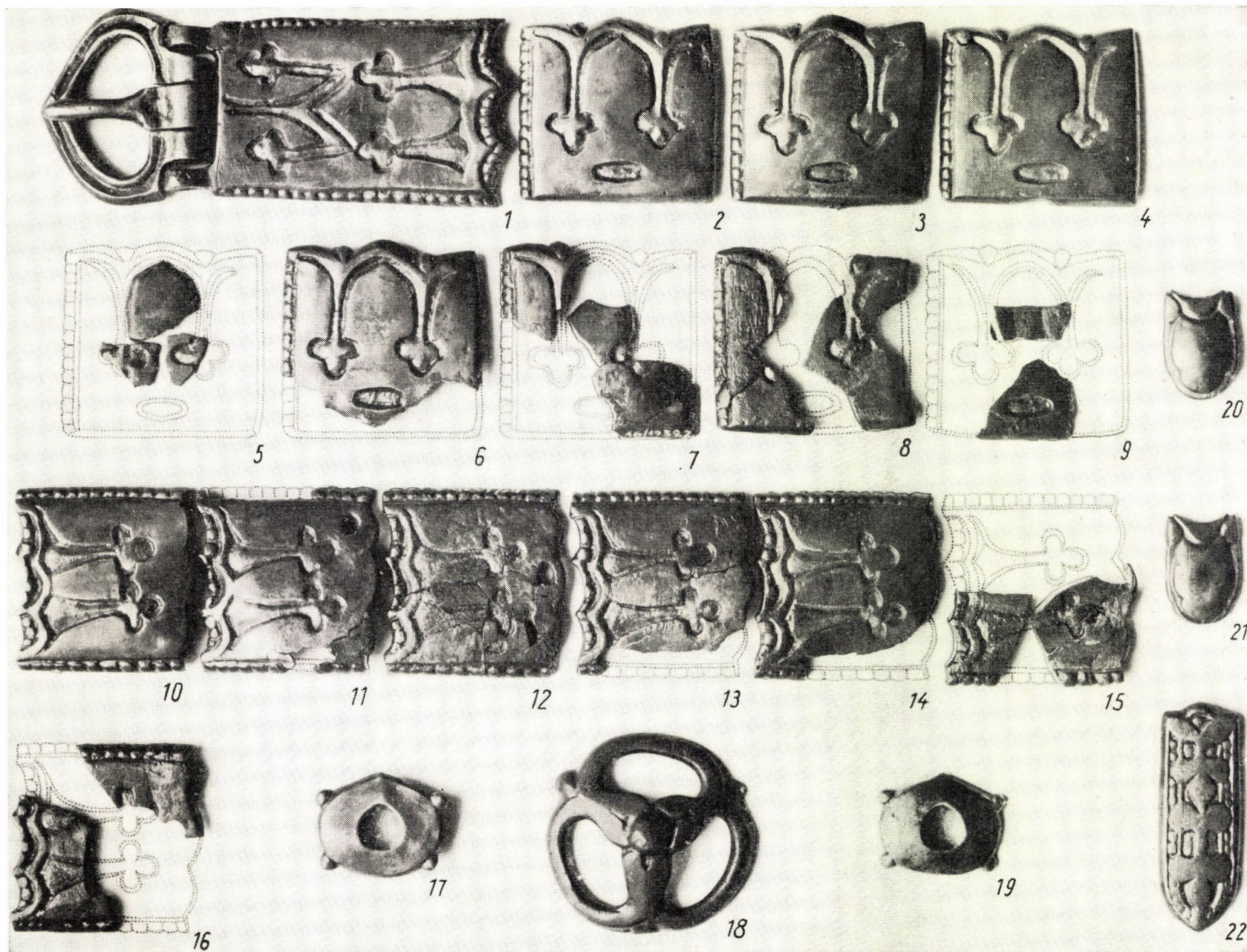
1. kép. Térképvázlat a karancslapujtói (I.), illetve karancsaljai (II.) honfoglalás kori lelőhelyekről
рис. 1. Схема месторасположения находок эпохи завоевания страны венграми из Каранчлапуйтё (I.) и других мест (II.)

Fig. 1. Esquisse d'une carte des sites de Karancslapujtó (I) et de Karancsalja (II) de l'époque de la conquête hongroise

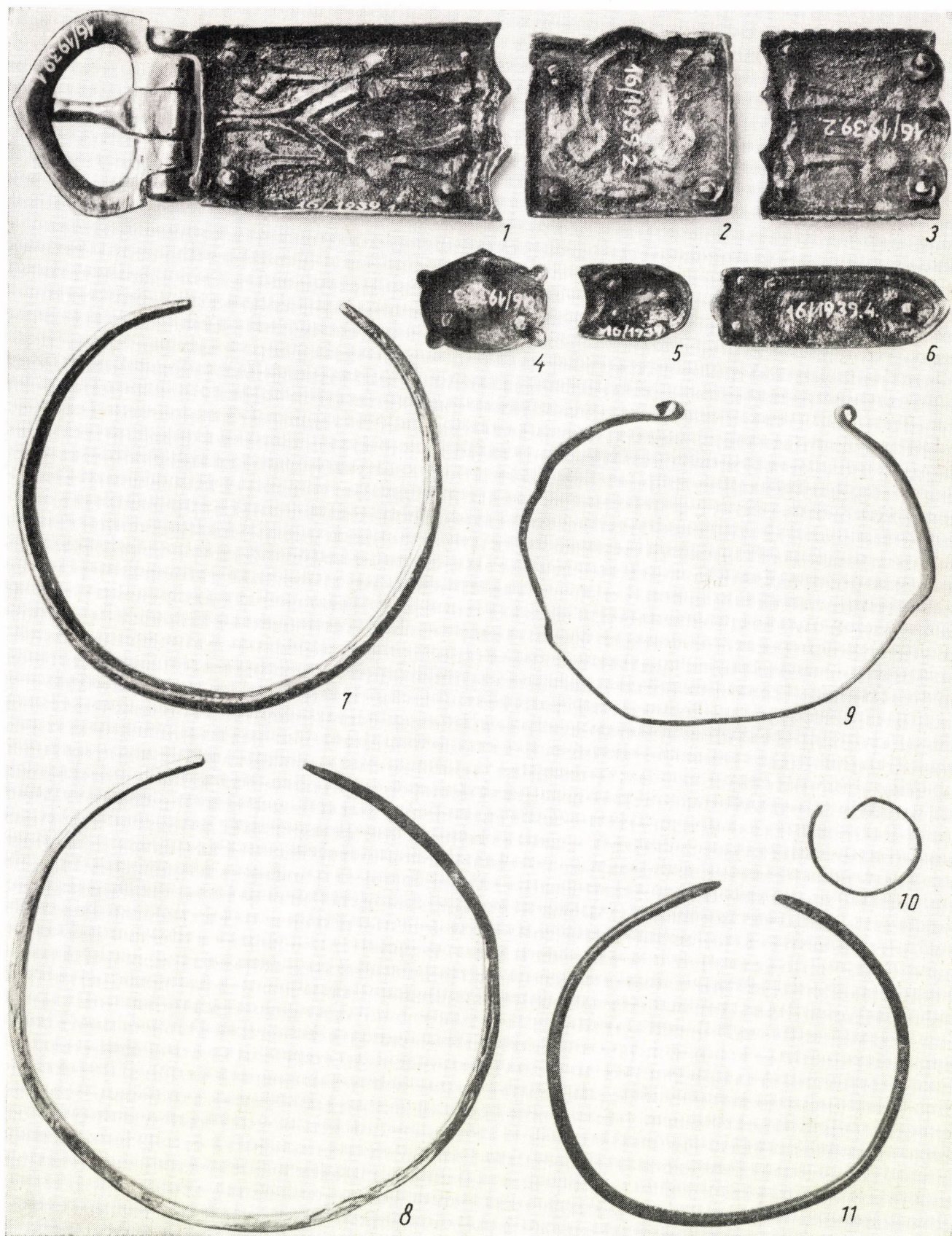
aklaszegek, az elülső kettőn megmaradt a négyzetes bronz ellenzőlemezke. — Csuklóiban vastengelyen (nyomai ma is felismerhetők) mozgott a tömör öntésű csattövís és az ovális, elől kicsücsösödő csatkarika. A tövis homorúan kiképzett hegye pontosan illeszkedik a csatkarika csúcsának megfelelő vájatába. A csatkarika felülete körben barázdált, a pecek tövénél bemélyedő háromszög. A mélyebben fekvő részek aranyozottak. H = 9,1 (ebből a szíjlemez 6,7; a csatkarikának a csuklókon túlnyúló része 2,4); Sz = 3,8 (a csatkarikánál), 3,4 (a szíjlemez elején), 3,7 (a szíjlemez végén); a csatkarika belső átm = 2,7 cm; *b)* Övveretek, négyzetesek (2. kép, 2–9; 6. kép 1). A csatlemez páros növényi mintája e veretekben függőleges helyzetben áll, leveles részével lefelé. Szárai ívben futnak össze, a veret felső szélének tagolását követve. Alsó szélük közepén ovális bemélyedés, függesztőszíj befűzésére való áttörés utánzata. Szemközt nézve a bal oldali szélükön mélyebben fekvő gyöngyözött szegélydíz, három oldalon lehajló sima perem. Mélyebb részeik aranyozottak. Hátoldalukon (3. kép 2) bronz ellenzőlapocskával ellátott négy — 5 mm hosszú — szegecs. (Az aklák szokás szerint a veretekkel együtt öntettek, csupán a 2. kép 4. sz. példány egyik szegecse van az előlapról átütve, nyilván egy — az öntésnél nem sikerült — szegecs pótlására.) Összesen 8 db (3 ép, 1 alsó szélén sérült és további 4 példányra valló töredékek). H = 3,8–3,9; M = 3,6 cm; *c)* Övveretek (2. kép 10–16; 6. kép 1). Ugyancsak

⁶ Vö. MNM-Régészeti Osztály irattárának 53/1939. sz. aktáival. (Az egyik — épp a földtulajdonos által aláírt

— aktából is kiténik, hogy a lelőhelynek Nyárvás dűlő a valódi neve.)



2. kép. Karancslapujtó. Az 1. sír széles szíjú díszövének tartozékai. 1 : 1
 рис. 2. Каранчлапуйтё. Накладки широкого ремня парадного пояса из 1. погребения. 1:1
 Fig. 2. Karancslapujtó. Les accessoires de la large ceinture de gala. 1 : 1



3. kép. Karancslapujtő. 1-6. 1. sír — 7-9. 1. és 2. (?) sír — 10-11. 4. sír mellékletei. 1 : 1
 рис. 3. Каранчлапуйтё. 1-6. 1. погр. — 7-9. 1. и 2. (?) погр. — 10-11. 4. погр. 1:1
 Fig. 3. Karancslapujtő. Les mobiliers des tombes 1-6. 1. 7-9. 1 et 2 (?) — 10-11. 4. 1 : 1

négyszögletesek, de elülső szélük homorú, hátsó részük pedig domború hármass íveléssel zárul. Belső mezejükben a páros növényi minta keresztben áll, és tövük a szegély vonalát követő keskeny díszítósávra támaszkodik. A veretek homorú ívű, valamint két egyenes oldalát itt is gyöngyözött keret fogja körül. A bemélyedő részek aranyozottak. Sarkaikban, a hátlapjukon (3. kép 3) 5 mm hosszú aklák, négyszögletes bronz alátétlemezekkel. 7 db⁷ (ebből 1 teljesen ép, 4 alig hiányos és 2 példányra utaló töredékek). H = 3,55–3,6; Sz = 3,6 cm;

d) *A kapcsolósíj (?) veretei* (2. kép 17, 19). Felül csúcsba futó ovális alakúak, oldalakon négy kis kiálló gömböcskével. Közepükön bemélyedő aranyozott mező. Aranyozás nyomai látszanak az oldalsó gömböcskéken és a veretek hátoldala felé visszatüremelő keskeny peremen is. Hátlapjukon (3. kép 4) felül egy, alul két, összesen tehát három — 4 mm hosszú — akla, bronz ellenzőlemezekkel. 2 db. H = 2,45–2,55; Sz = 1,97–2 cm;

e) *A tarsoly függesztőszíjának (?) veretei* (2. kép 20–21). Pajzs alakúak, alsó harmaduk szűkebb ívben zárul. Erőteljesen kidomborított belső mezőjüket keskeny aranyozott szegély övezi. Felül félhold alakú mező, mellette kétoldalt egy-egy csepp alakú dísz. Hátoldalukon (3. kép 5) felül két, alul egy 4 mm hosszúságú szögecs, bronz alátétlemezekkel. 2 db. H = 2,1; Sz = 1,45 cm;

f) *A tarsoly függesztőszíjára (?) való szíjvég* (2. kép 22). Hosszúkás, felül félkörös kiszögelléssel. Belső mezejében: a veret hossz tengelyében végigvonuló szárra fűzött, a felső sarkokból induló kidomborodó levélsor. Az oldalsó levelek egészen a sima szegélyig érnek, így az azon belül levő gyöngyözést, illetve keskeny keretlécet takarják. A mélyebben fekvő részek aranyozottak. Hátoldalán (3. kép 6) felül két, alul egy — 4 mm hosszú — szögecs. H = 4,4; Sz = 1,6 cm;

2. *Függesztőkarika*, bronzból öntött (2. kép 18). Szív alakú küllői a középpontjában levő kimagasodó dudor felé emelkednek. Az osztólécek csúcsánál a korongba egy-egy csepp alakú díszítőtag illeszkedik kívülről. Átm = 3,9×3; Magassága = 1,1 cm;

3. *Karperecpár*, ezüstműből. Mindkét darab nyitott, végeik vékonyabbra kalapáltak: a) Nagybbr

(3. kép 8). Négyzetes metszetű. Pálcáján egy helyütt hosszában — 1,8 cm-es — repedés. Átm = 9×8,8 cm. b) Kerek átmetszetű (3. kép 7). Átm = 7,7×7,8 cm;

4. *Pántkarperec*, ezüstműből, visszapödrött végekkel (3. kép 9). Pántja több helyen — feltehetően előkerülése után — erőszakosan meggörbítgetve. Átm = 7,5×5,9; pántsz = 0,9 cm.

Mindhárom karperecnek (3. kép 7–9) e sírhoz való tartozása erősen kérdéses (1. erről fentebb).

2. *sír*: Női, tájolása — utólagos bemondás alapján — észak-déli (?). Mellékletet a leltárkönyvi bejegyzés nem említ, pedig nagyon valószínű, hogy az előbbi férfisírhoz sorolt három karperec (3. kép 7–9) között e sírhoz tartozó darab, illetve darabok is vannak (vö. a leletkörülményekről írottakkal).

3. *sír*: Csecsemő. Fekvése nyugat-kelet. Melléklet nélkül.

4. *sír*: Női. Nyugat-keletnek fekszik. *Mellékletek* = 1. *Karperec*, bronzból (3. kép 11). Ovális metszetű, nyitott. Átm = 6,4×6,7 cm;

2. *Pántgyűrű*, bronzból (3. kép 10). Nyitott. Átm = 2×2,1 cm.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a lelettel kapcsolatos kérdésekben sok tekintetben bizonytalanságban vagyunk. Nem állíthatjuk határozottan, hogy a temetőben eredetileg valóban négy sír volt, hiszen a kétnapos helyszíni kutatás során nem vizsgálhatták át tüzetesen a dombot. Amennyiben a temető mégis teljes vagy csaknem teljes egészében napvilágra került, úgy azt Szőke Béla rendszerezése alapján a vezető- és középrétegbeli magyarság első csoportjának férfisírhöz sorolhatnók.⁸ Leginkább a tarcali temetőhöz⁹ hasonlítható, hiszen ott is, akárcsak itt, kétféle tájolással fektetett négy sírről számolnak be — meg kell azonban jegyeznünk, hogy mindkét helyen — avatatlan megfigyelők és nem szakemberek. A tarcali temető négy sírja közül három — köztük az észak-déli, vagy dél-északi tájolásúnak jelzett is¹⁰ — melléklet nélküli, talán szolgálóember (?) sírja volt, míg a három nyugat-keleti fekvésű sír egyike gazdagon, díszes övvel, ezüstveretes szablyával, tarsolylemezzel

⁷ A leltárkönyvben (a 16/1939. 2. tétel alatt) a két változatban készült veretekből csak az épebb darabokat vették számba, és így összesen csak 11 db-t tüntettek fel 15 példány helyett. (A veretsor egykori állapotára nézve 1. a múzeumba való jutásakor készített felvételt: *Darnay (Dornyai) B.*, i. m. 23.)

⁸ Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. I. (Bp. 1962) 19–21.

⁹ Jóna A., Arch. Ért. 15 (1895) 75–76; Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. AH 21 (Bp. 1937) 73–75; Szőke B., i. m. 20.

¹⁰ Fettich Nándor, valamint Szőke Béla szövegezéséből úgy tűnik, mintha a gazdag lovassír fekvését volna a nyugat-keleti irányítású sírokra keresztben. Valószínűleg félreértették Jóna András közlését, aki a lovassírt

ugyan negyedikként említi, de ugyanakkor világosan megmondja, hogy az emberi vázzal párhuzamosan fektetett ló „feje nyugotnak, hátulja (értsd alatta a ló tomporát, hiszen Jóna még teljes lócsontvázat feltételezett!) keletnek” volt irányítva. Ezek szerint — ha a megfigyelést egyáltalán elfogadjuk — csakis az egyik melléklet nélküli váz lehetett keresztben: észak-délnak, vagy akár dél-északnak (Jóna közleményében erre nincs pontosabb adat) tájoltva. — A gazdag férfi-sír mellékleteit tanulmányozva kitűnt, hogy vannak köztük lábbeli-veretek (Fettich N., AH 21 [1937] XLIII. t. 20–28), amelyek a női sírok jellemzői (vö. a Csallány ásatásából származó tisztaeszlári lábbeli-díszekkel, igaz a tarcali veretek egy része a régi közlemények szerint [Hampel J., A honfoglalási kor hazai emlékei. (Bp. 1900) 717., XCVI. t. 10]

zel felszerelt férfi lovassírja. Nagyjából hasonló a temetőkép Karancslapujtón: az északi-déli irányú (?) rangos férfisir közelében ugyanígy tájolt szerényebb női sír, illetve keresztben egy nyugat-keletnek fekvő csecsemő, majd távolabb egy szintén nyugat-keleti irányítású női temetkezés bukkant elő. Úgy gondoljuk, hogy Szőke Béla kissé elhamarkodottan tartja az elkülönülten élő és úgy is temetkező gazdag férfiakat törzsfőknek, fejedelmeknek,¹¹ hiszen sírjaik felszerelése messze elmarad a törzsfőknek vagy éppen fejedelmeknek a nagyszentmiklósi kincs és a bécsi szablya alapján megismert pompájától. Nemzetséfgők (biztosan csak a zempléni sír halottja!)¹² vagy azok közvetlen környezetébe tartozó jeles emberek, egy-egy terület és annak központját képező vár birtokosai (vö. Beregszász, Szolnok, Tarcál stb.), illetve azok kíséretébe szegődött harcosok, a katonai segédnépek méltóságviselői ezek inkább, mint a társadalom nagyhatalmú vezetői. Felszerelésének maradványából ítélve a Karancslapujtó határában eltemetett férfi is a kérdéses csoportba — helyesebben ebbe a magasabb társadalmi rétegbe — vonható, nyilvánvalóan a törzsi-nemzetségi nemességhez, vagy a katonai kíséret előkelőbbjeihez tartozott. A finom kivitelű leletegyüttes (vö. 2. kép) így hiányosan is igazolja megállapításainkat, pedig a leletkörülmények ismeretében aligha lehet vitás, hogy a feldúlt sírnak számos tárgya kallódhatott el és jutott illetéktelen kézbe. A rangos férfi aligha volt hátsólova és lószerszáma nélkül eltemetve, noha erről a feljegyzések hallgatnak. Öltözké-
nek apróbb ékességeiről, ékszereiről — a karperecek (3. kép 7–9) kivételével — semmit nem tudunk. A függesztőszíjveretek (2. kép 20–21) tanúsítják, hogy tarsolya volt (ezzel nem állítjuk, hogy tarsolylemeze is lehetett), és azt bizonyosan a szokásos készségekkel adták vele. Lehetett akár szablyája is, de hogy tegeze volt, azt biztosan állíthatjuk. Eddig nem volt ismeretes tudomásunk szerint azoknak a szíjelosztó korongoknak a rendeltetése, amelyekből egyet a karancslapujtói előkelő férfi felszerelési tárgyai között is találunk (vö. 2. kép 18). Ezeknek az öntött küllős karikáknak — a ma is feltárás alatt álló magyarhomorogi (Bihar m)

köznépi magyar (székely?) temető X. sz.-i szakaszában észlelték alapján (11., 16. sírok) — a tegeznek az övre való függesztésénél volt szerepük. Tapasztalataink szerint egy tegez felcsatolásához három-három darabot használtak. Teljes készlet volt a tuzséri 6. sírban¹³ is. Hasonló példányokat találunk Kunágótán (2. sír)¹⁴, Nagylakon,¹⁵ a kiszombori „F”-jelű temetőben (13. sír),¹⁶ Salamonon,¹⁷ Nemeskosuton¹⁸ stb. A függesztőkorong tehát bizonyítja, hogy tegeznek — és akkor szükségszerűen íjnak, nyílnek — is kellett lennie a karancslapujtói sírban.

A rangos férfisir kiemelkedően szép darabja az aranyozott ezüsből való, széles szíjra illő övkészlet (6. kép 1), amelyből a csatot (2. kép 1) és az azonos mintázatú, kétféle változatban készített 15 veret (2. kép 2–16) ismerjük. A vereteknek a szíjon való helyzete természetes módon adódik alakjukból, illetve szerkezeti részleteket őrző díszítésük-
ból. A négyoszlopes veretek (2. kép 2–9) alsó felén látható áttörés utánzatok hasított függesztőszíjcskákká befűzésére szolgáló valóságos nyílások emlékei, így e díszek kétségtelenül állva kerülhettek a szíjra. A másik veretfajta (2. kép 10–16) oldalainak egymásba illő homorú, illetve domború ívekkel való záródása ugyanakkor azt tanúsítja, hogy fekvő helyzetben szerelték fel őket. Megerősítik következtetéseinket méreteik is, mivel az álló veretek magassága a fekvő veretek szélességével egyezik meg (mindkettőnél 3,6 cm).

A két változatban készített, különböző módon felerősített veretfajta eleve sejtette, hogy a karancslapujtói övnek nemcsak díszítési rendszere, de szerkezete is megegyezik az ismert honfoglalás kori övékével (Bashalom,¹⁹ Perbete,²⁰ Jánosszállás,²¹ Nagykőrös,²² Bezdéd,²³ Szarvas—Lenin utca²⁴ stb.). Kezdetben mégsem mertük helyreállítani teljes veretsort tartalmazó hasonmás együttes tanulmányozása nélkül. Elgondolkodtató volt pl. vereteinek rendkívüli mérete, azok ugyanis csaknem kétszer olyan szélesek (3,6 cm), mint a szokásos veretekből kikövetkeztethető, általánosan használt övek (átlag 2 cm). Gyanakodtunk, hogy a különös méretű veretek talán mégis egy másfajta öv díszítésére

„szövet vagy nemezfoslányok”-on volt). Nem lehetetlen tehát, hogy itt is két — egy férfi és egy nő — sír anyaga keveredett össze, vagyis Karancslapujtóhoz hasonlóan itt is volt egy mellékletes női sír. Felvetődik azonban az a kérdés, hogy a rangosabbak nem viseltek-e egyébként női öltözködésre jellemző felszerelési tárgyakat, ékességeket (pl. a szablyája után férfi-temetkezésnek tartott geszterédi sírban jellegzetesen női hosszúcsüngős fülbevaló, a zempléni, ugyancsak szablyás sírban négy női korong volt, noha ezeket magányos férfi-síroknak tudjuk).

¹¹ Szőke B., i. m. 20.

¹² Budinský-Krička, V., Východoslovenská nížina v praveku. AR 13 (1961) 41–49, valamint 61., 36. kép és 62., 37. kép; Bóna I.—Dienes I.—Éri I.—Kalicz N., A kisvárdai vár története. Szerk. Éri I. (Kisvárdai 1961) 132.

¹³ Jóna A., Arch. Ért. 20 (1900) 223., 6. sír mellékleteinek 224.

¹⁴ Móra F., Dolg 2 (1926) 129., 5. kép, 130.

¹⁵ Közöletlen anyag a szegedi Móra F. Múzeumban. Lelt. sz. 53. 67.

¹⁶ Móra Ferenc ásatásából származó anyag a szegedi múzeumban, lelt. sz. 53. 8.

¹⁷ Hampel J. (Szász A.), Arch. Ért. 16 (1896) 134., B. kép.

¹⁸ Chropovský, B., Výskum staromadžarského pohrebišťa v Košútoch, okr. Galanta. SA 3 (1955) 266.

¹⁹ Dienes I., Arch. Ért. 86 (1959) 149–151, XXX. t., 154., 9. kép.

²⁰ Uo. 145–149, 151–152, XXVII–XXVIII. t.

²¹ Uo. 153–154.

²² Ua., Arch. Ért. 87 (1960) 177–187, XXIX–XXX. t.

²³ Bóna I.—Dienes I.—Éri I.—Kalicz N., i. m. 143–148.

²⁴ Gazdapusztai Gyula ásatása. A szarvasi múzeumban levő közöletlen anyag.

szolgálhattak. Az öv szíjának hosszúságára sem volt megfelelő adatunk. A megmaradt veretek mennyisége annyi sincs, hogy a velük fedett szíj (a csattal együtt számítva mintegy 65 cm) a derekat körülérje, és mivel az elkallódott veretek számát nem ismertük, igazolni nem lehetett, hogy az öv vége ez esetben is – viselőjének oldalán – hosszabban függött alá. Rejtélyes maradt csatolási módja is, hiszen az együtteshez tartozó szíjvég nem került be gyűjteményünkbe. A veretsorral egyező szélességű (3,6 cm-es) szíjvég megfelelő bizonyosság lett volna rá, hogy az övet – a bashalmi ásatásunknál megfigyelt módon – az oldalába bevarrott kapcsolószíjjal kötötték fel, a csatkarika ugyanis belül jóval szűkebb (2,7 cm) a feltételezett (3,6 cm-nél nyilván még 1–2 mm-rel szélesebb) szíjnál. Arra is gondoltunk kellett azonban, hogy az övhöz – ha az a szokásosnál rövidebb volt és csak a derekat fogta körül – szíjvéget talán szándékosan nem készítettek, mert becsatolni épp az öv szíjának díszítetlenül hagyott, elkeskenyített végével kellett.

A különleges öv helyreállításával kapcsolatban tehát annyi megoldatlan kérdés merült fel bennünk, hogy ezek tisztázását csak egy teljesnek vehető hasonmás leletegyüttes felbukkanásától remélhetjük. Hazai honfoglalás kori anyagunkban a karancslapujtói veretsornak nem akadtunk párjára. A bashalmi I. temetőben,²⁵ Szeged-Királyhalmon²⁶, Nagyöszön,²⁷ Tarcalon²⁸ stb. talált veretek, ha nagyobbak is a megszokottnál, alakra másfélék, – az általánosan használt veretfajták nagyobb, finomabb kivitelű, a rangosabbak számára készített változatai, és sajnos mind erősen hiányos veretsorok. Még leginkább az egyik eperjeskei sírból való övdíszítményekhez²⁹ állanak közel az általunk ismertett darabok (2. kép 2–9). Felső részükön tagolt négyszögletes alakjuk, függőlegesen álló páros felületi díszek, gyöngyözött szegélyük rokon egymással. Az eperjeskei veretek is nagyobbak a szokásosnál: 2,4 cm széles, illetve annál még valamivel szélesebb szíjra lehettek felszerelve (a leletről készült rajzos ábrák, illetve a Fettich könyvében közölt fényképek nem természetes nagyságban készültek). Az öv újjáalkotását azonban az eperjeskei veretek sem könnyítik meg, mivel ezek is kis számban maradtak fenn, s több sír anyaga összekeveredvén,³⁰ az övhöz tartozó másik veretfajtát sem lehet biztonsággal kiválasztani. (Valószínűleg a 3. sírhoz sorolt egyik veret-

fajta³¹ tartozik hozzá, amely keresztbe fordítva azonos szélességű – 2,2–2,3 cm-es – szíjra illik.) A honi leleteken túl tehát távolabbi párhuzamanyag után kellett kutatnunk, hogy a karancslapujtói övet a valóságnak megfelelően megjeleníthessük. A Szovjetunióban végzett rövid tanulmányutam során a karancslapujtói övnek szinte tökéletes hasonmására bukkantam az egyik mordvinföldi temető ismertetésében.

A morsanszki tájmúzeum 1952-ben megjelent kiadványában³² a tambovi terület morsanszki kerületében, a Cna mellékén feltárt krjukovokuzsnovói temető ásatási naplóját tették közzé. A kötetben A. P. Szmironov tollából olvashatunk bevezető tanulmányt. A temetőt P. P. Ivanov, a morsanszki múzeum elhunyt igazgatója tárta fel 1929 és 1936 között. Összesen 586 sírt hozott napvilágra. Módszeres, a mai követelményeknek is megfelelő, jó megfigyeléseket nyújtó ásatásának teljes bizonyító anyagát: az ásatási naplót a vázlatokkal és rajzokkal, valamint magát a tárgyi anyagot a morsanszki tájmúzeumban őrzik. P. P. Ivanov a múzeum adattárában levő jelentéseinek tanúsága szerint, a temetőt a IX–XI. századra keltezte, megjegyezvén, hogy egyes temetkezések még a VIII. sz.-ból eredeztethetők. Összevetette a V.N. Jasztrebov által kutatott ljadai és tomnyikovói temetőkkel,³³ és mindhármát egy törzsi csoporthoz sorolta. A mordvinok őshonosak e területen, természetesen, hogy múltjuk búgó kutatója mordvin sírokat lát e temetkezésekben. A. P. Szmironov egyet is ért megállapításaival, a temető időhatárait azonban tágabban vonja meg, szerinte ugyanis néhány sír a VIII. századnál előbbi időkből való, míg mások a XII. század elejére tehetők. Felméri, hogy a helyi műveltségekben gyökerező és abból sarjadó mordvin kultúrát milyen hatások is érték az idők folyamán. Foglalkozik a sztyeppe felől érkező műveltségi áramlatokkal – a szkíták, szarmaták erős befolyásával stb., illetve – a minket érdeklő korszakban – a mordvin terület és Kelet-Európa politikai életében jelentős szerepet betöltő Kazária, az arab Kelet, Volgai-Bolgária és az orosz fejedelemségek kapcsolataival, illetve mind e műveltségek kölcsönhatásával.³⁴

A sírok szűkszavú leírása után a kötethez 44 táblát csatoltak, amely izelítőt ad a krjukovokuzsnovói temető számunkra oly fontos anyagából. Sok olyan tárgyat találunk köztük, amelyet hon-

²⁵ Dienes, I., Acta Arch. Hung. 7 (1956) LXII. t. 1–7.

²⁶ Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. II. (Braunschweig 1905) 452., 1–2. kép.

²⁷ Uo. II. 654., 1, 3–5. kép.

²⁸ Fettich N., AH 21 (1937) XLIII. t. 16–19.

²⁹ Uo. LVIII. t. 2. (a felső sorban levő veretek); Kiss L., Arch. Ért. 39 (1920–1922) 46., 5. kép (a felső sor közepén, valamint a második sorban levő darabok).

³⁰ Erre már egy helyütt utaltam (I. Bóna I. – Dienes I. – Éri I. – Kalicz N., i. m. 152–153).

³¹ Kiss L., i. m. 50., 11. kép (a felső három sor veretei); Fettich N., AH 21 (1937) LIX. t. 1 (a kép felső soraiban levő áttört, három csúcsos levélben végződő veretek).

³² Материалы по истории Мордвы VIII–XI вв. Крюковско-кужновский могильник. Дневник археологических раскопок П. П. Иванова. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta А. П. Смирнов. (Моршанск 1952.)

³³ Ястребов, В. Н., Лядинский и томниковский могильники, Тамбовской Губернии. МАР 10 (С.-Петербург 1893.)

³⁴ Материалы по истории мордвы VIII–XI вв. 7–10.

foglalóink hagyatékában is fellelhetünk: azonos gyöngyök³⁵, a halimbai köznépi temetőből ismert nyakfűzérhez³⁶ hasonló nyakékek,³⁷ kis tömör öntött fülesgombok,³⁸ fejcsigolyák,³⁹ tarsolyok,⁴⁰ övveretek,⁴¹ szíjelosztó korongok,⁴² vaspántos tegez-
 zek,⁴³ nyilak,⁴⁴ szablyák,⁴⁵ kétélű kard,⁴⁶ fokosok,⁴⁷ oldalpálcás zabolák,⁴⁸ egyenes talpú kengyelek,⁴⁹ levél alakú szügyelődísz,⁵⁰ a bashalmi temetőben is levő, szaltovói jellegű kapához vagy szaluhoz(?)⁵¹ hasonló tárgy⁵² stb. Egy igen szép épen maradt öv volt a 206. sírban⁵³ (a táblák mutatójában sajtó-
 hiba folytán a 204. sírból valónak van feltüntetve⁵⁴), amelyet itt is bemutattunk (4. kép). Az öv szíja egymás mellé szerelt: előbb négyszögletes, majd keresztben álló szív alakú veretek sorával van díszítve. A négyszögletes veretek alján áttörések, és a képen más mintázatúnak ábrázolt néhány szíjdísz nyílásán veretes mellékszíjak vannak átfűzve. (Mellékszíjas övek ritkák a mi honfoglalás-
 kori anyagunkban, de pl. az 1958. évi bashalom-

³⁵ Uo. III, IV. t.

³⁶ *Török Gy.*, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. AH 39 (Bp. 1962) XXXIV. t.

³⁷ Материалы по истории мордвы VIII—XI вв. XIII. t. 1, XXII. t. 2.

³⁸ Uo. XXXVII. t. 9.

³⁹ Uo. XI. t. 8, XX. t. 2.

⁴⁰ Uo. XII. t. 1—3.

⁴¹ Uo. XXVIII—XXXIV. t. — Itt említjük meg, hogy a korai időkre tehető sírokban több olyan veret is van, amely a mi késő avar kori anyagunk öntött vereteivel, illetve azok indás rétegével rokon. Eddig is ismeretes volt a Volga—Káma menti lomovátovi műveltségéből (nyevolinói [komi = zürjén] temető, I. *Эрделі, И.—Ойтосу, Э.*, Неволинский могильник ломоватовской культуры. Congressus internationalis fenno-ugristarum Budapestini habitus 20—24. IX. 1960. [Bp. 1963] 428—431.) ez a csoport, és László Gyula erre utalva veti fel, hogy az öntött övű nép belső-ázsiai eredetű griffes, illetve e vidéken őshonos indás rétege itt olvadhatott össze, majd a VII. sz.-nak utolsó harmadában egy részük áttelepült a mai Magyarországra (*László Gy.*, Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. AH 34 [Bp. 1955] 179—180, 284—285; *Ua.*, Östörténetünk legkorábbi szakaszai. [Bp. 1961] 17; vö. *Kovrig, I.*, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH 40 [Bp. 1963] 239). Nemrégiben fejtette ki László Gyula azt a nézetét, hogy ez a csoport magyar nyelvű lehetett, és betelepüléseket összefüggésbe hozza a magyar és orosz krónikák adataival, amelyek két magyar honfoglalásról beszélnek („Les problèmes soulevés par le groupe à la fin du ornée de griffon et de rinceaux de l'époque avare finissante” — előadás a IV. Nemzetközi Szláv Régészeti Szemináriumon, Budapest 1963. okt. 24-én).

⁴² Материалы по истории мордвы VIII—XI вв. XXIX. t. 13, XXX. t. 8.

⁴³ Uo. XXV. t. 1, XXXVI. t. 3—4.

⁴⁴ Uo. XXV. t. 1, XXXV. t. 6—9, XXXVIII. t. 2—3, 6, 8, 10, XL. t. 7.

⁴⁵ Uo. XXV. t. 2—3.

⁴⁶ Uo. XXV. t. 4.

⁴⁷ Uo. XXXVI. t. 5—7, XXXIX. t. 1—4, XL. t.

⁴⁸ Uo. XXVI. t. 1 (a pofarudak egyik vége lófejet mintáz), XXXVII. t. 1—2.

⁴⁹ Uo. XXVI. t. 2, XXXVII. t. 3.

⁵⁰ Uo. XXVI. t. 6.

⁵¹ *Dienes, I.*, Acta Arch. Hung. 7 (1956) LXXII. t. 3.

⁵² Материалы по истории мордвы VIII—XI. вв. XXXVII. t. 4.

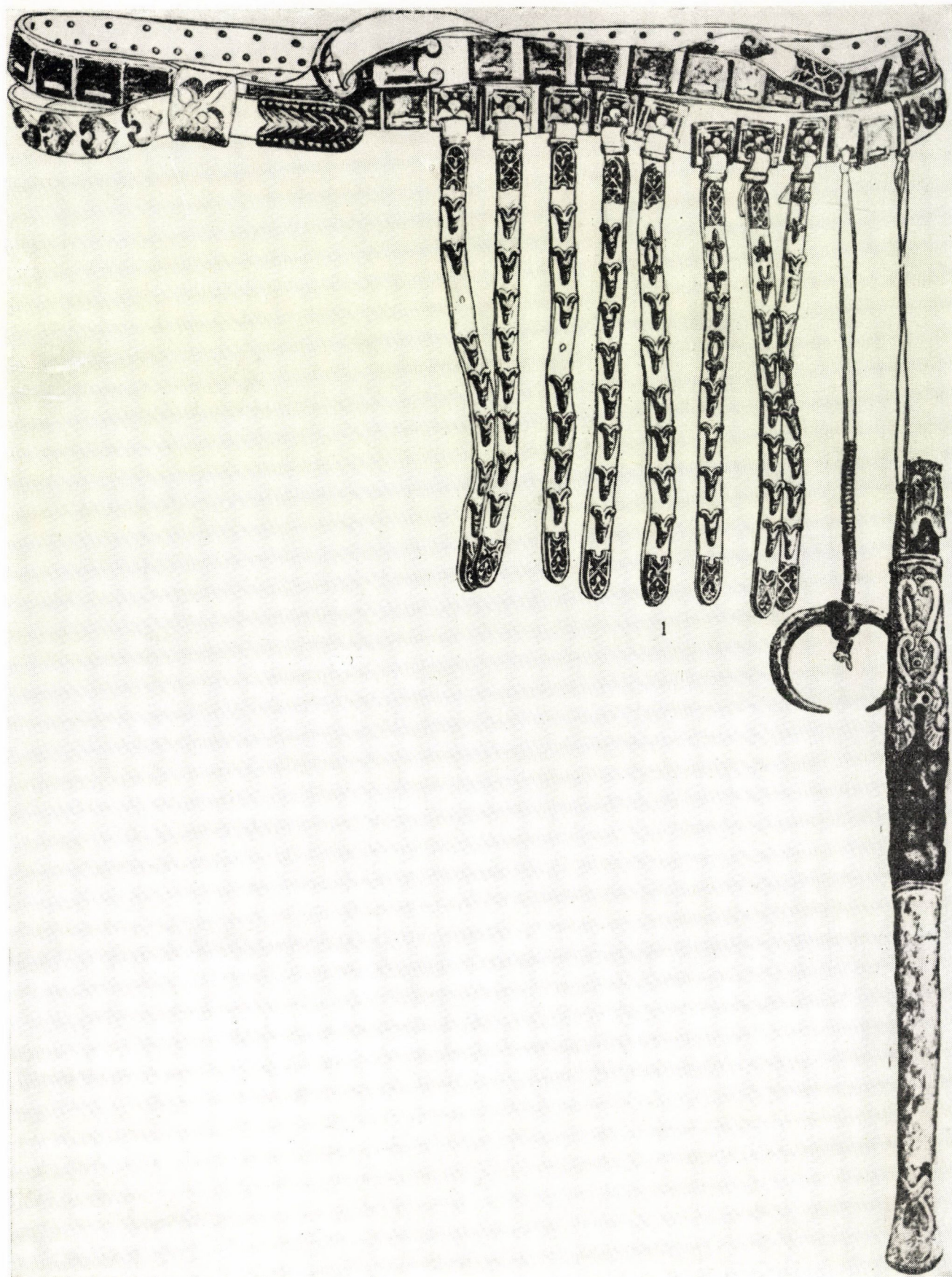
⁵³ Uo. XXVII. t. 1.

⁵⁴ Uo. 231.

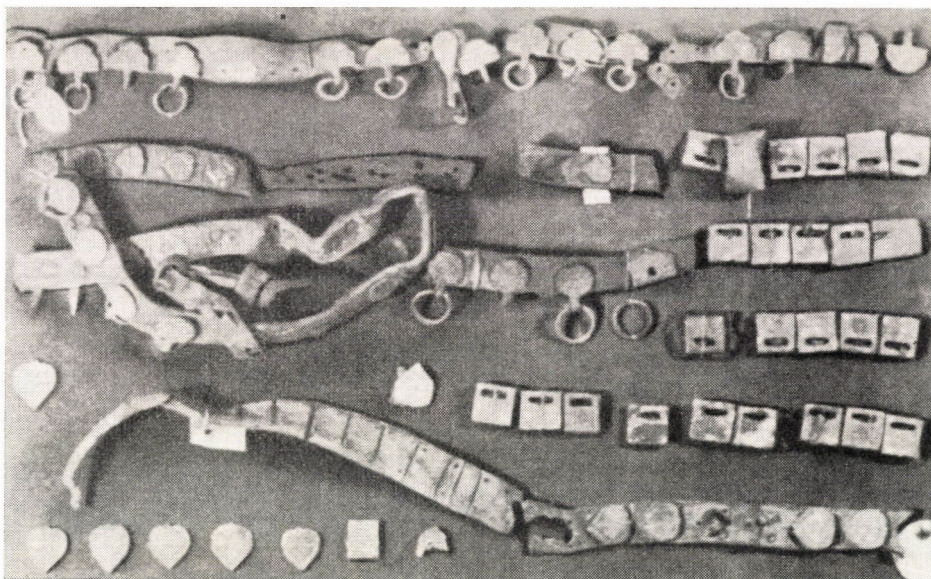
fenyvesdombi ásatásunk — feldúlt — 13. sír-
 jából is előkerültek egy olyan övkészlet darabjai, amelyből az apróbb veretek talán ilyen mellékszíjakra voltak szerelve.) A szíj hosszában álló szív alakú veretek arra mutatnak, hogy az öv velük díszített szakasza csüngesztésre volt szánva, hiszen csakis egy aláfüggő szíjon kerülnek természetes helyzetükbe. Soruk is ott kezdődik a derék elülső része előtt elvezetett szíj végén, ahonnan azután — más esetekben — a szíj szabadjára lelóg. Érdekes, hogy a szíjnak e szakaszát itt mégis úgy ábrázolták, mint amelyik hátul még egyszer körül fogja a derekat, majd végével a csipő ellenkező végén levő bujtatóba van tűzve. A rajzoló elképzelése-e ez, aki a túlon túl hosszú szíjjal már nem tudott mit kezdeni, vagy az ásató megfigyelése, aligha tudjuk ezt így eldönteni. Kétségtelen, az utóbbi mellett szól, hogy a bujtatónak — a kép alapján — valóban itt a helye, s úgy tűnik, veret sincs mögötte. Ennek ellenére egyedi eset lehet, s alighanem a szabadon aláfüggő, ide-oda csapódó szíjtól idegenkedő tulajdonosának kívánságára alakították így át az egyébként hagyományos módon való viselésre készített és ennek megfelelően kivert övet. — A veretekkel sűrűn fedett öv csatolása természetesen itt is külön e célra szolgáló kapcsolószíjjal történt. A bekapcsolt szíjnak még hosszabban túlnyúló végére — az övdíszeknél kisebbre méretezett — szív alakú vereteket és egy szíjvéget szereltek. (Egy ízben már utaltunk rá, hogy az öv kapcsolószíját nálunk is díszíthették apróbb veretek.⁵⁵) A szív alakú veretek ezen is keresztben állanak, nyilvánvaló tehát, hogy a szíj veretekkel díszes vége is függőlegesen csüngött alá. Aligha volt az azonban teljes hosszában lelógatva a test közepén. A veretek is csak a legvégét díszítik, a szíj előtte levő szakasza borítatlan. Érdekes ebből a szempontból és a kapcsolásra használt szíjnak még további szerepére is rávilágít a V. N. Jasztrebov által 1888-ban feltárt ljadai temető egyik sírjából felszínre hozott övrészlet (5. kép), amelyet a moszkvai Állami Történeti Múzeumban eredetiben is tanulmányozhattam.⁵⁶ Itt a szíjnak négy karikácsüngős, majd tizenegy — keresztben álló — mandula alakú verettel ékes, 38—40 cm hosszú összefüggő szakasza maradt fenn, vagyis az öv hasfal előtt húzódó részlete a csüngesztésre kerülő végével. Az első, keresztben felszerelt veret mögött megmaradt az öv indulása is, a csatba behúzott kapcsolószíj darabjával. A csat eredeti helyén lehet, hiszen a bashalmi öv külső szíján is éppen a csat fölötti részen váltották egymást a veretek, ide esik ugyanis a hosszában kifektetett szíj közepe, amelytől jobbra és balra más-más vereteket vertek fel. Nem mozdulhatott el a csat a helyéről a leletnek a sírból való kiemelése és kemény táblára való felerősítése közben sem, mert a kapcsolószíj vége odafogta az övhöz, annak veretes szíjain át volt tekerve. A csatba való bekapcsolása után szabadon

⁵⁵ *Dienes I.*, Arch. Ért. 87 (1960) 184.

⁵⁶ Katalógus sz. 119/29 6; lelt. sz. 25280.



4. kép. Veretes öv a krjukovo-kuzsnovói ősmordvin temető 206. sírjából
 рис. 4. Пояс с накладками из 206 погребения, крjukово-кузновского древнемордовского могильника
 Fig. 4. Ceinture à plaques livrée par la tombe n° 206 du cimetière des anciens Mordvins, de Krjukovo—Kusnovo



5. kép. Övrészlet a Ljadai temetőből
 рис. 5. Части пояса из Лядинского могильника
 Fig. 5. Détail de ceinture du cimetière de Ljada

maradt szakaszát előbb a külső szíj felett, majd alul visszahajlítva a belső szíj mögött vezették el, és legvégét a két szíj között átdugva lógatták le. Ennek a szíjnak tehát a kapcsoláson túl az is a rendeltetése volt, hogy a derekat elől átívelő szíját a hátsóhoz — a test közepén — rögzítse, vagyis az oldalt hosszan lecsüngő rész által egyébként kiegyensúlyozott övet egy-egy erőteljesebb mozdulatnál visszacsúszni, illetve meglazulni ne engedje. — E kitérő után említsünk meg még annyit a krjukovo-kuzsnovói 206. sírból származó övről, hogy annak bal oldalára egy tör van ráhurkolva, amelynek markolata és hüvelye finom művű ezüstlemezekkel díszített. Mellette, egy négyszögletes veret áttörésébe húzott szíjacsokról egy szarv alakú csüngő lóg le. (A tárgyalt öv egy — koponyájával délkeletnek fekvő, koporsóban elhantolt — igen rossz állapotú váz medencéjének tájáról került elő.⁵⁷)

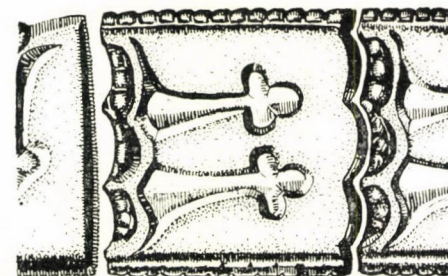
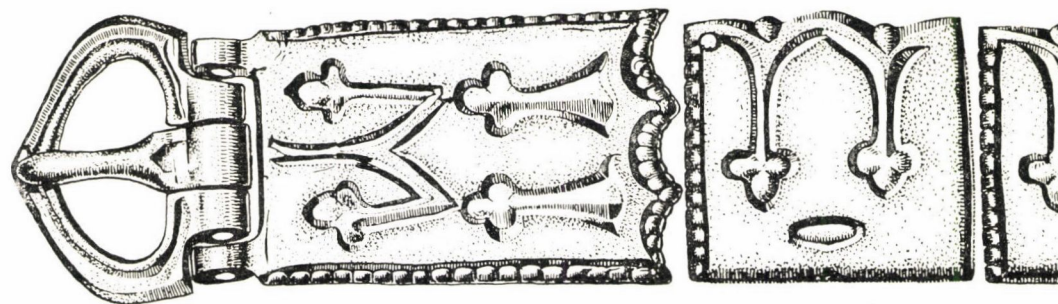
A karancslapujtői öv megfelelője az 505. sírból való. A sír fontosabb adatai a következők: Hosszú-kás-tojásdad alakú, lefelé szűkülő, lejtős falú sírgödör (mérete felül 300×165 , alul 220×70 cm). Dél-északi irányban tájolt. Hamvasztásos temetkezés, csak igen kevés szétszórt csontmaradvány találtatott a fenyőfából ácsolt koporsóban (koporsó mérete: 193×45). Mellékletei: északi irányban levél alakú vaslándzsahegy, valamint egy fából való, peremén ezüstpánttal borított füles merítőedény maradványa. A koporsó közepe táján karikába csavart, széles szíjú, veretes öv — mellette ezüst fülbevaló, bronzcsat és tarsoly tartozékok. Déli végében karikás vaszabla, hevedercsat és vas csörgő.⁵⁸

A sírleírásból még az is kitűnik, hogy az öv vereteit bronzból öntötték, majd ezüstözték, mélyebben fekvő részeit pedig — vagyis a mintázatot — aranyozták. Oly sűrűn voltak a veretek egymás mellé szerelve, hogy az öv szíját teljesen elfedték. Alakjukról, méretükről, díszítésükről a rajzos tábla (vö. 6. kép 2)⁵⁹ tájékoztat. Rápillantva is megállapíthatjuk, hogy egészen közel állanak a karancslapujtői (2. kép; 6. kép 1) veretsorhoz. A veretek alakja, a felületükön levő páros növényi minta ugyanaz, csupán a mi vereteink gyöngyözött szegélyét helyettesíti itt mélyebben fekvő sima keret. A szíjon való helyzetük is azonos, a négyszögletes vereteket a szíjnak a csat után következő szakaszára álló helyzetben, illetve az egymásba illő végű, ívekkel záródó vereteket keresztbe fektetve, a szíj másik végére szerelték fel. Amennyiben eredeti méretben vannak ábrázolva — ez pedig arányaikból ítélve csaknem bizonyos —, nagyságra is megfelelnek a mi vereteinknek: pl. a négyszögletes veretek $h = 3,8$; az íves záródású vereteké $3,55$ cm (tökéletes egyezések!); az álló helyzetben felszerelt veretek $m = 3,4$ a fektetettek $sz = 3,2$ cm (tehát csak alig keskenyebbek a karancslapujtőieknél, ráadásul az álló helyzetben felszerelt veretek felső szegélyén túlnyúló szíjból ítélve az öv szélessége itt is pontosan $3,6$ cm). Egyedül a csat különbözik a magyarországi darabtól, más alakú a csatkarikája, más a csuklós szerkezete, a szíjlemez pedig egy fekvő veretnek megfelelő hosszúságú. Mintázata szintén a fektetett veretekével azonos, vége ennek is

⁵⁸ Uo. 160.

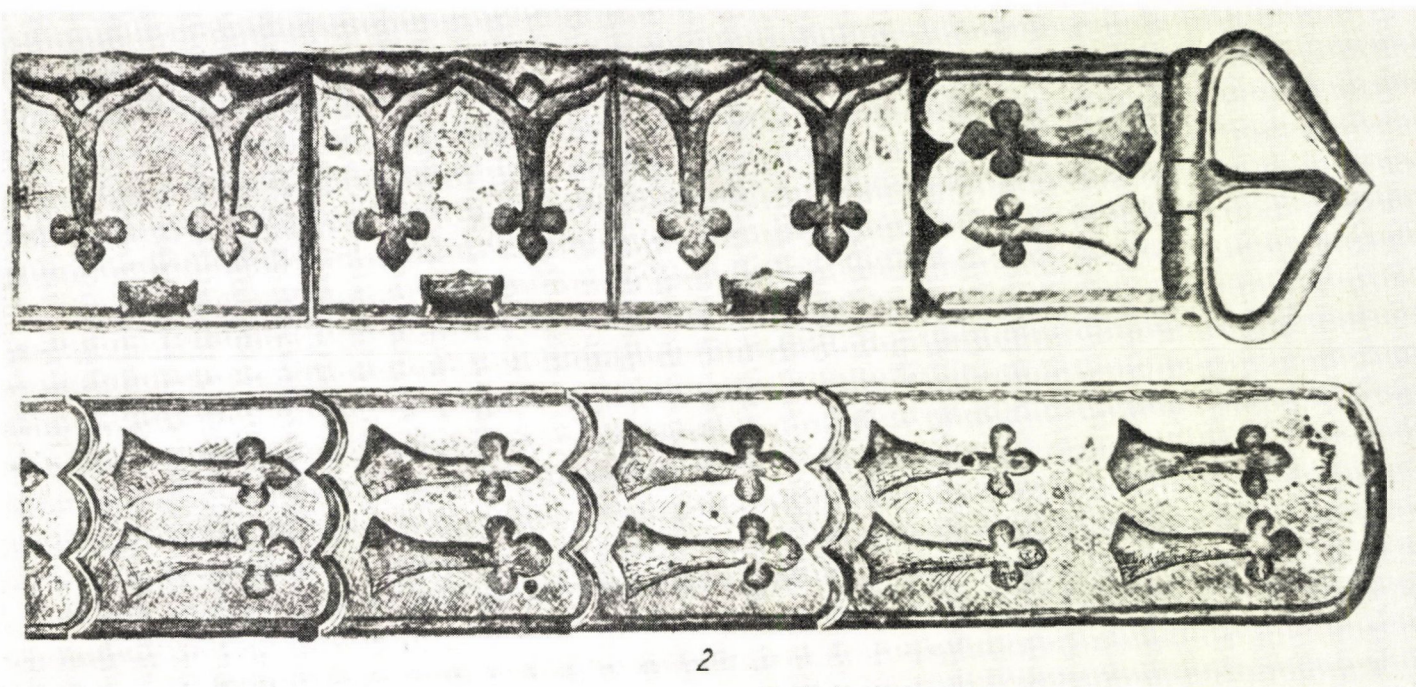
⁵⁹ Uo. XXXIII. t. 1–2.

⁵⁷ Материалы по истории мордвы VIII–XI. вв. 71–72.



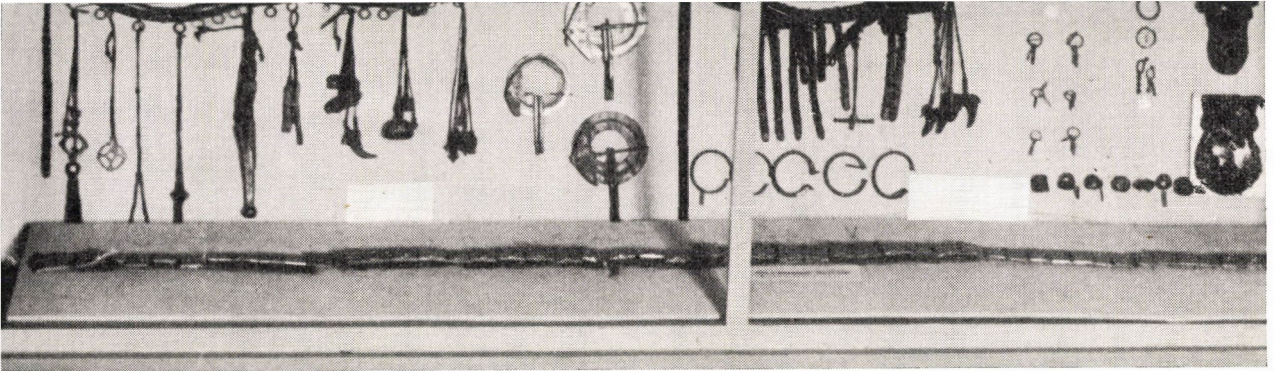
DIENES

1



2

6. kép. 1. A karancslapujtói 1. sír széles övre való díszes veretsora ezüstműből, aranyozva. —
 2. A karancslapujtói öv hasonmás veretsora a krjukovo—kuzsnovói ősmordvin temető 505. sírjából
 рис. 6. 1. Поясные бляхи из серебра с позолотой для широкого ремня из 1. погребения могильника Каранч-
 лапуйтё. — 2. Пояс из 505 погр. крюково-кузновского могильника, аналогия пояса из мог. Каранчлапуйтё
 Fig. 6. 1. La garniture en argent doré, richement ornée, faite pour une large ceinture, livrée par la tombe n° 1 de
 Karancslapujtó. — 2. La garniture du pendent de la ceinture de Karancslapujtó, livrée par la tombe n° 505 du
 cimetière mordve de Krjukovo—Kusnovo



7. kép. A krjukovo-kuzsnovói temető 505. sírjának öve a morsanszki múzeum kiállításán (lásd: a tárló alján kiterítve)

рис. 7. Пояс из 505 погр. крjukово-кузновского могильника, на выставке Моршанского музея (на дне витрины)
Fig. 7. La ceinture de la tombe n° 505 du cimetière de Krjukovo-Kusnovovo, à l'exposition du musée de Morsansk (Voir: dans toute sa longueur dans le bas de la vitrine)

domború ívekkel zárul. Kisebbs eltérést észlelünk a négyszögletes vereteknél, amelyeken áttörés utánzatok helyett valóságos nyílások vannak. A veretsort lezáró szíjvég és annak díszítése nagyjából a karancslapujtói csatlemezre emlékeztet, a páros levélminta kétszer ismétlődik rajta.

A sírleírás az öv helyreállítása szempontjából kevés támpontot nyújt: a veretek számát nem közli, a két veretfajta arányáról, az öv hosszáról nem tájékoztat, kapcsolási módját sem ismerteti. A megoldást a közölt ábra (vö. 6. kép 2.) sem segíti elő, mivel az csupán az öv legelejét és végét mutatja be. A szükséges adatokért P. V. Kobzevához, a morsanszki tájmúzeum jelenlegi igazgatójához fordultam, aki volt szíves ezeket számomra 1961 nyarán megküldeni.⁶⁰

Közlése szerint összesen 47 veret volt és ezekből 23 fektetett helyzetű. Ezzel szemben az általa küldött, a kiállítási tárló alján kiterített övet ábrázoló fényképen (7. kép) világosan leolvasható, hogy az övveretsor — a csaton és szíjvégén kívül — 48 darabból áll. A felvételen a kétfajta veret nehezen különböztethető meg, úgy tűnik azonban, 23 álló veret mellett 25 fekvő veret van. (A veretek csoportosítása itt téves: a csat után helytelenül 11 fekvő veret következik, nyilván a csatlemez mintázata alapján, noha a közlemény mellékleteiből félreérthetetlenül kitűnik, hogy nem ez volt az eredeti helyzetük. Érdekes, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumnak a karancslapujtói övkészletről készült régi fényképén⁶¹ is ilyen összeállítás szerepel, mert a csat homorú, illetve a veretek domború íveinek illeszkedése valóban megtévesztő.) A szíj teljes hossza P. V. Kobzeva szerint 1 m 75 cm, azonban a 7. kép is tanúsítja, hogy a veretek vége a tárlóban több helyen is egymásra csúszott, és így az öv a valóságban még hosszabb lehetett. Számításaink szerint — legalábbis a vereteknek a közlemény ábráin mért terjedelme alapján — 187—

190 cm lehet az öv hozzávetőleges hossza. Ez bizonyossá teszi, hogy ez is csüngesztett végű öv volt, hiszen a szokásos másfél méter hosszú övek lefüggő vége is csaknem a térdig ér le. (Kobzeva úgy véli — nyilván a 206. sír öve nyomán —, hogy a hosszú szíjű övet talán még egyszer körülvezették a derékon, arra azonban már ott utaltunk, hogy ez egyedi eset lehet.) Kapcsolási módjáról felvilágosítást nem kaptam, de P. V. Kobzevának az az észrevétele, hogy a szíjvég nem bujtatható át a csatkarikán, bizonyítja a kapcsolószíj szükségességét. A megmaradt szíjrészleten a belső szíj nyoma talán felfedezhető volna. A fentebbi adatoknak megfelelően állítottuk helyre ábránkon a krjukovo-kuzsnovói ősmordvin temető 505. sírjából származó csüngesztett végű, belső kapcsolású veretes övet (8. kép).

A hiányos veretsorból álló karancslapujtói öv ujjaalkotására, úgy érezzük, ezek után nincs szükség, hiszen ha azt adatokkal támogatni nem tudjuk is, a feltűnő hasonlatosság alapján bizonyosnak véljük, hogy az mordvinföldi párjával mind megjelenésében, mind szerkezetében azonos lehetett. Ámbár nem állíthatjuk határozottan, hogy a hazai darab is ilyen szokatlan hosszúságú volt, lehetségesnek tartjuk, hogy a rangos ember számára e tekintetben is rendkívüli méretezett övet készítettek. A krjukovo-kuzsnovói temető 505. sírjának halottja is nemzetségének előkelői közé tartozhatott, hiszen tudjuk, hogy a Volga környéki népeknél a közrendűekkel szemben épp a kiválóságokat temették el hamvasztással.⁶² A két öv egy műhely terméke, de legalábbis egy ötvösműhelyben nevelkedett, illetve annak hagyományait folytató mesterek kezemunkájára vall.

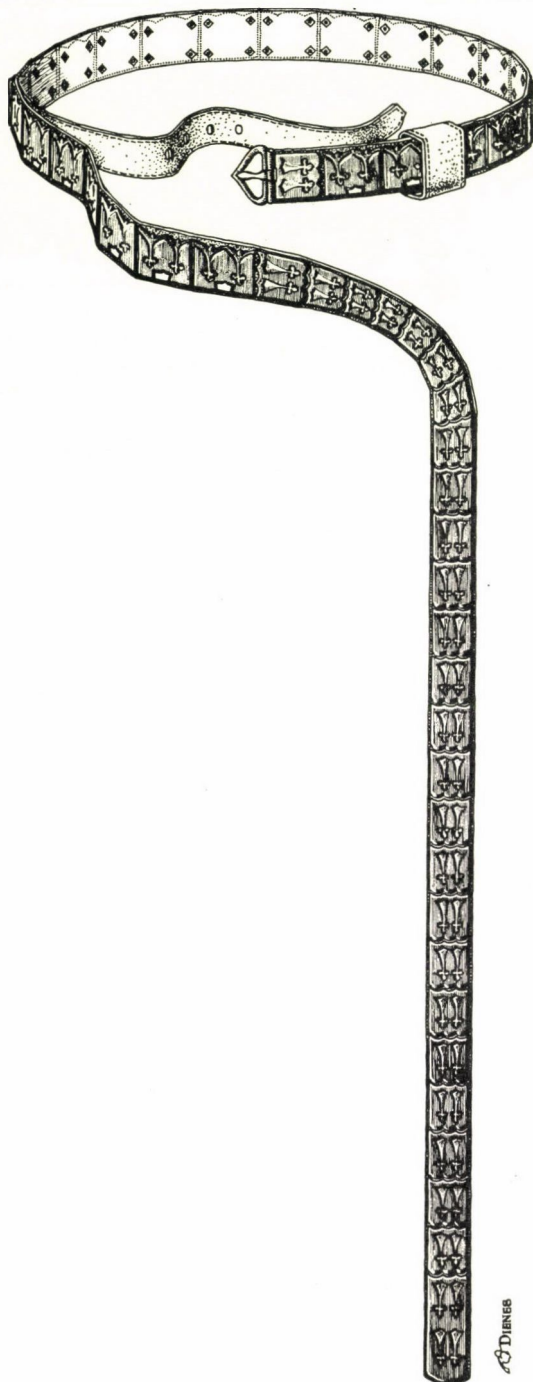
Honfoglaló eleink egyébként is mutatós viseleti tartozékainak különösen szép példánya lehetett a karancslapujtói öv, amelynek szíján szorosan egymás mellett sorakozó, a lefüggő szíjon pedig egy-

⁶⁰ Szíves segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

⁶¹ Darnay (Dornjai) B., i. m. 23.

⁶² Fehér G., Ethn 38 (1927) 27; Ua., StuSl 5 (1959) 277—278.

másba érő veretei látszatra egyetlen csillogó fém-pántot alkottak. Hullámzó játékuk ugyancsak szép látványt nyújthatott. (Az öv csüngesztett feléről máshonnan is ismerünk ilyen egymásba illő, folyamatos sort alkotó vereteket: pl. a bas-halmi,⁶³ banai,⁶⁴ kocserginói⁶⁵ stb. félhold alakú



8. kép. A krjukovo—kuzsnovói temető 505. sírjának veretsorából kikövetkeztethető csüngesztett végű, belső kapcsolású öv

рис. 8. Реконструкция пояса на основе поясных блях 505 погр. криуково-кужновского могильника
Fig. 8. La ceinture à agrafage intérieur et au bout pendant, tel que la garniture de la tombe n° 505 du cimetière de Krjukovo-Kusnovovo permet de nous la représenter

övdszerek. Egymásba illeszkedő veretek borították a zempléni nemzetségfői (?) sír lószerszámát is. — Kralovánszky Alán hívta fel a figyelmet arra egy 1520-ból való oklevél alapján, hogy a szíjvég ősi neve a „fark” volt. Ő ezt Fettich nyomán azzal magyarázza, hogy a népvándorlás kori népek elképzelése szerint „az öv egy állatalakot jelképez, amelynek a feje az öv csatja, a farka pedig az öv másik vége”.⁶⁶ Az ősmagyar öv szerkezetének megismerése után azonban szerintünk valószínűbb, hogy az öv hosszan lecsüngő végéhez — a hasonlóság folytán — természetesen társult az állati fark képze. Eredetileg így nemcsak a szíjvéget illethették ezzel az elnevezéssel, hanem az öv lefüggő részét is. Az öv szerkezetének átalakulásával következhetett be a jelentésváltozás.) Igen ötletes a karancslapujtói vereteknek az a finom megoldása is, hogy a veretek illeszkedő szélein csak egyik oldalt van gyöngyözött szegély, míg a másik veret díszítetlenül simul mellé. A veretek mintáival egyébként Csemegi József foglalkozott egyik dolgozatában⁶⁷, és azokat a szamarrai stukkók díszével vetette egybe.

Történeti kutatásunk szerint a Karancs vidékét, a Dobroda mentét — beleértve a mai Lapujtót, illetve a korábbi Karancsapátfalva környékét is — az Árpád-kor folyamán a Záh nemzetség birtokolta, amelyet alighanem ősfoglaló nemnek tarthatunk.⁶⁸ A Záh-nak ejtendő nemzetség nevét Györffy György nagy valószínűséggel az iráni Sah méltóság-név alán-oszét alakjából eredezteti.⁶⁹ Szerinte Nógrád is a dukátus megyéi közé tartozott,⁷⁰ vagyis eredetileg a magyarsághoz csatlakozott katonai segédnépek — itt talán a palócság elődei-nek — szálláshelye volt. Györffy Györgynek a korai magyar időről való meggyőző történeti összegezése mellett mi már korábban is állást foglaltunk, s így nem meglepő számunkra, hogy a karancslapujtói lelet Szőke Béla említett csoportosításának éppen azzal a rétegével rokon, amelyet mi is — Györffyvel egyetértésben — a magyarsághoz csatlakozott kabarság hagyatékával azonosítottunk.⁷¹ Ebben az összefüggésben viszont nem egészen világos, hogy a feltételezett kabar hagyaték egy ilyen ritka darabjának hasonmására nem kazár, illetve alán földön, hanem jóval északabbra, mordvinlakta területen bukkantunk rá. Emlékez-

⁶³ Dienes I., Acta Arch. Hung. 7 (1956) LIX. t. 1—50.

⁶⁴ Közöletlen anyag — Kiss Ákos és Bartha Antal ásatásából — a Magyar Nemzeti Múzeumban.

⁶⁵ Талицкий, М. В., Кочергинский могильник. МИА 1 (1940) 160—168, I. t. 1; Fehér G., Stuhl 5 (1959) 278—279; L. még hasonló szórványos darabokat: Спицын, А. А., Древности камской Чуды по коллекции Теплоуховых. (С.-Петербург 1902) XVII. t. 28, XXXIII. t. 25; Erdélyi I., Arch. Ért. 87 (1960) 170.

⁶⁶ Kralovánszky A., Arch. Ért. 82 (1955) 197; Fettich, N., Die altungarische Kunst. (Berlin 1942) 15, 26, 50—51.

⁶⁷ Csemegi J., AntH 3 (1949) 104.

⁶⁸ Makkai L., Nógrád megye története 1848-ig. (Nógrád megye műemlékei i. m.) 38.

⁶⁹ Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959) 75., 239. j.

⁷⁰ Uo. 39.

⁷¹ Bóna I. — Dienes I. — Éri I. — Kalicz N., i. m. 132—.

zünk arra, hogy a kabar fémművességhez kötött⁷² tarsolylemezeink egyetlen közelálló párhuzama is a Volga vidékről, a veszelovszkojei ősmari (csere-misz) temetőből került elő.⁷³ Magyarázhatnánk ezt egyszerűen azzal, hogy e tárgyak is délről, a kazár-alán műveltségéből származtak ide kereskedelmi úton vagy ajándékként, bár gondolkodóba ejthet bennünket, hogy a honfoglalóink hagyatékából ismert egyszerűbb veretsorok tömegével találhatók a IX–XI. századból a Volga vidéken. Úgy véljük, hogy előbb a kazár kagánnak adózó, majd az iszlám művelődés körébe vont volgai bolgárság fennhatósága alatt élő finnugor népek (a kedvezőbb körülmények között élő volgai és permi csoport) körében is kialakult a IX–X. sz.-ra egy, a sztyeppei népek kultúrájával — legalábbis külső jellegzetességeiben — rokon színezetű műveltség, mint-hogy ez a műveltség épp ebben az időben Kelet- és Észak-Európa fejlettebb népeinél is terjedőben volt. A további kutatás feladata tisztázni, hogy ehhez a különböző forrásokból táplálkozó egységes művelődéshez milyen sajátos jegyekkel járult hozzá a bolgár-törökök, valamint a finnugorság lakta Volga vidék. Erdélyi István vetette fel — s jóval előtte már Pósta Béla is megsejtette —, hogy a tarsolyviselés szokása talán finnugor örökség a magyarságnál⁷⁴ (a krjukovo-kuzsnovói ősmordvin temetőben is vannak tarsolyok!), még akkor is, ha a tarsolylemezek díszítőelemei jellegzetesen déliek. — Valószínű, hogy a magyar öveknél megfigyelt sajátos szerkezet is Északkelet-Európában, az Urálon inneni területen alakulhatott ki. N. A. Mazsitov kandidátusi értekezésében⁷⁵ kifejti, hogy az Észak-Baskíriában virágzó, a VII. századig élő bahmutyinói — szerinte ugor jellegű — műveltségben már megtalálhatók a hosszan lefüggő végű övek, amelyeknek szíja teljesen be van borítva fémdíszekkel. Utal a magyar övekkel való szerkezeti rokonságukra, de ugyanakkor megjegyzi, hogy a veretek nem azonosak, ami természetesen is, hiszen a bahmutyinói műveltség késői szakasza és a magyar honfoglalás között két évszázad telt el. Mazsitov véleménye szerint, noha ez az övfajta az I. évezred végén igen széles körben elterjedt és megtalálható a déli sztyeppéken is, őstípusai erről a területről valók. Az övek szíjának díszítésére a későbbiekben általánosan használt palmettás vere-

tek mintakincse a későszasszanida, illetve az iszlám művészet hatását tükrözi, de gyártásuk egyik leg-főbb központja még is itt a Volga vidéken van: Volgai-Bolgárországban.⁷⁶

Az évezred végére mindinkább egységesülő kelet-európai műveltség kialakulását kapcsolatba hozhatjuk azzal a nagy társadalmi változással, amely a VIII–X. században következik be Európa keleti felén. A népek többsége, noha eltérő termelési-gazdálkodási formákon át és nem is ugyanazon ütemben, de végeredményben a társadalmi fejlődésnek azonos vonalán haladt, a hűbériség útjára lépett.⁷⁷ A hasonló irányú fejlődés egyező műveltségi javakat igényelt. Ezeknek a közös műveltségi elemeknek terjedését elősegítették az akkori birodalmak egyébként is tág etnikai keretei, a politikai viszonyok változékonysága, a korafeudális társadalmakra jellemző fokozott katonai tevékenység, a gyakorta ismétlődő hadjáratok: a népek meghódoltatásával, adóztatásával, feudális szolgáltatásokra kötelezésével — mindenekelőtt pedig az egyre nagyobb területet átfogó és mind több népet bekapcsoló kereskedelem. A viselet lényeges tartozékainak elterjesztésében jelentős szerepe volt annak a rangos, a korafeudális társadalmakban mindenütt felbukkanó, nyughatatlan katonáskodó rétegnek is, amely urait sűrűn váltogatva, más-más fejedelem környezetében vállalt vazallusi szolgálatot. Mutatós öltözetüket, fegyverzetüket az idegen hatások iránt fogékony helybeli előkelők is átvették, majd tőlük — hazai mesterek révén — akár a szélesebb közösségbe is alászállhatott. Nem maradt hatás nélkül ennek az előkelő katonáskodó rétegnek viselete még a bizánciakra, a dunai-bolgárookra, a vikingekre sem, akik élénk érdeklődést tanúsítottak Kelet-Európa népmozgalmai, politikai eseményei iránt, előszeretettel léptek az említett népekkel szövetségre, országukba segédcsapataikként befogadták őket, illetve részt vettek küzdelmeikben. Egyes műveltségi elemek tehát valóban egész Kelet-Európában meghonosodtak, elterjedtek. Így Európa keleti felén szinte minde-nyen ismeretes a magyar honfoglalók sajátos öve. Azonos veretek, veretegyüttesek az európai Oroszország csaknem minden tájáról kerültek elő (Kiev,⁷⁸ Gnyezdovo,⁷⁹ Scsugor,⁸⁰ Soksovo,⁸¹ Podboloty,⁸² Kocsergino,⁸³ Ljada,⁸⁴ Zagrebiny,⁸⁵ Redi-

⁷² László Gy., *Őstörténetünk* . . . 11–12.

⁷³ Erdélyi I., *Arch. Ért.* 88 (1961) 95–100.

⁷⁴ Uo. 98; Pósta B., *Régészeti tanulmányok az Oroszföldön.* (Bp.—Leipzig 1905) 148.

⁷⁵ Mazsitov, H. A., Бахмутинская культура. Автореферат. Kandidátusi disszertáció tézisei. (Moskva 1963) 13.

⁷⁶ Fehér, G., *StuSl* 5 (1959) 271—.

⁷⁷ Bartha A., *Sz* 97 (1963) 261–262, 503–527.

⁷⁸ Каргер, М. К., Древний Киев I. (Москва—Ленинград 1958) 184., 31. kép, XIV. t.

⁷⁹ Сизов, В. И., Гнездовский могильник близ Смоленска. (Курганы Смоленской губернии I.) МАР 28 (С.-Петербург 1902) III. t., V. t. 2 — 11, XIII. t. 6; Ауду-син, Д. А., Гнездовская экспедиция. КСИИМК. 44 (1952) 100; Уа., Отчет о раскопках гнездовских курганов в 1949 году. Материалы по изучению Смоленской области I. (Смоленск 1952) 342.

⁸⁰ A moszkvai Állami Történeti Múzeumban őrzött anyag (katalógus sz. 123/17 a; lelt. sz. 54746). A lelőhely a rosztovi kerületben. Szaveljev ásatása, 706. kurgán.

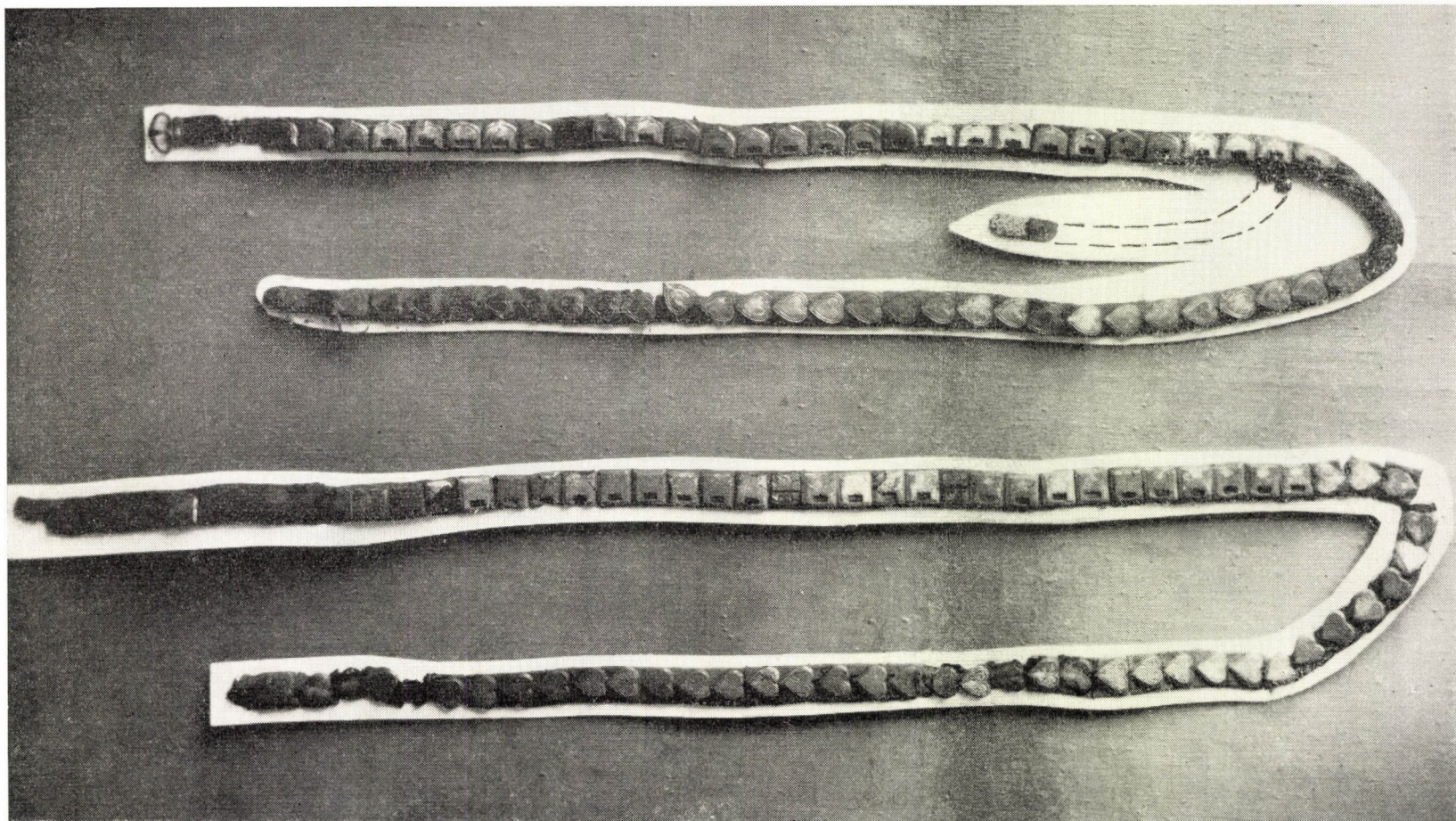
⁸¹ Vlagyimir mellett. A. Sz. Uvarov 1852. évi ásatása. Moszkva, Történeti Múzeum (katalógus sz. 123/10 a; lelt. sz. 54746).

⁸² Городцов, В. А., Археологическая исследования в окрестностях г. Муром, в 1910 году. Труды Московского Археологического Общества 24 (Москва 1914) 88., 31. kép (rossz az őv rekonstrukciója).

⁸³ L. 65. j.

⁸⁴ L. 33. j.; — Nagyon sok és igen tanulságos őv-maradványt őriznek a ljadai temető anyagából a moszkvai Állami Történeti Múzeumban (katalógus sz. 39/10 a—11 a; 19a—20a, 21 b, 52 a; 119/12a, 24 b, 26 a, 29 b; lelt. sz. 25280); Fethich N., АН 21 (1937) XVII. t.

⁸⁵ Pósta B., i. m. 128., 70. kép.

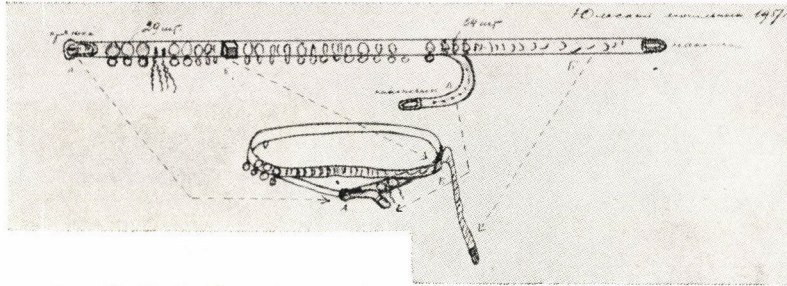


9. kép. Veretes övek az Udmurt (Votják) Szövetségi Köztársaság földjén fekvő Jumszkból (V. F. Gening ásatása, 1957)
 рис. 9. Пояса с накладками из юмского могильника Удмуртской АССР (раскопки В. Ф. Генинга, 1957 г.)
 Fig. 9. Ceintures à plaques de Jumsk, situé sur le territoire de la République Fédérative d'Oudmourtie (votjak) (fouille de V. F. Gening, 1957)

kor,⁸⁶ Verchne-Szaltovo,⁸⁷ Vorobjevo,⁸⁸ Tankajevka,⁸⁹ Krylos,⁹⁰ Tomnyikovo⁹¹ stb.). E leleteket szinte kivétel nélkül eredetiben is tanulmányozhattam; így a veretegyüttesekből, továbbá a megőrződött szíjmaradványokból megállapíthattam, hogy nemcsak lényegi egyezés, de apró részletekbe menő azonosság van a nálunk, illetve Oroszországban található övek között. Ilyen, a mieinknek mindenben megfelelő övekre talált V. F. Gening 1957-ben az Udmurt (Votják) Szövetségi Köztársaság földjén fekvő Jumszokban, mint azt velem levélben közölte. Volt szíves számomra 1960-ban — a mi

Bakri megjegyzése a besenyők gazdagon díszített ezüst övéről csakis ilyenekre vonatkozhat.⁹⁴

Ismerték és szívesen viselték ezeket az öveket a keleti szlávok előkelői, valamint a fejedelmi udvar, illetve más törzsi, városi központ köré seregülő druzsina tagok is, akik között orosz bojárokon kívül normannok, magyarok, alánok, lengyelek, valamint — egyéb türk eredetű — sztyeppe népek arisztokratái voltak. Például a szerveződő kijevi fejedelemség központjában sok ilyen öv maradványait találták meg.⁹⁵ Ezek nagyjából azokból a sírokból kerültek elő, amelyek a Vlagyimir



10. kép. V. F. Gening rajzos vázlata az egyik jumszki öv szerkezetéről
рис. 10. Реконструкция юмского пояса, рис. В. Ф. Генинга
Fig. 10. Dessin de V. F. Gening de la structure d'une ceinture de Jumsz

bashalmi övünk dokumentációja ellenében — két jó állapotban levő öv fényképét (9. kép) is megküldeni, amelyet itt most közölhetek.⁹² (A kép felső sávjában levő öv lefüggesztésre szánt szíjára szerelt szív alakú veretekhez igen közelállók éppen a régi Nógrád területére eső rád-kishegyi honfoglaló temető A. jelű sírjából való szíjdiszék.⁹³) Korábban, még 1959-ben megküldte egy ugyaninnen származó karikácsüngős, illetve keresztbe fordítva felszerelt félhold alakú veretekkel díszített öv szerkezeti vázlatát (10. kép) is, amely ugyancsak egyezik a mi csüngesztett végű, belső kapcsolású öveink szerkezetével. Ugyanebben a levelében két övről adatokat is közöl: az egyiknek a derekat övező része 66, lefüggő vége pedig 84 cm volt (pontosan másfél méter hosszú tehát, mint általában a mi öveink), míg — mint írja — egy másik sírból való övnek szabadon függő része rövidebb, 68 cm. (Gening ezen adata is azt a sejtésünket támogatja, hogy az öv lefüggő végének hossza talán jelentőséggel bírt, méltóságjelző szerepe lehetett, hiszen láthattuk, hogy a krjukovo-kuzsnovói temető 505. sírjának előkelő halottja egészen rendkívüli hosszúságú övet viselt.) — A mohamedán forrásokban is találunk utalást a nomádok által kedvelt övekre, Gardízi és Al

Szvjatoszlavics által 989 és 996 között építtetett Tizedes templom (Gyeszjatin), valamint a mellette levő ugyancsak X. sz.-i kőpalota alapozása alatti rétegben feküdtek, tehát épp a mi honfoglalásunkkal, illetve fejedelmi korszakunkkal egyező időszakból valók. Karger a csernyigovi, sesztovici, gnyezdovói, mihajlovi IX—X. sz.-i városi temetők anyagával veti össze e sírok leleteit.⁹⁶ A. V. Archovszkij az óorosz öltözetek tárgyaló tanulmányában joggal tekinti a keleti szlávok viseletében is meghonosodott tárgynak ezeket a vékony szíjút, veretekkel sűrűn kivert, hosszan lecsüngő végű öveket.⁹⁷

De eljutott ez az övfajta — feltehetően az arab Keletet a varjág földdel összekötő Volga menti utakon — a vikingekhez is: északi központjaikból, pl. Birkából⁹⁸ ismerünk hasonló övfelszereléseket. Éppígy megtaláljuk délen, a bizánci birodalomban is, ahol a tetszetős viseleti tárgy sokáig élt az előkelők öltözködésének tartozékaként. Így az 1342-ből való Hippokratész-kézirat (Paris, Bibliothèque Nationale) Apocaucos nagyherceget és főadmirálist ábrázoló miniatúráján az ülő férfialak arannyal szegélyezett — korongokba foglalt, egymásnak háttal ágaskodó szárnyas oroslánpárokkal díszí-

⁹³ Patay P., i. m. XI. t. 2—11.

⁹⁴ Németh, Gy., Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Bibl. Orient. Hung. II (Bp. 1932) 46.

⁹⁵ L. 78. j. (Sajnos M. K. Karger a kievi övveretek közül csak keveset mutat be kiváló művében.)

⁹⁶ Kapzev, M. K., i. m. 220—221.

⁹⁷ Archichowski, A. W., Die Kleidung. Die Materielle Kultur der alten Rus'. Szerk. Woronin, N. N.—Karger, M. K.—Tichanov, M. A. (Berlin 1959) 236.

⁹⁸ Arbman, H., Birka I. (Uppsala 1943) 249; Oxenstierna, E., Die Wikinger. (Stuttgart 1959) XXXVI. t.

⁸⁶ Fettich N., AH 21 (1937) XIV. t. 1—7.

⁸⁷ Uo. XVI. t.

⁸⁸ Uo. XVIII. t. 1—11.

⁸⁹ Uo. XVIII. t. 15—29.

⁹⁰ Uo. CXXXIV. t.

⁹¹ Tambovi terület, Makarenko 1909 évi ásatása. Övek a 26, 39, 47, 56, 57. és más sírokból. Ermitázs, Leningrád. Lelt. sz. 759/432—439, 1221a, 1699—1707 stb.

⁹² Szívességéért itt mondok köszönetet.



11. kép. Apocaucos bizánci nagyherceget és főadmirálist ábrázoló miniatúra az 1342-ből való Hippokratész-kéziratból
 рис. 11. Миниатюра с изображением византийского адмирала Апокаукоса рукописи Гиппократа 1342 г.
 Fig. 11. Enluminure du manuscrit d'Hippocrate, de 1342, représentant Apocaucos, grand-duc de Byzance et admiral en chef



12. kép. Constantinos Comnenos és Euphrosyne Ducaena Palaeologina ábrázolása egy konstantinápolyi szerzetes kézirat miniatúráján (1399–1400)

рис. 12. Изображения Константина Комнена и Евфросины Палеологины на миниатюре константинопольской рукописи (1399–1400 гг.)

Fig. 12. La représentation de Constantinos Comnenos et d'Euphrosyne Ducaena Palaeologina sur l'enluminure d'un manuscrit monastique de Constantinople (1399–1400)



13. kép. A bojanai templom Kalojan szebasztokratort megörökítő freskója (Bulgária)
рис. 13. Фреска с изображением Калояна Севастократора из Боянской церкви (Болгария)
Fig. 13. La fresque de l'église de Bojana représentant Kalojan Sebastokrator (Bulgarie)

tett — kék köntösét oldalt lecsüngő aranyveretes öv fogja össze (11. kép).⁹⁹ Hasonló öv tűnik szemünkbe az egyik konstantinápolyi zárdában 1399 és 1400 között íródott szerzetesi kézirat (Oxford-Bodleian Library) miniatúráján is, amelyen Constantinos Comnenos és Euphrosyne Ducaena Palaeologina hercegnőt láthatjuk (12. kép).¹⁰⁰ Constantinos Comnenos keleti ízlésű, zöld alapszínű, földig érő kaftánt visel. Aranyveretes öve baloldalt csaknem a térdig ér le. (A honfoglaló magyarok főemberei is viselhettek arannyal kivert öveket, — bizonyítéka ennek a besztereci arany övveret.¹⁰¹ Aranylemezből préselt övveret alakú diszek kerültek elő legutóbb a rakamazi homokbányában feldúlt egyik sírból is.¹⁰²) — Ugyanezeknek az öveknek a dunai-bolgárok körében való ismeretéről régészeti leletek¹⁰³ és ábrázolások egyaránt tanúskodnak. Gondolunk például a Szófia melletti bojanai templom egyik freskójára, ahol Kalojan sebastokrator keskeny, csüngesztett végű veretes övvel¹⁰⁴ jelenik meg (13. kép).¹⁰⁵

Az elmondottak alapján érthető, hogy a déli mintakincsű veretekkel díszített öv a földművelésre és állattenyésztésre kiválóan alkalmas területen élő, a X. sz.-tól mindenképp letelepült életmódot folytató, területi közösségekbe szervezett mordvinok¹⁰⁶ hagyatékában is feltűnik. Származhat akár helyi mestertől is, aki a mi övünk készítőjével közös — kazár, alán, volgai-bolgár, vagy éppen magyar — ötvösműhelyben tanult, illetve azonos műhely mintaképei alapján dolgozott. Az itt bemutatott veretsorok egyezése, valamint a mari területen talált tarsolylemez alapján természetesen arra is gondolnunk kell, hogy az előmagyarság talán sokkal később vándorolt el a Közép-Volga vidékről, illetve az azzal érintkező területekről, mintsem eddig sejtettük.

A karancslapujtói sírhoz hasonló, pompás mellékleteket szolgáltató sírokat a honfoglalók első nemzedékének szokás tulajdonítani. E keltezés mögött az a felfogás lappang, hogy e rangosabb tárgyak még a régebbi szállásterületen készültek és idegen mesterek munkái. Látszólag e nézet mellett

szól, hogy az államalapítás korában, amikor a keleti kapcsolatoknak vége szakad, a honfoglalók előkelőire oly jellemző emléktárgy egyszerűen eltűnik. E jelenség okát azonban sokkal inkább abban kereshetjük, hogy a törzsi-nemzetségi arisztokrácia, kiváltságait féltve, feladja ősi pogány temetkezőhelyeit és az új hatalom mellé állva elsőnek temetkezik — keresztény módon — az új hit felépülő templomaiba, illetve az általuk alapított monostorokba. Azon csoportjuk pedig, amely az új renddel szembeni ellenállást választotta, birtokairól elűzetvén, javaitól megfosztva szűkebb körülmények közé kerül, és temetkezései is szegényessé válnak. Az Árpád-kor hagyatékából tehát nem azért hiányzik a gazdag emléktárgy, mert nem jutott el többé hozzánk, hiszen addig is a magyarsággal együtt betelepülő mesterek készítették a felszerelés java részét, és e műhelyek nyilván azután is tovább dolgoztak, csak a tárgyak nem kerültek többé a sírokba.¹⁰⁷ Pusztán a rangos, ritka ötvösmellékek alapján nem keltezhetjük tehát e temetkezéseket a legkorábbi időkre, legfeljebb annyi bizonyos, hogy az államalapítást megelőző korszakból valók. A karancslapujtói lelet esetében némileg talán szűkebbre vonhatjuk a temetkezés felső időhatárát a díszítetlen felületű, visszapödrött végű keskeny pántkarperec (3. kép 9.) alapján. Ez az ékszer eddigi tudomásunk szerint a mintázott felületű (vö. Piliny-Sírmányhegy 5, 56, 58. sírok¹⁰⁸ stb.), a X. sz. utolsó harmadára tehető¹⁰⁹ példányokkal szemben inkább a század első feléből, első két harmadából¹¹⁰ ismeretes (vö. Nagykőrű,¹¹¹ Bihar 5. sír¹¹² stb.). Magunk Ugo és II. Lotario (931–947) érméjével¹¹³ együtt, vagyis a X. sz. derekáról származó sírból ástunk ki ilyen karpereceket az orosházi I. sz. temetőben.

Utaltunk már arra, hogy három karperec (3. kép 7–9) egy sírból aligha származhatott, ékszer-mellékletnek lennie kellett tehát a férfi közelében fekvő női sírban is. Bár a leletkörülmények bizonytalanok, lehetséges, hogy egy előkelő honfoglaló (kabar) család nyugodott — népétől elkülönülten — e temetőben.¹¹⁴

Függelék

Honfoglalás kori leletek Karancsalján

A karancslapujtói lelőhelytől kelet-délkeletre, légvonalban 1 km-re, a Karancsaljára vezető országút másik oldalán, a Karancsalja északkeleti

vége fölött emelkedő Lapostetőn szintén kerültek elő honfoglalás kori emlékek. E leleteket is elsőnek Darnay (Dornyai) Béla ismerteti,¹¹⁵ majd Patay

⁹⁹ Rice, D. T., *The Art of Byzantium*. (London 1959) 67., XXXIV. t.

¹⁰⁰ Uo. 79., XL. t.

¹⁰¹ Hampel J., *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. (Bp. 1907) 104.

¹⁰² A sírt előbb Csallány Dezső, majd a szerző ásátása hitelesítette.

¹⁰³ Fehér G., *A bolgár-törökök szerepe és műveltsége*. (Bp. 1940) 40–66.

¹⁰⁴ Mijatev, K., *Die Wandmalereien in Bojana*. (Dresden—Sofia 1961) 17.

¹⁰⁵ Uo. XLVI. t.

¹⁰⁶ Hajdú P., *Finnugor népek és nyelvek*. (Bp. 1962) 247–248, 252.

¹⁰⁷ László Gy., *Östörténetünk* . . . 18; Bóna I.—Dienes I.—Éri I.—Kalicz N., i. m. 114–116, 125–126.

¹⁰⁸ Hampel J., *Újabb tanulmányok* . . . 65. t. (5. sír) 1, 67. t. (56. sír) 2, 68. t. (58. sír) 2.

¹⁰⁹ Szőke B., i. m. 96.

¹¹⁰ Uo. 72–73.

¹¹¹ Hampel, J., *Alterthümer* . . . III. 385. t. 1.

¹¹² Karácsonyi J., *Arch. Ért.* 23 (1903) 407., 8. kép 3, 10–12.

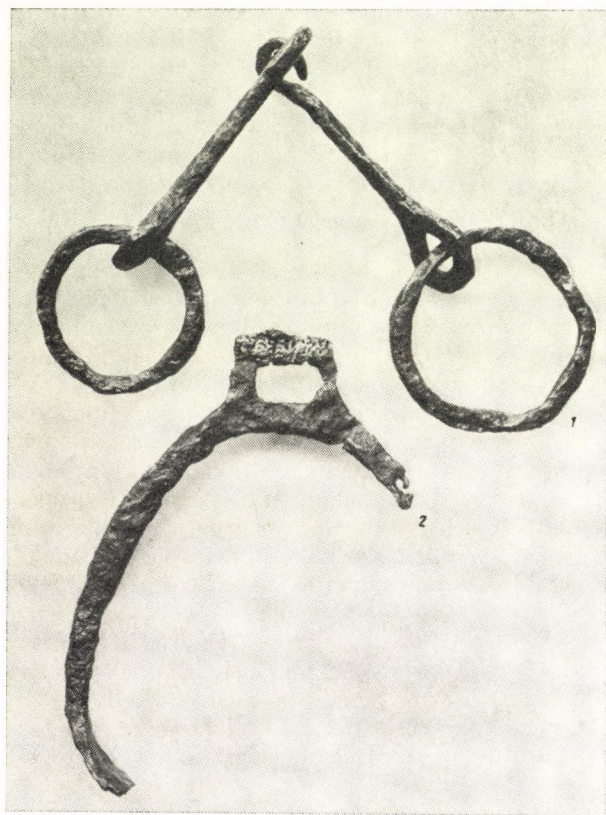
¹¹³ Huszár Lajos meghatározása, szívességét itt is megköszönöm.

¹¹⁴ Vö. pl. az általunk a nyugati végeken feltárt szakonyi honfoglalás kori családi temetkezéssel.

¹¹⁵ Darnay (Dornyai) B., i. m. 21.

Pál idézett dolgozatai,¹¹⁶ illetve honfoglalás kori leletkataszterünk¹¹⁷ is említést tesz róluk.

Karancslapujtói terepszemlém alkalmával megtekintettem e lelőhelyet is, mégpedig a lelet egykori megtalálójával: Tóth Mátyás Tőgyör (e harmadik ragadványneve, ami Darnaynál pontatlanul Tőgyérnek van feljegyezve) 74 éves karancsaljai lakossal (Bercsényi út 12.) együtt. Darnay (Dornyai) dolgozata és terepszemlém tanulságai



14. kép. A karancsaljai honfoglalás kori sír zablája, kengyele

рис. 14. Удила и стремя из каранчалийского погребения

Fig. 14. Le mors et l'étrier livrés par la tombe de Karancsalja de l'époque de la conquête hongroise

alapján rögzítem szakfolyóiratunkban is a közeli lelőhely adatait, hogy ezzel a további kutatásokhoz alapot teremtsünk.

A Lapostető Karancsalja központjából jöve a temető mellett vezető szurdokon át közelíthető meg. A dombot északról vízenyős rét határolja, amelyen a helyiek által „Bot-réti patak”-nak nevezett csermely folyik keresztül. A lelőhely a dombnak második, vagyis a Karancs hegység felé eső csúcsán, mégpedig — a találó emlékezete szerint — a dombtetőnek inkább a szurdok felőli

szélén van (vö. 1. kép). Itt feküdt ugyanis az azóta elhunyt özv. Menczel Mátyásné (Darnaynál helytelenül Mihályné) szül. Tóth Erzsébet (volt Bercsényi utca 16. sz. alatti lakos) 5–6 lépés szélességű parcellája, amelyből Tóth Mátyás Tőgyör ekéje 1932 körül, tavaszi ugarszántáskor a töredékes kengyelt és zablát (14. kép) kifordította. A későbbiekben ugyanitt legalább 26 db övveretet is összeszedtek, amelyek még mállékony szíjmaradványokon ültek. Darnay (Dornyai) csak évekre rá, 1938. május 15-én vett hírt a leletről Zacskó József tanító (ma állítólag pesti lakos) és a már elhalálozott Payer Antal Hangya Szövetkezet-i üzletvezető révén, a tárgyak nagy részét azonban ekkor már hiába kereste. A kengyelen és zablán kívül csupán 4 db övveretet (15. kép) tudott előkeríteni. (Dolgozatában félreérthető, hogy a „pitykék” említése után 6 db megmentéséről ír, de ez nyilván a kengyellel és zablával értendő, mivel a leltárkönyvi bejegyzésben, valamint a Darnay munkájában közölt egykorú fényképen¹¹⁸ is csak a múzeumi anyagban jelenleg is fellelhető 4 veret szerepel.) Darnay a lelőhelyen még akkor is talált csontokat, többek között lócsontokat is, így bizonyosra vehetjük, hogy az elpusztult temetkezés lovassír volt.

A megmentett leleteket Darnay (Dornyai) Béla a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, a csontanyagot pedig a leltárkönyvi bejegyzés szerint az akkori Embertani Gyűjteménynek juttatta el.

A lelőhely ma a karancsaljai Béke Tsz tulajdona.

A múzeumba került, a MNM. népv.-kori leltárkönyvébe 22/1939. 1–3. sz. alatt bevezetett tárgyak a következők:

1. *Övveretek* (15. kép 1–4), ezüsből, vékony öntéssel készültek. Fordított pajzs alakúak, erősen domborodók. Belső aranyozott mezejüket három kiemelkedő körív barázdálja, amelyeken két egymást keresztező sima szalag fekszik át. A szalagvégek — a peremen kissé túlnyúlva — visszakunkorodnak. Hasonló sima szalag alkotja a keretet is, amely felül szintén visszahajlik, kis kiugró csúcsot képezve. Oldalain lehajló perem, amelyen — a veret alsó felén — két kis domborulat van (vö. 15. kép 2). Hátoldalukon felül egy, alul két, 4 mm hosszú aklaszeg. 4 db, egy kivételével erősen töredékesek. H = 2,35; M = 2,4 cm (a méreteket a legépebb példány alapján adtuk meg).

2. *Kengyel* (14. kép 2), kovácsolt vasból. Körte alakú, füle négyzetes, szárai laposak. Kiszélesedő talpa és egyik szára csaknem teljesen hiányzik. M = 13,2 cm.

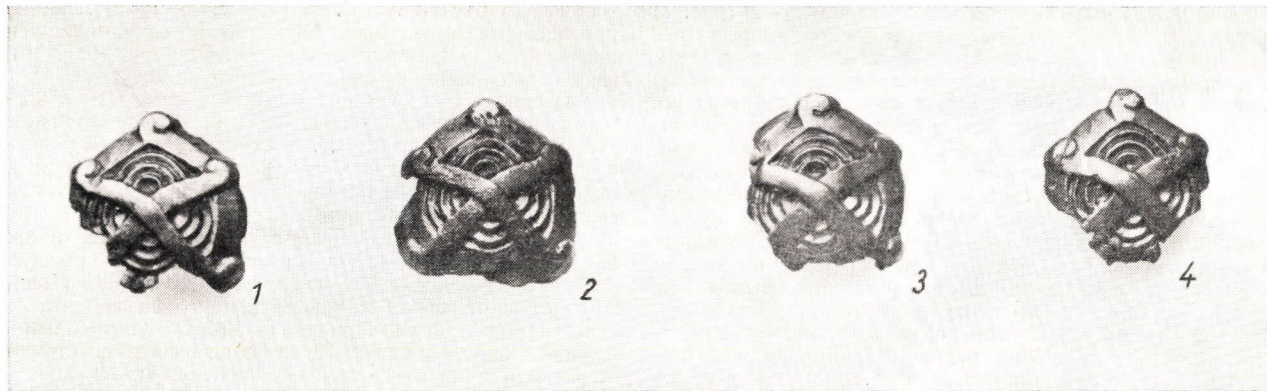
3. *Csikózabla* (14. kép 1), kovácsolt vasból. A szájvasak belső végein nyitott, kívül pedig zárt gyűrűk (az utóbbiaknál jól látszik, ahogy a vasat hosszan visszahajlították és a végén gyűrűt hagyva

¹¹⁶ Patay P., Nógrád megye... 28.; Ua., Arch. Ért. 84 (1957) 60.

¹¹⁷ Fehér G.—Éry K.—Kralovánszky A., i. m. 45.,

526. címszó.

¹¹⁸ Darnay (Dornyai) B., i. m. 22.



15. kép. A karancsaljai honfoglalás kori sír megmaradt övveretei. 1 : 1

рис. 15. Сохранившиеся накладки ремня каранчлапуйтёского погребения. 1:1

Fig. 15. Les plaques de ceinture subsistant de la tombe de Karancsalja, de l'époque de la conquête hongroise

kalapálták azt egybe). A pofakarikák különböző méretűek. A szájvasak $h = 8,9$, ill. $9,1$ cm. A pofakarikák átm. = 5 , ill. $5,9 \times 6,1$ cm.

Helyszíni szemlém alkalmával Tóth Mátyás Tőgyör még egy zablát adott át nekem, amit állítólag szintén a lelőhelyen talált. Ha valóban onnan is származik, és vannak is a honfoglalás kori zablákhhoz hasonló jellegzetességei (pl. a szájvasak enyhe hajlítottsága, a pofakarikák eltérő nagysága), mégis bizonyosnak látszik, hogy újabkori darab, mivel a szájvasak vastagabb, a pofakarikák pedig vékonyabb gömbvasból készültek.

Az eddig előkerült emlékek tehát egyetlen gazdagabb férfisír elpusztulásáról tanúskodnak, melynek mellékletei sajnos igen hiányosan jutottak be a múzeumba. Bár a karancsaljai övveretek (15. kép) alakjukra megegyeznek az ismert övveretekkel, díszítményük szintén egyedülálló a hazai anyagban. Ez is arra vall, hogy — a karancslapujtői darabokhoz (vö. 2. kép; 6. kép 1.) hasonlóan — e veretek is egy sajátos mintakinccsel rendelkező műhelyből származnak. A két lelet közel egykorúnak látszik.

Dienes István

ПОЯС ЭПОХИ ЗАВОЕВАНИЯ РОДИНЫ ИЗ КАРАНЧЛАПУЙТЁ И ЕГО МОРДОВСКАЯ АНАЛОГИЯ

Резюме

Опубликованные нами венгерские памятники эпохи завоевания страны были найдены в с. Каранчлапуйтё, обл. Ноград на севере Венгрии в 1939 г. Могильник состоял из 4^х погребений, вернее, до сих пор нам известны лишь 4 погребения, которые были почти полностью разрушены ещё до рекогносцирующих раскопок Н. Феттиха. Вещи из разрушенных погребений были переданы Б. Дарнаи (Дорняи) в Венгерский Национальный Музей.

Из 4^х погребений первое — мужское и второе — женское, расположенные недалеко друг от друга, по устному сообщению, были ориентированы на север, что является необычным для древних венгров, завоевателей родины. В первом погребении обнаружены принадлежности для широкого парадного пояса. (рис. 6.1): пряжка (рис. 2.1), бляхи двух типов (рис. 2.2—16), накладки застёгивающегося (?) ремня (рис. 2.17, 19), накладки ремня сумочки (рис. 2.20—21) наконечник ремня (рис. 2.22) кольцо для подвешивания (рис. 2.18.) Обратная сторона блях показана на рис. 3.1—6). К этим предметам обычно причисляют три браслета (рис. 3.7—9), но вполне вероятно и то, что один из них, и даже пара, относится к соседнему женскому погребению (2^{ое} погр.), где как говорят, никаких предметов не обнаружено.

В ногах первого погребения, поперёк, т. е. с запада на восток, был захоронен младенец (3^х погр.). На севере от него, дальше, на краю холма находилось женское погребение с ориентацией З—В, в котором найден браслет (рис. 3.11) и кольцо в виде обруча (рис. 3.10).

Рекогносцирующие раскопки заняли всего два дня, вследствие чего не было произведено тщательного исследования местности, и таким образом совершенно неиз-

вестно, является ли могильник полностью исследованным, хотя, с другой стороны, нам известны подобные малочисленные могильники знатных венгров-завоевателей. Мужчина, похороненный около с. Каранчлапуйтё, судя по его частично сохранившимся и найденным вещам, относился именно к данному общественному слою.

Наиболее красивыми являются накладки широкого ремня, сделанные из позолоченного серебра (рис. 2; рис. 6.1), принадлежности знатного мужчины. Установить место блях на ремне не составляет особой трудности, исходя из их формы и размеров. Квадратные бляхи (рис. 2.2—9) приклеплялись к поясу в вертикальном положении, накладки с закруглённым концом примыкающие друг к другу, (рис. 2.10—16) горизонтально.

Из-за необычной величины блях и их минимального числа мы не уверены в том, что конструкция пояса соответствует другим известным поясам эпохи завоевания родины. Выяснение этого вопроса может быть решено только с появлением аналогичного полного комплекса. В нашем отечественном материале подобной аналогии каранчлапуйтёского пояса не было найдено. Однако, нами была найдена почти полная аналогия описанного пояса в публикации мордовского кряково-кужновского могильника VIII—XI вв.

В данном могильнике найдено множество других предметов, аналогичных находкам эпохи завоевания страны, например, пояс 206 погребения (рис. 4). Аналогия каранчлапуйтёского пояса найдена в 505 погребении (рис. 6). Короткое описание погребения в публикации могильника мало даёт для реконструкции пояса: не говорит о числе накладок пояса, о его длине, о способе застё-

гивания. Нужные сведения и фотография пояса (рис. 7) были любезно присланы мне Кобзевой, директором Моршанского краеведческого музея. С помощью этих данных нами была произведена реконструкция пояса из древнемордовского могильника (рис. 8); повидимому пояс из Каранчлапуйтё, судя по своему поразительному сходству, является аналогичным мордовскому, как по своему внешнему облику, так и по конструкции. Среди поясов, относящихся к эпохе завоевания родины, каранчлапуйтёский пояс является красивым особенно. Тесно прилегающие друг к другу поясные бляхи и примикающие друг к другу бляхи висящего кончика ремня придавали ему вид сплошной металлической блестящей ленты.

По истолкованиям венгерских историков, область Ноград относилась к территории, заселённой народом, составляющим в войска вспомогательные отряды (кабары). Восточная аналогия, однако, происходит не из предполагаемой территории кабаров, не из территории Хазарского государства, гораздо севернее — из области реки Цны. Сюда, на север, данный пояс мог попасть в качестве подарка или путем торговли. Однако, заставляет задуматься тот факт, что из области марийцев, также с севера из Веселовского могильника происходит единственная аналогия блях сумок, которые мы считаем находками, характерными для кабаров, и, кроме того и то, что множество поясных блях подобных древневенгерским найдено в Поволжье. Н. А. Мажитов в автореферате своей кандидатской диссертации пишет о том, что в Северной Башкирии в бахмутинской культуре угров, существовавшей до VII в., уже были найдены пояса со свисающими концами, сплошь покрытые металлическими бляшками. Он же отмечает конструктивное сходство последних с венгерскими поясами и считает возможным тот факт, что прототипы подобных поясов происходят, вероятно, из этой области.

В конце первого тысячелетия н. э. подобные пояса были широко распространены почти по всей Восточной Европе. Подобные бляхи и подобные комплексы были найдены почти везде в северной части России. Недавно В. Ф. Генингом были найдены пояса, почти во всех отношениях сходные с венгерскими, в Юмске, на терри-

тории Удмуртской АССР. В 1960 г. им были любезно присланы мне фотографии двух хорошо сохранившихся поясов (рис. 9) и зарисовка их конструкции (рис. 10), взамен документации башхаломского пояса.

Предводители восточных славян, придворные и члены военных дружин охотно носили подобные пояса. Правильно отмечает А. В. Арциховский в своей работе о древнерусской одежде, что подобные тонкие пояса, густо украшенные металлическими бляхами с длинно свисающими концами, вжились в одежду славян.

Такой тип пояса существовал и у викингов (напр. находки из Бирки), и эта красивая деталь убранства была известна также и у византийцев. (На двух византийских миниатюрах XIV в. видны подобные пояса со свисающими концами: рис. 11—12). Об употреблении подобных поясов у придунайских болгар свидетельствуют археологические находки и изображения (рис. 13).

На основе вышесказанного становится ясно, что данный характерный пояс был распространен и у мордвы, которые уже в X в. вели оседлую жизнь на своей территории, пригодной для земледелия и животноводства, в рамках территориальных общин. Возможно и то, что крюково-кужновский пояс является продуктом местного мастера, учившегося в хазарской, аланской болгарской или даже венгерской ювелирной мастерской. Вероятно и то, что в вышеупомянутых мастерских был также и венгерский мастер, изготовивший каранчлапуйтёский пояс. Возможно и то, что мордовский мастер работал по прототипам вышеуказанных мастерских.

Погребения Каранчлапуйтё можно датировать первой половиной X в. Несмотря на то, что научное наблюдение не было возможным из-за того, что погребение было разрушено, кажется возможным считать, что в могильнике лежали члены семьи знатного завоевателя родины (кабара). В приложении к статье дается описание находок из соседнего с. Каранчала (рис. 1, II. местонахождение), остатки погребения с конём, находки из которого сохранились лишь частично (рис. 14—15).

И. Диенеш

LA CEINTURE DE KARANCSLAPUJTÓ DE L'ÉPOQUE DE LA CONQUÊTE HONGROISE ET SON PENDANT PROVENANT DU PAYS DES MORDVES

Appendice: Trouvailles survenues de l'époque de la conquête arpadienne mises au jour à Karancsalja

Résumé

Les monuments hongrois de l'époque de la conquête hongroise étudiés dans la suite, furent mis au jour en 1939, à Karancslapujtő, dans le comitat de Nógrád (fig. 1, site I), dans la Hongrie septentrionale. Le cimetière de quatre tombes devait servir de lieu de sépulture à une famille appartenant à la couche aisée des conquérants. Du mobilier livré par la tombe d'homme n° 1 il a été permis de récupérer les fragments d'une garniture en argent doré, d'une rare beauté, faite pour décorer une large ceinture (fig. 2; fig. 6. 1). Son pendant presque identique étant connu par les trouvailles du cimetière de Krjukovo-Kusnovovo, situé en Russie européenne, dans le pays des Mordves (fig. 6. 2.). Tous les fragments de cette garniture étant présent elle peut être facilement reconstituée (fig. 8). La ressemblance frappante entre la ceinture de Karancslapujtő et son pendant du pays des Mordves permet d'avancer l'hypothèse selon laquelle

cette première ait été identique à la ceinture de Krjukovo-Kusnovovo. L'auteur étudie soigneusement la région d'origine de ce type de ceinture caractéristique et constate qu'à la fin du X^e siècle ce type était répandu dans toute l'Europe Orientale. La ceinture de Karancslapujtő et son pendant identique du pays des Mordves semblent provenir du même atelier, où elles sont, du moins, des pièces exécutées par des maîtres travaillant d'après des modèles identiques.

Le cimetière de Karancslapujtő peut être daté de la première moitié du X^e siècle.

Dans l'appendice l'auteur donne un aperçu du mobilier (fig. 14—15) — incomplètement récupéré — de la tombe de cavalier datant de l'époque de la conquête hongroise, mise au jour à Karancsalja (fig. 1, site II) dans le voisinage de Karancslapujtő.

I. Dienes

A KÖZÉPKORI ECSÉR FALU ÉS TEMPLOMA

A Balaton északi partjának közepe táján, Révfülöptől mintegy 3 km-re, a Badaacsony felé vezető műút jobb oldalán van Rétsarokmajor. A majortól ÉK-re, pár száz méter távolságra szántóföldek és szőlők között, alacsony dombtetőn áll az ecsérpusztai templomrom.

Feltárása előtt az épület helyén levő, bozóttal sűrűn benőtt törmelékdombból csak a templom nyugati falának támpilléres csomjai és DK-i sarkának támpillérral erősített maradványa álltak ki (1. kép). A romtól köröskörül 8–10 m távolságra jól látszott az egykori cinterem kerítőfala, Ny-ra pedig, a kerítéstől alig 3–4 m-re, épület vagy épületek falnyomai mutatkoztak. Távolabb, a réten és a környező szántóföldeken mindenütt elpusztult házak maradványai találhatók. Meszes kőveket, habarcs-törmelékét és középkori kerámiai edények darabjait fordítja ki az eke ma is. A terepbejáró szeme előtt tisztán rajzolódik ki az elpusztult falu helye, melynek emlékét a romon kívül ma már csak az Ecsér dülönév és a közelben levő gyér vizű ecséri forrás neve őrzi (3. kép).

Az ecsérpusztai templomromot a szakirodalom száz éve tartja számon. Először Rómer Flóris írta és rajzolta le 1861-ben,¹ majd az ő leírását újabb adatokkal egészítette ki Békefi Remig,² legújában pedig már valamennyi Balaton környékel foglalkozó szakkönyvünk megemlíti.³ A rom első alaprajzát valószínűleg a Rómerrel itt járt Berg Károly felmérése nyomán Békefi közölte. Ismerjük továbbá Weszelowszky Béla 1936 előtti felmérését.⁴ Mindkét alaprajz háromhajós, íves szentélyű, keletelt román kori templomot ábrázol, Ny-i végén zömök toronnyal.

A középkori falu helyéről, a rom közvetlen környékéről korábbi: őskori és római kori életre

utaló nyomaink is vannak. A romtól É-ra és K-re neolit, bronzkori, hallstatti edénycserépre akadnak.⁵ Bár a falu és a templom közvetlen környékén római kerámiát nem találtunk, a templomromból négy feliratos római kő került elő. Ezek közül kettőt már korábban ismertünk, a másik kettőt az 1962. évi ásatás hozta felszínre. Rómer Flóris említi⁶ és utána még többen mások,⁷ hogy Rétsarokmajornál római épület alapfalai nyúlnak bele a Balaton vizébe. Az 1904–1906-os vasútépítésnél falakat bontottak le és sírokat szedtek fel itt.⁸ Ma a 49. számú vasúti őrház mellett fennálló középkori fal mögött négyszög alaprajzú építmény falnyomai láthatók. Közélemben római cserepeket találtunk. Valószínű, hogy római épület állt itt. B. Thomas Edit feltételezi,⁹ hogy Révfülöp és Balatonrendes között hosszan elnyúló útmenti római település volt. Ennek maradványa lehet a 49. számú őrház melletti rom. A római kőveket valószínűleg erről a területről hordták el a középkori templom építéséhez.

A középkori falu területén, a templomtól 150 m-re DK-re, már a feltárást megelőzően találtak két III. Béla bronzpénzt.¹⁰ A falu életére a legkorábbi adatokat az 1962. évi ásatások hozták.

Az írott történeti adatok, szűkszavúan bár, de tájékoztatnak bennünket a falu életéről. Az 1082-es Szent Lászlónak tulajdonított hamis oklevél¹¹ említi először Ecsér falut a veszprémi káptalan birtokai között. Ebből megtudjuk, hogy a faluban 40 hold földje, hat szőlője, négy szolgálja van a káptalannak, erdő és víz dolgában pedig közösen birtokol a falubeliekkel. Ha az az oklevél nem is eredeti, tehát nem is a XI. századból való, a XIV. század elején már megvan, 1318 körül készül korábbi, XI–XIII. századi notitiák alap-

¹ Rómer F., Jegyzőkönyv. III. 19. (Kézirat az OMF könyvtárában. (Ua., Régi falképek Magyarországon. (Bp. 1874) 105.

² Békefi R., A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. (Bp. 1907) 135–137.

³ Genthon I., Magyarország műemlékei. I. (Bp. 1951) 479.; Radnóti A.—Gerő L., A Balaton régészeti és történeti emlékei. (Bp. 1952) 88.; Entz G.—Gerő L., A Balaton környék műemlékei. (Bp. 1958) 106–109.; Genthon I., Magyarország művészeti emlékei. I. Dunántúl. (Bp. 1961) 179.

⁴ OMF Tervtár No. 1241.

⁵ Pekáry T. jelentése az MNM Adattárában. 1953. 167. B. III.

⁶ Rómer F., i. h.

⁷ Fényes E., Magyarország ismertetése, statikai,

földirati s történelmi szempontból. (Pest 1865) 362.; Kuzsinszky B., A Balaton környékének archeológiája. (Bp. 1920) 142–143.

⁸ Nagy Lajos 1890 óta helyi lakos közlése.

⁹ B. Thomas E., Római villák a Balaton vidékén. (Bp. 1961) 37.

¹⁰ A romhoz legközelebb eső telek és ház tulajdonosa Király Miklós ny. agronómus szedte össze a szőlőforgatásnál, szántásnál előbukkanó régészeti leletanyagot, a két III. Béla-érmet is ő találta. Az érmek közlésre való átengedéseért és a régészeti feltárásnál nyújtott sok segítségéért ezúton is köszönetet mondunk.

¹¹ Fejér G., Codex Diplomaticus Hungariae. VI/2 (Buda 1829) 350–359.; Szentpétery I., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Bp. 1923) 9.



a)



b)

1. kép. a) A templomrom feltárás előtt. b) A templomrom a 30-as években
 рис. 1. a) Развалины церкви перед раскопками. b) Развалины церкви в 30-ые годы
 Fig. 1. a) La ruine de l'église avant d'être dégagée. b) La ruine de l'église au début des années 1930

ján.¹² Mindenképpen bizonyíték tehát a falu korai, Árpád-kori eredete mellett. Az 1962. évi feltárás során előkerült egy S végű hajkarika is. Ezek az adatok: a két III. Béla-érem, az 1082-es okleveles említés és a hajkarika együttesen kétségtelenné teszik a falu Árpád-kori fennállását. Az Ecsér falura vonatkozó hiteles írott történeti adatok sorát az 1329-ből való Ábrahám és Rendes faluk határjárásáról szóló oklevél nyitja meg.¹³ Ebben hallunk először a falu egyik birtokosáról, Benedekről. A határ egy helyen „circa terram Benedicti de Echer” húzódik. Benedek az első ecséri nemes, akit név szerint ismerünk. A falu zömében helyi nemeseké lehetett, bár, amint ezt feljebb említettük, a veszprémi káptalannak is volt itt birtokrésze. A faluról szóló okleveles adatok kivétel nélkül ezt bizonyítják, és kizárják annak lehetőségét, hogy királyi udvarnokföld lett volna.¹⁴ A templom első kegyurai is az ecséri nemesek közül kerültek ki. A helybeli egyház papjáról 1333-ban hallunk először: István 10 széles és 20 kis dénárt fizet pápai tized fejében.¹⁵ A XIV. század első felében birtokperek zajlanak a helyi nemesek és a veszprémi káptalan között. A század 30-as éveiben Henrik veszprémi püspök a szepezdi jobbágyokról azt állítja, hogy azok az ő alattvalói: ők viszont az „ecsére nemesek nemzedéké”-ből származtatják magukat. 1331 és 1333 között öt oklevél¹⁶ szól erről a perről, mely végül a püspök győzelmével zárul. 1353 és 1365 között újabb perre kerül sor. A káptalan négy telekhelyet akar visszafoglalni magának Ecséren a helyi nemesektől. Az 1353-as oklevélből¹⁷ megtudjuk, melyik területen van a vitatott négy telek: három a helybeli egyház oldalán, a Balaton felőli részen, egy a plébános curiája mellett, a falu Ny-i oldalán. Ez az ecséri templom első okleveles említése. Az oklevélből tudjuk, hogy a plébánosnak is külön háza van, mégpedig a

templomtól Ny-ra. Az 1962. évi kutatás fel is tárt egy épületet a templomtól Ny-ra a cinterem falán túl. Ezt azonosítjuk az oklevélben szereplő curiával, elhelyezkedése és a benne előkerült korhatározó leletanyag alapján. A birtokper 1364–65-ben a fent említett Benedek fia István ecséri nemes elmarasztalásával zárul. István 1360–62-ben más oklevelekben is szerepel.¹⁸ Az ecséri nemesek a XIV. század második felében egyre inkább terjeszkednek, birtokokat foglalnak, a megye életében jelentős szerepük lesz. István fia Miklós megyei kiküldött egy perben.¹⁹ Miklós fia Péternek és rokonságának 1412-ben már több falura terjedő birtoka van.²⁰ A terjeszkedés során összeütközésbe kerülnek a tihanyi apátsággal és kénytelenek visszaadni a Szőlösön, Kövesden, Örvényesen és Udvariban levő részbirtokaikat. A XIV–XV. század fordulóján részbirtokos volt Ecséren a kapornaki apátság is.²¹ Az apátság még 1460 körül is pereskedik²² ecséri részbirtokai miatt, de ezek gyakorlatilag már a XV. század közepén elvesztek számára.²³ Az ecséri család felemelkedésének tetőpontját Péter fia László éri el, aki országos méltóságra emelkedik; altárnokmester lesz. Zsigmond király kíséretében 1433-ban Rómában is jár és IV. Jenő pápától búcsúengedélyt hoz a falu Szűz Mária tiszteletére szentelt temploma számára.²⁴ Ecséri László egyenesági leszármazottairól, a család további sorsáról nincsenek adataink a XV. század végéről és a századfordulóról.²⁵ 1533-ban szerepel ugyan az adóösszeírásban Ecséri Bernát²⁶ a falu birtokosai között, de nem tudjuk, milyen rokonságban van a családdal. 1563-ból tudunk Ecséri István nevű ecséri nemesről, aki valószínűleg a Gyulaffy család familiárisa.²⁷ 1572 és 1574 között Ecséri Fülöp Tördemic egyik birtokosa.²⁸ Valószínűleg ők már nem annak a családnak leszármazottai, amelyet több mint 100 éven

¹² Kumorovitz L. B., Veszprémi regesták. (Bp. 1953) 7.

¹³ Nagy I. – Véghelyi D. – Nagy Gy., Zala vármegye története. Oklevéltár. (Bp. 1886) No. 171.

¹⁴ Nem azonos a falu a vindornyai medencében 1227-ben említett Ecsérrel, amely királyi udvarnokföld volt, és részben az Atyusz nemzetség birtoka. A vindornyai Ecsért Löwönek is nevezték. [Holub J., Zala megye története. III. Községek története. (Pécs 1933) 200. kézirát.] – „Villa Echir. Udvornici de Echer iuxta Vindurnam.” Csánky D., Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III. (Bp. 1890–1911) 48.; Ezért nem fogadhatjuk el azt a feltevést, mely szerint Udvarnok falu lakói a Révfülöp melletti Ecsérből származtak, és ez az Ecsér lett volna udvarnokföld. [Kozák K., Arch. Ért. 80 (1962) 228.]

¹⁵ Monumenta Vaticana Hungariae. Pápai tizedszedők számadásai. (Bp. 1887) 375.

¹⁶ Kumorovitz L. B., i. m. 223, 240, 255, 257, 254. sz.

¹⁷ Uo. No. 453, 469, 567.

¹⁸ Uo. No. 558 = Nagy I. – Véghelyi D. – Nagy Gy., i. m. No. 453.

¹⁹ Kumorovitz L. B., i. m. No. 836.

²⁰ Erdélyi L., A tihanyi apátság története. I. A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története. X. (Bp. 1908) Oklevéltár No. 108.

²¹ Holub J., i. m. 200–.; Sörös P., Az elenyészett Bencés apátságok. A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története. XII/B. (Bp. 1912) 215.

²² Nagy I. – Véghelyi D. – Nagy Gy., i. m. No. 305.

²³ Nagyfalussy I., A kapornaki apátság története. (Kalocsa 1941) 39.

²⁴ Lukcsics P., A XV. századi pápák oklevelei. (Bp. 1938) No. 239. „Supplicat Ladislaus de Echer vicetavernicus regis nobilis Vesprimiensis, d. ut ecclesiam Beatae Mariae de Echir visitantibus indulgentia concedatur. Item pro altari portatile ac pro facultate reliquias deportandi et confessorum eligendi in mortis articulo.” Az engedélyben szereplő „altare portatile” kifejezés arra utal, hogy hordozható oltárt is használhattak a templomban. Lehetséges, hogy ilyen oltárt alkalmaztak főoltárnak, azért nem találtunk oltáralapot sem a főszentélyben.

²⁵ Ismerünk ugyan 1473-ból egy oklevelet, amelyben Enyingi Török Ambrus és neje Csoron Kata fi- és leányági örökösödéssel kapja meg Pápa, Ugod, Devecser és Gesztes várakat, 15 falut és 62 faluban részbirtokokat, közöttük Ecséren is. Az oklevél valószínűleg hamis, legalábbis Ecsérről kapcsolatban semmi jelentősége nincsen. (Reisner J., Tört. Tár 1893. 601–616.)

²⁶ Országos Levéltár. Kamarai Levéltár. Conscriptiones Dicarum. LI. LII. LIII. és LXIII. LXIV. kötetekben. Zala megye tapolcai járásában (Sedis Tapolcza) találtuk meg évszámok szerint az adatokat 1531-től 1593-ig.

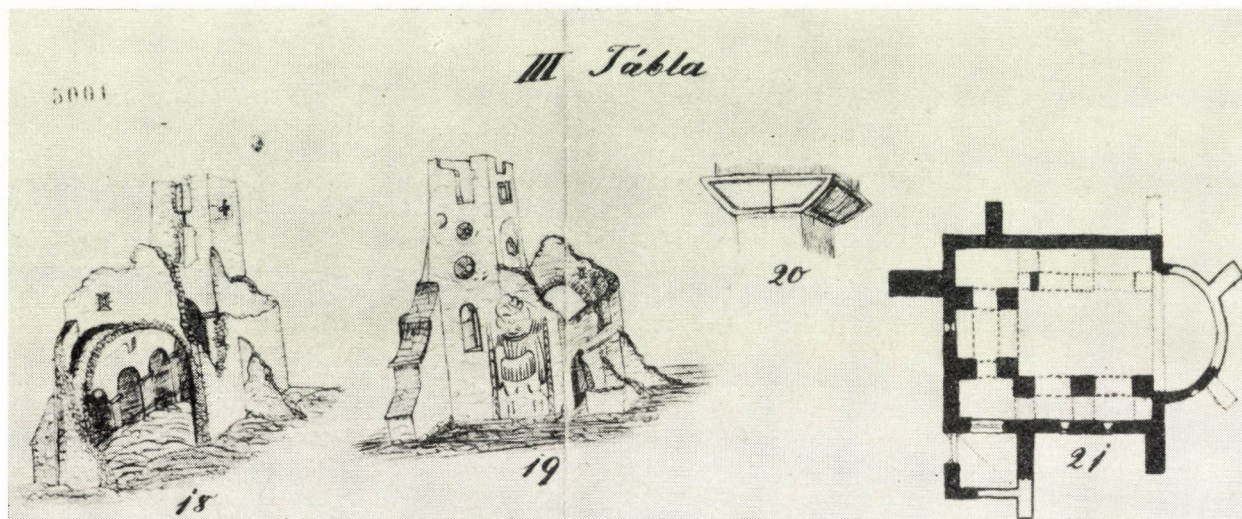
²⁷ Erdélyi Gy., Veszprém város története a török időkben. (Veszprém 1913) 62.

²⁸ L. 26. j. 1572–1574.

át figyelemmel kísérhettünk; kimutatható kapcsolatban nincsenek velük. Az ún. Ecséri család kihalt, vagy jelentőségét veszti — esetleges leszármazottai visszasüllyednek az egytelkes, névtelen kisenemesek sorába.

A török megszállás a falu életében is döntő változást hoz. A hódoltság alatti időkről a XVI–XVII. századból fennmaradt rovásadó-összeírások²⁹ tájékoztatnak. A Mohács utáni időkből származó első feljegyzésünk 1531-ből való, amely a

felsorolt porták száma is növekedik. 1567-ben két és fél új épület (nova aedificia) is szerepel az összeírásban. Megállapíthatjuk, hogy 1566 és 70 között a legtöbb a porták száma, összesen $5\frac{1}{2}$ és $7\frac{1}{2}$, az 1566 előtti $1\frac{1}{2}$ –2—legfeljebb 3 porta helyett. A számadatokból is kitűnik, hogy 1567 körül megpróbálják újraterlepní a falut. 1572-től újból a törökre lesz a vidék, bár ebben az évben még arról hallunk, hogy bortizedet szednek innen is a sümegi várba.³² (Bekapcsolódik tehát Ecsér a kör-



2. kép. Pelargus János rajza a templomromról 1872-ből
рис. 2. Рисунок Яноша Пеларгуса развалин дерквы, 1872 г.
Fig. 2. Dessin de la ruine de l'église, fait en 1872 par János Pelargus

falut elhagyott, pusztá helyként jelöli meg. 1533-tól 1545-ig különböző kisenemesek nevét találjuk Ecsér birtokosai között. 1545-től a dunántúli oligarcha, Csoron András³⁰ neve szerepel a listában, aki ekkorra már jelentős birtoktestet mondhat magáénak öt vármegyében. Az összeírásokból tudjuk, hogy a XVI. században végig a Csoron örökösök (János, majd leányai kezével Nádasdy Kristóf és Balassi István) birtokában marad a falu. A kapornaki apátság nem szerepel többé a falu tulajdonosai között. Az összeírásokban több, a falu sorsára vonatkozó bejegyzést olvashatunk. 1552-ben foglalja el a török először Veszprémet. Ebben az évben találjuk először beírva Ecsérhez is „subiectus turcis”. 1563 és 1566 között a csobánci nahijehez tartozik a falu,³¹ tehát adót fizet a töröknek. 1577-ben török portyázás pusztíthatott a faluban. Teljesen elhagyottnak veszik fel ebben az évben az összeírásba (omnino deserta). 1566-ban, Veszprém visszafoglalásának évében újból a „non subiectus” megjegyzést olvashatjuk a jegyzékben, és a

nyék életébe is.) Az újraéledés rövid lejárátú, 1575-től kezdve a század végéig csak pusztulásról, felégetésről, elhagyott portákról olvasunk. („penitus destructa est, — reliquiae desertae, — caeterae omnino deserta et combusta sunt.” — Sic!) Megint a török rendelkezik a falu felett, a fehérvári vár építéséhez is visznek innen embereket 1572-ben.³³ Ecsért 1593-ban írják utoljára össze, mint elhagyott települést.

A tihanyi apátság XVII. századi összeírásaiban már csak pusztaként szerepel. Az 1614-es összeírást korábbiakból állítják össze, így ez nem mértékadó.³⁴ 1632-ben Szepezd falu lakóit eltiltják Fülöp és Ecsér birtok használatától.³⁵ 1714-ben találkozunk még Ecsérpuszta említésével a tihanyi apátságához tartozó Fülöp falu határának leírásánál.³⁶

A középkori falu tehát a XVI. század végére lakatlan lesz, temploma rom, melyről a fenti említések kívül semmit sem tudunk egészen a XIX. század közepéig.

²⁹ Uo.

³⁰ Koppány T., Devecser, Essegvár, Döbrönte. (Balatonfüred 1961) 10—.

³¹ Velics A.—Kammerer E., Magyarországi török kincstári defterek. I. (Bp. 1886) 302.

³² Országos Levéltár. Urbaria et Conscriptiones

fasc. 76. No. 17.

³³ Velics A.—Kammerer E., i. m. 256.

³⁴ Erdélyi L., i. m. 82.

³⁵ Uo. 282.

³⁶ Sörös P., A tihanyi apátság története. II. A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története XI. (Bp. 1911) 531.

Amikor Rómer Flóris 1861-ben a templomromnál jár, Ecsér Kővágóórhöz tartozó puszta. Tulajdonosa ekkor Csökör András.³⁷ Akkor még állt a templom tornya, csak legfelsőbb emelete hiányzott. Az apszis boltozva volt, az ajtó- és ablaknyílások és hajókat elválasztó ívsorok is megvoltak. Rómer toldaléképületekről is említést tesz az ÉK és D-i oldalon. (Ezeket azután eltemette a törmelék és egészen az 1962. évi feltárásig nem tudtunk semmit az ÉK-i toldaléképületről, a D-iből is csak nyomokat lehetett látni.) Leírja és lerajzolja a Ny-i homlokfal nagy méretű freskóját és Szt. Kristóffal azonosítja. Megemlíti, hogy a torony DNy-i falában feliratos római kő van. Tudósít a templom belső kifestéséről is. A torony felső ablakait reneszánsz korinak minősíti. Ír a templomot övező cinterem kerítőfaláról, és megállapítja, hogy „házhelyek mindenfelé észlelhetők” a szántóföldön, a középkori falu területén. További szemtanúk is leírják a romot a 60-as években: Fényes Elek,³⁸ majd Pelárgus János³⁹ (2. kép). Lényegében Rómer leírását veszik alapul, csak kissé naivabban és pontatlanabban számolnak be. Récsey Viktor⁴⁰ jelentéséből értesülünk arról, hogy 1870 körül a kővágóórsi plébános megvette a romot Csökör András birtokostól. A templomrom leg súlyosabb vesztesége tornyának beomlása volt 1936 tavaszán.⁴¹ Lebontották és nagyrészt elhordták apszisának köveit; a hajókat elválasztó ívsorok is összedőltek, az utolsó ív 1945 után omlott le. Az egyre pusztuló templomromot 1953-ban az EM Műemléki Csoportja erősítette meg, és a megrepedt Ny-i homlokfalat is aláfalazták.⁴²

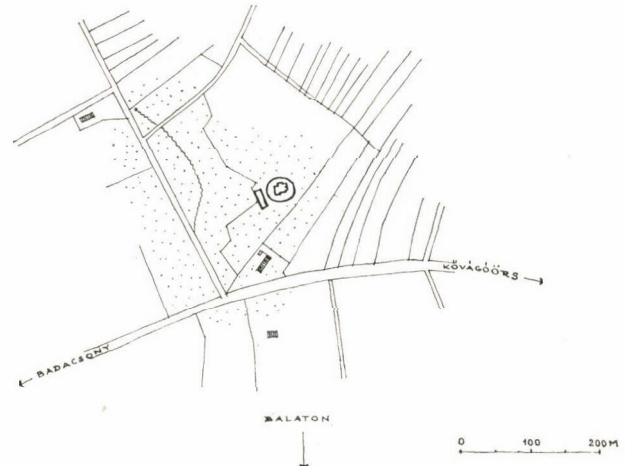
*

A templomrom műemléki helyreállítását megelőző régészeti feltárást 1962-ben került sor.

Első feladatunk a bozót kiirtása és a helyszínen található nagy mennyiségű kőanyag összerakása volt.

A K-i oldalon a köves feltöltés alól először az apszis széles, külső íve bontakozott ki. A DK-i saroktámpillértől NY felé 50–80 cm-es feltöltést kellett levinnünk, hogy a megtalált eredeti külső járószintet kialakíthassuk. A D-i oldalon a templomhoz képest szokatlanul nagy méretű, 6 m hosszú előcsarnokot tártunk fel. Az előcsarnok D-i falának közepén kis támpillér és ettől NY-ra vakolatolt ablakfülke került elő. Bejárata a NY-i oldalon van, majdnem közvetlenül a templom NY-i falához csatlakozva. A bejáratú ajtó D-i felét megtaláltuk, az É-i-t az 1953-as aláfalazáskor áshatták el, így az ajtó szélessége teljes biztonsággal

nem rekonstruálható (4. kép). Az előcsarnok D-i oldala előtti feltöltésből sok faragott kő került elő, többek között három élszedett gótikus ablakkeretdarab, melyből összeállíthattuk az egész XV. századi ablakot (5. kép). Ez az ablak valószínűleg a D-i oromfalon lehetett. Az előcsarnok belsejét néhány metszet felvétele után kitisztítottuk (6. kép). A helyiség padlószintje a külső járószintnél 50 cm-el magasabb. Az előcsarnok falai 1 m vastagok és mindenütt elválnak a temploméitól, rajtuk több helyen megmaradt a sárgás-fehér többrétegű



3. kép. Helyszínrajz: { középkori folyómeder
 { középkori falu helye
 Рис.3. Генеральный план: { средневековое русло реки
 { место средневекового села
 Fig. 3. Relevé de plan: { le lit médiéval du ruisseau
 { l'emplacement du village médiéval

vakolat, néhol vörös festésnyomokkal. A templom DNy-i falsarkának alapozásából 1953-ban római oltárkövet ástak ki⁴³ (7. kép). Az oltárkö tetején voluta, két keskenyebbik oldalán patera és urceus van kifaragva. A szélesebbik oldalon a feliratos mezőben a következő szöveget olvashatjuk:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) SAC(rum)
 .(At)TIUS BRIN
 ...US ET G(aivs) VENV
 STI(us) VALERIANVS
 B(ene) F(iciarii) CO(n) S(ulares) V(otum) S(ol-
 verunt)
 L(ibentes) L(aeti) M(eritis)
 IMP(eratore) D(omino) N(ostro) ALEXAN
 DRO ... CO(n) S(ulibus)

Severus Alexander császár i. sz. 226, és 229-ben

³⁷ L. 1. j.

³⁸ L. 7. j.

³⁹ Pelárgus J. jelentése a MOB irattárában. 39/1872.

⁴⁰ Récsey V. jelentése néhány Balaton vidéki pusztulófélben levő templomromról. MOB irattár 108/1890.

⁴¹ L. 8. j.

⁴² Áspán L. művezető vezette a helyreállítást Gerő

L. irányításával.

⁴³ CIL III 4147. (Rep. a. 1758 in com. Szaladiensi). Azóta a törmelék temethette el, hogy 1953-ban újból ki kellett ásni és a szemtanúk, akik a másik követ (CIL III 4131) többször is leírják, erről említést sem tesznek.



4. kép. A templomrom a feltárt előcsarnokkal
рис. 4. Развалины церкви с открытой папертью
Fig. 4. La ruine de l'église avec le parvis dégagé



5. kép. Gótikus ablak a 3. szelvényből
рис. 5. Готическое окно из 3. раскопа
Fig. 5. Fenêtre gothique du 3^e secteur

volt consul.⁴⁴ Az oltárkövet a felirat tanúsága szerint egyik consulsága idején állították, tehát az i. sz. III. század harmadik évtizedében.

Már Rómer Flóris és a templom többi leírói is említik, hogy „a torony alatt fejére állítva egy másik római kő van befalazva.” A kő feliratát is közli valamennyi leíró, kisebb nagyobb olvasási hibákkal.⁴⁵ A feliratos kő cippus töredéke, betűformái és a szereplő nevek után ítélve az i. sz. II. század második feléből való.⁴⁶ Pontos olvasása:

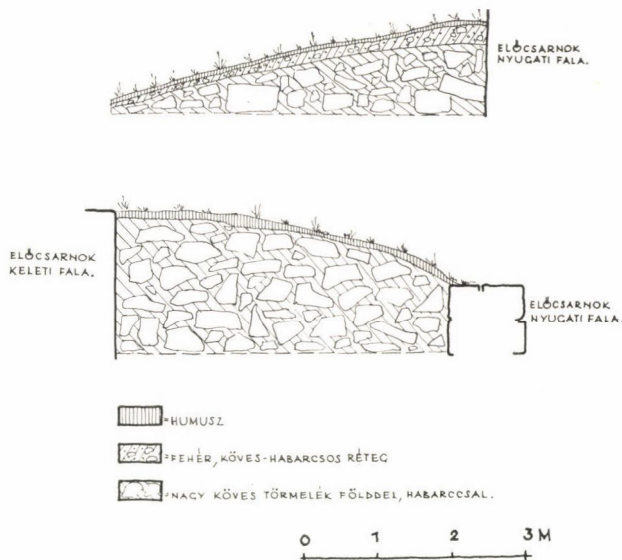
C(aius) TITIVS PRIMI
VS SIBI ET IVST(a)E M(atri)
PIENTIS(s)IM(a)E AN(norum)

Az ilyen módon római kövekkel megerősített falsarok mellett a templom NY-i falának végében az előcsarnokból nyílt a templom bejárata. A bejárati ajtó K-i kávéját megtaláltuk, a NY-it szintén az 1953-as aláfalazáskor ásták el. Egyik bejárati ajtó sem volt kőkeretes, csak a vakolatos ajtókávékat találtuk meg, melyekben fatok lehe-

⁴⁴ Degrassi, A., *Fasti consolari dell'Imperio Romano*. (Roma 1952) 63—.

⁴⁵ L. 1, 7, 39, 40. j.

⁴⁶ CIL III 4131.; Kuzsinszky B., i. m. 142.; Mócsy A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. (Bp. 1960) No. 801.



6. kép. Az előcsarnok metszetei
рис. 6. Разрезы паперти
Fig. 6. Les coupes du parvis

tett. A templom küszöbének helye alól XV. századi kis bécsi fillér került elő.⁴⁷

A bejárat feltárása után a templom belsejét kellett megtisztítanunk a 4–5 m magas törmelék-rétegtől (8. kép). A templomhajó és az előcsarnok belső szintje azonos volt. A rendelkezésünkre álló felmérési rajzokon e templom hajójába négy pillérpár volt bejelölve. Most a feltárás előhozott egy, a NY-i belső templomfalhoz tapadó ötödik pillérpárt is. Igen érdekes volt, hogy a D⁵ D³ pillérek közé becsúsztva megtaláltuk a NY-i homlokzat fölé emelkedő torony földszinti boltozatának bezuhant ívét (9. kép). Megállapítottuk, hogy a tornyot a D⁵ E⁵ és D³ E³ pillérpárok tartották. A földdel vegyes köfeltöltésből igen szép faragott kövek kerültek elő: főleg a pillérek leomlott vállkövei, a hajókat elválasztó ívsorból kihullott íves kövek és egy XIII. századi román ikerablak töredéke.

A keskeny D-i hajó külső falában belül is szépen kirajzolódott a templom falán kívül már előbb észlelt, az előcsarnok és a DK-i saroktámpillér közti szakaszon végighúzódo „opus spicatum” technikával készült kősor (10. kép). Ez a római falrakásmód számos középkori, korai román templomunkon is megtalálható.⁴⁸ A D-i hajó K-i felében kétlépcsős épített mellékoltárt tártunk fel. A kőből épített oltár 90 cm magasán maradt meg, fedőlapja hiányzik.

A főhajó első NY-i szakaszában részben a törmelékrétegből, részben már a padlószint alól (IV.

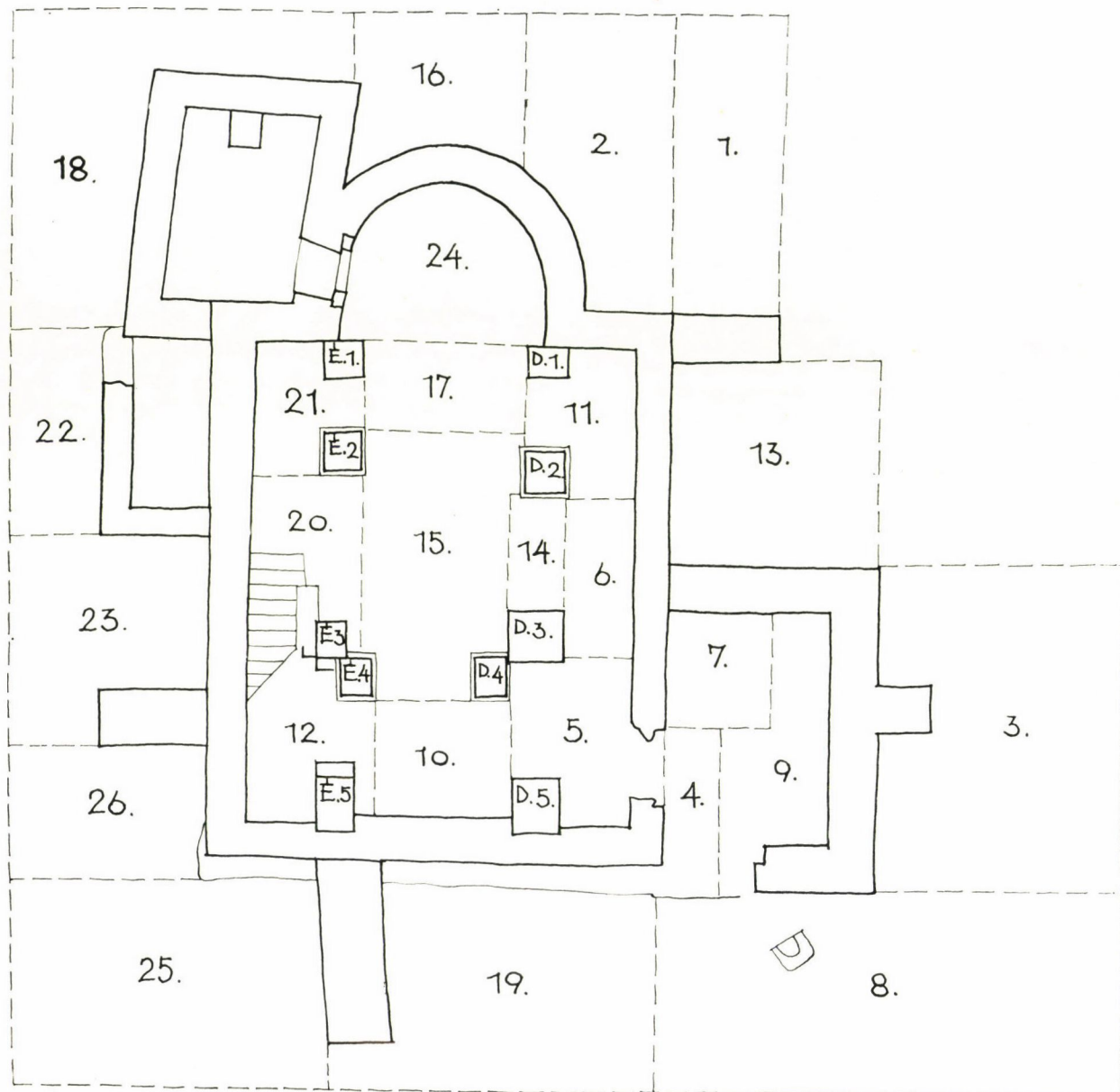
szelvény) kerültek elő egy nagy kerek kőtál darabjai, melyeket sikerült összeilleszteniünk (13. kép). Valószínűleg keresztelőmedence volt. Eredeti helyét



7. kép. Az 1953-ban kiásott római oltár
рис. 7. Римский алтарь, открытый в 1953 г.
Fig. 7. L'autel romain mis à découvert en 1953

⁴⁷ Ausztria III. Frigyes (1439–1493) *Luschin, A.*, Wiens Münzwesen. (Wien 1902) No. 188.

⁴⁸ A celldömölki bencés apátsági templom Ny-i bejáratának K-i falsíkján, a Szigliget-Avasi toronyban az E-i oldalon, a felsőörsi prépostsági templom D-i homlokzatán, a vértesszentkereszti kolostor-templom ÉNy-i falán szintén látható „opus spicatum” technikával készült falszakasz.



8. kép. A templom ásatási alaprajza
 рис. 8. План церкви, после раскопок
 Fig. 8. Plan des fouilles de l'église

nem tudjuk biztosan, de lehetséges, hogy az É-i hajó NY-i végében levő karzat lépcsője alatti kis boltíves fülkében állott. A főhajó kitisztításakor sorra előkerültek a hajókat elválasztó D-i és É-i pillérsor pillérei (15, 17. szelvény). Minden pillér más és más nagyságú, ebből is látszik, hogy a belső osztás nem egyszerre készült a templom hossz-házával (12. kép). A főhajót a szentélytől falazott

lépcső választja el. Előtte korábbi, lapos, lekoptatott lépcső van, amely két nagy vörös kőből készült. A D-i kövön két, a másikon egy 9 cm átmérőjű bevésített kis kereszt látható (11. kép). A három kis kereszt illesztési jel nem lehet; a keresztok formája korai sírköveinkkel sem mutat rokonságot. Arra gondolunk, hogy a szentélylépcső elé eltemetettek számát jelölhették meg ilyen módon. A lépcső előtt

az I. szelvényben ugyanis egy sír került elő 50 cm mélyen. A sírban bolygatott női csontváz volt melléklet nélkül. Felszedése után, alatta 30 cm-re, egy másik váz feküdt: 180 cm magas, középkorú erőteljes férfi váza, bolygatatlan állapotban. Majd ez alatt közvetlenül még egy férfi-vázat találtunk, erősen elkorhadt állapotban, szintén melléklet nélkül. Csupán a sírtól néhány méterre került elő egy Zsigmond-dénár⁴⁹ kb. a második vázzal egy szinten. A három csontváz valószínűleg az egykori kegyúri család tagjainak maradványaival azonosítható.

Az ásatás feltárta az É-i mellékhajóban a kegyúri karzatra felvezető lépcsőt is, melynek hét foka épen megmaradt (14. kép). A kegyúri karzatot korábbi alakjában az É⁴ D⁴ pillér tarthatta, a D⁴ pilléren ma is látható az É⁴-re átívelt boltozat válla. Az É³ pillért később építették az É⁴ mellé és ezt egy még későbbi periódusban toldották meg É és Ny felé egy-egy kis falszakasszal, hogy a karzatlépcsőt hozzá lehessen építeni. A lépcső alatt, a hajó NY-i végében boltozott falfülke alakult ki, a boltozatnak csak két válla maradt meg a törmelék-réteg alatt. Ugyancsak fennmaradtak a NY-i fal belső síkján a torony földszintjének és emeletének boltindításai. Az É-i hajó K-i végében ugyanolyan kétlépcsős mellékoltár került elő, mint a D-ben (15. kép). A második oltárlépcsőn II. Ulászló prágai garasát találtuk meg.⁵⁰

Az egykor boltozott szentély falai alig másfél méter magasan maradtak ránk. A szentélyben két járósínt állapíthattunk meg. A felső a falazott padkával egy nivójú, feltöltött szint, erről lehetett átlépni a szentély bal oldalán nyíló sekrestyébe. Az alsó szint ennél 60 cm-el alacsonyabb, a korábbi szentélylépcsővel egyezik meg. A szintet a sekrestye megépítésekor emelték fel. A szentély falában a XV. századi élszedett gótikus, kőkeretes ajtó mellett erősen lefaragott, lekopott, másodlagosan beépített római követ fedeztünk fel (16. kép). Anyaga elüt a templom vörös kőanyagától, világosszürke, kemény mészkő. Valószínűleg oltártöredék. Feliratából ma már csak néhány betű vehető ki:

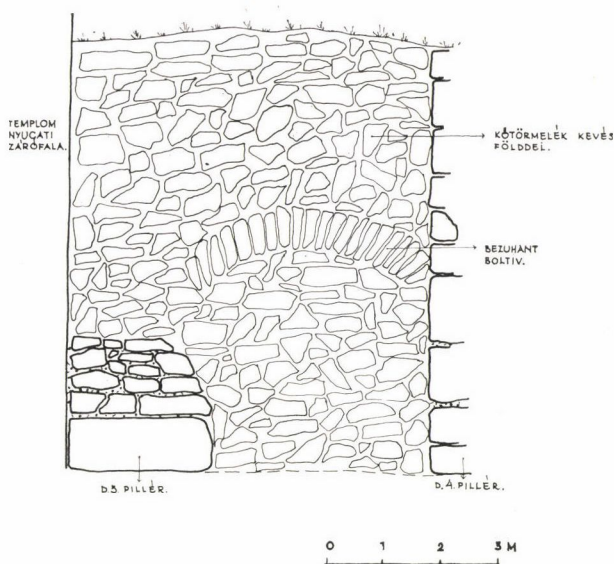
NO
NILIS
VSLM

A töredék az i. sz. III. századból való. A szentély feltöltéséből kis aranyozott bronzlemezke került elő, előlapján ékköveknek kihagyott helyel, bekarcolt kereszttel és trébeléssel díszítve. Felerősítésre szolgáló kis szeghelyeket is láthatunk rajta. Hátlapján textilmaradvány van. A kis bronzlemezke a XIII. században gyakori formájú feszület része lehet: talán körmeneti keresztről, vagy misekönyvről való (17. kép 1–2). Pontos analógiája a Moson megyei oroszvári körmeneti kereszt.⁵¹ A feltöltésből előkerült még a

⁴⁹ CHN II 125 A.

⁵⁰ II. Ulászló prágai garasa. (1471–1516)

⁵¹ Kovács É., Acta Hist. Art. 7 (1960) 159.; 5–6. kép.



9. kép. A kegyúri karzat beszakadt boltíve
рис. 9. Разрушенные своды хоров для феодала
Fig. 9. La voûte défoncée de la tribune patronale

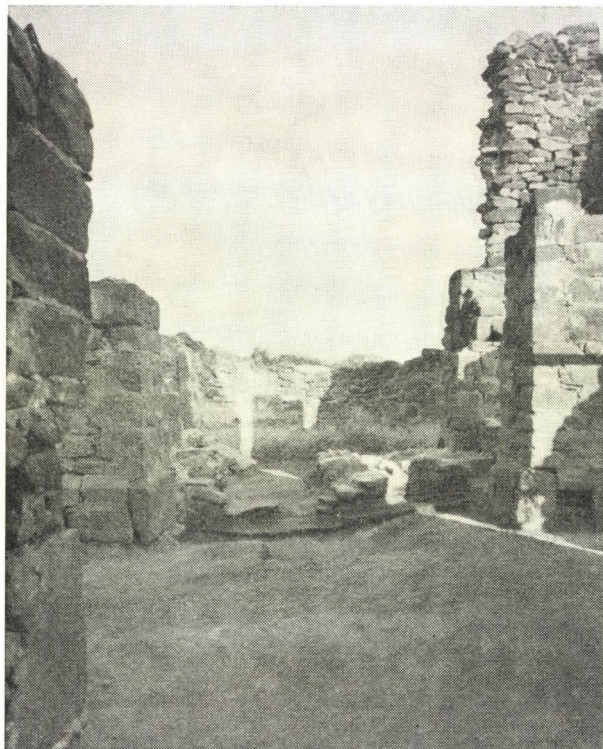
szentély ablaküvegének három, közel hatszög alakú ép ablakszeme.

A templom belseje festve volt, a sárgásfehér, vastag vakolat nagy foltokban maradt meg, külö-



10. kép. Az „opus spicatum”-os falszakasz a déli falban
рис. 10. Часть южной церковной стены, кладкой типа «опус спикатум»

Fig. 10. Le secteur du mur à l'«opus spicatum» dans le mur sud.



11. kép. A szentély feltárása után
рис. 11. Вид апсиды после раскопок
Fig. 11. Le chœur après le dégagement



12. kép. Templombelső feltárás után
рис. 12. Внутренняя часть церкви, после раскопок
Fig. 12. Détail de l'intérieur de l'église après le dégagement



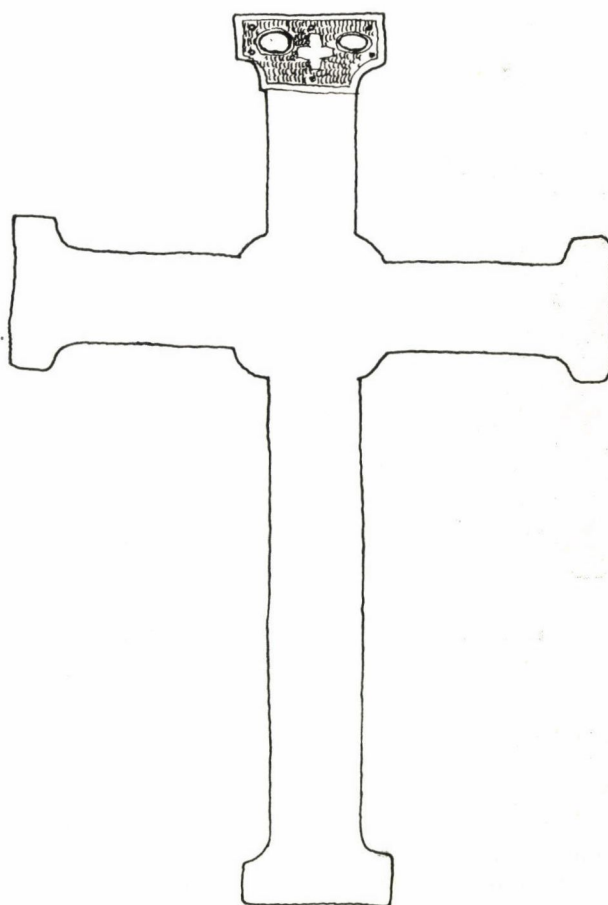
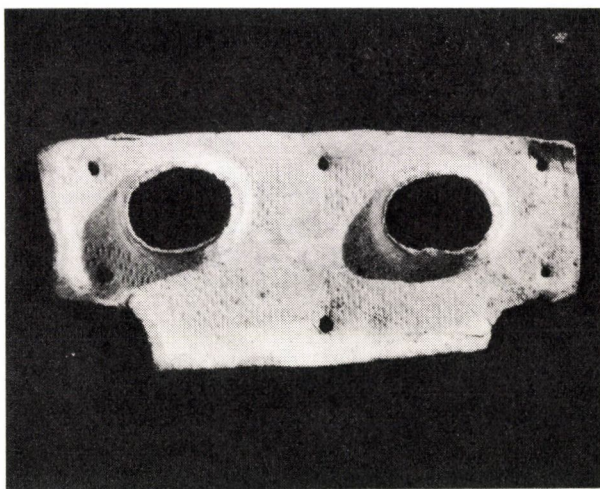
13. kép. A keresztelőmedence
рис. 13. Крестильная купель
Fig. 13. Cuve baptismale



14. kép. A kegyúri karzat lépcsője
рис. 14. Лестница, ведущая к хорам для феодала
Fig. 14. L'escalier de la tribune patronale

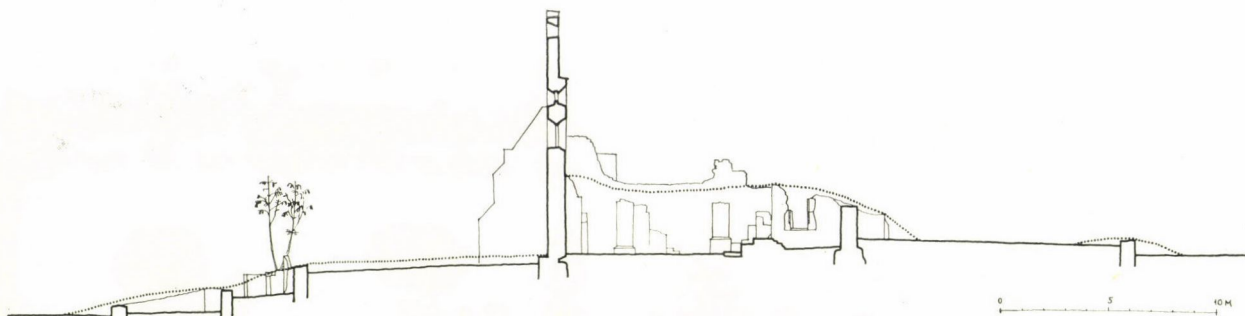


15. kép. Az északi mellékoltár
рис. 15. Северный боковой алтарь
Fig. 15. L'autel latéral nord



16. kép. Másodlagosan beépített római oltártöredék a szentélyben
рис. 16. Фрагмент римского алтаря, вторично использованный при постройке апсиды
Fig. 16. Fragment d'autel romain remployé dans le chœur

17. kép. 1. A szentélyben előkerült keresztöredék. 2. A szentélyben előkerült keresztöredék rekonstrukciója
рис. 17. 1. Фрагмент креста, найденный в апсиде. 2. Реконструкция фрагмента креста
Fig. 17. 1. Le fragment de croix trouvé dans le chœur. 2. Le fragment de croix trouvé dans le chœur, reconstitué



18. kép. Hosszmetszet a templomon át (a 23. kép B—B metszete)
рис. 18. Продольный разрез церкви (разрез В—В 23. рис.)

Fig. 18. Coupe longitudinale de l'église (coupe B—B de la fig. 23)



19. kép. A sekrestye bejárata belülről

рис. 19. Внутренний вид входа в ризницу

Fig. 19. L'entrée de la sacristie, de l'intérieur.



20. kép. A sekrestye falába beépített oltárkö

рис. 20. Римский алтарь, встроенный в стену ризницы

Fig. 20. La pierre d'autel encastrée dans le mur de la sacristie

nösen a NY-i és az É-i falon. Ez utóbbin két, vörössel festett felszentelési keresztet is találtunk. A karzatlépcső alatti falfülkében a sárgásfehér alapszínen rózsaszín, fekete, sárga festéknyomok mutatkoztak, talán alakos freskók maradványai.

Itt kell megemlítenünk, hogy a templom nem volt alapozva, nagy lapos köveket fektettek le és erre rakták a falakat (18. kép).

A templombelső feltárása után az ÉK-i toldaléképítmény, a sekrestye kutatása következtet. A sekrestyeajtó mögött teljesen jó állapotban levő, vörösre festett, terrazzóból készült széles küszöb bontakozott ki (19. kép). A sekrestye öntött padlójának kb. egyharmada szintén épségben maradt meg. A padlóról Zsigmond denárja került elő.⁵²

A padló vörös festése körben a falak sárgásfehér vakolatára is felkenődött. A kissé torz négyszög alaprajzú helyiség K-i falában elfalazott ajtónyílást tártunk fel és közvetlenül mellette ablaknyílást, melynek vakolatos kávéjából csak kevés maradt meg. A sekrestye NY-i fala a templom ÉK-i sarkához csatlakozik, a falelválásnál ismét egy sarokkőként befalazott római oltárt találtunk (20, 21. kép), keskenyebbik oldalával kifelé. Eléggyé durván faragott, lyukacsos mészkőből készült, fejezetét és lábazatát rovátkolással díszítették. Szélesebbik lapján a feliratos mező erősen meg-

⁵² CNH II 127.

kopott, részben le is vették. A következő szöveg olvasható rajta:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
C(aius) IVLIVS MIL
..... ANTO

Juppiter-oltár tehát, melyet valószínűleg szintén két ember állíttatott, talán éppen beneficiáriusok, mint a másik, e templomban előkerült Juppiter-oltárt. Az oltárkő az i. sz. III. századból való.

Kívül, az É-i oldalon, a sekrestye NY-i falához tapadva ossariumot tártunk fel. Az ossarium K-i falát a sekrestye képezte, az É-it már a templom fala, „L” alakban toldották hozzá az épülethez, Az ossarium falai a D-i részen 1,2 m magasan maradtak meg, ÉK-i sarkát viszont a 22. szelvényben a terepszint alatt találtuk meg. Teljes magasságában csontok töltötték meg. Hasonló elhelyezésben és alaprajzzal Nyársapátiban, más alaprajzzal a zalaszántói templom mellett szintén találtak már ossariumot.⁵³ Az É-i oldalon tovább haladva NY felé az eredeti járószintig termelték le a feltöltést, helyenként ez alá is mélyítettünk. A legtöbb leletanyag főleg az ossarium NY-i fala és az ÉNY-i támpillér közötti részről került elő. A NY-i homlokzat előtt a XI. szelvényben került elő a XI. századi ezüst hajkarika (22. kép), mely új sírok ásásakor kerülhetett fel magasabb szintre.

A NY-i homlokfal külső felületén a támpillértől D-re nagy méretű freskót láthatunk, ma már csak nyomokban. A templomról szóló leírásokban mindig megemlítik, ikonográfiailag először Rómer Flóris azonosítja Szt. Kristóffal.⁵⁴ Középkori templomaink külső falán gyakran láthatunk falképeket, különösen Szt. Kristóf ábrázolása fordul elő sok helyen.⁵⁵ A XV. században Európa-szerte gyakori a Kristóf-ábrázolás a templomok falképein.⁵⁶

A templom körül nyomokban mutatkozó cinterem kerítőfalát a templomtól sugarasan elindulva több szelvényben és kutatóárokban kerestük meg (V, VI, VII, VIII, XV, XVI, XIX. szelvény). A fal közel kör alakban övezi a templomot mintegy 10 m távolságban tőle, kívülről kis támpillérek erősítik. A kör alakú kerítőfal korai eredetre mutat. A templom körüli járószinthez viszonyítva általában 60 cm magasan maradt meg a fal. Legépebben az É-i oldalon áll (VII, XVI, XIX. szelvény), legkevesebb a DNY-i részen látszik belőle. Ezen a részen, ahol csak a fal alapja maradt meg, lehetett a bejárat, az ajtó mérete pontosan nem állapítható meg. A fal építésmódját viszont jól rekonstruálhattuk. Helyenként egymástól kb. 4–6 m távolságra nagy köveket ástak



21. kép. A kiemelt oltárkő
рис. 21. Алтарь, вынутый из стены
Fig. 21. La pierre d'autel dégagée

le, ezzel tűzték ki a fal vonalát és a nagy kövek közeit kisebbekkel töltötték ki. Kb. 5 méterenként kívülről is megerősítették a falat támpillérekkel (VII, VIII. szelvény).



22. kép. Hajkarika a XI. szelvényből
рис. 22. Серьга из XI века
Fig. 22. Anneau de cheveux du secteur XI

A cinterem területén ásott szelvényekben rendszeres temetkezést nem találtunk, csak bedobált csontokat mindenfelé. Csupán a VII. szelvényben

⁵³ Kozák K., Arch. Ért. 89 (1962) 227.; Bálint A., MFME 1960. 62. 45.

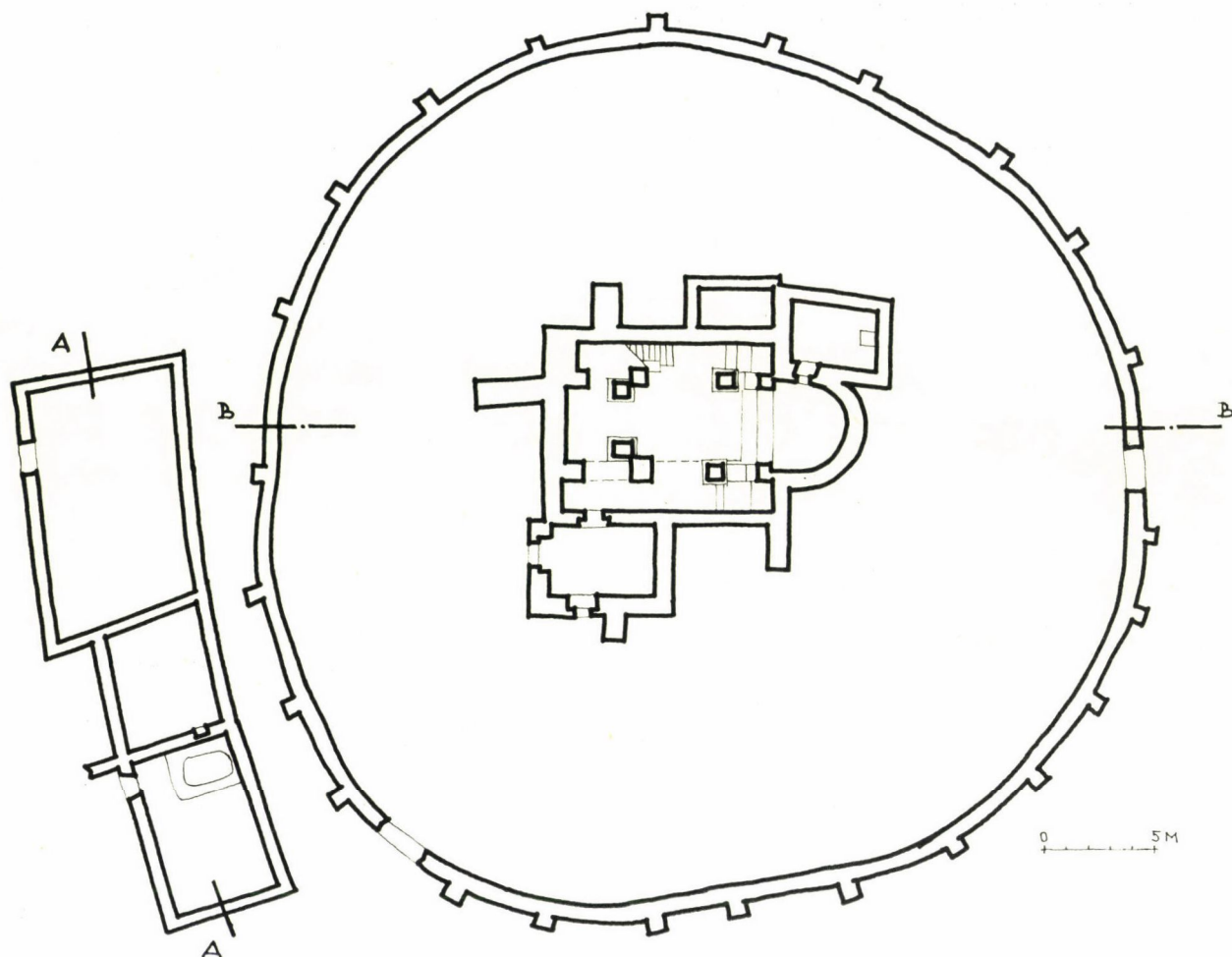
⁵⁴ L. 1. j.

⁵⁵ A Balaton mellett az aszföldi és az alsódörgicsei templomromok külső falán, továbbá Velemén, Sorokpolányban, Mánfán, a soproni Szt. Mihály templomán, a kőszegi Szt. Jakab templomban, Ócsán, Vizsolyon, a v. budapesti Helyőrségi templom külső falán talál-

kozunk Szt. Kristóf ábrázolásával. Szlovákiában és Erdélyben még 15 helyről ismerünk Szt. Kristóft ábrázoló freskót. [Radocsay D., A középkori Magyarország falképei. (Bp. 1954.)]

⁵⁶ Reau, L., Iconographie de l'art chrétienne. III. (Paris 1958) 306.

⁵⁷ A kerítőfalban a szentély mögött 1963 nyarán előkerült a második bejárat is.



23. kép. Ásatási alaprajz a kerítőfallal és az épülettel
 рис. 23. План раскопа с кладбищенской стеной и домом
 Fig. 23. Relevé de plan des fouilles, avec le mur de clôture et l'édifice

ástunk rá egy sírra, melyben kőlapokkal körül-
 rakva női csontváz feküdt, mellékletek nélkül.
 A cinteremben esetleg fellelhető rendszeres temet-
 kezés feltárása túlmegy a műemléki helyreállítást
 megelőző feltárás keretein, erre nem volt módunk.

A templomtól NY-ra, ahol a falnyomokból
 lakóépületet sejtthettünk, több árokkal kezdtük
 meg a kutatást (23. kép). A feltárás eredménye-
 képpen a kerítőfaltól 3–4 m-re nagyjából annak
 ívét követően, három helyiségből álló lakóépület
 bontakozott ki. Az épület falai a domb lejtésének
 megfelelően maradtak meg. A legdélibb helyiség
 valószínűleg lakószoba volt. Belső méretei: $7 \times 4,7$
 m. A K-i fala maradt meg legjobban, a NY-i és az
 ÉNY-i sarok csak alapokban. kőből rakott, belül
 vakolt falú helyiség volt, K-i és D-i belső falán sok
 vakolat is megmaradt. Döngölt agyagpadlója volt,
 ÉNY-i sarkában kemence állt (24. kép). Ezt kő-
 alapra alapozták, a narancssárga és vörösre égett
 aljába cserepet tapasztottak. Tüzelőnyílása kívül-
 ről volt, a „b” helyiség D-i falában látható. Való-
 színűleg szemeskemence volt, több nyers színű
 köcsög alakú kályhaszem töredéke került elő

mellőle, a helyiség belsejéből sok más használati
 kerámia töredékekkel együtt. A bejárat az ÉNY-i
 szögletben lehetett, ahol csak az alapfal maradt
 meg, nagyon rossz állapotban. Hogy az épület
 ablaknyílása hol lehetett, nem tudjuk biztosan,
 olyan ép felmenő fala nem maradt meg, amelyből
 erre következtetni lehetne — de analógiák alapján
 azt gondoljuk, hogy a D-i oldalon volt.⁵⁸ Az
 épület belsejéből igen sok korsó, tál, kályhaszem-
 töredék került elő és egy XVI. századi, alig 3 mm
 vastag körben rovátkolással díszített, szarvas-
 agancsból faragott kis játékkorong (25. kép). Elő-
 került még két vörös kőből faragott, XV. századi
 bordatöredék. A templomban ilyen borda nem volt,
 talán ezt a termet fedték le egykor gótikus bolto-
 zattal.

A „b” helyiség (26. kép) méretei hasonlóak az
 előzőhöz, $6 \times 4,7$ m. D-i fala közös az „a”-éval, a
 többi sárba rakott, látszik, hogy később építették

⁵⁸ Nemes L.—Takács A.—Takács K., Nagyvázsöny
 és környékének úti kalauza. (Veszprém 1960) 120.;
 Méri I., Arch. Ért. 86 (1959).



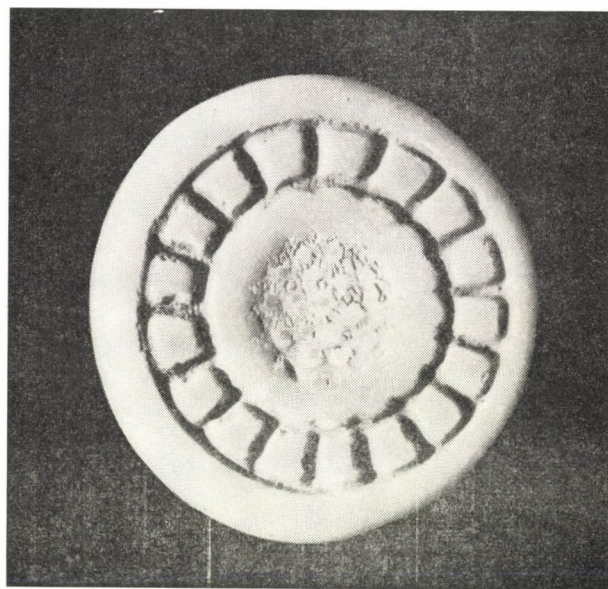
24. kép. A lakóépület és a kerítőfal NY felől
 рис. 24. Вид дома и стены с запада
 Fig 24. La maison d'habitation et le mur de clôture vus de l'ouest

az előző helyiség mellé. NY-i falának csak alapjait találtuk meg, a bejárat is itt lehetett. Falain vakolás nem látszik, döngölt agyagpadlója van. ÉK-i sarkában tüzelésnyom látszik. Valószínűleg verem is volt itt ebben a sarokban, de ezt nem ástuk fel. A helyiségben edénytöredékek mellett Mátyás király denárja⁵⁹ került elő.

A harmadik helyiségnek — „c” — csak É-i és K-i falát tárhattuk fel teljesen, D-i fala részben közös a „b” épületével, NY-i oldalának pedig csak az irányát tudtuk megállapítani, teljes kiterjedését nem, a DNY-i sarok még feltáratlan.⁶⁰ Igen nagy méretű helyiség ez, $9,8 \times 7$ m. Falazása hasonló a kerítéséhez, kőből épült. Padlója agyag. Lefedéséről, de még bejáratáról sem tudunk biztosat mondani. Valószínűleg gazdasági épület lehetett, indokolják ezt méretei, kevesebb cserép és több vastöredék: kés, szerszámtöredékek kerültek elő belőle (27. kép).

Épületünk „a” helyiségét a történeti részben említett 1353-as oklevél alapján a plébános curiájával azonosítjuk.

A feltárt lakóépület abban különbözik valamennyi Alföldön, vagy Dunántúlon eddig elő-



25. kép. Csontkorong az „a” épületből
 рис. 25. Круглая костяная пластинка из дома «a»
 Fig. 25. Disque en os provenant de l'édifice «a»

⁵⁹ CHN 2—39 A

⁶⁰ Az épület további feltárása 1963 nyarán megtörtént.

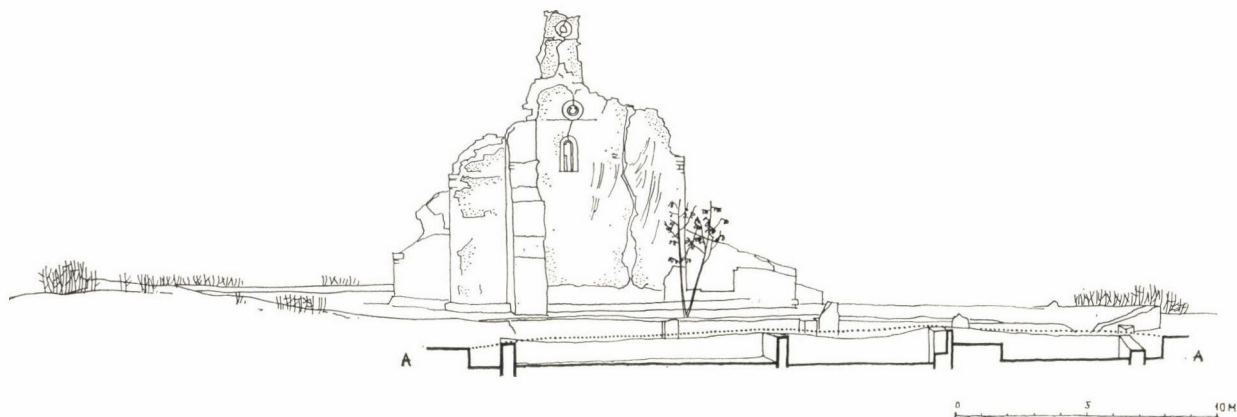
került középkori háztól, hogy nem egyszerre épült, hanem szakaszosan. A Szeged környéki



26. kép. A „b” helyiség az „a” helyiség kemencéjének fűtőnyílásával
 рис. 26. Помещение «б» с отверстием печи помещения «а»
 Fig. 26. Le local «b» avec la gueule du four du local «a»

XIV–XV. századi házakhoz⁶¹ abban hasonlít, hogy a szoba-konyhához egy gazdasági épületféle is csatlakozik. Méreteiben viszont nagyobb ezeknél és falai kőből épültek, mint a dunántúli csepelyi⁶² és alsóörsi⁶³ udvarházak falai. A csepelyi udvar-

házban a konyhához két oldalról egy-egy szoba csatlakozik, a gazdasági épület külön van. Az alsó-örsi ház pedig csak kéthelyiséges. Az ecséri lakóház mindhárom helyisége külön bejáratú, de valószínű, hogy egy közös előtérből, tornácra nyíltak a helyi-

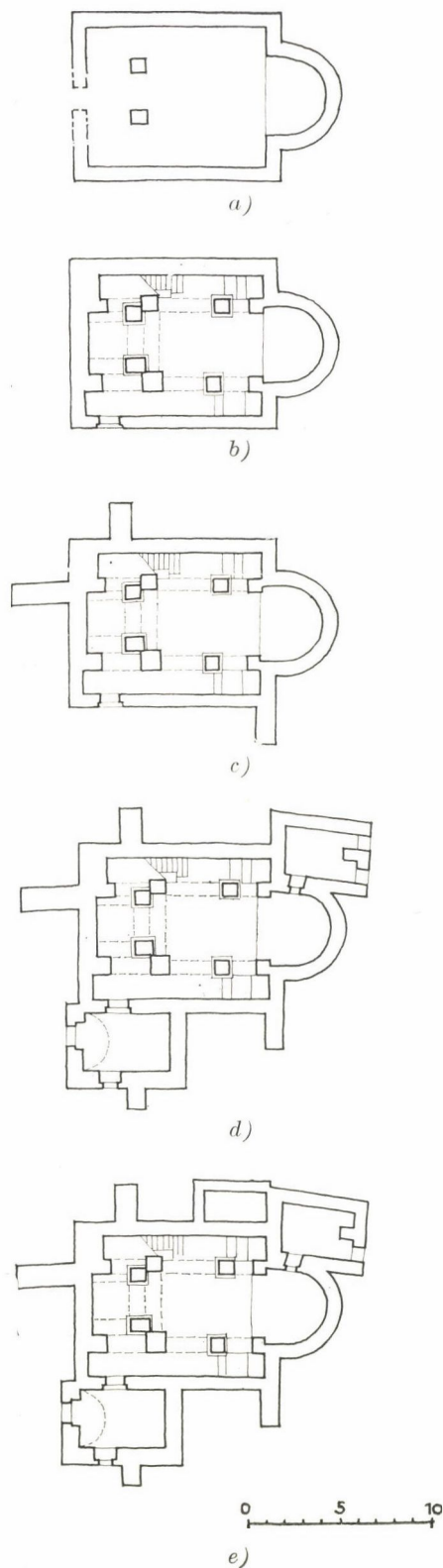


27. kép. A lakóépület A—A metszete.
 рис. 27. Разрез здания А—А
 Fig. 27. La coupe A—A de la maison d'habitation.

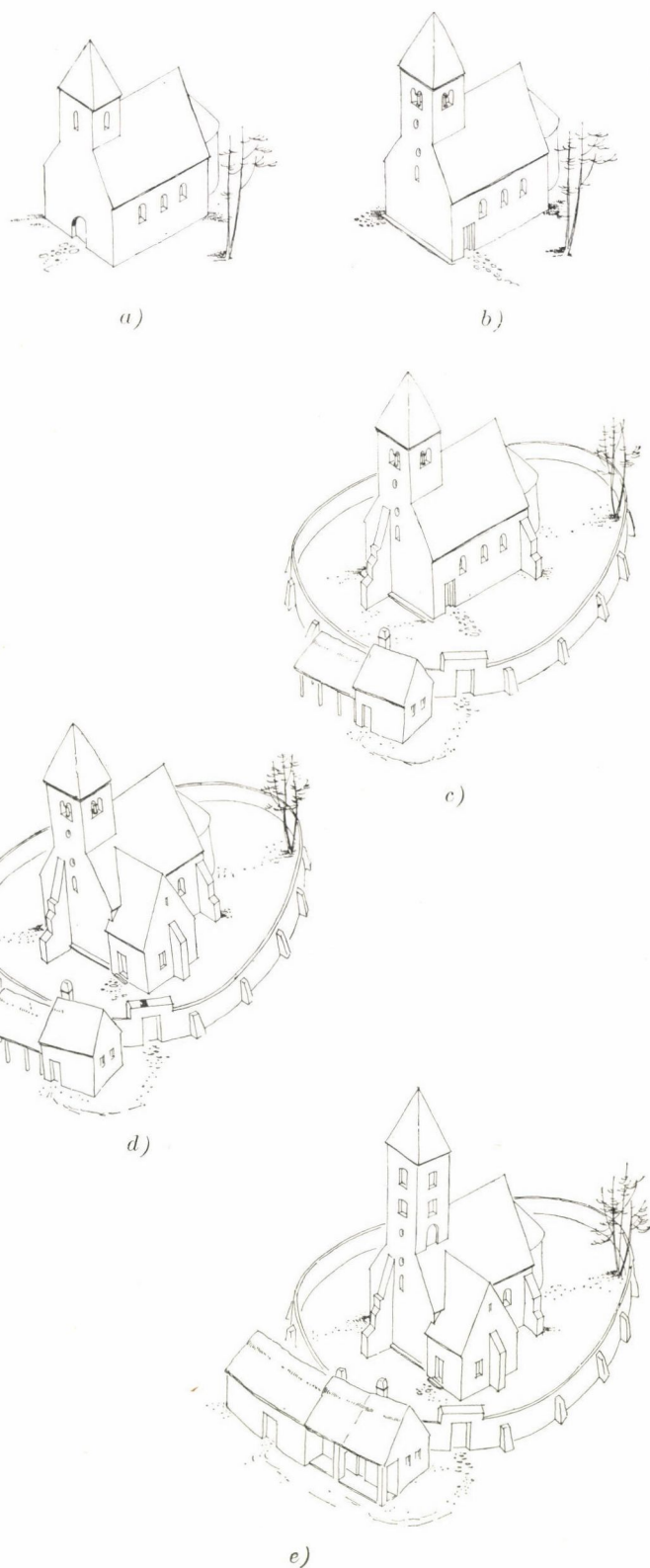
⁶¹ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. BHH 3 (Bp. 1938) 83.; Méri I., Arch. Ért. 81 (1954).

⁶² L. 57: j.

⁶³ Entz G., Az alsóörsi gótikus ház. (Veszprém 1962) 9.



28. kép. A templom kialakulása. Alaprajzok: a) XII. század; b) XIII. század; c) XIV. század eleje; d) 1430 körül; e) XV. század vége
 рис. 28. Изменения в плане церкви. Планы: a) XII в.; b) XIII в.; c) нач. XIV в.; d) ок. 1430 г.; e) кон. XV в.
 Fig. 28. L'évolution de la construction de l'église. Relevés de plan: a) XII^e siècle; b) XIII^e siècle; c) début du XIV^e siècle; d) vers 1430; e) fin du XV^e siècle



29. kép. A templom kialakulása. A 28. képen közölt alaprajzok rekonstrukciói: a)–e)
 рис. 29. Реконструкции на основе планов рис. 28
 Fig. 29. L'évolution de la construction de l'église. Reconstitutions des relevés de plan présentés sur fig. 28

ségek bejáratai. Méreteiben a csepelyi udvarházhoz áll legközelebb. A falu többi házának feltárása nélkül lehetetlen az egész településre általános érvényű következtetéseket levonni.

*

A feltárás nyomán teljes egészében rekonstruálhatóan áll előttünk az ecséri templomrom. Eszerint a téglalap alaprajzú templomot két belső pillérsor osztotta három hajóra; főhajóját K-ről íves szentély zárta, a keskeny mellékhajók egyenes záródásúak voltak. A templom D-i oldalához zárt előcsarnok, a szentély É-i oldalához pedig sekrestye csatlakozott. A sekrestye és az É-i mellékhajó sarkában ossarium állott.

Az ásatás eredményei, a helyszíni megfigyelések, az összegyűjtött történeti adatok és a régebbi ábrázolások, fényképek alapján a templom építéstörténetét egyértelműen rajzolhatjuk meg.

Az idézett korai történeti adatok, az ásatás közben előkerült leletanyag és főleg a templom alaprajzi formája, ezen belül a feltűnően széles szentély nyomán egyaránt a XII. századra⁶⁴ tehetjük templomunk építési idejét. Az első templom egyhajós volt, íves szentéllyel és két belső pilléren nyugvó kegyúri karzattal, amely felett kis torony emelkedett. Elképzelhető, hogy az első templom hajóját a későbbi belső pilléreknek megfelelően fából készült szerkezettel már eleve három hajóra osztották. Bejárata a NY-i oromfal közepén lehetett. Belsejét a D-i falban három, a szentélyben pedig két kis résablakon át világították meg. A templom síkmennyezetes volt, talán nyitott fedélszékkal, csupán szentélyét fedte és karzatát tartotta boltozat.

Az egyhajós templomot a XIII. században, valószínűleg a nagy belső fesztáv (7,5 m) csökkentésére, háromhajósra építették át, két belső pillérsor felfalazásával. A pillérek közötti boltíveken emelkedő belső falak tartották a belül nyitott tetőszerkezetet. A bazilikális belső téralakítás ellenére továbbra is közös egyszerű nyeregformatető fedte az épületet (28. kép — 29. kép). A feltárt romon világosan látszik, hogy a NY-i fal középső részét lebontották és a két pillérsor közét a főhajó szélességében új, a réginnél vastagabb falat emeltek az új torony alátámasztására. Ez a torony most már a NY-i falon és a belső második pillérpáron nyugodott, bár a korábbi templom két pillérét és az ezen levő kegyúri karzatot változatlanul megtartották. Az új bejáratot a D-i fal NY-i végében nyitották. Később, de még a XIII. században, kőből falazott lépcsőt építettek az É-i mellékhajóba a karzat megközelítésére. A mellékhajók K-i végeibe falazott oltárok épültek, előttük két-két kőlépcsővel.

Az átépítés a templom külső megjelenését csak az új toronnyal változtatta meg, amely terjedelmesebb, nagyobb volt a réginnél. A feltárás közben előkerült román ikerablak-töredékek alapján feltételezzük, hogy a tornyot oszlopos ikerablakok díszítették. Tetejét valószínűleg falazott sisak fedhette, ahogy azt a Balaton vidékén megmaradt románkori falusi templomokon (Egregy, Sáska, Szigliget-Avas) láthatjuk.

A XIV. században a templomot külső, már gótikus jelleget mutató támpillérekkel erősítették meg. Erre azért lehetett szükség, mert az alapozatlanság miatt a falak és különösen a torony falai az egyenlőtlen süllyedés következtében megrepedtek. A templom körül kezdettől fogva temető volt, ezt a XIV. század első felében fallal vették körül. Valószínűleg ebben az időben épült a falon kívül, a templomtól DNY-ra a plébánia egy helyiségből álló kőépülete.

A fentiek alapján látjuk, hogy az ecséri templomot jóformán megépítésétől kezdve bővítették, alakították. Ez a több szakaszban történt építkezés, amely főleg a XIII. században módosította a templom belsejét, a XIV. századra is átnyúlt.

Ecséri László altárnokmester 1433-ban búcsúengedélyt hozott Rómából templomunk számára. Ez a kiváltság újabb átépítés befejezése volt, az ásatás nyomán egyértelműen a XV. század első felében kell keresnünk a D-i előcsarnok és a sekrestye felépítésének idejét. Az országos méltóságra emelkedett kegyúr ezzel a két helyiséggel bővítette templomát, majd kívül-belül kifesttette és valószínűleg fel is szerelte.

A DNY-i előcsarnok a bejárat elé épült. Belső terét K—NY irányú dongaboltozat fedte, az ebből adódó oldalnyomást vette fel az előcsarnok D-i falát támasztó pillér. Az előcsarnok bejárata a NY-i oldalon volt, D-ről ablak világította meg.

A sekrestyébe, amely szokatlanul torz alaprajzi formával az apszishoz épült, két ajtó vezetett: É-i oldalán egy külső bejárat, D-i oldalán pedig a szentélyből nyíló élszedett kőkeretes ajtó. Az É-i ajtó mellett kis ablakon át kapta a megvilágítást. A környező külső talajszint miatt magasabbra kellett készíteni a sekrestye padlóját, és ezért megemelték a szentély szintjét, új lépcsőt falazva a diadalív két pillére közé.

A templom belső kifestéséből a már említett két felszentelési kereszt és pár kis töredék maradt meg. Az építkezés nagyságát mutatja, hogy elkészülése után a templomot újrászentelték. Ebből az időből származik a NY-i homlokzat Szt. Kristóf-freskója.

Ugyanekkor készülhetett a plébánia épületének bővítése is. Ezt a feltevést a leletanyag alátámasztja.

A XV. század második felében a templom É-i oldalához ekkor ossariumot építettek. Ezzel egy időben falazhatták be a sekrestye külső ajtaját, és ehhez az építkezéshez kapcsolhatjuk a plébánia első helyiségének beboltozását, amire az ott talált két későgótikus bordatöredék utal.

⁶⁴ Ezt látszik bizonyítani az a derékszögű négyzet-hálós rendszer, amely a templom alaprajzára kiszerveztető. A XI. századi templomokra ez a kitűzési szerkesztésmód még nem alkalmazható, viszont a XIII. századiakra már más arányokkal és méretekkel lehet szerkeszteni.



30. kép. A templomrom helyreállítás után
 рис. 30. Развалины церкви после реконструкции
 Fig. 30. Les ruines de l'église après la reconstruction

A templom további alakításáról, építkezéséről sem a történeti adatok, sem a feltárt romok nem beszélnek. A falu XVI. századi sorsa, a török hódítás okozta lassú pusztulás nem is volt alkalmas nagyobb építkezésre. A ránk maradt 1936 előtti fényképek azonban azt mutatják, hogy az akkor ledőlt torony felső két emelete nem volt középkori. Nagy méretű ablakait már Rómer Flóris reneszánsznak minősítette. Tudjuk, hogy a XVI. században egyre jobban pusztuló falut 1567-ben új telepítéssel erősítették. Lehetséges, hogy a század közepén bekövetkezett ideiglenes elnéptelenedéssel egy időben a templom is tönkrement, tornyának felső része ledőlt és 1567 után azt újjáépítették. Az 1590-es évekre azután teljesen elpusztult Ecsér és vele temploma is.

Az 1962-ben feltárt rom helyreállítására és konzerválására 1963-ban kerül sor. Bár az ecséri templomrom teljes egészében rekonstruálható, kiépítésére természetesen nem kerül sor, hanem mai műemlékhelyreállítási elveinknek megfelelően romos állapotában konzerváljuk. Olyan kis méretű kiegészítések készülnek csak rajta, amelyek egykori formájának megértéséhez, szerkezetének megerősítéséhez feltétlenül szükségesek. A NY-i oromfal tetejét a toronyból megmaradt falcsónk magasságáig egészítjük ki, a torony falindításának fel-

használásával. A templom belsejében a magasan megmaradt D-i pillérsort úrafalazzuk, a pillérek visszaemelt eredeti vállkövei felett pedig helyreállítjuk az íveket. Az így kialakított belső fal egyben a NY-i homlokfalat is merevíti. Visszaállítjuk az egykori karzatra felvezető lépcső felső szakaszát tartó dongaboltozatot, de a lépcsőt nem egészítjük ki. A kiegészítések mellett szükség esetén a többi falakat hézagoljuk, a repedéseket habarccsal öntjük ki és a falkoronákat egy sor ráfalazott kővel rögzítjük. A D-i előcsarnok és a sekrestye fölé ácsolt szerkezetű cseréppel fedett védőtetőt készítünk. A D-i előcsarnok tetője alatt az eredeti helyükre vissza nem helyezhető kőfaragványokból kőtárat alakítunk ki. A sekrestye feletti tető részben a terrazzo padlót és a vakolatmaradványokat védi majd, részben pedig az itt előkerült római oltárkövet, amelyet eredeti helyén, a fal előtt állítunk fel, feliratos részével a helyiség felé. A sekrestye melletti ossariumot a megmaradt romos falak magasságában lebetonozzuk, hogy az esetleges bolygatástól megkíméljük. Az építési munkák után a megmaradt freskórészleteket is konzerváljuk. A templomot kerítő kőfalat feltárás után 1–1,2 m magasságban, de nem azonos falkoronaszintre falazzuk fel, hogy ezzel is elősegítsük a terület lezárását. A falakon kívül a templomtól

NY-ra levő lakóház alacsony falait konzerváljuk és azokra egy sor védő ráfalazást készítünk. Az épületen kiegészítést nem végzünk. Az „a” helyiségben feltárt kemencét vegyi úton konzerváljuk. Végül az épületegyüttes bemutatásához szükséges kis méretű tereprendezés után az egész területet gyepesítjük (30. kép).

*

Az ecséri templomrom fontos helyet foglal el a Balaton környékének rendkívül gazdag és változatos román kori műemlékei között. Egyetlen háromhajós falusi templomunk ezen a vidéken, hiszen a másikat, a felsőörsi prépostsági templomot semmi-

képpen sem minősíthetjük falusinak. Alaprajzával, falazásmódjával, megtalált részleteivel éppolyan egyedülálló ezen a területen, mint az 1959-ben feltárt kéthajós felsődörgicsei templomrom. Szokatlan arányú hajója rendkívül széles ívű szentélye korai formát mutat, és ezzel átmenetet alkot az ismert XI. századi alaprajzok (Zalavár, Pécsvárad stb.) és a XIII. században épített számtalan kis méretű íves szentélyű szomszédos falusi templom (Balatonszepezd, Zánka, Kisdörgicse, Csobánc, Badacsony stb.) között. A román kori magyar emléktárhelyekben is meglehetősen egyedülálló, méreteiben hasonlót csak Tótdiósról ismerünk.⁶⁵

Sz. Czeglédy Ilona — Koppány Tibor

СРЕДНЕВЕКОВОЕ СЕЛО ЭЧЕР И ЕГО ЦЕРКОВЬ

Резюме

На северном берегу о. Балатона, в 3 км от Ревфюлэп находятся остатки средневекового села Эчер, густо покрытые зарослями. Археологические раскопки были произведены нами перед восстановительными работами, организованными Бюро охраны исторических памятников в августе-октябре 1962 г. В ходе работ из груды развалин была обнаружена церковь, построенная в романском стиле, имеющая округлую апсиду, три корабля, с хорами для семьи феодала, с папертью на южной стороне, с находящейся в северо-восточном углу ризницей и с прилегающим к ней оссуарием.

Нами была обнаружена стена, окружающая церковное кладбище, имеющая западные и восточные ворота.

На западе от церкви, за стеной, был найден средневековый дом с тремя помещениями, в одном из которых стояла печь. Во время раскопок было обнаружено множество обработанных камней и пр. находок (керамика и металл), кроме того, остатки фресок.

О жизни средневекового села имеются также и письменные источники. Период расцвета жизни села падает на XIV—XV вв., когда владельцем его была семья Эчери. В конце XVI в. село подверглось опустошительному набегу турок. Уже с XVII в. о нём упоминается, как о заброшенном месте.

И. С. Цегледи — Т. Коппан

ECSÉR, A MEDIEVAL VILLAGE AND ITS CHURCH

Summary

Somewhere about the middle of the northern shore of Lake Balaton, at a distance of 3 km to the right of the causeway leading from Révfölöp to Kővágóörs, a small hill is crowned by the ruins of Ecsérpuszta church. Just the western main walls and the southeastern corner of the building were jutting out of a rubble heap, covered with a thick bush. Around the ruin one might see the traces of the wall, fencing the cemetery and the church, and further to the West the outlines of other walls, marking the houses of the demolished medieval village.

Traces of prehistoric and Roman settlements also came to light from the site of the medieval village, although the Roman finds are derived mainly from the neighbouring Rétsarokmajor.

Written historical sources also inform us on the life of the village. Ecsér village, as a possession of the chapter of Veszprém, is first mentioned in a false charter dated from 1082. This document, though not authentic, has been forged at the beginning of the fourteenth century on the basis of *notitiae* from the eleventh to the thirteenth centuries, thus it is an expression of the early situation. Excavations have uncovered a lock-ring from the twelfth century and, at a distance of hardly 150 m from the ruin, two coins of Béla III were found. These early finds and the mention of the village in the quoted document make its existence in the Arpadian era undoubtable. The first authentic document mentioning among others our village dates from 1329. By then a considerable portion of the village belonged to the petty nobles of the Ecsér clan, later to their successors, the Ecséri family. Several documents enable us to follow the vicissitudes of its members in course of the fourteenth and fifteenth

centuries, down to the last third of the latter. During the fourteenth century the Ecséri nobles were entangled in law-suits with the Veszprém chapter for their portions of the village at two occasions, namely at the beginning of the 1330's and the 1360's. A document of 1353 informs us that the parson of the village has an own house, to the West of the church. Excavations unearthed a building at the mentioned place; we may identify it with the parson's *curia*. Local proprietors had to stand in court for their portions of Ecsér not only against the Veszprém chapter but also against Kapornak abbey. The career of the Ecséri family reached its zenith in the person of Ladislas, Peter's son, holding a dignity of the land, that of a royal *tavernicorum vice-magister*. In 1433, visiting Rome in the suite of King Sigismond, he returned with a letter of indulgence for the church.

Little is known of the heirs of Ladislas Ecséri and the further destiny of the family. The so-called Ecséri family became extinct or its members were merged in the mass of anonymous petty nobles. As they are not mentioned in later documents, their role must have been insignificant. In the sixteenth century we meet Ecséri nobles here and there, these, however, are named after the village. Their connection with the so-called Ecséri family cannot be established. The life of the village in the sixteenth century is illustrated by the preserved *dicales conscriptiones*. Ruled by smaller proprietors between 1533 and 1545, the village becomes a part of

⁶⁵ Menzl, V., Stredoveká architektura na Slovensku. (Praha—Presov 1937) 165.

the large Transdanubian estate of the Devecseri Csoron family. Henceforth it is held by András Csoron, János Csoron and his successors, down to its ruin in the 1590's. According to our sources the Turks burnt and demolished the village and its surroundings several times. In 1567 an attempt was made to resettle it. In the seventeenth and the early eighteenth centuries the village is mentioned as a farm belonging to Kővágóórs. The church is in ruins by this time.

The first report on the ruin comes from F. Rómer at about 1860, then by several eye-witnesses in the nineteenth century. In their days the arches between the nave and aisles of the church were still standing, the apse was vaulted, one could see the openings for door and windows on the western front and also the large-size wall-painting with the figure of St. Cristopher. Rómer mentions the traces of the railing and of several building sites. The decaying ruin suffered the worst loss by the fall of the tower in the spring of 1936, afterwards the rows of arches, too, fell down.

In course of the excavation in 1962 the groundplan of the small Norman church with three aisles and a semicircular sanctuary became visible. At the southern side a porch, at the north-eastern a vestry and an adjoining ossarium were situated. In the choir one may observe two levels. The high steps leading to it were preserved, in front of them there was a lower one with three incised crosses. Before the steps leading to the choir we uncovered a grave, it contained three skeletons piled one above the other, probably identical with the remains of the patrons of the church. In the nave the pillar row, dividing the aisles, became visible; a stone altar has been found in each aisle. The church has been painted, at several places the yellowish-white inner plaster-work and the traces of wall-painting were preserved (two dedication crosses, the traces of a fresco with figures). The floor consisted of stamped earth. The building was covered with a flat roofing. Numerous fine carved stones have come to light from the interior, among them the fragments of a large round stone bowl, probably a baptismal font, one part fitting to the other. The small vestry, adjoining the church on North—West, may be entered from the second level of the choir through a door opening from the same, embellished with a fifteenth century Gothic door-case. Large parts of the threshold and floor of the vestry were preserved, together with the plaster-work covering its walls. Just as in the choir, in the western wall of the sacristy a Roman altar-slab was applied as a cornerstone. Two other Roman stones with inscriptions were already known, they have come to light from the western side of the ruin, where they were built in. The vestry was joined by an ossarium; the best preserved part of this, the 1.5 m high western wall in L-shape, encircled a heap of bones. The entrance to the church opened from the South, through the adjoining large-size porch.

It had a window and a small abutment from outside. The porch and the filled earth before it yielded many carved stones, and the pieces of a fifteenth century window-case, probably situated on the gable of the porch originally.

The church or the cemetery, respectively, were surrounded by an almost circular wall. It was strengthened by small abutments here and there. The wall was preserved in various heights. We could not uncover but one grave in the cemetery.

Outside the railing, at a distance of hardly 3 to 4 m to the West, we have unearthed a dwelling of three rooms. Of these the one marked with "a" used to be a room, "b" a kitchen, "c" a building for economic purposes. Room "a" yielded an oven and much pottery for everyday use.

According to the coinciding testimony of the historical data and the excavation we may reconstruct the development of the building in the following way.

The basic form of the church visible in our day has been constructed in the second half of the twelfth century, together with its arched choir and the patrons' gallery. This basic form has been enlarged and strengthened later, in course of the thirteenth century. The row of pillars dividing the aisles, the stone altars, the stairs leading to the patrons' gallery and the abutments outside have been built at this time. Then, at the beginning of the fourteenth century the cemetery became fenced by a wall and the parson's home was built. It was at about 1430 that the southern porch and the vestry were added to the church, and it was embellished by paintings from inside and outside. The front was decorated with a fresco, portraying St. Cristopher, the dedication crosses in the interior prove that the church was dedicated anew. At the same time the parish house was rebuilt and enlarged. Afterwards there was no significant building activity on the church. The upper floor may be dated from the attempt of resettlement in the sixteenth century. From the seventeenth century on the church is a ruin, decaying down to our day.

Following the excavation in 1962, reconstruction is planned for 1964. In the unearthed area the walls will be conserved and strengthened with additional walls. A roof will be made above the porch and the vestry, in order to protect the floor, the plastering and the carved stones excavated recently. On the western front the one-time wall of the tower will be reconstructed after the original plan. After a levelling of the terrain the encircling wall will be rebuilt. The walls and the oven of the dwelling will be conserved, and grass will grow in the whole area.

The Ecsér ruin deserves a special place among our Norman village churches, owing to its unusual dimensions and original construction.

I. Sz. Czeglédy—T. Koppány

ÉSZREVÉTELEK AZ ÓEGYIPTOMI NÍLUSI HAJÓZÁSRÓL

A Berliini Múzeumnak a Szépművészeti Múzeumban bemutatott egyiptomi vendégkiállításán a látogatók, a szakemberek figyelmét méltán vonta magára az ott bemutatott középbírodalmi hajómodell.¹ A budapesti Egyiptomi Gyűjtemény sajnos nem rendelkezik ilyen műtárggyal, állandó kiállításán azonban vannak hajóábrázolások. Két sztelén, egy vászon és egy papiruszon, tehát reliefen, illetve festve láthatók az ókori Egyiptomban használt papirusz-esónak típust megőrkítő hajócskák.

Az egyik sztelén — amely ábrázolásánál fogva gyűjteményünk egyik legérdekesebb műtárgya, a sakál jelenik meg a bárkában.² A másik, ugyancsak már publikált sztelén³ egyiptomi istenek ülnek a hajócskában, az ún. napbárkában.⁴ Ily napbárkát láthatunk egy kajüt ábrázolással egy vászondarabkán is.⁵ A negyedik hajócska, illetve napbárka képét egy eddig publikálatlan papirusz egy részleteként közöljük⁶ (1. kép). Mindegyik esetben ábrázolva van a kormányrúd, de evező vagy vitorla nem látható rajtuk. Ezek az elképzelt túlvilági területen ábrázolt hajók a mindennapi életben használt vízi közlekedési eszközök külső formára, típusra nézve hű másainak tekinthetők, csak az említett hajtó eszközök hiánya, a bemutatott képen pedig a kigyóból formált hajótest utal arra, hogy nem földi, hanem túlvilági szférában hajózó istenekről van szó.

A Nílus nemesak Egyiptom terményeinek kizárólagos életadója, hanem a közlekedésnek is egyik alapja. Az ókori Egyiptomban még a mainál is jelentősebb volt a folyónak ez a szerepe, így érthető, hogy a túlvilági élet sok vonatkozásában helyet kapott a csónak, bárka ábrázolása. Az igen széles tárgykörből jelenleg egy részletet emelünk ki, éspedig azt a problémát, hogy az ókori Egyiptomból mit vett át a mai, modern Egyiptom, illetve, hogy a hajózás területén beszélhetünk-e ilyen értelmű

jellegetes örökségről. Az ókori Egyiptom sajátos földrajzi fekvése, az egyiptomiaknak az európai életrendtől eltérő szokásai már a klasszikus görögség szemében is az általuk megszokottnak ellentétéként tűntek fel. A világszemléletnek, az életfelfogásnak a nyugatitól eltérő jellege még jobban aláhúzza a különbségeket. A középkori Egyiptom azonban már az Izlám, a mai pedig az európai civilizáció hatókörébe tartozik. Az izlám kultúra alapvető átalakító hatásán és a modern technika állandó fejlődésén mintegy kívülállva, valósággal konzerválódva, az ősi egyiptomi életforma néhány vonatkozásban mégis tovább él. Elsősorban a földmunkákhoz és vízhez kötött munkaeszközöknél figyelhető meg ez, de érdemes lenne az óegyiptomi élet teljes területének e szempontból való vizsgálatát elvégezni.⁷

Példaként említhetjük az ősi faekének még ma is használt egyszerű fajtáját, az ősi egyiptomi keresztbaltát, a gabonaszemek kézi őrlésére Nubiában ma is alkalmazott dörzskövet, a kőfaragó gömbölyű fakalapácsát, a hosszúkas kőmozsarat, a saduf vízemelőt (az utóbbi mellett ma már gyakoribb a kézzel hajtott kerek kis vízemelő), a föld, szemét, de eszközök és élelem vitelére is használt, hátán is hordható lapos, fonott kosarat vagy az egyszerű szandált, amely tulajdonképpen csupán egy talp, amelyet két lábujj közt átvezető szíjjal erősítenek a lábfejhez. Mint az óegyiptomi hajómodelleken, úgy látható még ma is a Níluson a két csónak közt kifeszített hálóról történő halászatnak sajátos módja.

A Nílusnak ma is tarka és élénk vitorlás vagy evezős forgalmát szemlélve érdekes kép tárul fel előttünk. A vitorlák és evezők kezelőin kívül néha egy hosszú rúdnak, csáklának teljes súlyával nekidülő alakot is megfigyelhetünk. A kis vitorlások alkalmazásának az ókorihoz hasonló módja jól ismert.⁸ Kevésbé foglalkoztak azonban az eddigi kutatások a Níluson való hajózás

¹ A Berliini Állami Múzeumok Egyiptomi Osztályának vendégkiállítása (1963 június—szeptember). A kiállítást rendezte a Berliini Állami Múzeumok Egyiptomi Osztálya munkatársainak közreműködésével Varga Edith. 43. sz. Hajómodell. Lelőhely ismeretlen. Fa. H.: 78,5 cm, sz.: 13,6 cm. A Berliini Posta-Múzeum letétje.

² Sírztel. Mész. M.: 38 cm, sz.: 26 cm. Lelt. sz. 51.2150. *Oroszlán Z.—Dobrovits A.*, Az Egyiptomi Gyűjtemény. Vezető. (Bp. 1939) 44.; *Mahler E.*, BIFAO 27 (1927), 51—58., II. t. 4. kép. A sztelének új publikációját Dobrovits Aladár készíti.

³ Sírztel. Mész. M.: 38 cm; sz.: 30 cm. Lelt. sz. 51.2149. *Oroszlán Z.—Dobrovits A.*, Az Egyiptomi Gyűjtemény. Vezető. (Bp. 1939) 45.; *Haefner E.*, Oriens Antiquus (1945) 161—162.

⁴ A napbárkákra vonatkozó nagy régészeti és irodalmi anyagból utalunk az 1954-ben Gizában, a Kheops piramis mellett talált nagy napbárkára. Erről legutóbb: *Černý J.*, JEA 41 (1955) 75—79. A napbárkákrol általában legutóbb: *Thomas E.*, JEA 45 (1959) 38—51.

⁵ Az ábrázolásos és szöveges vászondarabot Kákosi László publikálta: A Szépművészeti Múzeum Közleményei 20 (1962) 75—80. és (francia nyelven) 3—10.

⁶ A mágikus papirusztörredék lelt. sz. 51. 2547, h.: 94 cm; sz.: 10,5 cm. Említve: *Oroszlán Z.—Dobrovits A.*, Az egyiptomi Gyűjtemény. Vezető. (Bp. 1939) 65—66.;

Varga E.—Wessetzky V., Egyiptomi Kiállítás. (Bp. 1961) 22. A papirusz publikációját Varga Edith készíti.

⁷ Az Institut für Ägyptologie und Afrikanistik an der Universität Wien foglalkozik e témával egyiptológus és néprajzi kutató bevonásával.

⁸ Az óegyiptomi hajózásra ma is alapvető Ch. Boreux műve: Études de nautique égyptienne. Mémoires de l'Inst. Franc. d'Arch. Or. du Caire. (Le Caire 1925). Ugyancsak alapvető mű még G. A. Reisnernek a Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire sorozatban megjelent könyve: Models of Ships and Boats. (Le Caire 1913). Jelentősebb részletfeldolgozásként említendő E. Assmann munkája a Das Grabdenkmal des Königs Sahure (Leipzig 1910—13.) publikáció II. kötetének egy fejezeteként: Die Schiffbilder, uo. 133—. Fontosabb értekezések: *Petrie, Fl.*, Ancien Egypt and the East (1933) 1—; 65—; *Somers Clarke*, Ancien Egypt 1 (1920) 2—9.; *Edgerton, W.*, Amer. Journ. of Sem. Lang. (1923) 109—135.; *Bell, J.*, Anc. Egypt and the East (1933) 100—111.; *Marx E.*, Mariner's Mirror 33 (1947) 139—158. A hajók alkatrészeire, egyiptomi elnevezésére l. *Jéquier, G.*, BIFAO 9 (1911) 37—. Ezzel kapcsolatban jegyezzük meg, hogy a dolgozatunkban tárgyalt csáklarúd egyiptomi elnevezése *sm^c* már a Piramisszövegekben előfordul.

egyik segédeszközének, az általunk előbb említett csáklázásnak óegyiptomi analógiájával.

A csáklázás ma is általánosan alkalmazott közlekedési mód a sekélyebb vizeken, leginkább a lagunás, nádas részekben, mint egyes núbiai vidéken vagy az egyre jobban sekélyesedő Mareotis tavon a környezethez alkalmazott lapos csónakokon. A tolorúddal igen ügyesen bántak a csónak végén álló csáklázás és gyors mozdulatokkal még nádas területen is nem kis sebességgel tudják hajtani járművét. A csáklázásnak csónakon való alkalmazása az óegyiptomi ábrázolásokról is jól ismert. Megtaláljuk a leggazdagabb reliefábrázolásokkal díszített Ti masztában is, és pedig a vízilóvadászat jelenetében.⁹ Ti csónakján állva nézi az előtte haladó csónakot, amelynek elején két vadász szigonyoz egy vízilóvat. A jelenet a nádas Nilus-part közelében játszódik le, így érthető, hogy a sekélyebb vízben gyorsabb tovahaladási, vagy éppen megállási lehetőséget biztosít a hosszú rúd, amellyel a jármű végén álló két alak irányítja a könnyen sikló ladikot. A hosszú csáklával hajtott csónakok ábrázolásának sok példája közül kiemelhetjük még azokat, amelyek a ladikok vízi „csatáját” vagy játékát mutatják be. Az Ahethetep masztába egyik reliefábrázolásán az egyik csónakban álló alak a másik járműről egy másik átugrani készülő felé dőf, miközben a mögötte álló férfi hosszú csáklájával teljes erejéből visszafelé tolja a csónakot, hogy elkerülje az összeütközést.¹⁰

A csónak- és hajóábrázolásoknak valóságos tárházát szolgáltatják a VI. dinasztia idejéből való der-el-gebrawi egyik sír reliefábrázolásai.¹¹ Petrie¹² külön kiemeli, hogy az ábrázoló művész előszeretettel foglalkozott ezzel a témával, és egyes részleteket is gondosan örökített meg. Olyan ábrázolással is találkozunk itt, amely a csáklázásnak nemcsak csónakon,¹³ hanem hajón való alkalmazását is bemutatja.¹⁴

Mielőtt részletesebben foglalkoznánk e kérdéssel, utalnunk kell az óegyiptomi hajózás története megalapozójának, Ch. Boreuxnek egy tételére, amely szerint az evező vagy csáklya használata nem a csónak nagyságától, de kizárólag a vízmagasságtól függ.¹⁵ Azt is megállapítja, hogy ha csak két személy van ábrázolva a papiruszesónakon, akkor általában csáklával közlekednek, ha három vagy négy, akkor csáklával vagy evezővel. Ezen felüli létszámú legénység esetén mindig evezőt használnak. A kisebb jármű ebben az esetben azt jelenti, hogy csak part mentén alkalmazták.¹⁶

A probléma megítélésében, véleményünk szerint, számításba veendő az a körülmény is, hogy a Niluson mély vízben közlekedő bárka felszerelésének is fontos kelléke a csáklya olyankor, amikor a part közelében hajóznak, tehát induláskor, kikötésnél vagy szélesend, illetve árral felfelé haladás esetén. Ilyenkor a viszonylag nehezen hajtható bárkánál az irányításhoz, kormányzáshoz is szükséges sebesség eléréséhez evező használata nagy erőfeszítéssel sem elegendő, viszont igen megfelelő a tolorúd használata. Ezt látjuk a der-el-gebrawi hajóábrázolásnál is,¹⁷ ahol az ábrázolás szerint a vitorlát már leszerelték, de a kormányos a hosszú kormányrúddal irányítja a hajót, egy ember pedig egyik lábát az árbócnak feszítve teljes erejéből tolja csáklájával a bárkát. Ebben az esetben a csáklát használó egy helyben marad — az árbócrúd adja számára a támasztékot, és a tolorúdat minden taszítás után kissé megemelve az előrehaladás mértékének megfelelően újra és újra nekifeszíti azt a fővénynek, illetve a vízfénéknek.

A csáklya-rúddal való előrehaladás másik módja abban áll, hogy annak kezelője a jármű orrában állva a rudat a hajó mellett a partfenéken egy helyen kezével, és vállával megtámasztva, — háttal a hajó menetirányá-

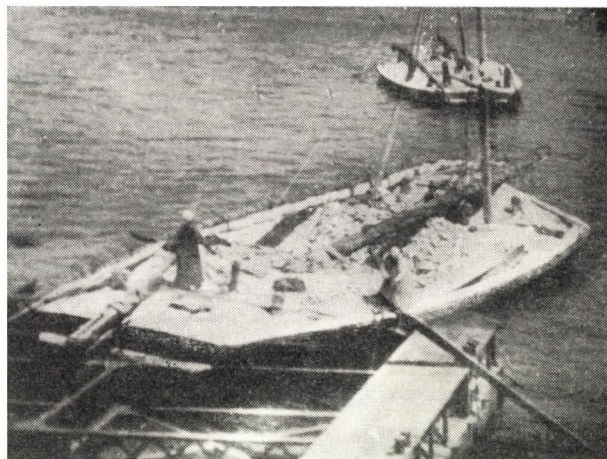


1. kép. Napbárka ábrázolása a Szépművészeti Múzeum (Budapest) Egyiptomi Gyűjteménye mágikus papiruszárról

рис. 1. Изображение корабля Солнца на магическом папирусе Египетской коллекции Музея изобразительных искусств (Будапешт)

Fig. 1. Représentation de barque solaire sur un papyrus magique de la Collection Égyptienne du Musée des Beaux-Arts de Budapest

nak állva-, lépdél végig a fedélzet oldalán, ez esetben a rúd egy helyen éri a víz fenekét, a hajó pedig a rudat toló lábai alatt halad előre. A tolorúd alkalmazásának ez a módja ma is látható a Niluson. (Érdemes lenne figyelemmel kísérése a hazai gőzhajózás előtti folyami közlekedés történetében.) Elsősorban arra az esetre vonatkozik, amikor nem használható a vitorla, tehát indulásnál, kikötésnél és a modern idők speciális esetét tekintve akkor is, amikor híd alatt halad át a hajó, és a magas vitorlát le kell eresztetni, ugyanakkor azonban a víz sodra ellenében is szükséges a hajó előrehaladásának



2. kép. Nilusi teherbárka kikötése a Kasr el Nil-híd felett (1963. május)

рис. 2. Нильская баржа причаливает к берегу выше моста Каср-эль-Ниль (май 1963 г.)

Fig. 2. Atterrissage d'une flûte du Nil près du pont de Kasr el Nil (mai 1963)

⁹ A szakkarai masztaba északi fala középső részén. A Ti masztaba új publikációját H. Wild készíti.

¹⁰ Boreux, Ch., i. m. 206., 55. kép.

¹¹ Davis, N. de G., The Rock Tombs of Deir el Gebrawi. (London 1902).

¹² Petrie, Fl., Anc. Egypt and the East (1933) 70.

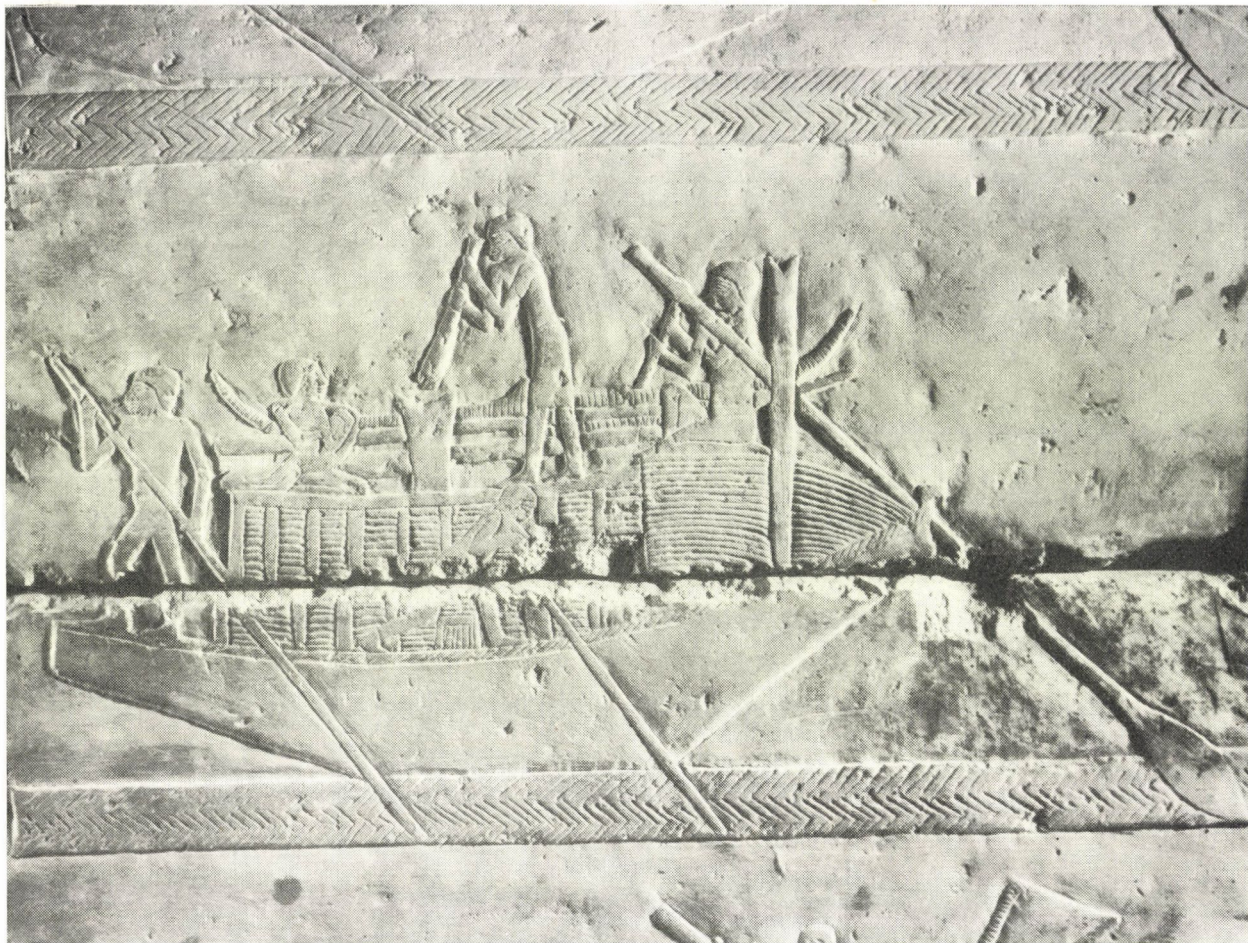
¹³ Davis, N. de G., i. m. II. k. V. t.

¹⁴ Uo. VII. t.

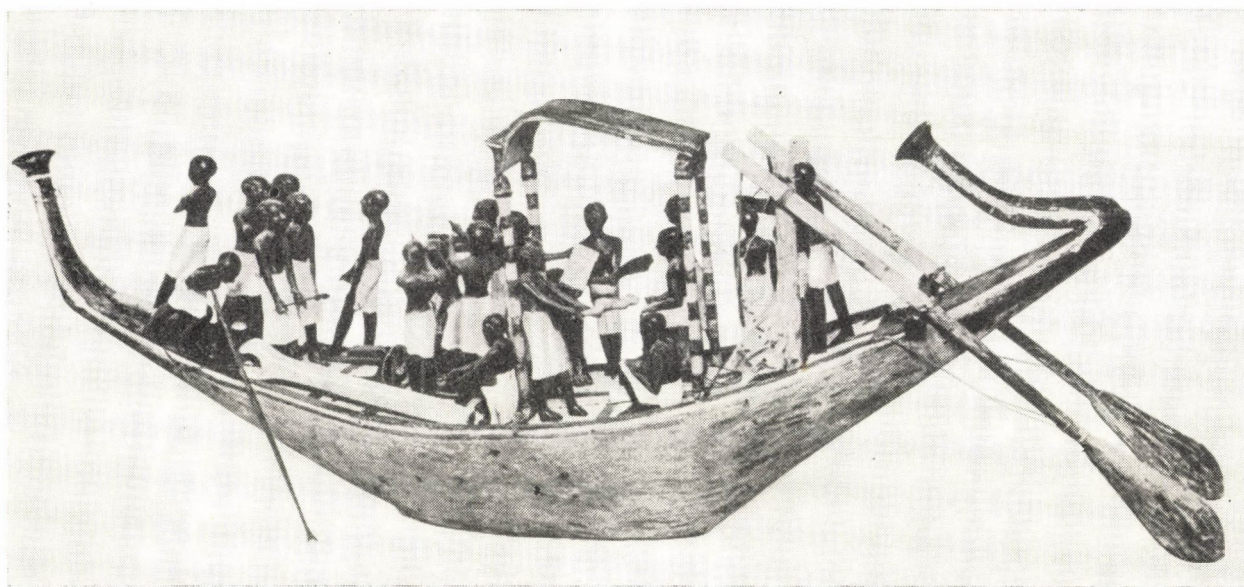
¹⁵ Boreux, Ch., i. m. 228.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Davis, N. de G., i. m. II. k. VII. táblán látható második hajó.



3. kép. Óbirodalmi hajóábrázolás. Relief Ipi masztabájából. Kairói Múzeum
 рис. 3. Изображение корабля из времени Древнего царства. Рельеф из мастабы Ипи. Каирский музей
 Fig. 3. Représentation d'un bateau, de l'Ancien Empire. Bas-relief du mastaba d'Ipi. Musée du Caire



4. kép. Hajómodell a Metropolitan Múzeum Egyiptomi Gyűjteményében
 рис. 4. Модель корабля из Египетской коллекции Метрополитен Музея
 Fig. 4. Modèle de bateau dans la Collection Égyptienne du Metropolitan Museum



5. kép. Hajómodell a Kairói Múzeum 31. termében
 рис. 5. Модель корабля в 31 зале Каирского музея
 Fig. 5. Modèle de bateau dans la Salle 31 du Musée du Caire

biztosítása. (2. képünkön a kairói Nílus-parton kikötni készülő bárka látható, jobb oldalán a csáklát kezelő emberrel.)

A vitorláját már lebecsátott hajónak tolórúddal való irányítása már óbirodalmi relief ábrázoláson is szerepel. A Kairói Múzeum válogatott óbirodalmi műemlékei közül is a legkiemelkedőbbek közé tartoznak Ipi VI. dinasztiai sarkamrájából való reliefek.¹⁸ A fáraó közvetlen környezetéhez tartozó előkelő ember sírhelyét Pepi fáraó piramisának nyugati oldalán találták.¹⁹ A múzeumba került relief-ábrázolásokon Ipit egyszer családjával társaságában látjuk uradalma földművelő munkáinak bemutatása keretében. A másik ábrázolás (a reliefmezőny közepén) hordszéken ülve mutatja be az elhúnyt, amint a Níluson látható élénk hajóforgalmat szemléli. A reliefen három sorban egymás felett különböző hajók szerepelnek. Témánk szempontjából a középső sor kisebb barcházának ábrázolása a legjelentősebb. Mint életkép is feltűnik érdekes témájával: a fedélzeten egy alak mozsárban tör valamit, egy asszony csecsemőjét szoptatja, — lehet, hogy a hajó személyzetéhez tartoznak. A személyzet a kormányosból és egy elől és egy oldalt álló hajósból áll. A hajós ábrázolása pontosan megfelel annak a módnak, ahogyan a csáklya kezelésének második, a Níluson ma is általánosan használt fajtáját leírtuk: előre, de valójában helyben lép-

delve, a rudat vállának feszítve hajtja előre a hajót, amelynek vitorlái le vannak eresztve (3. kép).

Nemcsak reliefen, hanem — ha ritkábban is — hajómodelleken²⁰ ugyancsak találkozunk e hajózási mód ábrázolásával.

A Metropolitan Museum egyik nagyszerű hajómodelljén, amelyen 21 ember van ábrázolva,²¹ éppen az a jelenet van megörökítve, amint a csáklát kezelő matróz a hajó orrában állva kezdi tolni a hajót. Jellegzetesen előrehajló felsőtesttel, teljes testsúlyával dől a rúdnak (4. kép). A Kairói Múzeum gazdag kiállítási anyagában egy hajómodellnél figyelhetjük meg ugyanezt²² (5. kép). A hajó közepén két alak vitorlakezelő lehet, testtartásuk erre mutat, bár az árbócrúd sajnos hiányzik. A hajó orrában két másik hajós — az egyik alakja eltakarja a másikat — testtartása kétségtelenül elárulja, hogy nem evező, hanem csáklázó munka közben vannak ábrázolva. A kézben tartott rúd hiányzik, de az előre hajló felsőtest, a lépés közben ábrázolt láb az előre tartott karok pontosan megörökítik a csáklya alkalmazásának módját. A reliefábrázoláson kétségtelen, hogy lebecsátott vitorlával haladt a hajó, ez a modellnél is feltételezhető. A négy évezred előtt alkalmazott hajózási módnak élő analógiát szolgáltatja a mai nílusi hajózás is.

Wessetzky Vilmos

¹⁸ Maspero, G., Guide du visiteur au Musée du Caire. (Le Caire 1914) 29—30. J. Capart Memphis E. művében (Bruxelles 1930) Kheops történetével kapcsolatban, de nem a hajóra vonatkozó megjegyzéssel közli az Ipi masztaba hajójának képét.

¹⁹ Porter and Moss: Topographical Bibliography. III. 179.

²⁰ Vö. Reisner, G. A., i. m.

²¹ Breasted, J. H., Egyptian Servant Statues (Washington 1948) 77., 68. t. b.

²² A Kairói Múzeum emeleti 31. terem vitrinjében szám nélkül kiállított hajómodell. Ez úton mondok köszönetet Victor Girgis igazgatónak, a múzeum vezetőjének, aki e ritka hajómodell publikálását megengedte, és egy arról készült fényképet bocsátott rendelkezésemre.

BEMERKUNGEN ZUR ALTÄGYPTISCHEN SCHIFFFAHRT

Auszug

Die Ägyptische Sammlung des Museums der Bildenden Künste in Budapest besitzt vier Schiffdarstellungen, die auf zwei Stelen, auf einem Papyrus und einer Leinwand als Sonnenschiffe dargestellt sind. Die Darstellungen ohne Ruder der aus dem Alltagsleben bekannten Schiffarten stellen uns vor das Problem, wie weit die altägyptischen Schiffstypen und Schiffsarten auf das moderne Ägypten vererbt und dort zu beobachten sind. Aus der verhältnismäßig reichen Literatur, die die ägyptische Schifffahrt behandelt, fehlt die Analyse des Gebrauches und der Darstellung eines wichtigen, auch heute noch gebrauchten Hilfsmittels der Schifffahrt, der Stange. Auf einer Schiffdarstellung des Ipi-Reliefs im Museum von Kairo aus der VI. Dynastie und auf einem bisher nicht publizierten Schiffmodell aus diesem Museum

kann man jene Art der Schifffahrt genau beobachten, die am Nil auch heute noch ebenso ausgeübt wird wie einst. Der Schiffer, der die Stange handhabt, steht an der Spitze des Schiffes, stemmt das ganze Gewicht seines gebogenen Oberkörpers gegen die Stange, die er an einer Stelle gegen den Wassergrund gestützt hat, und schreitet entlang des Decks; unter seinen Schritten gleitet das Schiff vorwärts. So muß er die schwere Stange nicht immer wieder an den Grund anheften. Diese charakteristische Körperstellung erscheint auch auf den altägyptischen Schiffdarstellungen, auf denen der Gebrauch der Stange wiedergegeben ist. Auch Kähne werden oft mit der Stange vorwärtsbewegt, doch nicht auf die oben beschriebene Weise.

W. Wessetzky

MEGJEGYZÉSEK A KÖRÖS CSOPORT RELATÍV IDŐRENDJÉHEZ

1963 tavaszán Tokodi A. tanító jelentette, hogy Maroslele Pana határrészén mélyszántás közben neolitikus telepet bolygattak meg. Ugyanezen év júniusában a lelőhelyen hitelesítő-leletmentő ásatást végeztünk (1. kép). Az ásatáson részt vett Makkay János régész és Bökönyi Sándor zoológus is.¹

A lelőhely Marosleletől ÉNy-ra mintegy három km-re, az egykori Bogdány ér keleti partján fekszik, a Bogdány ér és a szárazéri csatorna találkozásának közelében. Az őskori telep szigetszerű kiemelkedésen helyezkedett el, a Bogdány ér és a ma már csak nyomokban megfigyelhető, a községi legelőn É—D irányba futó egykori ér között. Nagyobb részét mélyszántással bolygatták, kisebb része a községi legelő ösgyepe alatt fekszik. A hitelesítő ásatást itt végeztük, K—Ny irányú I. szelvényünk északi szegélye metszi a legkiemelkedőbb részen elhelyezett szintezett pontot.

Az ásatás során megfigyelt telepjelenségeket az alábbiakban foglaljuk össze:

0—60 cm mélységig humusztérteg, melyből szórványosan neolitikus, Árpád-kori és újkori cseréptöredékek kerültek elő.

60—90 cm mélyen feküdt a telepjelenségek nélküli, a Körös-csoport cserepeivel keltezhető „kultúrreteg”. E réteg az általunk megfigyelt területen egységes volt, a szinten belül semmilyen stratigráfiai elválasztó jelenséget nem tudtunk megfigyelni.

90—110 cm mélységben az altalajjal összemosódó humusztértegben a lemélyített gödrök még nem rajzolódtak ki élesen, de nyomokban már megfigyelhetők voltak. Az újkori beásások már a felszíni humusztól kezdve élesen elkülönültek.

Az 1., 2. gödör teknőszerűen 45, illetve 24 cm-re mélyült a 110 cm mélyen kezdődő szűztalajba. Szerves humuszos kitöltésükben csak néhány őskori cserép feküdt.

A 3. gödör közelítőleg háromszög alakú volt. Északi szélénél 70 cm-re mélyedt a szűztalajba, közepén, déli szélével összemosódva ovális alakúra szűkült, s meredek lépcsőszerű lejtéssel 270 cm abszolút mélységig ereszkedett le. A gödör anyagában kormos és hamus rétegek, alattuk pedig patiosos törmelék húzódott keresztül, minden átvágás és bolygatás nélkül (2. kép). 200—240 cm között a gödör nyugati falának ferdén nekitámaszkodva bedobott (?) tűzhely (kb. 5 cm. vastag, felül pirosra égett agyagtapasztás, átm. 60—70 cm) maradványait találtuk meg. Mellette több vastag falu, durva, nagy tál töredéke és kúp alakú nagy méretű edényláb feküdt. 110—120 cm között emberi koponyatető töredékére leltünk.

A 3. gödör leletanyaga — edénytöredékek, állatcsontok — egységes, a különféle típusok a gödör minden rétegeiből egyaránt előkerültek, s a kiegészíthető edények egyes töredékei is általában különböző mélységből származnak.

A gödör közepén K—Ny irányban futó, 20 cm vastag metszetalat — mivel a szintezett pontot nem akartuk megbolygatni — nem bontottuk le.

Az I. szelvény keleti végénél az őskori kultúrretegben az edénytöredékek erősen megszáporodtak, itt meghosszabbítottuk a szelvényt, majd tőle délre bontottuk ki a II. szelvényt. E területen feküdt a 4. gödör.

A nagyméretű, közelítőleg trapéz alakú gödör fala a 110 cm mélységtől meredeken ereszkedik le 220 cm-ig. Belsejében több kerek, illetve ovális, teknőszerű, élesen elváló bemélyedést bontottunk ki. Kitöltése egységes, szerves humuszos, hamus kevert anyag, amelyet 180—210 cm. között, helyenként 30 cm vastag, összefüggő csigáreges választott el. Ez a réteg a gödör egész felületére kiterjedt (3. kép). A gödör keleti részében középkori beásás (?) lazább szerkezetű töltélföldje különült el.

A II. szelvény déli szélén másik nagyméretű gödör szegélyét figyelhetjük meg. Mélysége 150 cm.

A III. szelvény az első szelvénnel párhuzamosan szorosan mellette, tőle délre húzódik. Ide átnyúlt a már említett 2. gödör széle. Az 5. gödör közelítőleg ovális, teknőszerűen mélyedt az altalajba 110 cm. mélységtől 35 cm-re. Kitöltésében néhány neolitikus edénytöredék volt. A szabálytalan alakú 6. gödör népvándorlás kori sírt vágott át (4. sír). Laza, hamus kitöltésében semmilyen leletanyag nem volt. A 7. gödör egy része nyúlt csak félkör alakban szelvényünkbe. Teknőszerűen mélyült 110 cm-ről 40 cm-t. Hamus, patiosos kitöltésében a Körös-csoport cserepei között zsugorított csontváz feküdt (5. sír). A gödör északi szélét újkori beásás bolygatta.

A szelvényben másik népvándorlás kori sírt is leltünk (8. sír). IV. szelvényünk É—D irányú az I szelvény nyugati részéhez csatlakozott. Itt a neolitikus kultúrretegben csak néhány edénytöredék volt. Újkori beásás itt is átvágott egy sírt (7. sír), csak a koponya feküdt in situ. A szelvény déli harmadában 60 cm mélyen embercsont-töredékeket találtunk (6. sír). Időrendi helyzetük teljesen bizonytalan.

Az ásatás során, mint már arra utaltunk, több sírt tártunk fel. Az első kettő (1—2. sír) a 4. gödör nyugati szegélyénél 60—80 cm mélyen feküdt. Egyik váz sem volt kibonthatóan teljes, csupán egyes részeket találtunk anatómiailag megfelelő helyzetben. A 4 gödör északi falán kívül, az említett „kultúrreteg” alján zsugorított csontvázra bukkanunk (3. sír). A sírt a középkori beásás és rókaárat is megbolygatta. M: 90 cm KÉK—NYÉNY. Bal oldalán fekvő erősen zsugorított váz. Kezek az arc elé hajtvva, combok igen erősen felhúzva, térdek a könyök előtt. Alsókar erősen visszahajtvva, boka az ülőcsontnál. A váz a sárga altalajon feküdt, a humuszos törmelékes kultúrretegben a sírgödört nem tudtuk megfigyelni.

4. sír. M: 115 cm. Gyermekek. NYK. H: 103 cm. Váll sz.: 22 cm. 65 cm széles, téglalap alakú sírgödörben hátán fekvő váz. Karok a törzs mellett nyújtva. Jobb halántékánál szájával a váll felé néző, barnás, durva, öblös vállú, kissé kihajló peremű, vízszintes és függőleges bekarcolt vonalkötegekkel díszített edény feküdt. M: 14.2 cm, Pá: 8.7 cm, Fá: 7 cm (13. kép 6). A koponya mögött háromfi-csontok voltak.

5. sír. M 70 cm. KÉK—NYÉNY. Váll sz: 36 cm. Hátán fekvő, balra zsugorított váz. Koponya balra billentve. Bal alkar a vállra visszahajtvva. Combok enyhén felhúzva, alsókar igen erősen visszahajtvva. A váz medencéjét és alsókarait újabkori beásás elvágta, jobb karját is megbolygatta. A 7. gödör törmelékes töltelék-

¹ Az ásatáson való közreműködésükért és a feldolgozás során nyújtott adataikért ezúton mondok köszönetet.

földjében sírgödört nem tudunk megfigyelni, valószínű a halottat a még használatban levő szemétdödőbe temették.

6. *sír*. M: 60 cm. A humuszban erősen korhadt embercsont-töredékek.

7. *sír*. M: 60 cm. Bal oldalán fekvő koponya. A váz többi részét újabbskori beásás elvágta.

8. *sír*. M: 140 cm. D—É. H: 164 cm. Hátán fekvő váz, a koponya kissé jobbra billentve. Felső testét későbbi bolygatás elpusztította, csak a lábak in situ. Bal sípcsonton oldalára dőlt szürkés, kettőskúpos, kissé kihajló peremű fényezett edény. Aljának közepe félgömbösen benyomott. M: 9,8 cm. Pá: 5,4 cm. Fá: 4,5 cm (13. kép 7).

Lipták Pál előzetes feldolgozásának eredményeképpen a feltárt nagyon hiányos és töredékes csontvázanyagáról az alábbi vázlatos jellemzés adható:

„1. *sír* (lelt. sz. 3861). Fiatalkorú egyén négy darabból álló koponyatöredéke és néhány vázcsont.

2. *sír* (lelt. sz. 3862). Néhány vázcsont-töredék. A hosszúcsontok végdarabjai hiányoznak. Koponya nem került elő.

3. *sír* (lelt. sz. 3863). Ketté törött mandibula, töredékes állkapocságakkal. Felnőtt, valószínűleg nő. Még a második sírnál is töredékesebb vázcsont-maradványok.

4. *sír* (lelt. sz. 3864). Hiányos koponya állkapocscsal (cranium) és néhány közepes megtartású vázcsont. Kb. 5—6 éves (inf. I.) gyermek. Kifejezett brachyrania jellemző. A koponya postmortálisan vetemedett.

5. *sír* (lelt. sz. 3865). Hiányos, töredékes koponya állkapocscsal (cranium). Főleg a koponyaalap, az arc egy része és az állkapocs bal oldali ága hiányzik. Kb. 12—14 éves (inf. II.-juv. határán). A maxillán a fogak előtörése retardált. A vázból főleg néhány hosszúcsont van meg, sajnos ezek sem teljesek, a bal femur a legépebb. A medencéből nagyon kevés maradt meg. A váz és koponya összetartozása bizonytalan, mert a megmaradt hosszúcsontokon az epiphysisek elcsontosodtak. A koponya kifejezetten dolichoid, norma verticalisban pentagonoid, norma occipitalisban lekerekített, ház alakú, a processus mastoideus közepes. A homlokon a glabella-táj töredékes, a megmaradt glabella-rész mérsékelten erőteljes (2—3 fokozatú). A felső fogív paraboloid, az alsó fogív széttartó U alakú. Fiatal kora a nem meghatározását megnehezíti. — Ez az egyetlen jobb megtartású „Körös-kultúra” *sír*. Taxonómiai meghatározása fiatal korára való tekintettel bizonytalan, de bizonyos ingadozással nordoid jellegűnek mondható. — A Nemeskür által közölt eddig egyetlen Körös-kultúrájú csontvázmaradvány (Vaskút)² a megadott leírás, valamint fénykép alapján a maroslelei 5. sírtól meglehetősen eltér. Ez utóbbinak részletesebb összehasonlítását a dél-alföldi, hasonló korú hiteles csontvázanyag rendszeres elemzése alkalmával szeretném elvégezni.

6. *sír* (lelt. sz. 3866). Három kis koponyatöredék és a két tibia töredéke, néhány apró egyéb vázcsont-maradvánnyal: valószínűleg felnőtt.

7. *sír* (lelt. sz. 3867). Töredékes hiányos koponyatető, kis maxilla- és állkapocs-töredékekkel, váz nélkül. Az erős processus mastoideusból, valamint az endokraniális varratelcsontosodásból ítélve valószínűleg felnőtt korú férfi. Az állkapocs aránylag alacsony, a fogak rágófelülete igen erősen kopott. A calotte határozottan dolichoid jellegű.

8. *sír* (lelt. sz. 3868). Nagyon hiányos koponyatöredékek, amelyekből sem az agykoponya, sem az arckoponya rekonstruálását nem lehet megkísérlni. A megmaradt fogív gracilitásából, a koponyafal relatív vékonyságából és a rendelkezésre álló három fog relatív kicsiségéből ítélve föltételezhetőleg nő (?). A vázból a két

tibia, a jobb femur és néhány kisebb töredék maradt meg. Amennyiben nemének a meghatározása helyes, az illető nő termete — a Lee-Pearson módszerével számítva — 165 cm-re becsülhető.”

Az őskori sírok temetkezési szokásai teljes mértékben megegyeznek a Körös-csoport, valamint a vele egykorú együttesek eddig ismertetett leleteivel.³ A megközelítőleg K—Ny irányú tájolás, a telep gödreiben a hulladék között fekvő, erősen zsugorított vázak e korban általánosnak mondhatók. A Körös-csoport idejéből származik az 1, 2, 3, 5, 7. *sír*, a 4, 8. *sír* népvándorlás kori, a 6. *sír* kora teljesen bizonytalan.

A kőszeközket a 4. gödörben csak egy szürke színű, szépen munkált gyalu alakú kőbalta (5. kép 5), a 3. gödörben pedig egy csiszoló kő képviselte (6. kép 9).

A csontszeközök között előkerült árák a 4. gödör töltelékéből (5. kép 6), valamint az 1. *sír* alatti töltelék-földből származnak (5. kép 7). Ugyancsak itt leltük az egyik végén ellapított, s kerekre kékített, másik végén hegyes, igen finom kidolgozású csontszeközt (5. kép 8). Az eszközök között két csontkanál-töredéket is találtunk. Az egyik durvább kidolgozású, a 4. gödör egyéb leletei közé tartozik (5. kép 3), a másik az 5. *sír* alatt a 7. gödör töltelékében feküdt (5. kép 4).

Ugyancsak a 4. gödörben találtuk — 110—140 cm mélységben — az 5. kép 1. alatt bemutatott szarvasfejet ábrázoló töredéket. Sárgásbarna, fényesített, jó kidolgozású darabon az orr kiképzése inkább sertésre emlékeztet, de a két fül közötti két kis csont jól mutatja a letörött agancsok helyét. A 4. gödör feletti rétegből származik (60—80 cm között) a másik, barnás színű, háromszög metszetű, benyomott háromszögekkel díszített, erősen sematizált állatfej (5. kép 2.). Rajta látható csontka felületek talán itt is agancsok tapadási helyét jelentik. Harmadik állatalakú töredékünk hasonlóját egy Hódmezővásárhely környéki leletben találjuk meg,⁴ szürke, durvább kidolgozású, bekarcolt vonalakkal díszített, hengeres testű, feje és lábai letörtek. Hátán ovális bemélyedés, talán méces lehetett. Az I. szelvény kultúr-rétegből származik.

Az őskori gödrök közül az 1, 2, 5, 7. gödör töltelékében csak igen kevés edénytöredék volt, s az 1. gödörből előkerült butykos közepű gyűrűs talp kivételével (4. kép 15) a Körös-csoporton belül pontosabb időrendi beosztásra nem alkalmasak.

A 3. gödör edényformái között jellegzetesek a gömbös vagy félgömb alakú edények. A töredékek anyaga pelyvával kevert, de néhány töredék finomabban iszapolt. A talpak általában alig képzettek, bár megtaláljuk a hengeres, homorú, a gyűrűs formákat is. A töredékek zöme sárgásbarna színű, sok a fényezett darab. Fellép a finom kidolgozású, vékony falú kettős csontakúp alakú forma (1.1%), a törésvonalon kis butyokkal (6. kép 1, 2, 12; 7. kép 8). Néhány töredék nagyméretű, kúpos lábú durva talakhoz tartozhatott. A szürkés, fényezett kerámia általában jó kidolgozású. Egy félgömbös fényezett edénytöredéken két párhuzamos borda fut (6. kép 8), hasonlóját a kakanji anyagban is megtaláljuk.⁵ A díszítő minták között a körömcspés a legjellegzetesebb, a csipett minták legtöbb esetben sorosan helyezkednek el. A vonaldísz egy részét inkább vésettnek nevezhetjük, a bekarcolás után szinte kivették a mintát a ferdén tartott eszközökkel (6. kép 6; 7. kép 6, 11). Megjelennek a besímtott, bemélyített díszek (6. kép 4; 7. kép 2, 5), az egyik ilyen töredéken kiöntőre emlékeztető kis kidudorodás van, melyet négy lyuk tör át. Megtaláljuk az újjbenyomással tagolt bordadísz is (6. kép 3; 7. kép 1). A nagyobb edények nyaka hengeres, fényezett (8. kép 3). A vastagabb falú töredékeken gyakori a barbotin dísz.

² Kutzián, I., A Körös-kultúra. DissPann II. 23 (1944) 149—152. LXXV. t.

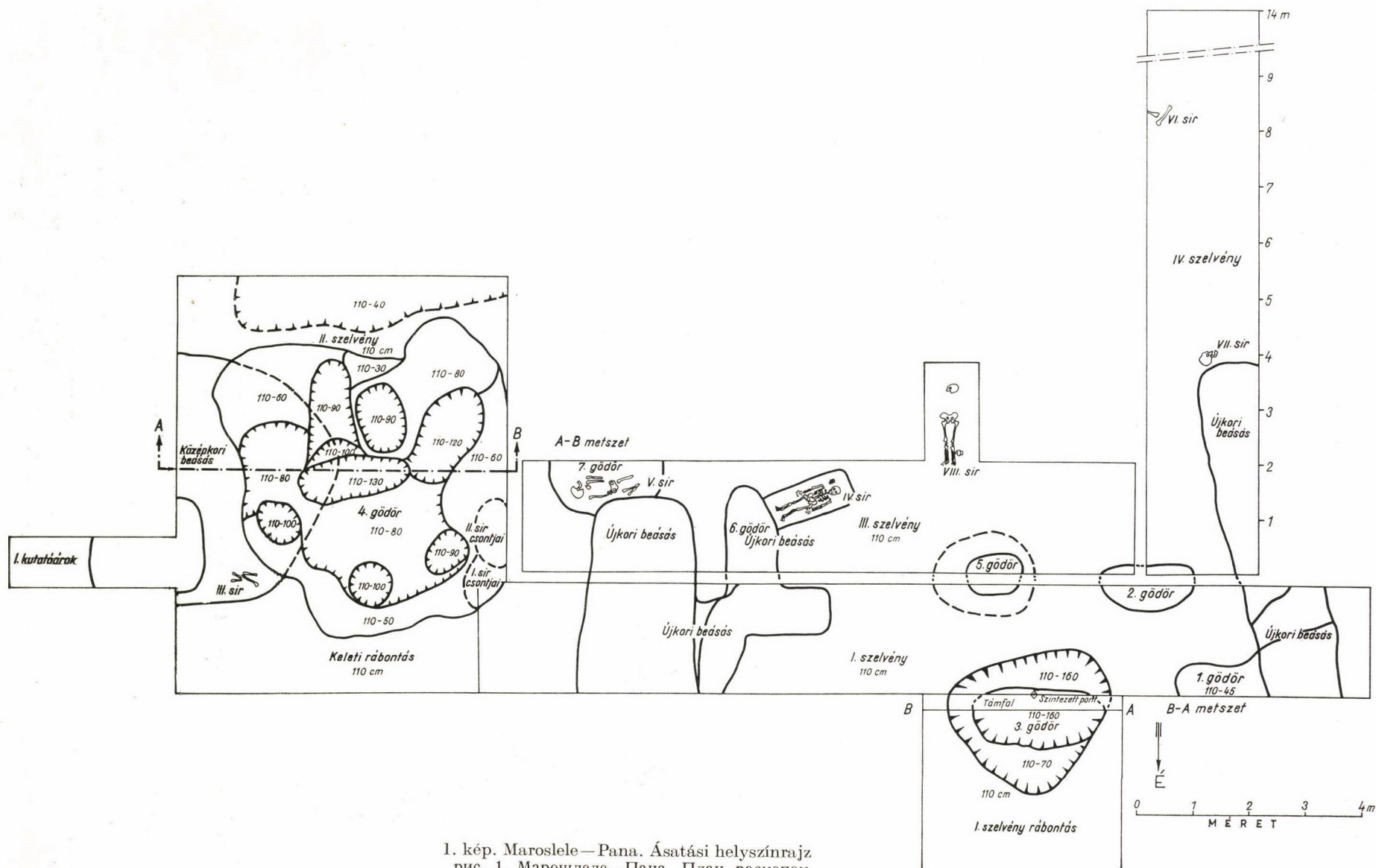
Lipták Pálnak, az anyagon végzett előzetes vizsgálatok eredményeinek átadásáért, ezúton mondok köszönetet. Itt meg kell említeni, hogy a vinci Z gödörben talált váz is nordid-mediterrán kevert jellegű volt. Vö. Gara-

šanin, M. V., Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. BRGK 39 (1958) 7., 31.

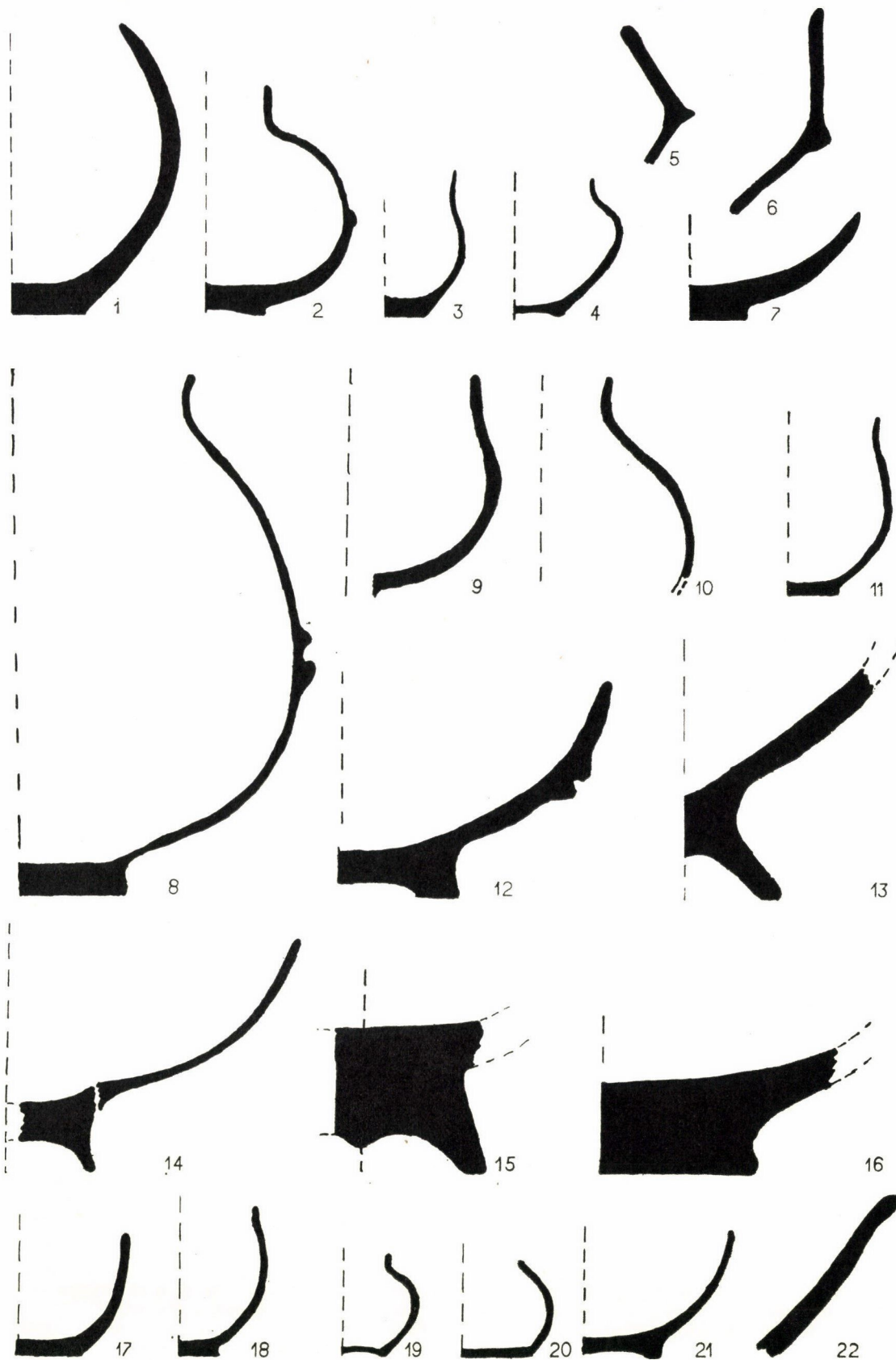
³ Kutzián, I., i. m. 93—97.; Garasanin, M. V., i. m. 7.

⁴ Kutzián, I., i. m. XLVII. t. 18.

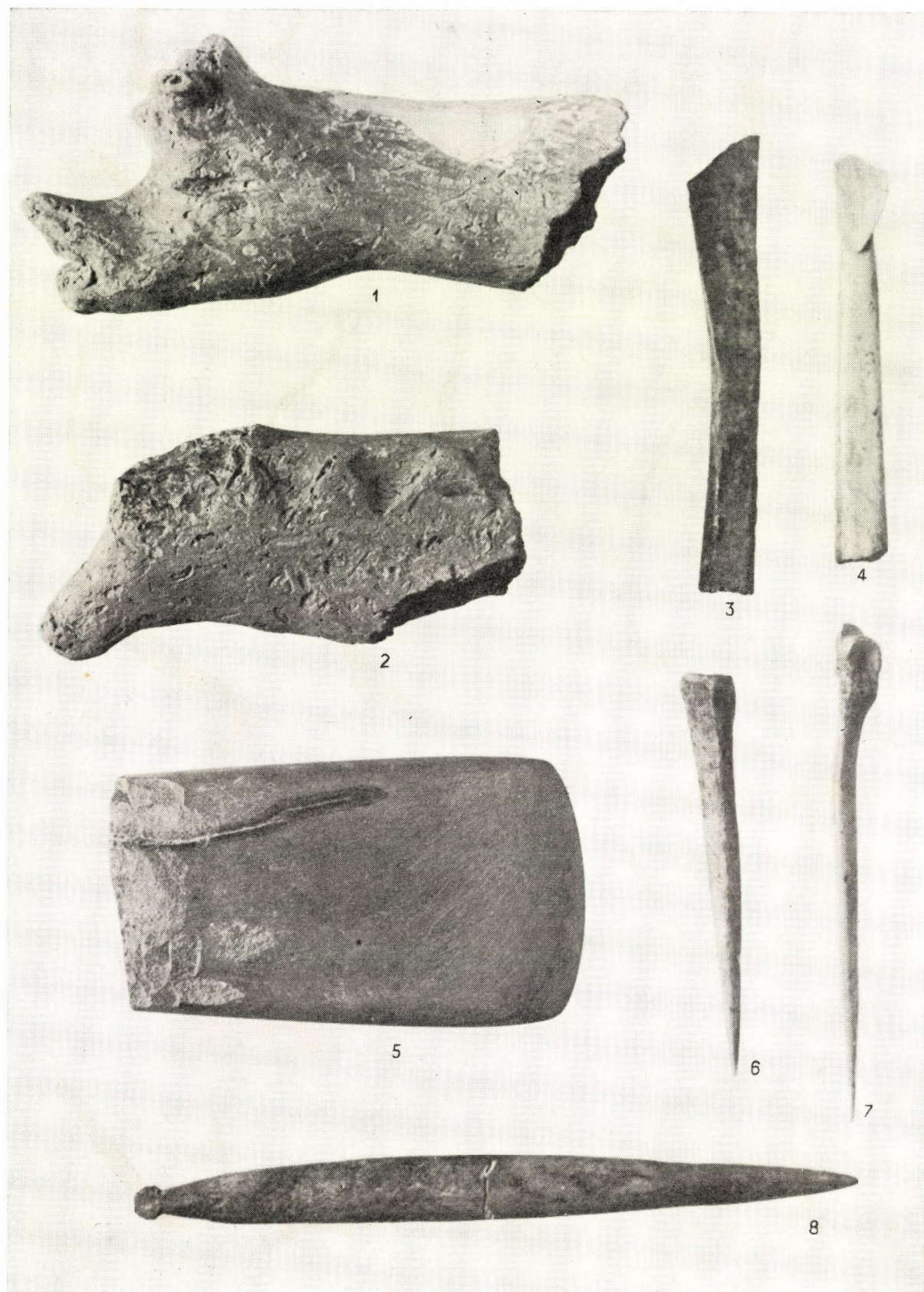
⁵ Benac, A., Caractéristiques fondamentales de la culture néolithique à Kakanj. GZMS 9 (1956) III. t. 5.



1. kép. Maroslele—Pana. Ásatási helyszínrajz
 рис. 1. Марошлеле—Пана. План раскопок
 Fig. 1. Maroslele—Pana. Relevé de plan des fouilles



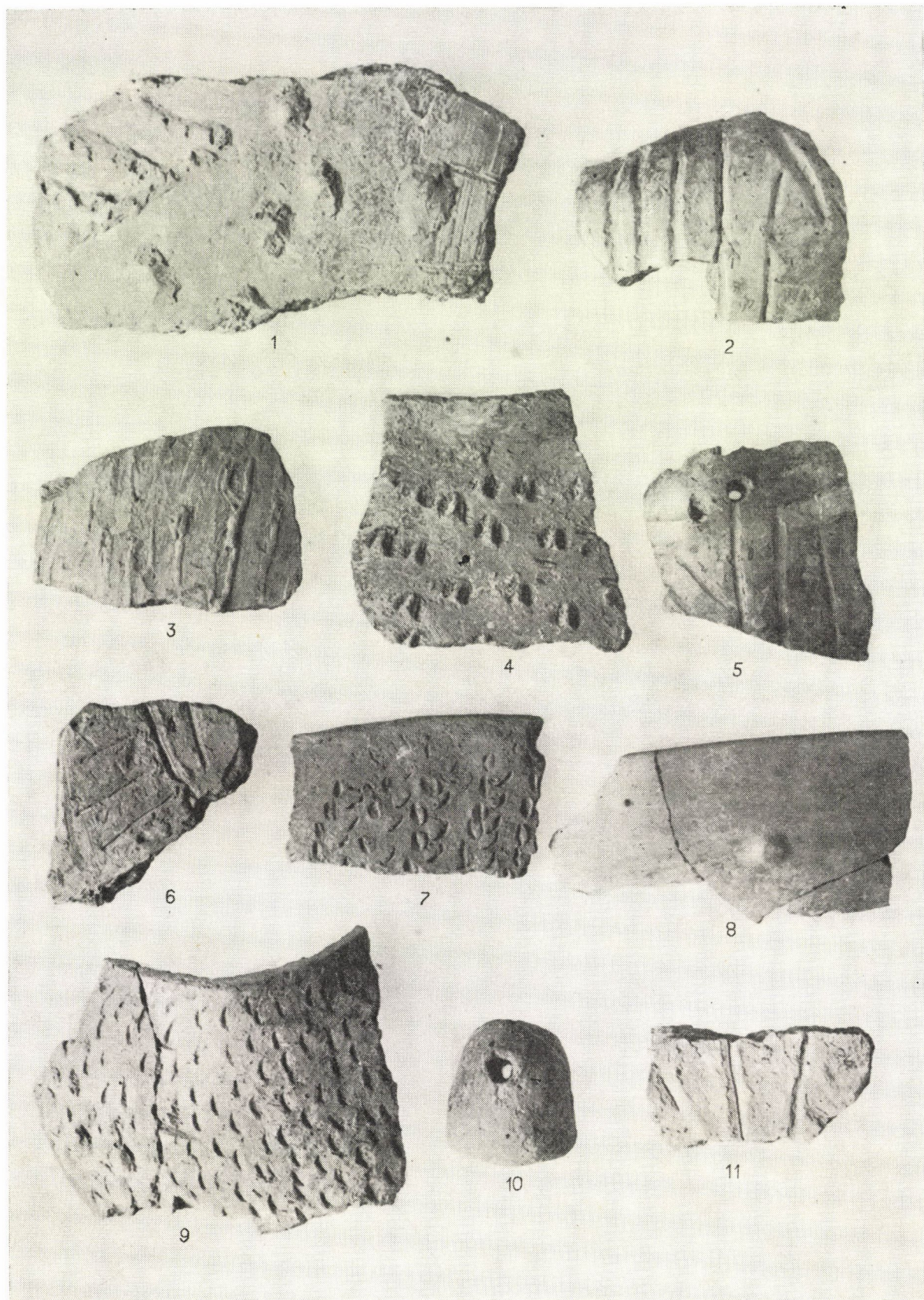
4. kép. Maroslele—Pana. Jellegzetes edényformák. 1-7. 3. gödör. — 8-14., 16-22. 4. gödör. — 15. 1. gödör. 4, 5, 15, 16, 22 = 1 : 2; 1-3, 6-14, 17-21 = 1 : 4
 рис. 4. Марошлеле—Пана. Характерные формы керамики. 1-7. 3 яма. — 8-14., 16-22. 4 яма. — 15. 1 яма. 4, 5, 15, 16, 22 = 1:2; 1-3, 6-14, 17-21 = 1:4
 Fig. 4. Maroslele—Pana. Formes de vases typiques. 1-7. Fosse 3. — 8-14., 16-22. Fosse 4. — 15. Fosse 1. 4, 5, 15, 16, 22 = 1 : 2; 1-3, 6-14, 17-21 = 1 : 4



5. kép. Maroslele—Pana. 1-3, 5-8. 4. gödör. — 4. 7. gödör. 1-8 = 1:1
 рис. 5. Марошлеле—Пана. 1-3, 5-8. 4 яма. — 4. 7 яма. 1-8 = 1:1
 Fig. 5. Maroslele—Pana. 1-3, 5-8. Fosse 4. — 4, Fosse 7. 1-8 = 1:1



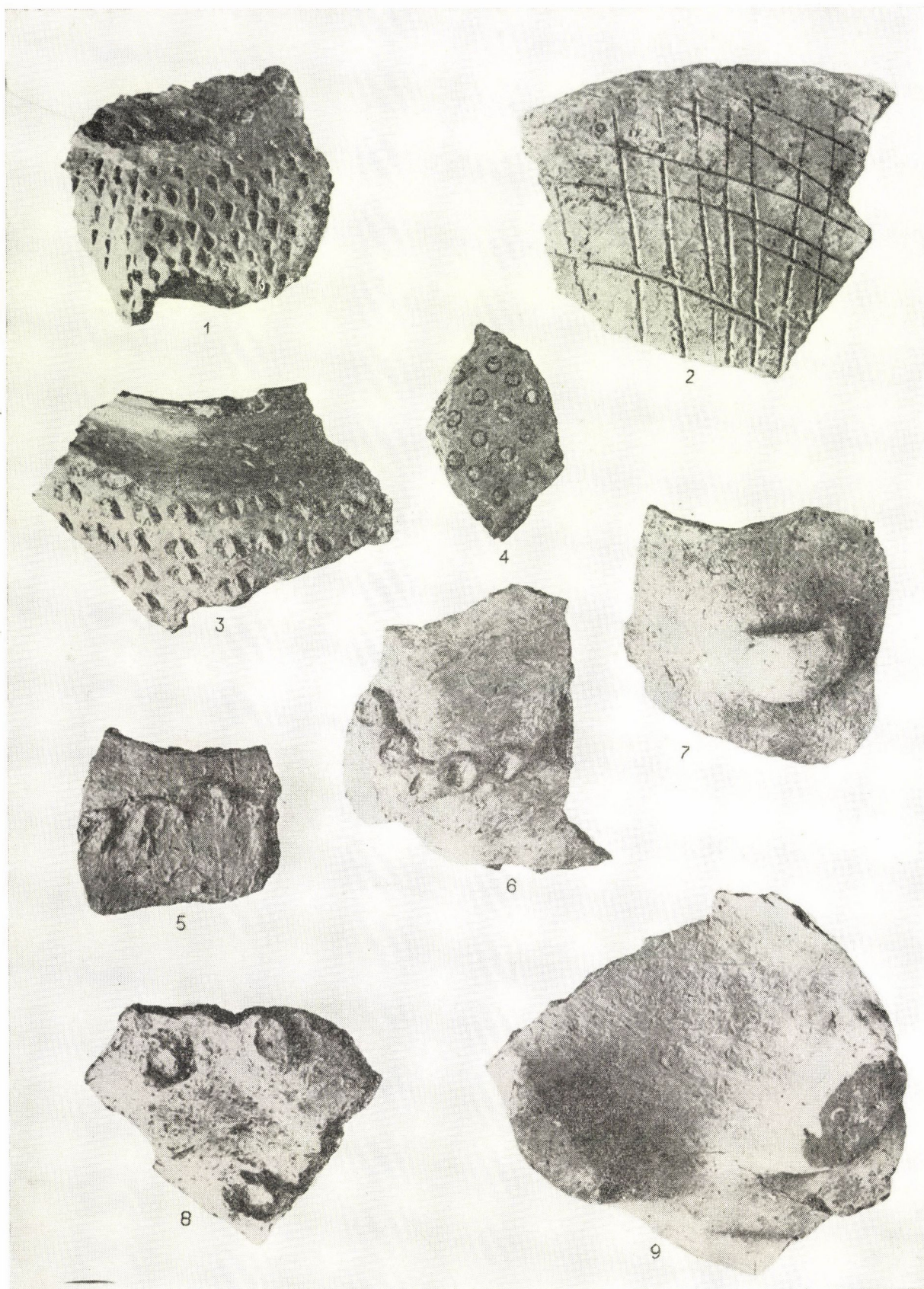
6. kép. Maroslele—Pana. 3. gödör. 1-12 = 1 : 2
 рис. 6. Марошлеле—Пана. 3 яма. 1-12 = 1 : 2
 Fig. 6. Maroslele—Pana. Fosse 3. 1-12 = 1 : 2



7. kép. Maroslele—Pana. 3. gödör. 1-11 = 1:2
 рис. 7. Марошлеле—Пана. 3 яма. 1-11 = 1:2
 Fig. 7. Maroslele—Pana. Fosse 3. 1-11 = 1:2



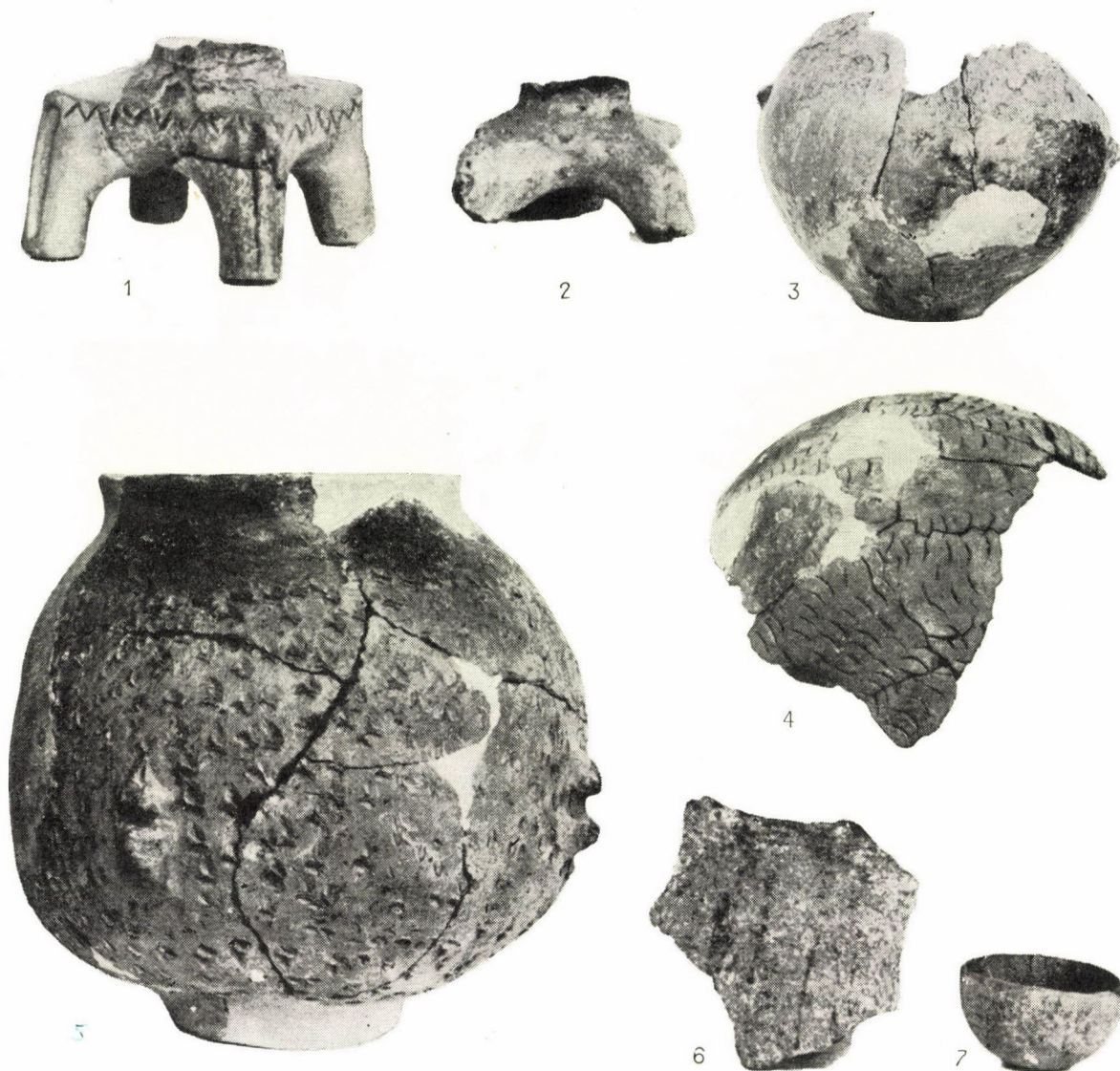
8. kép. Maroslele—Pana. 3. gödör
 рис. 8. Марошлеле—Пана. 3 яма
 Fig. 8. Maroslele—Pana. Fosse 3



9. kép. Maroslele—Pana. 4. gödör alsó szint. 1-9 = 1:2
 рис. 9. Марошлеле—Пана. Нижний горизонт 4 ямы. 1-9 = 1:2
 Fig. 9. Maroslele—Pana. Fosse 4., niveau inférieur. 1-9 = 1:2



10. kép. Maroslele—Pana. 1-2, 4-8. 4. gödör felső szint — 3. 4. gödör alsó szint. 1-8 = 1:2
 рис. 10. Марошлеле—Пана. 1-2, 4-8. верхний горизонт 4 ямы. — 3. нижний горизонт 4 ямы. 1-8 = 1:2
 Fig. 10. Maroslele—Pana. 1-2, 4-8. Fosse 4., niveau supérieur. — 3. Fosse 4., niveau inférieur. 1-8 = 1:2



11. kép. Maroslele—Pana. 1,2, 4,5. 4. gödör. — 3. 3. gödör. — 6. 7. kultúrréteg
 рис. 11. Марошлеле—Пана. 1,2, 4,5. 4 яма. — 3. 3 яма. — 6. 7. культурный слой
 Fig. 11. Maroslele—Pana. 1,2, 4,5. Fosse 4. — 3. Fosse 3. — 6. 7^e couche archéologique

gömbös testű, rövid, hengeres nyakú, ujjbenyomással tagolt peremű edény töredéke, melynek felületén, függőlegesen futó, feketés színű, festett vonalak nyoma látszik (11. kép 6). A gödör cserépanyagából az alábbi edényeket tudtuk kiegészíteni:

Gömbös testű, szürkés-pirosas foltos, fényezett felületű, egyenes peremű csupor. M: 10,3 cm, Pá: 11,9 cm, Fá: 7,7 cm (13. kép 1). Barnás színű, benyomott aljú, hengeres talpú, gömbsüveg alakú, vastag falú durva tál. Pereme ujjbenyomásokkal tagolt. Durva, bekarcolt hálóminta és körömcseppek díszítik, oldalán négy szimmetrikusan elhelyezett függőleges, kétosztású bütyök ül. M: 13,8 cm, Pá: 34 cm, Fá: 14,2 cm (12. kép 1).

Sárgásbarna, fényezett négylábú mécses töredéke. A letört tányér középső része erősen bemélyed (11. kép 2).

Világos okker színű, kis tömör talpon álló, fordított csónkakúp alakú, fényezett felületű tálka. M: 6,7 cm, Pá: 12,5 cm, Fá: 6 cm (13. kép 5).

Szürke, vékony falú, fényezett, félgömbös kis csésze. M: 4 cm, Pá: 6,7 cm, Fá: 3 cm (11. kép 7).

Világos okker színű, kissé homorított aljú talpon álló, fordított csónkakúp alakú tál. M: 8,3 cm, Pá: 8,5 cm, Fá: 8,6 cm (13. kép 2).

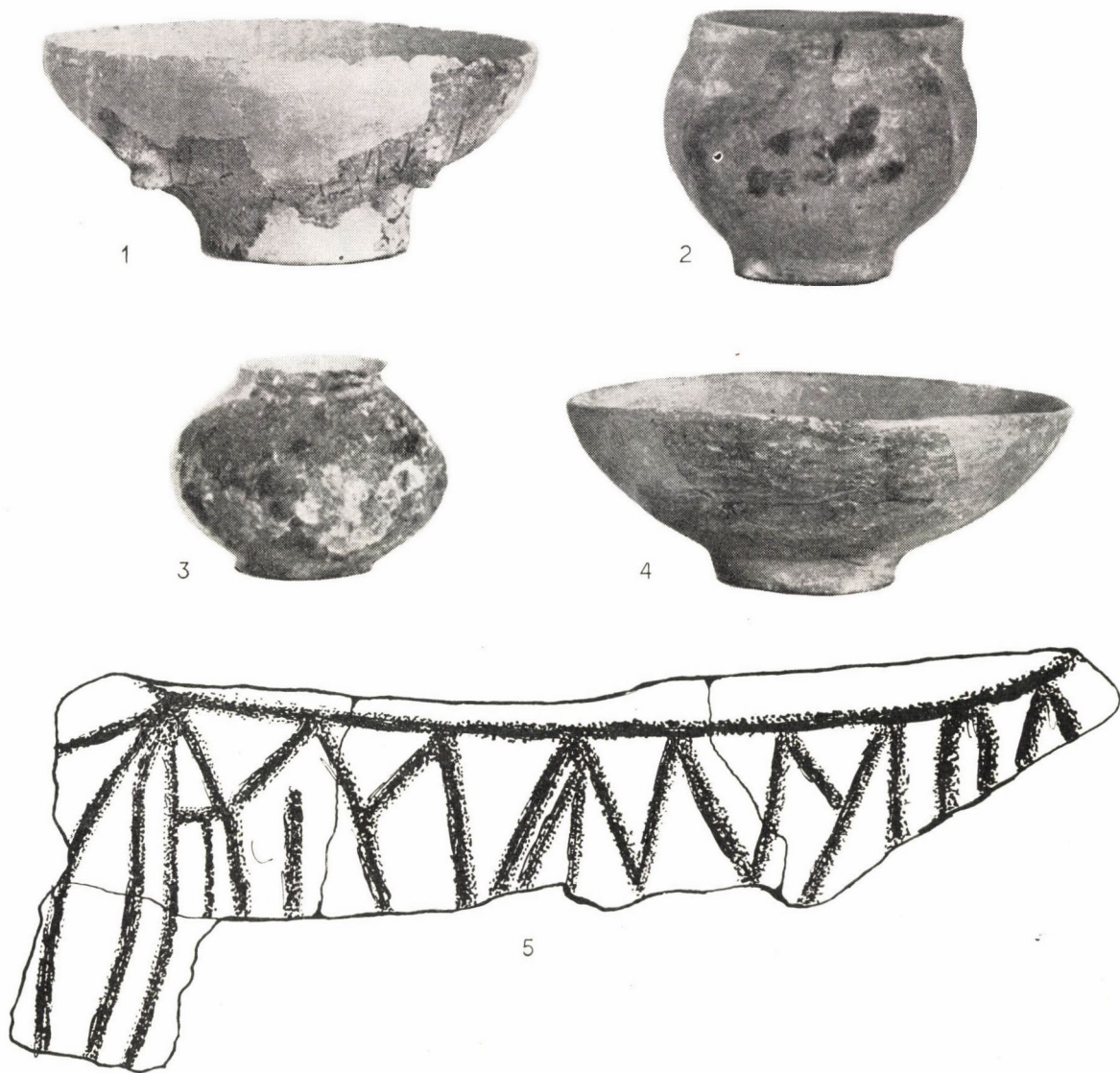
Szürke, vékony falú, nyomott gömb alakú, kissé benyomott aljú, rövid hengeres nyakú edényke. M: 6,7 cm, Pá: 5,5 cm, Fá: 4,5 cm (12. kép 3).

Barnás-szürkés, enyhén profilált talpon álló, öblös, kissé kihajló hengeres nyakú, fényezett felületű csupor. M: 9,4 cm, Pá: 9,8 cm, Fá: 6 cm (12. kép 2).

Barnásvörös, négylábú agyagmécse. Kerek met-szetű lábain két besímitott kanellúra külső élt képez. Lapját oldalt bekarcolt zeg-zug mintával díszítették. Tányérja letört. Sz: 9 cm (11. kép 1). Kívül szürke, belül sárgásbarna gömbszelet alakú, vékony falú edényke. M: 7 cm, Pá: 7,3 cm, Fá: 7 cm (13. kép 4).

Barnás színű, fényezett, korong alakú talpon álló, kissé ívelt falú, fordított csónkakúp alakú tál. Peremén belül mintegy 5 cm széles sávban feketére fényezett. M: 11,1 cm, Pá: 29,2 cm, Fá: 10,5 cm (12. kép 4).

Sárgásbarna, korongos talpon álló, gömbös testű, rövid kissé kihajló hengeres nyakú edény. Nyaka fényezett. Válláig sorosan elhelyezett körömcseppek dísz



12. kép. Maroslele—Pana. 1-4. 4. gödör. — 5. 3. gödör
 рис. 12. Марошлеле—Пана. 1-4. 4 яма. — 5. 3 яма
 Fig. 12. Maroslele—Pana. 1-4. Fosse 4. — 5. Fosse 3

borítja. Legnagyobb kiöblösödésénél négy szimmetrikusan elhelyezett függőleges kettősbütyök ül. M: 33,3 cm, Pá: 21,5 cm, Fá: 14,2 cm (11. kép 5).

A 7. gödör anyagából származik egy szürke, fényezett felületű, enyhén benyomott aljú, ívelt falú, fordított csónakálp alakú tál. M: 10,6 cm, Pá: 28 cm, Fá: 8,8 cm (13. kép 3).

Elsősorban a vörös bevonatos kerámia, valamint a cserépanyag mélység szerinti megoszlása alapján (0–80 cm 1873 db., 80–110 cm 947 db., 110–220 cm, 2197 db.) feltételezhetjük, hogy a 4. gödör alsó részének emlékényaga és a kultúrréteg, illetve a felső szint anyaga között időbeli eltérés van. A gödör kiásása, majd csaknem az akkori felszínig való feltöltődése után, vagy a sziget-szerű kiemelkedés távolabbi részén volt intenzívebb a település, vagy — s ez utóbbit inkább feltételezhetjük — az élet rövidebb időre megszűnt a lelőhelyen, s ez idő után került a 0–80 cm szintbe a feltűnően nagy számú edénytöredék. E feltételezés mérlegelésénél figyelembe kell venni, hogy 0–60 cm mélységig a humuszban csak szórványos cserepeket találtunk. Az is tény, hogy a kultúrréteg többi részéhez viszonyítva itt lényegesen nagyobb számú töredéket leltünk. Talán a feltételezett második

megtelepedés idején a gödör bemélyedése még mindig látszott, s természetsszerűleg kínálkozott a hulladékok befogadására. A 3. gödör edénytöredékei az eddig tárgyaltnál jóval fiatalabbnak látszanak, de a kultúrréteg metszeteiben sehol sem tudtunk időrendileg elválasztó jelenséget megfigyelni. Ez alapján feltételezzük, hogy a késői időszakban is csak rövid ideig laktak a dombháton. Miután házakat nem találtunk, csak átégett apró paticstöredékeket, melyek tűzhelyekből, kemencékből is származhatnak, e kérdés megoldását csak a további ásatásoktól várhatjuk.

Az állattani anyag sem utal tartósan megtelepedett földművelő életmódra, hanem a sok vízimadár és halcsont, — a 3. és 4. gödörökben, néha összefüggő foltokban halpikkelyeket találtunk — mozgékonyabb, halász-vadász népességet jelez.

Mindkét gödörben találtunk elszórtan embercsonttöredékeket. Hasonló jelenségről ír V. Milojević, az argissai protoszeklo leletekkel kapcsolatban.⁹ Valószínűleg az

⁹ Milojević, V., Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953–1955). JRGZ 6 (1959) 9.



13. kép. Maroslele—Pana. 1-2, 4-5. 4. gödör. — 3. 7. gödör. — 6. 4. sír. — 7. 8. sír
 рис. 13. Марошлеле—Пана. 1-2, 4-5. 4 яма. — 3. 7 яма. — 6. 4^{ое} погребение — 7. 8^{ое} погребение
 Fig. 13. Maroslele—Pana. 1-2, 4-5, Fosse 4. — 3. Fosse 7. — 6. Tombe 4. — 7. Tombe 8

emberevés szokását kell feltételeznünk. Ezt a szokást egészen a bronzkor végéig megtaláljuk. Ezt bizonyítják a Helemba-szigeten végzett ásatás megfigyelései, ahol HA-HB korú gödrökben, a cseréptöredékek között szórványos embercsont-töredékeket leltünk.

Az ásatás során előkerült szórványos edénytöredékek, s a 4. gödör területén megfigyelt középkori beásás töredékei a XI—XIII. századi kerámiaművesség jellegeit mutatják.

1944-ben megjelent összefoglaló ismertetése óta a Körös-csoport emlékanyaga egyik legismertebb neolitikori leletgyűjtésünket képezi¹⁰. Kutzián I. alapvető jelentőségű és egészében ma is helytálló eredményeket hozó munkája óta azonban, az utóbbi évekig, hazai kutató-

sunkban kissé háttérbe szorult legkorábbi neolitikumunk részletesebb kérdéseinek vizsgálata. Pontos stratigráfiai adatok hiányában — s ilyen stratigráfiát csak 1958 óta ismerünk (Vršnik) — nem adódott reális lehetőség a csoport belső időrendjének vizsgálatára, pedig e kérdés feloldása igen fontos lett volna a régebben előkerült és azóta is erősen vitatott leletgyűjtések helyes értékelésénél (Szakálhát-Lebő).¹¹

Kutzián I. világosan utalt a csoport hosszú fejlődésére, ennek ellenére egyes kutatók egységesnek tekintették a nyilvánvalóan több szintre osztható leletanyagot.

A starčevoi jellegű leletgyűjtések belső fejlődését, időrendjét — elsősorban a starčevoi ásatások megfigye-

¹⁰ Kutzián, I., i. m.

¹¹ Vö. Banner, J.—Bálint, A., *Dolg* 11 (1935) 76—16.; Trogmayer O., Ásatás Tápió-Lebőn. *MFME* 1957 99—60.; Korek, J., *Arch. Ért.* 85 (1958) 132—155.

Banner, J., *Einige Probleme der ungarischen Neolithforschung. L'Europe à la fin de l'âge de la pierre.* (Praha 1961) 210.; Csalog, J., *FA* 7 (1955) 35, 36.

lésére és stílusbeli eltérésekre támaszkodva — V. Milojević és D. Arandjelović Garašanin kísérelték meg meghatározni. A Körös-csoportot mindkét szerző időrendje szerinti legfiatalabb szintbe sorolta¹² (V. Milojević Starčevo IV., D. Garašanin, Starčevo III.).

Másutt, csoportunk egyes leletegyütteseit V. Milojević az időrendje szerinti II., illetve III. szintbe osztotta.¹³ Bár M. Grbić felismerte, hogy a Körös-csoport a Starčevo I.-el egyidős,¹⁴ a fenti elméletek oly erősen tartották magukat, hogy M. Garašanin még 1958-ban is a Körös-csoportot a starčevó kultúra utolsó — a hanyatlás — szintjével kapcsolta össze.¹⁵

Ugyanezen évben megírt másik munkájában azonban már feltételezte, hogy Magyarországra is lehet alkalmazni az addig a Starčevo kultúrához kötött beosztást, vagyis a belső időrend négy szintre való tagolását.¹⁶

Az újabban lelt thesszáliai stratigráfia alapján, valamint a festett anyag sajátos megjelenési formáit rendszerezve, Makkay J. végezte el a Körös-csoport egészének a megfelelő időrendi szintekkel való tényleges párhuzamosítását. Megállapította, hogy a Körös-kerámia a thesszáliai Vorsesklo szinttel azonosítható.¹⁷ Igen részletes adatokkal bebizonyította, hogy a Starčevo III. jellegű ívelt-vonalas, spiráldíszes festés, a Dimini III–IV. Bükki kultúra — Galepsos időszaknak felel meg, s ezt a szintet a Körös csoport — melyet mint már említettünk a IV. periódusba osztottak — semmiképpen sem követheti. Makkay Jánosnak a Körös csoportra vonatkozó megállapításával teljes egészében egyetértünk, s feltételezését a panai ásatás leletanyaga is alátámasztja. Az utóbbi évek jugoszláviai és erdélyi ásatásai során két igen fontos rétegsorra bukkantak, melyek a Starčevo—Cris—Körös leletegyüttesnek elsősorban a lelőhelyek területére vonatkoztatható — hiszen a belső fejlődés a nagyobb egységeken belül természetszerűleg bizonyos mértékig eltérő —, de főbb vonásokban általános belső időrendjét adják.

A vršniki ásatáson négy fő szintet különítették el.¹⁸ Az I. szintben durva ujjbenyomással és körömcspéssel díszített edények a jellemzők, de ritkábban előkerült a vörös monochrom anyag és a vörös alapon fehér festésű kerámia is. Ezt a szintet a Karanovo Ia—Nosza gyöngygarth—Vorsesklo leletekkel párhuzamosítják. A II. szintben csaknem teljesen eltűnik az ujjbenyomások díszítési mód s a fehér festés, és fellépnek a világos alapon sötét vonalas festett minták. Megjelenik a barbotin (Schlickwurf) dísz, a Veselinovo jellegű kerámia, a kanellúras díszítés, a több lábú edények. A III. szint átmeneti anyagot mutat a IV. réteg felé. A szürke színű kerámia aránya nő. Fellép a fekete kerámia. A festett anyag az előző rétegéhez hasonlít. A barbotin (Schlickwurf) díszű töredékeken megjelennek az ujjakkal lesimított széles kanellúraszerű bordák. A IV. szintben jellegzetes vinői elemek mutathatók ki, talpas kelyhek, kettős kúpos edények, fekete kerámia, „black topped” áru. Jellegzetes a durva kerámián az ujjakkal besimított dísz, a festett kerámiát pedig az eddigiektől élesen elkülöníti a világos alapon sötét, ívelt vonaldíszű, spirális minta.

E felsorolásból úgy tűnik, hogy a Körös-csoportot, melyben pl. a körömcspés a leggyakoribb díszítési mód,

csak a Vršnik I-el kapcsolhatjuk össze. Ez esetben nem vennők figyelembe a helyi fejlődés sajátosságait, valamint azt a tényt, hogy a Körös-csoportot semmiképpen sem oszthatjuk csak egy időrendi szintbe.

A délkelet-erdélyi let-i feltárások során szintén számunkra igen fontos rétegsort találtak.¹⁹ A legalsó három réteg a Cris—Körös—Starčevo leletegyüttesek jellegzetes töredékeit tartalmazta. Legalul egy gödörben voltak a leletek. (Let-I.) Ezt a gödört mintegy 40 cm vastag steril agyagréteg választotta el a felette levőtől. Ez az aránylag vastag, lelet nélküli réteg igen fontos számunkra, mert jelentős időbeli különbségre utal, az alsó réteg és a felső rétegek kora között. Ez a viszonylag nagy időbeni eltérés — mint majd látni fogjuk — leleteinkkel való párhuzamosításnál különösen nagy jelentőséggel bír. A steril szint feletti kultúrrétegen feküdt az a sárga agyagpadló, ami jól elválasztotta e réteget (Let II.) a legfelső Cris-rétegtől (Let III.). E. Zaharia igen részletesen elemezte a leletanyagot. Megfigyeléseit az alábbiakban summázhatjuk. Let I.: felfömbös, csonkakúp alakú formák. Talpgyűrűs edények, zsák alakú nagy edények, alig kiképzett nyakkal (nem fényezettek), igen ritkán magas talpak. A vörös kerámia (red ware) 10–15%, s általában a magas lábú edényekre jellemző. A barbotin díszítés is megtalálható. (Két változatot különböztet meg, fröcskölt és elmázolt barbotint.) Csak három edénytöredéken volt benyomott dísz, négy töredéken pedig bekarcolt hálóminta. Mindössze öt festett töredéket találtak, vörös alapon fehér vagy sötét színű mintával. Let II.: Jellegzetes a nagy számban jelentkező kettős csonkakúpos forma, a magas talpak száma megszokozódik. Feltűnik a finoman fényezett kanellúra, a zeg-zug minta, több a bekarcolt díszű edénytöredék, és több a csipett díszű anyag is. A barbotin árun feltűnik a zeg-zug vagy párhuzamos vonalú besimítás. A festett töredékek barna vagy fehér, egyenes vonalú mintákat mutatnak. Let III.: Ebben a szintben a leggyakoribbak a magas talpú edények. A kettőskúpos edények felső része magasabb, s egyes kettőskúpos töredékeken megtalálhatjuk a kis bütökdíszet. Finom kanellúrákkal, bekarcolásokkal díszített edények, fényezett plasztikus bordadísz, s a benyomott díszítés változatossága jellegzetes. A barbotin árun szalagszerű zeg-zug mintás besimítások. A festett anyag itt a leggyakoribb, fehér vagy sötét színnel, fellépnek az ívelt vonaldíszek, spiráldíszű minták.

Fontos megállapítása, hogy a kultúra kezdete Magyarországon archaikusabb, mint Délkelet-Erdélyben és Moldovában.²⁰ A Let I szintet a Starčevo I végével, a Let II–III-t a Starčevo II–III-al párhuzamosítja (Milojević rendszere alapján). Külön tárgyalja a kettőskúpos formák kérdését, melyek a II. fokozatban jelennek meg, s később jellemzőek a Bolintineanu, Vinča A–B kultúrákra.

E. Zaharia közleménye alapján a Let I. szintet Vršnik I végével, a Let II–III szintet pedig Vršnik III végével, IV elejével tudjuk párhuzamosítani. Mint már említettük, a jellegzetes helyi fejlődés jele lehet az I. szintben a körömcspéses kerámia ritka volta, mely jelenség a délföldi leletekben csak a legfiatalabb fejlő-

¹² Milojević, V., Körös—Starčevo—Vinča. Reinecke Festschrift. (Mainz 1950) 108–117.; Arandjelović—Garašanin, D., Starčevska kultura. (Ljubljana 1954).

¹³ Milojević, V., South-eastern elements in the prehistoric civilisation of Serbia. BSA (1949) kötet szám 264.

¹⁴ Grbić, M., Preclassical pottery in the Central Balkans. AJA 61 (1957) 141.

¹⁵ Garašanin, M. V., Problèmes fondamentaux de la préhistoire Serbe. Swiatowit 23 (1960) 115; Garašanin, M. V., BRGK 39 (1958) 8.

¹⁶ Garašanin, M. V., Der Stand der Neolithforschung in Serbien und Makedonien mit besonderer Rücksicht auf die neuen Ergebnisse in der Ägäis und am Ostbalkan. Bericht über den V. internationalen

Kongress für Vor und Frühgeschichte. (Hamburg 1958) 307.

¹⁷ Makkay, J., A Körös—Starčevo kor egyes kérdései. Előadás a szegedi symposionon 1963. Sajtó alatt; Vö. Makkay, J., AT 10. 1–2. (1963) 90.

¹⁸ Garašanin, M. V., i. m. 308—.; Garašanin, M. V.—Garašanin, D., L'habitat néolithique de Vršnik près de Tarinci. Zbornik na stipšskog naroden muzej. II. (1960—61) 39—.; Garašanin, M. V., Zur Chronologie und Deutung einiger frühneolithischer Kulturen des Balkans. Germ 39 (1961) 144—.

¹⁹ Zaharia, E., Considerations sur la civilisation de Cris à la lumière des sondages de Let. Dacia 6 (1962) 5–51.

dési lépcsőn mutatkozik. Bár hasonló, ha nem is ennyire kirívó a csipett és karcolt díszű töredékek aránya a Gornja-Tuzla lelőhelyen is,²¹ ahol a VIb–VIIa rétegben szintén külön szintet jelez az egyenes, illetve görbe vonalú festett kerámia; ez utóbbi fiatalabb. Sajátságos, hogy míg a let-i anyagban az ívelt vonalú festés megjelenésével nő a festett töredékek száma, addig Gornja-Tuzlán az ilyen jellegű anyag mennyiségének jelentős csökkenéséről számol be B. Čović. E helyi jellegeket azért hangsúlyozzuk többször, mert éppen a panai anyag időrendi beosztásánál is számolnunk kell a nagyobb meretű helyi eltérésekkel.

Sajátságos s egyelőre megmagyarázhatatlan jelenség, hogy a magyarországi Körös-csoport leletanyagában miért olyan keves a festett töredék. Ez különösen a 3. gödrös leleteinél érthetetlen. A kettőskúpos, éles törésvonalú, kis bütykös tenyezett töredékek, az elsimított barbotin, a besimított kanellúrak erős vincai jellegre utalnak. Hasonló jelenség — ti. a festett kerámia hiánya — a Gornja-Tuzla V. rétegében jelenik meg, itt azonban már szürkére, feketére polírozott vincai jellegű anyag van, s az impresso arut csak egy töredék képviseli.

Súlyos hiba lenne azonban csak a Gornja-Tuzla-i leletek alapján ítélni, amikor Szerbiában olyan együtteseket tártak fel, melyek anyagában a Gornja-Tuzla V. rétegének megfelelő időben jellegzetes spirális díszű festett kerámia van. Ilyen töredékeket találunk az obreži-leletanyagban is. Itt négy gödröt tárt fel B. Brukner, melyek leletanyaga egyseges volt.²² Kár, hogy közleményéből nem tűnik ki pontosan az egyes gödrök anyagának összetétele. Az előkerült tárgyak egy része — csontkanalak, csipett és barbotin díszű töredékek — a Körös–Starčevo-kultúra jellegzetességeit mutatja. Ugyanakkor éles törésvonalú kettőskúpos edénytöredékek, besimított kanellúrak és bizonyos „Urfirnis” jellegű töredékek jellegzetes vincai formákat őriznek. Megtalálható a lencsedisz is. B. Brukner megállapította, hogy az itt előkerült Vinča—Tordos szinthez tartozó edények, melyeket a Starčevo II/b jellegű kerámiával együtt talált, az utóbbi szint hosszú továbbélésére mutatnak, egészen a régibb vincai elemek megjelenéséig. A festett kerámiával fellelő spirális mintákat (egyenes vonalú festés is volt) M. V. Garašanin munkája alapján Diminivel hozta kapcsolatba. Fontos körülmény, hogy a festett anyag egy része fényezett alapra felvitt pasztózus technikával készült. A lelőhely korát Vršnik IV. Gornja Tuzla VI. szintjével párhuzamosította. B. Brukner fenti időrendi következtetéseivel — az anyag viszonylag késői datálásával — egyetértünk, bár meg kell jegyeznünk, hogy véleményünk szerint Gornja Tuzla VI. rétege nem párhuzamosítható egyértelműen Vršnik IV-el, nagy hibát követett el azonban a leletgyűjtésnek a Körös-kultúrához való viszonya megítélésében. „Die Funde der Vinča Gefässe in der Schichte, die ausser der keramischen Ähnlichkeit mit der Körös-Kultur, die Merkmale der Phase Starčevo II. b. aufweist, zeigt auf eine längere Dauer dieser Periode in Obrež hin. Diese Periode ging eine Zeit parallel mit den ersten Erscheinungen der Vinča-Tordos Elemente, ohne die typischen Formen der Starčevo III Phase, die aus der Körös-Kultur Ungarns bekannt ist.”²³ A Körös csoporttal való hasonlóság itt csak annyiban áll fenn, hogy vannak körömsípéses edénytöredékek, csontkanalak, hálómintás töredékek, ezek azonban a Körös—Starčevo együttes szintje mindegyik csoportjában és szintjében fellelnek. Hozzá kell még tennünk, hogy körömsípéses töredék csak igen kevés volt,

ugyanakkor a Körös-csoportban ez a leggyakoribb díszítő elemnek mondható.

A B. Brukner által közölt anyagban van két töredék, melyek igen jól raviligitáltak az obreži telep és a magyarországi neolitikus csoportok közötti időrendi viszonyra. Az egyik egy turo spirálisokkal díszített festett edénytálp töredék,²⁴ melynek mintában, technikában és színben is pontos megfelelőjét köztölte Tompa F. az aggteleki barlang bukki leleteiből.²⁵ A másik töredék egy edénytál, pontosabban oszlopszerűen kikepzett plasztikus edénydíz töredéke²⁶ — a közölt rajzon vízszintes tekvesű, eredetileg tuggőlegesen állott —, melynek legregibb megleelőit ismerjük a bukki csoporttal egyidős szilmei csoport leleteiből.²⁷ Az Obrežen megtalálható Vinča-Tordos elemeket tekintve a fent említett két csoportot ugyanezzel a szinttel párhuzamosíthatjuk. A Körös csoport és a Tiszai csoport stratigráfiai helyzete az eddigi lelőhelyeken mindig úgy alakult, hogy az alsó rétegben Körös, a felette levőben Tiszai cserepeket találtak.²⁸ Ha tehát a Körös csoportot egysegesen a Starčevo III (D. Garašanin renaszere alapján) szintbe osztjuk, — és ez a szint a Starčevo II. b. — Obrež szintet követi — szükségszerűen fel kellene teteleznünk, hogy a Körös-csoport a Bukki—Tiszai-csoportok után elt volna, erre azonban egyetlen bizonyítékunk sincs. Nincs egyetlen olyan — a Körös-csoport jellegét magán viselő — leletünk, melyet a spirális festés megjelenése utáni időre tenetünk. Valójában azt kell tetteleznünk, hogy a Dél-Alföldön több időrendi szintre osztható és sajátos fejlődésű Körös-csoport a vincai elemek megjelenésekor még élt, amikor e területől északra már mas neolitikus csoportok voltak, s e viszonylag késői csoportokkal mutat részleges egyidejűséget az obreži anyag. A spirális festés párhuzamait a thesszaliai Oztaki III–IV szint leletei között találjuk meg,²⁹ melyet V. Milojević előzetes közlése alapján a Lebő-felsőhalom jellegű leletgyűjtésekkel hozhatunk kapcsolatba. Valószínűleg az obreži szint részleges egyidejűségét feltételezhetjük a Let III anyaggal is. Az eddigiek alapján megkíséréljük leleteink relatív időrendi helyzetét tisztázni az ismertetett rétegtani megfigyelések alapján.

A 3. gödrös leletei esetében látszólag egyszerű, megnyugtató megoldást találunk. A leletek korát a Vinča Tordos I (Vinča A.) legkorábbi időszakára — vagy inkább szorosan az elé, a Danilo — Kakanj kultúra régibb szakaszával párhuzamos korra kell helyeznünk. Ez az időszak megelőzi a black topped, Urfirnis kerámia fellelését (Vršnik IV) s a spirális festést (Let III, Obrež), valamint a bukki-szilmei időszakkal párhuzamosítható obreži leletanyag korát. A Benać a Kakanj kultúrát részben Starčevo III-al, részben Vinča A-val párhuzamosítja,³⁰ azaz a kultúra egyik fejlődési foka megelőzte a Vinča A szintet. V. Milojević is ugyanezt az álláspontot képviseli, s megállapítja, hogy a Danilo-Kakanj kultúra régebbinek látszik mint a Boszniában fellelő Vinča A, s a Dimini periódusnak a késő Starčevo III-nak megfelelő korszakára helyezi.³¹ A Danilo-Kakanj kultúra is sajátos fejlődés eredménye, s közelebb áll a nyugat-balkáni területek korai neolitikumához, mint a Körös—Starčevo együttesekhez. Ugyanilyen sajátos fejlődést kell feltételezni a Maros-vidék korai neolitikumában is, s ugyancsak sajátos fejlődésű Vršnik, Let vagy Gornja Tuzla anyaga is. Éppen e helyi változatok miatt nem várhatjuk, hogy a Körös-csoport belső fejlődése teljes mértékben megegyezék a rokon csoportokéval. Igen fontosak számunkra B. Čović fejtegetései a Gornja Tuzla-i anyag törés

²¹ Čović, B., Resultate der Sondierungen auf der prähistorischen Siedlung in Gornja Tuzla. GZMS 15—16 (1960—61) 132—133.

²² Brukner, B., Die Resultate der Schutzgrabung auf der Lokalität „Baštine” bei Obrež. RVM 9 (1960) 110—.

²³ Uo. 112.

²⁴ Uo. V. t. 7.

²⁵ Tompa, F., A szalagdiszes edényművészeti kultú-

rája Magyarországon. AH 5—6 (1929) XLVI. t. 1.

²⁶ Brukner, B., i. m. VI. t. 1.

²⁷ Banner, J., Einige Probleme... 215.

²⁸ Kulzán, I., i. m. 39.; Csalog, J., Arch. Ért. 85 (1958) 82.; Banner, J., Einige Probleme... 207.

²⁹ Milojević, V., JRGZ 6 (1959).

³⁰ Benać, A., i. m. 182.; Benać, A., Zelena Pečina. GZMS 12 (1957) 80.

³¹ Milojević, V., JRGZ 6 (1959) 23.

nélküli átalakulásával kapcsolatban, mert kérdéses területünkön megközelítőleg hasonlóképpen alakult ki a késő Körösnek nevezhető leletcsoport.³² A kezdetben fokozatosan beáramló vinői elemek erős hatással voltak a késő Starčevo — késő Körös együttesekre, így alakulnak ki a Maros-vidéken is a vinői jellegeket mutató késő Körös — átmeneti korú leletgyűjtések. Ez a jelenség tükröződik magán Öszentivánon is, ahol csipett díszű „Körös” cserép is került elő,³³ vagy pedig fordított viszonylatban ezzel magyarázhatjuk a Körös jellegű edénytöredékeket Szakálhát-Lebő vinői elemeket is mutató leletanyagában.³⁴ Természetesen a Szakálhát-Lebő szint fiatalabb mint a panai 3. gödör kora, s az érintkezést nem a Pana 3. g. szintjével hanem az ilyen jellegű leletgyűjtések egyik fiatalabb változatával képzeljük el. A festett anyag hiányát — ez viszonylagos hiányt jelez, hiszen egy festett töredéket a 3. gödörben is találtunk, ez azonban az anyagnak mindössze 0,27% — talán a sajátos helyi fejlődés eredményeként tarthatjuk. E kérdés tisztázását csak az újabb ásatások eredményeitől várhatjuk. Ugyancsak nem látjuk még világosan az ún. alföldi vonaldíszes kerámia és a Körös-csoport közötti kapcsolat kérdését.³⁵ Bár a 3. gödör egyes töredékei a vonaldíszes kultúra stílus-jegyeire emlékeztetnek, szűkebben vett területünkön e csoport emlékanyagát mindössze egyetlen töredék képviseli.³⁶

A 4. gödör anyaga egyezést mutat a közölt Körös-együttesek jó részével, ennek ellenére pontosabb korhatározása nehézségekbe ütközik. E paradoxon oka abban rejlik, hogy nem ismerjük a régebbi ásatások selejtezési arányait, s a Hódmezővásárhely környéki ásatásokon kívül a festett kerámiaira vonatkozó megfigyelések is hiányosak. E szinten pedig a pontos korbeosztásnál a festett kerámia megjelenése döntő jelentőségű. A Kopáncs Zsoldos tanyai, Kotacpart Vata tanyai festett edények³⁷ párhuzamba hozhatók a Vršnik I, Gornja Tuzla VI/b szinttel. Ezeket az anyagokat, valamint a Nosza-gyöngyparti leleteket M. V. Garašanin a thessaliali Vorsesklo, valamint Karanovo I. a. megfellelő leleteivel hozza kapcsolatba.³⁸ V. Milojević beszámolója alapján a Vorsesklo jellegű együtteseket inkább kapcsolhatjuk a panai 4. gödör alsó szintjének leletanyagához. A Vorsesklo réteg maga is több szintre osztható, mint azt az argissai és az otzaki leletek közötti eltérés is mutatja.³⁹ Ezekben a rétegekben megszűnik a protoseskloban ismert, majd a seskloban újra fellépő festés, eltűnik a black topped áru, s megjelenik egy gyakrabban matt, vörös bevonatú kerámia. Gyakoriak a foltosan égett fényezett töredékek, gyűrűs edénytalpak. A kerámia anyag zöme durva, rozszul égetett. A puha állapotban rákent barbotin dísz a későbbi szintben ritkábbá válik, ugyanúgy a gyűrűs talp is, s egyre elterjedtebb az egész felületet beborító körömcípiés díszítési mód. A legfiatalabb szintben jelenik meg a pecsétszerű impresso kerámia és az ún. cardium áru. (Ez utóbbi a magyar anyagban ismeretlen.) Több thessaliali lelőhely mellett ezzel az anyaggal párhuzamosítja V. Milojević a boszniai Crvena Stijena leleteit, valamint északon a Starčevo I barbotin díszű kerámiáját s a vele rokon kultúrákat.⁴⁰ A festés hiányát megfigyelhetjük a boszniai barlangi leletekben is, a Crvena Stijena III. rétegében,⁴¹ valamint a Želena Pečina III. rétegében.⁴² Ez utóbbit a kettőskúpos töredékek alapján talán valamivel fiatalabbnak tarthatjuk Crvena Stijenánál, s a Let I-vel párhuzamosíthatjuk. A jellegzetes impresso kerámia mindkét barlangban döntő többségű. A Benaé az ilyen

jellegű anyagot elhatárolja a közép-balkáni leletgyűjtésektől, s inkább a szicíliai észak-afrikai kultúrkörhöz kapcsolja.⁴³ A Pana 4. gödör korához közeli időre helyezhetjük a Crvena Stijena barlang III. rétegét. Itt a III. réteg s a telep huzamosabb felhagyása után keletkezett kultúrszintben a Danilo Kakanj kultúra töredékei jelentkeztek, melyet fentebb a Pana 3. gödör anyagával párhuzamosítottunk. A Pana 4. gödör anyaga egyezni látszik a Vorsesklo szintben fellépő kerámiatípusokkal. Ilyen egyezés a festés hiánya, a matt vörös bevonat, a körömcípiés kagylóbenyomásos minta, az impresso jellegű töredék, a foltosra égett edények fényesített technikája, az edényformák nagyobb része. E sok egyezés ellenére V. Milojević nem ismertett több lábú edényeket, állat alakú töredékeket és a bekarcolt díszítés néhány változatát, melyeket kérdéses leletanyagunkba megtalálunk. E kérdés feloldására a Vorsesklo leletek autopszív tanulmányozása nélkül nem is vállalkozhatunk — s figyelembe véve a sajátos helyi fejlődést is —, a pontos párhuzamosítást csak feltételezhetjük. Ezek szerint úgy véljük, hogy a 4. gödör 110 cm alatti leletanyaga megelőzi a Vršnik I—Gornja Tuzla VI/b—Nosza-Karanovo Ia—Let I rétegét, megfelel a Vorsesklo anyag egyik szintjének, valamint Crvena Stijena III-nak.

E feltételezést megerősíti a „kultúrréteg” anyaga, mely a festett kerámia töredék alapján a fenti szintekkel egyidejűnek mondható. A rétegben lelt edénytöredékekhez képest a 4. gödör anyaga archaikusabbnak látszik. Ez a kultúrréteg a terep korai szakaszában keletkezett, a 3. gödör anyagával jellemezhető edénytöredékek közül csak néhányat találtunk. Úgy látszik, hogy a fiatalabb periódus idején csak igen rövid ideig használták a telep e részét. Valószínű a kultúrréteg korában töltődött fel az 1., 2., 7. gödör is. A belőlük előkerült töredék alapján nem tudjuk részletesebb időrendi helyzetüket meghatározni. Az 1. gödörben lelt büttykös középi gyűrűstalp hasonlóját a Let I. leletei között is megtaláljuk.⁴⁴

Az ismertetett panai ásatás leletei alapján nyilvánvaló a Körös-csoport hosszan tartó fejlődése. Feltételezzük, hogy a Körös-csoport magyarországi lelőhelyeinek módszeres átkutatása e hosszú fejlődés szintjeinek részletesebb beosztását is lehetővé teszi. Fontos lenne a lelőhelyek arra alkalmas anyagában nagyobb sorozatban végzett rádiocarbon vizsgálata, mely a finomított relatív időrendhez rendkívül hasznos támpontokat adhatna. Csak a kerámia támaszkodva, ma már teljes hitelességgel nem állíthatunk fel részletesebb időrendi beosztást. A kerámiaváltozatok nemcsak egymásutániséget jelenthetnek — az egészen részletes felosztás során —, hanem a telepek lakóinak eltérő földrajzi környezetéből vagy az ezzel is kapcsolatos más-más jellegű életmódból is adódhatnak. E tényre utalnak a ma már egyre gyakrabban végzett állattani vizsgálatok is. A panai 4. gödör korával közel egykorú Nosza-gyöngyparti telep cserépanyaga csak a kevés számú festett kerámia fellépésével tér el a panaitól.⁴⁵ Ugyanakkor a két lelőhelyen begyűjtött állatsont anyag jelentős eltérést mutat. Noszán megtalálták a jellegzetes síkvidéki állatokat (túzok, equus hydruntinus), Panán pedig a feltűnően sok faj között kiténik az előbb említettek teljes hiánya és a vízimadarak nagy száma.⁴⁶ Noszán ugyanabból az időszakból több szinten fekvő házalapokat bontottak ki,⁴⁷ Panán semmi ilyen jelenséget nem tapasztaltunk.

³² Čović, B., i. m. 137.

³³ Banner, J., Einige Probleme . . . 208.; Banner, J.—Párducz, M., Arch. Ért. 1946—1948. 19—44., X. t.

³⁴ Trogmayer, O., i. m. XI. t.

³⁵ A magyarországi vonaldíszes leletek összefoglaló feldolgozását Kalicz Nándor és Makkay János végzik.

³⁶ Gazdapusztai, Gy., Arch. Ért. 84 (1957) 3—13. III. t. 11.

³⁷ Kutzián, I., i. m. 74—75.

³⁸ Garašanin, M. V., Germ 39 (1961) 145.

³⁹ Milojević, V., JRGZ 6 (1959) 9—11.

⁴⁰ Uo. 11.

⁴¹ Benaé, A., GZMS 12 (1957) 48.

⁴² Benaé, A., GZMS 12 (1957) 88.

⁴³ Uo. 90.

⁴⁴ Zaharia, E., i. m. 7. kép 6.

⁴⁵ Szekeres László szíves szóbeli közlése.

⁴⁶ Bökönyi Sándor szíves szóbeli közlése.

⁴⁷ Garašanin, D., Die Siedlung der Starcevakultur in Nosa bei Subotica und das Problem der neolithischen Lehm-scheunen. Bericht über den V. internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte. (Hamburg 1958) 303—.

Ez adatokból nyilvánvaló a különböző földrajzi környezettel összetűgő eltérő életmód. A panai telepen elsősorban vadászatból éltek, s nagyobb részt a környező mocsárvilág állatvilága képezte a telep lakói fő megélhetési forrását. Az egyes paticstörödékeken talált kalászlényomatok utalnak ugyan a gabonafélék természetére is, de a földrajzi környezet alapján a fő foglalkozási ágának feltétlenül a vadászatot kell tartanunk. Hasonló életmódbeli különbségre mutat rá D. Garašanin is Vršnik—Nosza anyagának összehasonlítása során.⁴⁸

Ma még nem tisztázható, hogy a fejlettebb technikai készséget igénylő festett kerámiát a helyi lakosok vagy vándor gölöncesérek készítették-e.

A Körös csoport lelőhelyeinek száma 1944 óta jelentősen megnövekedett.⁴⁹ E meglehetősen magas szám azonban korántsem jelenti a terület ilyen sűrű betelepülését. A telepek nagyobb része vékony rétegű, ez viszonylag rövid ideig tartó egyhelyben lakásra utal. Feltételezzük, hogy egyes zártabb földrajzi egységeken belül a több kisebb telep ugyanannak a kisebb társadalmi egységnek a mozgásával magyarázható. Nem hanyagolhatjuk el a téli-nyári szállások gondolatát sem, bár eme életforma meglétére semmilyen bizonyítékunk sincs. Egyes régebben elhagyott telepekre hosszabb idő után ismét visszatértek, ez történt a let-i lelőhelyen és Panán is. Let-en az I. és II. réteg közötti vastag steril kitöltés is, Panán pedig a 3. és 4. gödör, illetve kultúrréteg kerámiája közötti nagy különbség is ezt bizonyítja. Sajnos, a régebben ásott hazai lelőhelyek jó része a hiányos megfigyelések miatt ma már szinte csak a felszínen gyűjtött leletekkel egyenértékű. Újabb ásatás nélkül nem tudjuk eldönteni, hogy pl. a Tiszaug-tóparti lelőhely másfél méter vastag kultúrrétege vajon ugyanannak a lakosságnak hosszú ideig való megtelepedését jelenti-e,⁵⁰ itt is kimutatható-e a különböző rétegek kerámiája közötti megszakítás nélküli fejlődés, vagy kisebb megszakításokkal népesítették-e be a területet? A kétségtelenül késői edények mellett milyen sztratigráfiai helyzetben volt a Kutzián I. által közölt, erősen a Szakálhát-Lebő-i vonaldíszes kerámiára emlékeztető töredék?⁵¹ Nem ismerjük ez ásatások selejtezési arányait sem. Így a régebbi anyagok

legnagyobb részének pontosabb időrendi beosztása igen ingatag alapokon áll. Bizonyosak vagyunk abban, hogy a panai lelőhely leletei alapján felállítható időrendi beosztás a módszeresen végzett újabb ásatások eredményire támaszkodva jelentősen finomodni fog, s több, ma még csak feltételezett időrendi szintet tudunk határozottan elkülöníteni.

Összefoglalásképpen, felsorolt megfigyeléseink alapján a Körös-Starčevo-Criș, főbb leletegyütteseit a panai lelőhely szintjeivel a következőképpen tudjuk párhuzamosítani:

I. Pana 4. gödör, melyet elsősorban a festés hiánya alapján a Vorsesklo szint egy részével, s a Crvena Stijenai III. réteg leleteivel párhuzamosíthatjuk. Talán ehhez a szinthez tartozik a vasküti lelet is.⁵²

II. A kultúrréteg leletei a szőrványos festés alapján párhuzamba vonhatók a Karanovo I.a.—Vršnik I.—Gornja Tuzla VI.b.—Let I. leletek korával, valamint Zelena Pečina III. réteggel. Hazai leleteink közül a közölt leletek alapján e szintbe sorolhatjuk a Kotacpart Vata tanyai és a Kopács Zsoldos tanyai telepeket.

Feltételezzük, hogy e réteg és a következő között a további kutatások során ki tudunk majd mutatni egy közbeeső szintet, melyet ívelt vonalú, festett minták fellépésével jellemezhetünk.

III. A panai 3. gödör leletei a kettős csónkakúpos edények, a besimított dísz, a sajátos barbotin áru, s a plasztikus bordadíszek alapján közelítőleg egyidejűnek tekinthetők Let II. legfiatalabb, III. legrégibb, Vršnik III. legfiatalabb, IV. legidősebb, Gornja Tuzla V. réteg legidősebb leleteivel, valamint a Kakanj-kultúra korai időszakával. A magyarországi leletek közül a Tiszaug-tóparti és a Szentcsanak-parti⁵³ leletek mutatnak hasonlóságot. Ebben az időszakban jelentkezik legelősebben a különböző területek sajátos fejlődése. A déli területeken egyre erősebben fellépő vincai elemek ide gyengébben jutnak el, s a vincai kultúra teljes kifejlődése idején területünkön már a Szakálhát-Lebő-i szintet követő tiszai csoport élt.

Trogmayer Ottó

ЗАМЕЧАНИЯ К РЕЛАТИВНОЙ ХРОНОЛОГИИ КЕРЁШ-ГРУППЫ

Резюме

Раскопки близ с. Марошлеле в урочище Пана дают возможность для пересмотра относительной хронологии Керёш-группы. На основе открытых находок можно доказать, что Керёш-группа, которая является местным вариантом комплексов Старчево—Криш—Керёш, не является только одной ступенью в развитии указанных комплексов. Находки из Пана говорят о длительном развитии Керёш-группы. На основе наших наблюдений мы проведем ниже параллели между комплексами Керёш—Старчево—Криш и горизонтами Пана:

I. Пана, 4-я яма. Ввиду отсутствия здесь раскрашенной керамики, данный материал сопоставляется с одной частью Протосекско и, затем, с находками третьего слоя Срвены Стены.

II. Находки данного слоя, ввиду незначительного присутствия раскрашенной керамики, можно сопоставить по времени с находками Караново I. а. — Вршник I — Горня Тузла VI. в. — Лет I, а также с находками третьего слоя Зелены Печены. Из отечественных находок, на основе публикации, к данному горизонту можно причислить находки из Котацпарт—Вата тания и Копанч—Жолдош тания.

Предполагается, что между этим и следующим культурным слоем можно в будущем доказать наличие промежуточного слоя, характерного появлением раскрашенных мотивов в виде арок.

III. На основе находок Зей ямы из Пана, — биконических сосудов, лощенных украшений, сосудов с узором типа барботен и рельефных ребристых украшений — можно считать яму относящейся к тому же времени, что и самые ранние находки Лет II. и самые старые Лет III, самые ранние Вршник III, самые старые Вршник IV и самые старые Горня Тузла V, и, затем, что и ранний период культуры Какань. Из венгерских находок подобные были найдены в Тисауг—Топарте и Сентеш—Надьякшорпарт. В этом периоде наиболее ярко выражено специфичное развитие отдельных областей. В южных областях сильнее выступают элементы типа Винца, проникая к нам в меньшей степени. В эпоху полного развития культуры Винца в южной области существует тиссайская группа, которая следует за горизонтом Сакалхат—Либё.

О. Трогмайер

⁴⁸ Уо. 305.

⁴⁹ Kutzián, I., i. m.; Kalicz N., Tiszazug őskori települései. Rég. Füz. 8 (Bp. 1957).

⁵⁰ Kutzián, I., i. m. 14.

⁵¹ Уо. VI. t. 12.

⁵² Уо. X. t.

⁵³ Уо. XXVI. t. 3, 8, 10, 13.

REMARKS TO THE RELATIVE CHRONOLOGY OF THE KÖRÖS GROUP

Summary

In the summer of 1963 we have executed a rescuing and verifying excavation in a part called Pana of the territory of village Maroslele. Situated between ancient river-beds, the site lies on an island-like mound. The unearthened layers presented the following picture. At the depth of 0—60 cm there is humus, yielding scattered Neolithic, early Hungarian and modern potsherds. At the depth of 60—90 cm there lay a "cultural layer", lacking the phenomena of settlements, to be dated with the sherds of the Körös group. In the area observed this stratum has been uniform, we did not notice any stratigraphically dividing phenomenon inside it. At the depth of 90—110 cm the deepened pits did not assume clear-cut outlines in the humus layer mingled with the subsoil yet, their traces, however, could be observed. From among the smaller, trough-like pits deepened into the subsoil pits 3 and 4 are outstanding in both size and finds. Pit 3 is approximately triangular, it is 270 cm deep. Its filling was pervaded by layers of soot, ashes and daubing, lacking any cut or disturbance. Beside the uncovered potsherds and animal bones we have found also stray fragments of human bones. Among the vessel forms the spherical or hemispherical ones are characteristic. Their material is mixed with chaff, but a few fragments show a finer levigation. Supports are hardly formed in general, though one finds also the cylindrical, concave and ring-like shapes. The majority of the fragments are yellowish-brown, there are many varnished pieces. The finely wrought, thin-sided type of a double truncated cone shape also appears, it has a small wart at the juncture. Some fragments may have belonged to large-sized rough bowls with conical supports. The greyish, varnished pottery is generally well wrought. Two parallel ribs are running along a hemispherical, polished fragment, its analogy may be found in the material of Kakanj character. Among the decorative patterns the rusticated ornament is the most characteristic. A part of the linear ornament may be called an incised one more exactly; after incision the pattern has been almost carved out with an implement held aslant. Also flattened, deepened ornaments make their appearance, one of such fragments has a spout-like small bulge, pierced by four holes. Fragments with thicker sides frequently have barbotine decorations. Two varieties of these may be distinguished, one of them consists of rather large imposed hemispheres, the other appears in a spattered form. With the latter it may be noticed in several instances that the soft clay has been smeared with fingers, thus producing a canellure-like ornament. A vessel with a cylindrical neck and globular belly (these forms recall the vessel shapes of linear pattern pottery very much) and a reddish fragment show traces of paint. The fragment wears traces of a painted black curved line. A very well wrought, large-sized, varnished reddish-brown fragment is conspicuous for the polished plastic ribs running along. The fragment gives the impression that the coherent ornament depicted something (a house?).⁶ The analogies of a rough, sponge-cake-shaped weight with imprints of reed are to be found also at Vinča and in the find of Tiszaug-Tópart.⁷ The proportions of the major decorative elements of the 362 vessel fragments found in the pit are as follow: pinched, nail-imprinted ornament 29 per cent, imposed barbotine 5.5 per cent, spattered or smeared barbotine 5.6 per cent, incised net pattern 0.5 per cent, carved linear ornament 3.6 per cent, incised linear ornament 1.6 per cent, flattened wide canellure 2 per cent, painted pattern 0.2 per cent.

Pit 4 has an approximately trapezoid shape, its wall descends abruptly from a depth of 110 cm to 220 cm. In its interior we have uncovered several round or oval trough-like hollows, sharply distinguished from one another. It was filled up by an organic material mixed with humus, partitioned at the depth of 180 to 210 cm by a coherent layer of snails, amounting to a thickness

of 30 cm at places. This layer covered the whole surface of the pit. In the eastern half of the pit a medieval trench was filled up by earth of looser structure. The majority of the sherds were light brown, yellowish-brown or greyish. The varnished fragments of patched burning were found in a smaller number. The material of the fragments is mixed with chaff. The vessel shapes result from the various sections of the sphere. The cylindrical necks of the larger vases are varnished. The supports are solid, cylindrical, impressed in the centre, or ring-like. Nail impression is the most frequent ornamental element, beside that one finds the net pattern, the incised linear ornament, and the pattern produced by the imprint of reed or shell. A fragment is covered by a seal-like impresso ornament. Rustication is flattened, spattered or imposed. The material of the pit is sharply divided into two parts by the fragments of red-covered slips or burnished pottery respectively, uncovered in depths below 110 cm only. The rest of the ceramic material found here seems to be rather archaic. Dividing the finds of the pit on the basis of red-covered pottery into an upper and lower layer, the latter being the cultural stratum at the same time, the various ornaments assume the following proportions. We have found 2197 potsherds in the lower layer and 2820 in the upper one. Among these 15 and respectively 11.3 per cent are decorated with nail-pinching and its varieties (corn ear pattern), 0.9 and 1.5 per cent with shell impression, 0.04 and 0.3 per cent with reed impression, 1.8 and 1.9 per cent with net pattern, 0.4 and 0.8 per cent with incised linear ornament, 1.5 and 0.03 per cent are red-slipped. The cultural layer, identified with the upper stratum, yielded the fragment of a rough greyish vessel, made of a material mixed with chaff, having a globular body, a short cylindrical neck, a rim partitioned by finger impressions, showing the traces of vertically running blackish painted lines on the surface (Fig 11, 6).

In the ceramic material of the pit we have found fragments of vessels with several supports, lucernae and fragmentary animal heads.

Among the eight uncovered graves 4 and 8 belong to the Age of Great Migrations, grave 6 is of uncertain date, graves 1, 2, 3, 5 and 7 are Neolithic. The contracted skeletons, having an orientation East—West, lay in the filled-up soil of the pits, graves 3 and 7 at the bottom of the cultural layer. They contained no grave-furniture. According to a preliminary investigation by P. Lipták grave 5 may be supposed to have a nordoidic taxonomical character. The calotte found in grave 7 is also dolichoideic.

Judged by the unearthened objects and the archaeological material it is clear that the Körös group, a local variety of the find complexes of Starčevo-Criş-Körös character, cannot be regarded as a single uniform phase of the mentioned complex. The Pana finds testify the long evolution of the Körös group. Investigating the finds of pits 4 and 3, two clear-cut layers of this protracted development may be observed, whereas the material of the cultural stratum alludes to the existence of an eventual intermediate period, having scarce proofs yet but distinguishable from the finds of the mentioned pit by the pottery showing traces of painting in the first place.

The material of the lower stratum of pit 4 seems to agree with the pottery types occurring in the Vorsesklo layer in Thessalia. Similar features are the lack of painting, the red slip, the nail- and shell-impressed pattern, the fragment of impresso character, the varnished technique of vessels with patched burning, the majority of vase bottoms. In spite of the numerous analogies the publications of V. Milojević do not mention vessels with several supports, animal-shaped fragments and some variants of incised decoration, appearing in the Pana material. Without the autopsive analysis of the Vorsesklo finds

we cannot undertake to solve this problem, thus we just suppose the parallism of the layers, acknowledging a specific local development as well.

We are dating the finds of pit 3 to the earliest phase of Vinča-Tordos I (Vinča A) or rather exactly before the same, at an age parallel to the older phase of the Danilo-Kakanj culture. This period precedes the appearance of the black-topped, Urfirnis pottery (Vrsnik IV), the spiral painting (Leť III, Obrež) and the date of the Obrež finds, parallel to the Bükk—Szilmeš phase in their turn.

On the basis of the painted potsherds, we may conditionally identify the archaeological material of the cultural layer with the layers of Vrsnik I.—Gornja Tuzla VI b —Nosza—Karanovo Ia —Leť I. This stratum may be derived from the early phase of the settlement, as only a few potsherds came to light which might be characterized by the material of pit 3. It seems that this part of the settlement was used for a very short time during the youngest period.

The ceramic material of the Nosza-Gyöngypart settlement, almost co-eval with the date of pit 4 at Pana, differs from the latter in the appearance of the scarce painted pottery only. On the other hand, there are significant differences in the animal bones gathered at the two sites. At Nosza the typical animals of the plain (bustard, *equus hydruntinus*) were found, whereas at Pana they are lacking but there is a large number of water fowls. The same period yielded house foundations in several layers at Nosza, while there was nothing of this sort at Pana. Only further excavations may decide, whether the different ways of life, connected with the respective geographical environments, are amounting to a chronological difference or not. One cannot say at this moment, whether the painted pottery, revealing a more developed technical ability, is the product of the inhabitants or of wandering potters. A more exact chronological definition of the majority of the find complexes hitherto known of the local Körös group raises considerable difficulties, owing to the observations little known during the excavations and the sorting methods applied to the archaeological material. In spite of these difficulties we are decidedly against the attribution of the Körös group to the younger phases of the Starčevo culture. Our view is borne out by the Obrež finds too.²² If the Obrež material would be parallel to Starčevo II b, the Körös group would be co-eval with Starčevo III, following the former phase: in this case the testimony of the fragments found at Obrež and definitely parallel to the Bükk culture and the Szilmeš

finds would make the Körös group a sequel, or at least a contemporary of these cultures. This, however, is contradicted by both the stratigraphical observations hitherto made and all the indirect proofs. As a matter of fact, we are bound to suppose that the patterns of Körös-Starčevo character were surviving the appearance of the Vinča elements in the southern territories, while there were different Neolithic groups to the North of these already, the Obrež material being co-eval with these relatively late groups.

We are sure that the chronological sequence, established on the basis of the Pana finds, will gain in precision owing to the results of methodically executed recent excavations, nay we shall be able to distinguish several chronological levels exactly, just supposed at present. Our observations enable us to draw the following parallels between the main Körös-Starčevo-Criș find complexes and the levels of the Pana site:

I. Pana, pit 4, may be set on an equal basis with a part of the Vorsklo level and the finds of layer III of Crvena Stijena, owing to the lack of painting in the first place. Perhaps the Vaskút find belongs to this level too.

II. Owing to the scattered painting the finds of the cultural layer may correspond to the date of the Karanovo Ia—Vrsnik I—Gornja Tuzla VI b—Leť I finds and also with the layer III of Zelena Pečina. Among the Hungarian finds the publications bear out the attribution of the Kotacpart Vata-farm and Kopáncs Zsoldos-farm settlements to this level. In all probability further researches will enable us to prove the existence of an intermediate layer, characterized by the occurrence of painted pattern with arched lines.

III. The finds of pit 3 at Pana may be regarded as approximately co-eval with the youngest finds of Leť II, the oldest of Leť III, the youngest of Vrsnik III, the oldest of Vrsnik IV, the oldest of Gornja Tuzla V layers, and also with the early period of the Kakanj culture, on the basis of the double truncated cone-shaped vessels, the flattened ornament, the special rusticated ware and the plastic rib decoration. Among the Hungarian finds the Tiszaug-Tópart and the Szentes-Nagyjaksorpart finds reveal similarities. It is in this period that the special development of the various areas is the most prominent. Vinča elements, getting the upper hand more to the South, are much weaker in this territory; at a time when the Vinča culture has attained its full bloom, our area was occupied by the Tisza group, following the Szakálhát-Lebő level, already.

O. Trogmayer

A MAROSLELE—PANAI NEOLITIKUS TELEP GERINCES FAUNÁJA

A magyarországi neolitikum legkorábbi szakaszát képező Körös-kultúra lelőhelyein napvilágra került csontanyag igen ritkán jutott tudományos feldolgozásra. Eltekintve néhány, főként az első világháborút megelőző időkből származó s nem történeti zoológus által végzett meghatározástól,¹ mindössze egyetlen lelőhely (Hódmezővásárhely—Bodzáspart) igen kisszámú csontanyagának feldolgozása történt meg.² Ennek oka az, hogy Kutzián I. a Körös-kultúráról írt monográfiájának³ megjelenése óta nem került sor a kultúra lelőhelyein nagyobb szabású, modern ásatásra, mely feldolgozásra alkalmas, nagyobb mennyiségű csontanyagot eredményezett volna. Így állt elő az a helyzet, hogy a magyarországi őskori faunából éppen a kiindulási alap, a háziasítás és állattartás kezdeti időszakának anyagát ismerjük legkevésbé.⁴ (Egyébként külföldről is egyetlen, modern módszerekkel kiasott Körös-kultúrák lelőhely csontanyagának feldolgozása ismeretes, a Kolozsvár melletti Gura Baciului-ról.⁵) A Körös-kultúra faunájának ismerete elsősorban a vadászatból a háziasításba való átmenet első fázisait illetően, valamint az első háziállatoknak a közeli keleti háziasítási központokból hazánk területére való bekerülésével és az ennek nyomán itt is meginduló háziasítással és a legkorábbi magyarországi háziállatokkal kapcsolatban számít rendkívül fontosnak. Jelen feldolgozás éppen ezeknek a kérdéseknek egyikét-másikát kívánja a megoldáshoz közelebb vinni, a Trogmayer O. által 1963 nyarán Maroslele—Panán (Csongrád m.) feltárt, a Körös-kultúrába tartozó teleprészlet csontanyagának kiértekelésével.

Lelőhelyünkről mintegy 650 állatesont került elő, igen töredékes állapotban. A napvilágra került csontok közül 471 db volt meghatározható. Miután azonban a telepen az ásatás folyamán középkori és újkori beásások voltak megfigyelhetők, feldolgozásunkba csak azokat a csontokat vettük bele, melyek bolygatatlan neolitikus gödrökből vagy a gödrök olyan mély rétegeiből kerültek elő, melyeket a későbbi beásások nem zavartak meg (így pl. a 4. gödörnek a jól elhatároló, helyenként 30 cm vastag kagyló-csigaréteg alatti része). E kétségtől a Körös-kultúrából származó csontanyag⁶ 275 darabból áll, s az alábbi 32 fajba sorolható (az állatesontok mellett a telepen óriási mennyiségű csiga- és kagylóhéj került elő, melyek meghatározása folyamatban van):

Halak — Pisces	db
Harcsa — <i>Silurus glanis</i> L.	21
Hal — <i>Piscis</i> sp.	13

Csúszómászók — Reptilia	
Mocsári teknős — <i>Emys orbicularis</i> L. ...	3

Madarak — Aves⁷

	db
Kis vöcsök — <i>Podiceps ruficollis</i> Pall. ...	1
Búbos vöcsök — <i>Podiceps cristatus</i> L. ...	3
Gödény? — <i>Pelecanus</i> sp.?	1
Szürkegém — <i>Ardea cinerea</i> L.	1
Nagy kócsag — <i>Egretta alba</i> L.	2
Lagy lilik — <i>Anser albifrons</i> Scop.	3
Vadlúd — <i>Anser albifrons</i> Scop. s. <i>fabalis</i> Lath.	3
Tőkés réce — <i>Anas platyrhynchos</i> L.	4
Vadkacsa — <i>Anas</i> s. str.	1
Barátréce — <i>Aythya ferina</i> L.	1
Daru — <i>Grus grus</i> L.	1
Szárcsa — <i>Fulica atra</i> L.	2
Ezüstsirály — <i>Larus cf. argentatus</i> Pont. .	2
Varjú — <i>Corvus cornix</i> L. s. <i>frugilegus</i> L.	1
Madár — <i>Avis</i> sp.	1
Madarak összesen	27

Emlősök — Mammalia

a) Vad emlősök

Mezei nyúl — <i>Lepus europaeus</i> Pall.	3
Róka — <i>Vulpes vulpes</i> L.	3
Borz — <i>Meles meles</i> L.	1
Vadmacska — <i>Felis silvestris</i> Schreb.	3
Vaddisznó — <i>Sus scrofa fer.</i> L.	1
Óz — <i>Capreolus capreolus</i> L.	5
Gímszarvas — <i>Cervus elaphus</i> L.	1
Őstulok — <i>Bos primigenius</i> Boj.	8
Vad emlősök összesen	25
Vadállatok összesen	89

b) Házi emlősök

Eb — <i>Canis familiaris</i> L.	3
Sertés — <i>Sus scrofa dom.</i> L.	3
Juh — <i>Ovis aries</i> L.	127
Kecske — <i>Capra hircus</i> L.	
Szarvasmarha — <i>Bos taurus</i> L.	48
Házi emlősök összesen	181
Háziállatok összesen	181

c) Egyéb emlősök

Ember — <i>Homo sapiens</i> L.	5
Összesen	275

A fenti faunalistából látható, hogy — noha a lelőhelyünkről előkerült csontanyag kisszámú — a fauna

¹ Kisléghy-Nagy Gy., Arch. Ért. 25 (1905) 246—.; 27 (1907) 272.; 31 (1911) 161.; Krecsmárik E., Arch. Ért. 35 (1915) 13.; Banner J., Dolg 13 (1937) 33.; Kutzián I., A Körös-kultúra. Diss Pann II. 23. (Bp. 1944) 14.

² Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 9—24.

³ Kutzián, I., i. m. 22.

⁴ Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 81—.

⁵ Necrasov, O. Anal. Spint. al. Univ. „Al. I. Cuza”

d. Jasi. 7 (1961) 265—274.

⁶ Az ásatás régészeti eredményeit l. Trogmayer O. dolgozatában, ugyane kötetben.

⁷ A halcsontok meghatározását Berinkey László végezte, a madárcsontok meghatározásánál pedig Jánosy Dénes nyújtott értékes segítséget. Mindkettőjüknek ezúton mondok hálás köszönetet.

faji összetétele igen változatos: Maroslele—Pana az állatfajokban leggazdagabb magyarországi őskori telep.⁸ Telepünk faunájának fajokban gazdag volta elsősorban a madárfajok nagy számának köszönhető, más őskori lelőhelyeinken a madárcsontok ritkák, a madárfauna igen szegényes.⁹ Hiteles régészeti anyaggal bíró őskori lelőhelyeinken eddig összesen két madárfaj volt kimutatható, a barlangi lelőhelyek holocén rétegeinek nem teljes biztossággal datált faunájából is összesen csak 26 vad madárfajt lehetett kimutatni,¹⁰ s Svájcban, ahol pedig a történeti állattani kutatás igen nagy múltra tekinthet vissza, a neolitikus lelőhelyek összesített faunájában csak 25 madárfaj szerepel.¹¹

Az itt feldolgozásra került csontanyag kis száma miatt nem tartjuk célszerűnek, hogy a fauna quantitativ összetételét vizsgálva, abból messzemenő következtetéseket vonjunk le, illetve hogy azt megkíséröljük beilleszteni a már korábban vizsgált magyarországi őskori fauna-fejlődési vonalba.¹² Ugyanez ok miatt, de a lelőhely különleges fekvése miatt (lelőhelyük ui. a Tisza egykori árterének kis szigetén van) sem kívánunk a panai faunából a Körös-kultúra egészének quantitativ fauna-összetételére általános következtetéseket levonni. Faunánk kvalitativ összetételéből azonban néhány dolog önként következik. Ezek a következők:

1. Faunánkban a háziállatok közt nagy számban előforduló juh—kecske és szarvasmarha mellett a sertés ritksága azt a véleményünket látszik megerősíteni, hogy utóbbi háziállatfajunk hazánkba való bekerülése az előbbiekéhez képest fél fázissal elmaradt. A sertés a Körös-kultúra más telepein is igen ritka, vagy teljesen hiányzik, ami arra utal, hogy fáziskésése miatt a neolitikum legelején még nem tudott gyakorivá válni.

2. A vadállatfauna összetétele jól tükrözi a telep földrajzi helyzetét: a madárfajok egyetlen kivétellel (varjú) mind vízimadarak, melyeket a településen élt emberek a szigetet körülvevő mocsárvilágból ejtettek el. A vad emlősök közül az őstulok ugyan a ligetes sztyeppék állata, a mezei nyúl azonban már erősen az erdőkhöz kötött, a többi faj pedig mind erdei állat, s előfordulásuk a folyót kísérő galériaerdőkre vall. A fentiek szerint nem látjuk itt a neolitikum elejének száraz, meleg klímája miatt várható — és egyes lelőhelyeken meg is talált — faunaképet, amelyre a ligetes sztyeppék állatainak, így az őstuloknak nagyobb gyakorisága, esetleg kifejezetten sztyeppi alakoknak, mint pl. az *Equus* (*Asinus*) *hydruntinus*-nak¹³ előfordulása jellemző. Úgy látszik, hogy a telep emberei nagyobb távolságokra nem jártak el vadászni, a telep mocsaras környezetében pedig szárazsággal küzdő állatok természetszerűleg nem élhettek; nagyon valószínűnek látszik tehát, hogy Maroslele—Panán a Körös-kultúrának egy, a mocsári környezettől erősen befolyásolt faunatípusát találtuk, mely csupán lokális faciesnek fogható fel.

3. A vadászatnak lelőhelyünkön talált formája élesen eltér a hazai közép- és késő-neolitikus telepeken megszokottól. E telepeken ui. minden esetben egy, a háziasítással igen szorosan összefüggő vadászati forma figyelhető meg, melyre az jellemző, hogy elsősorban a háziasítható vadállatfajokat vadásszák. Ez a vadászati forma a korszak legfontosabb háziállata, a szarvasmarha vad ősenek, az őstuloknak vadászatára alapozott, s így e faj csontjai minden közép- és késő-neolitikus telepen a leggyakoribbak, a többi vadállat csontjai mellet-

tük jóval kisebb számban fordulnak elő.¹⁴ A Panán előforduló vadállatfajok nagy száma és az őstuloknak, mint háziasítható állatfajnak egyáltalán nem uralkodó szerepe viszont arra vall, hogy a Körös-kultúrában vagy legalábbis ezen a telepén még nem alakult ki a neolitikum vadászati formája, azaz még nem volt jelentősebb helyi háziasítás.

4. Faunánk összetétele az előbbiekkal szoros összhangban bizonyos mértékig módosítja a Körös-kultúra gazdálkodási ágainak viszonyáról alkotott eddigi elképzeléseinket. A sok háziállatcsont előfordulása alapján kétségtelennek látszik, hogy az állattartás már neolitikumunk kezdeti időszakában is jelentős szerepet játszott, a szintén nem lényegtelen vadászat azonban bizonyos átmenetet mutat a gyűjtögetés irányába. Erre utal már a vad madaraknak a magyarországi neolitikum későbbi időszakainak telepein nem tapasztalható nagy gyakorisága is, de emellett a halcsontoknak és főként a telep gödrei-ben ezerszámra található kagylók és csigák tömege. A madarászat maga sem tekinthető kifejezetten vadászatnak, s a halászat is közel áll a gyűjtögetéshez, őskori formáját pedig, mely főként a halaknak a kiszáradóban levő kiöntésekből való összegyűjtéséből állt (az őskori telepeken, így Panán is igen gyakori, olykor két mászat is elérő óriásharcsák stb. — véleményünk szerint — csakis így voltak kifoghatók), szinte a gyűjtögetés egyik különleges válfajának lehet felfogni. A kagyló- és csigahéjaknak a Körös-kultúra telepein talált tömegeiről csaknem minden szerző említést tesz,¹⁵ s — mint fentebb említettük — lelőhelyünkön is olykor 30 cm vastagságú csiga-kagyló-rétegek fordultak elő; a kagylók és csigák összegyűjtése táplálkozási célokra tehát igen jelentős lehetett.

Áttérve ezután az egyes fajok tárgyalására, megállapíthatjuk, hogy a harcsák (*Silurus glanis* L.) igen nagytestű egyedek képviselték. Az őskori telepeinken nem ritka mocsári teknősből (*Emys orbicularis* L.) plastrondarabok kerültek elő. Feldarabolása arra mutat, hogy telepünkön ették (teljes csontvázak előfordulása esetén ui. másodlagos bekerülésével is számolnunk kell, miután az állat téli álma idejére földbe ássa magát és ott gyakorlat elpusztul).

A madarak közül a kis vöcsök (*Podiceps ruficollis* Pall.) egy tibiával (h.: 65.8¹⁶), a búbos vöcsök (*Podiceps cristatus* L.) egy sérült os coracoideummal, humerusszal (h.: 94.2) és distalis tibiaféllal képviselt. Gödényre (*Pelecus* sp.) egy óriási proximális humerus-részlet esetében kell gondolnunk, meg kell azonban jegyeznünk, hogy a teleprek egy középkori beásással megzavart rétegében is előkerült egy hatalmas ulna, mely nagysága alapján csak gödénvből származhat. A gödények közül itt első sorban a *Pelecus onocrotalus* L. fajra gondolhatunk, mely a múlt században még költött Magyarországon, ma azonban már csak egyes, kóborló példányai vetődnek el hozzánk.¹⁷ A szürke gémet (*Ardea cinerea* L.) egy proximális humerusfél alapján határoztuk meg. A nagy kócsagból (*Egretta alba* L.) egy proximális ulnáfél és egy distalis tarsometatarsusfél került elő. A nagy lilik (*Anser albifrons* Scop.), e tömeges téli vendégmadarunk egy distalis tibiafél, distalis ulnáfél és sérült metacarpus alapján volt kimutatható, két sérült metacarpusról és egy tibiadarabról viszont nem lehetett eldönteni, vajon e fajból, vagy a hazánkon átvonuló és csak olykor áttelelő vetési lúdból (*Anser fabalis* Lath.) származik-e. Házikacsánk vad őse, a tőkés réce (*Anas platyrhynchos* L.) négy csont-

⁸ Összehasonlítás céljából említjük, hogy hazai neolitikus lelőhelyeink közül a legtöbb állatfajt felmutató Berettyószentmártonban 20 (Bökönyi, S., i. m. 54.), a bronzkoriak közül pedig Békés—Városerdőn 26 (Bökönyi, S., i. m. 67.—) faj fordult elő.

⁹ Bökönyi, S., i. m. 74.

¹⁰ Bökönyi, S., i. m. 76—.

¹¹ Hescheler, K.—Kuhn, E., Die Tierwelt der prähistorischen Siedlungen der Schweiz. *Tschumi, O.*, Urgeschichte der Schweiz. II. (Frauenfeld 1949.) 282—.

¹² Bökönyi, S., i. m. 86—.

¹³ Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 12—;

11 (1959) 79.; MFMÉ 1957.: *Necrasov, O.*—*Haimovici, S.*, Anal. Stiint. al. Univ. „Al. I. Cuza” d. Jasi. 5 (1959) 137—; 6 (1960) 355—.

¹⁴ Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 80, 86—.

¹⁵ Gubitz K., Arch. Ért. 25 (1905) 246.; *Krecsmárik E.*, i. m. 13.; *Kisléghy-Nagy, Gy.*, i. m. 161.; *Kutzián, I.*, i. m. 89.

¹⁶ A méretek az egész dolgozatban mm-ben értendők.

¹⁷ *Keve A.*, Magyarország madarainak névjegyzéke — Nomenclator avium Hungariae. (Bp. 1960) 13.

tal, egy-egy os coracoideummal (h.: 54.7), os coracoideum-darabbal, humeruszal (h.: 94.2) és proximalis humerusféllel képviselt. E faj ma is gyakori fészkelő, áttelelő, de tömeges átvonuló is hazánk területén.¹⁸ Egy további distalis tibiafélről csak annyi állapítható meg, hogy a szorosan vett Anas-nembe (úszó récék) tartozik, még leginkább a kendermagos récére (Anas strepera L.) emlékeztet. A barátréce (Aythya ferina L.) egy humerus (h.: 85.2) alapján volt meghatározható. A darut (Grus grus L.), ezt a múlt század végéig hazánkban is költő, ma azonban már csak átvonuló óriásmadarat egy metacarpus distalis fele képviseli. Szárcsából (Fulica atra L.) összetartozó os sacrum (a két medenceféllel) és femur (h.: 57.5), az ezüstsírályból (Larus argentatus Pont.) pedig egy tibia (h.: kb. 105) és egy tarsometatarsus (h.: 61.0) került elő, végül pedig a telepünkön előkerült egyetlen, nem vízhez kötött madárból, a varjúból (Corvus cornix L. s. frugilegus L.) egy metacarpust (h.: 46.8) találtunk.

Az előbbieken felsorolt madárfajok egy része igen ízletes húsú, más részének húsa azonban, miután nagyrészt halakkal táplálkoznak, mai ízlés szerint igen rossz, olykor (pl. a búbos vöcsök, szürke gém vagy ezüstsírály esetében) szinte ehetetlen. Ebből látható, hogy a telep lakossága nem lehetett bővében a hústápláléknak, ha ezek húsa is ráfanyalodott.

Az emlősök közül a mezei nyúl (Lepus europaeus Pall.) csontjai az őskori telepeken meglehetősen ritkák, vadászata csak a középkortól kezdve, a többi vadállat-faj megritkulásával vált jelentősebbé. Az őskori nyulak testnagyságáról a kevés lelet miatt nem sokat tudunk; lelőhelyünk nyúlcsontjai kistestű állatból származnak.

A róka (Vulpes vulpes L.) nem ritka vadja Európa őskori telepeinek: Rüttimeyer szerint ették.¹⁹ Ugyanő kiemeli a svájci őskori rókák kistestű voltát,²⁰ melyet azóta számos szerző, így legutóbb Jéquier is megerősített.²¹ Ezzel szemben Degerből semmi különbséget sem talált a dán őskori és recens rókák közt,²² úgy látszik tehát, hogy e téren helyi különbségek fordulhatnak elő. A Panán előkerült rókasontok a svájciaknál nagyobb testű állatokra utalnak.

Méretek:

Scapula

Legnagyobb hossza	Legnagyobb szélessége	Collum scapulae legkisebb szélessége	Angulus articularis szélessége	Facies articularis mélysége
81.5	55.5	13	15.3	10.4

Femur

Distalis epiphysis szélessége 22, Distalis epiphysis mélysége 21.5.

Tibia

Proximalis epiphysis szélessége 22, Proximalis epiphysis mélysége 21.

Az őskori telepeken elég gyakori borzot (Meles meles L.), melyet szintén ettek, Panán egyetlen csont képviseli, és pedig egy humerusdarab (egy középkori beásással

zavart rétegből viszont előkerült egy atipikus, medián taraj nélküli koponya). A humerusdarab alapján az állat nagyságáról mitsem mondhatunk.

A vadmacska (Felis silvestris Schreb.) az európai őskori lelőhelyeken különösebben gyakori sohasem volt. Nagysága az egyes területeken igen változó lehetett, valószínűleg főként a klímától függően. Miután panai anyagunkban egy fiatal egyed csontjai fordulnak elő, az állat testméreteire nem következtethetünk.

A vaddisznó (Sus scrofa fer. L.) őskori telepeink négy legjelentősebb vadállatának egyike.²³ A szubfosszilis vaddisznók nagy testű volta Rüttimeyer óta közzismert.²⁴ Pira az őskori és mai vaddisznók közt koponyatani különbségeket is látott,²⁵ Herre azonban kimutatta, hogy csupán nagyságkülönbségről van szó.²⁶ Hazai őskori vaddisznóink különlegesen nagy testű voltára magunk mutattunk rá, megállapítva, hogy azok egyes esetekben nagyságra 25%-kal is felülmúlják a mai világ-rekorder-trófeákat.²⁷ A Panáról egyetlen vaddisznó-csontként előkerült atlasdarab is igen nagy testű egyedből származik.

Az őz (Capreolus capreolus L.) a Körös-kultúra valamennyi lelőhelyén előfordul, csontjain kívül egy edényen agancsának ábrázolását is ismerjük.²⁸ A szubfosszilis őzek testnagysága a maiaknál átlagosan nagyobb volt, s az őznél a neolitikumtól napjainkig tartó megkisebbedési folyamat mutatható ki.²⁹ A Maroslele—Panán előkerült őzcsontok közt általában a közepesnél nagyobb testű egyedek maradványait találjuk, az egyik metacarpus azonban — noha distalis epiphysise levált, tehát nem teljesen kifejlett (subadultus) állaté — 25.5 mm-es proximalis szélességével az irodalom egyik legerősebb egyedéből származik.

Méretek

Mandibula

Magasság a P_1 -nél	Magasság a M_1 -nél	P_1-P_3
16	18	27

Metacarpus

Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége
25.5	13.5	— 22	19	10.5 10	— 14.8

Az európai őskor egyik leggyakoribb vadállatát, a gimszarvast (Cervus elaphus L.) mindössze egyetlen metatarsusdarab képviseli, melyből sem az állat korára, sem pedig testnagyságára nem tudunk következtetni.

A hazai neolitikum egyik „vezérkövülete”,³⁰ az őstulok (Bos primigenius Boj.) — mint fentebb is láttuk — lelőhelyünkön is a leggyakoribb vadállatnak számít, azon-

¹⁸ Keve A., i. m. 19.

¹⁹ Rüttimeyer, L., Neue Denkschr. d. Allg. Schweiz. Ges. d. Gesamt. Naturwiss. 19 (1862) 22.

²⁰ Uo.

²¹ Boessneck, J.—Jéquier, J.—P.—Stampfli, H. R., Seeberg Burgäschisee-Süd. 3. Die Tierreste. (Bern 1963) 37.

²² Degerböl, M., Danmarks pattedyr i fortiden. (København 1933) 627.

²³ Bökönyi, S., i. m. 86.

²⁴ Rüttimeyer, K., i. m. 28—.

²⁵ Pira, A., Zool. Jahrb. Suppl. 10 (1909) 281.

²⁶ Herre, W., Verh. d. Deutsch. Zool. in Kiel, 1948.

(Leipzig 1949) 326.

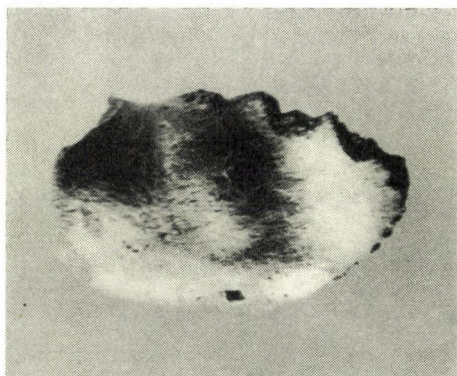
²⁷ Bökönyi S., Az alföldi korarézkor gerinces faunája. Sajtó alatt.

²⁸ Török Gy., Dolg 11 (1935) 238, XXI. t.

²⁹ Boessneck, J., Zeitschr. f. Säugetierkunde. 21 (1956) 121—; Requate, H., Schr. d. Naturwiss. Ver. f. Schlesw.-Holst. 28 (1956/37—; Lehmann, E. v., Zeitschr. f. Jagdwiss. 3 (1957) 53—; 6 (1960) 51—.

³⁰ Az őstulok magyarországi gyakoriságára vonatkozóan l. Szalay, B., Zool. Ann. 1915, 18—; Ud., A magyar őstulok. Kéziratban. 12—; Bökönyi, S., i. m. 79—; Acta Arch. Hung. 14 (1962) 182—.

ban neolitikus telepeinken megszokott gyakoriságától messze elmarad. Anyagunkban kizárólag végtagsontjai fordulnak elő, melyek csaknem mind töredékesek, s közülük csak egy epistropheus, egy distalis humerusfél és egy astragalus mérhető. Mindhárom mérhető csont kisebb testű őstulokból származik, a nem mérhető csontdarabok közt azonban egy-két igen nagy testű egyedből származó is akad.



1. kép. Koponyarészlet. Juh—*Ovis aries* L.
рис. 1. Обломок черепа овцы
Fig. 1. Détail de crâne. Mouton—*Ovis aries* L.

Méretetek

Epistropheus

Ív hossza	Dens hossza	Dens szélessége	Cranialis ízületi felület szélessége	Cranialis ízületi felület mélysége
64	30	51	117*	70*

Humerus

Distalis epiphysis szélessége 95.*

Astragalus

Legnagyobb hossza	Legnagyobb szélessége	Legnagyobb mélysége
83	58	48.5

Az eb (*Canis familiaris* L.), mely Európában a legkorábbi háziállatnak számít,³¹ lelőhelyünkön a sertés mellett a legritkább háziállatfajunk. A mezolitikum végén és a neolitikumban Európa-szerte egy kistestű, spicc-szerű eb volt általánosan elterjedve, melyet Rüttimeyer tőzegebnek (*Canis familiaris palustris*)³² nevezett el. Rüttimeyer megállapítását azóta egész sor szerző megerősítette, s panai leleteink alapján is — noha koponya-

anyaggal nem rendelkezünk — erre a kis testű típusra következtethetünk.

Méretetek

Humerus

Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége
21	9	29	9.4

A sertés (*Sus scrofa* dom. L.) — mint fentebb említettük — lelőhelyünkön rendkívül ritka: mindössze három csontja fordul elő. Az őskori házisertések igen kis testűek, úgyhogy csontjaik jól elkülöníthetők a nagy testű vaddisznókétól. Ez a háziasítás okozta nagyságcsökkenés azonban az őskor után sem állt meg, ellenben egészen a középkorig folytatódott (bár, természetesen, előfordultak helyi különbségek, melyek a vad és házisertés testnagyságú helyi formáiból való háziasítására, a házi- és vaddisznók közti keresztezésekre, valamint az eltérő tartási és takarmányozási viszonyokra vezethetők vissza), s csak a középkor végétől kezdve figyelhető meg növekedés;³³ a vaddisznók testnagyságát házisertéseink csak a múlt században érték el, ma viszont már messze túlszárnnyálják.³⁴ A Maroslelén előkerült sertés csontok közül kettő kis testű állatból (az egyetlen mérhető csont, egy tibiadarab legkisebb szélessége 16,8, legkisebb mélysége pedig 12 mm) származik, a harmadik, egy koponyarészlet pedig nagy testű, talán nemrég háziasított állatra, vagy házi- és vaddisznó közti keresztezési termékre vall.

A dolgozatunk elején közölt faunalistában a juh- és kecskecsontokat az ismert elkülönítési nehézségek miatt együtt említettük. Az e közös csoportba sorolt csontok közül biztosan juhból 16 db származik, míg biztosan kecskéből származó csont nem fordul elő.

Két kis házi kérődzőnk közel egy időben vált háziállattá (a juh Észak-Irakban,³⁵ a kecske Jerikóban³⁶ és Qalat Jarmóban,³⁷ újabban egy balkáni korai domesztikációs centrumot is feltételeznek),³⁸ s az első háziasítás után elég gyorsan — legalábbis a juh, mely Thesszália praekerámias neolitikumából már kimutatható³⁹ — szétterjedtek. Egyébként a háziasítás a juhon bizonyos, ma még nem teljesen tisztázott megkisebbedési folyamat mellett három irányban hatott: kialakult a szarvatlanság, az eredetileg vadasszínű juhok fehér szint öltöttek, a durva felszőröket pedig üregegyes gyapjuszálalak váltották fel. A három változás természetesen nem jelentkezett azonnal és egyidejűleg; a Maroslele—Panán előkerült juhmaradványokból e változások kialakulásának sorrendjére vonatkozóan nyerhetünk értékes felvilágosítást. Lelőhelyünkön ugyanis előkerült egy kis lapos, enyhén háromélű szarvcsapdarab, de emellett két szarvatlan juhból származó homlokcsont is (1—2. kép), mindkettő zavartalan neolitikus rétegből (az egyik a negyedik gödör bolygatatlan, 30 cm-es csiga-kagylórétege alól). E két koponyarészlet a szarvatlan juhok eddigi ismereteink szerint legkorábbi előfordulását jelentik (a negyedik gödör, melyből előkerültek, a Körös-

³¹ Fraser, F. S.—King, J. E., PPS 9 (1950) 128.; Degerböl, M., Vidensk. Medd. fra Dansk. Nathist. Foren. 86 (1928) 83—; PPS 28 (1961) 35—; Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol. 76 (1961) 334—; La Baume, W., Wiss. Abh. d. Deutsch. Akad. d. Landw. zu Berlin. 61/ (1953) 54.

³² Rüttimeyer, L., i. m. 60.

³³ Boessneck, J., Stud. an vor- u. frühgesch. Tierrest. Bayerns. II. (München 1958) 95—.

³⁴ Wiarda, H., Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol. 63 (1954) 339—.

³⁵ Reed, C. A., Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol. 76 (1961) 34.

³⁶ Zeuner, F. E. Palest. Explor. Journ. 87 (1955) 70—.

³⁷ Reed, C. A., Stud. in anc. orient. civil. 31 (1960) 119.

³⁸ Radulesco, C.—Samson, P., Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol. 76 (1962) 282—.

³⁹ Boessneck, J., Die Tierreste aus der Argissa-Magula. Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. (Bonn. 1962) 28—.

kultúra legrégibb fázisába tartozik⁴⁰), s arra mutatnak, hogy a juhnál a szarvatlanság a legkorábban megjelenő domesztikációs tünet. Csak jóval ez után következhetett a kifehéredés, illetve a gyapjúsálak megjelenése, a rézkor végén vagy a bronzkor kezdetén (ekkor történik Európa-szerte az áttérés a bőrruházkodásról a gyapjúruházkodásra⁴¹), bár nem mindenütt, mert pl. a pazyryki i. e. 5. sz.-i kurgánokból előkerült juhőr még felszőrös.⁴²

A panai juhok közt tehát valószínűleg szarvált kosok és szarvatlan vagy csökevényes szarvú nőstények egy-

aránt előfordultak. Egyébként e juhok, mint azt egész sor európai és közelkeleti neolitikus lelőhely juhaival való összehasonlítás mutatja,⁴³ az európai neolitikus juhok nagyság-variációjába esnek. Marmagasságuk — Zalkin módszerével⁴⁴ számítva — 58,3, illetve 62,6 cm, az előfordult egyetlen, teljes hosszában megmaradt metacarpus, illetve metatarsus hossza alapján. Feltűnő egyébként, hogy a csontok legnagyobb része fiatal, vagy nem teljesen kifejlett állatokból származik, ami a juh kizárólagos húshasznosítását mutatja.

Méretetek (Juh—Ovis aries L.)

Metacarpus

Hossza	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége
120 —	19,5 21*	11,5	22 —	15 16*	8,3 —	14,3 —

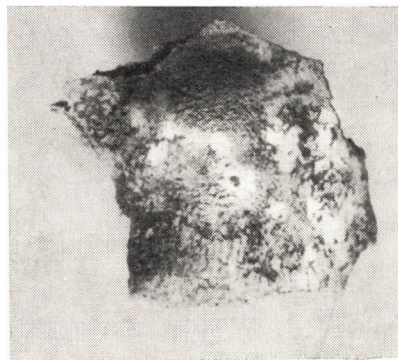
Metatarsus

Hossza	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége
134 — — — — — —	19,7 21 17,7 18,5 19,5 20 18	11,8 — 9,7 10,5 — — 11*	23,2 — — — — — —	20,3 20 16,7 18,8 19,8 20,3 18,7	9,4 — 8,4 9,8 — — 9	15,4 — — — — — —

A szarvasmarhából (*Bos taurus* L.), a hazai őskor legjelentősebb háziállatából telepünkön 48 csont került elő. A jelenlegi ismereteink szerint először i. e. 5000 körül (de minden valószínűség szerint már korábban) Észak-Irakban háziasított szarvasmarha a praeekrámiás neolitikum idején került be Európába,⁴⁵ s itt a helyi vad alapanyagból hamar megindult a háziasítása.⁴⁶ A Körös-kultúra minden lelőhelyén a leggyakoribb háziállatok közt emlegetik a szarvasmarhát,⁴⁷ s a hőmező-vásárhely — bodzásparti szarvasmarha-csontokról az is megállapítható, hogy azok nagy testű, egy-két nemzedékel korábban háziasított állatokból származnak.⁴⁸

A Maroslele—Panáról előkerült szarvasmarha-csontok között két szarvcsapdarab van, melyek hosszúak, vastagok, enyhén hajlottak (3—4. kép), s mint ilyenek ún. primigenius-típusú állatokból, tehát az őstulok közvetlen utódaiból valók. A végtagscsontok közt csupa nagy testű egyed maradványai fordulnak elő, melyek a magyarországi neolitikus szarvasmarhák variációs szélességének⁴⁹ felső felébe esnek, néhány csont pedig, így egy metacarpusrészlet, nagyságára az őstulok és a házimarha között álló állatokból származik, mely tény az őstulok helyi háziasítására, vagy a házi- és vadmarhák közti keresztezések előfordulására mutat.

A szarvasmarhacsontok között előfordul egyébként egy mandibulárészlet, melyen hullámos fogkopás lát-



2. kép. Koponyarészlet. Juh — *Ovis aries* L.
рис. 2. Обломок черепа овцы
Fig. 2. Détail de crâne. Mouton — *Ovis aries* L.

ható, annak bizonyítékául hogy szarvasmarháinknak ez a fogak anyaga egyenetlen szilárdsága miatt létrejövő fogrendellenessége már a legkorábbi házimarháknál is előfordult.

⁴⁰ L. Trogmayer Ottó ugyane kötetben megjelenő dolgozatát.

⁴¹ Tschumi, O., i. m. 602.

⁴² Ryder, M. L., The Austral. Journ. of Sci. 24 (1961) 248.

⁴³ Az összehasonlítás irodalmát l. Bökönyi S., Die Wirbeltierfauna der Siedlung bei Salgótarján—Pécskö. Acta Arch. Hung. Sajtó alatt.

⁴⁴ Zalkin, V. I., Bjull. Moszkovszk. Obscs. Iszpít. Prirod. Otd. Biol. 66 (1961) 115—132.

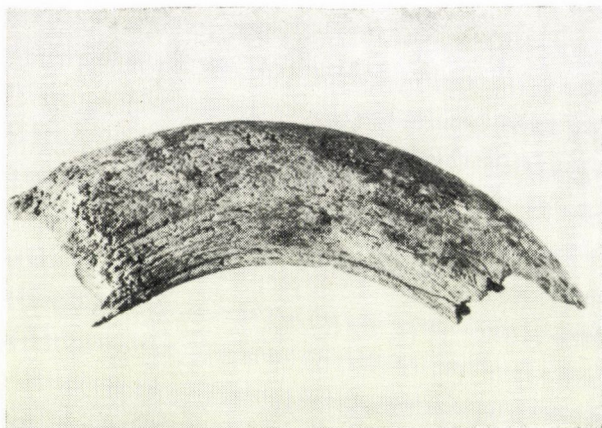
⁴⁵ Boessneck, J., i. m. 30.

⁴⁶ Bökönyi, S., i. m. 202—.

⁴⁷ Kisléghy-Nagy Gy., Arch. Ért. 27 (1907) 272.; 31 (1911) 161.; Gubitz K., i. h.; Krecsmárik E., i. h.; Banner, J., i. h.; Kutzián, I., i. m. 14.; Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 10—; Necrasov, O., i. m. 266.

⁴⁸ Bökönyi, S., i. m. 11—.

⁴⁹ Bökönyi, S.—Kubasiewicz, M., Neolithische Tiere Polens und Ungarns in Ausgrabungen. I. Das Hausrind. (Budapest—Szczecin 1961) 27—.



3. kép. Szarvesapdarab. Szarvasmarha — *Bos taurus* L.
рис. 3. Обломок основания рога.

Fig. 3. Morceau de corne. Beuf — *Bos taurus* L.

Méreték

Szarvesap

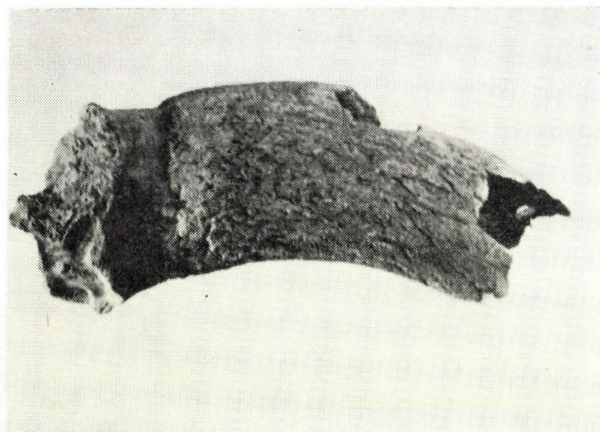
Legnagyobb átmérő	Legkisebb átmérő	Basis-körméret
64	53	185
67	53	187

Epistropheus

Dens hossza	Dens szélessége	Craniális ízületi felület szélessége	Craniális ízületi felület mélysége
25	49	99,5	57,5

Radius

Distalis epiphysis szélessége	Distalis epiphysis mélysége
76	48



4. kép. Szarvesapdarab. Szarvasmarha — *Bos taurus* L.
рис. 4. Обломок основания рога.

Fig. 4. Morceau de corne. Bœuf — *Bos taurus* L.

Metacarpus

Proximalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége
68*	36*

Os phalangis III

Legnagyobb hossza	Legnagyobb szélessége	Legnagyobb mélysége
77	37	37
81	41	47

Ezeket a következtetéseket vonhattuk le a Maros-lele—Panán feltárt Körös-kultúrák teleprészleten előkerült állatsontanyag vizsgálatából. Mint azt a bevezetőnkben is említettük, a feldolgozásra került csontmaradványok kis száma és a telep különleges földrajzi helyzete eleve kizárta általános érvényű következtetések levonását, azonban azt hisszük, hogy a kapott eredmények közelebb visznek korai neolitikus gerinces faunánk és legkorábbi háziállataink megismeréséhez.

Bökönyi Sándor

ПОЗВОНОЧНЫЕ ЖИВОТНЫЕ НЕОЛОТИЧЕСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ МАРОШЛЕЛЕ—ПАНА

Резюме

В открытой О. Трогмайером части поселения близ Марошлеле—Пана культуры Кёреш летом 1963 г. (данная культура является самой ранней культурой венгерского неолита) найдено 275 остатков костей животных, пригодные для определения, представляющие собой 32 вида животных. (Перечень фауны см. в венгерском тексте.)

Состав фауны хорошо отражает географическое местоположение поселения, расположенного на небольшом острове старой поймы р. Тиссы: здесь часто встречаются рыбы, болотные черепахи, кроме одного вида все водоплавающие птицы, а дикие млекопитающие являются жителями прибрежных лесных полос.

Из всех обитающих здесь диких животных особенно обращает на себя внимание лань. Её метакарпальная

часть проксимальной шириной в 25,5 мм доказывает существование здесь самого крупного индивидуума, известного из литературы.

Из домашних животных чаще всего встречается группа овец и коз (наличие коз с абсолютной точностью не доказано), крупный рогатый скот и, в самом конце, свиньи и собаки. Собака, свинья и овца представлены мелкими, а крупный рогатый скот — крупными индивидуумами. Относительно крупного рогатого скота и свиней можно предположить, что они были одомашнены в данном месте. Среди костей овец найдены два фрагмента черепа двух безрогих овец, которые, по известным до сих пор нам данным, являются самыми ранними находками безрогих овец.

Ш. Бёкёни

THE VERTEBRAL FAUNA OF THE NEOLITHIC SETTLEMENT AT MAROSLELE—PANA

Summary

In the summer of 1963 O. Trogmayer has uncovered a part of a settlement, belonging to the first period of the Neolithic Age in Hungary, at Maroslele-Pana, county Csongrád. 275 of the animal bones unearthed in course of the excavation were suitable for identification, the number of species amounts to 32 (2 fishes, 1 reptile, 15 birds, 8 wild and 5 domestic mammals and the man; see the Fauna List in the Hungarian text). Besides some fish bones not yet identified a large number of snails and shells have come to light. Considering the defined 32 species, this site is the one yielding the largest number of species in Hungary.

The fauna mirrors the geographical situation of the settlement well. The site is situated in a small island of the one-time inundation area of the Tisza, the numerous fishes, the European pond tortoise allude to the neighbourhood of water at the first sight; nay the fact that the occurring species of birds are all water fowls with a single exception, makes a surrounding large water surface and morass doubtless. With the exception of the Urus, the wild mammals are all sylvan animals which may have found good conditions of living in the gallery woods flanking the river. Another proof of the marshy surroundings is furnished by the lack of an expressedly steppe species of ass, the *Equus (Asinus) hydruntinus* Reg., occurring in the sites of the Körös culture at several occasions.

The composition of the fauna bears out the conclusion that animal-breeding played an important part in the economy of the Neolithic man as early as in the oldest period, beside the equally significant hunting; the form of the latter differed, however, from that of the Upper Neolithic settlements, based on the hunting of domesticable species and laying the foundations of domestication. Perhaps there was no significant domestication in the earliest period. Judged by our fauna, food-gathering was by no means negligible in the economy of the earliest

Neolithic man. (In a certain sense we may include bird-catching, the prehistoric form of fishing, *i.e.* gathering fish from the dried-out inundations, and also the collecting of snails and shells, forming layers sometimes 30 cm thick in our settlement.)

Almost all species of birds are identified here for the first time on the basis of an entirely authentic and archaeologically exactly dated material of Hungarian Prehistory. For the rest a part of them are unsuitable for consumption according to our taste, proving that, in this age, man suffered from the scarcity of meat and was forced to make the best of them. All the occurring species of mammals are to be regarded as meat, their broken-up bones furnish the proof of this. Their size surpasses the medium generally, with the exception of the small-sized hare and the roe; the metacarpus of 25.5 mm proximal breadth is derived from one of the strongest individuals of the latter, known in literature.

Among domestic animals the dog, the pig and the sheep are represented by small-sized individuals (it is not possible to identify the goat with certainty, but portrayals in other sites of the culture prove its existence), the cattle has large size usually. Among the remains of sheep we find a small horn-core in the shape of a flattened triangle and two portions of the skulls of hornless sheep. The latter are the earliest finds of hornless sheep according to our present knowledge. Such an early occurrence of the lack of horns shows that this feature of the domestication of sheep preceded the appearance of white colour or the woollen hair by far. Among the cattle bones there are two long, thick horn-cores of the primigenius type, together with several bones, situated between the domestic and wild cattle as to their sizes and exterior features. They allude to the local domestication of cattle or the presence of domestic cattle—wild Urus bastards respectively.

S. Bökönyi

AZ IMPORTÁLT TERRA SIGILLATÁK FORGALMA PANNÓNIABAN

A sigillatakutatás pannóniai viszonylatban is számos megoldatlan problémával áll szemben. Többek közt szükség lenne a legújabb kutatás eredményeinek birtokában vizsgálat alá venni a számba jöhető anyagot, az egyes műhelyek időrendi kérdésének pannóniai vonatkozásait elemezni, tisztázni a kereskedelem főbb útvonalaait, az egyes periódusokban elért intenzitását, nem utolsósorban provinciánk szerepét a birodalom kereskedelmi vérkeringésében és a barbaricum felé irányuló export tekintetében. E kérdések megoldása elsősorban az anyagközlés viszonylagos hiányába ütközik, hisz az értékes műhelymonográfiákon kívül, mint amilyen Nagy Lajosnak a sisciai¹ vagy Kiss Katalinnak az aquincumi, ill. western-dorfi² műhelyekről írt tanulmánya, alig egy-két lelőhely sigillataanyagát ismerjük. Közülük Juhász Györgyi értekezése³ az azóta is állandóan növekvő leletek miatt nem tekinthető teljesnek, ugyanúgy töredékesnek kell értékelnünk Carnuntum viszonylatában a Carn. Jahrbuch köteteiben közölt anyagot is. Savaria, Scarbantia, Siscia, Emona leleteiről viszont csak mellékesen kapunk tájékoztatást egy temető v. telepásatás eredményeinek ismertetése keretében.

A másik nehézséget az jelenti, hogy a múzeumainkban levő darabok nagyobbik része szörványként került a gyűjteményekbe, így régészeti megfigyelések egész sora veszett el számunkra, amelyek támpontot nyújthatnának problémáink megoldásához. Ennek hiányában pedig nehéz feleletet adni olyan kérdésekre, mint az egyes műhelyek termékeinek előállítás, forgalmi és használati ideje közti különbség vagy a felvevő piacokért folytatott harc állása az egyes időszakokban. Az alábbiakban természetesen nem oldhatjuk meg valamennyi feladatunkat, csupán néhány kérdés felvetése kapcsán szeretnénk új adatokat nyújtani a további kutatásnak, hogy majd újabb leletegyüttesek ismertetése mondja ki a végső szót fontosabb gazdaságtörténeti következtetésekben. Éppen ezért sem adatainkban, sem lelőhelykatalógusunkban nem törekedhetünk a teljességre, hiszen ez a provincia egész anyagának közlését, pontos meghatározását tenné szükségessé.

I.

A sigillatabehozatal provinciánkba már a foglalás korában kezdetét veszi. A dunántúli anyagban nem sikerült ugyan felismernünk a legkorábbi és legnagyobb itáliai műhely — az iparágat művészi színvonalra emelő *Arretium* — áruit, a délnyugat-pannóniai városok le-

letegyüttesei azonban több példányt szolgáltatnak. Ezeket — a bélyegek szerint — L. Titius,⁴ P. Clo (Pro),⁵ és L. Avilius⁶ köre készítette. A késői arretiumi fazekasok működési ideje az időszámításunk kezdete utáni első évtizedekre tehető,⁷ bár ennek meghatározása csak relatíve lehetséges. Nagyjából Augustus uralkodásának végén volt üzemben az a Cornelius-műhely is,⁸ amelynek egyik terméke a birodalom akkori határain kívül Dévényben⁹ került felszínre (ugyanazon a helyen később ellenerőd épült), míg az Arretiumhoz közel álló Sariusok műhelyének egyik gyártmányát Sisciában találták.¹⁰ A sigillatabehozatal kezdetének tehát Augustus uralmának végét, illetve Tiberius korát vélhetjük, megindulásának okát pedig az első légiós táborok létrejöttével (Emona, Poetovio) és városi rangú települések alapításával (Colonia Iulia Emona) magyarázhatjuk.

A csekély arretiumi edényen kívül provinciánkban megtalálható az *észak-itáliai* domborműves kerámia is, amely még az I. sz. második felében is tud piacterületet szerezni.¹¹ Legjelentősebb mesterei, Rasinius Pisanus és Sex. Mu/ /Fes/ /¹² Arretium hagyományait folytatják.¹³ A nagy itáliai fazekascentrumnak a provinciák ipari előretörése miatti lehanyatlása után, az i. sz. 1. sz. második harmadában több kis műhely alakul Észak-Itáliában, amelyek létüket az újonnan provinciává szervezett Noricum és Pannónia importigényének köszönhetik. A korai galliai manufaktúrák ezekre a területekre a nagy távolság miatt csak nehezen juttathatták el készítményeiket, így az egyszerű, legfeljebb felrakott mintákkal díszített csészéket, tálakat készítő műhelyek tudtak piacterületet szerezni a Duna-vidéken. Termékeiket a kutatás sokáig „póvidéki áru” néven foglalta össze.¹⁴ Provinciánk korábban póvidékinek nevezett leletanyaga azonban valójában tipológiailag két, időrendileg három csoportra osztható. Meg kell különböztetnünk:

1. a felrakott díszű tálakat, csészéket,
2. a barbotindisztes Drg. 35 v. 36 formát mutató csészéket, amelyek nincsenek névbélyeggel ellátva. (Nem tévesztendő össze a hasonló típusú levéldisztes galliai csészékkel).¹⁵

Utóbbiak feltételezhetően későbbiek, mint az előbbi csoporthoz tartozó készítmények.¹⁶ Időben az 1. pont alatt jelölt anyag is két részre bontható. A korábbiak L. Gellius és körének gyártmányai, a későbbiek L. Mag. Virilis köre vallhatja magáénak. (Nincs kizárva azonban, hogy a barbotindisztes csészék is az ő kezűkből kerültek ki.) A tessini temetőben egy kivételtől eltekintve a kétfajta áru nem került elő ugyanabból a sírból, noha

¹ Nagy L., *BpR* 14 (1945) 324.

² Kiss K., *Arch.*, *Ért.* (1946—48) 219.; *Ua.*, *DissPann* II. 10 (1938) 190.

³ Juhász Gy., *DissPann* II. 3 (1936).

⁴ Comfort, H., *Acta Fautorum Rei Cretariae Romanae* II. (1959) 7.

⁵ *Uo.* 8.

⁶ Abramic, M., *Poetovio, Führer durch die Denkmäler.* (Wien 1925) 91.

⁷ Dragendorff, H. — Watzinger, C., *Arretinische Reliefkeramik.* (Reutlingen 1948) 159.

⁸ *Uo.* 163.

⁹ Krížek, F., *Acta Fautorum Rei Cretariae Romanae* I. (1958) 19.

¹⁰ *CIL* III 12014, 220

¹¹ Klumbach, H., *JRGZ* 3 (1956) 117.

¹² Comfort, H., *PW Suppl.* VII. 1317.

¹³ Comfort, H., *AJA* 40 (1936) 446.

¹⁴ BRGK 7(1915) 13. Ohlenroth, L., *BRGK* (1934—35) 240.; Wiesinger, F., *Carinthia* (1942) 11.

¹⁵ Wiesinger, F., i. m. 11.

¹⁶ Minusio-Cadra 31. sir Nero érem. Általában Q. S. P. edényeivel kerül elő. Simonett, Ch., *Tessiner Gräberfelder.* (Basel 1941) 163.



I. kép. Terra sigillata-lelőhelyek Pannoniában
 рис. 1. Местонахождения керамики типа terra сигиллата на территории Паннонии
 Fig. 1. Sites de terres sigillées en Pannonie

L. Mag. Virilis neve ötvenszer, L. Gelliusé pedig százszor tűnik fel az itt talált edényeken.

Az időbeli különbséget a piacterületek is jól mutatják. Gelliusnak¹⁷ számos készítménye jött felszínre Magdalensbergen, a későbbi csoport mestereinek munkáit azonban nem találták.¹⁸ Karnitsch¹⁹ és Lamboglia²⁰ nagyjából egyező keltezését téve magunkévá, Gellius működését Tiberius–Claudius (esetleg Nero) korára kell tennünk, időben tehát pontosan követi a késő arretiumi mestereket. Árui még csak a provincia legromanizáltabb részén terjedtek el, ahol a legkorábbi légiós táborok (Emona, Poetovio, Siscia, Carnuntum), illetve veteránkolóniák létesültek (Savaria).

A következő évtizedekben, Claudius korától kezdődően provinciánk piacait a későbbi mestercsoport (a tulajdonképpeni póvidéki) árui uralják. A korábbi edénytípusokhoz képest ezeket tömegárúnak nevezhetjük, előállításuk gyorsaságát biztosította a felrakott díszek készítésére szolgáló negatív is.²¹

A leggyakrabban jelentkező póvidéki mesterek névbélyegei a következő lelőhelyeken kerültek elő:

L. Mag. Virilis (L. M. V.)

Libarna (C. I. L. V. 8115, 106.)

Minusio Cadra (Simonett, Ch., Tessiner Gräberfelder.

¹⁷ Simonett, Ch., i. m. 15.

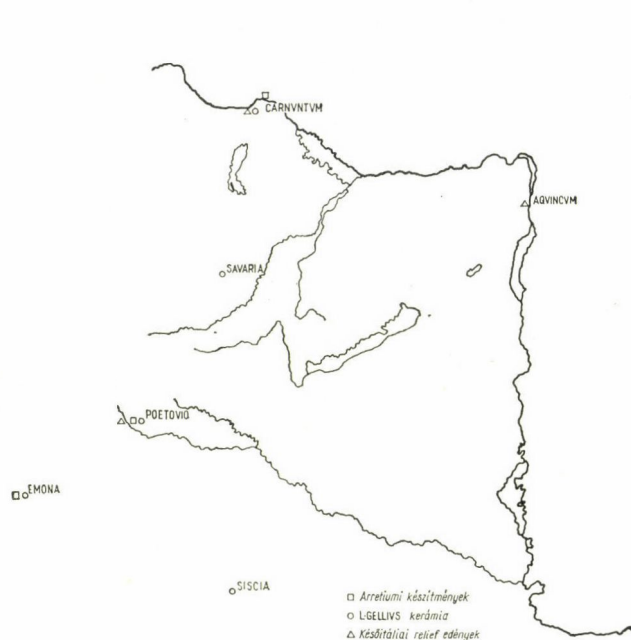
¹⁸ Egger, R., Carinthia I. 139 (1949) 25; 142 (1951) 54; 143 (1953) 54; 145 (1954) 25; 146 (1955) 35

¹⁹ Karnitsch, P., Die Reliefsigillata von Ovilava.

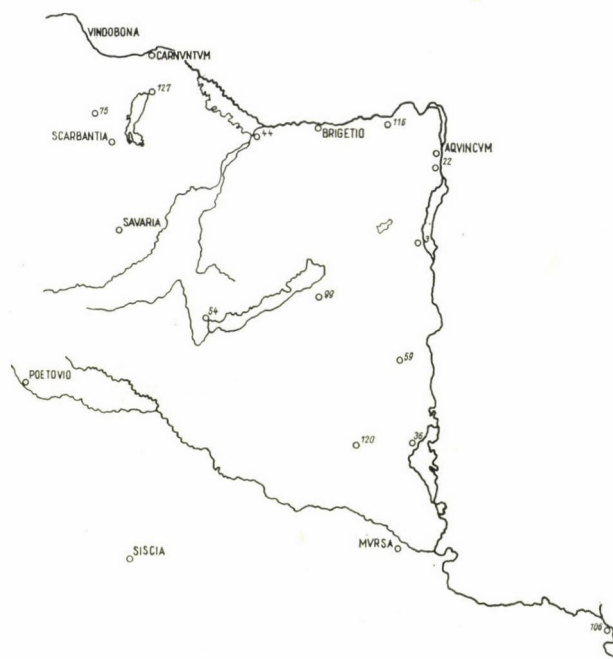
(Linz 1960) kronológiai táblázat.

²⁰ Lamboglia, N., Rivista di Studi Liguri (1943) 173.

²¹ A felrakott díszek sokszor pontosan megegyeznek típusban és méretben.



2. kép. Korai itáliai sigilláták Pannoniában
 рис. 2. Распространение ранних итальянских типов в Паннонии
 Fig. 2. Terres sigillées d'Italie de haute époque, en Pannonie



3. kép. A póvídéli sigilláták eddig ismert lelőhelyei
 рис. 3. Известные местонахождения керамики типа сигиллата, происходящие из окрестностей р. По
 Fig. 3. Les sites connus des terres sigillées de la région du Po

Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz III. Basel, 1941. S. 143.)

Virunum (C. I. L. III. 12014, 546)

Muralto—Liverpool (Simonett i. m. 62.)

Muralto—Märki (Simonett i. m. 119.)

Ovilava (F. Wiesinger, JÖAI 21—22/1922—24/375)

Linz környéke (Karnitsch, P., Jahrbuch der Stadt Linz 1952, 485. XIX. f.)

Pannóniában:

Siscia (Juhász Gy. Diss. Pann. II. 3. A brigetiói terra sigilláták 7.)

Ljubljana, Wiener Strasse és Johann Graiser temető (Bónis É. Diss. Pann. II. 20. A császárkori edényművesség termékei Pannóniában.) (Budapest, 1942/244.)

Poetovio (M. Abramčič, Poetovio. Führer durch die Denkmäler der röm. Stadt.) Wien, 1925/97, Klemenc J. Ptujski grad v kasni antiki. (Ljubljana, 1950/54.)

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.132.9.)

Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183.3.)

Carnuntum (Nowotny, E., RLiÖ. 12/1914/167, Trinks, U., Carnuntum Jahrbuch 5/1959/44.)

Brigetio (Juhász Gy. i. m. 7.)

Tokod (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 57.100.1.)

Aquincum (Oswald F., Index of potters' stamps on terra sigillata. 1931/255.)

Vetus Salina (Acta Arch. Hung. IV/1954/145.)

Surduk (Jugoszlávia). (C. I. L. III. 12014, 546.)

Vasas (Fülep F., Acta Arch. Hung. 9/1959/397.)

Keszthely—Dobogó (Barkóczy—Bónis, Acta Arch. Hung. 4/1954/144.)

Ságvár (C. I. L. III. 12014, 39 Oswald i. m. 255, Torma K., Arch. Ért. 3/1883/13.)

Q. S. P.

Taurinae (C. I. L. V. 8115, 104.)

Aquileia (G. Brusin, Gli scavi di Aquileia (Aquileia 1934) 220.)

Muralto—Liverpool (Simonett i. m. 59.)

Minusio—Cadra (Simonett i. m. 169.)

Madrano (Fransioli, M., JSGU 47 (1958—59) 72.)

Virunum (Wiesinger, F., Carinthia I (1942) 11.)

Drobeta (Tudor, D., Oltenia Romana (Bucuresti, 1958) 70.)

Pannóniában

Poetovio (Abramič i. m. 91—.)

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.57.87.)

Scarbantia (Barkóczy—Bónis i. m. 145.)

Vetus Salina (uo.)

Aquincum (Póczy K., Arch. Ért. 82 (1955) 57.)

Brigetio (Juhász Gy. i. m. 7.)

C. T. SVC.

Libarna (CIL. V. 8115, 116.)

Muralto—Liverpool (Simonett i. m. 107.)

Vindonissa (Ohlenroth, L., BRGK (1934—35) 246.)

Ovilava (Karnitsch, P., Die Reliefsigillata von Ovilava. (Linz, 1960.) I. t.)

Pannóniában

Poetovio (Abramič i. m. 91.)

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.132.56.)

Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.158.18.)

Vetus Salina (Barkóczy L.—Bónis E. i. m. 145.)

Aquincum (Kuzsinszky B., Arch. Ért. 40 (1923—26) 92.)

Q. LVC.

Muralto—Liverpool (Simonett i. m. 107.)

Pannóniában

Poetovio (Abramič i. m. 91—.)

Siscia (C. I. L. III. 12014, 321.)

Arrabona (Xántus János Múzeum, ltsz. 53.237.2.)

SEC. C. T.

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.57.5.)

Müllendorf (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.146.4.)

Aquincum, Fő utca (Gaspárecz). (Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Osztály, ltsz. 45.1913. VI. 2. 3a.)

FES. C. T.

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.101.29.)

MANNE

Mursa (Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Osztály, ltsz. 152.1877.16.)

C. MAURI?

Mursa (Juhász Gy. i. m. 7.)

Siscia (uo.)

Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183.3.)

(A 2. pont alatt jelölt barbotindízes itáliai árukkal bővebben foglalkozunk az Arrabona 6. számában.)²²

Az észak-itáliai műhelyek kedvező földrajzi helyzetéből, valamint az egyszerűbb technikai eljárás alkalmazásából következett a termékek viszonylagos olcsósága, mely sokáig nem tette lehetővé a már mindenütt hódító dél-galliai áruk nagyobb méretű behatolását. Éppen ezért a legkorábbi műhely: *Montans* termékei csak egészen szóróványosan találhatók meg Pannóniában, sőt még a szomszédos Noricumban is,²³ és úgy tűnik, hogy az olykor-olykor előkerülő darabok is legkésőbbi periódusából származnak. Pl. a DRAVCIM bélyeges darab Domitianus—Traianus kori (Oswald i. m. 111., lelőhelye Savaria, Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.101.49.), a SVRIVS bélyeges darab pedig Nero—Vespasianus-kori. (Oswald i. m. 305.) (Lelelőhelye Mikla és Tótszentpál között, Hampel J., Arch. Ért. 9. (1889) 86.)

A Flaviusok kora előtt a reliefdíszes délgalliai áru egészen szóróványos. Poetovio²⁴ mellett talán csak Carnuntumot²⁵ említhetjük, a keleti részekben pedig Albertfalvát,²⁶ mint a Claudius—Nero-kori darabok lelőhelyét. Hasonló a helyzet a szomszédos Noricumban is. Ovilavában pl. a Tiberius—Claudius-kori délgalliai töredékek száma 10, a későbbieké (Flaviusok, ill. Traianus) 153.²⁷

A korai reliefdíszes edények leggyakrabban a Drg. 29-es formát mutatják. Ezt a formát Nero korától kezdődően fokozatosan kiszorítja a Drg. 37-es típus.²⁸ A korai időkben általános forma egész Pannóniában ritka, Kuzsinszky közöl egy savariai²⁹ és néhány aquincumi darabot, ezenkívül még Scarbantia,³⁰ Carnuntum,³¹ Vindobona,³² Arrabona,³³ Vetus Salina³⁴ és Lúgio³⁵ anyagában szerepel. (Csaknem mindegyik Vespasianus-kori vagy ennél alig régebbi.) Minthogy a sigillata nagyobb méretű importálása provinciánkba éppen a Flaviusok korában kezdődik, joggal tekinthetjük ezeket a Drg. 29-es példányokat a jelentősebb behozatal első jelentkezéseinek. Még majdnem kizárólag csak a nagyobb városokban találhatók, a kisebb táborokban és telepeken azonban még ekkor is a pövidéki sigillaták vannak forgalomban. Sok az észak-itáliai edény pl. Vetus Salinában, Tricciánában, Tokodon, Csopakon,³⁶ Keszthely—Dobogón,³⁷ Müllendorfbán, Nemesdömölkön,³⁸ Stridón,³⁹ és az ekkor még jelentéktelen Brigetióban. Ez a körülmény arra mutat, hogy a díszesebb, szebb kivitelű délgalliai áru drágább lehetett, mint az egyszerűbb és kisebb szállítási költséggel terhelt, ezért feltételezhetően csak a nagyobb jómódnak örvendő városi lakosság és a katonaság egy része juthatott hozzá. Talán ezzel magyarázható az is, hogy a Flaviusok kora előtt oly ritkán megjelenő délgalliai reliefes edényhez viszonyítva sokkal több a

díszítetlen, sima la graufesenque-i tál és csésze, amelyek szintén csak olcsóságuk miatt tudtak korán utat találni a pannóniai piacokra. Utóbbiak bizonyítására a következő bélyegekre hivatkozhatunk:

BILLICIM (Claudius—Nero-kor)

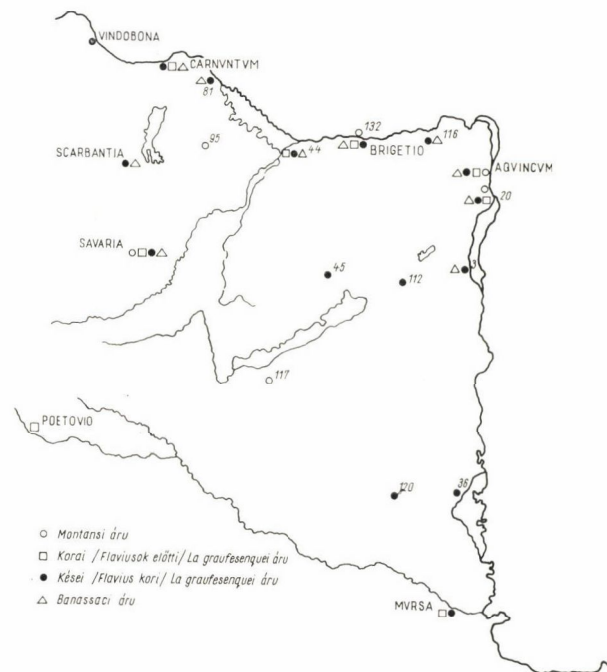
Brigetio (Juhász Gy. i. m. 137, Drg. 33.)

CANTOMILIM (Claudius—Vespasianus-kor)

Brigetio (Juhász i. m. 138, Drg. 33.)

CRISPI MA (Tiberius—Domitianus-kor)

Carnuntum (Trinks, U., Carnuntum Jahrbuch 3 (1957) 54. Drg. 27.)



4. kép. A délgalliai áruk eddig ismert lelőhelyei
рис. 4. Известные местонахождения предметов торговли из Южной Галлии
Fig. 4. Les sites connus des marchandises de la Gaule Méridionale

LVPVSFE (Claudius—Vespasianus-kor)

Brigetio (Juhász i. m. 144. Drg. 25.)

QVINTI M (Claudius—Vespasianus-kor)

Brigetio (Juhász Gy. i. m. 150. Drg. 33.)

Aquincum (Finály G., BpR 9 (1906) 99.)

Mursa (Bulat, M., Oszečki zbornik 6 (1958) 82.)

OF PVDE (Claudius—Nero-kor)

Albertfalva (Nagy T., AntH 3 (1949) 60. Drg. 27.)

OFI SEC (Claudius—Vespasianus-kor)

Brigetio (Juhász i. m. 152. Drg. 32.)

Aquincum (Finály i. m. 99.)

³¹ Trinks, U., Carn. Jb. 5 (1959) 52—53.

³² Koblitz, M., MAG 56 (1926) 378.

³³ Xántus János Múzeum Győr ltsz. 53. 160. 63.

³⁴ Juhász Gy., i. m. 8.

³⁵ Nagy L., Arch. Ért. 45 (1931) 267—71.

³⁶ Magyar Nemzeti Múzeum ltsz. 116. 1896. 7.

³⁷ Barkóczi L.—Bónis É., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 145.

³⁸ Magyar Nemzeti Múzeum ltsz. 52. 1873. 2.

³⁹ Bónis É., FA 14 (1962) 23—24.

²² A barbotindízes itáliai sigillaták lelőhelyei 1. sz. térképünkön szerepelnek.

²³ Nincs montansi sigillata a két nagy noricumai lelőhelyen Lauriacumban és Ovilavában sem.

²⁴ Abramić, M., i. m. 91.

²⁵ Trinks, U., Carn. Jb. 5 (1959) 53.

²⁶ Nagy T., AntH 3 (1949) 54.

²⁷ Ld. 19. j.

²⁸ Atkinson, D., JRS 4 (1914) 27.

²⁹ Kuzsinszky B., Arch. Ért. 41 (1923—26) 88—113.

³⁰ Liszt Ferenc Múzeum Sopron ltsz. 55. 184. 11.

OF SILVIN (Claudius—Domitianus-kor)
Brigetio (Juhász i. m. 153. Drg. 33.)

SENICIO (Tiberius—Claudius-kor)
Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.160.14.
Drg. 27.)

SILVANI (Claudius—Vespasianus-kor)
Aquincum (Finály i. m. 99.)

OF VITAL (Claudius—Domitianus-kor). (Oswald i. m. 340.)
Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.35.331.)

Valamennyi darab saját lelőhelyének viszonylatában szinte legkorábbinak mondható. Ugyanezt figyelhettük meg a tokodi anyag feldolgozásánál is, az együttes legkorábbi dél-galliai darabja díszítetlen (RVFVS F bélyegyet viseli).⁴⁰ Ez a darab Nero—Vespasianus-kori, a reliefdíszesek viszont csak Vespasianus, sőt inkább Domitianus korában készültek. A díszítetlen tálak korábbi behatolását bizonyítják a tessini temetőekben talált galliai áruk is, melyek közt egyetlen reliefes sincs, valamennyi a Drg. 27., ill. 35. típushoz tartozik.⁴¹ A brigetioi anyagban a reliefdíszes tálakat korban megelőző darabok közé sorolhatók még:

MACER (Nero—Vespasianus-kor). (Juhász i. m. 144. Drg. 27.)

MAR (Nero—Vespasianus-kor). (uo. 145. Drg. 27.)
OF MONTO (Nero—Vespasianus-kor). (uo. 147. Drg. 27.)
F SACIRIVS (Nero—Vespasianus-kor). (uo. 151. Drg. 31.)
(Az egyes bélyegfajták közül a leggyakoribb változatot idézzük.)

Hasonlóan díszítetlen tál jelentkezik először a táci I. villa sigillátái közt is:
ROMANI (Nero—Vespasianus-kor). (Oswald i. m. 266.)
Gorsium (István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 60. 346.1. Drg. 33.)

Poetovio (Abramič i. m. 91.—)

La Graefesenque és Banassac műhelyeiből származó sigilláták behozatala ugrásszerűen emelkedik Vespasianus, még inkább Domitianus korában. Ez a fellendülés megmutatkozik mindazokon a lelőhelyeken, amelyek már eddig is bekapcsolódtak a kereskedelembe, de kimutatható a lelőhelyek számának nagy emelkedése is. A kutatás már több esetben felhívta a figyelmet, különösen Noricum esetében, ahol szintén a Vespasianus—Domitianus-korra esik az import nagymérvű erősödése, hogy a a megszállítás kiterjesztése és az erődök építése hozta magával a sigillatabehozatal fellendülését.⁴² Nálunk Aquincum esetében látszik kézenfekvőnek a légiós tábor építésével hozni kapcsolatba a dél-galliai áruk tömeges megjelenését. (L. a közfürdő,⁴³ a Raktár utca,⁴⁴ a festőlakás,⁴⁵ és a Bécsi út 98. sz. ház környékéről származó leleteket.)⁴⁶ A Flavius-korban nő rohamosan a dél-galliai gyártmányok száma Carnuntumban is, talán a 62—68-as évek eseményei kapcsán, amikor a leg. XV. Apollinarist felváltja a X. Gemina, majd a VII. Gemina, amikor az erődítések, építkezések folytatódnak.⁴⁷ Brigetióban röviddel 100 előtt kezdődik a légiós tábor építése, úgy látszik, ekkor vagy a I. Flavia Domitiana állomásozása alatt kerül ide a dél-galliai anyag zöme.⁴⁸ A limes-rendszer Domitianus-kori kiépítése során juthattak Vindobonába, Arrabonába,⁴⁹ Gerulatára,⁵⁰ Vetus Salinába és Lugióra is La Graefesenque áruai. Provinciánkban a következő mesterek készítményét ismertük fel:

CALVS

Carnuntum (Trinks, U., Carnuntum Jahrbuch 5 (1959) 56.)

Tokod (bélyeg nélkül). (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 61.5.1.)

Crestio (a dölt betű jelzi azokat a mestereket, akiktől csak bélyeg nélküli darabokat ismerünk Pannóniában.)

Carnuntum (Trinks, U., Carnuntum Jahrbuch 3 (1957) 58.)

Cornutus

Aquincum (Kuzsinszky B., Arch. Ért. 40 (1923—26) 88—114.)

Carnuntum (Trinks, U., Carnuntum Jahrbuch 3 (1957) 91.)

CRVCVRO

Carnuntum (Trinks, U., Carn. Jb. 5 (1959) 54, 57.)

Tokod (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 57.533.1.)

GERMANVS

Aquincum (Kuzsinszky i. m. 88—114.)

Brigetio (Juhász i. m. 142.)

Scarbantia (bélyeges). (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183.13.)

Carnuntum (Trinks, U., Carn. Jb. 3 (1957) 59.)

Savaria (bélyeges). (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.35.332.)

Lugio (Nagy L., Arch. Ért. 45 (1931) 267.)

Tokod (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 57.246.1.)

Albertfalva (Nagy T. szíves szóbeli közlése.)

Mercato

Carnuntum (Trinks, U., Carn. Jb. 3 (1957) 55. — Carn. Jb. 5 (1959) 57, 64.)

Tokod (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 56.377.1.)

Masculus

Aquincum (Kuzsinszky i. m. 88—114.)

Tokod (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 57.378.1.)

Mommo

Carnuntum (Trinks, U., Carn. Jb. 5 (1959) 53.)

L. COS. VIRILIS

Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, kiállítás).

(A kevésbé ismert és már ismertett anyagot itt nem közöljük újra.)

PATRIC

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.101.2.)

A Flaviusok korában beáramló nagy galliai áru mennyiség végül is lassan kiszorítja a piacról a szerényebb igényű póvidéki gyártmányokat. Erre főleg azért nyílt lehetőség, mert a katonai megszállítás növelte a fizetőképes rétegek számát, amely a drágább díszkerámiát is meg tudta vásárolni.

Póvidéki sigilláták Domitianus korában még forgalomban vannak,⁵¹ de számuk egyre kevesebb. Sopronban a Fabricius ház alatt feltárt részleg alsó rétegében, melyet Galba- és Domitianus-érmek kelteznek, 7 dél-galliai és két póvidéki sigillata került elő.⁵² Tokodon az A épület első periódusához tartozó rétegből együtt került elő Domitianus-kori dél-galliai, ill. póvidéki áru.⁵³ Együtt jöttek felszínre Aquincumban a Kiscelli u. 10. sz. alatti római épületnél,⁵⁴ valamint a nagy közfürdő laconicumában végzett feltárások során,⁵⁵ sőt az egyik vasasi sírban is.⁵⁶

⁴⁰ Dorogi Tájmuzeum ltsz. 57. 323. 1.

⁴¹ *Simonet, Ch.*, i. m. 14.

⁴² *Karnitsch, P.*, i. m. 26.

⁴³ *Póczy K.*, Arch. Ért. 79 (1952) 99

⁴⁴ *Nagy L.*, Az óbudai ökeresztény cella trichora a Raktár utcában (Bp. 1931) 31.

⁴⁵ *Nagy T.*, BpR 18 (1948) 156.

⁴⁶ *Ld.* BpR 13 (1943) 362.

⁴⁷ *Mócsy A.*, PW Suppl. IX. 613.

⁴⁸ *Szilágyi J.*, Acta Arch. Hung. 2 (1952) 189—222.

⁴⁹ *Biró E.*, Arch. Ért. 88 (1961) 240.

⁵⁰ Hansági Múzeum Mosonmagyaróvár ltsz. 57. 18. 62 és 64.

⁵¹ *Barkóczi L. — Bónis É.*, Acta Arch. Hung. 4 (1954) 145.

⁵² *Póczy K.*, Arch. Ért. 89 (1962) 47.

⁵³ Ezúton köszönöm meg az ásató Soproni Sándornak anyaga átengedését.

⁵⁴ *Póczy K.*, BpR 16 (1955) 41.

⁵⁵ *Póczy K.*, Arch. Ért. 79 (1952) 99.

⁵⁶ *Fülep F.*, Acta Arch. Hung. 9 (1959) 397.

A dél-galliai műhelyek közül a Duna-vidéki export szempontjából komoly szerepe volt az első század végén a banassacínak, mely legtovább volt üzemben a ruténi földön levő manufaktúrák közül. Korábbi készítményei sokszor nehezen választhatók el a La Graufesenque-itől, mivel a készítő mesterek közül sokan mind a két helyen dolgoztak. (Pl. Biracil vagy Criciro.) A korábbi edényeken Biracil (Carnuntum, Trinks, U., Carn. Jb. 5 (1959) 60 és Tokod, Dorogi Tájélmúzeum, ltsz. 57.256.1.), Germani servus (Carnuntum, Trinks, U., Carn. Jahrb. 5 (1959) 60) hatása ismerhető fel. Gyakran olvashatjuk SVARA nevét az 1. sz. végi banassaci darabokon, így egy savariai (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.37.103.) egy carnuntumi (Trinks, U., Carn. Jb. 5 (1959) 49.) és egy brigetioi (Juhász i. m. 154.) példányon.

A pannóniai anyagból sok darab köthető Banassac legkésőbbi csoportjához, a Natalis csoporthoz, lelőhelyeit főleg a limes mentén találjuk. A forgalom gyorsaságáról az adonyi III. cölöptáborban előkerült darab ad képet, amelynek készülési idejét Domitianus—Traianus korára tehetjük, maga a cölöptábor pedig a 100. és a 117—20. közötti évekre keltezhető.⁵⁷ A kettő közötti csekély eltérés azt bizonyítja, hogy a kereskedelem meglehetősen gyorsan juttatta el az árukat rendeltetési helyükre. A dél-gall áruk forgalmát Traianus korán túl már nem tudjuk nyomon követni. Ettől kezdve provinciánk piacait éppúgy, mint a többi tartományt, a már korábban is beszivárgó *lezouxi* gyártmányok özönlik el. Az első szállítmányok a Flaviusok korában érkeznek meg, ismét díszítetlen darabokból állnak:

APRILLI M (Flavius—Traianus-kor)
Brigetio (Juhász i. m. 135, Drg. 31.)

AVITI M (Vespasianus—Traianus-kor). (Oswald i. m. 34.)
Aquincum (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 45.1913.1.2a.)
Poetovio (Abramié i. m. 96.)

CADGATI (Domitianus—Traianus-kor)
Carnuntum (Oswald i. m.)
Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.115.2.)
Aquincum (Oswald i. m.)
Brigetio (Juhász i. m. 138.)
Gorsium (István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 60.860.4.)
Tokod (Dorogi Tájélmúzeum, ltsz. 59.19.1.) (Drg. 18/31.)

CAMVLIN (Domitianus—Hadrianus-kor) (Drg. 18/31.)
Brigetio (Juhász i. m. 138.)
Aquincum (Finály i. m. 96.)

CARANTINI (Vespasianus—Traianus-kor). (Oswald i. m. 60.)
Carnuntum (Index) Drg. 33.
Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183.22.)
Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.101.38.)

CERTVS (Domitianus—Traianus-kor). (Oswald i. m. 75.)
Carnuntum (C. I. L. III. 12014, 197.)

DAGO (Flavius-kor)
Brigetio (Juhász i. m. 140. Drg. 25.)
Tokod (DAGOMARVS alakban fordul elő). (Dorogi Tájélmúzeum, ltsz. 58.592.1.)

GENITOR (Domitianus—Traianus-kor)
Aquincum (Finály i. m. 97. Drg. 38.)

IVNIM
Brigetio (Juhász i. m. 143. Drg. 33.)

LALLIM (Domitianus—Hadrianus-kor)
Aquincum (Finály i. m. 97.)
Brigetio (Juhász i. m. 144. Drg. 33.)

MALLVR (Vespasianus—Hadrianus-kor)
Brigetio (Juhász i. m. 145. Drg. 33.)

REGALIS (Domitianus-kor)
Brigetio (Juhász i. m. 15. Drg. 33.)

SECVNDIM (Flavius-kor)
Aquincum (Finály i. m. 99.)
Brigetio (Juhász i. m. 152.)
Savaria (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 88.1899.)
Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 79.) (Drg. 33.)

MOXIM (Vespasianus—Hadrianus-kor). (Oswald i. m. 212.)
Aquincum (Finály i. m. 99. Drg. 31.)

A reliefs edények behozatala Traianus—Hadrianus korában kezdődik. A legjelentősebb mesterek áruai Carnuntumban kerültek elő. (Ranto—Silvio, Butrio, Quintilianus, X. 6. Trinks, U., Carn. Jb. 5 (1959) 66.) Libertus darabjait Pannóniában eddig Aquincumban (Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. Bp. 1931/60.), Brigetióban (Juhász i. m. 57.) és Tokodon ismertük fel. (Dorogi Tájélmúzeum, ltsz. 58.75.1.)

CVRMILLVSF (Traianus—Hadrianus-kor). (Oswald i. m. 101.)

Savaria (Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 16.)

MVXTVLLIM
Brigetio (Juhász i. m. 147.)
Mursa (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 33.879.6.)
Gorsium (István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 60.357.2. Drg. 31.)

Többségük még a késői *dél-galliai* darabokkal együtt kerül elő, mint azt Nagy Lajos az óbudai cella trichora⁵⁸ és Nagy Tibor az aquincumi festőlakás ásatásainál megfigyelte.⁵⁹ Tokodon az A épület első periódusát zárják le korai lezouxi készítmények. Lezoux korábbi áruai mellett a II. sz. első felében még — bár lényegében szűk keretek közt — a *kelet-galliai* műhelyek is felvásárló területüként tarthatták számon provinciánk egyes részeit. A kutatás eddig leginkább Heiligenberg készítményeit ismerte fel, amelyek a legnagyobb arányban fordulnak elő a keletgalliai manufaktúrák gyártmányai közül Ovilavában is (2,15%). Ezenkívül Blickweiler, Ittenweiler, Lavoye, Luxeuil és La Madeleine import-áruiról van tudomásunk. Hadrianus koráig mindamellett kevés lezoux-i gyártmány forgott Pannóniában, ekkor és a következő évtizedekben azonban éppen a limes menti városok, telepek életében döntő változás állt be. Egyesek municipium rangot kaptak (Carnuntum, Aquincum), másutt nagyobb arányú építkezések indulnak meg (Brigetio), kőbe épült több auxiliarius tábor, befejeződött a limes út kiépítése.⁶⁰ A virágzásnak induló városok, telepek romanizált lakossága nagyobb mértékben igényelte a római árut, mint a korábbi bennszülött lakosság. A városiasodás hozta magával provinciánkban is Hadrianus és az Antoninusok uralma alatti időszakban Lezoux áruinak nagy elterjedését, amely mind mennyiségben, mind pedig új területen való hódításában megmutatkozik. A legismertebb mesterek:

ADVOCISI
Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 80.)
Brigetio (Juhász i. m. 134.)

AESTIVVS (Oswald i. m. 6.)
Aquincum (Finály i. m. 95.)
Brigetio (Juhász i. m. 134.)
Poetovio (Abramié i. m. 96.)
Tokod (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 56.17.3.)

AETERNVS
Aquincum (Finály i. m. 78—.)
Carnuntum (Oswald i. m. 6.)
Tokod (Dorogi Tájélmúzeum, ltsz. 58.39.1.)

ALBVCIVS
Aquincum (Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 5.)

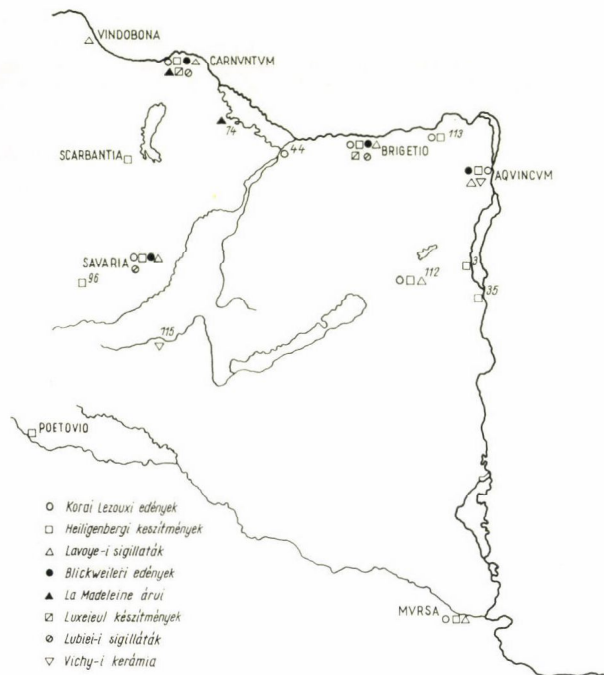
⁵⁷ Ld. 51. j.

⁵⁸ Ld. 44. j.

⁵⁹ Nagy T., BpR 18 (1958) 156.

⁶⁰ Mócsy A., PW. Suppl. IX. 564.

Brigetio (Juhász i. m. 13.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.101.23.)
 Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183.28.)
 Teskánd (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, ltsz. 51.04.1.)
 Tokod (Dorogi Tájélmúzeum, ltsz. 58.118.1.)
 Vetus Salina (Barkóczi—Bónis, Acta Arch. Hung. 4 (1954) 17. kép 15.)
 Vindobona (Kenner JA 5 (1911) 155.)
 APOLINARI (Oswald i. m. 19.)
 Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.145.7.)



5. kép. A korai lezoux-i és a kelet-galliai sigillaták eddig ismert lelőhelyei

рис. 5. Известные местонахождения керамики типа сигиллата из Восточной Галлии и ранних в типов из г. Лезо
 Fig. 5. Les sites connus des terres sigillées de haute époque de Lezoux et de la Gaule Orientale

ATTIANVS

Aquincum (Finály i. m. 95.)
 Carnuntum (Trinks, U., Carn. Jb. 5 (1959) 63.)
 Brigetio (Juhász i. m. 136.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.130.16.)
 Poetovio (Abramić i. m. 96.)
 Tokod (Dorogi Tájélmúzeum, ltsz. 57.474.1.)
 Vindobona (Eichler, F., Germ 25 (1941) 30—37.)
 AVENTINI (Oswald i. m. 31.)
 Carnuntum (Index)
 Aquincum uo.
 Poetovio uo.
 Brigetio (Juhász i. m. 136.)
 Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 80.)
 Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.160.22.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.37.125.)
 Vindobona (Kenner, JA 5 (1911) 155.)

BANOLVCCI (Antoninus-kor)

Brigetio (Juhász i. m. 138.)
 Gorsium (István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 60.278.2.)

BORILLO

Aquincum (Kuzsinszky B., BpR 11 (1932) 376.)
 Brigetio (Juhász i. m. 137.)

Tokod (Dorogi Tájélmúzeum, ltsz. 61.5.25.)

Carnuntum (Miltner, F. RLtÖ 17 (1933) 62)

CAMBI (Antoninus-kor). (Oswald i. m. 56.)

Savaria (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 17.1861.147.)

CIPPI (Antoninus-kor)

Carnuntum (C.I. L. III. 12014, 41.)

Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.160.23.)

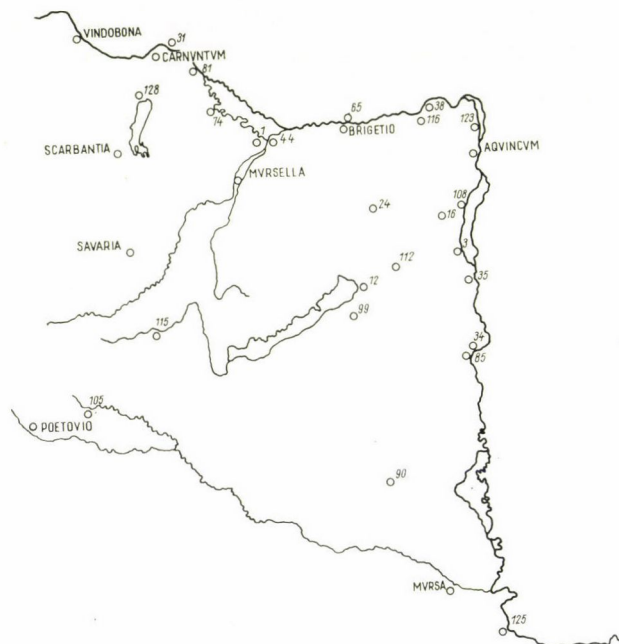
Brigetio (Juhász i. m. 142.)

Aquincum (Budapesti Történeti Múzeum, ltsz. 56.68.1.)

Kömlöd (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 43.1870.67.)

Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 81.)

Gorsium (István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 60.247.1.)



6. kép. A késő lezoux-i áru elterjedési területe

рис. 6. Распространение позднелезуоских товаров
 Fig. 6. L'aire de diffusion des produits tardifs de Lezoux

CINNAMVS

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.107.6.)
 Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183.33.)
 Carnuntum (Trinks, U., Carn. Jb. 3 (1957) 51.)
 Brigetio (Juhász i. m. 13.)
 Aquincum (Finály i. m. 78—.)
 Vetus Salina (Barkóczi—Bónis, Acta Arch. Hung. 4 (1954) 16. kép 15.)
 Paks (Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 13.)
 Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 75—.)
 Gorsium (Thomas E., Acta Arch. Hung. 6 (1955) 103.)
 (Bélyeg nélkül.)
 Tricciana (Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 13.)
 Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.160.61.)
 (Bélyeg nélkül.)
 Tokod (Dorogi Tájélmúzeum, ltsz. 59.1.17.)
 COCCILI (Oswald i. m. 82.)
 Aquincum (Finály i. m. 97.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.253.1.)
 CONGI
 Aquincum (Juhász Gy., Arch. Ért. 49 (1936) 35.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.101.31.)
 CRACVNA (Oswald i. m. 93.)
 Aquincum (Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 6.)
 Pécs-Belváros (Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz. 1939. I. 9.758.464.)

DIVIXTVS

- Carnuntum (Trinks, U., Carn. Jb. 3 (1957) 91.)
 Brigetio (Juhász DissPann 13.)
 Aquincum (Nagy T., BpR 18 (1958) 150.)
 Intercisa (AH XXXVI. (1957) 105.)

DIVICATVS

- Aquincum (Finály i. m. 97.)
 Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 83.)

DOCCALVS

- Aquincum (Finály i. m. 97.)
 Brigetio (Juhász i. m. 141.)
 Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 81.)

DOECCVS

- Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 81.)

GENIALIS (Oswald i. m. 134.)

- Aquincum (Finály i. m. 97.)
 Almásfüzitő (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 11.1951.1.)
 Brigetio (Juhász i. m. 142.)
 Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 91.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.188.3.)
 Triciana (C.I. L. III. 12014, 39.)

LAXTVCISSA

- Aquincum (Finály i. m. 97.)
 Brigetio (Juhász i. m. 144.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.37.107.)

MACERATI (Oswald i. m. 175.)

- Aquincum (Finály i. m. 98.)
 Mursella (Bakonyi Múzeum, Veszprém, ltsz. 55.190.4.)

MALLEDO (Traianus—Antoninus-kor). (Oswald i. m. 180.)

- Brigetio (Juhász i. m. 145.)
 Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 81.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.131.3.)
 Carnuntum (Groller, RLiÖ 7 (1906) 34)

MALLIACI (Traianus—Antoninus-kor). (Oswald i. m. 180.)

- Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.199.8.)
 Brigetio (Juhász i. m. 145.)
 Carnuntum (Miltner, RLiÖ 17 (1933) 65)

MATERNIAN (Lézoux, Rheinzabern, Westerndorf). (Oswald i. m. 200.)

- Aquincum (Budapest Történeti Múzeum, ltsz. 55.21.99.)
 Brigetio (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 60.25.12.)
 Intercisa (Póczy K., AH 36 (1957) 31—37.)

MERCA (Oswald i. m. 202.)

- Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183.18.)

Tokod (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 61.1.59.)

OSBI M (Oswald i. m. 225.)

- Brigetio (Juhász i. m. XLVII. t. 204.)
 Carnuntum (Carn. Jb. 1 (1955) 45.)
 Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 82.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.37.110.)
 Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183.9.)

PATERNVS

- Aquincum (Finály i. m. 78—.)
 Arrabona (Bélyeg nélkül.) (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.60.48.)

Brigetio (Juhász i. m. 13.)

- Ad Flexum (Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár, ltsz. 57.17.14.) (Bélyeg nélkül.)

Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 75—.)

- Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.134.3.)
 Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183.1.)
 Poetovio (Abramić i. m. 96.)
 Ulcisia Castra (Nagy T., Arch. Ért. (1942) 279.)

Tokod (Bélyeg nélkül.) (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 57.523.4.)

PIINTI MA (Oswald i. m. 237.) (Antoninus-kor)

- Ad Flexum (Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár, ltsz. 57.17.12.)

Brigetio (Juhász i. m. 148.)

PRIMANI (Oswald i. m. 246.)

- Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 53.183.8.)

QVINTILIANVS (Oswald i. m. 257.)

- Aquincum (Juhász Gy., Arch. Ért. 49 (1936) 35.)
 Gorsium (István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 60.1079.5.)

REBVRRVVS

- Arrabona (C.I. L. III. 12014, 461.)
 Mursa (uo.)
 Tokod (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 59.9.21.)

REDITVS (Traianus—Antoninus-kor). (Oswald i. m.)

- Aquincum (Budapest Történeti Múzeum, ltsz. 56.116.2.)
 Brigetio (Juhász i. m. 150.)

SACIRO (Traianus—Antoninus-kor)

- Aquincum (Finály i. m. 99.)
 Baracska (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 25.1852.)
 Brigetio (Juhász i. m. 151.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.35.340.)
 Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183.31.)

SEDATI M (Oswald i. m. 290.)

- Aquincum (Finály i. m. 99.)
 Brigetio (Juhász i. m. 152.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.107.4.)
 Carnuntum (Groller RLiÖ 7 (1906) 35)

SENNIVS (Oswald i. m. 293.)

- Aquincum (Budapest Történeti Múzeum, ltsz. 56.144.5.)
 Brigetio (Juhász i. m. 152.)
 Gorsium (István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 60.687.1.)

SIIXTI (Oswald i. m. 299.)

- Brigetio (Juhász i. m. 153.)
 Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 65.)
 Poetovio (Abramić i. m. 99.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.130.12.)

SEVERVS

- Aquincum (Budapest Történeti Múzeum, ltsz. 56.186.12.)
 Brigetio (Juhász DissPann 153.)
 Mursa (Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 84.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.56.1.)
 Tokod (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 60.13.1.)
 Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.184.76.)
 Poetovio (Abramić i. m. 96.)
 Vindobona (Kenner, JA 5 (1911) 55)

SOLLEMNI (Oswald i. m. 305.)

- Aquincum (Budapest Történeti Múzeum, ltsz. 56.70.6.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.107.3.)
 Carnuntum (Miltner, RLiÖ 17 (1906) 34)

TAVRICI (Traianus—Antoninus-kor). (Oswald i. m. 313.)

- Aquincum (Juhász Gy., Arch. Ért. 49 (1936) 35.)
 Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.199.65.)
 Brigetio (Juhász DissPann 154.)

TITIVS (Domitianus—Antoninus-kor). (Oswald i. m. 317.)

- Aquincum (Finály i. m. 100.) (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 118.886.3.)
 Brigetio (Juhász i. m. 154.)

TITVS (Oswald i. m. 318.)

- Carnuntum (uo.)
 Csákrberény (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 86.1906.57.)
 Brigetio (Juhász i. m. 154.)
 Gorsium (István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 60.1079.4.)

VXORILI (Antoninus-kor). (Oswald i. m. 347.)

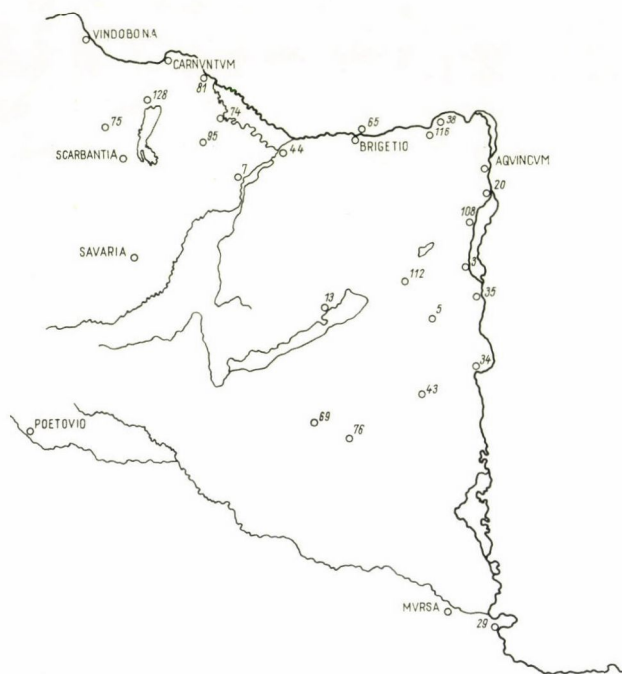
- Brigetio (Juhász i. m. 156.)
 Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.114.28.)

A közép-galliai műhelyek a régebbi kutatás álláspontjával ellentétben nemcsak a markomann háborúig szállítanak Pannóniának,⁶¹ hiszen legnagyobb számban

⁶¹ Juhász Gy., i. m. 14.

Cinnamus, Paternus és Albucius áruja van képviselve. Feltételezhető, hogy a háború évei nem jelentik a gyárak exportjának végét.

Még a II. sz. közepén megindul a lezoux-i és kelet-galliai műhelyekkel versenyző, majd azokat lassan kiszorító *Rheinzabern* áruinak behozatala.⁶² Ez az új manufaktúra konjunktúráját szerencsés földrajzi fekvésének köszönhetette, amely lehetővé tette a Dunán való olcsó szállítást. A műhely fő működési ideje 160 és 230 közé tehető, a legrégebbi mestercsoport Ianuarius és Cobnertus i. sz. 140 körül kezd dolgozni,⁶³ termékeik a markomann háborúk előtti rétegekből kerülnek ki.⁶⁴ Valamivel



7. kép. Az eddig ismert rheinzaberni lelőhelyek
рис. 7. Известные местонахождения керамики рейнц-
бернского типа

Fig. 7. Les sites connus de Rhein Zabern

később szállít Cerialis és B.F. Attonius, majd Comitialis.⁶⁵ Rheinzabernre nem terjeszthetjük ki azt a megfigyelésünket, amelyet La Graufesenque és Lezoux esetében tettünk, mely szerint az olcsóbb díszítetlen áru korábban behatol, mint a reliefdíszes. A II. sz. közepén a gazdaságilag megerősödött Pannóniában már nagyobb a vásárlóképes réteg, amely a díszkerámiát is meg tudja venni. Mindamellett Rheinzabern korai gyártmányai kisebb mennyiségben forogtak provinciánkban, hisz ekkor még nagyjából mindenütt a lezoux-i sigillátákat használják. Leleteink zöme az Antoninusok korának végére, illetve a Severus-kor elejére keltezhető. Ez a korszak provinciánk, de különösen a limes menti városok szempontjából a legnagyobb gazdasági fellendülés néhány évtizedét jelenti. (A pannóniai légiónak egykori parancsnoka kolónia rangot adományoz Carnuntumnak és Aquincumnak utóda Caracalla pedig Brigetiónak,⁶⁶ kiterjesztik a polgárjogot, pannonokból szervezik a praetorianus gárdát.⁶⁷ Az új kolóniák anyagi jóléte növekszik, a városi adományozásról szóló feliratok száma ekkor a legnagyobb. A provincia gyorsan kiheveri a markomann háborúk

pusztításait és nagyobb építkezések színhelye lesz. A városok lakossága és a kedvezőbb körülmények közé kerülő katonaság a használati cikkekben is a szebbet, díszesebbet keresi és vásárolja. A behozatal a díszkerámiának számító sigillata terén is nagyobb lesz, tükrözve a nagyobb jólétet. Fentiek bizonyítására Rhein zabern mesterei közül a következőket említhetjük:

ABBO F (Hadrianus—Antoninus-kor)

Brigetio (Juhász i. m. XLIV. t. 1.)

Mursa (Bulat, M. i. m. 80.)

Poetovio (Abramić i. m. 96.)

ATTO F (Antoninus-kor). (Oswald i. m. 30.)

Aquincum (uo.)

Brigetio (Juhász i. m. 136)

Intercisa (Póczy K. AH 36 (1957) 99.)

Poetovio (Abramić i. m. 95.)

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.53.3.)

AVRILLIVS (Traianus—Antoninus-kor). (Oswald i. m. 138.)

Aquincum (Finály i. m. 96.)

Ad Flexum (Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár, ltsz. 57.17.47.)

Belsus (Késő-Antoninus-kor). (Oswald i. m. 338.)

Aquincum (Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora 64.)

BELSVS

Aquincum (Finály i. m. 96.)

Brigetio (Juhász i. m. 137.)

Intercisa (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 76.1897.9.)

Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183.17.)

BELLATVLLVS (Antoninus-kor)

Aquincum (Budapest Történeti Múzeum, ltsz. 56.68.3.)

Brigetio (Juhász i. m. 137.)

B.F. ATTONIVS

Aquincum (Budapest Történeti Múzeum, ltsz. 56.64.10.)

Brigetio (Juhász i. m. 137.)

Mursa (Bulat, M., i. m. 75—.)

Bélyeg nélkül: Carnuntum (Trinks, U., Carn. Jb. 3 (1957) 92.)

Tokod (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 56.17.6.)

CERIALIS

Aquincum (Nagy L. Az óbudai ókeresztény cella trichora. 64.) (Nagy T. BpR 18 (1958) 154—.)

Brigetio (Juhász i. m. 19.)

Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.160.55.)

Carnuntum (Carn. Jb. 1 (1955) 46.)

Gorsium (István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 60.593.2.)

Gerulata (Magyar Nemzeti Múzeum, 1942.5.28.)

Matrica (Mócsy A. Arch. Ért. 82 (1955) 61.)

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.101.34.)

Tényő (Bélyeg nélkül). (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 56.102.1.)

Tokod (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 60.35.2.)

Vetus Salina (Barkóczy—Bónis i. m. 154.)

Vindobona (Kenner, JA 5 (1911) 154)

COBNERTVS (korábban lezoux-i mester)

Aquincum (Juhász Gy. Arch. Ért. 49 (1936) 47.)

Carnuntum (Trinks, U. Carn. Jb. 3 (1957) 92.)

Brigetio (Juhász. DissPann 139.)

Matrica (Mócsy Arch. Ért. 82 (1955) 62.)

Mursa (Bulat, M. i. m. 77.)

Poetovio (Abramić i. m. 91—.)

Vetus Salina (Barkóczy—Bónis i. m. 172.)

Vindobona (Kenner, JA 5 (1911) 145)

⁶² Kellner, H.-J. Bayerische Vorgeschichtsblätter 25 (1960)

⁶³ Karnitsch, P., i. m. 47.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Mócsy A., PW Suppl. IX. 600.

⁶⁷ Uo. 564.

COMITIALIS

Ad Flexum (Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár, ltsz. 57.17.61.)

Aquincum (Kaba M., BpR 17 (1956) 160.)

Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.160.55.)

Brigetio (Juhász i. m. 19.)

Carnuntum (Carn. Jb. 1 (1955) 46.)

Gorsium II. villa (Bánki Zsuzsa szíves szóbeli közlése.)

Intercisa (Póczy K., Intercisa II. 31—.)

Matrica (Mócsy i. m. 61.)

Mursa (Bulat i. m. 75—.)

Poetovio (Abramić i. m. 96—.)

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 1954.159. 80.)

Tokod (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 56.340.1.)

Vetus Salina (Barkóczy—Bónis i. m. 154—.)

Vindobona (Eichler, F., Germ 25 (1941) 30—37.)

Winden am See (Saria, B., Burgenländische Forschungen 13 (1951) 38.)

DONATVS (Antoninus-kor). (Oswald i. m. 110.)

Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.106.7.)

Mursa? (Bulat i. m. 81.)

DOMITIVS (Oswald i. m. 109.)

Brigetio (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 15.1951.10.)

FIRMVS

Aquincum (Bélyeg nélkül.) (Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora 64.)

Aquincum (Finály i. m. 97.)

Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.160.5.)

Brigetio (Juhász i. m. 141.)

Matrica (Mócsy i. m. 64.)

Mursa (Bulat i. m. 78.)

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, 54.130.10.)

Carnuntum (Miltner, RLiÖ 17 (1933) 64)

IANVARIVS

Aquincum (Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 7.)

Intercisa (Póczy Intercisa 102.)

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.131.5.)

Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183. 29.)

Vindobona (Kenner, JA 5 (1911) 155)

IASSVS (Antoninus-kor). (Oswald i. m. 142.)

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.101.53.)

IOVENTI (Antoninus-kor)

Aquincum (Finály i. m. 97.)

Brigetio (Juhász i. m. XLVI t. 129.)

Mursa (Bulat i. m. 79.)

Winden am See (Saria i. m. 38.)

IVLIANVS (Westerndorf is.) (Oswald i. m. 110.)

Aquincum (Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 7.)

IVLIVS (késői-Antoninus-kor III. sz. eleje.) (Oswald i. m. 151.)

Aquincum (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 74.1883.3.)

Brigetio (Juhász i. m. 143.)

Carnuntum (Oswald i. m. 151.)

IVSTIO FE (Oswald i. m. 154.)

B.arács (C. I. L. III. 12014, 319.)

LVTLIVS

Ad Flexum (Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár, ltsz. 57.17.55.)

Brigetio (Juhász i. m. 144.)

Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183. 23.)

Vindobona (Kenner, JA 5 (1911) 125)

MAGIO (Oswald i. m. 177.)

Aquincum (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 21.1951.1., Torma K., Arch. Ért. 2 (1882) 219.)

Matrica (Mócsy i. m. 60.)

MAMMILIANVS (Heiligenberg, Rheinzabern). (Oswald i. m. 181.)

Aquincum (Finály i. m. 98.)

Brigetio (Juhász i. m. 145.)

Intercisa (Póczy Intercisa 105.)

Matrica (Mócsy i. m. 62.)

Poetovio (Abramić i. m. 98.)

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.35.338.)

Tokod (Bélyeg nélkül.) (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. —.)

Vindobona (Kenner, 5 JA (1911) 155)

MARTINVS (Oswald i. m. 190.)

Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183. 24.)

Carnuntum (Miltner, RLiÖ 17 (1933) 65)

Vindobona (Kenner, JA 5 (1911) 142—)

MELAVSSVS (Heiligenberg, Rheinzabern)

Aquincum (Finály i. m. 98.)

Brigetio (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 56.18.5.)

Mursa (Bulat i. m. 81.)

PRIMITIVI (Oswald i. m. 247.) (Marcus Aurelius — III. sz. eleje.)

Aquincum (Finály i. m. 99.)

Brigetio (Juhász i. m. 149.)

Mursa (Bulat i. m. 82.)

Esztergom? (Balassa Bálint Múzeum, Esztergom, ltsz. 55. 1651.1.)

Scarbantia (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.183. 35.)

PROCLINVS (Oswald i. m. 253.)

Aquincum (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 118.886.2.)

Brigetio (Juhász i. m. 149?)

Gorsium (István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 60.1101.1.)

PVPVS (II. sz. vége.) (Oswald i. m. 254.)

Magyaregres (Kocztur É. szakdolgozata (kéziratban) 82.)

Carnuntum (Bélyeg nélkül.) (Trinks, U., Carn. Jb. 3 (1957) 92.)

REGINVS (Hadrianus—Antoninus Pius-kor)

Alsótőbörzsők—Sárbogárd (István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 1925.22.)

Aquincum (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 108.1883.1.)

Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.202.34.)

Bágyog—Gyűrhegy (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.227.31.)

Brigetio (Juhász i. m. 150.)

RESPECTINVS (III. sz. eleje)

Tokod (Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 59.37.16.)

STABILIS (Antoninus-kor). (Oswald i. m. 306.)

Aquincum (Finály i. m. 100.)

Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.199.67.)

Brigetio (Juhász i. m. XLVIII. t. 300.)

Intercisa (Póczy Intercisa 107.)

Mursa (Bulat i. m. 83.)

Esztergom (Balassa Bálint Múzeum, ltsz. 55.1653.1.)

Poetovio (Oswald i. m. 306.)

VENICARVS (Heiligenberg, Rheinzabern). (Oswald i. m. 328.)

Aquincum (uo.)

Poetovio (Abramić i. m. 91—.)

Brigetio (Juhász i. m. 154.)

Savaria (Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.101.39.)

Verecundvs (II. sz. vége—III. sz. eleje.)

Aquincum (Bélyeg nélkül.) (Nagy T., BpR (1958) t. kép.)

Carnuntum (Trinks, U., Carn. Jb. 2 (1956) 53.)

VIRILIS (Heiligenberg, Rheinzabern). (Traianus—Antoninus-kor.)

Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.160.11.)

Brigetio (Juhász i. m. 156.)

VICTORINVS (Antoninus-kor). (Oswald i. m. 344.)

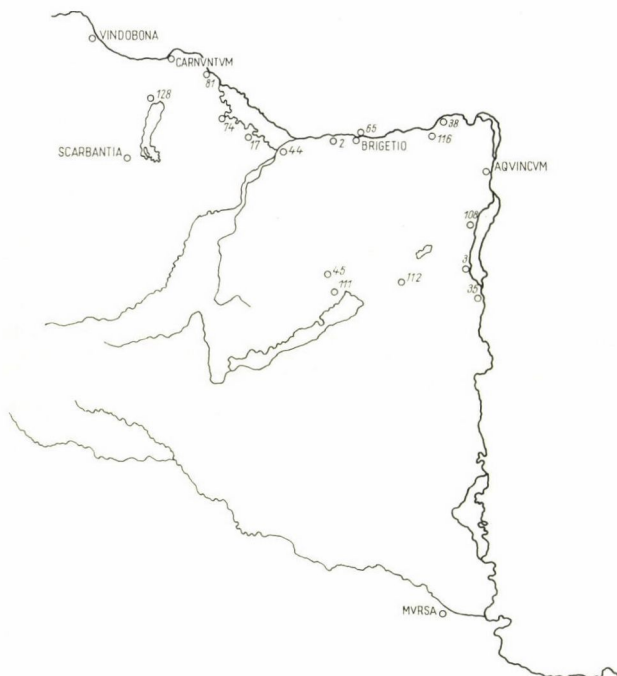
Aquincum (Finály i. m. 100.)

Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.160.7.)

Brigetio (Juhász i. m. XLIX. t. 344.)

Intercisa (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 76.1897.8.)

Mursa (Bulat i. m. 83.)



8. kép. A westerndorfi sigillaták lelőhelyei
 рис. 8. Местонахождения сигиллат типа вестерндорф
 Fig. 8. Les sites des terres sigillées de Westerndorf

Gyöng? (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 74.1889.3.)

Poetovio (Abramić i. m. 99.)

Vindobona Kenner, JA 5 (1911) 142)

Pannónia Severus-kori virágzása lehetővé tette, hogy Rheinzabern mellett egy kisebb műhely szállítsa áruát Pannóniába. *Westerndorf* jól kihasználta a piacterülethez való közelség előnyét, és a századforduló, valamint a III. sz. elején lényegesen le tudta szorítani Rheinzabern behozatálát. Különösen gyakoriak provinciánkban Helenius készítményei. A következő helyeken fordulnak elő:

Arrabona (Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.202.64.)
 (Bélyeg nélkül.)

Aquincum (Kiss K., Arch. Ért. (1946—48) 219—.)

Ad Flexum (Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár, ltsz. 57.17.9.)

Brigetio (Juhász i. m. 21.)

Carnuntum (Trinks, U., Carn. Jb. 3 (1957) 28, 86.)

Gorsium (István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 60.880.15.)

Intercisa (Póczy, Intercisa 31—.)

Matrica (Mócsy i. m. 61—.)

Quadrata (Hansági Múzeum kiállítása, Mosonmagyaróvár.)

Vindobona (Eichler, F., Germania 25 (1941) 30—37.)

A III. sz. első felében a műhelyek lehanyatlásával véget ér a sigillata importálása.

II.

A behozatal alakulásának és idejének problémája közvetlenül kapcsolódik az egyes időszakokban elért intenzitás, a piacterület kiterjedésének kérdéséhez. Mindkettő, mint láttuk, a romanizáció fokától függ, emez viszont provinciánk esetében a katonai megszállással együtt halad előre. Az arretiumi sigillata lelőhelyei (bármilyen csekély is előfordulásuk tartományunkban) az első légiós táborok helyével azonos (Emona, Poetovio). A néhány évtized múlva elterjedő és a Noricumban oly gyakori Gellius-áru is csak Délnyugat Nyugat-Pannóniába jut el, mint azt Emona, Siscia,⁶⁸ Poetovio⁶⁹, Savaria⁷⁰ és Carnuntum⁷¹ leletei mutatták. Nem találnak igazi piacot a galliai konkurencia miatt a késő-itáliai reliefkerámiák sem, Rasinius Pisanus készítményei Poetovióban,⁷² Carnuntumban⁷³ és Aquincumban⁷⁴ kerültek csak felszínre. Aquincumban találtak még egy Sext. Mart. bélyeges észak-itáliai sigillátát is.⁷⁵ A Claudius uralkodását követő évtizedekben Domitianus koráig szállítják az itáliai kereskedők a póvidéki árukat. Pannóniában csaknem mindenütt megtalálható a korai leletanyagban. Találkozunk velük a romanizált városok anyagában, de előfordul, mint sírmelléklet is, pl. a ljubljanei Wiener Strassen levő temetőben,⁷⁶ Vasason⁷⁷ és a védenyi⁷⁸ tumulusokban. A városok közül elsősorban Poetoviót,⁷⁹ Sisciát,⁸⁰ Savariát⁸¹ és Scarbantiát⁸² kell megemlítenünk. Gyakori a póvidéki sigillata benntűlt telepeken, így a tabáni eraviscus lakódrökök anyagában,⁸³ Tokodon,⁸⁴ vagy Kölesd—Lenesepusztán.⁸⁵ Legnagyobb számban azonban a limes menti korai légiós és auxiliarius táborok leletegyütteseiben van képviselve: Carnuntumban,⁸⁶ Arrabonában,⁸⁷ Brigetióban,⁸⁸ Aquincumban,⁸⁹ Vetus Salinában,⁹⁰ Lugióban,⁹¹ Mursában⁹² és Surdukban.⁹³ Belső-Pannóniában ritka, csak Tricciánáról⁹⁴ és Keszthelyről⁹⁵ ismerjük. A közölt anyagot tekintve legtöbb darab Carnuntumban jutott felszínre, de egyes lelőhelyek kivételével (Savaria, Scarbantia, Aquincum, Vetus Salina) mindenütt csak néhány példány jelenti elterjedésüket. Viszonylag feltűnően sok töredéket ismerünk Tokodról. Az eddig ismert lelőhelyek fontos kereskedelmi utak mentén helyezkednek el. Pannónia kereskedelmében az I. sz.-ban nagy szerep jutott a borostyánkő-útvonalnak, fontos állomáshelyein, kereskedelmi csomópontjain, telepein sehol sem hiányzik a póvidéki sigillata (Emona, Poetovio, Savaria, Scarbantia, Védény, Carnuntum), az útvonal leágazásán, a Scarbantia—Vindobona út mentén Müllendorfbán⁹⁶ is jelentkezik az észak-itáliai áru. Élénk keres-

⁶⁸ CIL III 12014, 321.

⁶⁹ Abramić, M., i. m. 91.

⁷⁰ Magyar Nemzeti Múzeum ltsz. 7. 1930. 1.

⁷¹ Nowotny, E., RLiÖ 12 (1914) 167; *Ua.* BVC 1908—1911. 166.

⁷² Walters, H. B., Catalog of Roman Pottery (1938) 30.

⁷³ Svoboda, E., Carnuntum. (Graz—Köln 1958) 96.

⁷⁴ Póczy K., BpR 16 (1955) 41.

⁷⁵ Tompa F.—Alföldi A., Budapest az ókorban (Bp. 1942) 659.

⁷⁶ Bónis É., DissPann II. 20 (1942) 244.

⁷⁷ Ld. 56. j.

⁷⁸ Radnóti A., DissPann II. 6 (1938) LVI. t.

⁷⁹ Klemenc, J., Ptujski grad v kasni antiki. (Ljubljana 1950) 54.

⁸⁰ CIL III 12014, 321

⁸¹ Savaria Muzeum Szombathely ltsz. 54. 57. 87. 132. 9. stb...

⁸² Póczy K., Arch. Ért. 89 (1962) 47.

⁸³ Póczy K., Arch. Ért. 86 (1959) 64.

⁸⁴ Dorogi Tájmuzeum ltsz. 57. 105. 1.

⁸⁵ B. Vágó E., Arch. Ért. 89 (1962) 258.

⁸⁶ Svoboda, E., Carnuntum (Graz—Köln 1958) 94.; Trinks, U., Carn. Jb. (1959) 44.

⁸⁷ Xántus János Múzeum Győr ltsz. 53. 160. 24.

⁸⁸ Juhász Gy., i. m. 6.

⁸⁹ Póczy K., Arch. Ért. 82 (1955) 57.; BpH 16 (1955) 41.

⁹⁰ Barkóczi L.—Bónis É., i. m. 144.

⁹¹ Nagy L., Arch. Ért. 45 (1931) 267.

⁹² Magyar Nemzeti Múzeum ltsz. 152. 1877. 16.

⁹³ CIL III 12014, 546.

⁹⁴ Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 13.

⁹⁵ Ld. 90. j.

⁹⁶ Liszt Ferenc Múzeum Sopron ltsz. 55. 146. 4.

kedelmi kapcsolatokat tehetett lehetővé az Emonából kiinduló, a Száva völgyén keresztül vezető út, amely Singidunumon keresztül Viminacium felé kanyarodott.⁹⁷ póvidéki leletet ugyan csak Sisciából ismerünk, de számolnunk kell azzal, hogy a kutatások éppen e területen elég hiányosak. Már igen korán, a megszállásnak a Duna vonaláig történő kiterjesztésekor jelentős lehetett a Poetovio—Aquincum útvonal a Kelet-Pannónia felé irányuló áruszállítás szempontjából. Közeli lehetett Keszthely—Dobogó⁹⁸ és Ságvár, amelyeket már évtizedek óta ismert a kutatás. A Poetovio—Aquincum útvonal korai jelentőségére figyelmeztet bennünket a Tácon előkerült itáliai áru⁹⁹ és a Balaton déli oldalán, Somogytőszentpálón jelentkező montansi darab is.¹⁰⁰ A korai dél-galliai áruk elterjedését már fentebb vázoltuk. A Flaviusok korában meginduló behozatal a fentiekben kívül még Pusztasomorját,¹⁰¹ Oroszvárt, Mogyoródot,¹⁰² Tokodot érinti. Belső-Pannóniában eddig Vasasról,¹⁰³ Tácoról¹⁰⁴ és Scarbantiából¹⁰⁵ került elő. Ha ezeknek az importárúknak útját akarjuk követni, mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy melyik irányból érkeztek Pannóniába. Juhász Gy. a Dunán való behozatalra gondol,¹⁰⁶ valószínűleg nagy germániai anyag alapján. Minthogy azonban a Duna mentén csak Domitianus korában épül ki az erődök láncolata, amely egyben az áruforgalmat is biztosította, nem tarthatjuk valószínűnek, hogy ezen a bizonytalan útvonalon keresztül látták volna el provinciánkat iparcikkkel. Ezt az olasz kutatás cáfolta meg először, kimutatva, hogy Észak-Itáliában is nagy elterjedésnek örvendtek a dél-galliai terra sigillaták (Albintimilium, Aquileia).¹⁰⁷ s minthogy az itáliai kereskedők szerepe az Aquileiából kiinduló borostyánkő-útvonal menti városok életében még a II. sz.-ban is jelentős,¹⁰⁸ feltételezhető, hogy az itáliai helyett a dél-galliai ipar produktumaival kereskedtek.¹⁰⁹ Az Aquileián keresztül történő behozatalra gondol Karnitsch is¹¹⁰ a La Graufesenque-i áruk útvonalát a Virunum—Ovilava—Lauriacum utat jelölve meg. Erre vall a kevés számú montansi importkerámiánk, mely Savariában,¹¹¹ a Balaton déli oldalán, az Aquincumba vezető út mentén pedig Somogy-

tőszentpálón,¹¹² a Tabánban¹¹³ és Aquincumban¹¹⁴ került elő. Előbbiekkel együtt a Poetovióban,¹¹⁵ Savariában,¹¹⁶ Scarbantiában,¹¹⁷ Winden am Seeben¹¹⁸ és Carnuntumban¹¹⁹ jelentkező dél-galliai anyag is azt igazolja, hogy az I. sz. végén sem a kereskedelem iránya, sem útvonala lényegében nem változott meg, csupán új lelőhelyek jelzik a gazdagabban áramló árukat. Az elosztásban fontos szerepe lehetett Carnuntumnak is, ahonnan több limes menti tábor és telep látható el. A közölt anyagot tekintve mennyiségileg Carnuntum áll az élen (134 darabot közölt U. Trinks a Carn. Jahrbuch-okban). Meglepően sok került felszínre Tokodon is (105 darab). La Graufesenque mellett Banassac is nagy piacot tudott szerezni magának, különösen Domitianus és Traianus korában. Provinciánkban Carnuntum leletei közt jelentkezik nagyobb mértékben, de akad Oroszváron,¹²⁰ Arrabonában,¹²¹ Brigetióban,¹²² Tokodon,¹²³ Aquincumban,¹²⁴ Albertfalván, Adonyban,¹²⁵ valamint a borostyánkő út menti városokban, Savariában¹²⁶ és Scarbantiában.¹²⁷ A korábbi lezoux-i áru mennyiségét tekintve viszonylag kevés, legtöbb helyen csak néhány példány képviseli. Elterjedési területét Savaria, Carnuntum, Arrabona, Brigetio, Tokod,¹²⁸ Aquincum, Mursa és Tác jelölik. Ez a csekély intenzitás azonban nem jelent visszaesést, csupán azt, hogy Traianus korában nálunk még többnyire a dél-galliai áruk forognak, Hadrianus korától kezdve pedig a kelet-galliai, ill. késő lezoux-i sigillata játszik szerepet. A kelet-galliai készítmények szóróvályosan jelentkezik ugyanezeneken a területeken. Heiligenbergi darabok leginkább a limes mentén, Carnuntumban,¹²⁹ Brigetióban,¹³⁰ Aquincumban¹³¹ és Tokodon¹³² találhatók. Aquincumban a nagy közfürdő laconicum,¹³³ a cella trichora,¹³⁴ a festőlakás¹³⁵ leletei közt fordulnak elő. Kelet-Pannóniában Vetus Salina,¹³⁶ Intercisa,¹³⁷ Mursa¹³⁸ és Gorsium¹³⁹ számára szállít a műhely, még Nyugat-Pannónia lelőhelyei ismét a borostyánkő-út mentén sorakoznak, amely jelentőségét a II. sz.-ban sem veszítette el (Poetovio,¹⁴⁰ Savaria, Scarbantia,¹⁴¹ Pusztaszentmihály¹⁴²). Blickweiler edénvei Carnuntumban,¹⁴³ Brigetióban,¹⁴⁴ Aquincumban,¹⁴⁵ Savariában,¹⁴⁶ Lavoye áruja Carnuntumban,¹⁴⁷

⁹⁷ Domaszewski, A., Westd. Zeitschr. 21 (1902) 129.
⁹⁸ Mócsy A., FA 9 (1957) 87.
⁹⁹ István Király Múzeum Székesfehérvár ltsz. 60. 863. 21.

¹⁰⁰ Hampel J., Arch. Ért. 9 (1889) 86.
¹⁰¹ Sötér Á., Arch. Ért. 5 (1885) 199.
¹⁰² CIL III 12014, 456.
¹⁰³ Fülep F., i. m. 397.
¹⁰⁴ Thomas E., Acta Arch. Hung. 6 (1955) 104.
¹⁰⁵ Liszt Ferenc Múzeum Sopron ltsz. 55. 183.

13.
¹⁰⁶ Juhász Gy., i. m. 10.
¹⁰⁷ Lamboglia, N., Gli scavi di Albintimilium. (Bordighera 1950). 34.; Brusin, G., Gli scavi di Aquileia. (Udine 1934) 220.

¹⁰⁸ Póczy K., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 152.
¹⁰⁹ Panciera, S., Vita economica di Aquileia. (Aquileia 1957) 87.

¹¹⁰ Karnitsch, P., i. m. 26.
¹¹¹ Savaria Múzeum Szombathely ltsz. 54. 101. 49.
¹¹² Hampel J., i. m. 86.

¹¹³ Póczy K., Arch. Ért. 79 (1952) XXII. t. 6.
¹¹⁴ Kuzsinszky B., BpR 11 (1932) 358.
¹¹⁵ Abramić, M., i. m. 91.

¹¹⁶ Ld. 111. j.
¹¹⁷ Liszt Ferenc Múzeum Sopron. ltsz. 55. 183.

13.
¹¹⁸ Saria, B., Burgenländische Forschungen 13 (1951) 35.

¹¹⁹ Ld. a „Carnuntum Jahrbuch” köteteiben közölt dél-galliai anyagot.

¹²⁰ Hansági Múzeum Mosonmagyaróvár ltsz. 58. 282. 10.

¹²¹ Xántus János Múzeum Győr ltsz. 53. 199. 58.

¹²² Juhász Gy., i. m. I. t. 17; Eichler, F., DissPann II. 10 (1938) 151.

¹²³ Dorogi Tájmuzeum ltsz. 60. 11. 19.

¹²⁴ Ld. 114. sz. j.!

¹²⁵ Barkóczi L.—Bónis É., i. m. 145.

¹²⁶ Savaria Múzeum Szombathely ltsz. 54. 37. 103.

¹²⁷ Liszt Ferenc Múzeum Sopron ltsz. 55. 184.

64.
¹²⁸ Dorogi Tájmuzeum ltsz. 58. 75. 1.

¹²⁹ Trinks, U., Carn. Jb. 5 (1959) 71.

¹³⁰ Juhász Gy., i. m. 142.

¹³¹ Uo.

¹³² Dorogi Tájmuzeum ltsz. 57. 529. 1.

¹³³ Póczy K., Arch. Ért. 79 (1952) XXII. t. 5.

¹³⁴ Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. (Bp. 1931) 70.

¹³⁵ Nagy T., BpR 18 (1958) 156.

¹³⁶ Barkóczi L.—Bónis É., i. m. 172.

¹³⁷ Póczy K., Intercisa AH 36 (1957) 31.

¹³⁸ Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 75.

¹³⁹ Kiadatlan.

¹⁴⁰ Oswald, F., Index of potters' stamps on terra sigillata. (Margidunum 1931) 328.

¹⁴¹ Savaria Múzeum Szombathely ltsz. 54. 103.

45.
¹⁴² Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 16. MARCELLINVS, ugyanezt a bélyeget ld. Juhász Gy., i. m. 145.

¹⁴³ Trinks, U., Carn. Jb. 5 (1959) 70.

¹⁴⁴ Juhász Gy., i. m. 17.

¹⁴⁵ Nagy L., i. m. 57.

¹⁴⁶ CIL III 12014, 442 PRISCVS.

¹⁴⁷ Trinks, U., Carn. Jb. 3 (1957) 51; Carn. Jb. 5 (1959) 52.

Brigetióban,¹⁴⁸ Aquincumban, Vindobonában, Gorsiumban, Savariában és Mursában;¹⁴⁹ La Madeleine-é Carnuntumban¹⁵⁰ és Ad Flexumban;¹⁵¹ Luxeieulé Carnuntumban és Brigetióban jelentkezik.¹⁵² E műhelyekkel egykorú Lubie és Vichy is. Provinciánk szempontjából mindkettő csak mint érdekesség említhető, de nem volt számottevő kivitelük e területekre. Lubie-i darab Savariában, Carnuntumban, Brigetióban;¹⁵³ Vichy-i Teskándon és Aquincumban jutott felszínre.¹⁵⁴

Hadrianus uralkodásától kezdve mindenütt a lezoux-i áru hódít. Lelőhelyeit túlnyomórészt a Duna mentén találjuk, mint Vindobona,¹⁵⁵ Carnuntum,¹⁵⁶ Gerulata,¹⁵⁷ Ad Flexum,¹⁵⁸ Abda,¹⁵⁹ Arrabona,¹⁶⁰ Brigetio, Esztergom, Ulcisia Castra,¹⁶¹ Aquincum, Matrica,¹⁶² Vetus Salina,¹⁶³ Dunakömlőd, Intercisa, Paks, Mursa¹⁶⁴ és Vukovár,¹⁶⁵ a balparti erődök közül Dévény¹⁶⁶ és Celamantia¹⁶⁷ említhető meg. Aquincumban a festőlakások és a cella trichorán kívül a Gázgyár,¹⁶⁸ a múzeumtól keletre levő terület,¹⁶⁹ a Kreml-malom,¹⁷⁰ a peripteros templomhoz tartozó szabad tér,¹⁷¹ a Juhász Gy. által publikált edénybolt, a „palaestra” és a volt Grünwald-féle szeszgyár közelében végzett kutatások során kerültek felszínre lezoux-i sigillaták, számuk a megjelent közlemények alapján is igen tekintélyesnek látszik. Hasonló leleteket a Tabánból is ismerünk.¹⁷² A Duna menti útvonal szerepe nagyon fontos lehetett a gyár termékeinek elterjedése szempontjából. Sajnos Carnuntumból, amely feltételezhetően elosztóhely lehetett, kevés anyagról adnak számot a közlemények. Sokat ismertünk meg Juhász Gy. disszertációjából. A közölt anyagot tekintve számszerűség szempontjából Tokod következne, ahol csak a késő-lezoux-i töredékek száma: 137. A dél-galliai műhelyekéhez képest Lezoux exportja mgnövekedett, vonatkozik ez a piacterületek kitérülésére is. Továbbra is előkerülnek a gyár termékei az eddigi fontos területek közül Savaria és Scarbantia,¹⁷³ Stenjevec, Strido¹⁷⁴ és Winden am See¹⁷⁵ anyagában. A poetioviói anyagot nem ismerjük kielégitően, a műhelynek a dunántúli Teskándon, Ságváron, Balatonaligán,¹⁷⁶ Gorsiumban, valamint Baracsán¹⁷⁷ jelentkező edényei figyelmetlenné bennünket jelentőségére. Belső-Pannóniában a lelőhelyek közt van még Csákerény, Mursella és Pécs-Belváros.¹⁷⁸ Ságvár és Tác kivételével az utóbb felsorolt helységek nevei korábban nem szerepeltek. Külön ki kell emelnünk azt, hogy valamennyi Belső-Pannóniában található azon a területen,

amelyet az I. sz.-ban, ill. a II. sz. első évtizedeiben még alig ért el a sigillata-behozatal.

A II. sz. második felétől kezdve csaknem egy évszázadon keresztül érkeznek tartományunkba Rheinzabernből a szállítmányok. A hosszú ideig tartó beáramlás már önmagában véve is könnyű magyarázatot ad a provincia területén felszínre került leletek nagy számát illetően. A nagy rajnai műhely termékei azonban nemcsak abszolút, hanem relatív mennyiségükben is megelőzik a korábbi manufaktúrákat. A behozatal ugrásszerűen emelkedett Brigetióban és Intercisában, de Carnuntum, Gorsium és Matrica sigillatai is ugyanerről adnak számot. A piacterület nagy méretű kitérülését igazolják a lelőhelyek is, jóformán minden ásatáson felszínre kerülnek a gyár termékei mind a katonai táborokban, mind a polgári jellegű településeken. Elsősorban a limes mentén hatol előre a műhely exportja, hiszen a dunai út tette lehetővé az edények szállítását. Csak innen a limes menti nagy csomópontokon indíthatták útnak azokat a szállítmányokat, amelyek a borostyánkő-út menti városokba, településekre vagy Belső-Pannónia egyéb területeire jutottak. E fontos elosztóhelyek közül elsősorban Carnuntumot kell megemlítenünk, nyilván innen szállíthatták Winden am See-be, Scarbantia-ba és Poetioviába¹⁷⁹ Rheinzabern sigillatait. A másik elosztóhely feltételezhetően Brigetio, ahonnan a Sopianae-be vezető utak egyike indult; Gorsiumtól délre a Sárvíz folyását követhette, majd a Mecseket megkerülve kanyarodott a városba.¹⁸⁰ Gorsiumon kívül Pusztavám—Nánapuszta,¹⁸¹ Alsótöbörzsök—Sárbogárd és Gyöng is ennek az útnak köszönhetette áruát. A sigillaták alapján úgy véljük, hogy a Brigetio—Sopianae útvonal kereskedelmi jelentőségét igazán csak a II. sz. végén, a III. sz. elején nyerhette el. Megerősíteni látszik e feltevést a késő-lezoux-i és rheinzaberni leletek mellett Sopianae késői urbanizációja is.¹⁸² A limes mentén előrehaladó kereskedelem piacterületét a következő lelőhelyek jelzik: Vindobona, Carnuntum, Ad Flexum,¹⁸³ Arrabona (esetleg Pusztasomorja¹⁸⁴), Gerulata, Celamantia, Esztergom, Brigetio, Tokod,¹⁸⁵ Matrica, Vetus Salina, Intercisa, Dunakömlőd, Mursa és Dalj.¹⁸⁶ Aquincum hosszú kutatása során is számos helyen került elő rheinzaberni edény, így a Gázgyárnál,¹⁸⁷ a collegium centonariorum székházának pincéjéből,¹⁸⁸ a III. sz.-i peripteros templomhoz tartozó szabad térenél,¹⁸⁹ a kisebbik fürdő,¹⁹⁰ a „palaestra”,¹⁹¹ a volt Grün-

¹⁴⁸ Juhász Gy., i. m. 17.

¹⁴⁹ Bulat, M., i. m. 77. CINTVSMVS ezt a bélyeget ld. még Juhász Gy. Arch. Ért. 49 (1936) 47.; Eichler, F., Germ. 25 (1941) 33.; Thomas E., Acta Arch. Hung. 6 (1955) 104.; Magyar Nemzeti Múzeum Itsz. 1. 1949. 5.

¹⁵⁰ Ld. 147. sz. j.

¹⁵¹ Hansági Múzeum Mosonmagyaróvár Itsz. 57. 17. 37. GNATIM Oswald, F., i. m. 138.

¹⁵² CIL III 12014, 398. MVSICI.

¹⁵³ CINTVGENI Savaria: Savaria Múzeum, Szombathely Itsz. 54. 37. 106.; Carnuntum: CIL III 12014, 200.; Brigetio: Juhász Gy., i. m. 139.

¹⁵⁴ PRISCINIM Aquincum: Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 8.; Teskánd: Göcseji Múzeum Zalaegerszeg Itsz. 51. 04. 3.

¹⁵⁵ Juhász Gy., i. m. 12.

¹⁵⁶ Trinks, U., Carn. Jb. 3 (1957) 51.

¹⁵⁷ Magyar Nemzeti Múzeum Itsz. 1942. 3. 1.

¹⁵⁸ Hansági Múzeum Mosonmagyaróvár Itsz. 57. 17. 14.

¹⁵⁹ Xántus János Múzeum Győr Itsz. 56. 169. 10.

¹⁶⁰ Uo. Itsz. 53. 227. 1.

¹⁶¹ Nagy T., Arch. Ért. (1942) 279. Ua. BpR 13 (1943) 393.

¹⁶² Mócsy A., Arch. Ért. 82 (1955) 61.

¹⁶³ Barkóczi L.—Bónis É., i. m. 145.

¹⁶⁴ Ld. a bélyegkatalógus lelőhelyeit!

¹⁶⁵ Bulat, M., i. m. 75.

¹⁶⁶ Krížek, F., SA 9 (1961)

¹⁶⁷ Juhász Gy., i. m.

¹⁶⁸ Kuzsinszky B., BpR 11 (1952) 376.

¹⁶⁹ Nagy L., BpR 12 (1937) 263.

¹⁷⁰ Nagy L., BpR 12 (1937) 262.

¹⁷¹ Uo. 263.

¹⁷² Nagy T., BpR 13 (1943) 499. —

¹⁷³ Ld. a névbélyegek katalógusát!

¹⁷⁴ Bónis É., FA 14 (1962) 23—24. Hoffiler, VHAD 7 (1903—4) 169—.

¹⁷⁵ Saria, B., Burg. Forsch. 13 (1951) 36.

¹⁷⁶ Bakonyi Múzeum Veszprém Itsz. 55. 183. 3.

¹⁷⁷ Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 12

¹⁷⁸ Ld. a CRACVNA bélyeges példányt!

¹⁷⁹ Abramčić, M., i. m. 91.

¹⁸⁰ Fitz J., Zur Frage der kaiserzeitlichen Hügelgräber in Pannonia Inferior IKMK 8 (Székesfehérvár 1958) 13.

¹⁸¹ István Király Múzeum Székesfehérvár Itsz. 61. 149. 6.

¹⁸² Mócsy Á., PW Suppl. IX. 612.

¹⁸³ Hansági Múzeum Mosonmagyaróvár 57. 17. 24.

¹⁸⁴ Sötér Á., Arch. Ért. 5 (1885) 199. kép.

¹⁸⁵ Dorogi Tájmuzeum Itsz. 60. 35. 2.

¹⁸⁶ Bulat, M., i. m. 75.

¹⁸⁷ Ld. 168. j!

¹⁸⁸ Ld. 170. j!

¹⁸⁹ Uo. 263.

¹⁹⁰ Torma K., Arch. Ért. 2 (1882) 217.

¹⁹¹ Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 5

wald-féle szeszgyár, a cella trichora, a festőlakás, a Vihar út,¹⁹² a Kaba M. által közölt tábori kenyérsütőkemence, Aquincumtól délre pedig az ún. Kutya-villa tájékán.¹⁹³ Pannóniában megemlíthetjük még: Bágyog—Gyűrhegy, Tényő és Mursella helységeket,¹⁹⁴ mindhárom a Savaria—Arrabona útvonal közelében található. Végül Balatonarács, Magyaregres¹⁹⁵ és Nagyberki¹⁹⁶ határából ismerjük a műhely termékeit. Pannóniában a dunai útvonalon jutnak el Westerndorf sigillatai is, a lelőhelyek közt elsősorban a limes menti táborokat és településeket találjuk. Számszerűség tekintetében Rheinzabernnel szemben a gyár alul marad, de figyelembe kell vennünk, hogy jóval rövidebb ideig volt üzemben,¹⁹⁷ és az itt dolgozó mesterek száma is sokkal kisebb. Intercisában a sigillataanyag zömét alkotja (több mint 80 darab), Brigetióban 125 relief díszű példány képviseli a műhelyt, de igen jelentős a Kiss K. által adott leírás alapján az Aquincumba és Mursába került westerndorfi árumennyiség is. Aquincumban a tűzoltószékház, a Gázgyár, a festőlakás, a III. sz.-i peripteros templom környéke és a Kerék utca szolgáltatta a leleteket. A dunai útvonalon a következő helyeken jelentkeztek: Vindobona, Carnuntum, Gerulata,¹⁹⁸ Ad Flexum,¹⁹⁹ Quadrata,²⁰⁰ Arrabona,²⁰¹ Ad Statuas,²⁰² Brigetio, Celamantia, Tokod,²⁰³ Esztergom,²⁰⁴ Aquincum, Matrica, Vetus Salina, Intercisa és Mursa. Belső-Pannóniából közlemények hiányában csak néhány

helységet említhetünk meg, így Winden am See-t és Scarbantiát,²⁰⁵ Gyulafirátót,²⁰⁶ Szentkirályszabadját²⁰⁷ és Gorsiumot.²⁰⁸ Az I. sz. térképen látható lelőhelyek többségéről meghatározhatatlan, ill. eddig meg nem határozott töredékekről van tudomásunk. Többségüknek csekély a valószínűsége annak, hogy valamelyik itáliai vagy dél-gall műhelyben készültek volna, tehát korukat a II. sz.-ra, illetve a III. sz. elejére kell tenni. Ennek az időszaknak úthálózatát rajzolják meg a többé-kevésbé szabályosan felsorakozó lelőhelyek. Így állunk pl. az Aquincum—Caesariana út menti leletekkel, amelyek Csákkberényben, Várpalotán és Óskün²⁰⁹ kerültek felszínre. Az Arrabonából Sopianaeba vezető utat Pázmándfalú, Bakonyszentlászló, Bakonyszombathely, Nagydém—Középrépuszta, Gyulafirátót, Szentkirályszabadja, Vöröserény, Balatonaliga, Ságvár és Szalacska (Nagyberki) jelzi.²¹⁰

Várható, hogy a további adatok, valamint az eddig ismert leletanyag fokozatos leközlése újabb segítséget nyújthat Pannónia gazdaságtörténetének megajzolásában.

Ezúton mondok köszönetet tanárainknak: Dr. Oroszlán Zoltán professzornak és Dr. Mócsy Andrásnak munkámban való szíves támogatásukért.

TERRA SIGILLATA LELŐHELYEK PANNÓNIÁBAN

1. Abda-Dobsa. Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 56.169.10.
2. Ács, Vaspusztá (Ad Statuas). uo., ltsz. 53.203.44.
3. Adony (Vetus Salina). *Barkóczy—Bónis*, Acta Arch. Hung. 4 (1954) 145.
4. Almásfüzitő (Azaum). Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 11.1951.1.
5. Alsótbörzsök—Sárbogárd. István Király Múzeum, Székesfehérvár. ltsz. 1925.22.
6. Babót. Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.143.2.
7. Bágyog, Gyűrhegy. Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.227.1.
8. Bajti. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 52.33.1.
9. Bakonyszombathely. Bakonyi Múzeum, Veszprém, ltsz. 55.241.474.
10. Bakonyszentlászló. Uo., ltsz. 55.155.71.
11. Balácapusztá. Uo., ltsz. 55.250.1.
12. Balatonaliga. Uo., ltsz. 55.183.3.
13. Balatonarács. *Kuzsinszky B.*, A Balaton környék archaeológija (Bp. 1920) 175.
14. Balatonfüred. Bakonyi Múzeum, Veszprém, ltsz. 55.214.5.
15. Balatonöszöd. Kocztur É. szakdolgozata (kéziratban) 14.
16. Baracska. *Torma K.*, Arch. Ért. 3 (1883) 12.
17. Barátföldpusztá (Quadrata). Pusztai Rezső szíves szóbeli közl.
18. Bónyrétalap. Xántus János Múzeum, beleltározatlan.
19. Brunn am Steinfelde. RLiÖ 19 (1949) 20.
20. Budapest-Albertfalva. *Nagy T.*, AntH 3 (1949) 54.
21. Budakalász. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 57. 39.1.
22. Budapest-Tabán. *Póczy K.*, Arch. Ért. 79 (1952) 99.
23. Cece, Felsőhardpusztá. István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 50.10.1.
24. Csákkberény. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 86. 1906.57.
25. Csala és Kisfalud között. István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 1924.70.
26. Csikóvárálja menedékház. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 58.10.1.
27. Csopak. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 116.1896.7.
28. Csorna. Téglagyár Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 62.20.18.
29. Dálya, Dalj (Teutoburgium). (*Bulat, M.*, Osječki zbornik 6 (1958) 75.)
30. Dég. Bakonyi Múzeum, Veszprém, ltsz. 55.186.56.
31. Dévény. *Křížek, F.*, Acta Fautorum I. (1958) 19.
32. Dorog. Hungária-hegy Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 55.93.1.
33. Dunabogdány (Cirpi). Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 64.1877.6.
34. Dunakömlőd (Lussonium). Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 43.1870.67.
35. Dunaszekcső (Lugio). *Nagy L.*, Arch. Ért. 45 (1931) 267—.
36. Dunaújváros (Intercisa). *Póczy K.*, AH 36 (Intercisa II.) 31—.
37. Dülttemplomdűlő, Uzdpusztá. Kocztur É. szakdolgozata (kéziratban) 49.

¹⁹² Ld. XI 170. j.

¹⁹³ Ld. 172. j.

¹⁹⁴ Ld. Cerialis, ill. Comitialis áruinak elterjedési területét!

¹⁹⁵ Draveczky Balázs szíves szóbeli közlése.

¹⁹⁶ Ua.

¹⁹⁷ *Kellner, H.-J.* Bayerische Vorgeschichtsblätter 26 (1961) 165.

¹⁹⁸ Magyar Nemzeti Múzeum ltsz. 1942. 4. 10.

¹⁹⁹ Ld. Helenius gyártmányainak elterjedési területét.

²⁰⁰ Uo.

²⁰¹ Xántus János Múzeum Győr ltsz. 53. 202. 64.

²⁰² Uo. 53. 203. 22.

²⁰³ Dorogi Tájmuzeum ltsz. 56. 247. 1.

²⁰⁴ Balassa Bálint Múzeum Esztergom ltsz. 55. 1650.

²⁰⁵ *Póczy K.*, Arch. Ért. 89 (1962) 51.

²⁰⁶ Bakonyi Múzeum Veszprém ltsz. 55. 241. 310.

²⁰⁷ Uo. 55. 240. 858.

²⁰⁸ *Thomas E.*, Acta Arch. Hung. 6 (1955) 104.

²⁰⁹ *Graf, A.*, DissPann I. 5. (1936) 127.

²¹⁰ Uo. 123.

38. Esztergom (Solva). Balassa Bálint Múzeum, Esztergom, ltsz. 55.1650.1.
39. Felsőcicoka. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 56. 19.36.
40. Felsődörgőse. Bakonyi Múzeum, Veszprém, ltsz. 55.224.5.
41. Gamás. Draveczky Balázs szóbeli közlése.
42. Göttlesbrunn. RLiÖ (1904) 22.
43. Gyöngy. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 74. 1889.3.
44. Győr (Arrabona). Bíró E., Arch. Ért. 88 (1961) 240.
45. Gyulafirátót. Bakonyi Múzeum, Veszprém, ltsz. 55.241.89.
46. Halimba. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 55.18. 30.
47. Herczegszőlős. Öbölpuszta Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz. 9.1943.X.30.
48. Hosszúhetény. uo., ltsz. 5.1940.V.15.
49. Höfle. Radnóti A., DissPann II. 6. 199.
50. Jois. Pascher, G., RLiÖ 19 (1949) 58.
51. Kaisersteinbrunn. uo., 54.
52. Kaposvár. Draveczky Balázs szíves közlése.
53. Kecskéd. Kuny Domokos Múzeum, Tata, ltsz. 51. 388.1.
54. Keszthely-Dobogó. Barkóczy—Bónis, Acta Arch. Hung. 4 (1954) 145.
55. Kiskőszeg. Batina (Ad Militare) Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 67.1904.29.
56. Kőny. Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 53.210.1.
57. Koppánymonostor (Komárom mellett). Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 52.33.1.
58. Koronóc. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 199. 1871.2.
59. Kölesd-Lencsepuszta. Vágó E., Arch. Ért. 89 (1962) 258.
60. Környe. Kuny Domokos Múzeum, Tata, ltsz. 61.1. 599.
61. Középrépaszta (Nagydém mellett). Bakonyi Múzeum, Veszprém, ltsz. 55.151.8.
62. Lajoskomárom. uo., ltsz. 55.245.2.
63. Leányfalu. Soproni Sándor szíves közlése.
64. Leányvár (Celamantia). Juhász Gy., Diss. Pann. II. 3.
65. Leányvár (Komárom m.). Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 58.180.1.
66. Loretto. Pascher, G., RLiÖ 19 (1949) 72.
67. Lovas. Bakonyi Múzeum, Veszprém, Kelemen Márta szíves szóbeli közlése.
68. Lovasberény. István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 1936.166.
69. Magyaregres. Koczur Éva szakdolgozata (kéziratban) 82.
70. Mencshely. Bakonyi Múzeum, Veszprém, ltsz. 55. 148.4.
71. Ménfőcsanak, Takácsdomb. Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 56.174.4.
72. Mezőszilas. Nagy L., BpR 14 (1945) 324—.
73. Mosonszentjános. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 1927.13.
74. Mosonmagyaróvár (Ad Flexum). Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár, ltsz. 57.17.9.
75. Müllendorff. Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.146.4.
76. Nagyberki. Koczur Éva szakdolgozata (kéziratban) 107.
77. Nagycenk. Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz. 55.252.1.
78. Nagytétény (Campona). Magyar Nemzeti Múzeum (kiadatlan), Fülep Ferenc ásatása.
79. Nemesdömölk. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 52.1873.2.
80. Nyergesújfalu (Crumerum). Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 56.171.1.
81. Oroszvár, Rusovce (Gerulata). Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 1942.3.1.
82. Örvényes. Bakonyi Múzeum, Veszprém, ltsz. 60.2. 103.
83. Öskü. Kuzsinszky B., A Balatonkörnyék archaeológiája. (Bp. 1920.) 197.
84. Pákozd. István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 59.16.1.
85. Paks. Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 13.
86. Palotabozsok. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz. 11.1941.X.22.
87. Pátka. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 310.876. 26—29.
88. Pázmándfalu. Fehér I., Győr megye és város egyetemes leírása. (Bp. 1874.) 408.
89. Pázmánd. István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 55.15.1.
90. Pécs-Belváros (Sopianae). Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz. 1939.I.9.758.
91. Peremarton. Bakonyi Múzeum, Veszprém, ltsz. 55.244.34.
92. Piliscesv. Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 58.173.1.
93. Pomáz. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 57.40.1.
94. Potzneusidl. Pascher, i. m. 116.
95. Pusztasomorja. Sötér Á., Arch. Ért. 5 (1885) 200.
96. Pusztaszentmihály. Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 16.
97. Pusztavám, Nánapuszta. István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 1.1910.445.
98. Regelsbrunn. Pascher, i. m. 122.
99. Ságvár (Tricciana). Torma K., Arch. Ért. 3 (1883) 13.
100. Sárvár (Bassiana). Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 54.77.2.
101. Schützen am Gebirge. Pascher, i. m. 135.
102. Schwechat (Ala Nova). uo., 137.
103. Slankamen (Acumineum). Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 80.1889.3.
104. St. Andrä b. Frauenkirche. Pascher, i. m. 125.
105. Stridó-Strigova. Bónis. É., FA (1962) 23—24.
106. Surduk (Rittium). C.I.L. III. 12014, 546.
107. Szák. Kuny Domokos Múzeum, Tata, ltsz. 57.3. 24.
108. Százhalombatta (Matrica). Mócsy A., Arch. Ért. 82 (1955) 61.
109. Székesfehérvár. Nyúl-dűlő István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 61.149.6.
110. Szekszárd. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 60. 22.1.
111. Szentkirályszabadja—Úrkút. Bakonyi Múzeum, Veszprém, ltsz. 55.240.17.
112. Tác. Fövenypuszta (Gorsium). Thomas E., Acta Arch. Hung. 6 (1955) 104—.
113. Tát. Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 58.294.1.
114. Tényő. Xántus János Múzeum, Győr, ltsz. 56.102.1.
115. Teskánd. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, ltsz. 51. 04.2.
116. Tokod, Erzsébet akna. Dorogi Tájmuzeum, ltsz. 58.39.1.
117. Tótszentpál és Mikla. Hampel J., Arch. Ért. 9 (1889) 86.
118. Trausdorf a. d. Wulka. Pascher, i. m. 152.
119. Várpalota. Bakonyi Múzeum, Veszprém, ltsz. 55.231.1.
120. Vasas. Fülep F., Acta Arch. Hung. 9 (1959) 397.
121. Velence. István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz. 59.27.1.
122. Visegrád-Várkert. Soproni Sándor szíves szóbeli közlése.
123. Szentendre (Ulcisia Castra). Nagy T., Arch. Ért. (1942) 279.
124. Vöröserény. Bakonyi Múzeum, Veszprém, ltsz. 55.204.10.
125. Vukovár. Bulat, M., Osječki zbornik 6 (1958) 75.
126. Wallern. Pascher, i. m. 231—.
127. Weiden am See. Saria, B., Burgenländische Forschungen (131951) 35.
128. Winden am See. Pascher, i. m. 179.
129. Wiesen-Sigless. Pascher, i. m. 231.
130. Zalaszentgrót. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 24 1951.1.

131. Zsámbék. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 62.17.6.
 132. Kajár. (Pannonhalma, Bencés gyűjtemény, ltsz. nélkül)
 133. Ravadz. (Pannonhalma, Bencés gyűjtemény, ltsz. nélkül)

134. Rábacsécsény, Fudi puszt. (*Rómer F., Régészeti levelek* Ipolyi Arnoldhoz II. Vasárnapi Újság VII 186.554.)

Gabler Dénes

ANGABEN ZUR VERBREITUNG DER SIGILLATEN IN PANNONIEN

Auszug

Von den vielen, bisher ungelösten Problemen der pannonischen Sigillatenforschung wurden zwei ausgewählt; ihre Erörterung soll der weiteren Forschung Angaben liefern. Der erste Teil der Studie befaßt sich mit der Gestaltung der Einfuhr und mit den chronologischen Fragen der einzelnen Werkstätten in bezug auf Pannonien. Der Verfasser vertritt die Meinung, daß der Import größtenteils vom Fortschritt der Romanisation (der militärischen Besetzung und der Urbanisation) abhängt. Die ältesten Sigillaten in Pannonien sind die späten Waren aus Arretium, diese dürften — wie aus ihrem Verbreitungsgebiet zu schließen ist — mit den ersten Legionen in dieses Gebiet geraten sein. Außer einigen Produkten von L. Titius, P. Clo (Pro) und L. Avilius kann aber ihr Vorhandensein in der Provinz nicht nachgewiesen werden, lediglich ein Produkt der Cornelius-Werkstätte kam außerhalb der Reichsgrenze in Dévény zum Vorschein. Auf Grund dieser verstreuten Funde darf man also den Beginn der Einfuhr auf das Ende der Regierung von Augustus bzw. auf die Zeit von Tiberius setzen. Nach dem Untergang von Arretium — von der Zeit des Tiberius an — dürften die norditalischen Waren mit applizierter bzw. Barbotinverzierung hier einen Absatz gefunden haben. Obwohl es nicht ausgeschlossen ist, daß beide Arten in ein und derselben Werkstätte hergestellt wurden, werden die letzteren wegen des leichteren Überblickes von der padanischen Gruppe abgesondert behandelt. Die älteren Gefäße mit applizierter Verzierung — die Produkte des Gellius — sind verhältnismäßig selten und fanden nur im südwestlichen, westlichen Teil Pannoniens Verbreitung. Die späteren, als padanische Ware bekannten Exemplare gelangten jedoch bis zur Donaulinie zu den Soldaten des ersten Auxiliarlagers. Ihre lange anhaltende Monopolstellung (bis zu Domitian) wurde durch ihre verhältnismäßig niedrigen Preise gesichert, die ihnen im Gegensatz zu den mit größeren Lieferungskosten belasteten, reliefverzierten südgallischen Waren zustand. Von diesen letzteren konnten vor den Flaviern höchstens die glatten (also billigeren) Schüsseln und Schalen auf den pannonischen Markt gelangen. Selbst unter den Flaviern sind die unverzierten Gefäße die ersten gallischen Importwaren in Tokod und TÁC. Der frühere, reliefverzierte Typ (Schüssel Drg. 29) geriet auch erst in der Zeit von Nero und Vespasian in das Gebiet. Dieser ist aber nur in den größeren Städten und den ältesten, bedeutendsten Auxiliarlägern (Savaria, Scarbantia, Carnuntum, Vindobona, Arrabona, Aquincum, Vetus Salina und Lugio) anzutreffen, in den kleineren Siedlungen und Lagern sind auch weiterhin die padanischen Sigillaten im Umlauf. Die älteste südgallische Werkstätte von Montans ist lediglich mit einigen Stücken vertreten, jedoch erst in der späten Periode. Die Lage veränderte sich mit dem Ausbau des Limes unter Domitian, als viele Produkte von La Graufesenque und später von Banassac in der Provinz erschienen. Vor einer stärkeren Einfuhr zeugen die Fundorte, die bereits früher in das Handelsleben eingeschaltet waren, andererseits bereichert sich aber auch die Zahl der Fundorte. Aus dem pannonischen Material kann man viele Stücke mit der spätesten Gruppe von Banassac — der Natalis-Gruppe — in Verbindung bringen. Das späte Erscheinen der südgallischen (besonders der Banassac-) Waren, ihr Import bis zur traianischen Zeit war für die Produkte von Lezoux, die bereits vielfach exportiert wurden, keineswegs günstig. Obwohl verzierte Gefäße dieser Werkstätte bereits unter den

Flaviern erscheinen, sind vom Anfang des 2. Jh. noch immer wenig mittelgallische Sigillaten bekannt, ebenso erscheint auch die ostgallische Ware nur sporadisch. Die Forschung fand bisher hauptsächlich Heidelberger Produkte, doch wissen wir auch über Importwaren aus Blickweiler, Ittenweiler, Lavoye, Luxeuil und La Madeleine. Die Urbanisationspolitik des Hadrians, die Bauten entlang des Limes brachten eine bessere wirtschaftliche Lage mit sich, die eine Expansion der Lezoux-Waren zur Folge hatten (unter Hadrianus und Antoninus). Die frühesten Produkte aus Rheinzabern, das eine günstige geographische Lage besaß, konnten den Markt von Pannonien noch nicht erobern, dies erfolgte erst unter den Severern, als der letzte große wirtschaftliche Aufschwung den Bedarf an Importwaren ansteigen ließ. Die Einfuhr aus Rheinzabern wird am Anfang des 3. Jh. von der Westerdorfer Werkstätte zurückgedrängt, doch nicht vollkommen verdrängt.

Der zweite Teil der Studie behandelt die Fragen der Intensität des Importes und der Ausbreitung des Marktes. Die in sehr geringer Zahl kommenden ersten italischen Produkte (späte Keramik von Arretium) erreichen nur den südwestlichen Teil der Provinz, die ersten Legionslager (Emona, Poetovio), doch auch die Gellius-Ware der Zeit von Tiberius und Claudius erreicht lediglich die Zentren der damaligen militärischen Besatzung und die neu entstandenen Veterankolonien (Emona, Poetovio, Savaria, Carnuntum, Siscia). Infolge der gallischen Konkurrenz finden auch jene späten italischen Reliefkeramiken keinen Absatz, die aus den Werkstätten des Rasinius Pisanus oder Sext. Mart. stammen. Die padanischen Sigillaten dringen durch Vermittlung von Aquileia bereits in größerer Zahl in die Provinz ein (hauptsächlich nach Carnuntum und Savaria), ihre Fundorte befinden sich außer der Städte der Bernsteinstraße auch schon entlang des Limes. Ihre Verbreitung ist — mit Ausnahme einzelner Fundorte — überall nur mit einigen Stücken angedeutet. Mit italischer Vermittlung gelangen auch die südgallischen Waren auf unser Gebiet, sie verbreiten sich sogar beinahe schon massenhaft in Pannonien. In dieser Beziehung muß man die große Bedeutung der Poetovio-Aquincum-Straße für den Handel hervorheben. Der Export von Lezoux übertrifft die bisherigen beträchtlich an Zahl, das Vertriebsgebiet erstreckt sich auch auf die inneren Teile der Provinz, um die Vorherrschaft dann an die rheinischen Werkstätten abzutreten, die die größte Produktion und geographisch die größte Ausbreitung erreichen. Die Zahl der Importwaren aus der Rheingegend nimmt in Brigetio und Intercisa sprunghaft zu, auch in den Funden von Gorsium und Matrica beobachtet man dasselbe. Die Ausbreitung des Absatzgebietes beweist auch die große Zahl der Fundorte, beinahe bei jeder Ausgrabung kommen die Produkte der Fabriken sowohl in den Militärlagern als auch in den Zivilsiedlungen zutage. Der Export der Städte Rheinzabern und Westerdorf dringt vornehmlich entlang des Limes vor, da die Donau eine günstige Lieferungsmöglichkeit bot. Erst von hier aus konnten über die Knotenpunkte am Limes jene Frachten abgesandt werden, die in die Städte an der Bernsteinstraße, in die Siedlungen und nach dem Inneren Pannoniens gelangten. Von diesen bedeutenden Verteilungszentren sollen vor allem Carnuntum und Brigetio erwähnt werden.

Aus den auf Karte 1 dargestellten Fundorten stammen größtenteils unbestimmbare bzw. bisher noch nicht

bestimmte Scherben. Ihr größter Teil kann kaum aus italischen oder südgallischen Werkstätten stammen, man kann ihr Alter auf das 2. Jh. bzw. auf den Beginn des 3. Jh. setzen. Das Straßennetz dieser Zeit ergibt sich aus den mehr oder weniger regelmäßig erscheinenden Fundorten zwischen Brigetio und Sopianae, Arrabona und Sopianae bzw. Aquincum und Caesariana. Es ist zu erwarten, daß weitere Funde und die laufende Publikation des bisher bekannten Fundmaterials weitere Hilfe zur Erkenntnis der Wirtschaftsgeschichte Pannoniens liefern werden.

Im ersten Teil der Arbeit beruft sich der Verfasser als Beweis auf die in Pannonien öfters erscheinenden Sigillatenstempel. Da in dem Schrifttum nur geringe

Angaben über die italischen Meister vorliegen, führt er sie alle an, in die Liste wurden aber nur jene Töpfer aufgenommen, deren Produkte in unserer Provinz zu finden sind. Im Falle der übrigen Werkstätten wurden neben den am häufigsten erscheinenden Meisterstempeln auch jene aufgenommen die in der Literatur bisher noch nicht erwähnt wurden (d.h. das bisher bekannte Material wurde nicht wieder publiziert, nur im Falle, wo anhand eines neuen Fundortes ihr Verbreitungsgebiet in Pannonien ergänzt werden konnte. In der Liste erscheinen nur die häufigsten Varianten der Namenstempel, abgesehen von jenen Varianten, die von der Verwechslung einzelner Buchstaben — F. M. usw. — geboten sind).

D. Gabler

KIAGGATOTT LÓKOPONYÁK ÁRPÁD-KORI FALVAINKBAN

A honfoglaló magyarságnak biztos településeit eddig még nem ismerjük hazánk területén. Feltárt Árpád-kori falvainkban megfigyelhető egyes jelenségek és napfényre kerülő leletek egyre inkább arra mutatnak, hogy a megtelepedés folyamata a XI. században sokkal előrehaladottabb volt nálunk, mint ahogyan eddig gondoltuk.¹ Ez korai okleveleink egyik-másikának adataiból is sejtethető.²

Kétségtelen azonban, hogy egyelőre a temetőkből, a temetkezések rendjéből, a gazdag és szegény sírok viszonyából és a sírokból előkerülő leletekből kell nemcsak a temetkezési szokásokra, a régi hitvilágra, hanem — az írott források és nyelvészeti adatok figyelembevételével — a honfoglalók települési viszonyaira és mindennapi életére is következtetnünk.³ Az útravalóval ellátott, sokszor gazdagon felszerelt halottak sírjaiból előkerülő tárgyi emléanyag sok tekintetben segíti a viselet, egyes mesterségek stb. megismerését is.⁴

A későbbi évszázadokban azonban megváltozik ásatási emlékanyagunk tanúskodása. A saját alapítású, vagy gazdagon megajándékozott nemzeti monostorokba, székesegyházakba elkülönülten temetkező főrangúknak temetkezéseiből, III. Béla és felesége sírjának kivételével,⁵ hitelesen egyetlen egyet sem ismerünk. Egyre gyarapszik viszont feltárt Árpád-kori köznépi temetőink száma.⁶ Ám a kereszténység, mint tételes vallás, átalakítja a temetkezések külső képét. A településen kívüli temetőkhöz elhantolt, majd a templom belsejében és a cinteremben egymásra és egymásba zsúfolt halottak mellékletei igen szegényesek.⁷ A temetkezések tehát alig árulnak el valamit a korabeli szokásokból.⁸

E korszakból viszont mind több és több települést ismerünk meg. Faluásatásainkon előkerülő tárgyi emlékek elsősorban a településről, az építkezésről, a mindennapi munkáról szolgáltat adatokat, de azoknak a szoká-

soknak egyik-másikára is fényt vet, amelyek népünk életét, mindennapi tevékenységét ezer szállal szőtték át.

Ásatásainkon tehát arra kell törekednünk, hogy a megfigyelések finomításával ezekből a jelenségekből is minél többet felismerjünk.

Biztos tárgyi emlékünknél már e korból az építési áldozatra.⁹ Az alábbiakban azonban nem ezzel, hanem egy másik, egyelőre bizonytalanabb példával kísérlem meg, hogy a tárgyi hagyatékok — mégpedig lókoponya — által megőrzött és a pogány hitvilágban gyökerező szellemi hagyományt — a rontás elhárítását — érzékeltessem. Bár ez a hagyomány a kereszténység felvétele utáni időben nyilvánvalóan alakult, értelmezése is többértűen módosult és árnyalódott, mégis szinte napjainkig megőrződött népünkben.

Most pedig vegyük számba azokat a jelenségeket, amelyek kiindulásul szolgáltak a gondolat felvetéséhez. A tiszalök—rázompusztai Árpád-kori falu közepe táján, viszonylag magasabb, partosabb területen a földházak olyan csoportját tártuk fel, amelyek részben egymásra települtek, tehát nem közvetlenül egyidejűek voltak.¹⁰ Ezek egyikének bontása közben egy csaknem teljesen ép lókoponyára bukkantunk, amely két szempontból is figyelemre méltó volt. Elsősorban az tűnt szembe, hogy a koponya a ház omladéka és a későbbi feltöltés, illetőleg feltöltődés határán feküdt. Szinte biztosra vehettük tehát, hogy nem az innen-onnan később összegyűlt házi hulladékból, hanem inkább az omladékból került erre a helyre, s így valamilyen összefüggésben lehetett a házzal. Másodjára azért érdekes ez a koponya, mert homlokcsontján több kis méretű négyszögletes lyuk van (1. kép a).

A koponyáról Bökönyi Sándor az alábbi leírást és véleményt adta: „Kifejlett állat koponyája; kicsiny, homloka széles, lapos, síkja a szemboltok felső széle fölé emelkedik. Szemüregei tágak, hosszant oválisak. Agy-

¹ Az idevonatkozó, de ma még csak lazán körülhatárolható anyagból most csupán a kerámia egy részének korábbra utaló jellegzetességeit, továbbá alföldi Árpád-kori falvaink belső árokrendszerének a település állandó jellegét alátámasztó tanúskodását említem meg. Utóbbira 1: *Méri I.*, Arch. Ért. 89 (1962) 218.

² Erre gondolhatunk többek között abból, hogy már I. István törvényeiben megtaláljuk a falu (villa) és falusi bíró (villicus) megnevezést, azonkívül legkorábbi okleveleinkben is faluként említenek egyes birtokokat, amelyek később is településként maradnak fenn. Locus, terra, praedium stb. néven adományozott birtokok egy részét később szintén faluként tartják számon. Ha gazdasági jellegük különbözött is, utóbbiaknak szintén volt korábban helyhez kötött településmagjuk. Az elmondottakat alátámasztja Szabó István „A praedium” c. kitűnő tanulmánya: *Agrártörténeti Szemle* 5 (1963) 1–2, 10, 44.

³ Lásd mindezekre elsősorban László Gyula összefoglaló munkáját: *A honfoglaló magyar nép élete* (Bp. 1944). A továbbiakban HMNÉ.

⁴ *László Gy.*, A koronái lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. AH 27 (Bp. 1943). A továbbiakban AH.; *Dienes I.*, Arch. Ért. 86 (1959) 145–158.; *Szőke B.*, A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.

Rég. Tan. I. (Bp. 1962).

⁵ *Kubinyi F. — Vahot I.*, Magyarország és Erdély képekben. (Pest 1853) 48–55.

⁶ Számbavételüket lásd: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei*. Rég. Tan. 2 (Bp. 1962). Közülük legjelentősebb két teljesen feltárt temető: a fiad-képusztai (*Szőke B.*, Acta Arch. Hung. 3 [1953] 205–301.) és a halimbai (*Török Gy.*, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. AH 39 [Bp. 1961]).

⁷ Ebben az egyházi hatás mellett bizonyára a magyar társadalom tagozódásának előrehaladása, a gazdagok és szegények közötti vagyoni különbségek mind élesebb kibontakozása is szerepet játszik.

⁸ Történetek úgyan kísérletek arra, hogy egyes ősi szokásokat kimutassanak Árpád-kori temetőink sírjaiban, ám ezek kétes értékű eredményre vezettek. *Csalog (Csalogovits) J.*, NÉ 29 (1937) 447–448. — E dolgozat sugallataként: *Olasz E.*, Arch. Ért. 81 (1954) 198–199.

⁹ A kardoskúti (Békés m.) Árpád-kori falu egyik földházának sarkában eltemetett kakas csontvázáról az ottani ásatás folyamatában levő feldolgozásában számolok be részletesen.

¹⁰ *Méri I.*, Arch. Ért. (1952) 2. kép.



1. kép. Tiszalök-Rázom (Szabolcs-Szatmár m.). Átlyuggatott lókoponya a XI–XIII. századi település egyik házának omladékából
 рис. 1. Тисалёк—Разом (ком. Сабольч-Сатмар). Лошадиный череп с отверстием в лобной кости из развалин дома поселения XI–XIII вв.
 Fig. 1. Tiszalök-Rázom (comitat de Szabolcs-Szatmár). Crâne de cheval criblé, trouvé dans les décombres d'une maison de l'agglomération des XI–XIII^e siècles

üregé kevésbé boltozott. Nyakszirtpikkelye hátra hajló. Fogai kicsik, zománcriajzatuk eléggé egyszerű (1. kép a–b).

A koponya megjelenésében keleti jellegűnek látszik; a szemboltok fölé emelkedő homlok, továbbá a kevésbé boltozott agyüreg azonban arra mutat, hogy ez a ló már a jellegzetes honfoglalás kori magyar lónak a helyi lovakkal keresztezett változatából származik.

A meghatározás bizonytalansága abból származik, hogy a koponya töredékes: metszőfogi része, orrsontjai-

nak jó része és bal állsontjának egy része hiányzik. járomívei sérültek. Ezenkívül homlokán 11 db különböző nagyságú, részben egymásba folyó négyszögletes lyuk van, amelyek mindegyike a homloküregbe hatol. A nyakszirtpikkely vége és a nyakszirtesont két ízületi büttyöknek jó része levágott. A lyukak és a lemetszések a koponyával egykorúnak látszanak.”

Mielőtt a lókoponyával közvetlenül összefüggő kérdéseket részletesebben tárgyalnánk, szükségesnek tartom megemlíteni, hogy az a földház, amelyben megtaláltuk,

nemcsak a település központi — tehát házakkal állandóan megtelepült — részében állott, hanem az itteni falunak általunk kiásott házai között is mind méretre (3,80×3,80 m), mind pedig mélységre (1,40 m) a legjelentősebbek közé tartozott.¹¹ Más tekintetben azonban nem különbözött a többi házaktól. Négyzetletesre ástott lakógödrenek egyik sarkában agyagból épített kemencé volt. Ezzel atlós irányban, a másik sarok közelében a Rázomon gyálkori négyzetletes „munkagödört” találtunk. Szelemenés tetőszerkezetét két ágasfa tartotta, amelynek a padlóba mélyedő gödrére a K-i és Ny-i fal közepe táján bukkantunk. Mivel a házat mélyre ásták, a nagyjából D felé nyíló, kissé lépcsősnek látszó bejáratból is jelentős szakasz maradt meg. Ennek két oldalán — nyilvánvalóan a bejárat fölé nyúló védőeresz-félt tartó — két ágasfa gödre is előkerült. A lókoponya a kemence előtti szakaszból, a szelemenágas helyének közeléből került elő, a mai felszíntől 60–70 cm-re, tehát a ház padlója felett 70–80 cm-re.

Mivel a ház különleges felhasználásának nyoma nem mutatkozott, kétségtelenül közönséges lakóház volt. Közvetlenebb koráról annyit már feltárás közben megállapíthattunk, hogy a házat a településnek nem a késői — XIII. századi — szakaszában, hanem korábban használták. Feltöltődött gödrébe ugyanis egymásután és egymásra keresztben két külső kemencét is beleástak.

Ahhoz, hogy a lókoponya és a ház kapcsolatát megközelíthessük, tudnunk kell, hogy a lócsontok nemcsak gyálkoriak Árpád-kori falvaink leletanyagában, hanem általában — s így Tiszalök-Rázomon is — az állatesontok százelékos megoszlásában a legnagyobb tömeget kitevő szarvasmarha-csontok után következnek.¹² Ez pedig világosan bizonyítja, hogy a lovat nemcsak tenyésztették, hanem húsát az egész Árpád-koron át meg is ették.¹³ Nyilvánvalóan a honfoglalók öröksége ez, akiknek torzására — a néprajzi párhuzamok alapján — a lócsontos temetkezésekből következtethetünk.¹⁴ Ünnepi lóáldozatok és lóhúsevésük emlékét még krónikáink is megőrizték.¹⁵ Ha pedig a lóhúsevés gyakorlati szokásként a honfoglalást követő évszázadokban is megmaradt, még inkább számolnunk kell azzal, hogy a lovakkal kapcsolatos szellemi szokásanyag — ugyanúgy, mint számos más ősi szokás — szívósan megőrződött. Tudjuk, hogy a pogánykori hagyomány egy része — gyakran egyházi segédlettel — beépült az új hitbe.¹⁶

Az elfogyasztott állatok koponyáiból azonban csak keveset találhatunk. Ennek az a magyarázata, hogy általában megették az állatok agyvelejét is. Ehhez pedig a koponyát össze kellett törniük, amint rendszerint a velős csontokat is feltörték. Ha tehát a megevett állatok teljes koponyájára gyakrabban bukkantunk a település rétegeiben, számolnunk kell azzal, hogy valamilyen célból hagyták azt épségben.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk Árpád-kori településeink állatesontjait, azt látjuk, hogy épségben maradt vagy darabjaiból összeállítható lókoponyát egyelőre

keveset ismerünk ugyan,¹⁷ de még így is jóval gyakoribbak ásatásainkon előkerülő más állatok koponyáinál. Most nem szándékozom részletesen foglalkozni az eddig talált lókoponyákkal. Annyit mégis megemlítek, hogy Rázomon több helyen is rábukkantunk ezekre, s bizonyára nem véletlen jelenség, hogy a most leírt ház közvetlen közelében kibontott másik ház feltöltésében is találtunk egy — sajnos töredékes — példányt.¹⁸ Más ásatásokon is előkerültek már lókoponyák, mint pl. Baszhalmon egy épület omladékában,¹⁹ Csongrád-Felgyőn a településhez tartozó árokrendszer egyik árkanak iszaprétegében²⁰ stb. Igen lényeges a mi szempontunkból, hogy a most említett településeken nem a későbbi feltöltődésben voltak a koponyák. Míg az előbbi esetben — a rázomihoz hasonlóan — épülethez, az utóbbiban viszont csak általánosan a településhez — talán árokkal körülvett területhez²¹ kapcsolható a megtalált lókoponya.

A fentiekből kiviláglik részint az, hogy a lókoponyák a többi állatkoponyáknál gyakoribbak, részint pedig az, hogy legtöbbjük az építmények rétegeiből s nem pedig azok feltöltéséből került elő.²² E kettős körülmény szól nyomatékosan amellett, hogy a megevett lovak koponyáját megőrizték és felhasználták Árpád-kori falvainak lakói.

A felhasználás gyakoriságának eldöntése azonban igen nehéz feladat. A koponya csontjai ugyanis töredékebbek, mint pl. a végtagesontok, amelyekből gyakran eszközöket, szerszámokat — csontkorsolyákat, árákat stb. — is készítették. Ám a koponyák azért is könnyebben tönkre mehetek — éppen törekenységük miatt —, mert nem dobták őket szemétre, mint az elfogyasztott állatok csontjainak többségét. Így azok egy része végül is nem temetődött megfelelően el, vagy nem került mélyen a földbe, tehát könnyebben széteshetett. Mindebből nyilvánvaló, hogy a felhasznált lókoponyák száma sokkal több lehetett, mint amennyit egyáltalán megtalálhattunk.

Most pedig vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy mire használhatta az Árpád-kori lakosság a lókoponyákat. Abból kell kiindulnunk, hogy ebben az időben a sírokba már nem kerülhettek a felszerszámozott, kitömött lovak. A temetőben sem jelezheték póznára húzott lóborók a halottak örök nyugvóhelyét, amint az — keleti néprajzi párhuzamok alapján — honfoglalóinknál feltehető.²³

A megevett lovak koponyája azonban felkerülhetett a településen belül leütemezett karóra, mégpedig a rontó szellemek elhárításának eszközeként, amint arra néprajzi adatok tanúsodása alapján következtethetünk.

Kitűnő néprajzkutatóink által összegyűjtött sokrétű babonás szokás- és hiedelemanyagban ugyanis számos adat vonatkozik a lókoponyákra. Közülük bennünket most közelebről csupán azok érdekelnek, amelyek településhez kapcsolódnak. Ezeknek is többféle változata maradt ránk.²⁴

Legismertebb és legáltalánosabb a méhesekbe, mégpedig a kerítésre, a sövénykaróra vagy külön levett

¹¹ Méri I., i. m. 2. kép VIII.

¹² Méri I., Arch. Ért. 89 (1962) 211, 5 j.

¹³ Erre utal már Bökönyi Sándor is: BpR 18 (1958) 458.

¹⁴ László Gy., AH 47–57.

¹⁵ Lásd Anonymusnál a 16. fejezetben a tarcali lóáldozatot, a Képes Krónika 45. fejezetében pedig Vata lóhúsevését. Gombos, F. A., Catalogus fontium historiae Hungariae I. (Bp. 1937) 238, 622.

¹⁶ László Gy., Ósvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben. ETI (Kolozsvár 1943) 3–32.; Ua., Varázslat egy középkori falusi templomunkban. ETI (Kolozsvár 1947) 3–22. — Népi szokás- és hiedelemanyagunkban megőrződött pogánykori hagyományokra lásd: Magyarság Néprajza IV³ (Bp. é. n.) 132–382, 424–426.

¹⁷ Ebben szerepe van annak is, hogy eddig kevés és többnyire kisméretű ásatást végeztünk.

¹⁸ Méri I., Arch. Ért. 79 (1952) 2. kép I–II.

¹⁹ Képét közli Kovalovszki Júlia „Beszámoló a dobozi és a bashalmi Árpád-kori faluásatások eddigi eredményeiről” c. nyomdakész dolgozatában.

²⁰ Szarvasmarha koponyájával együtt került elő. Az adatot László Gyula egyetemi tanár úrnak az évek óta folyó, de még közöletlen felgyűlt ásatás vezetőjének köszönöm.

²¹ Méri I., Arch. Ért. 89 (1962) 217.

²² Az építmények omladékrétege — mint láttuk — elsősorban abból a szempontból jelentős, hogy a belőle napfényre kerülő koponya az építménnyel biztosabban kapcsolatba hozható. A feltöltésben talált koponyáknál ilyen összefüggésekre nehezebb következtetni. Ezt nem tekintve, rendeltetésük az előbbiekével azonos is lehetett.

²³ László Gy., AH 56.

²⁴ Az alább idézett adatok egyik-másikából azonban világosan kiténik, hogy a lókoponyával együtt vagy anélkül is helyenként más állatok, pl. szarvasmarha, juh, stb. koponyáját is felhasználták a gonosz elriasztására.

karóra a szemmelverés ellen kitűzött lókoponya.²⁵ Ennek kelet felé nyúló szálait — pl. a cseremiszeknél — is ismerjük.²⁶ Hasonló okokból szőlőkben is tűztek ki karóra lókoponyát.²⁷

Tudunk a falu határában élőfára vagy a kerítés karóira húzott lókoponyákról,²⁸ amelyekkel az állatvész vagy ragadozók ellen védekeztek. Ismerjük az istállókban, betegség²⁹ vagy ördög ellen³⁰ őrzött, továbbá a házpadláson³¹ mindentele baj ellen tartott lókoponyákat stb.

Legközelebbi párhuzamoknak mégis azok a lókoponyák látszanak, amelyeket a lótenyésztő sárköziek a házak sövényeire és a közsövényekre aggattak.³² Ezek értelme azonban sajnos már századunk elejére feledésbe ment.³³

Meg kell még említenem, hogy néprajzi anyagunkban a házak oromzatán, a nádat vagy szalmát szegő deszkák csúcsára is faragtak falvainak lakói lófejeket, amelyeknek szintén óvó szerepet tulajdonítottak.³⁴ Ezt a szokást azonban valószínűleg németek honosították meg nálunk. Az idevonatkozó adatok mindenesetre arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a germánoknak, pl. a szászoknak is volt lókultuszuk.³⁵ A korai magyar századokban azonban aligha számolhatunk nálunk ennek hatásával.

Néprajzi adatainktól a korai magyar századok felé azonban hiányoznak a szokásanyag összekötő szálai. Így a feljegyzett néprajzi magyarázatok, amelyeknek alakulása még a közelmúltban is megfigyelhető volt,³⁶ aligha felelnek meg mindenben a szokás egykori értelmének. Annyi azonban az adatokból is leszűrhető, hogy a kitűzött lókoponyát rontás, igézés elleni védekezésnek használhatták a régi időkben is, akár a településen belül, egyes építményekben vagy tágasabb területen, akár pedig a falu környezetében embert vagy állatállományt igyekeztek is a veszélytől megóvni.

Egyelőre ennyit mondhatunk az Árpád-kori ásatásainkon talált lókoponyákról. A további feltárások gazdagítani fogják a koponyák számát, a gondos megfigyelések pedig bizonyára magyarázatuk közelebbi megértését is elősegítik.

Szólnom kell még a rázomi lókoponyán megfigyelhető egykorú sérülésekről. Közülük a nyakszirtcsont egy síkban történt megsemmisítése — legalábbis pillanatnyilag — nem látszik jelentősnek. Pikkelyének végét és ízületi büttykeit valószínűleg a ló fejének levágásakor metszették le, de sort keríthettek erre a koponya kifüggesztésekor is, talán azért, mert a nyakszirt egyenetlenül kiálló csontjait akadályozták a koponya elhelyezését.

Jóval különösebbnek látszanak és sokkal nehezebben magyarázhatók a koponyát áttörő lyukak. Eddig

ismert — nagyrészt a honfoglalók sírjaiból származó — lókoponyákon korabeli erőszakos áttörésekre általában nem bukkantak. Néhány esetben a korábbi idők lovasnépeinek hagyatékában a koponyán megfigyeltek ugyan horpadásszerű betörést;³⁷ általánosságban azonban ezekről határozottan nem mindig dönthető el, hogy a lebunkózás nyomaként maradtak-e meg, vagy később véletlenül keletkeztek. A leírásokból és a keleti néprajzi párhuzamokból mindenesetre az tűnik ki, hogy a lovasnépek a halottakkal eltemetett lovakat rendszerint úgy ölték meg, hogy csontjuk ne törjék, vagyis — hitük szerint — a gazdáik használni tudják őket a másvilágon.³⁸

Arról azonban e korai időből semmit sem tudunk, hogy az élelemül szolgáló lovakat hogyan ölték meg.

A mi lókoponyánkon — mint láttuk — szabálytalan csoportban, kisebb-nagyobb lyukak vannak, amelyek közül a legnagyobb 1,5 cm, a legkisebb 3,5 mm átmérőjű. A lyukak négyszögletesek, s így világosan elárulják, hogy nem véletlenül keletkeztek, hanem ütésektől származnak.

A lyukak, a nyakszirt lemetzéséhez hasonlóan, korabeliek. Erről tanúskodik a törések felületére lerakódott vízkőréteg, amely azonos a koponya jelentős részén most is megfigyelhető vízkőréteggel. Azt azonban már nem olvashatjuk le róluk, hogy a lovat megölésekor verték-e fejbe, vagy a már kitűzött lókoponyát később lyuggatták-e át.

Legegyszerűbb volna a lyukakat a ló megölésével magyarázni. Ám a viszonylag kis méretű lyukak a homlokcsontot törik át. Nyilvánvaló tehát, hogy ezek a koponyára mért ütések a lovat csupán elkábíthatták, de meg nem ölhették. Azonban az elkábításra is csak úgy kerülhetett sor, ha a lovat — egyes néprajzi adatoknak megfelelően — előzőleg tajtékosra lovagolva döntötték,³⁹ illetőleg erős kötelekkel fogták le. Ugyanis a lyukaknak az a meglepő sajátosságuk van, hogy egyirányú ütésektől származnak, ami éppen szögletességükből állapítható meg. Alig hihető, hogy az élő ló, ha aléltsáig meg nem hajszolták és le nem fogták, türelmesen hagyta volna, hogy ilyen módon újra meg újra fejbe verjék.

Határozottan nem dönthetjük tehát el, hogy a ló halála előtt vagy után keletkeztek-e ezek a lyukak. Arra viszont már biztosabban következtethetünk, hogy mivel lyuggatták át a koponyát. Megállapítható ugyanis, hogy a különböző méretű lyukak ugyanannak a szögletesen hegyesedő eszköznek erőteljesebb, illetőleg gyengébb ütésétől származnak. Aligha tévedünk, ha ezt az eszközt olyan fokosfélnékné határozzuk meg, amelynek egyik vége szögletesen hegyesedett, a másik pedig balta-

²⁵ Garay Á., NÉ 12 (1911) 227., 12. kép; Giday K., Etn 52 (1941) 73; Magyarország Néprajza II³ (Bp. é. n.) 11., III. t. 1. kép; Uo. IV.³ 210.

²⁶ Manninen, I., Die finnisch-ugrischen Völker. (Leipzig 1932) 215, 217.; az oroszoknál: Cedoš, B. B., КСИИМК 68 (1957) 22, 15. j.

²⁷ Vajkai A., NÉ 31 (1939) 182, 187.

²⁸ Wislocki H., Etn 5 (1894) 320—321.

²⁹ Pacala V., NÉ 10 (1909) 112.

³⁰ Balásy D., Etn 16 (1905) 40.

³¹ Szendrey Zs., Etn 39 (1928) 30.

³² Kovách A., Etn 14 (1903) 140. A régi germánoknál: Cedoš, B. B., i. m. 22.

³³ A lókoponyához és a lócsontokhoz fűződő, gyógyító és rontást gyógyító hiedelmek tömegének további felsorolását szükségtelenné tartom. A lókoponya felhasználásának csupán két további módját említem még meg, a fentiek kiegészítéseképpen. — Értelmében a felsoroltakhoz kapcsolódik az a szokás, hogy a lóistálló falai alá lókoponyát helyeznek. Azt hiszik, hogy a lovak így délcegebbek, szebb sörényűek lesznek, s egyúttal a betegségek is elkerülnek az istállót (Téglás G., NÉ 14 [1913] 101). Ez a szokás tulajdonképpen az építési áldozatok felé mutat, amelyre külföldről is ismerünk példát. Pl.

az oroszoknál 10-14. századi (Cedoš, B. B., i. m. 23-27.), a volgai bolgároknál 13. századi (Смрнос, А. П., Волжские Булгары [Москва 1951] 204. VII. t. 131. kép), a németeknél 13-14. századi emlékekben bukkantak ilyen lókoponyás építési áldozatra (Herre, W., Hammaburg IV [1950] 8). — Csupán gyakorlati szerepűnek tűnik, hogy — néprajzi adataink szerint — pásztoraink nappal ülőalkalmatossággént, éjjel pedig fejalját is felhasználták a lókoponyát. (Utóbbi adatot Dienes Istvánnak köszönöm.)

³⁴ Gönczi F., NÉ 3 (1902) 128; Magyarország Néprajza IV³ (Bp. é. n.) 180.

³⁵ Gönczi F., i. h.; Kovách A., i. m. 139. Hasonló az oroszoknál (Cedoš B. B., i. m. 22.).

³⁶ Vajkai A., i. m. 183.

³⁷ Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 97—98, 2. kép 3—4.

³⁸ László Gy., AH 56. A rávonatkozó irodalommal együtt.

³⁹ A kazah-kirgizek pl. a fiatal kővér kancára levágás előtt felültek, és olyan sokáig lovagolták, amíg azt tajték nem fedte. Akkor ledöntötték és levágták. Szerintük így húsa és zsírja kellemesebb ízt kapott. Radloff, W., Aus Sibirien. I. (Leipzig 1884) 451.

szerű volt. Honfoglalóink sírjaiból ismert fokosok⁴⁰ között ilyen is akad.⁴¹ Ebből pedig az következik, hogy e fokosokat, amelyek a szablyával és íjjal jellemezhető könnyű fegyverzetet egészítették ki, az Árpád-kor folyamán is használták.

Ezen az alapon gondolatainkat tovább szöhetnénk

többek között falvaink lakóinak a hadviselésben betöltött szerepe felé, mondanivalónkat azonban most csupán azzal zárjuk, hogy lókoponyánk a szellemi hagyomány mellett — ha közvetve is — az Árpád-kori tárgyi hagyományról való ismereteink gazdagítását is elősegítette.⁴²

Méri István

ЛОШАДИНЫЕ ЧЕРЕПА В СЕЛЕНИЯХ ЭПОХИ АРПАДОВ

Резюме

На основе лошадиного черепа, датированного 11—13 вв. н. э., автор пытается доказать существование апотропической магии, являющейся духовным наследием, своими корнями восходящим к языческим верованиям.

Данные находок свидетельствуют о том, что в этот период лошадей не только разводили, но и употребляли в пищу. Вследствие того, что при раскопках поселений лошадиные черепа встречаются чаще, чем черепа других животных, автор предполагает, что эти черепа были

оставлены в сохранности со специальными целями и развешены внутри селения против порчи и колдовства. Этот вывод делается автором на основе богатых этнографических параллелей.

Описанный лошадиный череп, найденный среди развалин дома, интересен и потому, что обнаруженные в лобной кости квадратные отверстия были сделаны таким боевым топором, который известен среди венгерских находок эпохи завоевания страны.

И. Мери

AUSGESTECKTE PFERDESCHÄDEL IN ÁRPÁDENZEITLICHEN UNGARISCHEN DÖRFERN

Auszug

Der Verfasser versucht auf Grund von Funden aus dem 11—13. Jh. — namentlich von Pferdeschädeln — eine im heidnischen Glauben wurzelnde apotropäische Tradition zu rekonstruieren.

Im Zentrum des in Tiszalök-Rázom gefundenen Dorfes aus dem 11—13. Jh. wurde im Schutt einer Wohngrube ein Pferdeschädel gefunden (Abb. 1a—b), der den Ausgangspunkt zu den folgenden Gedanken gab.

Im Ausgrabungsmaterial jener Epoche kommen unter den Tierknochen Pferdeknochen recht häufig vor, was darauf hinweist, daß das Pferd nicht nur gezüchtet, sondern auch verzehrt wurde. Ist aber diese Sitte der landnehmenden Ungarn am Leben geblieben, so kann man auch annehmen, daß die mit den Pferden verbundenen Aberglauben ebenfalls in späterer Zeit noch existiert haben dürften. Im Dorf von Rázom wurden mehrere Pferdeschädel gefunden, und auch aus anderen Siedlungen derselben Zeit sind mehr Pferde- als andere Schädel bekannt; der Verfasser nimmt daher an, daß diese zu einem gewissen Zweck, mit Absicht intakt gelassen worden waren.

Nach dem Übergang zum Christentum durften keine aufgezäumten Pferde mehr mit den Toten begraben werden, wie es die Landnehmer getan hatten, auch durfte man in den Gräberfeldern die ewige Ruhestätte der Bestatteten nicht mehr mit auf Stangen gezogenen Pferdehäuten anzeigen. Doch durfte man die Schädel der verzehrten Pferde zu apotropäischen Zwecken innerhalb der Siedlungen auf Stangen stecken. Zum

Beweis dieser Hypothese führt der Verfasser viele ethnologische Beispiele an, die davon zeugen, daß diese Sitte, wenn sie auch im Laufe der Jahrhunderte Veränderungen erfuhr, im Wesentlichen doch unverändert blieb: die Pferdeschädel wurden wohl auch in der Árpádenzeit zur Abwehr von Zauberei, Behexung benutzt.

Der Pferdeschädel von Rázom, der aus der Kreuzung des landnahmezeitlichen ungarischen Pferdes mit einheimischen Rassen stammt, wurde deshalb zur Publikation gewählt, weil auf diesem verschiedene zeitgenössische Verletzungen zu sehen sind. So sind z. B. auf der Stirn kleinere und größere viereckige Löcher sichtbar, die Spuren von auf den Schädel ausgeübten Hieben sind, die aber das Tier — da sie in die Stirnhöhle drangen — nicht umbringen konnten (Abb. 1a).

Man kann nicht genau feststellen, ob das — vielleicht bis zur Übermüdung gerittene — Pferd umgeworfen und auf diese Weise betäubt wurde, oder ob man erst später den ausgehängten Pferdeschädel durchlöcherte. Aus der Form und der Größe der Löcher schließt der Verfasser darauf, daß der Pferdeschädel mit der aus der leichten Bewaffnung der Landnehmer bekannten Streitaxt, und zwar jener Art, die auf dem einen Ende eckig zugespitzt ist, durchlöchert wurde, was so viel bedeutet, daß diese alte Waffe auch zur Árpádenzeit benutzt wurde. Der Pferdeschädel bereichert also unsere Kenntnisse nicht nur über die Traditionen, sondern auch über den materiellen Nachlaß.

I. Méri

⁴⁰ Hampel J., A honfoglalási kor hazai emlékei. (Bp. 1900) VIII. t. 7, LII. t. 19, LXI. t. 5, LXIV. t. 1, LXXI. t. a., LXXXIV. t. 4, CXI. t. 1—3; Ua. Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (Bp. 1907.) V. t. 8, IX. t. 3.

⁴¹ Dienes István a bashalmi I. temető anyagában talált egy ilyen példányt (Közöletlen). Alakja egyezik a

kisdobrai (Hampel J., A honfoglalási kor ... LXIV. t. 1.) és a békés-völgyparti (MNM NN. 1/1935. 2.) fokosával. A különbség annyi, hogy megvastagodó vége nem kerekedő, hanem szögletesen hegyesedik.

⁴² Itt köszönöm meg Kovalovszki Júliának és Dienes Istvánnak a munkámhoz nyújtott segítséget.

HAMPEL JÓZSEF

(1849. november 10. — 1913. március 25.)

(Részletek a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1963. évi esztergomi vándorgyűlésén „Emlékezés Hampel Józsefre” címmel előadott emlékbeszédből.¹)

Hampel József négy évtizedet meghaladó tudományos munkássága eredményeként nagy méretű irodalmi örökséget hagyott reánk. Munkái önálló kötetekben, külföldi folyóiratokban és revükben, hazai folyóiratokban, évkönyvekben és a szerkesztésében megjelenő *Archaeologiai Értesítő* köteteiben jelentek meg. Áttekintve ezt a hagyatékot, imponáló az a terület, melyet munkáival átfog: a paleolitikumtól saját korának régészeti és művészeti eseményeig terjednek művei, hozzászólásai, megfigyelései, följegyzései. És ezek mellett buzdítólag, sokszor irányítólag szól hozzá a fiatal magyar muzeológia aktuális kérdéseire, dicsér, korhol és figyelmeztet, nem titkolva véleményét az akkori magyar kultúrpolitika kenyesebb kérdéseiben sem.

Irodalmi munkásságához az első irányítást kétségkívül attól kapta, aki, mint igazgatója és tanára, már a középiskola padjaiban fölfigyelt rá, akitől az egyetemen első régészeti ismereteit nyerte, és aki vezetője és irányítója lett működésének a M. Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában, ahova az ő javaslatára került — Rómer Flóristól. Első feladatként, úgy látszik, a régészeti anyag rendezését és feldolgozását kapta Rómertől. Ennek megismerése és meghatározása eldöntötte Hampel legfontosabb irodalmi műveinek feladatát is. Legfontosabbnak az anyagnak a maga teljességében való közreadását tartja:² „... a leleteket kell tanulmányoznunk, lehetőleg sok helyütt és rendszeresen kell ásnunk (nem turkálni), egyszerűen minél szélesebb alapú synthesisre van szükségünk; kevés phantasiára, de sok türelemre, kevés hypothesisra, de éles megfigyelésre és elfogulatlanságra. Az időelőtti phantastikus eszmefuttatások az ősrégészetben már annyi kárt okoztak — különösen a dilettánsokéi —, hogy ideje volna kissé higgadtabban látni a munkához. Végezzük a tudományos kötelességünket, gyűjtsük az adatokat, írjuk le a leleteket és keressünk analógiákat.” Első nagyobb munkái ezzel az anyagszámbavevéssel függnek össze. Munkatársa igazgatójának, Rómernek Desjardin francia kutató a „M. Nemzeti Múzeum római köemlékeiről” szóló francia nyelvű munkájának magyar nyelvű kiadásában új anyag bedolgozásával. Nagy hasznát vette azonban a múzeum és a legtöbb magyarországi helyi gyűjtemény régészeti anyaga széles körű megismerésének abban a feladatkörben, mely az 1876. évi nemzetközi ősrégészeti kongresszus rendezése alkalmából hárult rá. Hampel sikeres munkát végzett ennek rendezésében és lebonyolításában, mint a

kongresszus egyik titkára, de az ő munkája éspedig igen sikerült munkája volt az ez alkalommal rendezett régészeti kiállítás, valamint az itt bemutatott magyar régészeti anyagnak kiadványokban való közzététele is.³ E munkákban adott Hampel számot a hazai régészeti anyag átfogó ismeretéről, nagy tanultságáról, és nem kétséges, e műveinek hazai és külföldi elismerése és sikere kelthette föl benne későbbi nagy összefoglaló munkáinak gondolatát és tervét. Ettől kezdve foglalkoztatja őt a magyarországi régészeti anyag összefoglaló megírása. Folytonosan gyűjti az anyagot az ország egész területéről, amiben az ország akkor egyetlen európai szintű régészeti szakfolyóiratának, az *Archaeologiai Értesítő*-nek szerkesztői munkája is segítségére van. Ennek a sok esztendőig tartó gyűjtő és feldolgozó munkásságnak eredményeképpen egymás után jelennek meg nagy munkái, leletanyag-összefoglalásai és feldolgozásai: „A bronzkor emlékei Magyarországon”, „A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarhonban” (németül is „Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn” címmel), „A honfoglalási kor hazai emlékei”, majd „Újabb tanulmányok a honfoglalási kor hazai emlékeiről” címmel. Mindezen munkák az illető korszakoknak összes, a művek lezárásáig magyar földön előkerült leletgyűjtéseit és szórványleleteit tárgyalják rajzban, bő és hű leírásban, gazdag analógia-készlettel és bizony, abban a korban nemzetközi szinten használatos tárgy szerinti összesítésben (szerszámok, fegyverek, ékszerek, továbbá gazdaság, ipar, kereskedelem, lakás és védelem, életmód, öltözet, temetkezés, vallási szertartások stb.). Ezekkel a műveivel Hampel alapot teremtett a következő idők kutatói számára, ezek a munkái *elévülhetetlenek*, és mint látjuk, ma is állandó hivatkozás tárgyai az e korokkal és magyarországi emlékeikkel foglalkozó nemzetközi régészeti irodalom számára. Hogy tárgyalásában a tipologizálás egyik főeszköze a kezében az anyag ismertetésében, abban is hű fia kora régészeti irányzatának. Pontos leletleírásai viszont kárpótlást nyújtanak e „korszerű” hiányosságáért, mert lehetővé teszik, hogy az utódok a modernebb és behatóbb tárgyalás alapjaiként használhassák föl ez összefoglaló munkáit. Hampel e publikációiban széles körű hazai és külföldi irodalomra is támaszkodik. Különösen nagy lelkiismeretességgel használta föl Nagy Géza, Posta Béla és mások e területeken végzett kutatásainak eredményeit. A honfoglalás kor emlékeiről szólva erőteljesen hangsúlyozza a Kelet, elsősorban az oroszországi emléktárgyak rendkívüli jelentőségét, melyet a helyszínen, Moszkva és Szentpétervár (Leningrád) múzeumi anyagának tanulmányozásakor önmaga is megállapított, és ebben a véleményében a Zichy Jenő-féle

¹ Az emlékbeszédnek csak néhány fejezetét foglaltuk össze az alábbi kivonathban, melyben Hampel József működése és munkássága kiemelkedő vonásainak bemutatására törekedtünk. — Hampel életpályájának idáig legterjedelmesebb méltatása Ortvy Tivadar munkája: „Emlékbeszéd Hampel József rendes tag fölött.” („A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek” XVI. kötet, 7. szám. 51 lap, 1913). Ortvy alaposan foglalkozik Hampel életével és működésével, sok szubjektivitással és a történeti távlat-

nak szükségszerű hiányával.

² Arch. Ért. R. f. 14 (1880). 51.

³ „Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de la Hongrie”, (Bp. 1876); „Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie avant la VIII.-e session du Congrès international d'Anthropologie et d'Archéologie préhistorique à Budapest 1878. II. k. II. rész. Trouvaille de l'âge de bronze en Hongrie, Budapest, Édition du Musée National Hongrois. 8°, XVI + 108 l., 127 t.

expedícióknak eredményei Posta Béla feldolgozásában még jobban megerősítették, éppen úgy, mint a korabeli orosz régészeti publikációk. Igen jelentősek azok a megállapításai és közöltek jó néhány ma sem vesztett értékéből, amelyeket a honfoglalás kora régészeti leleteinek ornamentikájára, ez ornamentika művészeti motívumainak eredetére nézve tett. Mindezek biztosítják Hampel e munkáinak ma is ösztönzéseket adó használatát.

Mint előadásom bevezetésében utaltam rá, nem lehet célom e terjedelmében és időtartamában is erősen megszabott előadás keretében Hampel sokoldalú működésének minden irányú teljes képét megrajzolni, tudományos eredményeinek e rövid összefoglalásában ki kell térnem még két olyan területre, melyen jelentősen munkálkodott. Az egyik a Pulszky Ferenc által fölvetett és erőteljesen védelmezett önálló „rézkor” kérdése, a másik a pannoniai kutatások területe. Az első kérdésben nyilván Pulszky hatására, maga is az önálló rézkor hívének vallotta magát több dolgozatában,⁴ később azonban e véleményével fölhagyott, nyilván a külföldön ez elmélettel szemben jelentkező kiváló tudósoktól származó ellenvélemény miatt.⁵ A Pannonia részegrete volt első olyan régészeti terület, melyben teljes elmélyedéssel kezdte működését Hampel. „Aquincum története” című munkájával még 1870-ben pályadíjat nyert az egyetemen, tévkenyen közreműködik Rómer oldalán Desjardin munkájának magyar nyelvű kiadásában, és munkásságában mindössze mégis csak egy olyan művet találunk, mely valamennyire utal arra, hogy Hampel foglalkozhatott a római kori emlékek egyéb összefoglaló munkáihoz hasonló átfogó publikációjának gondolatával. „A Nemzeti Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái” címen 56 korai kőemléket publikált e munkájában tudományos akribiával, képes táblák kíséretében.⁶ Azután, úgy látszik elvetette e munka folytatásának gondolatát, mert azok a munkái, melyek a pannoniai területről a századforduló évtizedeiben megjelentek, nélkülözik azt a korábbi munkáiból ismert pontos és alapos feldolgozási módszert, amelyek Hampel e munkáit ma is használhatók, sőt nélkülözhetetlenekké teszik. Elvégezte azonban azon különleges kultuszunk körébe vágó emlékeknek gyűjtési munkáját, melyet azután több részlet-tanulmányban közölt az Archaeologiai Értesítő 1903, 1905, 1911 és 1912. évfolyamaiban, jelentősen megkönnyítve ez emlékek későbbi összefoglaló feldolgozását.⁷

Hampel Józsefnek, a tudósnak működését harmonikusan egészíti ki Hampel Józsefnek, a professzornak működése. 1877-ben történt habilitációjától kezdve egészen haláláig oktatta a klasszika-archaeológiát a budapesti egyetemen. Róla mint professzorról más helyen kívánok behatóbban megemlékezni.⁸ Tanítása elsősorban az egyetemen folyó tanárképzés ügyét szolgálta, és óráit főleg a latin, görög és történelemszakos hallgatók látogatták. Előadásainak tárgyát főleg a görög és római művészettörténet köréből vette, és csak nagyon elvétve tartott a régészet más területéről kollégiumokat. Előadásait az anyag világos tagolása, könnyű áttekinthetősége, elhamarkodott vagy kellően meg nem alapozott föltevésektől való szigorú tartózkodása és főleg tények és csakis tények közlése jellemezte. Nagy és maradandó emléket állított magának Hampel múzeumi munkásságával is. Alatta vált a M. Nemzeti Múzeum érem- és régiségtára európai hírvé intézménnyé. Egész életén keresztül nem szűnt meg harcolni a vezetése alatt álló tárnak helvi és személyzeti fejlesztéséért. A múzeum kiállítási termeiben általános európai szintű elrendezésben mutatták be a régészeti korok gazdag magyarföldi anyagát.

Nevéhez múzeológiai két fontos esemény fűződik: ő létesítette a múzeum gipszöntvény-gyűjteményét, hódolva az akkor általános európai szokásnak, és ő állította föl a Nemzeti Múzeum földszinti folyosóján a múzeum rendkívül gazdag római kőemléktárát. Az előbbi gyűjtemény 1906-ban elkerült a Nemzeti Múzeumból az újonnan fölavatott Szépművészeti Múzeum palotájának földszintjén föllállított gipszgyűjteménybe, az utóbbi ma is úgy áll, ahogyan Hampel elkezdte, legfeljebb az idők folyamán még a Nemzeti Múzeumba kerülő kőemlékek szaporították e csöppet sem múzeumi föllállítási lapidárium anyagát. Sok-sok terv született a kőtár jobb elhelyezésére, mindmáig azonban nem jutottak túl a Hampel-féle elrendezésen, amire Hampel akkor a kényszerűség, e gazdag anyagnak valamiképpen való föllállítása vitte. Reméljük ez a kérdés is megoldódik a Nemzeti Múzeum egyéb elhelyezési problémáival együtt.

Hampel szigorú főnök volt, munkatársaitól a múzeumi belső munkák odaadó, pontos végzését épp úgy megkövetelte, mint a tudományos munkában való állandó részvétel. Ez utóbbihoz tág teret nyújtott számukra az általa szerkesztett Archaeologiai Értesítőben. Szóljunk most Országos Társulatunk és Hampel József kapcsolatáról, Hampel részt vett azon az emlékezetes tanácskozáson 1878. március 31-én, amikor kimondták egy régészeti társulat alapítását, és ugyanez év november hó 17-én tartott alakuló gyűlésen, mely kimondta az Országos Magyar Régészeti és Embertani Társulat megalakulását. Ugyanakkor Hampelt titkárrá választják. Feladatát az őt jellemző nagy agilitással végezte, és az első évek üléseinek változatos programja, élénk vitaszelleme, nagy látogatottsága bizonyossága a titkár kitűnő szervező munkájának. 1885-ig töltötte be a társulat titkári székét, ekkor, minthogy az Archaeologiai Értesítő szerkesztője Pulszky Károly e megbízásáról lemondott, a közgyűlés Hampelt bízta meg az Archaeologiai Értesítőnek szerkesztésével. Ettől kezdve haláláig szerkesztette Társulatunknak és a M. Tudományos Akadémia régészeti bizottságának közös folyóiratát, mely évenként 6 füzetben jelenvén meg, megérdemelte a folyóirat nevet. Hampel az Értesítőt európai szintre emelte. Nemcsak hazai szerzők tanulmányait, külföldi tudósok dolgozatait közölte hanem friss és élénk hírszolgálatásával a magyar régészetnek valóban élő organumává tette az Értesítőt. A folyóirat tekintélye itthon és az ország határain túl egyaránt megnőtt. Jóformán minden európai múzeum cserekapcsolatban állt az Értesítővel, ellenére annak, hogy cikkei csak magyar nyelven, de bő illusztrációval jelentek meg. De nemcsak a régészetnek, hanem a művészettörténetnek is sokáig egyetlen közlönye volt az Értesítő, melyet Hampel haláláig nem szűnő odaadással, szorgalommal és kritikával szerkesztett.

Ha most életművének az itt elmondott és egészen vázlatos összefoglalása alapján Hampel József helyét akarnók kijelölni a magyar régészet történetében, ahhoz az szükséges, hogy rövid pillantást vessünk ennek a történetnek általam föllállított korszakaira. A magyar régészet látható emlékeinek halvány emlegetésével kezdődik az első korszak, a magyar régészet hőskora. Az elnevezés azért is elfogadható, mert tényleg látott és leírt emlékek leírása különféle mondai vonatkozásokkal keveredik. A korszak a krónikák idejétől kezdődik, és növekedése és szélesedése pontosan összeesik az Európa-szerte, így tehát nálunk is meginduló műgyűjtéssel, érem- és római feliratok gyűjtésével, sőt publikációival, idegen utazók, valamint magyar történészek följegyzéseivel, térkép-vázlataival. Ez a hőskor tömérdek anyagot fogott össze e

teljesen kiszoríthatta volna, ezért szólunk a réz tehetetlenségéről...”

⁶ Megjelent 1906-ban a M. Tud. Akadémia, Értekezések a történeti tudományok köréből, XXI. k. 1. szám.

⁷ A Dunavidéki Iovasisztenségek emlékei.

⁸ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem régészeti tanszéke kiadásában megjelenő Dissertationes Archaeologicae 1963. évi kötetében. (Sajtó alatt).

⁴ Arch. Ért. 12 (1892) 201–207, 281–303, 321–331, 375–382; Arch. Ért. 7 (1887) 14–18; Újabb tanulmányok a réz-korról. (Bp. 1895). Akadémiai értekezések a történeti tudományok köréből.

⁵ Vö. Hampel e nézetének megváltozására a Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent „A magyar nemzet története” I. kötetének előszavában a következőket: „A réz sokáig versenyzett a kővel a nélkül, hogy valaha

kor régészeti ismereteiből, földolgozásuk azonban csekély töredékében sem történt még meg.

A következő korszak a tudományos régészeti irodalom kezdete nevet viselhetné. Kezdte egybeesik Schönvisner István munkásságával. Ő vezeti az első tudományos megfigyelésekkel készült ásatást, a Bp. Flórián téri hypocaustum feltárását, és egyúttal végzi tudományos igényű publikálását, és ő tölti be a pesti egyetemen 1777-ben létesített érem- és régiségtani tanszék tanári állását is. Az ő további munkássága, kiegészítve Katancsics Péter, Weszler József, Jankovich Miklós, Érdy János és mások munkásságával, régészeti irodalmunk első fejezetét jelenti. Feltűnő azonban, hogy a reformkornak más tudományos és irodalmi téren mutaközlő föllendülése aránylag kis méretű kezdeményezést jelent a régészet területén. A következő korszak, mely a múlt század hatvanas éveiben veszi kezdetét, olyan munkával kezdődik, mely régészeti és művészettörténeti hagyatékunk

első tudományos számbavételét jelenti. Rómer Flóris és Henszlmann Imre „Műrégészeti Kalauz”-ával. Ez a korszak a magyar régészet első virágzási kora. Eseményei a Nemzetközi Ősrégészeti Kongresszus, az Országos Magyar Régészeti és Embertani társulat megalakulása, szerte az országban sok régészeti és történelmi társulat alapítása, mindezekkel együtt az ásatások szervezettebb és szakszerűbb végzése és anyagukból állandó gyűjtemények, majd múzeumok létrehozása. A korszak elején ott áll a magyar régészetnek mindmáig legnagyobb lelkesedési szervezője, Rómer Flóris, és körülötte és utána az archaeológiának európai szinten való művelői állanak. Ennek a korszaknak zárókövét alkotja Hampel József munkássága. Ő a magyar régészet első nagy összegezője, az ő munkássága összefoglalása e korszak régészeti törekvéseinek és eredményeinek. Közvetlenül a világháború előtt hal meg. Utána, az első világháború befejeztével új korszak kezdődött a magyar régészet történetében.

Oroszlán Zoltán

ÉSZREVÉTELEK LÁSZLÓ GYULA, „ŐSTÖRTÉNETÜNK LEGKORÁBBI SZAKASZAI.

A FINNUGOR ŐSTÖRTÉNET RÉGÉSZETI EMLÉKEI A SZOVJETFÖLDÖN” C. KÖNYVÉHEZ

1. Aligha volt még a magyar őstörténeti irodalomban oly nagy érdeklődéssel várt mű, mint éppen László Gyula könyve (Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 212 lap.). Mégis mind ez ideig jelentőségéhez mérten kevés ismeretese jelent meg róla, de ezek is jobbára nem mentek túl a referáláson.* Ez a hallgatás azonban nem a műnek szól, hanem a könyvben felvetett súlyos problémáknak. László Gyula oly sokféle ismeretanyag birtokában alapozza meg s építi fel a finnugor őstörténetet új perspektívába helyező elméletét, hogy a könyv mondanivalójának értékeléséhez a bírálónak is a szerzőéhez hasonló nagy tájékozottságra lenne szüksége. A könyv bírálatát egy személy aligha végezhetné el önmagában: erre csak egy munkaközösség vállalkozhatna, melyben több tudományág képviselőinek a részvétele lenne kívánatos. Reméljük, hogy egy ilyen terebélyes vita hamarosan kibontakozik, s ehhez a magam részéről az alább következő hozzászólással szeretnék hozzájárulni.

László Gyula elméletét természetesen elsősorban a nyelvész perspektívájából szemlélem. Nem tekintem feladatommak a könyv tartalmának vagy szerkezetének ismertetését, avagy a régészeti vonatkozások bírálatát, hanem a szerző mondanivalójának csakis nyelvészeti és életföldrajzi megalapozásával foglalkozom behatóbban.

László Gyula elveti az eddigi finnugor őstörténeti kutatások életföldrajzi eredményeit. Ehelyett Észak-Európa és Szibéria növénytakarójának kialakulását nyomon követve megállapítja, hogy a jégkorszak után a finnugor őshaza színteréről korábban vallott terület lakatlan volt, növénytakaró sem fedte. A Szovjetunió északi részei a jég elvonulása után két göcbből népesültek be újból növényzettel: a délnyugati refugiumokból (középeurópai lomboserdők) és a Távol-Keletről (tajga). A tajga László Gyula szerint az i. e. II. ezredben érte el az Urál hegységet, a vegyes lomberdő azonban ebben az időben jobbára csak a Volgáig terjedt. Erre a történeti növényföldrajzi képre vetíti azután reá a finnugor nyelvek faneveinek újszerűen csoportosított rétegeit, majd különböző bonyolult vizsgálatok útján arra a végső következtetésre jut, hogy az uráli nyelvcsalád kialakulásának színhelye nem a Káma mellékén keresendő, hanem a Rigától az Okáig húzódó, nagy kiterjedésű területen.

László Gyula elméletének ilyen rövid summázása szükségszerűen leegyszerűsített, de a későbbiekben néhány részletkérdés vitája során talán sikerül érzékeltetni koncepciójának szövevényes összefüggéseit.

* Kéziratomban nyomdába adása után jelent meg Zóluomi Bálint igen tartalmas hozzászólása (NyK. 65 [1963] 475–477.) és Gábori M. bírálatja (Acta Arch. Hung. 15 [1963] 431–434).

2. Vitatkoznunk kell a műben megnyilvánuló nyelvrokonság-szemlélettel meg a szerzőnek az alapnyelvről vallott felfogásával. A finnugor nyelvek rokonsági láncát ugyan a nyelvtudomány által feltárt módon mutatja be (l. 36. lap, III. tábla), de Collinder etimológiai szótárának anyaga alapján mindjárt olyan szóstatistikákat készít, melyekből messzemenő őstörténeti, de a rokonsági láncot is más színben feltűntető következtetéseket von le. Abból az észrevételből kiindulva, hogy a szamojéd szó-készlet legnagyobb egyezést a lappal (211 szó), a balti finnel (248, ill. az idézett táblázatban 233 szó) és az osztjakkal (217 szó), a legkisebb egyezést pedig a magyarral (124 szó) mutatja, arra következtet, hogy az északon lakó finnugor népeknél erősebb az uráli korra visszavezethető kapcsolat, mint a délen lakóknál (l. 37. lap). A lexikostatistikának ez a módszere, mint majd látni fogjuk, nem túlságosan megbízható, s éppen ezért nem érthetünk egyet azzal a fenti szám adatokon alapuló őstörténeti megállapítással, hogy „... e számvetés alapján a magyarság települhetett a legtávolabbra a szamojédoktól” (37. lap).

A szókészleti egyezések számának a mérlegre tétele rendkívül veszedelmes akkor, ha belőlük sorsdöntő történeti összefüggésekre akarunk következtetni. Az említett statisztikai adatok értékelésében valóban számolni lehet azzal, hogy az északabbra lakó finnugor népeknél a szókészleti egyezések száma nagyobb értéket mutat. Ez azonban valószínűleg nem mutat másra, mint hogy e nyelvekben az északi, s feltehetőleg eredeti elnevezések egy egész sor olyan kifejezése maradt meg, ami a délebbre lakó nyelvrokonoknál feledésbe merült. De tekintetbe kell vennünk ezenkívül a szóstatistikák megítélésében sok más tényezőt is. Számolnunk kell például egyes nyelvek konzervativizmusával, mely szinte jégsekreény módjára őrizte meg a régi alakokat (pl. a finn), szemben más nyelvek kevésbé konzervatív alkatával, melyeknek szókészlete ráadásul gyakori és huzamos idegen hatásoknak volt kitéve (pl. a magyar és cseremis). Kétségesse teheti e statisztikák megbízhatóságát az a tény is, hogy az egyes finnugor nyelvek szókészlete nem egyenlő mértékben ismeretes. A lapp nyelv szókészletét például pompás nagyszótárak szinte a teljesség igényével tárják elénk. Hasonlóképpen elég jól ismert az osztják szókészlet is, de egy vogul nyelvjárási nagyszótár hiánya már feltétlenül tükröződik abban, hogy e nyelvnek László Gyula szerint csak 178 közös szava van a szamojéddal, s így a statisztika értelmében a „déli” nyelvek felé tendálna, holott köztudomású, hogy ugyanannyira „északi” nyelv, mint testvéryelve, az osztják. Nem éppen elhanyagolható momentum az sem, hogy László Gyula egy kalap alá veszi a szamojéd nyelveket. Tehát nem külön-külön

hasonlította össze az öt szamojéd nyelv egyezéseit a finn-ugor nyelvekkel: a szamojéd tagú etimológiák között nem tűntette föl, hogy azokra valamennyi szamojéd nyelvből vagy csak egyből-kettőből van adatunk. A szamojéd nyelvek közül a nyenyec szókészletét ismerjük legjobban, bár megközelítőleg sem teljesen. Az enyec, a nganaszán, a szelkup szókészletről legfeljebb halvány foglaimaink vannak, nem is beszélve a szájáni szamojéd nyelvekről, melyek ma már kihalt nyelvek, s közülük is csak a századunk elején még beszélt kamassz nyelvet ismerjük valamennyire. Ha már most László Gyula úgy készítette volna statisztikáit, hogy az egyes szamojéd nyelvek egyezéseit a finnugor nyelvekkel külön-külön tartotta volna nyilván, akkor a finnugor nyelveknek az egyezései minden bizonnyal a nyenyecel mutatták volna a legnagyobb értéket. Ebből azonban nagy hiba lenne arra következtetni, hogy a nyenyec közelebb áll a finnugor nyelvekhez, mint pl. testvéryelve, az enyec.

Az előadottak talán a nem nyelvészt is meggyőzik arról, hogy a szerző szótatisztikáiból messzebb menő nyelvészeti és őstörténeti következtetéseket nem vonhatunk le. Hasonló megállapításra jutunk, ha megvizsgáljuk László Gyulának egy más szempontú szótatisztikai összeállítását. E szerint (l. 39. lap) a magyar nyelv uráli eredetű szavai közül a legtöbb egyezés (124 szó) a szamojéd nyelvcsaláddal mutatható ki, míg a többi finnugor nyelvvel 70–90 az egyezések száma. Az előző statisztika tehát a szamojédek és magyarok igen távoli kapcsolatairól vallott, ez az újabb azonban most meglepetésszerűen közeli magyar–szamojéd viszonyról árulkodna? László Gyula ezt az ellentétet bonyolult és kissé homályos módon — az egymással érintkező csoportok lélekszámával, nyelvük ellenálló erejével — iparkodik megmagyarázni. Pedig a magyarázat roppant egyszerű: az uráli eredetű etimológiáknak az a jellemzőjük, hogy szamojéd tagjuk minden esetben van, nem biztos azonban, hogy megfelelésük minden finnugor nyelvből kimutatható. (Éppen ezért is nevezzük ezt a szóróteget uráli eredetűnek, mert a finnugor-szamojéd nyelvi egység korából, az uráli korból származik.) Más szóval, a magyar mellett bármelyik finnugor nyelvre általánosítható az a megállapítás, hogy e nyelvek uráli eredetű szókincsében a legnagyobb mértékű a szamojéd nyelvek részesedése (hiszen az uráli etimológiáknak *ab ovo* van szamojéd tagjuk), a többi finnugor nyelvvel való egyezés pedig általában ennél kisebb (de a globálisan vett szamojéd egyezéseknél több nem lehet).

László Gyula szótatisztikáival azért foglalkoztam talán kissé hosszadalmasan, mert ezekre olyan nézeteket alapoz, melyek nemcsak a finnugor nyelvek rokonságáról vallott felfogást módosítják, hanem a nyelvrokonság őstörténeti értelmezését is, s amellett módszertani lehetőséget nyújtanak a szerzőnek arra, hogy a finnugor és uráli fanevek egyéni csoportosításával próbálja megkeresni az ún. uráli ősházat.

László Gyula az említett szótatisztikákra alapozza azt a nézetét, hogy „... a finnugor népek az uráli korszakban sem laktak tömören egymásbaékelődve, hanem csoportjaik (a későbbi népek elődei), bizonyos széttagoltságban éltek, s egymáshoz való területi kapcsolódásuk nagyjából megfelelt mai — tágabb — elhelyezkedésüknek” (37. l., vö. még 190–1 l.). Ez a szemlélet még világosabban megfogalmazva a következő idézettel summázható: „... az elmondottakból arra következtethetünk, hogy az uráli korban sem képzelhetünk el teljes nyelvi és területi egységet, hanem eléggé lényeges — nagyjából a későbbi elkülönülésnek megfelelő — területi megosztottságban élhettek a finnugor nemzetségek, nemzetségi csoportok.” (38. l.). A nyelvész nem hagyhatja jóvá az alapnyelvnek ilyen felfogását, mely leginkább Bubrih megalapozatlan kontaktus-elméletére emlékeztet.¹ Mi az

alapnyelvvel egységes nyelvnek tekintjük. Mint minden reális nyelv, természetesen ez is nyelvjárásokra oszlott, de ez a körülmény nem csábíthat arra a feltevésre, hogy az alapnyelv nyelvjárásait (vagyis nemzetségeit), nyelvjárasi csoportjait (vagyis nemzetségi csoportjait) a mai finnugor–szamojéd nyelvek közvetlen elődeinek tekintsük, s hogy területi elhelyezkedésükre a finnugor–szamojéd népek mai területi eloszlásából következtessünk. Túlzott egyszerűsítés lenne a finnugor nyelveket mechanikusan az alapnyelv egy-egy nyelvjárásából, nemzetségéből származtatni, hiszen tudjuk, hogy a nyelvi fejlődés sokkal bonyolultabb utakat járt meg, míg az alapnyelv tarka egységéből a mai nyelvek sokfélesége létrejöhetett. Nyelvjárások differenciálódásával, integrálódásával, bonyolult kereszteződésekkel, az uráli alapnyelvből kiváló új alapnyelvek közbeiktatásával kell számolnunk már a finnugor nyelvcsalád elkülönülésének hajnalán. Ezért veszélyes dolog egy-egy mai finnugor nyelvet az alapnyelv valamely területileg többé-kevésbé meghatározott nyelvjárásával, nemzetségével közvetlen leszármazási kapcsolatba hozni.²

3. A könyv nyelvészeti részének bírálatában külön ki kell térni az uráli–finnugor nyelvcsalád és más nyelvcsaládok kapcsolataira. Előre leszögezzük, hogy ezeket a kérdéseket sem lehet az indoeurópai, ill. az altaji nyelvcsaláddal közös etimológiák számadataiból eldönteni. Egyetértünk azzal a megállapítással, hogy az indoeurópai nyelvcsaláddal mutakozó szóegyezéseknek a szamojédban semmi nyomuk nincsen, s még azzal is, hogy a szerző szerint a finnugor nyelvcsalád ezt az indoeurópai szóróteget déli, délnyugati szomszédaitól kaphatta. Nem számol azonban László Gyula azzal a különös nehézséggel, hogy nyelvcsaládunk indoeurópai szórótege nem egy időben, nem egy helyen s nem azonos finnugor nyelvállapotokba került át.

Az altaji nyelvekhez fűződő kapcsolatainkkal láthatólag László Gyula sem tud mit kezdeni, aminthogy szakembereknek több nemzedéke sem tudott megbirkózni ezzel a kérdéssel. Hadd villantsuk fel azonban, hogy itt sem csupán szókészleti egyezésekről van szó. Pusztán szóegyezések átvételnek lennének minősíthetők akár az egyik, akár a másik ágbán. Szerkezeti (nyelvtani) egyezéseket is kimutattak az uráli és az altaji nyelvek között, sőt Fokos Fuchs Dávid nemrég megjelent „Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft” c. művében (Wiesbaden, 1962) a két nyelvcsalád számos mondatnani egyezését tárgyalja. Nyelvészeti közhely, hogy a nyelvtani szerkezet elemeinek vagy a szintaktikai eszközöknek a kölcsönzése egyik nyelvből a másikba nem megy oly könnyen végbe, mint a szókészlet gyarapodása idegen elemekkel. A nyelvtani és szintaktikai egyezések láttán gondolhatnánk az uráli és altaji nyelvcsalád ősi rokonságára vagy óvatosabban megfogalmazva, kettejük huzamosabb adstratum-állapotára. Sokan így is tesznek. Csakhogy nehezíti e kérdés eldöntését, hogy az altaji nyelvcsalád egyes ágainak egymás közti rokonsága sem bizonyosodott még be. Vajon hogyan magyarázhatjuk azt, hogy ez a preuráli korból származtatható „rokoni kapcsolat” aránylag fejlett rendszerű nyelvállapotra mutat mindkét részről: mondatnani téren például esetragok, hírtokos személyragok egyező használatában jelentkezik, holott az esetragok a preuráli korban legfeljebb kialakulófélben lehettek, nem is szólva a hírtokos személyragokról, amelyek feltehetőleg csak a finnugor alapnyelv felbomlása után agglutinálódtak.

Ezeket az újabb kérdőjeleket azért csatolom a László Gyula könyvében felvetettekhez, hogy még plasztikusabban lássuk a nehézségeket. Főleg azt, hogy az uráli és altaji kapcsolatok nemcsak történetileg, régészetiileg, földrajzilag nem magyarázhatók, hanem egyelőre nyelvészetiileg is nehezen fogalmazhatók meg szabatosan.

¹ A modern finnugrisztika elutasította Bubrih elméletét. L. *Itkonen*, *E. Suomalais-ugrilaisen kielen-ja historian tutkimuksen alalta*. (Helsinki 1961) 9–10.

² Az alapnyelv osztódásáról és a mai finnugor nyel-

vek kialakulásáról bővebben „A magyarság kialakulásának előzményei” c. munkám (Bp. 1953) 8–12. lapjain, és „Finnugor népek és nyelvek” c. könyvem (Bp. 1962) 53–57., ill. 79–97. lapjain írtam.

Még tovább bonyolítja az uráli őstörténet szála az újonnan felvetődött uráli—jukagiri, uráli—eszkimó, ill. áltáiban uráli—paleosibériai nyelvviszony (egyesek szerint rokonság) kérdése is, melyre szintén csak a preuráli időkben kereshetünk feleletet, egyelőre inkább csak hipotézisek formájában.

Mindazok, akik a preuráli kor őstörténetét próbálják felvázolni, menthetetlenül szembekerülnek e megoldatlan problémákkal. Valószínűleg a vázolt nehézségekkel magyarázható, hogy László Gyula könyvében ezek a kérdések háttérben, ill. függőben maradnak. Mindenesetre a László Gyula által az uráliak kialakulásának sinteréül vallott Közép-Lengyelország földrajzilag nem éppen alkalmas nyelvcsaládunk e sokirányú kapcsolatainak megmagyarázására.

4. László Gyula a lappok eredetének kérdésében Toivonen nyomdokain halad, aki e népet a szamojédok elfinnugorosodott töredékének tartotta. A lappok és szamojédok egy töről fakadása azonban nem bizonyosodott be. E. Itkonen „Die Herkunft und Vorgeschichte der Lappen im Lichte der Sprachwissenschaft” c. tanulmányában (Ural-Altaische Jahrbücher 1955. évf. 27. kötet) megcáfolta Toivonen érveit. Nézete szerint a lapp nyelv a korai közfinn nyelvállapot egyenes folytatása, s a lappoknak semmi köze a szamojédokhoz. Ezt a felfogást támogatja Bertil Lundman megállapítása is (Ergebnisse der anthropologischen Lappenforschung: Anthropos 47. kötet), mely szerint a lappid típus európai jellegű. A lappok és a szamojédok tehát korántsem mutatnak embertanilag egységes képet, mint ahogy László Gyula véli (194. lap). Az utóbbiak embertani alkata inkább az obi ugorokéhoz áll közel (I. Hajdú, Finnugor népek és nyelvek. 337—9. lap).

5. Térjünk most László Gyula könyvének lényegére: életföldrajzi magyarázataira, s új őshaza-elméletének bizonyító anyagára.

A szerző W. F. Reinig „Die Holarktis” c. munkája nyomán (Jena, 1937) érdekesen rajzolja meg a növénytakaró kialakulását a Szovjetunió északi részén. Gondolatmenete szerint Szibéria eljegesedése életföldrajzilag kettévágta Euráziát. A jég visszahúzódása után Észak-Eurázsia két irányból kezdett növényzettel benépesedni: a délnyugat-európai refugiumokból és a kelet-sibériai refugiumokból. Véleménye szerint a későbbi finnugor területeken sűrűbb növénytakaróval csak az i. e. VIII—VI. évezredtől számolhatunk (53. lap). Reinig munkájának áttanulmányozása után úgy látom, hogy ez a mű nem ad közvetlen felvilágosításokat az uráli őshaza helyére vonatkozólag. Legfeljebb annyi útmutatást nyújthat, hogy Reinig véleménye szerint az észak-európai túlelű erdők a szibériai tajga gvors előnyomulása következtében keletkeztek (I. Reinig: 78, 58, 61. l.), míg a közép-európai vegyes lomberdő területe délnyugatról hatol előre, s északi határa Dél-Norvégiától, Délnyugat-Finnországon át a Volga-könyöökig fut (Reinig: 77. l.). E tény őstörténeti értékelése szerint tehát az uráliak Káma-vidékéről származtatása esetén a tajgára jellemző szókincsnek kellene jelentkeznie rokon nyelveinkben, a Baltikum és az Oka közti területről származtatván elődeinket azonban a közép-európai vegyes lomberdő terminológiájának kellene tükröződnie szókészletükben.

Erre később meg visszatérünk, most maradjunk egyelőre a refugiumoknál. Az a benyomásom, hogy László Gyula Eurázsia növényzetének jégkorszakbeli refugiumait kissé leegyszerűsítve tárgyalja. Könyvének

olvasásakor az a kép alakul ki az emberben, hogy a jégkorszakot a fák, növények, állatok csakis délnyugati (középeurópai) és távol-keleti (szibériai) refugiumokban vészelhették át, s hogy egész Észak-Eurázsia e két távoli vidékről népesült be növényekkel és állatokkal az utóbbi 20 000 év folyamán úgy azonban, hogy e benépesülés is jobbára az említett időszak második felére esett.

Nem vagyok paleobotanikus, s így nem érzem magam hivatottnak arra, hogy a László Gyula festette képről szakszerű véleményt mondjak. Mivel azonban László Gyula sem foglalkozott behatóbban paleobotanikával, jogosnak érzem, hogy néhány tárgyi észrevételt tegyek. Franz Firbas göttingai professzor „Spät- und nacheiszeitliche Waldgeschichte Mitteleuropas nördlich der Alpen” (Bd. I. Jena, 1949, Bd. II. Jena, 1952) c. összefoglaló nagy munkájából láthatjuk, hogy a közép-európai fafajták jégkori refugiumai a legkülönbözőbb helyeken kereshetők. E munkából az is kiderül, hogy a László Gyula által élettelen területnek tartott *Volga és Urál közti vidék a jégkorszakban a Picea egyik refugiuma volt*.³

A *Picea* jellegzetes tajga-fa, s Firbas megállapítására hivatkozva nem tartjuk elfogadhatónak László Gyula állítását, mely szerint a tajga az i. e. II. ezredben, sőt annak is a végén éri el az Urál hegységet (191. l.). Különös lenne, hogy ilyen lassan települt volna be növényzet a Volgától északra eső terület, pláne akkor, ha tudjuk, hogy a jégtől később felszabadult Finnország területén Sauramo szerint már az i. e. XII. évezredben megjelenik a nyírfa, s az erdei fenyő is honos már az Alleröd-korszakot megelőzően (i. e. X. évezred előtt), az Ancyclus-tó korának boreális éghajlata pedig már (i. e. 7000 körül) a mogyoró (Corylus avellana) és az Ulmus elterjedésével jár együtt (I. Ella Kivikoski, Suomen esihistoria. Helsinki 1961. 14. l., 4. ábra; az Ulmusra vö. még Firbas, i. m. I: 173). Megerősít e véleményünkben M. I. Neustadt (Neistadt) paleogeográfiai térképe a Szovjetunió európai területéről az ősholocén korban (i. e. 10 000—7500, preboreális kor). E térkép szerint a tajga-övezet már ekkor áttért Európába a Fehér-tengerig (I. Neustadt, Histoire de la végétation du territoire de l'URSS pendant l'holocène d'après les données de l'analyse pollinique: Voprosy Botaniki II, 1954: 587. l.; ugyanezt a térképet László Gyula is közli könyve 62. lapján, 11. ábra).⁴ E térképen a jelmagyarázatban 19. számmal jelölt vastag vonaltól északra elterülő I. jelzésű övezet a tundra és erdős tundra vidéke nagyjából a mainak megfelelő kiterjedésű. A vastag vonaltól délre, a Moszkva alatt húzódó szaggatott vonalig terjedő sáv (jelzése IIa) a tajga-övezet jelzi. Mindez azonban László Gyula könyvéből nem derül ki, noha Neistadt térképét ő is közli, a térkép teljes megértéséhez szükséges jelmagyarázat azonban nála hiányos. Fmelllett László Gyula tévesen óholocénkorinak (H₁) nevezi Neistadt ősholocénkori (H₁) térképét, vagvis az i. e. 7500—5000 közötti korra vonatkoztatva dolgozatokat, amelyek már több ezer évvel előbb megvoltak. Fza terminológiai és egyben kronológiai tévedés László Gyula könyvének nemcsak 62. lapján Neistadt ősholocén kori térképének magyarázatában fordul elő, hanem az egész könyvön végigvonul, következetesen óholocénnak minősítvén azt, ami ősholocén.

Neistadt ősholocén kori térképe több erdő-spektrumot is közöl. Megfigyelhető, hogy a tajga-övezetben a *Picea* már ekkor eléri a Fehér-tenger és a Ladoga-tó vidékét, sőt délre a Daugava forrásvidékét is, s vele együtt e területeken igen jelentős a *Betula* előfordulási

³ Firbas ezt írja a *Picea* jégkori elterjedéséről: „Wir vermögen aber vorläufig nur ganz ungefähr zu sagen, wo die nächsten eiszeitlichen Rückzugsgebiete lagen... So können wir in Russland mit einem eiszeitlichen Vorkommen zwischen der oberen Wolga und dem Ural rechnen. Von hier aus erfolgte wahrscheinlich die Ausbreitung nach Fennoskandien, in die baltischen Länder und nach Ostpreussen.” (Firbas i. m. I. 204.)

⁴ Az itt következő problémákról sokkal részletesebben tájékoztat M. I. Neistadt «История лесов и палеогеография СССР в голоцене» c. kézikönyve (Moszkva

1957), mely sokoldalúan elemzi az egyes fafajták elterjedését, és történeti időrendben tárgyalja a geobotanikai tájak növénytakarójának alakulását. A továbbiakban azonban mi nem ennek a munkának, hanem Neistadt rövidebb tanulmányának a lapszámaira hivatkozunk, mert László Gyula is ez utóbbit használta. Tájékoztatóul azonban közöljük, hogy a Szovjetunió tájegységeinek paleogeográfiájáról szóló fejezet Neistadt könyvének 341—74. lapjain, a regionális pollendiagrammokat értékelő fejezet pedig a 375—94. lapokon található.

aránya is, A Pinus már ekkor is megvan a tajga-övezetben csak a Középső-Urál hegyes vidékein mutat kisebb értékeket. Ez utóbbiakban a Larix részaránya mondható legnagyobbak. A tajgaerdő déli határa ebben az időben kb. az 55° mentén húzódott. Ettől délre világos feenyőerdők húzódtak, melyekben a Pinus silvestris az uralkodó, de elég gyakori a Betula is. Ha az ősholocénban, vagyis az i. e. 10 000—7500 közötti korban ilyen tekintélyes növénytakaró fedte Észak-Európát, akkor hitelét veszti László Gyulának az a megállapítása, hogy az uráliak lakta vidék i. e. 8—10 000 évvel még lakhatatlan volt (189. l.).

A középholocénban (Hl₃: i. e. 5000—500) a fenti kép megváltozik (l. Neustadt i. m. 603. lap 9. ábra, ugyanez László Gyulánál 63. lap, 12. ábra). A tundra és az erdős tundra övezete ekkorra eltűnt a Szovjetunió európai területének szárazföldi részeiről. Az erdős tundra maradványai csak a Bajdarak-öböl partjain, a tundra maradványai pedig a Gydan-félszigeten figyelhetők meg. A Kola-félszigeten az erdős tundra és a tundra szintén egészen északra húzódott. Ennek következtében az erdők közel hatoltak a Barents-tenger partvidékéhez. Erdő borította a mai Malaja Zemlja és Bolsaja Zemlja tundráit, Szalehard körzetét és talán Novij Portot is. Itt a sötét túlévelű Picea-tajga uralkodott. A tajga-övezet (IIa) a térképen láthatólag északabbra húzódott, s alatta egy olyan övezet terült el, amelyre a Piceán kívül a Pinus és Betula is jellemző, s ez alatt, az 50 és 60 szélességi fok között már nagymértékben fordulnak elő a sűrű lombosított fajták, vagyis a vegyes tölgyerdő. A vegyes tölgyerdő ebben az időben a túlévelű erdőkkel együtt nyugaton egészen a Fehér-tengerig előrehatol, keleten pedig az Urált is eléri. A lomboserdő területe a középholocénban érte el maximális kiterjedését, és határa ebben az időszakban a mainál 300 km-rel északabbra haladt. (Nejstads i. m. 602—604. l.).

Az ősholocénkor végén (kb. i. e. 7500) kezdődött az a klímajavulás, amely az óholocén 2500 éves boreális periódusa alatt a középholocén időszakára jóformán teljesen eltűntette Európa északkeleti részéből a tundrát. Ilyen erdtörténeti ismeretek birtokában nem tartom lehetetlennek, hogy a preuráliak ne élhettek volna a Káma és az Urál környéki erdőségekben, akár az i. e. X. évezredtől kezdve. Nem állítom persze azt, hogy a preuráliak már az i. e. X. évezredben ezen a területen voltak. A nyelvtudomány — mint ismeretes — uráli őshaza néven azt a területet érti, amelyen uráli elődeink a felbomlást közvetlen megelőző időkben együtt éltek. Az uráli közösség felbomlását ma általában az i. e. IV. évezredre tesszük. Lehet, hogy ez a dátum módosításra fog szorulni, s esetleg 1—2 évezreddel korábbi időpontra kell majd e fontos esemény lezárását helyezni; mindez a lényegben nem változtat. Nejstads térképei szerint a Káma—Urál vidékét az i. e. X. és IV. évezred között egvaránt növénytakaró fedte, tehát településre alkalmas volt.

Mivel magyarázható mégis, hogy László Gyula Nejstads közléseinek következetesebb figyelembevételével helyett a Káma-vidéket kizárja azon területek közül, ahol az uráliak régi lakóhelyeit kereshetjük. Azzal, hogy Nejstads összefoglalásánál nagyobb jelentőséget tulajdonít Rausenbah két pollensorozatának a Közép-Urál vidékére.

A Rausenbah nyomán közölt egvik adat a következő: „A Sztrelka III. évezred közepéről származó pollen-

jei (10. kép) azt mutatják, hogy ez időben a Pinus cembra még nem éri el az Uralt kelet felőli terjeszkedésében, sem pedig a vegyes tölgyerdők nem hatolnak még nyugat felől az Urálig.” (László 60. l.).

Másik fontos megállapítása pedig abban foglalható össze, hogy a gorbunovói tőzeg alsó rétegében (az i. e. II. ezred kezdetén) jelentkezik a vegyes tölgyerdő, majd valamivel később a keletről terjedő Larix, és csak a tőzeg felső rétegében (az i. e. I. évezred elején) jelenik meg a Pinus cembra (60—61 l.). László Gyula szerint ez a két pollensorozat egyrészt azt bizonyítja, hogy az i. e. II—I. évezredig nem volt olyan hely a Káma—Urál vidéken, ahol a vegyes tölgyerdő találkozott volna a tajga-övezettel, másrészt arra is utal, hogy a tajga kelet felőli terjeszkedésében csak ekkor éri el az Uralt (vö. 195. l.). Ez utóbbi megállapítás azonban nyilvánvaló képtelenség.

Az ugyan tény, hogy a Közép-Urálban — Nejstads tájegységeket összefoglaló diagramjai szerint (l. Nejstads i. m. 6. táblázat, Lászlónál 59. l. 9. ábra) — a Pinus cembra az erdtörténet legutóbbi 12 000 évében soha nem volt jellemző. Tőle északra, északnyugatra és keletre azonban már legkésőbb az i. e. 5000-től kezdődőleg jelentkezik: a nyugati erdős tundra övezetében a közép-holocéntól, a nyugat-szibériai tajgában az óholocéntól, a nyugat-szibériai ligetes sztyeppén a közép-holocéntól kezdődőleg.⁵ Tévedésnek minősíthető az is, hogy a Larix csak az i. e. II. ezred közepén jelenik meg az Urálban. Nejstads tanulmányában közli a Karajevo-tó üledékének analízisét, s ebből világosan kiolvasható, hogy a Larix az ősholocén-kori Közép-Urálban uralkodó fa (részaránya 65%), a későbbi rétegekben azonban előfordulási aránya lecsökken (l. Nejstads i. m. 594—7 l.).⁶ Az Urálban egyéb tajga-fák jelenléte is kimutatható részben az ősholocéntól, részben az óholocéntól kezdődőleg, s így pusztán szubjektív állásfoglalásnak tekinthető, hogy László Gyula szerint a tajga csak az i. e. II. évezredben érte el az Uralt.

Mindez világosan kivehető Nejstads említett tájdiagramjaiból, melyeket László Gyula is közöl, csak éppen a jelmagyarázat hiányzik hozzájuk (9. ábra).⁷ Az is érthetetlen, hogy László Gyula az egyes fajták elterjedését tárgyalva (64—65 l.) említést sem tesz Nejstadsnak a Pinus cembrára vonatkozó észrevételeiről.

Már pedig a Pinus cembra elterjedésének korát és határait pontosan számba kell vennünk, ha az uráli őshaza területét kívánjuk meghatározni, mert ezt a fajtát az uráli őslakosság ismerte. László Gyula azonban e tekintetben is más véleményen van. Szerinte az uráli nyelvek szókészlete sem igazolja az eddigi őshazahipotézist.

A szerző erre a meglepő megállapításra bravúros fanévcsoportosításai útján jut el, melyeknek lényegét az alábbiakban foglalhatjuk össze: 1. A Quercus—Ulmus—Tilia neve hiányzik az obi—ugor és szamojéd nyelvekből (vagyis a „keleti” finnugoroknál), de megvan a „nyugati” finnugorságban (beleértve a magyart is); 2. a Larix, Pinus cembra, Abies pichta nem ismeretes a „nyugati” finnugoroknál, de megvan a „keleti” csoportban. Ez azt jelentené tehát, hogy a nyugati finnugoroknál a közép-holocéntól kezdődőleg nyugaton elterjedt közép-európai vegyes lomboserdők fái, a „keleti” finnugoroknál (obi—ugorok, szamojédok) pedig a tajga fái ismeretesek. Az uráli nyelvek összességére azonban — szerinte — csak két-három fának az ismerete jellemző, s ezek a Betula, a Pinus és esetleg az Alnus.

⁵ Itt jegyezzük meg, hogy Nejstadsnak a Szovjetunió tájegységeit feltüntető térképén (i. m. 596. 5. kép; Lászlónál 58., 8. kép) a nyugati erdős tundra vidékét a III. a Közép-Uralt a X., a nyugat-szibériai tajgát a XI, a nyugat-szibériai ligetes sztyeppét a XXI. számmal jelölt sáv jelzi.

⁶ Nejstads tanulmányából nem, de könyvéből kiderül az is, hogy a Larix refugiuma az utolsó eljegesedés idején éppen a Középső- és Dél-Urálban volt (История лесов... 240).

⁷ A tájdiagramok megértéséhez szükséges fontosabb pollenjeleket az alábbiakban közöljük:

- = Pinus silvestris
- = Pinus sibirica (v. cembra)
- △ = Picea
- △ = Abies
- = Larix
- = Betula
- ⊕ = Salix
- ⊕ = Alnus
- = Quercus-Ulmus-Tilia

Bármennyire elmés is ez a fanév-csoportosítás, a nyelvészt nem nyugtatja meg, mert a bevezetőben bírált nyelvrokonság-szemlélet hatja át. Az egyik következtetése e felosztásnak pl. abban rejlik, hogy a permi nyelveket (a zürjént és votjákat) hol a keleti, hol a nyugati finnugor nyelvek közé sorolja, attól függően, hogy faneveik melyik nyelvággal mutatnak kapcsolatot. Hasonló eljárással sorolja a magyar nyelvet a nyugati finnugorsághoz, holott ez előzően (37. l.) az indoeurópai hatás tárgyalásakor a finnugorság keleti ágában szerepelt.

László Gyula nézetével több okból sem lehet egyetérteni. Mindenekelőtt kissé nagyvonalúnak tűnik az a megállapítás, hogy a Rigától az Ókajig terjedő vidéken ismeretlenek voltak a tajga és a közép-európai vegyes erdő fái. Nejtadt 4. jegyzetben említett kézikönyvének az ős- és óholocén erdőspektrumait ábrázoló térképein (219, 220. ábra) ugyanis azt látjuk, hogy a Pinus és Betula uralkodó jellege ellenére más fafajták is betörnek e területre, pl. a Picea a Daugavánál már az ősholocénban nagyobb arányú, mint a Pinus; az óholocénban pedig már a QUT erdő is megjelenik ezen az egész területen. Ezek az összesítő térképek persze szükségszerűen elnagyoltak, és sokkal részletesebb képet kapunk e tájak erdőinek összetételéről, ha az egyes lelőhelyek diagramjait vizsgáljuk meg. A dagdaszi tőzeg, meg a Lett SZSZSZK összesített tájdiagramja ugyanazt mutatja: az ősholocén uralkodó Pinus és Betula erdői mellett jelentkezik a Picea és a Salix, az óholocénban pedig az Alnus, a Corylus avellana és a QUT (Nejtadt, История лесов... 59–60. l., 29., 30. ábra). Kissé keletebbre a vityebszki területen fekvő obolji tőzegtelenen már az ősholocénban kimutatható a Salix, a Picea és a QUT a túlnyomó többségű Pinus és Betula mellett (uo. 56–7. l., 27. ábra). Nagyjából ugyanezt tapasztaljuk a jaroszlavlji területen fekvő Szomino-tó üledékének vizsgálatából (uo. 47–9. l., 19. ábra) és a környező lelőhelyek diagramjaiból. A Deszna és a Volga közötti ún. Közép-orosz alprovincia lelőhelyeinek felkutatása is hasonló tanulságokkal jár. A rjabini tőzegtelenen az ős- és óholocénban egyaránt uralkodó Pinus mellett előfordul: a Salix, Betula, Picea, Alnus, QUT (uo. 159. l., 110. ábra), a Moksa-folyó menti Kljukvennoje-Sigariniszkoje tőzegben ugyan csak az óholocénban jelentkezik a QUT, de egyre erősödő mértékben (uo. 161. l., 112. ábra).

László Gyula felfogásának egy másik nehézsége, hogy felborítja az uráli nyelvek rokonsági és származási rendszerét. Ez persze önmagában még nem lenne katasztrofális, hiszen egy szilárdan megalapozott új rokonsági és származtatási rendszerrel nincsen min vitatkoznia. A szerző azonban a nyelvrokonság fokát, a nyelvek kapcsolatait kizárólag a szókészlet azon belül is elsősorban a fanevek csoportosításával határozza meg, s figyelmen kívül hagyja, hogy a rokonsági fokozatok, a rokon nyelvek kialakulása relatív kronológiájának megállapításában a nyelvtani szerkezet elemeinek a vallomását, meg a szavak hangtörténeti alakulását is figyelembe kell vennünk. Nagy kár, hogy a szerző erre nem ügyelt, mert csakis így fordulhatott elő, hogy a rokonsági fok szerint közeli magvarságot elválasztja az obi-ugoroktól, s ugyanakkor a finnugorság valamennyi tagjától egyaránt távoli szamojédkkal fűzi őket szoros egységbe. Hasonlóképpen ingatag alapokon áll a permi, sőt egy-két esetben a volgai finnugor nyelvek besorolása új rokonsági rendszeréhez.

Az összehasonlító nyelvészeti módszer szerint uráli eredetűnek kell tartanunk nemcsak azokat az etimológiákat, amelyek tagjai valamennyi uráli nyelvből kimutathatók, hanem azokat is, melyeknek csak a nyelvcsalád egy-két távolabbi rokonságban álló nyelvében van megfelelése. Ha tehát egy szócsaládnak megvan a megfelelése az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben, akkor ez a

szócsalád az uráli egység korából származik, feltéve, hogy nem újabb jövevényszó akár az egyik, akár a másik rokon nyelvben. Az ilyen szavak tehát nyelvcsaládunk legrégebbi rétegébe tartoznak, mert még az előszamojédknak az uráli egységből történt kiválása előtti időkből származnak. A László Gyula feltette obi-ugor és szamojéd nyelvközösség viszont egy hajdan létezett közös obi-ugor és szamojéd alapnyelvet feltételezne, ami természetesen nyelvi és történeti szempontból egyaránt lehetetlen.

Az őstörténetkutatás gyakorlatában ez a módszertani eljárás azt eredményezi, hogy az uráli nyelvek faneveinek legrégebbi rétegébe nem a Betula, a Pinus és esetleg az Alnus nevét kell sorolnunk (l. László i. m. 67), hanem a *Picedü* (finn *kuusi* + lapp, mordvin, cseremisiz, votják, zürjén, vogul, osztják; nyenyec, enyec, nganaszán, szelkup, kamassz megfelelő), a *Betulát* (finn *koivu* + lapp, mordvin, cseremisiz, vogul, osztják; nyenyec, enyec, nganaszán, szelkup, kamassz), a *Pinus cembrát* (zürjén *sus* + votják, vogul, osztják; nyenyec, szelkup, kamassz), az *Abiest* (cseremisiz *nulgo* + votják, zürjén, vogul, osztják; nyenyec, szelkup, kamassz) a *Populust* (mordvin *poj* + votják, zürjén, osztják; nyenyec, szelkup, kamassz; – ill. magy. *nyár* + nyenyec?) és valószínűleg a *Salixot* (finn *paju* + lapp?, votják, zürjén; nyenyec?, szelkup?, kamassz?).

László könyvének ismeretében feltűnhet az olvasónak, hogy uráli eredetű faneveink között nem említettük az Alnust és a Pinus silvestrist. Az Alnusnak nemcsak uráli, de még biztos finnugor kori elnevezése sincsen. Midőn László Gyula azt írja, hogy a fának a cseremisiz, osztják, vogul, votják és szamojéd nyelvekben van megfelelője, vagyis uráli eredetű (66. l.), akkor valószínűleg arra az etimológiára gondol, amelynek tagjai a cseremisiz *nöngö*, votják *hör*, vogul *hür*, nyenyec *heru* stb. (l. Collinder, Fenno-Ugric Vocabulary 43), s melynek magyar tagja a *nyír* szavunk. Ez a szócsalád azonban csak önkényesen tartható az Alnus uráli elnevezésének, hiszen a felsorolt nyelvek közül Alnus jelentése csak a cseremisizben van a szónak, s a cseremisiz adat idetartozása is bizonytalan. A szócsaládhoz tartozó rokon nyelvi adatok jelentései eléggé változatosak: *vessző*, *ág* (votják, vogul), *fiatal erdő*, *lombosfa* (osztják), *fűzfá* (szamojéd nyelvek), ill. *nyír* (magyar). Hasonlóképpen bizonytalan a Pinus silvestris uráli, ill. finnugor kori származtatása, bármennyire is valószínű, hogy elődeink már ismerték ezt a fafajtát. A bizonytalanság abból adódik, hogy *fenyő* szavunk legfeljebb finnugor kori lehet, de magyarázata nem teljesen megnyugtató. Egy másik finnugor korinak vélt Pinus elnevezés, a finn *petäjä* pedig csak a finn-permi korig követhető nyomon. Elképzelhető azonban, hogy a vogul *jw*, mely osztják megfelelőjével együtt ma általánosan *fa* jelentésű, esetleg már az uráli korban a Pinus silvestrist jelölhette, amennyiben elfogadjuk összetartozását az utóbbi jelentésben ismeretes szamojéd szavakkal (nyenyec *je* stb.). Az itt vázolt nehézségek miatt nem vettük fel az Alnust és a Pinust az uráli eredetű fanevek listájára.

Az uráli fanevek tehát a mindenütt megtermő Betula, Populus és Salix kivételével a tajga jellegzetes fáira vonatkoznak.

Ha most a fanév-egyezéseket a későbbi finnugor korban vizsgáljuk, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy ebből a korból egy újabb tajgafa a Larix neve bukkan föl (zürjén *hía* + vogul, osztják). Ebből a korból származik az Ulmus elnevezése is (magyar *szil* + cseremisiz, mordvin, finn), azonban sem a Tiliának, sem a Quercusnak nincsen biztos finnugor kori elnevezése.⁸

Az uráli lakosság őshazájának rögzítésében tehát elsősorban a fenti tényekből kell kiindulnunk. Nejtadt összefoglalásának ismeretében valószínűnek látszik, hogy az uráli őshazáról alkotott elképzelésünket bizonyos mértékben módosítanunk kell. E bírálatnak azonban nem

⁸ A Quercus finnugor neveként említett finn *tammi* nem régibb a finn-volgai kornál, s ugyancsak valószínűtlen *tölgy* szavunk finnugor eredete. Ez utóbbiról l. „Über

die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie” c. tanulmányom 6. jegyzetét (Acta Ling. Hung. 14 [1964]), 56–57.

feladata, hogy a paleobotanika adataival egyeztesse az uráli, ill. finnugor kor növényvilágáról vallott ismereteinket. Ezt egy külön közleményben szándékozzunk megtenni.

Mi természetesen tartjuk, hogy a tajga erdő terminológiája nem maradt meg érintetlenül azokban a finnugor nyelvekben, amelyek vándorlásaik során kikerültek a tajga-övezetből: az ilyen szavak vagy feledésbe merültek, vagy jelentésük megváltozott. Ezt az evidens folyamatot azonban László Gyula nem tartja valószínűnek. Ezt írja: „Ha a tajga erdő fáiak legalább egyetlen ilyen jelentésváltozása lenne a nyugati finnugor nyelvekben... akkor már valószínűsíthetnénk az elfelejtést, a nevek többségének kiveszését”. (66. l.) Nos bőven idézhetnénk ilyen jelentésváltozásokat, elégedjünk meg azonban néhány eset felsorolásával. A cirbolyafenyő uráli eredetű neve a votjákban (*susy-pu*) jelentést változtatott, mivel ez a fa a votják nyelvterületen ismeretlen. A szó a borókabokor (*Juniperus*) jelentését vette fel. — Finnugor eredetűnek látszik a cirbolyafenyő magjának a neve is. Ez a szó azonban a rokon nyelvek zömében feledésbe merült, eredeti jelentésében csak a vogulban és az osztjákban őrződött meg. Föltehetőleg összefügg azonban ezzel a szócsaláddal a finn *nauris* szó, amelynek a jelentése *Brassica rapa rapifera*, vagyis tarlórépa, kerékrépa lett, minden bizonnyal azért, mert e répafajta alakja emlékeztet a cirbolya magjának alakjára. — Utalhatnánk még *nyuszt* szavunkra is: *Mustela martes* a jelentése, rokon nyelvi megfelelői (vogul, osztják, zürjén, votják) azonban általában *Mustela zibellina* jelölnek. Szinte bizonyosnak tarthatjuk, hogy e szavunk finnugor kori őse a coboly megnevezésére szolgált. A coboly főleg cirbolyafenyvesekben él, s így érthető, hogy neve a cirbolyaerdőtől távoli területeken egy másik, hozzá hasonló prémes állat jelölőjévé vált.

Az említett példák nemcsak az elfelejtés elméletének az igazolására alkalmasak, hanem egyben a hajdani tajgai életmód további bizonyítékai is.

László Gyulának azonban vannak még érvei az ellen a feltevés ellen, hogy elődeink tajgában éltek. Reinig nyomán felsorolja a tajga legfontosabb madarait, s megállapítja, hogy e madarak nevei hiányoznak a finnugor nyelvekből (73. lap). Ha ezeket a madárneveket Collinder etimológiai szótárának az állatok latin neveit feltüntető indexében kereshetjük, akkor közülük valóban csak egy-két tajgamadárnak a nevét találjuk meg a finnugor nyelvekben (*Garrulus*, *Perisoreus infaustus*). László Gyula észrevételét azonban ki kell egészítenünk egy másikkal: a közép-európai vegyes erdősségre jellemző madarak Reinigtől említett nevei (i. m. 72, 80) ugyancsak nem találhatók meg Collinder szótárának említett indexében.

A madárneveknek egyébként is nagyon csekély jelentőséget kell tulajdonítanunk az életföldrajzi-őstörténeti kutatásokban. A halnevekkel kapcsolatban már régebben rámutattam arra, hogy mennyire óvatosan használhatjuk csak e szavakat őstörténeti kutatásokban, s e véleményemre László Gyula is hivatkozik. A madárnevek azonban még több nehézséget jelentenek a kutatónak. Itt is, akárcsak a halneveknél, számolnunk kell azzal, hogy a madárnevek mai jelentéseiből nem mindig állapítható meg az eredeti jelentés. A finn *kuusanka* a *Perisoreus infaustus* jelölő, szelkup megfelelőjének jelentése azonban *Nucifraga caryocatactes* (amely egyébként szintén jellegzetes tajgamadár, l. Reinig, i. m. 82). A finn *piekana* és lapp eredetijének a jelentése *Buteo lagopus*, szamojéd megfelelőjéé azonban *Falco*. A sirály kamassz nevének (*konzu*) cseremisiz megfelelője *Fuligula* jelentésű, s az osztjákban is egy kacsafajtát jelöl. Tucatnyi példát lehetne még idézni, ehelyett végül még csak arra utalok, hogy a magyar *lúd* finn nyelvi megfelelője (*lintu*) már csak egyszerűen madarat jelent. Tetézi ezeket a nehézségeket, hogy belső keletkezésű, finnugor és uráli eredetű madárneveink zöme hangfestő, hangutánzó

jellegű, s így nemcsak eredeti jelentésük, de eredeti hangalakjuk megállapítása is nehézségekbe ütközik.

A madár-, hal- és általában az állatnevek változandósága meg Eurázsia nagyjából egységes állatvilága miatt az őstörténet-kutatásban nagyon meg kell válogatni az őshaza lokalizálásánál felhasználható állatokat. Nagy fontosságot lehet tulajdonítani annak, hogy a finnugorság minden bizonnyal ismerte a cobolyt. Ugyanilyen fontos érvnek lehetne tekinteni *méh* (és vele együtt *méz*) szavunkat is, tekintettel ennek Uráltól nyugati előfordulására. Ha azonban arra gondolunk, hogy Reinig a Bombusoknak több alfaját mutatja ki nemcsak a szibériai tajga, hanem még a tundra vidékén is (Reinig i. m. 102 kk, 88 kk stb.), akkor felmerülhet az a gyanú is, hogy *méh* szavunk előzménye nem az *Apis mellificá*, hanem esetleg valamilyen *Bombus*-fajtát (*Alpinobombus*?, *Sibiricobombus*? stb.) azaz poszméhet (dongóméh) jelenthetett. Ebben az esetben ez az érv is veszít jelentőségéből, bár indoeurópai összefüggései miatt nem válik ekkor sem teljesen jelentéktelenné.

6. Ez a recenzió szükségszerűen alakult polémiává. Vitatkozni kellett László Gyula nyelvrokonság szemléletével, szöveztisztítási módszereivel, életföldrajzi megállapításaival. A vitában annak a bizonyítására törekedtem, hogy azok a fő pillérek, melyekre László Gyula őshaza elmélete épül, nem állják ki a szilárdsági próbát. Ha pedig a szerzőnek az uráliak legrégibb lakóhelyére vonatkozó érveit kritikával fogadjuk, akkor szintén óvatossággal kell nyilatkoznunk arról a feltevésről is, amely a szvidéri kultúrát az uráli elődöknek tulajdonítja. Ez azonban már ősrégészeti kérdés, melyről — nem lévén e szakmában járatos — csak azt a szubjektív érzésemet juttatom kifejezésre, hogy a kiindulás (a szvidéri = uráli azonosítás) bizonytalanságán kívül nem látom világosan a szvidéri kultúra összefüggéseit a későbbi, már a finnugorságnak tulajdonítható neolitikus kultúrákkal (pl. a kámai — uráli fésűs kerámiával).

Az uráli őshaza helyére vonatkozó elképzeléseinken az újabb paleobotanikai kutatásokhoz igazodva változtatnunk kell — ez a legfőbb tanulság, amely László Gyula könyvéből adódik. Ez a módosítás azonban jobbra annak az erőteljesebb hangsúlyozására korlátozódik, hogy az őshaza az Urálon túli, nyugat-szibériai és esetleg az északi erdő-tundrák területekre is kiterjedt. Ez a szemlélet — miképp a korábbi, kizárólag a Káma mentére lokalizált őshaza elmélet — a régészet eredményeivel is összhangba hozható. Legalábbis erre merek következtetni P. N. Tretjakovnak a Szovjetszkaja Etnografija 1961. évi 2. számában megjelent tanulmányából (76—93 l), melynek fő mondanivalóját „Finnugor népek és nyelvek” c. munkám 40—44 lapján foglaltam össze.

Félő, hogy a László Gyula elméletének cáfolatára bevetett argumentumok helytelenül informálják az olvasót a könyv értékéről. László Gyula munkájáról eddigi ismertetői is nagy elismeréssel írtak. A finnugor nyelv- és néptudomány legtekintélyesebb orgánumban például Ingrid Schellbach azt méltatta, hogy László Gyula rendkívüli kombinációs készséggel megalkotott, sok új ismeretlen adatot feltáró, széles látókörű, okos könyvvel ajándékozott meg bennünket (Finnisch-ugrische Forschungen 34, Anzeiger 244). Azt hiszem, ennél jobban senki sem fogalmazhatja meg a mű értékeit. Különös jelentőséget ad a munkának az, hogy a szerző kitűnő áttekintést és bírálatot ad a finnugor régészet különböző irányzatairól. Leginkább azonban megícsés az azt méltányolhatjuk művében, hogy az eddigi életföldrajzi kutatásokat bírálva, új paleobotanikai anyag bevonásával a régi eredmények felülvizsgálatára készlet. Az általa végrehajtott felülvizsgálat eredményei imponálóan szellemesek, de nem érthetünk egyet velük. Mégis azt hisszük, hogy a könyvben felvetett új anyag és a tárgyalásba bevont új szempontok fordulópontot jelentenek a finnugor őstörténet-kutatásban.

Hajdú Péter

BESZÁMOLÓ A CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM SZÁZÉVES JUBILEUMI ÜNNEPSÉGÉRŐL

1963. október 31. és november 2. között került sor Berlinben a Corpus Inscriptionum Latinarum 100. évi jubileumi ünnepségére.

A jubileum nagy volumenű, jól rendezett ünnepség volt, ami a Német Akadémia „Institut für griechisch-römische Altertumskunde” jó munkáját dicséri.

Az ünnepség október 31-én délután kezdődött H. Hartke professzor, a Német Akadémia elnökének bevezetőjével. Ezt követte az üdvözlő táviratok felolvasása; Roland Gründelnek a CIL munkálatok állásáról szóló beszámolója, majd befejeződött R. Sundvall ünnepi előadásával (Über Symbolismus der minoischen Linear-A-Schrift).

November 1-én délelőtt-délután plenáris ülés volt, a Német Akadémia igen gazdag, mondhatnánk zsúfolt programot állított össze. Az előadók nevét, az előadások címét is sok lenne felsorolni, hiszen két nap alatt 52 előadást hallgattunk végig. Az előadók sorában ott találunk többek között Hans Georg Pflaum (Ein bisher unbekannter Freund Hadrians, M. Aemilius Papus) francia, Arthur Betz osztrák, Ian A. Richmond (Two inscriptions concerning military buildings from Roman Britain) angol, Dionis M. Pippidi (Ein unbekanntes Bruchstück der Horothesis des Laberius Maximus) román, Duje Rendic-Miočević (Inscriptions comme sources d'histoire et d'antiquités illyriens) jugoszláv, Helmut Berve (Die Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik und die Inschriftenforschung) német, Gerold Walser svájci, John Morris (Der Stand der Prosopographie der Spätantike) angol kutatókat.

November 2-án az előadások két teremben folytak, az „A” és „B” szekcióban.

Az „A” szekcióban megtartott beszámolók közül ki kell emelnünk Mate Suic (La limitation de l'ager et la problème de la colonisation romaine sur la côte orientale de l'Adriatique), Burger Alice (Beiträge zur Frage der pannonischen Grabdenkmäler mit Kranzdarstellungen), Emilian Popescu (Zur städtischen Verfassung von Tropeum Traiani), Fitz Jenő (Titulum memoriae posuit), Soproni Sándor (Castellum Carporum) és Leiva Petersen (Der Jüngste Junius Silanus) előadásait.

A „B” szekcióban megtartott beszámolók közül meg kell említenünk Velisat Velkov (Zur Geschichte der Provinz Thracien im 2. Jh.), Hans Lieb (Epigraphica Amerbachiana), Mócsy András (Das schätzungsweise angegebene Lebensalter auf römischen Inschriften), Ilse Becher (Politische Propaganda und Religion vor der Schlacht bei Aktium) előadásait.

Magyar részről heten vettek részt a konferencián: Barkóczi László, Burger Alice, Fitz Jenő, Mócsy András, Nagy Tibor, Soproni Sándor és Szilágyi János. Szilágyi János kivételével mindegyik résztvevő tartott előadást.

A magyar résztvevők számára nagyon fontos volt a november elsején este megtartott vita, illetve munka-megbeszélés, mely a CIL III. kötetének új kiadásával, valamint a munka jelenlegi állásával foglalkozott.

Még 1956-ban a Budapesten megtartott megbeszélésen a Német Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia képviselői között lezajlott megbeszélésen az MTA bekapcsolódott abba a munkába, mely a Német Akadémia indítványa alapján a CIL III. kötetének új kiadását készítette elő. Az új Corpus 10–15%-ban fényképeket is tartalmazna. A megalakult magyar kutatócsoport tagjai, Barkóczi László, Fülep Ferenc, Burger Alice, Fitz Jenő, Szilágyi János, Soproni Sándor akadémiai megbízással végzik a gyűjtő és feldolgozó munkát. A munka állásáról a csoport beszámolt egyszer 1959-ben Berlinben és most a jelen konferencián.

A különböző országok beszámolóiból az derült ki, hogy a CIL III új munkálataiban részt vevő országok előbb egy nemzeti nyelven összeállított Corpus kiadását vették tervbe, illetve előbb otthon kívánják megje-

lentetni a feliratos anyagot teljes fénykép-dokumentációval.

A Magyarországhoz tartozó pannóniai rész feliratainak feldolgozása eléggé előrehaladott stádiumban van. A munka megkönnyítése céljából a Magyarországra eső pannóniai részt tíz körzetre osztottuk fel és az egyes körzetekben a következő kutatók dolgoznak: az 1. 2. és 4. sz. körzet, Győr, Sopron és Komárom megye feliratos anyagát Barkóczi László, a 3. körzet, Esztergom és Pest megye anyagát — Aquincum kivételével — Soproni Sándor, az 5. és 6. körzet, Vas és Veszprém megye feliratait Mócsy András, a 7. körzet, Aquincum anyagát Szilágyi János, a 8. körzet, Fehér megye feliratait Fitz Jenő, a 9. körzet Baranya és Somogy megye feliratos anyagát Fülep Ferenc és a 10. körzetben, Tolna megyében előkerült emlékeket Burger Alice dolgozza fel.

A gyűjtés kettős célt szolgál. Egyrészt összegyűjtjük és feldolgozzuk a feliratos anyagot a CIL számára, másrészt elkészítjük az Akadémiai Kutatócsoportban a feliratos emlékek dokumentációját és teljes fotótárát. Ezzel azt kívánjuk elérni, hogy a magyarországi feliratos emlékek egy helyen hozzáférhetőek legyenek. Az anyag teljes felgyűjtése már több körzetben befejeződött és reméljük, hogy 1964 tavaszára minden körzetben befejeződik. Feltehető továbbá, hogy a teljes feldolgozás 1965-re elkészül — egy Magyarországon kiadandó Corpus számára.

Értesültünk a november elsejei esti ülésen arról, hogy szeptember 2-án Párizsban megalakult az az epigráfiai bizottság, amelyről már 1962-ben Bécsben, a IV. Nemzetközi Epigráfiai Konferencián is szó volt. H. G. Pflaum felolvasa azokat a pontokat, amelyeket az új intézmény célul tűzött ki maga elé.

Az intézmény célkitűzései között szerepel a kutatók és a szervezetek közötti kulturális kapcsolatok megteremtése, dokumentációs és konzultációs központ létrehozása, oktató és kutató szemináriumok megszervezése, időszaki értesítő szerkesztése, amely minden folyamatban levő munkáról, a különféle kutatásokról és kezdeményezésekről beszámol. Feladatai közé tartozna még a nemzeti és helyi corpusok összeegyeztetése, a fontos gyűjteményekben és feldolgozásokban való közreműködés (mint pl. Corpus Inscriptionum Latinarum stb.), kongresszusok és összejövetelek szervezése. A társulat székhelye Párizs. A társulat tagja lehet minden, az Adminisztratív Tanács által elfogadott egyén vagy jogi személy. A rendes tagok évi tagdíjat, a jogi személyek kétszeres tagdíjat fizetnek.

Az Adminisztratív Tanács az egyes országok taglétszáma szerint egy-három kiküldetből állhat, kiket az országok tagjai öt évre küldenek ki. Ez a kiküldetés megújítható. A Tanács egy elnököt és egy vagy több alelnököt választ. Kijelöli az Iroda tagjait és megszabja működését. H. G. Pflaum ismertette az Iroda további személyzetét és beosztását is.

Ki kell emelnünk az epigráfiai társulatnak azt a programpontját, mely az időszaki értesítő szerkesztésére vonatkozik. Ez módszeres kritikai beszámolót adna minden publikációról, és közölné a szerkesztést megjelenő feliratokat is.

A jubileumi ünnepség résztvevői az ülések megkezdése előtt, valamint az előadások befejezése után különböző múzeumi látogatásokon vettek részt, ahol szakvezetők álltak a konferencia tagjainak rendelkezésére (Pergamon Museum, Münzkabinett, Ägyptisches Museum, Papyrusabteilung).

A konferencia után a résztvevők egy napot töltöttek Potsdamban is.

A jubileumi ünnepségen részt vevők élményekben és tapasztalatokban gazdagon tértek haza, ami elsősorban a Német Akadémia szíves vendéglátásának volt köszönhető.

Barkóczi László

TABULA IMPERII ROMANI L. 34. SZEKCIÓJÁNAK BUDAPESTI ÜLÉSE

Az Union Académique Internationale támogatásával készülő Tabula Imperii Romani „L. 34. Aquincum” kötete Pannónia jelentős részét érinti. A térképlap kiadásában érdekelt országok kutatóinak képviselői a Magyar Tudományos Akadémia szervezésében 1963. június 21–23. között Budapesten tartották soron következő munkaértekezletüket. A munkálatokban részt vevő országok részéről E. Condurachi (Bukarest), T. Ivanov (Szófia), J. Kastelic (Ljubljana), H. Nesselhauf (Freiburg), magyar részről Gerevich L. és a hazai munkacsoport tagjai, míg az Union Académique Internationale képviselőitében G. Carettoni (Róma) vettek részt a megbeszéléseken.

Az aquincumi térképlap a közelmúltban megjelent trieszti laphoz csatlakozva Pannónia keleti, Dácia nyugati és Moesia északi felét foglalja magában. A térkép az ezen a területen található római emlékeket tünteti majd fel, a térképhez tartozó indexkötet az emlékek rövid ismertetését és fontosabb irodalmát tartalmazza. Az L. 34. Aquincum térképlap öt ország (Bulgária, Csehszlo-

vákia, Jugoszlávia, Magyarország és Románia) területét érinti. Az egyes országok maguk készítik elő területük anyagát, így szükségessé vált, hogy a munka koordinálása céljából a résztvevők az eddigi munkálatokról beszámoljanak és a felmerült vitás kérdéseket megtárgyalják. A térképlapot és a hozzátartozó indexkötetet a korábbi megállapodás értelmében Magyarország fogja kiadni német nyelven.

A legutóbbi ljubljana-i értekezlet óta eltelt időszakban az előkészítő munkálatok gyors ütemben haladtak előre, a budapesti megbeszélésen Románia már a teljesen elkészült anyagot is benyújtotta. A többi ország kutatói még az anyaggyűjtésnél tartanak, azonban 1964. elejére valamennyi ország befejezi a munkát. A benyújtott teljes anyagot a szekció legközelebbi ülésén, 1964 októberében vitatják meg az érdekeltek. A kötet a tervek szerint előre láthatóan az 1965. év végén készül el.

Az eredményes munkát végző értekezlet résztvevői a tárgyalások után az MTA vendégeiként több magyarországi múzeumot és ásatást tekintettek meg.

Soproni Sándor

A REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORUM KONFERENCIÁJA STRASBOURGBAN 1963-BAN

A „Rei Cretariae Romanae Fautorum”, a római kori kerámiaművészeti kutatóinak nemzetközi egyesülete 1957-ben alakult meg Bruggban (Vindonissa). Célkitűzése a római kori kerámiakutatás fejlesztése, a kronológiai és társadalmi szempontból lényeges forrásanyag különböző országokban dolgozó művelőinek szorosabb összefogása. Az egyesület évenként adja ki folyóiratát, az „Actát”, mely a kutatás legújabb eredményeit ismerteti meg a szakma művelőivel. Sokszorosított füzetekkel, a „Communicationes”-el a legújabb hírekről, a frissen megjelent irodalomról és egyéb aktuális kérdésekről tájékoztatja tagjait. Üléseit az egyesület két évenként tartja. A bruggi (Svájc) alakuló ülés után (melyen távollétében e sorok íróját választották meg magyarországi titkárnak) 1959-ben Arezzóban (Itália) és 1961-ben Klagenfurtban gyűlték össze a kerámiakutatás művelői. Klagenfurtban hangzott el az első magyar előadás. B. Thomas Edit a pannóniai mázas kerámia kronológiájáról tartott színes vetített képes, nagy érdeklődéstől kísért referátumot. Az 1963. szeptemberében Strasbourgban (Franciaország) megrendezett konferencián a magyar kutatók közül hárman vehettek részt. B. Bónis Éva és B. Thomas Edit a Művelődésügyi Minisztérium kiküldetésében a Magyar Nemzeti Múzeumot, Sz. Póczy Klára a Budapesti Történeti Múzeumot képviselte.

Az ülésszakot szeptember 14-én a Strasbourgi Múzeum lapidáriumában J. J. Hatt a strasbourgi egyetem professzora ünnepélyes keretek között nyitotta meg, majd bemutatta a múzeum anyagát. Következő napon az előadások sorát I. Oremošnik (Jugoszlávia) nyitotta meg a jugoszláviai „terra sigillata chiara” edénycsoport bemutatásával. A továbbiak folyamán H. Comfort (USA) a Louvre-ban őrzött itáliai szigillatokról, B. Bónis É. a pannóniai fazekasművészeti késő-LT hagyományairól, W. Hübener (NSZK) a volutás mécsesek raiatai, helyi továbbélő csoportjáról, H. J. Kellner (NSZK) az aquincumi Pacatus gyárral párhuzamosan működő pfaffenhofeni sigillata műhelyről, M. Lutz (Franciaország) a

Moselle környéki kerámiaműhelyek mestervándorlái és kronológiai kérdéseiről, G. Simpson (Anglia) a római kori Wales sigillata leleteiről, szoros kapcsolatban a táborok kronológiájával, B. Thomas E. a pannóniai pecsételt díszű kerámia regionális és kronológiai kérdéseiről, M. Vegas (Svájc) az i. e. I. századi földközi-tengeri és Rajnavidéki kereskedelmi kapcsolatokról egy vékony falú, díszített edénycsoport elterjedésével kapcsolatban, H. Vertet (Franciaország) a lezoux-i gyár applikált díszű edényeiről és a kísérő mécsesanyagáról, H. Zomstein (Franciaország) a lezoux-i fazekasmesterek áruinak elterjedéséről Strasbourg környékén, J. P. Gillam (Anglia) a kontinens és Britannia közötti kereskedelmi kapcsolatokról és mestervándorlásról tartott előadást. Az előadásokhoz sok hozzászólás volt, a kérdések megvitatásában a magyar kutatók is élénken részt vettek.

A háromnapos ülésszakot E. Ettlinger titkár beszámolója fejezte be, melyben az egyesület anyagi ügyeiről és szervezeti kérdéseiről referált. Az előadásokat követően a kerámia kutatók bemutatták egymásnak a magukkal hozott edénycserepeket. A 40 darabból álló pannóniai mintakollekció nagy érdeklődést keltett a szakértárság körében. Utolsó este a vezetőség újraválasztása és a szervezeti szabályzat módosítása céljából tartottunk ülést. Negyedik napon autóbusz-kirándulás keretében a Moselle vidék ásatásait, közöttük a buche-porni fazekaskörzet feltárásait tekintettük meg. Utunk végállomásán Sarrebourgban a kerámiai leletekben gazdag múzeumot tekintettük meg, majd a város polgármestere rendezett fogadást a konferencia résztvevői tiszteletére.

A strasbourgi konferencia szakmai zártkörűségénél fogva nagyon alkalmas volt számos kérdés megvitatására, kis magyar csoportunk nemcsak sok szakmai tapasztalattal tért haza, hanem a jóleső érzéssel is, hogy munkánkat nemcsak ismerik külföldön, hanem sokra is becsülik.

B. Bónis Éva

AZ AQUINCUMI MÚZEUM ÚJ KIÁLLÍTÁSÁRÓL

Ezen folyóirat hasábjain [90 (1963) 119–120] ismertetés jelent meg az aquincumi múzeumnak 1962 tavaszán megnyitott, új kiállításáról. Az ismertetés az új rendezés azon elvét tartja főleg előremutatónak, hogy „... az új kiállítás csak az aquincumi polgárváros

életének bemutatására törekszik... Az egész város és ezen belül a táborváros kialakulásának általános kérdéseiről a látogató csak az I. terem elején kap egészen rövid áttekintést... A kiállított leletek és a magyarázatok a múzeumi épületet körülvevő polgárváros viszonyainak

ábrázolására szorítkoznak. . . Igen fontos, hogy a polgárvárosnak végre saját kiállítása van, amely csak a polgárvárosé . . .

Elméletileg ez az elv valóban előrehaladó. Feltételezhető *a priori*, hogy az aquincumi településcsoporton belül más és más társadalmi összetétel, etnikumrétegződés, gazdasági arculat, kulturális kép jellemezheti a 6–7 ezerfőnyi legio eleve romanizáltabb városát, ill. mint az ún. polgárvárost, amely bennszülött magra mehet vissza. A szűkebb értelemben vett Óbuda utcái alatt rejlő legiotábor és katonai város nyilvánvalóan nagyobb stílus és fényűzőbb jelleget kapott, mint tartományi székhely—közigazgatási központ, ahol több ezer legiói katonája és több száz tiszt, hivatalnok, szellemi foglalkozású ember magasabb kultúrigénye jelentkező kereslettel finomabb ipari és egyéb cikkek irányában.

De vajon az új rendezésben kiállított tárgyak (az I. terem kezdetétől eltekintve) valóban csak az ún. polgárváros területére szorítkoznak-e, miként az ismertetés szerzője tájékoztatja a hazai szakköröket? A kiállított tárgyak mellett a konkrét lelőhelyet nem tüntetik fel, és ha a kiállítást úgy hirdetik, hogy az csak a polgárvárosé, az megtévesztőnek hat. Alábbiakban több tévedéssel kapcsolatban teszek helyesbítő megjegyzést (ezen felsorolásnál természetesen nem törekedhetem teljességre, csak a feltűnőbb példákra szorítkozom):

Az Óbudai Hajógyár területe kétségen kívül a legiói tábor vagy a katonai város tartozéka, ezért a helytartói rezidencia kiváló mozaik-, freskó-, szoboremlékei, modelljei stb. meghamisítónak vegyülnek abba a kiállításba, amely „... csak a polgárváros kultúrájáról nyújt keresztmetszetet...”. A császári legatusi palotának pannóniai viszonylatban is kiemelkedő emlékéanyaga kiterjedésben is, főleg az északi sarokterem kiállítási felületéből jelentős hányadot vesz igénybe.

A III. ker. Szél utca 23. alatt, a katonai város foruma (vásárcsarnoka, esetleg a faberek társulati székháza) közelében talált szerszámkészlet (BpR 12. [1937], 155. —) a *canabae* kézműves-központ jellegének egyik közismert tanúsága. Ebből az ipartörténetileg igen fontos leletből épp a legkiválóbb darabokat (bronz szögmérő, ácsgyalu, díszes páncéltörredék stb.) szétkülönítve bemutatják a kiállítás több falának vitrinjeiben, ami által a katonai város ipari-kereskedelmi jelentőségének bemutatásából

sajátítanak ki beszédes dokumentumokat „a polgárvárosra szorító” kiállításba.

A „polgárvárosi” élet és műveltség bemutatásának fényét a villaövezet és a katonai települések más kiugróan értékes tanúságaival is színesítik. A III. ker.-i Laktanya utcában (a legiotábor belsejében) feltárt katonatiszti lakóház mennyezeti stukkója, a katonai körszínház modellje, a gladiátor alakos üveg pohár (lh.: III. Berend u. 10), a Diana-relief (lh.: III. Kórház és Verőfény u. sarok; BpR 19 (1959) 139), a Héraklész bronz szobrocska (III. Szépvölgyi út 41), a tömör mécsminta, a gladiátor-sisakot utánzó mécsminta (III. Kiscelli u. 77), az agyagfüstölő csésze (III. Lajos u.), amely emberi arcot utánzó, a Mars alakos diszpáncél-törredék (lh.: a táborváros; BpR 16. [1955] 410), az Amor kecske-tölgyfa rokokó bronz szobrocska (lh.: Pilisszántó; BAI XII. 1937. 5. —), a csontfésű *utere fel.* felirattal (lh.: III. Bécsi út 102) stb. mind — az I. termen kívüli tárlókban kiállítva — nem a „polgárváros” kulturális hagyatékához tartoznak.

Külön lapra tartozik a kb. 600 db feliratos és domborképes kőemlék lelőhelyei alapján való értékelés, amelyek közül most már csak néhány darab maradt a kiállítási termekben, a túlnyomó zöme a régi (oszlopcsarnok) kőtárban, az irodaépület északi felének helyiségeiből kialakított új kőtárban és a kiállítási főépület körüli rommezőben talált elhelyezést. De ezeknek alig tized része ered a polgárvárosból és a mellette létesült temetőkből stb. Pedig a feliratos emlékéanyag a romanizációnak és a vagyoni helyzetnek jellemző tanúsága; eszerint a katonai város gazdasági és romanizációs szempontjából (de területével és lakosságának számával is) felülmúlta a polgárvárost. A feliratos és domborműves emlékéanyag azonban jelenleg szintén megtévesztően halmozódik abban a múzeumban, amely a kiállítás ismertetője szerint „csak a polgárváros múzeuma” most már, különösen addig, amíg élesen el nem különítik a katonai tábor, város, villaövezet és a polgárváros emlékéanyagát.

Az aquincumi múzeum eszerint továbbra is a teljes Aquincum-településcsoport válogatott emlékeit mutatja be, nemcsak minőségi, de a mennyiségi statisztika alapján tekintve is, s nem lehet ezt az új kiállítást csak a polgárváros kiállításának tekinteni, ez a teljes aquincumi hagyaték bemutatása.

Szilágyi János

Folia Archaeologica XIV. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Budapest 1962. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 264 lap, 36 tábla

A Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum új évkönyvének régészeti része paleolit-kutatásunk egy valóban kivételes eredményének ismertetésével kezdődik. **Vértes László: Zwei paläolithische Gefässe aus der Theiss** (7–11 o.) című rövid közleményében két, a Tiszából előkerült csonttárgyat mutat be és határoz meg, mint az őskor Gravettien szakaszába tartozó, minden valószínűség szerint kultikus célokat szolgáló edényeket. A meghatározás nem hagy kétséget az olvasóban, hiszen az edények anyaga olyan állatokhoz tartozik, amelyek későbbi korokban már nem lehettek az Alföld lakosságának zsákmányai. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy az ez idő szerint páratlanul álló darabok milyen nagy jelentőségűek az őskorok kultúrájának és a prekeramikus edénykészítés történetének megismerése szempontjából. A tanulmány módszertani tanulsága, hogy még az olyanynyra a „talajkutatásban” gyökerező paleolitikus régészeten is elsőrendű eredményt hozhat a pontos lelőhely nélküli emlékek vizsgálata, ha az komplex módszerrel történik.

A Folia megelőző kötetében olvasott ásatási tudósítás folytatását adja **Patay Pál: Újabb ásatás az alsótelekesi vaskori temetőben** (13–21, francia kivonattal) című beszámolójában. Az újra veszélyeztetett lelőhelyen 1961-ben végzett leletmentő ásatás 17 sír feltárását eredményezte. A temetkezés és a leletek ismertetése alapján a szerző részben módosítja az első közleményben adott értékelését, megállapítva, hogy az újabb leletek a temető lakosságának „az Alföld felé mutató kapcsolatait erősebb színben tüntetik fel”. Ez azonban nem változtat azon a következtetésen, hogy a temető nem tartozik az Alföld egykorú lakosságával azonos népcsoporthoz. Követendőnek tartjuk Patay Pálnak azt az eljárását, hogy az alsótelekesi temetőben végzett feltárás minden szakaszát azonnal közreadja. Ebben az esetben is meggyőződhetünk arról, hogy a közreadás gyorsasága semmivel sem csökkenti az ásatás kiértékelésének lehetőségét és az ásató ez irányú érdemeit. Lehet, hogy az újabb leletek fényében a következtetéseken módosítani kell, és hogy a feltárás teljes befejezésekor még egyszer át kell tekinteni az összefoglaló értékeléshez szükséges legfontosabb megfigyeléseket; ez a csekély munkatöbblet azonban bőségesen megtérül azzal, hogy a frissen feltárt objektum azonnal elfoglalhatja helyét a tudomány vérkeringésében, és nem fenyegeti az a veszély, hogy túlzott akribia vagy elfoglaltság következtében évtizedekig, talán örökre is ismeretlen marad.

Régészetünk régi mulasztásainak jóvátételére nyújt szép példát **B. Bónis Éva** tanulmánya: *Mesterjegyes urnák egy délnyugat-pannóniai fazekasműhelyből* (23–34, német kivonattal). Egy 1878-ban a múzeumba került leletegyüttes összeállítása és meghatározása során a szerző Poetovio környéki két halomsírből előkerült római kori mesterjegyes urnákra hívja fel a figyelmet. Az urnák egy fazekasműhely készítményei, s fő érdekességük, hogy durva, a foglalat előtti bennszülött hagyományokat követő formájuk és kidolgozásuk ellenére a terra sigillatáknál szokásos mesterjegyeket utánzó bélyegzéssel látták el őket. A mesterjegyes bélyegzés utánzása Poetovióban annyira formálisan történt, hogy nemcsak a bélyegzők használatát, hanem még az idegen fazekas-

műhelyek szignatúráit is átvették. A leletet a szerző az i. sz. II. sz. közepe előtti évtizedekre datálja, és a topográfiai helyzet elemzésével kiegészítve azt az igen tanulságos következtetést vonja le belőle, hogy még ebben az időben is, az egyik legfontosabb római útvonaltól nem messze szívósan tovább éltek a fazekasságban az őslakosság La Tène-kori hagyományai, annak ellenére, hogy ugyanakkor ismerték, sőt használták a fejlettebb római készítményeket is. Úgy hisszük, hogy a tanulmánynak ez az eredménye nemcsak magában véve értékes, hanem új szempontot kínál a pannóniai kerámia és őslakosság kutatásához, amelynek alapján eddig elhanyagolt vagy korábbiaknak ítélt emlékek illeszthetők majd be a helyi lakosság által készített és használt áru készletébe.

Mócsy András publikációja, *Hivatali jelvény a sárszentmiklósi kocsisírban* (35–39, német kivonattal), egy ugyancsak régóta számon tartott, de jelentőségében fel nem ismert tárgy meghatározását a tartomány társadalmi-politikai életére vonatkozó fontos megfigyeléssel kapcsolja össze. A sárszentmiklósi kocsilelet stilizált bronz lándzsahegyének hasta-ként, a helytartót képviselő hivatalos személy jelvényeként való felismerése nemcsak az eredetiben fennmaradt „beneficiarius-jelvények” számának gyarapítását jelenti, hanem az ismert lelőhely révén lehetővé tette a szerző számára, hogy a romanizáció előrehaladott fokára következtessen a civitas Erawiscorum területén. A peregrinus civitas egy római polgár tagjának a helytartó funkcióját gyakorló bírói tisztséggel való felruházása fontos adalék a pannóniai társadalom történetéhez. A szerző joggal mutat rá arra is, hogy a kocsitemetkezés felszerelése maga is a romanizáció előrehaladott fokának tanújele, amely a hasta jelenléte által államjogilag is megerősítve teljesíti ki az eltemetett személy társadalmi helyzetéről rajzolható képet.

A magyarországi római emléktárhelyek egyik jól ismert és művészeti szempontból kiemelkedő darabjáról, a szombathelyi elefántcsont gyermekszoborról értekezik **Kádár Zoltán** tanulmányában: *A szombathelyi bacchikus elefántcsont szobor* (41–50., olasz kivonattal). Publikált és a szakirodalomban többször tárgyalt emlék újraközlése és elemzése mindig megéri a fáradságot, ha ez a korábbi megállapítások módosítására, új értékelésre vezet. Jelen esetben azonban inkább egy korábbi külföldi meghatározás magyarul történő ismertetéséről van szó. F. Matz, a klasszika-archeológia egyik vezető képviselője ugyanis a szerző által is idézett, 1958-ban megjelent munkájában (*Ein römisches Meisterwerk. Der Jahreszeitensarkophag Badmington—New York. Berlin.*) tárgyalta, és a korábbi „Bacchus-gyermek” meghatározással szemben helyesen Autumnus-szobrocskának ismerte fel a szóban forgó emléket. A szerző (nem pedig F. Matz, lásd 45. lap) „is” elfogadja ezt a meghatározást, úgy hogy tanulmánya lényeges újdonságot nem hoz, inkább a szerzőtől megszokott erudícióval nyújtott széles körű összehasonlító anyagnak a magyar szakirodalomban történő ismertetését. Nem érthetünk egyet a szerzőnek ezen túlmenő két feltevésével. Nem világos, miért tartja a szobrocskát szíriai eredetűnek, amikor az általa említett írásos források az elefántcsont-feldolgozás és -kereskedelem központjaként Rómát, illetve Itáliát tüntetik fel, kiindulási pontként pedig inkább Alexandriát, az afrikai elefántcsont-kereskedelem középpontját tételezhetjük fel. Még kevésbé látszik bizonyítottnak az a feltevés, hogy a

szobrocska egy larariumban állt, ahol mindennapos tiszteletben részesült. Évszak-megszemélyesítés larariumban való elhelyezését s különösen annak „mindennapos” tiszteletét feltételezni csak megfelelő bizonyító anyag alapján tartjuk lehetségesnek. Az évkönyv sokoldalú római régészeti anyagát *Soproni Sándor* tanulmánya zárja le: *Római sírvers Szentendréről* (51–56, német kivonattal). A szerző egy vízvezeték-építési munka során Szentendren előkerült feliratot tesz közzé és magyaráz. A feliratok kő másodlagos felhasználásban került a IV. sz.-ban egy kőládás sírba, eredetileg III. sz.-i szarkofág részét kepezte. Felirata csaknem pontosan megfelelő párja a korábban előkerült óbudai verses feliratú szarkofág szövegének. A szerző a két megegyező és egykorú verses sírfelirat összevetését két másik, hasonlóképpen Aquincum környékéhez kapcsolódó párhuzamos sírvers megemlékezésével bővíti ki, és arra a megállapításra jut, hogy mind a négy felirat nagyjából egy időben és egy aquincumi kőfaragóműhelyben készült. Eddig a pontig fejtegetését helyesséssel fogadhatjuk, mint azt is, hogy a sírversnek több példányos felbukkanásának, illetve variált ismétlésének problémáját felvetette, keresve ennek a rendkívül érdekes kultúrtörténeti és irodalomtörténeti jelenségnek történeti magyarázatát. Nem látjuk azonban meggyőzőnek és egyedül lehetséges megoldásnak azt a feltevést, hogy egy aquincumi költőnek (az akrostichonból ismert nevű Lupusnak) helyben, és pedig a kőfaragóműhely számára készült verseiről lenne szó. Erre vonatkozólag Szilágyi János György elemzésére hívjuk fel a figyelmet (lásd Arch. Ért.)

Salamon Ágnes tanulmánya: *Ein völkerwanderungszulicher Beschlag aus Környe* (57–65) egy halat marcangoló madárt ábrázoló, rendkívül dekoratív bronzveretet mutat be és vesz alapos elemzés alá. Gondos vizsgálatának eredményeként sikerült meghatároznia a kerülő úton múzeumba jutott darab korát, valószínű lelőhelyét és az etnikai környezetét, amelybe a hasonló ábrázolások alapján a tárgyalt emlék sorolható. A szerző fejtegetései során részletesen tárgyalja a batajncai sisak és a Szeged-óthalmi bronzlap rokon ábrázolásait és az ezekkel kapcsolatos történeti kérdéseket. A környei leletet a két említett emlék keletkezése közötti időpontra, a VI. sz.-ra keltezi, és a Környén korábbi időpontban megtelepedett avar kori népesoporthoz kapcsolja. A *motivum* eredetének problémáját felvetve érdekes gondolatot fejt ki a kisázsiai népek művészetének a dél-orosz sztyepp lakosságára gyakorolt hatásáról. Elismerésre méltó józanságról tesz tanúságot, midőn a *motivum* pontos levezetését, közelebbi eredetét és etnikai kapcsolatát egyelőre nyitott kérdésként kezeli.

Vorläufige Mitteilungen über die Ausgrabungen in Pókaszeptek (67–82) címmel olvashatjuk *Cs. Sós Ágnes* beszámolóját a magyarországi szláv archeológia egyik legjelentősebb feltárájáról. A feltárás rövidre fogott, a leírásokat mellőző, de minden lényeges kérdést pontosan megvilágító ismertetése során megállapítja, hogy a szláv temetkezések a VIII. sz. második feléből és a IX. sz. elejéről származnak, és a Balatontól nyugatra elhelyezkedő s észak felől beköltözött népesoporthoz tartoznak. A publikáció számos igen figyelemreméltó eredménye közül az ásatás értékeléséből levont legfontosabb történeti tanulságra hívjuk fel a figyelmet, nevezetesen arra, hogy az urna-temetkezéssel temető kitűnő felvilágosítást nyújt az avar és a korai szláv népesség kölcsönös kapcsolatára vonatkozólag. A feltárás során tett megfigyeléseket szélesebb körű összehasonlító vizsgálat keretében illesztve, a szerző arra a jelentős történeti következtetésre jut, hogy a szóban forgó népesoport az avar uralom utolsó idejében, a VIII. sz. második felében vándorolt be Dél-Magyarországból és Nyugat-Szlovákiából, s ily módon ahhoz a szláv népességhez tartozott, amelynek jelenléte a Pribina-féle államalakulat létrejöttét és középpontjának kijelölését elősegítette, sőt szinte determinálta.

Török Gyula: Pogány kultusz emléke a sopronkőhidai temetőben (83–93, angol kivonattal) című tanulmánya egy finom ásatási megfigyelésre épített vallástörténeti vizsgálat eredményét nyújtja. A Sopronkőhidán

feltárt IX. sz.-i temetőben a szerző megállapította, hogy a sírokból talált szarvasmarha-koponyák eredetileg fából készült koporsók tetejére voltak illesztve, és pedig olyan módon, hogy a lábreszt fölé helyezett koponyát, helyesebben az állat szarvát a lenyüzött bőrrrel együtt erősítették fel, úgy hogy a koporsót mintegy állatmezbe öltöztették. A szerző ezt a temetkezési szokást a totemisztikus hiedelmekkel, különösen a samanizmus köréből ismert szokásokkal veti egybe, majd vizsgálódásait ki egészíti a temető egyik sírjában talált, csontból készült sötartó rendkívül érdekes bekarcolt ábrázolásának elemzésével, amely a koporsókra erősített szarvasmarha-„maszkokkal” teljes összhangban arról tanúskodik, hogy a népesoport vallásos nézeteiben a szarvasmarha közeponti helyet foglalt el. A vallástörténeti következtetéseket azután a temető etnikumának meghatározásával kapcsolja össze, és rámutat azokra az egyező jelenségekre, amelyek különböző magyarországi avar temetőkben mutathatók ki. Mindvégig meggyőző érvelését azzal a következtetéssel zárja le, hogy a sopronkőhidai temető egy olyan avar népesoport volt, amely még a IX. sz.-ban is megőrizte ősi vallását, s éppen ezért viszonylag elkülönült helyzetét is. Egy ilyen népesoportot az írásos források tanúsága szerint saját kérésére a IX. sz. elején telepítették le Sopron környékén. Kár, hogy a szerző nem használta fel a samanizmus legkitűnőbb magyar ismerőjének, Diószegi Vilmosnak kutatásait. Egy apró megjegyzés: a 91. k. lapon a szerző a griff és más fantasztikus állatok ábrázolásának az ókori keleti és a klasszikus kultúrákban való megjelenését a lovas népek hatásának tulajdonítja. Kérdés, hogy ez a tétel megállja-e a helyét, mivel tudjuk, hogy ezek a mitikus állatok már jóval a sztyepei népek hatásának bizonyítható időpontja előtt kialakultak az ókori keleti művészetekben. Az sem világos, mit ért a szerző azon, hogy ezek az állatok „az ókori klasszikus területeken az építészetre és a szobrászatra hatottak elsősorban”.

Dienes István a honfoglaló magyar társadalom szervezésének ismeretét gyarapítja *Nemzettségjegy (tamga) a békési honfoglaláskori íjcsonton* (95–109, német kivonattal) című tanulmányával. A X. sz.-i sírból előkerült íj csontleleceibe karcolt s az első pillantásra teljesen jelentéktelennek tűnő jeleket a szerző nemzettségjegyként ismerte fel, s miután ezt a feltevést széles körű összehasonlító anyaggal igazolta, kiindulópontként használta fel az éles elméjű elemzéshez, amelynek során a magyar nemzetségi társadalomnak szinte teljes fejlődési vonalát képes volt megrajzolni. Megvilágításában az apró jelecske a bevándorolt magyar társadalom átalakulásának valóságos útjelzőjévé válik. Abból az időből származik, amikor a nemzetségek hagyományos hatalma a középponti államhatalommal vívott hol nyílt, hol burkolt zivós küzdelemben háttérbe szorult, de a fegyveres kísérletükhöz tartozó köznépi magyarok még mindig viselték jelüket, amely többnyire az ősi totemállatok leegyszerűsített ábrázolásából alakult ki. A történelmi fejlődés hamarosan eltörölte a hagyományos társadalmi szervezetnek ezt a nyomát is — a temető későbbi sírjaiból a nemzetséggel már hiányzik —, és mivel az új államhatalom ideológiája is a nemzetségek hatalmának elfeledtetésére törekedett, valóban éles és elmélyült nyomozásra van szükség ahhoz, hogy történeti kutatásunk hajdani jelentőségét és vonásait felderítse. A mindvégig érdekes olvasmányt nyújtó tanulmány kiváló példája annak, hogyan tud a régészeti kutatás a legjelentéktlenebb nyomból kiindulva is nagy horderejű történeti következtetésekre jutni.

Örömmel üdvözljük *Korok József* beszámoló *Jelentését a Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum munkájáról az 1960–61. évben*. A jelentésből nagyrányú és sokoldalú múzeumi tevékenység képe bontakozik ki, s különösen a régészeti munka mutatkozik, már a mennyiségét jelző számok tükrében is, impozánsnak. A beszámoló nem titkolja el, sőt hangsúlyozza azt a kemény belső munkát, amely a múzeum hatalmas állagának rendbetételére és revideálására irányul. Csak helyeselni tudjuk ezt, hiszen a külső szemlélők előtt rejtett múzeumi belső munka alapvető feltétele annak, hogy a régészeti kutatás

a jövőben még rendszeresebben és alaposabban bontakozhassék ki, s élő anyagtént használhassa fel mindazt, ami hosszú évtizedek során a raktárakban összegyűlt, de amit a felszabadulás előtt korántsem kezeltek a mai követelményeknek megfelelő módon. Ez a munka terhes és nem is nagyon hálás azoknak szempontjából, akik végzik, a legkevesebb tehát, amit tehetünk, hogy a magyar régészet érdekében végzett odaadó fáradozásukat megőrökítsük és elismerő hálával köszönjük meg. Ugyancsak jelentős a Múzeum szervező munkája az ásatások nyilvántartása és dokumentálásának biztosítása terén is. Azt reméljük, hogy a most már rendszeressé váló évi beszámoló a belső múzeumi munka dandárjának elvégzése után egyre inkább a történeti kérdések tisztázására irányuló kutatásokról fognak beszámolni, szoros kapcsolatban azokkal az ásatási beszámolókkal és tanulmányokkal, amelyek annál inkább értékesek, minél gyorsabban és világosabban bocsátják a múzeum feltárásainak eredményét a magyar és a nemzetközi archeológia rendelkezésére.

Castiglione László

A kötet közép- és újkori tanulmányainak sorát H. Kolba Judit: Románkori feliratos sírkőlap (111–123, német kivonattal) c. munkája nyitja meg. A feldolgozás az Országos Történeti Múzeum egyik ismeretlen eredetű, régi leltárakkal azonosíthatatlan feliratos faragványán keresztül mutatja be a középkori kutatások terén meglehetősen elhanyagolt paleográfiai módszerek alkalmazásának fontosságát: azt, hogy a betűtípusok, faragásmód és szöveg együttes elemzéséből milyen messzemenő következtetéseket vonhatunk le még abban az esetben is, ha a darabról semmivel sem tudunk többet, mint amennyit ez önmagában elmondhat magáról. A faragástechnikai vizsgálat a darab elhelyezésére ad feleletet, s a szövegben alkalmazott rövidítésmódokkal együtt tanúsítja, hogy sírkövünk oklevélírásban igen jártas, de a kőfaragásban gyakorlatlan mester munkája. A betűtípusok vizsgálata alapján a kő kora a XII–XIII. század fordulójára tehető. Ezt a datálást erősíti meg a szövegelemzés is, melynek tanúsága szerint feliratunk latin nyelvű, rímes, hexameteres sírvers, mely epikurista tartalmú, pogány sírfeliratokhoz nyúlik vissza, s melynek gyakori alkalmazásával a miénkhez hasonló formában a középkori Európában a XII. századtól találkozunk. A későbbi időkben a gondolat azonosága mellett a megjelenési forma változik. A felirat első sorában szereplő nevek és a „pater” megjelölés, valamint a kőanyag gerecei származása valamelyik Esztergom környéki premontrei kolostorhoz köti a sírkövet.

A művészettörténeti és történeti kutatások elválaszthatatlan egységét igazolja Vattai Erzsébet: Középkori titkos pecsétyűről (125–132, angol kivonattal) c. cikke, melyben a Magyar Nemzeti Múzeum nemrégiben szerzett, pecsét- és ékszer-történeti szempontból egyaránt érdekes, ismeretlen eredetű gyűrűjével foglalkozik. A gyűrűbe foglalt oroszlanos vésetű antik gemma arany peremére XIII. századi betűtípussal „Sigillum Secreti” köziratot vésték. A jogi élet fejlődése és differenciálódása a XII. század végétől Európában szüségessé tette a magánjellegű kisebb pecsétek használatba vételét. Magyarországon a secretum kifejezés a magán- és városi pecséteken az általános európai használathoz viszonyítva is korán, már a XIII. század első felében előfordul. Ennek a korai titkos pecséthasználtnak jelentős dokumentuma a Múzeum új szerzeményű gyűrűje, melynek történeti jelentőségén túl az a jelenség kölesönöz művészet-történeti értéket, hogy a reneszánsz előtti időszakból hazánkban kevés gyűrűbe foglalt antik gemmával találkozunk.

A középkori viselettörténet két igen jelentős darabjának részletes vizsgálatát végzi el V. Ember Mária: II. Lajos magyar király és felesége ruhája (133–151, francia kivonattal) c. tanulmányában. A korábban Nagy Lajos és felesége esküvői ruhájaként kezelt két öltözet helyes meghatározását először Höllrigl József végezte el. Ember Mária új szempontokkal kívánja alá-

támasztani és teljesebbé tenni Höllrigl megállapításait. Részletesen vizsgálja a ruhák anyagát, szabását, hímzés-módjait, az európai és magyar viselettörténethez való viszonyukat, valamint II. Lajosnak és Máriának ránk maradt ábrázolásait, s megállapítja, hogy az általa vizsgált szempontok a Höllrigl-féle meghatározásokat támasztják alá. Részletvizsgálatai ugyanakkor jelentős mértékben gyarapítják a korabeli textilhasználattal, a ruhák szabásával, varrásával, hímzés-módjával kapcsolatos ismereteinket.

A hódoltság kori török kézművesipar számtalan, eddig még megoldatlan problémáinak egyikét akarja a lehetőségekhez képest tisztázni Fehér Géza: Vases de cuivre turcs dans le Musée National Hongrois (153–167) c. cikkében, amikor a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában levő török rézedényeket rendszerezzi lelőhely, típus, készíttéstechnika szempontjából. Dolgozatának egyik legjelentősebb megállapítása, hogy a hazánkban előkerült rézedények semmiben sem ütnek el a más területek korabeli gyártmányaitól; jellegzetes helyi készítmények nincsenek közöttük, az ásatások és török források nyomán sem sikerült magyarországi műhelyekre bukkanni, bár a török korban Budán emlegetett rézművesek utcája bizonyos helyi rézművesipar meglétére enged következtetni. Az edénytípusok vizsgálata, rendeltetésük megállapítása az esetek zömében sikerül a szerzőnek, de elismeri azt is, hogy a fentiekkel koránt-sincs megoldva ez iparágnak s a török középkori műveltségnek minden problémája.

Huszár Lajos: Georg Hautsch magyar vonatkozású érmei c. cikkében (169–180) egy olyan, főként a XVII. század második felében elterjedt művészeti ágra – ill. e művészeti ágnak egy kiemelt csoportjára – hívja fel a figyelmet, melynek alkotásai zömmel külföldön, idegen mesterek keze munkájaként jöttek létre, de tartalmuk, az ábrázolások tárgya mégis szorosan a magyar történet körébe sorolja őket. Az új műfaj, az állami élet jelentős eredményeit megörökítő éremművészet – „histoire métallique” – Németországban s elsősorban Nürnbergben császári privilégiumok alapján működő műhelyekben terjedt el, s érdekes, korai példáját nyújtja az üzleti vállalkozás és művészet keveredésének. Érdekes lenne más alkalommal e vállalkozások megjelenési formájának, szervezésének bővebb ismertetése, ill. annak vizsgálata, hogy hazánk, a hazai művészet hogy viszonyultak a külföldi éremvő műhelyekhez. A Huszár Lajos által kiragadott éremcsoport a nürnbergi Lauffer család műhelyében működő Georg Hautsch magyar vonatkozású, 1686–1699 között keletkezett emlékérméit öleli fel. A tanulmányt a Nemzeti Múzeum tulajdonában levő 24 db hiteles és egy Hautschnek tulajdonított érem jegyzéke és leírása egészíti ki. Huszár fejtegetései során kiemeli, hogy az érme ábrázolásainak (csatajelenetek, várak, tervrajzok) vizsgálatánál szoros összefüggés fedezhető fel a korabeli metszetekkel, melyek helyenként hűségesebb átvételek, máskor csak kiindulópontul szolgálnak a magukat az eredetitől többé-kevésbé függetlenítő éremvőöknél. E megállapítással a szerző felhívja a figyelmet egy, a helytörténeti, város-, vártörténeti kutatások szempontjából eddig meglehetősen elhanyagolt művészeti ágra, mert az érme ábrázolásai – a metszetekhez hasonlóan kellő kritikával fogadva – eddig talán nélkülözött támogatást nyújthatnak helytörténeti kutatóinknak.

Bánkuti Imre: A magyar céhek vallási szerepe a XVIII. században (181–187, német kivonattal) c. tanulmányában a Nemzeti Múzeum céházsló gyűjteményét, a zászlók szerepét vizsgálva feltárja a XVIII. századi céhek vallási tevékenységének jelentős társadalmi és politikai hátterét. Kifejti, hogy a feudális rend fenntartásában igen komoly szerepet játszott a vallás és az egyház: a vallás tekintélyével nevelték a Habsburgok hí alattvalóivá a társadalom különböző rétegeit, így a céheken keresztül az iparos osztályt is. A céheken keresztül az egyház jelentős anyagi támogatáshoz is jutott, ugyanakkor a különféle anyagi követelések a céhek tökefelhalmozódását is gátolták, így a XVIII. században a céhek vallási funkciója minden irányban negatív, reakciós tevékenységet jelentett. A céhszervezet vallási funk-

ciója II. József türelmi rendelete után is, 1848-ig fennmaradt, sőt tovább hatolt még később is, a munkásmozgalom ellen fellépő iparegyletekben, ipartestületekben.

Mihalik Sándor: A hermányi kőedénygyár (189—210, német kivonattal) történetét ismertető munkájában a gyár alapításán, fejlődésén s bukásán keresztül mutatja be azt az igyekezetet, mellyel a XIX. század elejének arisztokráciája hatalmas adósságokkal megterhelt birtokainak jövedelmezővé tételére ipari vállalkozásokba fog, de amelyek megfelelő tőke és üzleti érzék hiányában rövid időn belül a konkurrencia áldozataivá lesznek. A hermányi kőedénygyár élete a legutóbbi idők levéltári kutatásainak eredményeképpen emelkedett ki az ismeretlenség homályából. A rendelkezésre álló adatok a gyár szorosan vett történetén (alapítás, fejlődés, személyi változások stb.) túl érdekes bepillantást engednek a gyár életébe: megismerjük belőlük a fennállás idején történt építkezéseket, műhelyeket, felsorolják a különféle munkaeszközöket, felhasznált anyagokat, következtetni engednek bizonyos technológiai folyamatokra, s utalnak a gyárban készített termékekre; ami nem utolsósorban azért lényeges, mert a hermányi gyár termékei nem maradtak fenn. A hermányi gyár számadásainak közzététele így történeti, gazdasági- és ipartörténeti, technikatörténeti és iparművészet szempontból egyaránt igen jelentős. Kíváncsinos lenne levéltári anyagunknak további ilyen irányú feltárása és közzététele is, hisz a próbálkozások, kudarcba fulladt kísérletek ismerete épp úgy hozzátartozik a magyar gazdaságtörténet alakulásához, az ipartörténethez, mint a sikeres, eredményes vállalkozások.

Első pillantásra kevésbé mutatós és hálátlan feladatnak tűnik a munka, amire *Rózsa György: Adalékok a magyarországi arcképfestészet történetéhez* (211—221, német kivonattal) c. tanulmányában vállalkozik, amikor a Magyar Történelmi Képesarnok három új szerzeményű képével foglalkozik, pedig a magyar vagy Magyarországon működő kismesterek munkásságának felderítése és ismertetése épp úgy hozzátartozik a magyar képzőművészeti múlt gyökereinek ismeretéhez, mint a korabeli társadalmi élet vizsgálatához: kik festenek, kinek, mit, milyen körülmények között? A Rózsa György által ismertett új szerzemények között három XIX. század elején működő festő: Stunder János, Neugass Izidor és Miklóssy József munkáival találkozunk. A szerző a múzeum birtokába került képek kapcsán kiter a festők életére, működésére, munkáik kritikájára, s megállapítja, hogy bár szerényebb tehetségű művészek, mégis méltók arra, hogy a magyar nemzeti festészet előzményei között számon tartsuk őket.

Czennerné Wilhelmb Gizella: Németországban tanuló magyar ifjak litografált arcképei (223—228, német kivonattal) c. tanulmánya 5 litografált arckép vizsgálatán át világít rá arra a fejlődésbeli különbségre, ami a XIX. század első felének német és magyar társadalma között fennállott. Hazánkban az arcképlitográfia a múlt és jelen nagyjait népszerűsítette, nincs tudomásunk azonban magánemberek, diákok megrendelésére készült arcképekről. Németország fejlettebb társadalmi viszonyai között sokkal szélesebb körben igényelték a polgárok önmaguk megörökítését. Az 5 portréból álló arcképsorozat öt Németországban tanuló magyar diákot ábrázol, akik német szokás szerint készítették el arcmásaikat. Az 5 litográfia művészettörténeti jelentősége, hogy három különböző német kismesterrel ismertetett meg minket.

A kötet zárótanulmánya *Temesváry Ferenc: Adatok a pest—budai fegyvergyártás történetéhez* (229—251, német kivonattal) újra a XIX. századi ipartörténet problémáival foglalkozik. A magyar fegyvergyártás múlt századi igen lassú fejlődését erősen befolyásolta az ország fegyveripari helyzete, a nyersanyag külföldre szállítása, az üzemek hiányos technikai felkészültsége, a tőkehiány, a megfelelő szakemberek hiánya, valamint a külföldi konkurrencia. A dolgozat második felében részletesen közli azon 5 fegyverműves életére vonatkozó adatokat, akiknek munkája a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteményében levő legtöbb XIX. századi fegyver is.

Függelékül közli a pest—budai fegyverművesek jegyzékét és legfontosabb adataikat 1686-tól 1900-ig.

A kötetet Korek J. az előbbieken ismertetett jelentése és Tápay Szabó Gabriella nekrológja (260—264) zárja.

Nagy Emese

Kovrig, I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH XL. Bp., 1963. Akadémiai Kiadó. 267 lap, 80 tábla — közte 45 rajzos és 35 fénykép —, 13 kép és 2 térképmelléklet. *Lipták P.* történeti-embertani függelékével.

Az alattyáni avar temetőt 1934—38 között tárták fel. Az ásátás előtt talált 3 sírral együtt összesen 712 sír került napvilágra, 718 temetkezéssel. Az ásátást, az akkori szokásnak megfelelően, egymás mellé húzott kutatóárok hálózataival végezték, ezek azonban olyan sűrűn követték egymást, hogy csecsemősíroktól eltekintve megközelítő teljességgel feltárták a vizsgált területet. Az egész temető 90%-os feltárásáról a temetőtérkép ismeretében mégsem beszélhetünk, legfeljebb 75—80%-ról lehet szó, ami a statisztikai, temető topográfiai és társadalmi vizsgálatok szempontjából bizonyos hibalehetőséget rejt magában.

A sírokról — 2 sírtól eltekintve — rajz és fénykép nem készült, a tájolás méréséhez iránytűt nem használtak, a sírok irányát egyedül a térképen rögzítették. Az ásátás során tett megfigyeléseket naplóba vezették be; ez a napló a mélységen és a helyszíni nem-meghatározáson kívül általában csak a leletek előkerülésére vonatkozó adatokat tartalmazza. Az egyedül a térképen szereplő sír-tájolások mindenkor a kutatóárok vagy szelvények függvényei; ha a hosszú keskeny árok csak néhány centiméterrel is eltért egymástól, már megbízhatatlanok. A leírások pedig, legyenek bármily gondosak is, a gyakorlat bizonyossága szerint már egy 4 tagnál több darabból álló övkészlet rekonstrukciójára is alkalmatlanok. Az alattyáni feltárások mindazon rítusra és viseletre vonatkozó adatokat veszni hagyták, amelyek rögzítésére sokszor egyszerű vázlat is elegendő lett volna.

Az alattyáni temetőt tehát, feltérési módszerét tekintve miben sem különbözik a múlt század jobb vidéki vagy amatőr ásátásainak (pl. Sőtér Ágost vagy Börzsönyi Arnold) színvonalától. Dokumentumanyaguk ugyanaz: szkeumatikus temetőtérkép, rövid leírás és sírok szerint külön tartott leletek — fejlődés legfeljebb a vizsgálat céljára nagyobb számban eltett embertani maradványok terén tapasztalható. A temető 712 sírja ilyen formán a 20—30-as években múzeumi anyagszaporítás céljára, szűk körű motívum, technikai és időrendi vizsgálatok szempontjai szerint kiásott sok ezer avar sír közé tartozik. Ez a nyomasztó méretű, masszaszerű anyagtömeg avar kori kutatásunknak nem előrelendítője, hanem, mind a mai napig, inkább kerékkötője lett.

A kor színvonalára alatt maradt alattyáni ásátások feldolgozásáról egy negatívumot és egy pozitívumot kell előrebocsátanom. A negatívum az, hogy az ásátás módszere akarva-akaratlanul determinálta a feldolgozás lehetőségeit, s ezen nem lehet segíteni. Pozitívum viszont, hogy Kovrig Ilona ennek tudatában nemcsak vállalkozott a mammut-temető feldolgozására, hanem munkája minden pontján igyekezett az adott korlátokat messze túlhaladva a temetőt a mai modernebb követelmények szem előtt tartásával, jelenlegi avar kutatásunkba szervesen beépíteni.

A szerző a mai ásátások megszabta követelményeknek megfelelő sorrendben, a sírokra és a temetkezési szokásokra vonatkozó kevés megfigyelés elemzésével kezdi munkáját (III. fej.), sorrendben utoljára a tájolási csoportokat tárgyalva; utána választja szét a leletanyagot és időrendi szakaszait (IV. fej.), s csak a következő, a belső időrenddel foglalkozó V. fejezetben tér rá a temető legfontosabb jelenségeire, a temető egyik részén egymásra temetkezésekből álló sztratigráfiára (183—184.). Azt hiszem, az ásátási dokumentumok nem engedik meg a jelenségek és az anyag feldolgozásának ilyen módszer-

tanilag egyébként helyes sorrendjét; ezeknél a temetőknél — sajnos — abból kell kiindulni, ami van. Különösen áll ez olyan temetőre, mint az alattányi, amely csaknem az egész avar koron át használatban volt, ezért három időrendileg és etnikailag is különböző csoport válik el benne.

A rendkívül alapos feldolgozásból nyilvánvaló, hogy ez a három csoport nemcsak anyagát, hanem temetkezési szokásait és viseletét tekintve is lenyeges vonásokban eltér egymástól. Ezekre az eltérésekre azonban a szerző a temetkezési szokások tárgyalásánál még csak bizonyos körülírásokkal tud utalni, mivel a három csoportot csak a következők fejezetben, az anyag alapján, határozza először körül.

A feldolgozás sorrendjét megtartva, hasznos lett volna egy rövid vázlatot előrebocsátani, amely elmondja: 1. hogy ennek a temetőnek egyik meghatározott részén a sírok egymásra rétegződnek, 2. hogy ebből a sztratigráfiából és a temetőterkép topográfiai vizsgálataiból eltérő tájolású csoportok állapíthatók meg, 3. amely csoportok a leletanyagban is szétváló három időrendi és talán etnikai szintet alkotnak. Az összes többi vizsgálatok már tudatosan, a temetőben jelentkező három csoport figyelembevételével történhetek volna.

Nézzünk néhány példát. A sírmélység növekedéséről készült részletes elemzés a temető egészét veszi alapul. Gondosan igyekszik a mélységi adatokból kikövetkeztethető szociális különbségekre rámutatni, viszont ugyanakkor utal a temető DNy-i részében tapasztalható eltérésekre (ez a korai avar temetőrész), amelyekről még azt is előlegeznie kell, hogy tájolásban is elkülönülő sírokkal fűggenek össze. Ugyanez a helyzet az állatsontoknak a sírszámolás sorrendjében végzett tárgyalásánál, a sírablásnál stb.

A fejezet egyébként eleven kis tanulmányok sorozatából áll, amelyek sok új és ötletes szemponttal gazdagítva, összegezik ismereteinket a sírokból talált égési nyomokról, a koponya-ablásról, a zsugorított temetkezésekről stb. Ebben a fejezetben közli a szerző az első olyan avar kori állatsont-értékelést, amely szakember (Bökönyi S.) meghatározásán alapszik s nem csupán az ásatók megfigyelésén. Az avar kori temetők tájolási rendszerének vizsgálatában is sikerült Kovrignak egy eddig még nem tárgyalt új későavar csoportot, a Duna felett a bécsi medencétől Dél-Szlovákián át a Felső-Tisza-vidékig terjedő, DK—ÉNy-i irányítású sírokat tartalmazó temetőket különválasztania. — (Ami a tájolási csoportokkal kapcsolatban használt terminológiát illeti, az a javaslatom, hogy végre általánosan vegyük át a nemzetközi rövidítési módot [fej—láb]. Abból ugyanis világosan kitűnik, merre nézett az arc, ugyanakkor elkerülhetővé válnának azok a munkát gátló örökös félreértések, amelyek a fej és tekintet irányának állandó összekeveréséből adódnak.)

Az E. Beninger nyomán említett (73.) „temetkezési szokásnak”, a kirabolt, összedobált vázrészeket tartalmazó sírokat dilettáns ásatók szemével néző langobard „halott darabolásnak” semmiféle tudományos alapja nincs.

A mellékletekkel foglalkozó IV. fejezet a munka gerince. A leletanyagot a temetkezési (illetve tájolási) csoportoknak megfelelően három időrendi szakaszra tagolva, férfi—női—gyermek viselet és mellékletek sorrendjében mintaszerűen dolgozza fel. Különösen kiemelendő és követendő az a módszertanilag is modern eljárás, hogy a leletek előfordulását az egyes csoportokban százalékból is megadja. Meggyőző a 2. csoporthoz tartozó ővveretek időrendi sorrendjének gondos elemzésén alapuló megállapítása.

A korai avar női sírokból nagyon helyesen külön táblán is összeállította a rendkívül fontos vas páncéllemezek-darabokat. Rajzuk azonban néha nem egyezik meg a rajzos táblákon szereplő feles méretű ábrákkal. Kár volt a jó formaérzékkel megrajzolt táblák megbízhatóságában ilyen kételyt kelteni.

Az 520. sír bajor tausirozott szíjvégével kapcsolatban az állítólag pénzre alapozott „Reihengräber” időrend átvételével vigyáznunk kell. A mi, bizánci pénzre

alapozott, jobb időrendünkhöz képest ugyanis ez az elavult topológiai rendszer mintegy 30 éves kesésben van. (135—136.). — Tausirozott bajor szíjvég hazánkban eddig csak korai avar környezetből ismert.

A 85. sír bronz korongjai nehezen hozhatók kapcsolatba a VII. századi germán tarsolydísz korongokkal, inkább keleti eredetűeknek látszanak (145.).

A temető benépesülését tárgyaló V. fejezet helyesen külön tárgyalja a 3 csoportot, de nem érzem teljesen indokoltnak, hogy még itt is csak mint „kronológiai csoportok” szerepeljenek. Az elemzések alaposak és konkrétak, mégis, úgy gondolom a szerzővel együtt, hogy a temetkezések sorrendjének megállapításához az embertani korcsoportok és a régészeti időrend kutatásának jelenlegi állása mellett még nem rendelkezünk kellően biztos alapokkal. A módszer azonban jó, s Kovrig feltetlen érdeme, hogy a szükséges kritikával elsőnek alkalmazta.

A logikai sorrendet megszakító, függelékbe kívánczó VI. fejezetben ismertetett szarmata kori teleppel kapcsolatban ismét felmerül, nem lenne-e jobb visszatérni a római kori elnevezéshez, annál is inkább mivel az előkerült csernyahovi típusú kerámika alapján alig valószínű, hogy tényleg szarmata lenne. (Egyébként a szerző sem írja annak.) Nem tudom, kellőképpen indokolt volt-e a telepen talált sírt (illetve a 93/a. sírral két sírt?) ismét külön fejezetben (VII.) mint „húnkori” temetkezést feldolgozni? A helyesen a IV. századra keltezett teleppel ugyanis egykorú a sír, mint az a szerzőtől párhuzamként említett kardgombból, római jellegű bronzcsatból, a közeli jászalszentgyörgyi halomsírokból találtakkal megegyező nagy vaskarikákból, a tájolás párhuzamaiból, de a sírban talált fibulából és fegyverzetből is kitűnik. A szép harcossír inkább késői IV. századi gepida temetkezés lehet. — Nyilván csak elírás, amikor a szirmabesenyői „hún” sírról van szó (194.); arra pedig, hogy a kardot díszítő gombok „mágikusak” lennének J. Werner elnevezésén kívül nincs egykorú adat.

A VII. fejezet az alattányi avarok társadalmáról rajzol — a lehetőségekhez képest — alapos és reális képet. Megjegyzem, hogy a régészeti irodalmunkban elterjedt, nyilván a kevés használható adat diktálta, különös fordított tárgyalási sorrendet követi a szerző is, amikor a gazdasági életre vonatkozó adatokat részben a társadalmi értékelésbe foglalva, részben azonban utána említi. Az egyes csoportok értékelése jól sikerült (talán csak a 3. halovány kissé), számos szellemes új szemponttal és megfigyeléssel gazdagítva irodalmunkat. Ilyenek pl. a rabszolga-temetkezések meghatározására kidolgozott módszerek, különösen pedig a középső csoport félkörben elhelyezkedő jurt-táboroszerű elrendezésének felfedezése. Kiváló a férfi és női életkor és életkörülmények színes és gondos összevetése, a gyermeksírok mellékleteinek táblázata stb. Kár, hogy a szerző nem készítette az egyes temetkezési csoportok belső rendjéről szematikus vázrajzokat, ezek következtetéseinek vizuális követését nagyban elősegítenék.

A három időrendi csoport végső értékelésében a szerző helyesen a csoportok etnikai különbségei mellett tört lándzsát.

A IX. fejezet érdekes kutatástörténeti és történeti összefoglalás. Meggyőzőnek tartom az avar emléktárgyak hármas felosztására tett javaslatát. Az északi és déli peremterületeken a Kovrig által körülhatárolt tájolásban, fegyverzetben, lószerszámban és temetkezési szokásokban is különböző késői avar csoporttal kapcsolatban felvetett érdekes hipotézisét (ti., hogy ezek a temetők a 9. század elején beköltözött kazár—kabar népességhez lennének köthetők) feltétlenül nagy figyelemre méltónak tartom, olyan sejtésnek, amely még sok időrendi s más vita után közelebb fog vinni bennünket az avar—magyar együttélés problémájának megoldásához.

A bizánci pénzforgalom VII. század végi megszűnésének okairól lezajlott vitákkal kapcsolatban ismételt arra kell figyelmeztetnem, hogy e mögött nem külső esemény (a dunai bolgárok honfoglalása, illetve az avar kapcsolatok érdektelenné válása [így a 229.]) rejtőzik, hanem bizánci belső gazdasági folyamat: a későantik városok falusi színvonalra hanyatlásával járó pénzügyi

krízis, amelynek eredményeként a VII. sz. utolsó harmadától a IX. századig még a birodalom jelentős városaiban is tizedére, sőt huszadára csökkent a pénzforgalom.

A függelékben Wenger S. embertani feldolgozását hasznosan egészítik ki Lipták Pál összehasonlító vizsgálatai, amelyekről ki kell emelnem, hogy a temető sírcsoportjaira is tekintettel vannak.

A. alattányi temető feldolgozásában Kovrig elsőrendű érdeme a mintaszerű anyagközlés. E monográfiasorozatban ő az első, aki szakította a leletek kényelmes „sorfényképezésével”, avagy csupán a „szép” leletek bemutatásával. Valamennyi sír összes leletét közli a sírszámozásnak megfelelő sorrendben, világosan áttekinthető, a leleteket értelem szerű elrendezésben csoportosító, a vasakat és más töredékeket kiegészítő, egységesen feles méretű rajzos táblákon. Ezzel az első olyan avar temetőt közölte, amelynek leleteit nehézség nélkül és maradéktalanul át lehet tekinteni. Nem kevésbé jók fényképes táblái sem, amelyeken gondosan megtisztított válogatott leleteket közöl az 1–3. csoport sorrendjében, férfi-viselet, női viselet, csont tárgyak és kerámia szerint csoportosítva — kár, hogy nyomásuk méltatlan az ízlésesen rendezett jó fényképekhez. A fényképes és rajzos táblák összevetését táblamutató könnyíti meg. A szerző tehát megvalósította a népvándorlás kori temetők ideális anyagközlési formáját, amelyet a jövőre nézve példának kell vennünk.

Ugyanezt mondhatom a két nagy méretű elemző térképről, amelyek maximálisan tartalmazzák mindazokat az adatokat és leletjelzéseket, amelyek az alaptérképre rávihetők és onnan leolvashatók.

Impozáns a szerző anyag- és irodalomismerete. Az irodalomból a témával kapcsolatos régészeti és néprajzi munkákat nemcsak teljesnek mondhatóan ismeri, de fel is használja. A több mint 700 síros nagy temetőben ugyanis az avar kori temetkezésekkel (a lovastemetkezést leszámítva) kapcsolatos minden lényeges kérdés felvetődik (vagy a szerző veti fel), emellett az avar kori leletek úgyszólván valamennyi típusa is fellelhető. Nincs a temetővel kapcsolatos olyan probléma, amelyhez Kovrig a teljes irodalom felhasználásával hozzá ne szólna, nincs olyan lelet, amelynek kapcsolatait, elterjedését össze ne állítaná, időrendi, viseleti, néprajzi vagy társadalmi háttérét fel ne vázolná. A könyvben az avar korról szóló ismereteknek eddigi legalaposabb összegezését találjuk meg, amely azonban korántsem az elmúlt kutatások tárháza, hanem a modern komplexkutatás egyik fontos alapja is.

A Kovrig által elsőnek alkalmazott statisztikai módszer a nagy tömegű leletanyag értelmezésének új, tudományos alapja. A temető időrendi és etnikai benépesülése, a temetkezés rendszere és sorrendje, az eltemetettek társadalmi helyzete a rítus, viselet és mellékletek tükrében — mindez egy adott konkrét nagy avar temetővel kapcsolatban így még nem szerepelt együtt sem mint vizsgálati módszer, sem mint kutatási eredmény. A társadalom konkrét elemzése, amely a jelenségek történeti szintézisébe torkollik, módszerében és eredményeiben egyaránt az avar kutatás új, jelentős mérföldkövévé avatja a könyvet.

Bóna István

Sós, Á., Die Ausgrabungen Géza Fehér's in Zalavár.
Bökönyi S., Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. AH XLI. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 425 lap, 110 tábla, 19 térképmelléklet.

A szocialista országok történései az utolsó másfél évtizedben behatóan foglalkoztak államuk megalakulásának kérdéseivel. Tanulmányok százai, monográfiák tucatjai jelentek meg. A régészet ezekben az országokban minden erejét e korszakra összpontosította, s éppen az archeológia szolgáltatja azt az új anyagot, amelynek alapján a történészek megrajzolták az államalakulás, és ami ezzel szinte azonos, a feudális termelőmód megszilárdulásának új, plasztikus képét.

Sajnos, a magyar történettudomány nem dicsekedhet ilyen eredményekkel. A magyar államalakulásról, a magyar feudalizmus kialakulásáról, illetőleg megszilárdulásáról írt néhány tanulmány vagy könyvrészlet csupán a már ismert, írott források és a nyelvészet által szolgáltatott anyagra támaszkodik, ezt dolgozza fel új szempontok alapján. Régészeti bizonyítóanyag nélkül azonban ezek a kísérletek nincsenek és nem is lehetnek kellően megalapozva, az eredmények csupán munkahipotézisként kezelhetők.

Ami azonban késik, nem múlik. Régészetünk az utóbbi években merészen, új módszerekkel, új értékeléssel nekilátott a honfoglalás utáni évtizedek és századok kutatásához is. Úgy látszik, hogy az eddig „honfoglalónak” minősített másfél század sír helyébe temetők tucatjai, sírok ezrei lépnek majd, ha teljes mértékig bebizonyosodik, hogy nem minden magyar honfoglaló mellé raktak „meghatározott” löcsontokat, és nem mindegyiknek volt tarsolylemez. Ez azonban magával vonja a „szláv probléma”, a magyar–szláv együttélés stb. kérdéseinek az eddiginél alaposabb tárgyalását is. Hogy viszont ezt megtehesük, nyilvánvaló, hogy előbb a Kárpát-medencében élő, honfoglalás előtti szlávok problémakörét kell világosan látnunk, az itt mutatkozó nehéz kérdéseket kell előbb vagy utóbb a magyar–szláv együttélés kérdésével párhuzamosan tisztázni. E téren nem vagyunk egyedül. Szlovák, román és bizonyos mértékig délszláv régészek már jelentős eredményeket értek el. Mi ma még ezeket az eredményeket nem ismerjük teljes egészükben; s ha ismerjük, nem tudjuk mindig elfogadni, mert bizonyos ellentmondások tisztázására van szükség. Ehhez azonban az szükséges, hogy a magyar régészek nagyobb figyelmet fordítsanak a IX–X. századra, tárjanak fel szakszerűen legalább egy tucatnyi temetőt vagy települést. A mostanig befejezett vagy munkában levő ásások ehhez nem lesznek elegendők.

A mostani ásások egyike, feltétlenül legfontosabbika, már több mint egy évtizede folyik Zalaváron, meglehetősen mostoha körülmények között. Néhai Fehér Géza irányítása alatt éveken át folyt a kutatás az ún. Várszigeten s tőle függetlenül az ún. Réceskütnál. Az ismertetett munkában Sós Ágnes, mint Fehér Géza egykori munkatársa, a körülből eltávozott kitűnő régészünk hagyatékát felhasználva, feldolgozta az eddig feltárt anyagot. Rendszeresen, elmélyült analízissel vizsgál minden egyes sírt, épületmaradványt stb. Nem elégszik azonban meg Fehér Géza hagyatékával, hanem azt átvizsgálja, s bizonyos mértékig nemegyszer módosítja. Ezt meg is kellett tennie, hiszen Fehér Géza halála után, mint a zalavári ásások vezetője, a munkát folytatta, s a könyv lezárásakor (1959) sok olyan új adattal is rendelkezett, amelyeket Fehér Géza még nem ismerhetett. Az új eredményeket Sós Ágnes nagyszámú (magyarul és idegen nyelveken megjelent) részlettanulmányaiból ismerjük, s így pontosan látjuk, hogy mi Fehér Géza és mi Sós Ágnes álláspontja. Ezt különben szerzőnk a könyv szövegében is kidomborítja.

A munka bevezetése egészen röviden tárgyalja a felszabadulás utáni ásások előzményeit. Úgy gondolom azonban, hogy nem ártott volna az itteni Benedek-rendi apátság történetéről többet, négy-öt oldalt írni, mert ez az olvasók részére sok mindent világosabbá tett volna; főleg megvilágította volna azokat a rendkívül nagy nehézségeket, amelyekkel az ásatónak meg kell küzdenie az egymásra építések, rombolások miatt. A két első hamis zalavári oklevél problematikájának rövid ismertetése ugyancsak sok mindent érthetőbbé tett volna, elsősorban a külföldi olvasók számára. Jelenleg a IX. századi történet, Pribina, Kocel stb. mindössze egy bekezdést kapott. Hiányolom elsősorban a mintegy 8–10 rendelkezésünkre álló oklevél analízisét. A rövid összefoglalás főleg csak a „Conversio Bagoariorum”-on alapul. Itt fogalmazza meg a szerző a magyar történettel kapcsolatos kutatási feladatokat is. Ennél is szűkszavú, mert a munkában sokkal többre válaszol. Ezután kapjuk dióhéjban a felszabadulás utáni ásások rövid történetét.

A következő rész leírja a Fehér Géza által vezetett ásások területét, és kifejti a periodizációt. Az első kor-

határ a magyar államalakítás, kb. 1000; a második kor a XI. századot, a harmadik pedig a XIV–XVII. századot foglalja magában. A magam részéről nem hiszem, hogy ez a periodizáció a legjobb volna, de elismerem, hogy az ásatások kezdeti stádiumában jó munkahipotézisként szerepelt. Feltűnő, hogy a XII–XIII. század hiányzik. Ha egyelőre még nincs is e korra datálható anyag, a két századot a teljesség kedvéért is külön korszaknak kellene beállítani, mert biztos, hogy az élet nem szűnt meg ekkor a Várszigeten.

A következő fejezetek a IX–X. századi anyagot adják, s így kétségtelen, hogy az ásatás legfontosabb eredményeit tartalmazzák. A szerző legelőször a vár külső erődítményfalával foglalkozik, amelynek egy részletét analógiák segítségével egy szép rajzon rekonstruálja. A temetőrészek periodizálása meglehetősen nehéz feladat, de úgy gondolom, hogy mind a módszer, mind az eredmény helyes; bár később a várközpont és a vár más részeinek feltárása után esetleg pontosabb megállapításokhoz is juthatunk. Különösen érdekesek a nagy faladás sírokkal kapcsolatos megállapítások. Kár, hogy a többször említett IX. századi épületmaradványok rendeltetését stb. nem sikerült biztosan megállapítani. A temetőrészek leírása pontos, alapos feltárásról tanúskodik, a mellékletek datálása mintaszerű. Rendkívül nagy figyelemre tarthat számot a vastárgyak kémiai analízise, amely a nyersanyag eredetét a krassó-szörényi bányákhoz kapcsolja. Igen érdekes az első IX. századi magyarországi ekepapucs analízise is. Ugyancsak alapos kifejtését kapjuk a temetési szokásoknak, amelyekről értékes következtetéseket lehet levonni. Nem hiszem azonban, hogy a X. századi leletek „elszegényedését” a magyar uralommal kellene összekapcsolni (93. lap); annál kevésbé, mert a szerző ugyanakkor kiemeli a pogányság megerősödését, s azt is a magyaroknak tulajdonítja, ami valóban elfogadható. A pogányság megerősödése viszont éppen a sírok mellékleteinek szaporodásából következik. A szerző szerint a X. században hiányoznak a sírokból az import darabok. Ha nyugati vagy bizánci importról volna szó, ez érthető lenne, de miért nem pótolják ezeket a magyarság fémművességének termékei? E kérdésre különben még visszatérünk. Történezs számára rendkívül érdekesek a szerző megállapításai az esetleg római tradíciókra visszamenő Balaton környéki sárgásvörös, polírozott korsókról. A végleges megoldáshoz azonban, véleményem szerint, nagyobb anyagra van szükség.

A munka következő részei a XI. századdal, tehát a magyar–szláv keveredés korával foglalkoznak. A magyar fennhatóság első emléke egy XI. század elejére datált, a régi falnál kisebb területet felölelő kőalapozású erődfal. Az ezzel és egy „toronyszerű” építménnyel összefüggő problémák azonban még további tisztázásra várnak. A végső szót itt további ásatásoknak kell kimondaniuk. Hasonlóan súlyos problémákat vet fel az első Benedek-rendi kolostor állítólagos épülete is, amint azt szerzőnknek Fehér Géza ásatási jelentéseiben lefektetett nézeteivel való vitája is bizonyítja. A feltárt XI. századi temetőrészek helyzete stb. is a vitás kérdéseket szaporítja. Mindezek ismertetése egy rövid recenzió keretei között lehetetlen, de nincs is szükség rá, mert e problémákat a további ásatások rövidesen tisztázni fogják. Összefoglalóan csak annyit, hogy e kérdések a magyar állam megalakulása szempontjából rendkívül fontosak, s így igen nagy figyelmet kell rájuk fordítani.

A mű elején feltüntetett XIV–XVII. századi peridusra sajnos nem találunk anyagot a munkában, pedig sok tekintetben ez sem volna érdektelen, hiszen ezekből vissza lehetne következtetni az egész telep régebbi történetére is.

Ennek az ismertetésnek írója történész, érthető, ha elsősorban nem a régész aprómunkájáról, módszeréről, az analógiás kormeghatározásokról ír. Annyit azonban nem hallgathat el, hogy miután a terepet ő maga is többször bejárta, nem egészen érthető, hogy a feltárást miért éppen ott kellett kezdeni, ahol Fehér Géza kezdte. Véleménye szerint helyesebb lett volna az ásatást a várdomb legmagasabb részén, a homokgödör környékén levő területen kezdeni azután, hogy a külső várfal helyzetét

és minőségét kutatóárkokkal és kis méretű feltárással tisztázták. Minden okunk megvan ugyanis feltételezni, hogy a Vársziget központja a legmagasabb szinten keresendő, s ezzel, úgy gondolom, Sós Ágnes is egyetért. Itt volt ez a későközépkorban, itt volt nyilvánvalóan a honfoglalás előtt is, s a homok későbbi kibányászása nem tette tönkre az összes maradványokat. Innen koncentrikusan vagy egy oldalon haladva, véleményem szerint, az ásatók megkapták volna az egész komplexum keresztmetszetét, ami jelentősen megkönnyítette volna a kutatást és a periodizációt.

Ez nem jelenti azt, hogy a jelenlegi korszakolást kétségbe vonom. Az eddig feltárt szegényes sírok leletanyaga azonban más interpretációt is megenged, legalábbis ami az évtizedeket illeti; és így nagyobb, a központot is feltáró ásatás a jelenlegi periodizációt, s még egy sor más megállapítást is biztosabbá tett volna. Az ásatás különben most itt folyik, s a következő két-három évben, véleményem szerint, meglepetések várhatók.

Most még néhány szót az analógiákról. Sós Ágnes datálási és egyéb kérdéseknél nagymértékben használja fel a cseh és szlovák kutatóknak a morva birodalom területén feltárt anyagát. Ezt természetesnek találjuk, de mégis, itt bizonyos óvatosságot ajánlunk. Kétségtelen ugyanis az, hogy Pribina és közvetlen környezetét Nyitra vidékéről, tehát a későbbi morva állam területéről került a Dunántúlra, ők maguk nyugati szlávok voltak. De érintkezésük a morvakkal 830 után bizonyosan megszakadt; a Dunántúli mint a frank állam része nem vett részt abban a hatalmas tempójú fejlődésben, amely ott éppen 830 után a cseh és szlovák régészek legújabb kutatásai alapján látható. Az a hipotézis pedig, amely szerint a dunántúli Pribina-féle ducatus fiának, Kocelnek halála után morva fennhatóság alá került volna, az írott források alapján teljességgel elfogadhatatlan. Így azzal kell számolni, hogy a Zalavár környékén élő szláv népesség többsége nem nyugati, hanem déli szláv, közelebbiből szlovén (karantán) eredetű, mely esetben a sírok többségénél a délszláv analógiák fontosabbak. Más kérdés az, hogy a jugoszláviai kutatások jelenleg még nem adnak elegendő összehasonlító anyagot. Amit azonban adtak, azt jobban ki kellene használni. Ennek ellenkezőjéről nem tudnak meggyőzni sem Fehér Géza, sem szerzőnk egyes megállapításai sem (187–188. l.).

A második kérdés, amelyben ugyancsak óvatosság ajánlatos, a frank probléma. Sós Ágnes, szemben Fehér Gézával, szerintem elfogadhatóan bizonyítja, hogy a sarkantyús és scramax-os sírok nem a „frank helyőrség” tagjainak sírjai. És mégis! A rendelkezésünkre álló források, nemcsak a „Conversio”, hanem mintegy tucatnyi oklevél is kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy itt a frank, illetőleg német állam egyik „ducatus”-áról van szó. Nem vonom kétségbe, hogy Kocel (de nem Pribina) esetleg korlátozott függetlenség megszerzésére törekedett, hisz általános jelenség ez e korban a német comesek és duxok esetében is, de dux címe (szlávul knyaz) nem jogosít fel bennünket itt egy „szláv állam” létezésének feltételezésére. Pribina és Kocel ducatusa a frank állam ducatusa, ők a frank állam duxai. Okleveles adatok alapján viszont kétségtelen, hogy a Dunántúlon kis számban frank, illetőleg bajor telepések is akadtak. „Helyőrségekre” azonban egyszerűen nem volt szükség. Pribina ducatusát a morvák ellen hozták létre. Vezetését a frankok éppen Pribinára, a morvák halálát ellenségeire bízták. A frank befolyást kölcsön biztosították a bajor papok. S a Methód-epizód után, amely egyetlen bizonyítéka lehet Kocel függetlenségi törekvéseinek, a német egyház s így a frank–német állam fennhatóságát nagyobb veszély nem fenyegette. Szvatozluk vezethetett ugyan hadjáratokat az Észak-Dunántúlra, de Kocel ducatusát nem tudta sem életben, sem halála után a morva birodalomhoz csatolni. Tudomásom szerint nincs erre egyetlen egy hitelesnek tekinthető adat sem. Ezekkel a megállapításokkal különben, úgy gondolom, a szerző is egyetért (vö. 102. lap). Elvileg tehát nincs kizárva, hogy akár Zalaváron is, ne legyenek frank-bajor sírok. Nem valószínű, hogy a ducatus központjában a bajor papok mellett, kikerül okleveles adataink vannak, német urak

vagy telepések ne lettek volna, kikről az oklevelekben szintén találunk elszórt adatokat. Helyesebb tehát úgy fogalmazni, hogy az *eddig írásai eredmények alapján* nemek nyomait biztosan nem lehet kimutatni. E gondolatmenet helyességét nem döntik meg a szerzőnek Fenékpusztával kapcsolatos megállapításai sem.

Most még néhány szót kell szólnom a recésküti bazilikáról. Sós Ágnes röviden előadja az 1959 előtti eredményeket (40–42. lap) anélkül, hogy a kérdéssel behatóbban foglalkozna. Kifejti azonban, hogy Feher-Géza szerint ez a templom nem Pribina, hanem Kocel-kori lett volna. Ugy gondolom, hogy ez nem egészen pontos fogalmazás. Amikor ugyanis 1953-ban először láttam a recésküti bazilika kiasott alapjait, meglehetősen a szokatlanul nagy méretektől. Hosszabb szemlélődés után arra a meggyőződésre jutottam, hogy ez nem IX., hanem XII–XIII. századi építmény. Ezt a benyomást közltem Feher-Gézával is, aki teljes mértékben igazat adott nekem, hangsúlyozván, hogy sajnos, egyelőre nem áll módjában a nézetét írásban is kitéjtenie. Nos, Sós Ágnes Feher-Gézát idézve (Acta Arch. Hung., IV. 1954. 206. skk. 10. jegyzet) tulajdonítja neki a Kocel-kori véleményt. De nézzük az idézett jegyzet utolsó sorait: „Amit itt kifejtettem (a Kocel-kori elmélet), természetesen csak hipotéziseken, az előzetes írásai jelentősen alapul. Minthogy nincsenek részletes bizonyítékaim, nem tudom pontosan meghatározni a bazilika keletkezési korát a recésküti ásatások részletes jelentéseinek publikálása előtt; annál is inkább, mert egy ilyen épület egy ilyen barbár vidéken egészen rendkívülinek tűnik előttem abban a korban, amelyet Radnóti és Dercsényi tulajdonítanak neki.” Ez a mondat bizonyítja, hogy Feher Géza a bazilikát a IX. századnál jóval későbbinek tartotta. S ebben igaza volt, mert éppen Sós Ágnes újabb ásatásai bizonyították be, hogy a XI. században a jelenlegi kőbazilika alatt egy másik tatemplom nyomai találhatók.

Nézzünk most egy másik, a magyar történelem szempontjából rendkívül fontos megállapítást (99. lap). A szerző úgy gondolja, hogy Zalaváron és környékén a magyarság nem a X. hanem csak a XI. században telepedett le, mert nincs régészeti maradványa. A dolog számomra nem elképzelhetetlen, de az argumentum ex silentio nem döntő bizonyíték, mert ilyen leletek még bőségesen előkerülhetnek akár a Vársziget másik oldalán is. Ha viszont a hipotézist elfogadjuk, akkor fel kell tételeznünk, hogy a X. század folyamán Zalaváron valamiféle autonóm „szláv közösség” létezett. A találgatás nem a történész feladata. A kérdés megoldására várni kell addig, amíg az itteni ásatások befejeződnek. A korai állásfoglalás e kérdésben módszertanilag nem helyesíthető. Ha viszont ez a hipotézis igazolódik, akkor nagy lépéssel jutottunk előre a dunántúli szlávok és a honfoglaló magyarság viszonyát jelenleg takaró sűrű homály eloszlatásában.

A felsorolt problémák a recensens véleménye szerint csak azért merülnek fel, mert nem befejezett ásatási eredmények közléséről van szó. Hogy ezekben és más rendkívül fontos problémákban tisztán láthassunk, az ásatásokat meg kellene gyorsítani. A magyar államalakulás kérdése, s az ezzel szorosan összefüggő magyar–szláv viszony tisztázása, elsőrendű tudományos feladat. Ezen túlmenően azonban a zalavári ásatások más, itt nem részletezendő okok miatt nemzetközi figyelem központjában állnak.

Az ismertetett könyv gondos, alapos, modern eszközökkel folyó kutatások átmeneti összegezését adja, s eredményeit az összes adatok helyes, érthető csoportosításával támasztja alá. A recensens által felhozott kifogások a munka nagy értékét egyáltalán nem kívánják csökkenteni.

A munkának körülbelül egyharmadát Bökönyi Sándornak a zalavári gerincesekről írt tanulmánya teszi ki. A történész számára rendkívül becses adatokat tartalmaz egyes állatfajták eredetéről és európai elterjedéséről, a zoológus számára pedig rendkívül sok érdekes problémát világít meg. Részletes beszámolót azonban, nem lévén szakember, a munka e részéről nem adhatok.

Mint a magyarországi szlávok történetének kutatója azonban rendkívül sajnálom, hogy Bökönyi nem kísérelte meg a zalavári szláv közösség állattenyésztéséről összefoglaló kép megrajzolását, holott rendszerezett anyaga e célra rendkívüli mértékben alkalmas, s jelentős új ismeretekkel gyarapíthatná az itteni szlávok életére vonatkozó, ma még elég töredékes ismereteinket.

A munka értékét nagyban emeli a viszonylagosan jó német fordítási nyelv. Értelemzavaró hibák vagy más, az előző régészeti munkák fordításában található gyakori pontatlanságok, helytelen kifejezések itt alig fordulnak elő. A könyv kiváló kivitelezése, az ábrák és mellékletek elsőrendű minősége az Akadémiai Kiadó és Nyomda kiváló munkáját példázza.

Perényi József

Szöke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Bp., 1962. Akadémiai Kiadó 118 lap, 15 tábla.

Fehér G. — Éry K. — Kralovánszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Szerk: Szöke B. Régészeti Tanulmányok II. Bp., 1962. Akadémiai Kiadó. 99 lap, 2 térkép.

A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Csoportja „Régészeti Tanulmányok” címmel indított új kiadványsorozatában elsőként két olyan munkát jelentetett meg, amely népünk korai történetét meglevenítő anyaggal: az új hazába érkező, majd hűbéri államot teremtő magyarság hagyatékával foglalkozik. Hosszú idő telt el Hampel Józsefnek a századforduló körül kiadott anyagközlő kötete óta, ideje volt a fél évszázad kutatómunkájával jelentősen meggyarapodott honfoglalás kori emlékeket és az attól elválaszthatatlan kora Árpád-kori temetők anyagát ismét számba venni. Meg kellett kísérelni ennek az anyagnak új szempontú rendszerezését is, mivel tudományunkkal szemben támasztott jogos igény, hogy az emléktárgyat társadalmi rétegződés szempontjából értékeljük, megteremtve ezzel az alapot eleink társadalmi viszonyainak elmélyültebb elemzéséhez.

A honfoglaló és kora Árpád-kori sírleletek kataszterének szerkesztési munkálataival ismételtelen felmerült feladatot a nemrég elhunyt kiváló kutató, Szöke Béla végezte el „A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei” c. művében. Már súlyos betegen, ropant erőfeszítéssel kezdett a munka megvalósításához; kórházakban és betegszobákban írta fejezeit, érezve, hogy élete utolsó alkotását veti papírra, amelyben nemcsak saját munkásságát, de egy korszak régészeti kutatásainak eredményeit is összegezi. A munka feszültsége, a nemes zándék megvalósítása táplálta benne az egyre lankadó erőt; és célját, a magyar köznépi temetők meghatározását elérve, már nem volt többé, ami életben tartsa.

Szöke Bélának megrögződött, évtizedes tudományos tételekkel kellett szembeszállnia. Hampel, kora nemzetiromantikus felfogása szerint, a honfoglaló magyarság hagyatékához kizárólag a gazdag lovassírokat sorolta. Az ún. soros, szegényes temetőket általában szlávoknak tartotta; és még ott is, ahol e temetőkben magyar jellegű lovasír található, arra gondolt, hogy szláv szolganép és magyar uraik nyugszanak együtt. A kortárs szláv kutatók a Kárpát-medence szláv túlsúlyának bizonyítékaként örömmel fogadták Hampel nézetét. A nagyszláv szemléletnek megfelelően Lubor Niederle e temetkezéseket a szláv etnikumhoz kötötte; majd tanítványa, Jan Eisner az egész műveltséget — a Hampel által is jellemzőnek tartott egyik szlovéniai lelőhelyről — bjelo-brdói kultúrának nevezte el. Egyedül Zdeněk Váňa 1954-ben megjelent tanulmánya jelentett e téren bizonyos előrehaladást. Mint Eisner tanítványa, közel áll ugyan e műveltség hagyományos etnikai osztályozásához, de megállapításaiiban új, hogy a Lech-mezőn csatát vesztett, letelepedésre kényszerülő, kalandozások kori magyarságnak jelentős szerepet tulajdonít e műveltség kialakításában, és súly-

pontját a Tisza középső folyásának mellékére, a Maros, Körös vidékére teszi. A jugoszláv kutatók (Garašanin, Kovačević, Karaman, Vinski stb.) figyelmen kívül hagyva, hogy az ún. bjelo-brdói kultúra emlékei főként a Kárpát-medence belsejéből származnak, e műveltség létrehozójának a balkáni szlávsgot tekintik.

Az újabb magyar kutatás megszabadulva a romantikus előítéletektől, az egységesen szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak megrajzolt nép ábrándjától, valóságosabb képet akart alkotni a honfoglalók társadalmáról. A gazdag lovassírok száma különben is kevés honfoglalóinknak — Györffy meggyőző számítása szerint — mintegy félmillióra becsülhető lélekszámahoz képest. A magyarság nem tudta volna nyelvét és sajátos népi alkatát megtartani, ha nem lettek volna köznépi tömegei. Honfoglalóinkról a lovassírok alapján kialakult kép nem egyezett azokkal a történeti eredményekkel sem, amelyek alapján kétséget kizáróan bizonyossá vált, hogy a magyarság jelentős része már a honfoglalást megelőzően letelepült életmódot folytatott. Elgondolkodtató volt az is, hogyan találkozhatunk az Árpád-kor legelején a magyar társadalmon belül oly határozott osztályviszonyokkal, ha az éles osztálytagozódásnak a honfoglalás korába nyúló gyökerei a régészeti anyagban oly kevésbé tükröződnek. A gazdagoktól függő, velük szorosabb vagy lazább kapcsolatban álló, megtelepedetten élő közrendűek hagyatékát kutatásunk mindinkább a szegényesebb, de a jellegzetesen honfoglaló magyarnak tartott hagyatékkal rokon anyagot szolgáltat, nagy lélekszámú, a honfoglalással egy időben nyitott és a kora Árpád-korban át is folyamatosan használt, a kalandozások korából eredő idegen érmekkel, illetve a magyar királyok pénzeivel kevert, többségükben a Kárpát-medence belső területeire eső temetőkben kezdte keresni. Különösen jelentős tapasztalatokkal gazdagította az ilyen irányú kutatásokat a kárpát- és halimbai X–XII. századi temetők teljes feltárása, valamint a múzeumokban fellelhető idevonatkozó anyag módszeres számbavétele. E munkálatai nyomán már Fehér Géza indokolatlannak tartotta, hogy e műveltséget egy hiányosan feltárt, régi lelőhelyről nevezzék, amint az a környező államok régészeti irodalmában általánosan elterjedt. A szemléleti változást Lipták, Török, László, Méri, Kralovánszky, Nemeskéri kutatási eredményei elősegítették. E műveltség alapvető rétegét, a Kárpát-medencében a honfoglalással egyidejű megjelenését és ebből következően a bjelo-brdói műveltség fogalmának tarthatatlanságát azonban leghatározottabban Szőke Béla mutatta ki, bebizonyítván, hogy a műveltség hordozóiban döntően a magyar köznépet kell látnunk. Ugyanerre az eredményre jutott a halimbai feltárásokat vezető és feldolgozó Török Gyula is.

Szőke Béla épp folyóiratunk hasábjain, az 1959-ben közzétett „A bjelo-brdói kultúráról” c. dolgozatában vállalt, hogy nagy fontosságot felismeréséről. E dolgozata voltaképpen a tanulmánykötet gerincét alkotja. Mindkét helyen szót emel a kérdéses emléktárgy régebbi, elavult rendszerezése ellen, és megkísérli a hagyaték elkülöníthető csoportjait etnikumok helyett társadalmi rétegekhez kapcsolni. Eredményei annál inkább figyelemre méltóak, mert mint pozsonyi diák, maga is Jan Eisner szemináriumának hallgatója, majd a hírneves professzor munkatársa volt; tökéletesen ismerte a kérdés szláv nyelvű irodalmát, és így alapos ismeretek birtokában kereshette a megoldást új utakon.

Három fő társadalmi réteget különböztet meg, és ennek megfelelően az emléktárgyat a vezető, középi és köznépi réteg hagyatékára osztja. A vezető és középi réteg emlékeihez a korábban is honfoglalónak tartott temetkezések anyagát sorolja, de két egykorú csoportot különít el, mégpedig elsősorban a női sírok tartozékai és a temetkezési szokások jellegzetességei alapján. Az első csoport többnyire magányos, illetve férfissírral páros női temetkezéseire a feltűnő gazdagon díszített lószerszám, az ún. rozettás lószerszámveretek, levél alakú sügyelők és fahám-csüggők, díszes oldalpálca és zablák jellemző. A nők ruházata egyébként egyszerű; annak tartozékai, valamint ékszerei közül említendő az ingnyak rombusz alakú

díszei, a párták, illetve farkocskák tartott áttört művű korongok, fejesgyűrűk. E sírok fölé — főként magányos temetkezések esetében — halmot emelhettek. Az e csoporthoz sorolt, magányosan vagy női temetkezéssel együtt feltárt férfissírok is gazdagok, ezekből kerülnek ki a veretes, hosszúcsüngős övek, tarsolylemezek, veretes tarsolyok, díszes szabályák.

A második csoporthoz tartozó nők ruházatát kétféle csüngők, préselt rozetták, veretek ékítik. További ékszereik: az ún. melldíszkorongok, a pödött végű és elnagyoltan megmínezott állatfejes karperecek, a filigrános-granulációs függők, csüngők, gombok. Jellegzetes temetkezési módjuk, hogy a gazdag női sírt négyszög alakban négy férfissír veszi körül. A férfiak temetkezési jóval egyszerűbbek, öltözködésük általában dísztelen, jellegzetes fegyverük a kétélű egyenes kard, és sajátosak a sírjaikból való kengyelek is. E kardos férfiak magukban vagy másodmagukkal fekszenek, kétélű kardokkal felfegyverzett férfiakat találunk továbbá általában a köznépi családok élén is. Szőke — egyetértve László Gyulával — felveti, hogy a második csoportot — talán a „fejedelmi Megyer törzsszel és esetleg egy-két, vele szoros kapcsolatot tartó törzsszel azonosíthatjuk”. A kétélű kard szerinte a szabályakkal egykorú és annak bizonyítéka, hogy a Megyeriek törzse már a honfoglalás idején rendelkezett nehézlovassággal, és korszerűbb fegyverzetet, harcmodora révén kerekedett a többi törzs fölé; ez volt hatalmának biztosítéka.

A vezető réteg tagjai a néptől elkülönülten, magányos vagy páros sírokba temetkeztek, ritkábban szolgálkikkal. A középrétegbeli jellegzetes temetkezési módja a nagycsaládi temető.

A X. század végén a vezető és középréteg pogány temetői eltűnnek. Ezt Szőke azzal magyarázza, hogy „a temetkezés területén a pogány szokásokat korlátozó rendeletek már valószínűleg Géza fejedelem idejében érvényesülni kezdtek, I. Istvántól kezdve pedig mindinkább kötelezőkké váltak”. A már említett köznépi temetők egyik csoportja is olyan, amelyek használata csak a X. század 60-as, 70-es éveiben megjelenő S-végű karikák elterjedésének koráig tart, vagyis nagyjából Géza fejedelem uralkodásának idejéig. Akárcsak László Gyula, Szőke Béla szintén a régészeti hagyatékban is tükröződő fordulópontra tartja a magyarság életében Géza korát. A köznépi temetők többségét azonban — noha emléktárgyukban a korszakváltás nyomát hagyott — folyamatosan tovább használták. Egy részük a legkorábbi falusi templomok felépülésével a X–XI. sz. fordulóján, XI. század elején, a templomkörüli temetkezések megindulásával szűnik meg, más részük azonban a XII. századig használatban marad. Szerinte az elsőként említett, Géza koráig terjedő temetkezések jellegzetessége az, hogy bennük néhány karddal (ritkábban szablyával) eltemetett férfi lovassírra, lószerszámmal elföldelt, nyilakkal felszerelt férfi és néhány díszesebb viseletű nő sírja található. A X–XI. századig történő temetkezésekben a fegyverek közül csak íjak, nyílesűcsok vannak a lovas vagy nyerges sírokban, míg a XII. századig nyúló temetőkben lovas-, lószerszám-temetkezés nincs, és nyilak is csak elvétve akadnak.

Általánosságban megemlíti a köznépi temetőkről, hogy a fegyveres férfiak túlnyomórészt kétélű kardot viseltek, és a nők ruházatának ékességei is a vezető és középréteg második csoportjának anyagához hasonlóak. E temetőkbe is egyetlen nagycsalád kezdett temetkezni, amely a későbbiekben megváltozott és két-három nagycsaládra duzzadt fel. Ennek megfelelően a jellegzetes temetőkép „legvezőszzerűen szétnyúl”, és a sírok száma huzamos használatuk következtében több száz, olykor ezer.

A köznépi temetők folyamatos használatából Szőke azt a következtetést vonja le, hogy a magyarságnak ez a rétege csakis helyhez kötött életmódot folytathatott, vagyis nem üzött vándorló pásztorkodást.

Részletes elemzés alá veti a köznépi temetők mellékleteit, mégpedig külön a X. századi, majd az Árpád-kori sírok tárgyait. Ez tölti ki könyvének nagyobbik felét. Mindkét csoportban mintegy harminc ékszerfajtát,

tárgyat vizsgál meg; igen alaposan kutatja eredetüket, használatuk korhatárait, viseleti módjukat s mind a hazai, mind a szomszédos területeken való elterjedésüket. Sokszor a messzi tájakra vezető szájakat is nyomom követi, hogy kimutathassa, hol és mikor kerültek azok a magyar köznép műveltségébe. A korábbi kutatással szemben, amely a kérdéses emlékcsoportot kívülről szemlélve e műveltségben előre meghatározott jegyeket törekedett felfedezni, Szőke a teljes tárgyi anyagból kiindulva, annak elemzéséből vonja le következtetéseit, és arra a meggyőző eredményre jut, hogy a megvizsgált népi ékszerek „túlnyomó többsége a magyarsággal együtt jelent meg az új hazában”. Eredetüket illetően három rétegüket mutatja ki: „Az egyiket a magyar középrétegtől átvett, a köznéphez leszállott ékszerfélék, a másik réteget a déli, száraz steppe népeitől átvett, a harmadikat pedig az északi erdős övezet szláv és finnugor törzseitől kölcsönzött elemek alkotják.” Ez a köznépi műveltség szerinte a „Döntől nyugatra eső ligetes steppe övezetében” ötvöződött egységbe. Igyekszik azt is tisztázni, hogy ezt a zárt műveltséget milyen hatások érték az őslakosság részéről. Bizonyos, régebben a környező népektől származtatott, idegen etnikumhoz kötött ékszerfélékről: pl. az S-végű hajkarikáról — a legutóbbi magyar kutatások (Kralovánszky, Török) eredményeivel egybehangzóan — megállapítja, hogy azok kialakulási helyét hazai talajon kell keresnünk, és létrejöttüket a karikaékszerek fejlődésének folyamatában is áttekinti.

Ugyanilyen módszerrel vizsgálja a köznépi temetők Árpád-kori emléanyagát és kimutatja, hogy a viselet új színeivel gazdagodott és számos idegen elemet is magába fogadott. A kisebb mértékű avar—szláv és morva befolyás mellett jelentősebb hatást gyakorolt Árpád-kori műveltségünkre a szlovén fémművesség, amely „morva és dalmáciai formákat közvetített a magyarsághoz”. Megvilágítja, miként kapcsolódott be a X. század végén a magyarság az európai kereskedelembe, utat nyitva a törtézet leletek területéről ide áramló ékszerárúnak, amely azután a magyar ötvösség termékeihez is mintául szolgált. Kutatja, hogy az Árpád-kori műveltség hogyan sugárzott ki a Kárpátokon túli területekre, és milyen hatást gyakorolt a szlovénekre, a köttlachi műveltségre és a morva fémművességre.

Szőke Béla tehát a honfoglaló és kora Árpád-kori magyar műveltséget európai összefüggéseiben vizsgálja, és noha azt elsősorban a tárgyi anyag felől közelíti meg, s így módszerében el is tér néhány korábbi összefoglalástól, munkája jelentőségében azokhoz fogható. Tudományunk jelentős fejezetét zárja le műve, és épp a tudományos nyersanyag új rendszerezése közben váltak világossá az eddigi kutatások ellentmondásai. Esetleges hiányosságai további indítást és ösztönzést adnak az elhanyagolt részletek kutatására, bizonyos kérdések újraértékelésére.

A továbbiakban néhány olyan kérdést érintenénk, amely a könyv tanulmányozása közben vetődött fel bennünk:

1. Szőkének egy sereg bizonytalan adatból, hiányosan feltárt temetőkből kellett általános törvényszerűségeket levonnia. Tiszteletre méltó, hogy a vezető és középréteg emléanyagában mindennek ellenére két egykorú csoportot sikerült megkülönböztetnie. E két csoport sem válik azonban szét tisztán, maga Szőke is említi, hogy „a honfoglaló magyar középrétegnek volt egy olyan része is, amelynek asszonyai a második csoport viseletét hordták, férfiai azonban az első csoportban szokásos öltözeteket és fegyvert viseltek. Gazdasági, társadalmi rendjük és temetkezési szokásaik is az első csoporthoz kötik őket.” Az Értesítőben megjelent dolgozatában arról is szó van, hogy a két csoport férfiviselete a nőkénél „talán valamivel kevésbé zárt”. Ezekkel az ellentmondásokkal magyarázható, hogy a bezdédi temetőt és a benepusztai sírt mindkét csoportnál számításba veszi. Hozzáteesszük, hogy egyes újabb leletek is csak fokozzák a két csoport összemosisását. Pl. a balatapusztai igen gazdag női temetkezésből a feltűnően díszes lószerszámveretekkel együtt a második csoportra jellemző préselt aranylemezes rozetták kerültek elő. A Siklón (Șiclău, Románia) 1959-ben

feltárt honfoglalás kori temetőben kétfajú csüngők, lemezes rozetták társaságában a szokásos lószerszámveretek is találtak. Különös az is, hogy míg az első csoport szerintünk (l. a továbbiakban) főként a Kisalföldön és Északkelet-Magyarországon van képviselve, Szőke a második csoportba vont nagysaládi temetőket (Bezdéd, Bodrogszerdahely, Vörösvár) épp e területekről sorolja fel. (E temetőket Szőke kizárólag a női sírok alapján kapcsolja a második csoporthoz. Egyes katonáskodó törzseknél fennálló nőhiány a keveredést valóban indokolhatja.)

A két csoport között mindenképp nehéz területileg határt vonni, pedig csak ez lehetne döntő bizonyítéka annak, hogy a viseleti sajátosságok mögött törzsi különállás rejtőzik. Ha a törzsek viseleti tartozékai egymástól különböztek volna, nem két, hanem legalább nyolc csoportot kellene tudnunk elkülöníteni. Ezt a kezdetben minden bizonnyal meglevő különállást a törzsszövetség létrejötté, szervezetének kialakulása elhalványíthatta. A honfoglalást közvetlenül megelőző súlyos katonai vereség, az állatállomány elvesztése következtében a törzsek addigi rendje megbomlott; a nemzetségek újracsoportosulása következett be. Az egykori vérségi kötelékek helyébe egyébként is mindinkább területi szervezeti formák léptek. A viseleti jellegzetességek keveredéséhez hozzájárulhatott az is, hogy az erősen rétegzett társadalom egyensúlyát fenntartó katonai kíséret tagjait az egyes törzsek, nemzetségek vezetői más törzsekből toborozták. A folyamatot számos más tényező is gyorsíthatta: pl. tudjuk, hogy a nomádoknál a férjhez adott előkelő leányokat uruk nemzetségének szállásaira sokszor egész szolgálhad követte stb. A nők viselete egyébként is a leginkább volt kitéve módosulásnak a nemzetségek egymás közötti házassága miatt, ezért a változékony női öltözetekben nehéz nyomon követni a törzsi-nemzetségi viselet hagyományait.

2. Ha nem törzsi különbséget tükröz a kétfajú viselet, a két emlékcsoport — noha nem határolható el élesen egymástól — kétségtelenül két eltérő alaprétegi műveltség nyomait őrzi. Mai őstörténeti ismereteink alapján e két műveltségcsoportban egyrészt a régóta együtt élő, finnugor és török népelemeket elegyítő hét magyar törzs népének — külső jegyeiben egységesült — műveltségét, másrészt a magyarsághoz legutóbb, 830 táján csatlakozott kabarok műveltségét sejtjük. Emellett szól az is, hogy a Szőke által körvonalazott első csoport legtisztábban és a leggazdagabb leletekkel a feltételezhető kabar szállásterületeken mutatható ki. Az első csoport műveltségében egyébként is határozottabban jelentkeznek a steppei műveltség jegyei és egy katonáskodó nép sajátosságai. Mindezekre már Györffy felhívta a figyelmet ismert művében, és magam is rámutattam a felsőszabolcsi honfoglalás kori emlékek összefoglalásával kapcsolatban.

Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy a második csoportba sorolt leletek jóval ritkábbak a katonai segédnépek lakóhelyén. Elképzelésünket támogatja az is, hogy a köznép hagyatéka e második csoport anyagával mutat számos rokon vonást; továbbá, hogy a két alaprétegi műveltség épp a férfiak viseletében közelített fokozottabban egymáshoz.

3. A második csoport emlékanyaga jóval szélesebb elterjedést mutat annál, hogysen azt csupán a Megyer-törzs hagyatékaival azonosíthatnánk. Szőke valószínűleg azért veti fel e lehetőséget, mert a leletcsoport egyik legértékesebb jelentkezési helye Székesfehérvár környéke, amelyet a honfoglalás kori régészeti kutatás — krónikás adatok alapján — általában a fejedelmi nemzetség szállásterületének tart. Az Árpád-nem családtagjainak nevét őrző helynevek (Árpád, Tarhos, Tevel, Tormás, Jutas, Fajsz, Úlló, Tas, Solt, Taksony) ezt a feltevést azonban nem támogatják, ezek többségükben Tolna megyében és a Duna túlsópartján, a Duna—Tisza közén levő solti ispánság területén tűnnek fel, kisebb számban pedig Somogyban, Veszprémben és Pest megyében. Fejér megye területéről egyetlen ilyen ősi helynevet sem ismerünk, amint arra Györffy már 1948-ban „Krónikáink és a magyar őstörténet” c. művében rámutatott. Szerinte

Székesfehérvárnak a királyság korában elfoglalt központi szerepét a krónikások vetítették vissza Árpád idejére. Az uralkodó nemzetségről kialakított történeti képünket, az Árpád nemzetségnek a kabarokkal fenntartott szükség-szerű kapcsolatát valóban inkább tükrözi az említett területeken előkerült emléktárgy. Az Árpád fejedelem-ségével főméltságra lépő Maros-vidéki Gyulák a kabar-sággal — az emléktárgy tanúsága szerint is — szintén érintkezésben voltak.

4. A további módszeres munkával talán elérhető lesz, hogy a két csoporton belül további rétegeket is megkülönböztessünk. A krónikáknak a törzsfők megszálalásai vonatkozó adatai, az ott szereplő törzsfőkkel és utódaikkal kapcsolatba hozható személynévi eredetű helynevek, a helynevekben megőrződött törzsnevek alapján Hóman, Karácsonyi, Belitzky, Moór megkísérelte már a honfoglaló törzsek szállásterületét elhatárolni; ezek a törekvések azonban nem hoztak egyelőre végleges eredményeket, így a régészeti anyagnak e kutatások eredményei alapján történő esetleges osztályozása hiábavaló fíradásnak látszik. Előrehaladást e téren Györffynek az Árpád-kori történeti földrajzzal foglalkozó kötetétől remélhetünk, valamint főként a törzsi eredetű és a különböző néptörzsedégeket magukba foglaló kabar törzsekkel kapcsolatba hozható helyek (Kazár, Kaláz, Kalász, Kovár, Varsány, Tárkány, Székely, Ság, Berény, Bercel, Böszörmény, Ladány, Oslár, Örs, Hetény helynevek) körzetében előkerülő emléktárgy összehasonlító vizsgálatától, amelyben a törzsi jellegzetességek árnyalatai talán jobban lemérhetők lesznek.

5. A gazdasági és társadalmi fejlődés különböző fokára mutathat, hogy az egyes területeken eltérő a temetők jellege, más és más a kisebb lovas- és a nagyobb, szegényesebb temetők jelentkezésének aránya, a köznépi temetők méretei, a leletanyag összetétele stb. Eddigi ismereteink alapján is úgy tűnik, hogy a magyarok hét törzse a letelepedésnek és társadalmi fejlődésnek egy előrehaladottabb fokán állott, mint a kabarok. Erre következtethetünk abból, hogy a magyar törzsek sűrűbben is lakott területein nagyobb számban találunk megtelepedett életformáról tanúskodó köznépi temetőket. Fontos volna a dunántúli és alföldi köznépi temetők gondos összevetése is, hiszen az életmód bizonyos eltérése rejtőzhet amögött, hogy utóbbiak többségében alig vagy egyáltalán nem lehető kerámia. Az emléktárgy sajátosságait részben az őslakossággal való kapcsolat mértéke is magyarázhatja. A Szeged környéki anyag feldolgozásával magam is igyekszem e kérdés megoldásához közelebb jutni (e leletcsoport sajátosságának látszik, hogy több itt a lovassí, fegyver, déli és bizánci eredetű, illetve ezeket utánzó ékszer; viszont kevesebb a szélesre kalapált S-végű hajkarika stb.).

A kabarok a magyar törzsekkel szemben — akárcsak a kazár birodalomban — a magyar törzsszövetségen belül is sajátos katonai feladatot láttak el, és ennek megfelelően szabadabb, mozgékonyabb életformában éltek.

— Az életmódot egyébként szerintünk nem lehet határozottan társadalmi rétegekhez kötni, ahogyan azt Szőke sejteti. A köznép temetőinek folyamatos használatából következő megtelepült életmód rendezett birtokviszonyokat, megszilárduló településhálózatot tükröz, de nem azonosítható egyszerűen a földművelő gazdálkodással. E temetők használóinak java része pásztor, illetve földműveléssel is foglalkozó pásztor lehetett. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a középréteg jölte is (amennyiben birtokos arisztokráciát, a katonai kíséret előkelő részét értjük alatta) a kazár korszaktól földműveléssel kiegészült pásztorkodó életformán nyugodott; és ez a réteg — a hadivállalkozások hasznán kívül — a tulajdonában tartott területen megtelepedett, tőle függő állattenyésztő-földművelő népek szolgáltatásából élt. Állattálmánvát ezek az alávetett népek gondozták és legeltették, szántóit ezek művelték. Lovas temetkezésük nem annyira nomád voltak, inkább gazdagságuk, rangjuk bizonyúsága.

6. Szőke a köznépi temetők felismerésével, a régészeti anyagnak társadalmi rétegek szerinti csoportosításával a honfoglaló magyarság társadalmáról kialakult eddigi

nézeteinket régészetileg igazolta; noha e sokrétű és bonyolult társadalmi viszonyokat nem érzékeltethette teljes gazdagságukban. Munkáját e téren maga is kezdeményezésnek érezte, s mivel járatlan utakon haladt, előzmények nélkül — a régészeti anyag adta lehetőségeken belül — nem is érhetett el többet, mint amit megvalósított. A régészeti hagyatékban nincs is minden társadalmi réteg megfelelően képviselve. Nemzetségfői sírt — megközelítő bizonyossággal — csak egyetlen egyet ismerünk (Zemplén); és úgy véljük, hogy Szőke Béla a valóságnál jóval többre értékeli a magányos, rangosabb férfisírokat, amikor azokat törzsfői, fejedelmi temetkezésekné tartja. A legfelső vezető réteg pompájáról a nagyszentmiklósi kincs és az ún. Attila-kard alapján alkuhatunk fogalmat. A Szőke által említett gazdag, elkülönült élő és úgy is temetkező férfiak a nemzetségfők, törzsfők környezetének tagjai, részterületek urai, kisebb méltóságok viselői lehettek. Nem lehet véletlen az, hogy sírjaik gyakran egy-egy nemzetségi terület központja, vára körzetében kerülnek napvilágra; ez is igazolja, hogy e széttagolt társadalmat erős szervezethez hatotta át és fogta egységre.

Külön figyelmet érdemelnek a valóságos társadalmi viszonyok megítélésénél azok a lelőhelyek, ahol különböző származású, vagyoni helyzetű, társadalmi rangú, egymástól közvetlenül függő, együtt élő, összetartozó közösségek temetőit egymás közelében telepítve találjuk meg (pl. Bashalom, Orosháza, Kenézlő, Rakamaz, Gic stb.). Ezek a helyeken nyílik lehetőség arra, hogy a nemzetségi viszonyok bomlásával létrejött sajátos együtt élő egységek: az aulok (voltaképpen korai falvaink sejtjei) társadalmi szervezetéről hű keresztmetszetet nyerjünk. Amennyire fontos volt elkülöníteni a különböző társadalmi rétegek anyagát, éppannyira fontos ezeket a valóságos egységek keretébe helyezve, eredeti összefüggéseikben tanulmányoznunk.

7. Ha általánosítva akarnánk jellemezni a temetkezési formákat, azt mondhatnánk, hogy a legrangosabbak magányosan, a törzsi nemesség, a katonai kíséret tagjai kiscsaládi (főként e réteg előkelőbb része) és nagycsaládi közösségekben, a közrendűek az együttélő családok rendjében, családközösségekben temetkeztek. A nemzetségi hagyományokat leginkább őrző középrétegnél gyakori, hogy kis- és nagycsaládi temetőikbe a gyermekek — mint a nemzetségbe még be nem fogadott, jogokkal még nem bíró tagok — nem kerülnek be, nyilván külön temetik őket. A birtokos családok ivadéai, akik számtalán vett örökösökként a családban fontos szerepet töltenek be, a temetőben is szülei mellett kapnak helyet. Az alávetett sorban élő és a nemzetségi hagyományokat mindinkább feladó köznép gyermekeit szintén a közös temetőben hantolta el. Szőkénél a középrétegehez számított páros sírokat tehát gyermekek nélkül eltemetett kiscsaládi temetőknek tarthatjuk. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, Szőke feltevésével szemben, hogy a női ékességeknek tartott leletekből nem kell feltétlenül a férfisír mellett női temetkezésre gondolnunk, hiszen a legrangosabbaknál, úgy találjuk, nem választotta el olyan éles határ a férfi és női viseletet, felszerelést, mint egyébként. A magányosok és pároscsaládok elkülönülése annak vetülete, hogy a birtokos nemesség a nemzetség kötelékéből voltaképpen kiléptek.

8. Szőke megállapítja, hogy míg a köznép java része az államalapítás után is tovább használja pogány temetőit, addig a vezető és középréteg temetkezései a X. század végén eltűnnek; és ezt a jelenséget „a pogány szokásokat korlátozó rendeletek” érvényesülésének tekintik. Kétségesnek tartjuk, hogy a legelső törvények és vallási rendelkezések épp a törzsi és nemzetségi arisztokrácia temetőit tüntették volna el egy csapásra. A törvények erőszakos elfogadtatása hosszabb folyamatot tételezne fel. Nyilvánvalóan az államalapítással, az új hatalom és új vallás szervezetének kiépítésével ez a vezető és birtokos réteg létét és javainak háborítatlan birtoklását csak azáltal látta biztosítva, hogy önként csatlakozott az új rendhez, és készségesen végrehajtotta valamennyi rendelkezését, tehát elsőként temetkezett monostorokba, templomokba. A régi rendhez és

hithez ragaszkodók viszont birtokaikról elűzetvén, maradványföldjeiken vagy szétszórva idegen területen, szűkös körülmények között élnek tovább, és temetkezéseik új szálláshelyeiken szegényessé válnak. Ugyanakkor az államalapításkor és hosszú időn át utána is háborítatlanul hagyott köznép általában tovább használta pogány temetőit, és csak László király sürgető parancsára, vagy még később kezdett templomkörüli temetőkbe temetkezni.

9. A vezető és középréteg pogány temetőinek megszűnésével a rangos viseleti tárgyak, pompás ötvösmélekek nem kerülnek többé földbe. Eppen ezért indoklatlanul érezzük azt a feltevést, hogy e jellegzetes anyagnak „az utánpótlási lehetősége az új hazában megtelepedett magyarok számára korán megszűnt vagy erősen megnehezült,” mint ahogy ezt Szőke a rozettás lószerszámveretekről írja. Egyre gvarapszik azoknak a tárgyaknak a száma, amelyekről feltételezhetjük, hogy helyben készültek; és különben is kézenfekvőnek látszik, hogy a felszerelés java részét a magyarsággal betelepült mesterek készíthették. Egyébként épp a Szőke által példaként felhozott rozettás lószerszámvereteknek Kelet-Európából egyelőre csak egy-egy darabját ismerjük (Bjelmer, borsevai-nagytelep stb.), és mivel a kor nagy kereskedelmi központjaiban sem találhatók ilyen készletek a többi általánosabban használt veretfajtaéhoz hasonlóan, semmi sem bizonyítja, hogy őseink vásárlás útján jutottak volna hozzájuk. Figyelembe véve a Kárpát-medencében való tömeges felbukkanásukat, inkább gondolhatunk arra, hogy java részüket a honfoglalók ötvöseik alkották.

10. A köznapi temetők osztályozása Szőkenél azt sugallja, mintha e temetőket benépesítő családok, közösségek életmódja, társadalmi szerepe és a temetők felső korhatára között létezne szállyszerszerűség volna. Az egyes csoportok jellemzésénél arra hívja fel a figyelmet, hogy a nagyjából egy időben nyitott temetőkben, azok használatának felső időhatárától függően, kezdettől más a fegyverzet, a lovas- és nyergessírok aránya. Bár a társadalmi helyzet, az életmód az új rend törvényeivel szembeni magatartást megszabja, általános törvényszerűséget a tárgyalt jelenségekről addig nem állíthatunk fel, míg e tételeket a felsoroltaknál jóval több köznapi temető anyagának tanulmányozásával nem ellenőriztük. Ezt a szabályt ugyanis nem találjuk minden temetőre érvényesnek.

A temetők java részének hiányos feltárása miatt azoknak mindkét időhatárát nehéz biztosan megvonni. Többségüket kétségtelenül a honfoglalás idejében vehették használatba, de bizonyos, hogy bőven akad olyan is közöttük, amelyet főként az államalapítás időszakában végzett telepítések alkalmával nyitottak. Ez is egyik oka lehet annak — az egvüttlakó közösségnek már eredetileg is több csoportba való tagolódásán, esetleges későbbi osztódásán kívül —, hogy egy település mellett olykor több külső temető is létesült. A településtörténeti kérdések tisztázása érdekében és az időrend szempontjából is szükséges egy terület egységben való vizsgálata: a település, a külső temetők, illetve templomkörüli temető összefüggéseinek megvilágítása (I. Méri István, Kovács J. Júlia kutatásait).

11. Jelentős kérdés marad Szőke Béla műve után, hogy ha az ún. soros temetők a magyar köznapi származnak, milyen régészeti anyagot tulajdoníthatunk a szlávoknak (és egyáltalán az őslakosoknak), amint azt Bartha Antal a nemrégiben lezárult IV. Szláv Régészeti Szemináriumon tartott előadásában joggal vetette fel. Szőke — mint tudjuk — az Értesítőben megjelent dolgozatában a megoldást abban az irányban kereste, hogy „a IX. századi Kárpát-medence nagy részében az avar anyagi és szellemi kultúrája magára öltött szlávoké lett”, vagyis „a magyar honfoglaláskor... az avar kori temetők teljes anyaga képviseli az itteni szlávok anyagi és szellemi kultúráját”. Nem kapunk azonban világos feleletet arra, hogy a X. században milyen temetőkben kereshetjük az őslakosság további részét. Elgondolkoztató e szempontból, hogy az embertani kutatások (I. főként Lipták Pál eredményeit) kapcsolatot látnak a köznapi és

az ún. későavar kori temetők között. (Megemlítjük, hogy ezzel szemben honfoglalóink vezető rétegének és a köznépnek embertani anyaga között éles különbséget mutattak ki. Véleményünk szerint azonban a további vizsgálatokkal ez a kép módosulni fog, a társadalmi rétegek között aligha lehetett ilyen jelentős etnikai távolság.) Régészeti is tapasztalható bizonyos egyezések az őslakosság temetőinek utolsó és az ún. soros temetők korai szakasza között (László, Kralovánszky). Szőke Béla nem hangsúlyozza ki, pedig feltétlenül számolnunk kell azzal, hogy a honfoglalóinkkal együtt betelepült s valóban magyarnak tekinthető köznép jelentősen meggyarapodott a helyben talált lakossággal (szlávok, avarok, bolgárok és egyéb néptörzsek), amint a magyarság saját szervezetébe vonja őket. A köznapi temetőket tehát, legalábbis a X. század második felétől és a kora Árpád-kortól kezdve, nem lehet kizárólag a magyar népesség temetőinek tekinteni. Az a jelenség azonban, hogy a helyi lakosság ősi temetkezési helyeit feladja, és a magyar köznépbe való sorolásával, telepítésekkel kapcsolatosan a magyar köznépkel közös temetőbe temetkezik, vagy új — a soros temetőkhez hasonló jellegű — temetőket nyit, azt jelzi, hogy az őslakosoknak a magyarsággal való felszívása — legalábbis a Kárpát-medence belső területein — igen korán megindult. Mindezt a helyben talált lakosoknak a magyarsággal sokban rokon életformája is elősegíthette. László Gyula azt a megfontolást is felvetette az avar társadalomról, a magyar őstörténet legkorábbi szakaszairól írott könyvében, valamint leghatározottabban a Szláv Szemináriumra készített előadásában, hogy a háromnegyed részében kizárólagosan magyar neveket jelölt vidéken elhelyezkedő, griffes-indás vereteket viselő nép tömege magyar nyelvű lehetett; és megjelenésükben a VII. század vége táján az első magyar betelepülést gyanítja. A magyar köznépnek meghatározott temetők helyi előzményeinek régészeti és embertani kutatása tehát mindenképp fontos feladatunk marad, mivel a felmerülő kérdések mindmáig megoldatlanok; noha Nagy Géza ritka éleslátással már 1913-ban, az Archaeológiai Értesítőben ugyanilyen határozottsággal felvetette azokat. Már ő megállapítja, hogy a honfoglaló és soros temetők között nem időrendi, hanem társadalmi és nemzeti különbség lehet; az utóbbiakban a továbbélő — jelentős finnugor elemeket is magába foglaló — avar-szláv őslakosság temetkezéseit látja, amely a honfoglalókhöz csatlakozva a magyar köznép részévé vált. Sok tekintetben Szőke Béla is Nagy Gézának, a magyar középkori kutatás kiemelkedő, történeti szemléletű egyéniségének gondolatait dolgozza ki részleteiben, nagy tárgyi anyag bevonásával.

12. Szőke könyvét néhány évvel megelőzve jelent meg Györfv György alapvető tanulmánya a magyar állam eredetéről, amelyben felveti, hogy az eddig honfoglalónak tartott régészeti emlékek többsége a kabar törzsektől származik; míg a magyarság tömegeit a griffes-indás temetőkben kell valószínűleg keresnünk. Bár Szőke Györfv e nézetével nem száll vitába, a kérdésben mégis állást foglal azáltal, hogy a magyar köznapi temetőről más véleményt vall, hiszen a griffes-indásoknak a honfoglaló magyarokkal való egyidejű megjelenése időrendi nehézségekbe ütközik.

13. Könyvében Szőke foglalkozik a nyugati gyeplővonal kérdésével is, és megállapítja, hogy az általa megjelölt belső gyeplővonalról, földvárakkal (Kapuvár, Feketevár, Sárvár, Ikervár, Vasvár, Győrvar, Egervár) megszakított sáncról nyugatra már nincsenek honfoglalás kori sírok. A történeti forrásokból tudjuk azonban, hogy épp a magyarokkal szembeni védekezésül építik fel a bajorok Ennsburget, és ez arra mutat, hogy az Ennsig terjedő terület a Bécsi-medencével, a Morvamezővel a magyarok birtokában volt. Ennek megfelelően a lakatlan gyeplővel jóval nyugatabbra húzódtott; és az említett védelmi vonalon kívül még kellett lenniük magyar településeknek. Ezt a jelenlegi nyugati országhatár közelében nemrég napvilágra került — szokatlanul gazdag emléktelű — szakonvi honfoglaló család temető is megerősíti. E temető voltaképpen Loesmánd (Lutzmansburg) szomszédságában van, ahol is ugyanolyan favázás földszánc

található, mint a Nováki Gyula által korai magyar építménynek tartott, Sopron belvárosát övező sánc. Az előkelő birtokos honfoglaló család jelenléte a loesmándi — feltehetően magyar eredetű — erődítmény körzetében arra enged következtetni, hogy ez a vidék nagyon is szervezeten a magyar területekhez tartozott. Nyilvánvaló, hogy már a honfoglalás korában betöltött jelentős szerepe révén lett Loesmánd a megyei és egyházi szervezetnek is fontos központja.

14. Igen érdekesek Szőke Bélának a kétélű kardokkal kapcsolatos, már említett következtetései. E kardok tömegesebb korai megjelenését azonban nem látjuk olyan bizonyosnak, amint azt Szőke feltételezi. Pl. a keceli kardot is — a férfisir párnájának tekinthető női sírban talált bizánci fülbevaló alapján — kétségtelenül a X. század legvégére tehető temetkezésből valónak tarthatjuk, amint azt már Fettich is feltételezte. E fülbevalónak ugyanis egy olyan hasonmás darabját ismerjük, amelyen az alsó ívéhez belül csatlakozó korongban Tzimiskes János (969—976) bizánci császárnak érmeiről ismert mellképe látható. (Kunst der Spätantike im Mittelmeerraum. *Schlunk*, H. előszavával. Berlin, 1939. 17. t. 88.) Ez pontosan meghatározta a keceli fülbevalók készítésének idejét, illetve a mellette levő sírban talált kétélű kard használatának korát is.

Szőke megállapítja, hogy a köznépi temetőekben gyakoribb a kétélű kard, mint a szablya. Ez valóban így van, de a temetők felső időhatárának bizonytalansága, valamint az egyes sírok nehezen keltezhető volta miatt azok e temetők késői, az államalapítás korára tehető szakaszából valók is lehetnek. — Ugyancsak kérdéses, hogy szabad-e használnunk a kétélű kardokkal felfegyverzett férfiakkal kapcsolatban a nehézlövasság megjelölést, hiszen az voltaképpen a páncélba öltöztetett lovag fogalmát fedi, és a mi sírjainkban még sodronyving, sisak sem található. Ilyen csapattestet csak első királyaink korától, és csakis a királyi környezetben tételezhetünk fel, de kezdetben a testőrségnek e része csekély számú volt és főként idegen lovagokból állhatott.

15. A honfoglalás kori anyagot és szakirodalmat alaposabban nem ismerők számára félrevezető lehet, amit Szőke a honfoglalók lószerszámának, nyergének, fegyverzetének újjáalkotásával kapcsolatban ír. Szerinte ugyanis ezeket az eredményeket gazdag sírok — a nyereg helyreállítását egyetlen (!) női sír — leleteinek megfigyelése alapján érték el: „Az így elért eredményeket tehát nem lehet általánosítani.” Való igaz, hogy a kérdéses tárgyakat csak a földben el nem pusztult veretek, díszek alapján sikerült megismernünk, ez adott lehetőséget méreteik, szerkezetük, felépítésük rögzítésére. A díszítés azonban a szerkezeti elemeket nem változtatta meg, pusztán megjelenésük pompáját emelte. A több évszázados tapasztalattal kialakított legcélszerűbb, a használatra legalkalmasabb formák, szerkezetek nemzedékről nemzedékre öröklődtek. Ha a szegények tárgyai díszteleneke is, de szerkezetüket tekintve ugyanolyanok voltak.

Hasonló módon, csak a gazdag sírok alapján nyerhetünk képet a honfoglalók viseletéről is. Szőke maga írja, hogy a köznépi hagyatékunk egyik leglényegesebb eleme a magyar középrétegtől a köznéphez leszállott ékszerfélék, ruhadíszek. Nyilvánvaló, hogy ezek sem önmagukban szálltak alá, hanem a viselet tartozékaiként, azzal együtt terjedtek. A köznép viseletét teljes gazdagságában, változataiban csakis a rangosabb sírok leleteinek gondos megfigyelésével, rögzítésével közelíthetjük meg. Annyi különbség természetesen adódik közöttük, hogy a népnél csak a hagyományosabb formák terjedtek el szélesebb körben, a divat új elemeit a köznép csak fokozatosan vette át (a kabar viselet frissebb elemei pl. nem jutottak el a köznéphez, holott a vezető és középréteg hagyatékában azok meghonosodóban voltak). Eltérő volt természetesen a ruhák anyaga és díszítésük gazdagsága is.

A honfoglalók tegezőt egyébként Cs. Sebestyénen kívül és nála pontosabban Zichy István határozta meg. Értékes megfigyeléseket köszönhetünk ömellettük e téren is László Gyulának.

Szőke Béla könyvének jelentőségét mutatja, hogy egy sereg gondolatot, kérdést vet föl, amelyek közül

néhányat megkíséreltünk továbbkövetni, illetve más oldalról is megvilágítani.

A sorozat második kötete, amelyet ugyancsak Szőke Béla szerkesztett és amelynek hatalmas anyagát már részben ő is felhasználhatta: „A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei” címmel jelent meg. A könyv Fehér Géza és munkaközössége, valamint Éry Kinga és Kralovánszky Alán gyűjtését fogja egybe, amelyet a kötet készítői más kutatók kisebb adatgyűjtéseivel is kiegészítettek. A gyűjtést 1959 végével zárták le. A honfoglalás és kora Árpád-kori, vagyis a X—XII. századi sírokról adnak rövid, adatszerű felsorolást, összesen 1239 lelőhelyről. Közlik az előkerülés idejét, körülményeit, a leletek jellegét, múzeumi elhelyezését, leltári számát és irodalmi utalásait. A lelőhelyek sorszáma a mutatókban, valamint — a térképhálózati számmal együtt — a lelőhelytérképen való tájékozódást segíti elő. Noha e munka a tárgyalt anyag időhatárai és jellege miatt az ún. későavari temetők, kora Árpád-kori telepek, kinsleletek, pénzleletek adatait nem tartalmazza, a bevezetés jegyzeteiben a lelőhelyekről is tájékoztatást ad.

Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy egy ilyen jellegű munka összeállítása, az adatok fáradságos összegyűjtése, rendszerezése milyen nagy erőfeszítést, szorgalmat, áldozatvállalást kíván meg. A kötetben ugyan akadnak pontatlan adatok, de ilyen nagy méretű vállalkozásnál ez nem ritkaság. A kutatók és a szakterület iránt érdeklődők — a hiányosságok ellenére is — jó utmutatót kaptak kezükbe.

Természetesen a leletkataszter nem pótolja az anyag teljes, rendszerező, térképekkel, rajzokkal, fényképekkel felszerelt közreadását. Ehhez e mű jó alapot teremt és a szakterület kutatóinak közös feladata, hogy a kataszter pontatlanságait az anyag teljes számbavétele előtt igazítsák. Ugyancsak meg kell oldani, hogy az anyagközlő kötetekhez olyan — a korabeli hely- és vízrajzi állapotokat tükröző — lelőhelytérkép készüljön, amely legalább a biztosan ismert lelőhelyeknek tényleges fekvését rögzíti, hiszen telenüléstörténeti szempontból csak így nyújthat segítséget. Ugyanezen kellene feltüntetnünk az Árpád-kori településeket is.

Megjegyezzük még, hogy a kötetek borítólapján és belső címlapjain a címek elhelyezése nem arányos. Érthetetlen, hogy a második kötet borítólapjáról miért maradt le a korra jellemző leletet ábrázoló díszítőrajz, amikor a térkitöltés ezt egyenesen megkívánná.

Dienes István

Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Abaújszék, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 910 lap.

Az Árpád-kori magyar történeti forráskutatás a Szentpétery Imre szerkesztette „Regesta” és „Scriptores”, továbbá Gombos Albin „Catalogus”-a után újabb monumentális művel gazdagodott, amely a nyelvészeti és történeti felkészültséget szerencsésen egyesítő Györffy György több mint egy évtizedes megfeszített munkájának eredményeként megvalósította azt, ami már a múlt század elején Kovachich Márton György szemei előtt lebegett, az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának feldolgozását.

A munkának, amely Szlavónia, Horvátország, Dalmácia, a bánágok és az időlegesen Magyarországhoz csatolt területek kivételével felöleli az Árpád-kori Magyarország egész területét, most megjelent első kötete a címben jelzett tizenöt megyét tárgyalja.

E hatalmas mű előmunkálataiként a szerző széles körű forráskutatást végzett. Nemcsak a különböző okmánytárakban kiadott oklevelek anyagát gyűjtötte össze és jórészt ellenőrizte az eredetiek alapján, hanem átvizsgálta és értékesítette az egyes levéltárakban rejlő, még kiadatlan okleveleket is, összesen mintegy 20 000 darabot, amelyek közül több mint 4000 még kiadatlan. Ezt a levéltári anyagot kiegészítette még a hazai és kül-

földi elbeszélő források, továbbá egyéb feljegyzések, lajstromok, pecsét- és kőfeliratok tudósításai. Az anyaggyűjtésben azonban nem szorítkozott a tulajdonképpeni Árpád-korra. Minthogy az Árpád-kori viszonyok a kora Anjou-kori forrásokból ismerhetők meg teljesebben, szükséges volt, hogy az utóbbiaknak az Árpád-kornál gazdagabb anyagát is felhasználja. Így az anyaggyűjtés az 1332–1337. években készült pápai tizedlajstrommal zárul, amely az első országos összeírás.

Az említett forrásokból merített és a forráskritika retortáján átszűrte anyag, melynek összegyűjtésében a szerző nyolc külső munkatársa is részt vett, kb. 80 000 cédulaadatot eredményezett. Ez a szám némi képet adhat a végzett előkészítő munkálatok hatalmas méreteiről. Ezen az anyagon épült fel a nagy mű, amely távolról sem pusztán anyagközlés, hanem — a történeti földrajz fogalmát kiszélesítve — az egyes megyék és helységek természeti, gazdasági és társadalmi viszonyainak földrajzi szempontból rendszerezett s egyben a történeti fejlődést is megvilágító részletes leírása.

A munkában a megyék betűrendben követik egymást, s minden megyeleírás két részből áll. Az első rész az egész megyére, a második az egyes helységekre vonatkozó tudósításokat dolgozza fel a termelésre és társadalmi rétegződésre irányított szempontok alapján. Az első részben a következő fő kérdésekről kapunk részletes tájékoztatást: természeti viszonyok (fekvés, tagolódás, vízrajz, domborzat, növényzet, állatvilág), a honfoglalás előtti népesség, a magyarság megtelepedése, a törzsek és nemzetségek elhelyezkedése, a vármegyék területi kialakulása, a birtokviszonyok, a tatárjárás hatása, a várépítés, a jobbágyság feltűnése, állattenyésztés, földművelés, kézművesség, bányászat, kereskedelem, városok, úthálózat, népességi statisztika, etnikai viszonyok. Az egyes megyék kialakulásának folyamatát szövegközi térképek szemléltetik, a könyvhöz mellékelt térképek pedig feltűntetik mindazt, ami az egyes megyékre vonatkozólag a XIV. század elejéig a forrásokból megállapítható és rajzban rögzíthető, beleértve a vízrajzot, domborzatot, birtokhatárokat, utakat, réveket, továbbá az összes helységeket, melyek fekvése lokalizálható. A megyeleírás második része ismét betűrendben az illető megye területén található helységek (várak, városok, falvak, puszták) leírását tartalmazza. Itt először is megkapjuk forrásidézetek kíséretében az illető helység névalakjait. Az ezután következő leíró részben megtalálunk a felsorolt források nyomán minden olyan, a helység történetével kapcsolatos tudósítást, amelynek földrajzi, gazdasági és társadalmi vonatkozása van és a birtokviszonyokra, termelésre és osztályviszonyokra fényt vet. Különös súlyt helyez a szerző a határjárásokra, amelyek adatai sokszor a mezőgazdasági termelés módjaira, a település jellegére és a lakosság nyelvére is rávilágítanak. A leírás minden egyes esetben kitér az illető helység lokalizálásának kérdésére, és megadja az említett nevezetesebb épületekre vonatkozó adatokat is.

Amint e vázlatos ismertetésből is kitűnik, a munka nemcsak a szorosabb értelemben vett történeti földrajzi és helytörténeti kutatást gazdagítja új adatokkal és újabb eredményekkel, hanem — amint erre a szerző a „Bevezetés” szerint maga is törekedett — egész sereg más tudományág, így a nyelvészet, néprajz, régészet és művészettörténet kutatói számára is felbecsülhetetlen segítséget nyújt. Elég csak arra utalnunk, hogy a különböző, részben kiadatlan oklevelekből nagy számban, betűhíven közölt hely- és személynévvel milven értékes új anyagot nyújtanak az Árpád-kori magyar nyelv kutatói számára és hogy — ami e főlírat hasábjain különösen indokoltá teszi e munka méltatását — a forrásokban említett számtalan helységről, várról, templomról, monostorról és egyéb épületről szóló tudósítások milven nagy szolgáltatást tesznek nemcsak az Árpád-kori falukutatás, hanem a régészet és a régi magyar művészet kutatói számára is, hiszen a munka idevonatkozó adatai sok elpusztult vagy romjaiban még a föld alatt rejtőző emlékek nyomára vezethetnek. A munkát mint útmutatót bizonyára nagyhasznossal fogják forgatni az ásatások vezetői is.

Sajnos, a szerző az egész munka anyagát felölelő részletes név- és tárgymutatót csak a mű V. kötetében szándékozik közzétenni, amire előreláthatólag még néhány évig várunk kell, s így jelenleg a speciális kutató az öt érdeklő anyagot csak a mű fārdaságos átböngészése útján tudja kibányászni. Ezt kellett magának a sorok írójának is elvégeznie, hogy fellelje azokat az új vagy csak részben ismert adatokat, amelyek a hazai görögökre és a magyar—bizānci kapcsolatokra vonatkoznak. Ilyenek pl. görög eredetű személynévvel: Andronicus (82, 286, 292, 368. l.), Catapan (668, 767. l.), Cyriakus (759, 809. l.), Kyris (229. l.); görögöknél nevezett személyek: Dominicus (222. l.), Muk (187. l.); a görög név (221, 890. l.), a marosvári bazilita monostor (852, 866. l.) és a szászszentdemeteri görög monostor (214, 242, 321, 890. l.); a Demeter (560. l.), Szentdemeter (384. l.) és Szentkozmadamján (388. l.) nevű helységek; III. Béla leányának, II. Izsák Angelosz bizānci császár volt feleségének magyarországi birtokai (226, 227, 232. l.) stb.

Kíváncsú lett volna a nagy mű „Bevezetés”-ét, esetleg rövidített alakban, latinul is közölni. A munkának latin címlapja is van és a „Szavak és tulajdonnévek rövidítése”-ben néhány kivétellel zárójelben a magyar szavak latin megfelelője is meg van adva. A „Bevezetés”-ben azonban, amely a munka forrásairól és módszeréről kimerítően tájékoztat, olyan jelmagyarázatok is vannak (1. 13–14. l.) melyeket a szomszédos népek idegen nyelvű kutatóinak — mert ezekre is gondolt a szerző — ahhoz, hogy a helységeleírásokban eligazodjanak, ismerniök kell. Ezt egyébként az utolsó, V. kötetben még pótolni lehetne. Célszerű lett volna a most megjelent első kötetre az „I. kötet” jelzést kitenni az egyszerűbb idézés céljából.

Gvörffy Györgynek e nagyszerű alkotásáért a magyar kutatók széles köre őszintén köszönettel tartozik. Reméljük, hogy a munka hátralevő négy köteté is minél előbb napvilágot fog látni, de egyedszersmind azt is, hogy e mű a fiatalabb történésznemzedék számára más, hasonló, időálló alkotások létrehozásához ösztönzésül és mintaképpül fog szolgálni.

Moravcsik Gyula

Giedion, S., The Eternal Present. The Beginnings of Art. London, 1962. Oxford University Press. 588 lap, 20 színes fotó, 351 fekete-fehér fotó és rajz, sok kísérő-magyarázó rajz és 6 térkép.

A „continuity and change” elv a nyugati gondolkodók mind szélesebb körben elterjedő szemléleti alapja, amely a marxista dialektikát hivatott helyettesíteni, tehát a statikus szemléletet oldja fel az univerzális fejlődés vizsgálataánál mind a biológiában, mind — újabban — a társadalomtudományokban. A „folyamatosság és változás” (az ismertetett munkában helyenként „constancy and change” alakban) az — eredetileg építész-történész — szerző munkájának gondolati gerince is. Ennek az elvnek értelmében lát különösen kettőséget fennállni az embernél: egyfelől fiziológiai habitusának konstans változatlanóságát, s ugyanakkor a környezetéhez való viszonyának egvensúlytalanságát és állandó változásait, amelvek kialakulására nem tud törvényszerűségeket alkotni, de a változásokat a művészeti stílusok egymásutánjában látja tükröződni. Véleménye szerint a mai művészet visszanyúl az ősihez, a változatlanhoz és állandóhoz, s onnan meríti tartalmát, megoldási módjait. E tételének bizonyítására hivatott jelen munkája.

A továbbiakban az ember szimbólumalkotó szükséglete és az állatvilággal való szoros kapcsolata képezi fejtegetéseinek vezérmotívumát. A nem mindenki számára elfogadható alapkoncepción belül mondanivalóit jól, világosan tagolja — ez a munka egyik fő tartalmi értéke —, s így a más véleményen levők is használnak forgathatják a könyvet. Kiemelkedik azonban Giedion köteté a hasonló témáiú munkák közül más okból is: ez a közölt fényképek (Hugo P. Herdeg és Achille Weicher eredeti felvételei) művészi szépsége, amely egyben a

szakmailag fontos részletek ritkán tapasztalható hűségével párosul. A fényképek mellett nagyon világos és hű magyarázó rajzok vannak (főként Barbara Boehr pontozott technikával készült rajzai).

Illesse végül elismerés a kiadót: az Oxford University Press, amely valóban követte a mű alap gondolatát: a „constancy and change” elvet, mivel ezt a könyvet a tradicionális, megbízható „Oxford-stílusú” köntösben, ugyanakkor tipizálását, képtördelését, margóját és ábrahivatkozásait legmodernebb alakban hozta ki, amelyben az elegancia szövődik össze a szakmai komolysággal, követendő példaként minden képes művészeti és régészeti kiadványnak. Különösen hálás lehet az olvasó a Kiadó bőkezűségéért: a fontosabb vagy speciális érdekességű alkotásokról több képet és rajzot is közöl, színeset és fekete-fehéret, részlet-felvételeket és megvilágításukban különbözőket. Emiatt jó néhány közismert őskőkori alkotást ebben a könyvben ismerhet meg az, akinek nem volt módjában az eredetét látnia.

Az illusztrációs anyag egyébként — a könyv jellegénél fogva — néprajzi alkotásokat, egyiptomi és babiloni műveket, sőt századunk kiemelkedő művészeinek alkotásait is tartalmazza.

A mindenképpen figyelemre méltó könyvet jó bibliográfia és bőséges tárgymutató egészíti ki.

V. L.

Заднепровский, Ю. А., Древние земледельческие культуры Ферганы. МИА 118. (Zadnyeprovskij, Ju. A., Fergána régi földművelő kultúrája. — MIA 118) Moszkva—Leningrád, 1962. 248 lap, 68 tábla (közülük négy színes). Angol nyelvű rövid összefoglalással. Szerk. és az előszót írta Массон В. М.

Ebben a könyvében Zadnyeprovskij olyan kérdéseket tárgyal, melyeket akár másfél évtizeddel ezelőtt is még csak felvetni sem lehetett: hiányzott a régészeti leletanyag. Latinyintól és Bernstamtól kezdve idős és fiatalabb szovjet kutatók egész sora tárta fel az emlékeket, amíg Közép-Ázsia térképének egyik régészeti fehér foltja kitöltődött. A könyv bevezető sorai (7—10. o.) a tárgyalta terület földrajzi határait rögzítik. A Fergánai-völgyet, amely a Szir-Darja felső folyásának óriási katlanja, hatalmas hegyek kerítik. A völgy közepén a Kara-Kalnak sztyepp, a Szir-Darja jobb partján, a Kajrak-Kum sivatag homokja mögött a hegyek lábainál pedig kis foltok völgyében szántóföldek terülnek el. A termékeny föld és a jó éghajlat kedvezett a letelepült földműves életmód kialakulásának. Az ókorban ez az óriási völgyatlan önálló történeti-kultúrtörténeti terület volt, hasonlóan Sogdiané, Chórasmé, Baktria és más ismert önálló területekhez. Nem volt ugyan elzárva ez a rész Taskent oázisától avagy a Tien-San törzseitől, de Közép-Ázsia története szempontjából jelentősége mégiscsak periferikus.

Az első fejezet a bronzkor emlékeiről szól (11—70. o.). Két kultúrát tárgyal itt a szerző a csusztit és az andronovót. Mindkettő későbronzkori. Az elsőből már 11 telepet ismerünk, ezeket sorra tárgyalja a könyvében.

Legrészletesebben a dalverzini földvár emlékének kerültek bemutatásra, a szerző saját ásatásaiból, melyeket 1952-től folytatott; majd a névadó csusztit telep rövid leírása következik, melynek részletes publikációját V. I. Szpirsevszkij tollából várjuk. Ezután néhány sorban még több mint tíz telep leírását kapjuk röviden, mert ásatást még nem mindegyiken végeztek.

Az andronovói kultúra emlékei a Fergánai-völgy nyugati részén kerültek elő 1954-től kezdve. A csusztival szemben ez pásztornépek kultúrája. Ma már több mint 60 lelőhelyét ismerik, temetőket és telepeket egyaránt, azonban az utóbbiaknak alig van kultúrrétegük.

A kis méretű települések jellege ismeretlen. 20 × 12 m-es házakat tételeznek fel. A temetők a vadili kivételével kis létszámúak, az alacsony kurgánokat kőkerítés jelzi. Az emlékeket Gamburg és Gorbunova az i. e. X—VIII. sz.-ra keltezi.

Ennek a pontnak a végén a szerző felsorakoztatja a korabeli kincs- és szórványleleteket is, majd rátér a datálás kérdésére (64. o.). Csusztit település egyidejű lehet Anau I. és II.-vel, és létezése nagyjából az i. e. II. évezredre tehető, Szpirsevszkij szerint i. e. IV. é. e.-re. A dalverzini feltárások lehetővé tették a keltezés pontosabbá tételét, sőt periódusok kijelölését az i. e. II. é. e. végétől az I. é. e. elejéig létező csusztit kultúrában. Az alsó határ kijelölését a megelőző kultúremlékek hiánya teszi nehézé. A felső határ az ejlátáni kultúra megjelenésével jelezhető az i. e. VI. sz.-ban. Kétségtelenül sok közös vonása van ennek a kultúrának Anau IV. A. periódusával, sőt tovább az iráni Tepe Sialk B. temetőjével és az afganisztáni Nadi Ali teleppel. Egyébként a dalverzini telep II. periódusának idejét C¹⁴ módszerrel is meghatározták, az eredmény: 2720 ± 120 év. Ugyanezzel a módszerrel az I. periódus idejét 3050 ± 120 évre határozták meg. A telep keletkezésének ideje ismeretlen marad számunkra.

A II. fejezet a későbronzkori anyaggal foglalkozik. (71—107. o.). Három alfejezetben írja le a gazdasági élet (földművelés, állattenyésztés, agyagművesség), települések és a társadalom jellegzetességeit. Ezekkel kapcsolatban a következőket tartottuk szükségesnek kiemelni: a földművelés kezdetei a Fergánai-völgyben ismeretlenek, a csusztit kultúrában ez már komoly fokan áll. Az állattenyésztés szoros kapcsolatban volt a földműveléssel. A csontok 40%-a szarvasmarha- és ló-, a többi aprómarhacsont. Talán a sertést is ismerték.

A kultúra telepei nagy méretűek, Dalverzin területe pl. 25 ha. Ez és a csusztit telep is meg volt erősítve. Ez a tazabagjabi-andronovói ellenséges kultúrák miatt történhetett. A települések csoportosan helyezkedtek el. A házakat napon szárított vályogtéglákból építették. Mellettük igen sok a nagyméretű verem.

A társadalom szerkezetét Zadnyeprovskij igen részletesen elemzi. Fergána ebben az időben Dél-Türkmeniaval szemben archaikus képet mutat mindenképp: nincs még fazekaskorong, nincsenek citadellák a telepeken stb., de fejlettebb kultúrájú, mint a szomszéd sztyepp népek. A „főváros” Dalverzin lehetett, ahol egyszerre kb. 1000 ember élt. Zadnyeprovskij az Aveszta régebbi részeitől megrajzolható társadalmi képpel veti egybe a Fergánai-völgyi társadalmi viszonyokat, mert a lakosokat kelet-irániaknak tekinti.

Külön alpont (IV.) tárgyalja Fergána és Közép-Ázsia korabeli kapcsolatait is. Litvinszkijjal szemben a Kajrak-Kum-i emlékeket nem külön kultúráként, hanem az andronovói kultúra szerves részeként vizsgálja, s hordozóit Tolsztov nyomán kelet-irániaknak tartja, a letelepült csusztit kultúra hordozói közvetlen rokonainak. Itt tárgyalja a telepek embertani anyagából levonható következtetéseket is. Végül részletesen megemlékezik a festett kerámia közép-indiai és fergánai megjelenéséről, amely — véleménye szerint — az indo-iráni törzsek vándorlását tükrözi.

A III. fejezet a vaskor emlékének tárgyalja (108—170. o.). A földművelő kultúra további fejlődését két periódusban, az ejlátáni (VII—IV. sz. i. e.) és a surabasáti (V—IV. sz. i. e.) fordulóiban jellemzi (V—IV. sz. fordulójától, az i. kezdetéig; ezekre nézve l. Zadnyeprovskij egy másik munkájáról szóló ismertetésünket az AÉ 1961. 2.307—308 oldalán). Ezt a két földvárat igen alaposan feltárták már. Mellettük még több település anyagát mutatja be, részletesen osztályozva leletanyagukat. Az állattenyésztő törzsek kultúráját a III. alpont tárgyalja (154—162. o.), melyből 6 temető és két telep anyagát ismerhetjük meg.

A IV. fejezetben került sor Fergána i. e. I. é. e. második felében élt kultúráinak tárgyalására. (171—199. o.). Az i. e. VIII—VII. sz. fordulóján a csusztit kultúra telepein megszűnt az élet. A további kultúrák kialakulása sajátos, szinte külső hatások nélküli, belső fejlődés eredménye volt. Az ejlátáni kultúra még nagyobb területet vont be a földművelésbe, mint elődje. Ennek a kultúrának is csakúgy, mint az előbbi csusztinak, valamint a következő surabasátinak is, a központi terület Kelet-Fergána volt. A változást, új kultúra megjelenését

az új típusú öntözőrendszer, a települések topográfiájának megváltozása okozta, a telepeket békésen hagyták fel. Óriási méretű oázisok jelentek meg, melyek az öntözőrendszerek központjai. A kerámiában tovább fejlődött a festett kerámia, sok régi forma is tovább élt meg. Megjelent a fazekaskorong.

Az eddig erődítetlen telepeket is megerősítették, új nép azonban nem jelent meg a területen.

A temetkezési szokások is mutatnak némi változást. A telepeken történő temetkezések helyett a településen kívüli temetőbe való temetkezésekre tért rá a lakosság. A temetők egész jellege azt mutatja, hogy a helyi bronzkori kultúrák népeinek egyes leszármazottai temetkeztek beléjük. A földművelő lakosság és a körülöttük élő állattenyésztők embertani anyaga nem mutat különbséget.

A IV. fejezet második része a korszak gazdasági életéről szól. Az öntözés fejlődésével a telepek a magasabban fekvő sík területeket is birtokukba vették. Megjelentek az első gabonásvermek és igen sok az őrlőkölelet is. A gazdasági élet jellemzését itt Ta-wanban jól írják le a kínai források az i. e. II—I. századból, ezeket a szerző idézi (177—178. o.) és elemzi. Különösen értékesek a rizs- és lucernatermelésre vonatkozó adatok. Lehet, hogy már a gyapotot is termelték. Az állattenyésztés terén a híres „égi lovak” tenyésztését kell kiemelni. Ezekről egyébként utóbb a szerző egy külön önálló tanulmányban is írt. — Lovakat korabeli sziklarajzokon is ábrázoltak. Ezzel a ténnyel szemben azonban különös, hogy a telepen a lócsontok %-os előfordulása elég csekély (2,6—11,1 illetve 4,3—18%, egyénenként értékelve), ami alig több, mint Közép-Ázsia hasonlóan más telepein (l. a 19. táblázatot: 4,4—12,2%). Az erődített telepek citadellái csak a surabásati típusú kerámiával együtt jelentek meg, az eljuttatni periódusban még nem léteztek. Az erődített telepeket „városoknak” lehet már nevezni. A forrásokban levő nevek és a régészeti lelőhelyek azonosítása nehéz feladat. Jücsen várossal a surabásati erődített telepet azonosítja a szerző.

A harmadik rész a társadalomszerkezetnek van szentelve (187—190.). A nemzeti társadalom, élén az uralkodóval, a „wang”-gal, már erősen bomlóban volt. A patriarchális nagycsalád gazdasági egységként való létezésére utalnak az egyes tanyaszerű telepek, valamint az egyes temetők rendje is. A rabszolgatartó társadalom kialakulása megkezdődött itt is, de fejlettségi foka még vitatott. A kutatók többsége szerint a rabszolgatartás még nem törte át a patriarchális kereteket. B. Gafurov véleménye szerint azonban a faluközösség volt még az uralkodó, amely a termelésben mennyiségileg is a többséget jelentette. Zadnyeprovskij is végeredményben szintén erre felé hajlik véleményével. Végül a fejezet utolsó része Fergana és Közép-Ázsia viszonyát taglalja (191—199. o.). A taskenti oázishoz a burgulüki kultúra felé vezetnek a szálak az i. e. IV—III. sz.-ban. Ezek a szálak később még erősödnek és jól láthatók Kauncsi-tepe (Taskent) anyagában. Baktria, Margiané, Sogdiané és Chorasmie kerámiája azonban egészen más képet mutat mind ekkor, mind pedig később az ezredfordulón, időszámításunk kezdetén. Az i. e. III. — i. sz. I. sz.-ban Dél-Afganisztánnal van erős egyezés a kerámiában, amelyet a szerző feltételelesen a közép-ázsiai tochar-jücsi törzsek vándorlásával hoz kapcsolatba, akik a Kusán állam megalapításában részt vettek. Élesen elválik a fergánai leletanyag a Hétfolyamköz és a Tien-San száka-wu-szun törzseinek leletanyagától. A fergánai festett kerámia típusait megtalálhatjuk azonban Szinkiangban, Hámi és Turfán közelében is.

Bár Fergána messze elmaradt ebben a korban a közép-ázsiai déli kultúrák fejlettségétől, mégis a környék számára kultúrközpontszerű jelleggel bírt. A népének nevét Hérodotosz és Panini adatai alapján *Parikanióinak* véli a szerző.

Fergána i. e. 104-ben történő kínai elfoglalása csupán formális, igen rövid ideig tartó jelenség volt.

Az i. e. I. évezred végén — Zadnyeprovskij véleménye szerint — a jücsi-tocharók jelentek meg. Fülke- és katakombasírok jelzik az új etnikumot a surabásati periódus végén.

Az egyoldalas összefoglalást három függelék követi. Az első V. Ginzburg tanulmánya a dalverzini telep, valamint három temető embertani anyagáról (201—218. o.); a másik I. Bogdanova-Berjovszkájé, a bronztárgyak spektrálanalíziséről (219—230. o.); a harmadik pedig G. Korobkova cikke a települések egyes kerámiatöredékein talált növényi lenyomatokról.

A könyvhöz óriási irodalomjegyzék járul. Az általános fergánai régészeti-történeti irodalom túl (több mint 250 mű) külön adja a szerző az idézett műveket is. Ebből több mint 220 orosz nyelvű és fél száz idegen nyelvű, angol, francia, német. Köztük két magyarországi is. Ez utóbbiak közül leginkább a bronzkori esztázablákra vonatkozó magyar irodalmat hiányolhatjuk, a dalverzini telepen talált esztázablapálával kapcsolatban (39. o. 15. á. és 41., valamint 67—68. o.; A. Mozsolics, *Mors en bois de cerf*, Acta Archaeologica 1953. 69—111.).

Zadnyeprovskij könyve könnyen áttekinthető és alapos képet ad azokról a bronz- és vaskori kultúrákról, beleértve az ókor első szakaszát is, amelyek a Fergánai völgyet jellemzik. Számunkra azért különösen érdekes ez a munka, mert képet kapunk arról a kultúráról, amely közvetlen a hunok megjelenése előtti korszakban virágzott.

Erdélyi István

Wiesner, J., Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volk des Balkanraumes. Stuttgart, 1963. W. Kohlhammer Verlag. 254 lap, 12 tábla.

A szerző, aki korábbi munkáinak tanúsága szerint igen széles körű érdeklődésű és az ókortudomány több területén egyaránt jártas, legújabb könyvében a thrák népre vonatkozó ismereteink összefoglalására vállalkozott. A munka részben a Balkán-félsziget múltja iránt érdeklődő tágabb olvasóközönség számára íródott, ugyanakkor azonban a bőséges jegyzetanyag és a részletes bibliográfiai mutató a könyvet a szakemberek számára is rendkívül hasznossá teszi, annál is inkább, mivel a Pauly—Wissowa Realencyclopädie hasábjain 1936-ban megjelent nagyszabású tanulmány óta a thrákok teljes történetéről nem készült összefoglaló feldolgozás.

Wiesner könyvének első három fejezete a thrák terület határait és az egyes thrák törzsek elhelyezkedését, majd a terület földrajzi viszonyait és lakóinak általános jellemvonásait, továbbá a thrák nyelv rétegződését mutatja be. A thrák nép szállásterületének körülhatárolását célszerűbb lett volna erősebben történeti felfogásban megadni: az illír, kelta és egyéb népmozgalmak, továbbá a római hódítás következtében a thrák terület határai a történelmi korban is különféle változásokon mentek keresztül. A thrákok nyugati határának megvonásában a szerző nem jár el mindenütt teljes alapos-sággal. Az isztriai őslakosság és a thrák etnikum közötti kapcsolatokat nem látjuk igazolni: azok az antik források, amelyek az *Istroí* törzset thráknak tartják (Apollodoros, Pseudo-Skymnos), csak az *Istroí-Istros* nevekből indulnak ki; ezek hasonlósága az antik földrajztudományt eleinte a Duna folyásának irányával kapcsolatban is megtévesztette. Az isztriai őslakosságot kultúrájának jellegzetes vonásai, különösen a személynévadás, teljességgel a venétekhez fűzik (vö. J. Untermann, *Die venetischen Personennamen*, Wiesbaden 1961). A thrákok nyugati határának megállapítását, legalábbis a római császárkört illetően, éppen a személynevek teszik lehetővé. A thrák személynevek tanúsága szerint (az anyag összeállítását l. főleg D. Detschew Wiesnernél nem idézett könyvében: *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957) a homogén thrák etnikum nyugati határa nagyjából a Morava folyó volt, ettől nyugatra már illír, illetve részben kelta személynevek dominálnak, amelyek Moesia superior provincia nyugati felében a dardánokkal és a szkordiszkusokkal hozhatók kapcsolatba. Thrák nevek azonban szórványosan a Moravától

nyugatra is előfordulnak, egészen Észak-Montenegróig, ahol nemcsak a jól ismert *Teres* nevűre van adatunk, hanem két teljert is említ szemelyneve gyanánt a *Bessus* nevet (*G. Alföldy*, *Bevölkerung und Gesellschaft der Provinz Dalmatien*, Budapest 1964. sajtó alatt). Ezek a kelet-dalmáciai thrakok azonosíthatók a *Bessoi*-al, akiket Octavianus i. e. 33-ban Kelet-Dalmáciában hódított meg (App. Ill. 16, *Alföldy*, i. h.): a thrakiai bessusokról, akik ebben az időben Antonius hatalmi területéhez tartoztak, itt nem lehet szó.

A könyv negyedik, ötödik és hatodik fejezete a thrák nép történetét mutatja be az őskorban, a görög időkben és a római uralom alatt. A politikai fejlődés eseményein túl a szerző itt vizsgálja fel a kulturális, különösen a vallási fejlődés irányait is; kár, hogy nem érdeklődött erősebben a társadalmi szervezet változásai iránt. A római császárkori viszonyok bemutatását kissé elnagyoltnak tartjuk: a szerző ezen a területen nem mozgott olyan biztosan, mint az őstörténeti és görög vonatkozású kérdésekben. Ez a látjegyzetek szákszavúságában is megmutatik. Különösen hiányoljuk a bolgár, román, jugoszláv és görög szakirodalom alaposabb használatát, annál is inkább, mivel a szerző a megelőző fejezetek tanúsága szerint ezeknek az országoknak az irodalmát is jól ismeri.

Wiesner könyvét igen hasznos időrendi táblázat, valamint a már említett irodalmi tájékoztató zárja (a magyar szerzők közül Wiesner *Alföldi A.* és *Harmatta J.* munkáit ismeri). A szép képanyagot érdemes lett volna valamivel nagyobb terjedelműre növelni.

Alföldy Géza

De Vries, J., *Keltische Religion*. Stuttgart, 1961. W. Kohlhammer Verlag. Die Religionen der Menschheit. 18. kötet. 270 lap.

A kelta vallástörténet forrásainak hézagossága, ellentmondásossága miatt nehéz feladat összetoglaló művet írni. Ugyanis a vállalkozónak rendet kell teremtenie a klasszikus híradások, a feliratok, kelta pénzek, ábrázolások sokszor ellentmondó adatai között, és az így nyert képet kell kiegészítenie az óír mitológia bővebb és összefüggőbb anyagával. Nem véletlen tehát, hogy az újabb kutatások egyfajta erőfeszítést mutatnak olyan szempontok szerinti vizsgálatok véghezvitelére, amelyek lehetővé teszik a források tökéletes és megnyugtató kiaknázását, összeegyeztetését és értelmezését. Így pl. Lambrechts a képi ábrázolásokból indul ki, és a kelta isteneket a világosan nem római ikonográfiai vonásaik alapján sorolja csoportokba, és ennek alapján jut el addig a következtetésig, hogy a kelta vallás ismert egy nagyon meghatározatlan és nagyon kevésbé körvonalazott „nagy istent”, melynek személye és attribútumai a politeisztikus római vallás hatására külön alakokra hullottak szét. (*Contributions à l'étude des divinités celtiques*, Brugge, 1942.) E. Thévenot a szentélyeket vizsgálja, és a topográfiának tulajdonít különös jelentőséget. (*Sur les traces des Mars celtiques*, Brugge 1955.) Találkozunk e kelta vallás időbeli rétegek alapján való áttekintésével is. (P. M. Duval, *Les dieux de la Gaule*, Paris 1957.) A szerző kutatásai alapján tisztán szétváló kelta panteont igyekszik felépíteni. Ezek és velük együtt más könyvek is nagyon sok értékes új eredményt hoztak, ugyanakkor azonban mind-egyikre rányomja bélyegét az előzetesen kitűzött szempont s a komplex módszer hiánya.

Ezek után érthetően nagy érdeklődésre tart számot Vries műve, annál is inkább, mivel a szerző az *Altgermanische Religionsgeschichte*-ben (Berlin 1956.) már megmutatta, hogy kitűnően ismeri ezt a problematikát, és képes a magas színvonalú összefoglalásra. A kelta és germán társadalom sok olyan közös vonást mutat, amelyeknek ismerete a vallástörténeti kutatások számára is kitűnően hasznosítható, annak ellenére, hogy a két nép vallására vonatkozó források lényegesen különböznek egymástól. Vries tehát már eleve olyan ismeretekkel foghatott hozzá munkájához, amelyeket a korábbi kutatás meglehetősen nélkülözött, s ugyanakkor a kelta vallás-

történet kutatásában az *Altgermanische Religionsgeschichte*-t zavaró germanofil szemléletmód nem játszhatik szerepet. A szerző azzal a célkitűzéssel indult, hogy rendet teremtsen a kelta istenek kaoszában, és elsősorban aszerint szeretne rendbe rakni őket, hogy mennyiben telelnek meg az ősi indoeurópai szisztemának, espedig a Dumezil által kifejtett 3 nagy isteni funkciónak. A források vizsgálatával kezdődik a könyv, ahol rögtön állást kell foglalnia a két alapvető adat értelmezésével kapcsolatban. (Caesar, *Bell. Gall.* VI. 17–18.; Lucanus, *Pharsalia* I. 399 és 444 kk.). Caesarrel kapcsolatban már szinte minden lehetőség lemerült, és az újabb hozzászólások gyakran érzelmi alapon nyugszanak. Ez erődik Vries minden bizonyítása mellett is, amikor határozottan állást foglal Caesar szavánihetősége mellett (Caesar war ein klarer Kopt...). Lenyegében annak elfogadásából, hogy a latin isten-nevek a *Bellum Gallicum*-ban pontos kelta megfelelőket takarnak, a *Pharsalia*-hoz írt *Commenta Bernensia* adatainak a tagadása következik. Ugyanis ez utóbbi szerint pl. Teutatesnek egyszer Mars, másszor Mercurius a megfelelője. De Vries mégis tulajdonít valami hitelt ennek a forrásnak is, mert a benne található kultuszeselekményeket elfogadja. Így tehát abba az ellentmondásba kerül, ami Duvalnál is fellelhető. Vries a caesari isteneket tartja mérvadónak, ezekkel kezdi az istenvilág felsorolását. Minden egyes isten képét teljessé igyekszik tenni a feliratok és az ír mitológia adataival. Mellőzi azonban és teljesen külön — pantheon rekonstrukciója után — sorolja fel a csak ábrázolásokról ismert isteneket, ami véleményünk szerint helytelen. Még olyan esetben sem vállalkozik azonosításra, amikor az szinte kézenfekvő lenne. (L. pl. háromfejű istenség—Mercurius stb.) Ugyanakkor azonban igyekszik figyelembe venni a funkcionális szempontot is az egyes istenek besorolásakor, és ebből részben félreértések, részben pedig, véleményünk szerint, helytelen azonosítások is adódnak. Nem tartjuk szerencsésnek Taranis besorolását Mars neve alá, hiszen a feliratok több esetben is Juppiterrel azonosítják; erre utalnak a források és az etimológia is. Feltehető, hogy eleinte hadisten funkciója is volt, azonban forrásaink keletkezésének időpontjában már világosan soláris sőt chthonikus karaktert mutat. Ugyancsak mint hadisten kerül Mars gyűjtőneve alá Herkules és Ogmius is; s így elmosódik a két istenség több más funkciója, így pl. a leglényegesebb: az Egger által megnyugtatóan bizonyított alvilági szerep a szárazföldi keltaság hitvilágában. Ugyanez vetődik fel Mars Smertrios értelmezése kapcsán is. Vagyis Vries indokolatlanul igyekszik a hadisten funkcióit erőltetni olyan esetben, amikor ugyan messzi távlatokba visszatekintve elhihető, azonban a történeti fejlődés során már visszaszorult, vagy éppen el is tűnt. Ugyanígy zavarná pl. az ősi indo-európai koncepciót az, ha a kelta Mars esetén az egyre világosabb gyógyító funkciót is hangsúlyoznánk (Pl. Mars Latobius). A többi isten körül is felferülnek hasonló problémák. Nem megnyugtató számunkra Minerva helyzete sem, mert bár Caesar említi, azonban kultusza ilyen név alatt vagy ilyen funkciókkal továbbra sem mutatható ki Galliában. Elsősorban az ír Brigit meglete teszi lehetővé a visszakövetkeztetést. Dis Pater neve alatt — Ogmius híján — alig tud valamit említeni Vries, holott ez a probléma a szárazföldi kelták esetén, mint már utaltunk rá, meglehetősen tisztázódott. (Egger, R., *ÖJh* 35, 117.) A római forrásokban említett istenek után a kelta nevéket csoportosítja. Itt azok szerepelnek, akiket nem sorol be bizonyos karakterbeli eltérés miatt egyik római név alá sem. Itt találjuk pl. Esut, holott Teutates esetében a *Commenta Bernensia* hasonló ellentmondó interpretációja ellenére is állást mer foglalni a Mercurius lényegű azonosítás mellett. Túlzott óvatossággal jár el Suellus és Cernunnos esetén.

Az itt felsorolt néhány megjegyzés kapcsán arra szeretnénk rámutatni, hogy Vries az istenalakok csoportosításakor olyan funkciókat igyekszik kiemelni, amelyek forrásaink keletkezésének időpontjában nem is jellemzőek az illető alakokra. Így aztán, amikor a kelta pantheon összeállításáig eljut, tulajdonképpen olyan képet sikerül rekonstruálnia, amely a kelta vallás legrégebbi rétegére

jellemző. Ehhez a szárazföldi keltaság köréből csak közvetett adatok gyűjthetők össze, így pl. a hármasságok stb. A fő érv, a két Mag Tured-i csata óir mítosza. Itt azzal a jelenséggel állunk szemben, hogy a peremterületek mindig sokkal archaikusabb jelenségeket őriznek meg, mint a centrálisabb részek; s az írekre ez kiváltképp érvényes, csak ez a kelta lakta terület maradt mentes a római hódítóktól. Vries a kelta vallás, „höhere und würdigere Schicht”-jének tartja ezt, s feltehető, hogy a druidaság körében a római korban hasonló elképzelések és történetek megvoltak. Caesar értesülései is bizonyára részben az ő adataikra mennek vissza, és ez sok mindent megmagyaráz. S az is fennmaradt, hogy a druidák csak a lélekvándorlás tanát terjesztették szélesebb rétegek között. Nem csoda, hogy a népi vallásosság egész más képet mutat, és forrásaink többsége a szárazföldi keltaság esetén csak nagyon halványan utal a közös indoeurópai szisztéma meglétére, és sokkal inkább a Lambrechts által körvonalazott istenfogalommal kell számolnunk. Vriesnek kétségtelenül sikerült a kelta vallás egyik alaprétegét megfognia, minthogy azonban nem törekedett a történeti fejlődés végigkísérésére, ezért a szárazföldi anyagban nagyon erőltetett a szempont előtérbe helyezése.

A könyv további részében értékes elemzést találunk a kultuszról, a szakrális királyságról, továbbá a halállal és a világ végével kapcsolatos elképzelésekről. Néhány megjegyzés: a szentélyek kialakulásának taglalásakor a dél-franciaországi leletekről (Roquepertuse, Entremont stb.) feltétlenül kellett volna beszélni. Nagyon szellemesnek tartjuk a druidaság lélekvándorlás tanának interpretációját, ugyanakkor azonban a népi vallásosság itt is más képet mutat, ugyanúgy, mint az istenvilág esetén. (Vö. Egger i. m.) A halál utáni élettel kapcsolatos nézetek ellentmondásaira később Vries is utal, azonban nem igyekszik ezeket közös nevezőre hozni történeti és társadalmi szempontok beiktatásával. Az eschatologikus nézetek összefoglalásából hiányoljuk Diodoroszt, Strabont, Appianost ide vonatkozó adatait.

Egészében véve: Vries eleve egy szempont követését tűzi ki — ősi indoeurópai szisztéma megléte —, s ezért az istenalakkokkal kapcsolatos végkövetkeztetései gyakran túl leegyszerűsítettek, önkényesek. A komplex rendcsinálást neki sem sikerül. Ugyanakkor azonban nagy anyagismerettel mindenütt ismerteti a forrásokat, a kutatás állását. Műve tehát bizonyos mértékig kézikönyvként használható. Sikerült bedolgoznia az óir adatokat is, s ezzel sok olyan ponton előmozdítani a kutatást, ahol bizonytalan értelmezések merültek fel. A könyv sok vonatkozásban jó alap lehet a további kutatásokhoz.

Szabó Miklós

Walser, G., — Pekary, Th., Die Krise des römischen Reiches. Bericht über die Forschungen zur Geschichte des 3. Jahrhunderts (193—284. n. Chr). Berlin 1962. Walter de Gruyter. 146 lap.

A Bibliográfia önálló kiadványban jelent meg, amit egyrészt indokol a téma, másrészt a témához tartozó hatalmas irodalmi anyag. A római történelem legérdekesebb időszaka az, amit a jelen Bibliográfia felölel, s amelyet az elmúlt 15—20 évben is lankadatlan erővel kutattak, sőt a tartományok szempontjából ez a kutatás sokkal termékenyebb lett, mint húsz évvel ezelőtt. Mindezek ellenére még sok probléma vár megoldásra, főleg ami a III. század második felének történeti eseményeit illeti.

A tárgyalt munkát először vezeti be, amely röviden szól a munka keletkezéséről és amelyben a szerzők értesítik az olvasókat, hogy milyen munkákat nem vettek fel az összeállításba. Ezek főleg azok a munkák, amelyek nem jelentek meg, mint pl. a géppel írt disszertációk.

A Bibliográfia 1939-es évvel kezdődik. A szerzők azért választották ezt az időpontot, mert ebben az évben jelent meg a Cambridge Ancient History XII. kötetében a III. század története, ahol a korábbi irodalom és e kor-

szak történetének teljes feldolgozása megtalálható. A jelen irodalmi gyűjtemény tehát a CAH XII. kötetéhez kapcsolódik, sőt a fejezetek csoportosítása is a CAH történeti feldolgozása alapján történt meg. A CAH idevonatkozó fejezeteit (Konkordanz mit CAH XII.) a szerzők a 145—146. oldalon le is közlik. Az összegyűjtött munkákat a szerzők nyolc fejezetben tárják az olvasó elé.

- I. Chronologischer Teil. Kaisergeschichte von Septimius Severus bis Carinus.
- II. Kaiser und Senat.
- III. Staat und Verwaltung.
- IV. Die Wirtschaft.
- V. Die Religion im 3. Jahrhundert.
- VI. Persien im 3. Jahrhundert.
- VII. Die Kunst.
- VIII. Die Literatur.

Az összeállítást index zárja le: Moderne Autoren, Antike Namen (Personen, Städte, Volkstämme), Stichwörter.

Az összeállítás hasznos kezdeményezés és jó vezérfonal abban a hatalmas régészeti és történeti irodalmi rengetegben, ami erről a korról az elmúlt húsz évben megjelent. A munka, amint már fent említettük, tagolásában teljesen a CAH XII. kötetéhez alkalmazkodik. Ezzel a szerzők elérik azt, hogy a felsorolás nemcsak egy száraz címhalmaz, és a cikkeket nem elszakítva egymástól közlik, hanem összefüggő fejezetekben, történeti sorrendben, rövid kommentárral tárják az olvasó elé. Ebben az összeállításban bárki könnyen kiismeri magát, és hamar megtalálja a keresett dolgot.

Az egyes munkákhoz fűződő kommentár rövid, mindig a lényegre érinti, és minden alkalommal ki vannak emelve az összefoglaló művek.

A szerzők a teljességre törekedtek, ezt azonban nem minden fejezetnél sikerült elérniük.

Az összeállítás általában a történeti feldolgozásokra, az epigráfiára és a numizmatikára fektette a fősúlyt. A régészeti anyaggal foglalkozó munkák felsorolása főleg az egyes tartományok viszonylatában nem mondható teljesnek.

Vonatkozik ez főleg a dunai tartományokra. A VII. fejezet, mely ezt az anyagot lenne hivatva tárgyalni, meglehetősen hiányos. Pedig ezek említése fontos lett volna, miután több tartomány képe Septimius Severustól kezdődően jelentősen megváltozott, mint ez a leletanyag is megfigyelhető.

Mindezek ellenére azonban azt kell mondanunk, hogy a Bibliográfia igen használható és sok segítséget jelent az e korszakkal foglalkozó kutatók számára.

Barkóczi László

Аполлония иллирийская — Apollonia e Ilirisé. Universitas shtetitor i Tiranës — Институт археологии Академии Наук СССР. — Москва, 1959.

A fenti cím alatt adták ki az Apollónia egykori görög kolónia feltárására kiküldött expedíció beszámolóját. A nagy album alakú díszmunka (41 × 31 cm.) három nyelvű — orosz, albán és francia — szövegrészt (32 lapon) és 44 nagy fotós táblát tartalmaz. A szövegrészt ketten írták; a bevezetést és a város történetét S. Isliami, az emlékek ismertetését V. Blavatsky. A munka főszerkesztője D. Chelov volt.

A munka az apollóniai kutatások eddigi eredményeit röviden és magvasan összefoglalva adja. A kutatásokat 1916—18 között K. Praschniker osztrák régész kezdte, kinek nevéhez fűződik a város helyének és kiterjedésének pontos megállapítása. Munkáját 1925-ben L. Rey francia kutató folytatta néhány középület maradványainak feltárásával. Az olasz P. Sestieri a város falait hozta napvilágra 1941-ben, míg 1948-tól albán kutatók folytatták az előbbieket munkáját. Munkájuk különösen eredményes volt 1956-ban Ch. Tsekoi vezetése alatt, amit 1958-ban a tiranai egyetem és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának együttes expedíciója zárt le, megállapítva Apollónia történetét és publikálva a városnak az ásatáso-

kon előkerült legszebb emlékeit. Az illíriai Apollónia városát korinthuszi kolonisták alapították i.e. 588 körül a Taulantes törzs földjén, valószínűleg ősidőktől lakott helyen. A város alapításáról legbővebben a bizánci Stephanos enciklopedikus szótára értesít bennünket, aki elmondja, hogy a kolonizálók vezére Gyla volt, aki az új várost Gylakiának nevezte. Beratban előkerült feliratos kő — Gylakion pedion feliratával —, mely általános vélemény szerint innen került lelőhelyére, Stephanos adatát valószínűsítette. Nem a tenger partján feküdt, hanem egy kis folyócska, az AOYS (ma Vijosé) partján, mely könnyű hajókon az ókorban hajózható volt. A város idővel fontos szerepet játszott, és 130 hektárnyi területével, 50–60 000 főnyi lakosságával az Adriai-tenger mellékének egyik legnagyobb fontosságú városává fejlődött. Fekvése domboldali volt, építkezése ennek következtében teraszos, ami a maga idejében a tenger felől érdekes látványt nyújthatott. Különben az ásatások alapján egy nagy görög város képét nyújtotta a megszokott középületekkel (templomok, színház, palaestra, portikusok), gazdag és tágas lakóházakkal. Kereskedelmi kapcsolatait az illír területen élő törzsekkel fejleszti ki az i.e. VI–V. század elejéig, szöveteit, házi eszközöket, luxuscikkeket és fegyvereket közvetítve ezek felé; viszont Hellász felé mezőgazdasági terményeket, zset, kent és főleg rabszolgákat közvetített.

Apollónia helyzete az i.e. V–IV században még jobban megszilárdult. A városban fejlődésnek indul a fémművesség, a keramika, és Görögországból most már magasabb fokon álló produktumokat hoz a törzsek lakta területekre, így attikai vázakat, tanagrai terrakottákat. Ebben a korszakban (az i.e. V. században) saját pénzt is veret Apollónia, mely fontos kereskedelmi eszközzé lett, amit mutat Thrákiában és Dáciában való tömeges előfordulása.

Az államforma kezdetben oligarchikus volt, melyet az i.e. IV. század elején a demokrácia váltott föl. Tanács, melyet a népgyűlés választott, különféle tisztviselő hivatalnokaival intézte és vezette a város ügyeit, hozta a törvényeket és rendeleteket, kötötte a szerződéseket, háború esetén irányította a város védelmét.

A város első villongásainak okai szomszédaival, a különböző törzsekkel a város terjeszkedési kísérletei voltak, az egyre növekvő és gazdagodó város is fölhívta magára éppen gazdagságával a zsákmányt remélő törzsek figyelmét. Különösen erősek voltak ezek a súrlódások a Taulantes törzsszel. E kisebb-nagyobb csatározások közben sokan kerülnek a különböző törzsbelié közül a városba, ahol telepedve idővel polgárjogot is nyernek az idegen nevek feliratokon való szereplésének tanúsága szerint. A város emellett az i.e. IV–III. századokban belekeveredik azokba a harcokba is, amelyek az illírek és makedonok, majd az illírek és Róma között folytak. A római uralom alatt Apollónia fontos város lett sajátos kulturális hagyományokkal, virágzó művészettel, filozófiai és retorikai iskoláival. Falai között tanult Augustus Octavianus, Cicero pedig a várost elragadtatásában „magna urbs et gravis”-nak nevezte.

Apollónia hanyatlása az i.e. III. század közepén kezdődött, A Vijosé folyócska megváltoztatván medrét, a várost elzárta a tengertől, nagyságának és gazdagságának főútjaitól. Tengerből élő lakosai lassanként elhagyják, más része meg mezőgazdasági foglalkozásra tér át. Az i.e. IV. századtól állandóan ismétlődő barbár betörések is tovább szegényítik a várost. A középkorban püspöki székhelyi rangja emlékeztet csak a hajdani nagyságra.

A rendkívül tömören és világosan összefoglalt történelem után a szerzők a kutatások eredményéről számolnak be sikerült fényképek kíséretében. Kimerítően ismertetik Apollónia védőfal-építkezésének rendszerét; e falak helyenként 2 méter szélesek, más helyütt fenntartásuk szerint elérik a 6 méter szélességet és a 6,50 méter magasságot is. Jellemző, hogy a korai falak mentén a város területén belül egy kb. 6 méter széles út vezetett, nyilván stratégiai célokból; később ez út mentén helyezték el a város keramikai műhelyeit; legalábbis ezt bizonyítja a tömérdek cseréptöredék és ép váza, melyet az ásók ott feltártak. A romok között találtak egy odeiont, továbbá

külső oszlopsorral és 17 belső apszisszerű fülkével bíró tágas portikuszt. Több nagy lakóházat is sikerült felszínre hozni. Ezek mind berendezésükkel, mind helyiségeik számával és díszítésével gazdag emberek palotái gyanánt tűnnek föl. Egyik ház udvara körül nem kevesebb mint 22 helyiséget számolhattak össze az ásatók. Sok helyütt találtak igen finom és művészi kivitelű mozaikpadozatokat. Mintáik között túlnyomó a geometrikus mustra, de vannak figurális ábrázolások is, így egy szép női fej, egy színész alakja, egy nereida, hal és hippocampus ábrázolások tűnnek föl elsősorban. Nagyon gazdag volt a szobrászati anyag is. Portrék a görög és római időkben igen kiváló kivitelben, köztük egy Hadrianus-portré, ifjúfej i.e. V. századi jelleggel, egy sugárzó szépségű ifjú szobor, valószínűleg Apolló és a hozzátartozó támlarész egy tripusszal, rajta teknő hátpáncélja líra hátaként földolgozva. Szép lelet volt Pheidias Athéna Parthenosának egy másolati példánya, melynek talapzatán a készítő művész is megnevezte magát: „Euhémeros epoi” (sic!). Említsük meg még egy, az égboltot tartó hatalmas gigász szobrát, egy bikát áldozó szárnyas Niké alakját és több ruhás női szobrot — az egyiket a publikáló Athénának véli —, amelyek mind nagyon nívós, nagyon finom ízléssel és kivitelben készültek; és ez megerősíti a mű íróinak azt a véleményét, hogy virágzása idején Apollóniában a művészetek is valóban otthonra leltek.

A mű kiállítása előkelő, a szovjet nyomdaipar kiváló terméke. Minél több ilyen összefoglaló művet szeretnénk az albán régészet eredményeiről látni, kiknek munkája minket is közelebből érdekel.

Oroszlán Zoltán

Werner, J., Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568. München, 1962. Abhandl. München N. F. Heft 55 A—B. 159 lap, 32 kép, 72 tábla.

A népvándorlás korszakának kiváló kutatója széles alapokon nyugvó, átfogó szemléletű munkában vállalkozott arra a nem könnyű feladatra, hogy a számára hozzáférhető régészeti emlékek alapján a langobardok Itáliába vonulásuk előtti száz évét a leletek és az írott források adatainak többsikű vizsgálatával összefoglalja.

A mű részletekbe menő ismertetése íveket venne igénybe, annyira gazdag a problémák felvetésében, amelyek mind lényeges kérdéseket érintenek. Valószínű, hogy tanulmányok sorának elindítója lesz, amelyek fakadjanak akár az egyetértés, akár az ellentmondás szelleméből, részletesen taglalják majd az egyes kérdéseket.

A magyar kutatók előtt különösen nagy érdeklődésre tarthat számot Werner professzor könyve, hiszen a langobard régészeti hagyaték időrendjének, etnikai vonatkozásainak és történeti értékesének szempontjából, a történelmi körülményekből adódólag a legfontosabb támaszpontokat a magyarországi temetők leletei szolgáltatják. Feltehetőleg azért lett a könyv főcíme „Die Langobarden in Pannonien” annak ellenére, hogy alcím „Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568” sokkal inkább fedi azt a valóságos tartalmat, amely ebben a négy ország (Magyarország, Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia) idevágó leleteire épített összefoglaló feldolgozásban élénk táru.

Bevezetesként a 489–568 közötti időszakot (Rugiland elfoglalásától Pannonia elhagyásáig) illetően az írott források langobard történetére vonatkozó adatainak újbóli összeállítása és vizsgálata történik (I. fejezet). A langobardok Pannoniába költözésének időpontja a legkérdősebb kérdés. Werner az Origo és Paulus diaconus adatait részesíti előnyben, nem mintha a források új átvizsgálásából egyértelmű bizonyítékot nyert volna erre, hanem azon az alapon közelíti meg a kérdést, hogy a leleteket a langobard—frank kapcsolatokat vizsgálatával együtt elemezi és értékeli. Részletesen az utolsó fejezetben fejti ki erre vonatkozó érveit és bizonyítékait. A „pannoniai szakaszt” ennek értelmében

526/27-től számítva, a 485–526/27 közötti időt „észak-dunai szakasz”-nak jelöli meg.

A magyarországi langobard emléktárgyak első összefoglaló feldolgozója, Bóna István 1956-ban megjelent munkájában¹ már mind a leletek kronológiai értékelesének, mind a források adataira épített feltevések alapján ugyancsak az 526/27-es bevándorlás mellett foglalt állást egy kétszakaszos betelepülés lehetőségének felvetésével.

Az írott források szolgáltatotta 568-as dátumot kiindulási alapul veve, a leleteket három korcsoportra osztályozza Werner, amelyek szerves és sajátos langobard fejlődést kell hogy tanúsítsanak 1. a legáltalabb csoport, az itáliai környezet hatásának nyomával; 2. az 568 körüli leletanyag, az Itáliába vitt és a Pannoniában töltőbe került anyagból; 3. a legrégebb csoport a Közép-Duna-vídedeken telepő tárgyakból, amelyek Itáliában már nem találhatók meg. E harmas tagolás alapján fog a további leletekhez. Vizsgálódásainak célja sokirányú: a Pannoniából való kivonulás ideje körüli langobard formakincs jellemzése, a langobard soros temetők „meroving” jellegének az 568 előtti időszak kulturális kapcsolataiból fakadó értelmezése, az anyag „észak-dunai” (489–526/27) és „pannoniai” fázisra tagolásának megkísérlése összefüggésben a Morvaország és Szlovénia közötti térségben a betelepülési folyamat elemzésével, a langobard-avar kapcsolatok megvilágítása és a Közép-Duna-víded leleteiből a meroving leletek időrendjére adódó következtetések levonása. Ez a gazdag kérdéskörrel (II. fejezet) mutatja, hogy jóformán az összes idevágó problémát áttekinti.

A várpálati langobard temető szolgáltatja a régészeti kiindulási pontot (III. fejezet). Jelentőségét abban is kiemeli, hogy az 568-as év hozta népességváltás ellenére folyamatos temetkezést lát benne, ami néhány sír alapján következtetve az avarok elejére is atnyúlik.

A temetőt Bóna István dolgozta fel 1956-ban megjelent, már említett munkájában. Werner messzemenően támaszkodik Bóna publikációjára. Súlyt helyez rá, hogy a fontos leletanyag egységes kiadási formáját megtartsa, ezért Bóna sírleírásait módosítás nélkül veszi át, éppen úgy, mint tábláit, a számozás betartásával.²

A szerző abban a szerencsés helyzetben volt Bónával szemben, hogy rendelkezésére állt a temető térképe,³ ami számára igen sokat jelentett, mert azt az időrendi megállapításokhoz, a társadalmi egységek körülhatárolásához és a langobard–avar együttes bizonyítására alapdokumentumként használja fel.

A várpálati leletek részletekbe menő analízisnek veti alá. Főképp a fibulákra támaszkodva állítja fel a temető időrendjét, amelyben a temető betelepítésének kezdetét 530 körülre tételezi fel és az elköltözés generációjával járja, tehát kb. úgy foglal állást a kérdésben, mint Bóna.⁴ Az időhatár és az időrend megállapításánál azzal a körülménnyel is számol, hogy a sírok egy része még a földben van, azaz a temető nem egészen feltárt. Ez az eshetőség Bónát is befolyásolta, és ezért óvakodott a temetőből túl messzemenő következtetéseket levonni. A kérdés azóta eldőlt, mert hitelesítő ásatással megállapíthatta, hogy bár a rézkortól a X. századig vannak temető- és telepnyomok a víz és mocsár övezte magaslaton, ahol a temető fekszik, további langobard és avar sírokra

nem számíthatunk. A terepet rendszeresen figyelő Faller J. szerint elpusztított sírokról is alig lehet szó.

Hogy a temető használatára egészen az Itáliába vonulásig tartott, arra négy avar kori (9, 12, 20, 24) és néhány langobard sír (13. és 34. sír jellegzetes langobard tárgyakkal) a temetőben elfoglalt topográfiai helyzetéből is következtet. Ezek szerint Varpalota lenne az első hely, ahol a langobard–avar együttesre bizonyíték adódik. Kétségtelenül igaza van Wernernek abban, hogy egy nép teljesnek látszó elvonulása mellett is számolhatunk egyes visszamaradt elemekkel, akik részben mint családtagok (nők), részben mint az új urak szolgái beolvadnak az új etnikai környezetbe. A várpálati temetőben a langobard–avar együttest illető bizonyítékok, bár a sírok topográfiai helyzetéből lehet erre következtetni, mégsem látszanak olyan egyértelműnek, mint ahogy arról a könyvben szó van. A 13. sír üveggyöngyei közé feltűző két ezüst dísz nagyon látszik ahhoz, hogy fibula peremgombjának alsó tagja lehessen, s így a sír „thuring” tibulaja és edénye inkább arra utal, hogy ahhoz a korai csoporthoz tartozik, amelyet az 5. és 25. sír reprezentál. A 34. sír leletanyaga, a gyantarög-melléklet — a régi Elba vidéki rítus megtartása —, s mindez a topográfia alapján a temető jóformán legáltalabb temetkezésében, ellentmondásosnak látszanak. Mindehhez járul, hogy a sír gödre közel háromszor olyan mély, mint a többi kb. 2.50 m távolságra levő 12. sír, az avar családfőé. A sírgödör mélységadatai különben is kétségeket ébresztenek. A langobard sírokhoz viszonyítva a biztosan avar kori temetkezések (9, 12, 20) a tavolabb fekvő 24. sír kivételével feltűnően sekélyek, 60 cm-nél nem mélyebbek. Míg a gazdag avar férfisír (55 cm mély) körül fekvő szegényes mellékletű vagy melléklet nélküli sírok zöme, amelyekben Werner szorgosabban jutott langobardokat vél, legalább kétszer olyan mély, mint avar urak sírja. Kivétel a 27. és 28. sír (m. 45, 55 cm), amelyeket ez okból Bóna is avaroknak tartott. Mivel a várpálati temetőben több esetben megfigyelhető, hogy egyes sírok között a távolság igen jelentős, azaz néha nagyok a sírközök, feltehető az is, hogy a 13. és 34. sír a temető déli szárnyának 568 előtti temetőrészei, amelyeket a sekély sírokat ázó avarok észre sem vettek, amikor a temetőt folytatták. Az sem lehetetlen, tekintve a sírmélység-különbségeket, hogy a sekély avar sírok alatt, különösen ami a 9. és 12. sírt illeti, észrevétlenül maradt mélyen fekvő langobard sír. Feltűnő, hogy a leletek leg gondosabb átvizsgálása mellett sem lehetett a két nép hagyatékának legkevesebb keveredését észlelni. Kérdés az is, mikor következhetett be a vidék avar megszállása? Nincs alapunk feltételezni, hogy mindjárt 568 után. Ugyancsak nem világítja meg semmi azt az avarokban szokatlan jelenséget, hogy csak egy avar család egyetlen nemzedéke temetkezett a temetőbe.

A következő fejezetben (IV.) a Középső-Duna-szakasz vidéke leletanyagának Thuringiához, Itáliához és a meroving nyugathoz való kapcsolatait elemzi gazdag szakirodalom bevonásával. Keramikát, bronzedényeket, fibulákat, fegyvereket és más mellékleteket vizsgál részletesen, és a temetkezési szokásokról rendelkezésre álló, sajnos elég gyér adatokat foglalja össze. Kár, hogy ebben a nagy anyagban olyan kevés a modern módszerekkel, jó ásatási megfigyelésekkel feltárt, valóban hiteles temető. Ezért is esik nagyobb hangsúly a fibulákra, mint amit megérdemelnének, ahelyett hogy a teljes sír-

¹ Acta Arch. Hung. 7(1956) 183–244, XXVII LVI. t.

² Nem egészen világos előttünk, a 22. oldalon írtak ellenére sem, miért volt szükséges a várpálati táblák és sírleírások újra való szerinti leközlése, amikor Bóna tanulmánya 1956-ban német nyelven jelent meg olyan folyóiratban, amely Európa-szerte mindenkinek rendelkezésre állhat. Az 1943–44-ben feltárt további 37 várpálati langobard sírral kapcsolatban téves adatok kerülhettek a szerző birtokába, amennyiben Varpalotán

került ugyan elő egy avar temető, de ez a tőle távol eső langobard temetővel nem függ össze.

³ A temető feltárója, Rhé Gyula készítette eredeti térkép feltehetőleg a háború folyamán elveszett.

⁴ Vö. Bóna, I., i. m. 216–217.

⁵ Tévesen esik szó 180 cm-es csontvázról. A sírgödör hossza volt ennyi (vö. Bóna I., i. m. 191), ami legalább 20–30 cm-rel jelent kevesebbet a csontváz-hosszát illetően. Így az ebből levont következtetések, természetesen elesnek.

együttesek összehasonlító vizsgálatából és elemzéséből történe a következtetés.

A formák és típusok vizsgálatából újabb bizonyítékokat tár elénk azokról a szoros kapcsolatokról, amelyek a meroving nyugat és az alamann Délnyugat-Németország felé, valamint Csehországon át Thüringiáig kimutathatók. Hangsúlyozza, hogy a langobard emlékműanyagból felállítható hármas kronológiai tagolás (485–526/27; 526/27–568; 568 után) milyen komoly hatással lesz Dél-Németország és a frank Rajna-vidék sorostemető leleteinek kronológiájára, és ebben a tekintetben is főként a pannóniai temetők teszik lehetővé azt, hogy egy lépéssel előre lehessen jutni a kérdések megoldása felé. Mindégtöbb és több lelettárgyról bizonyosodik be, hogy már Pannóniában 568 előtt is otthonos, s nem Itáliában jelenik meg első ízben.

E körültekintő alaposággal kidolgozott és széles körű kérdéseket tárgyaló fejezet olvasása közben felmerül bennünk az a kétség, elérkezett-e valóban az idő, és megvannak-e az előfeltételek ahhoz, hogy a finomabb összehasonlító vizsgálatok megejtésével a pontos időrendi csoportosításokat el lehessen végezni, s a kapcsolatokra helyesen rá lehessen mutatni. Magyarországon az elmúlt 6–7 évben a langobard leletek tömege került napfényre, amelyekről részben az Archeológiai Értesítőben megjelent ásatási hírek, részint más előzetes közlemények adtak némi tájékozódást. Bóna publikációjának megjelenése óta feltárt langobard sírok száma 250 körül van. Két, közel 100 síros, pontos megfigyelésekkel kísért, korszerűen feltárt temető szolgáltat bőséges anyagot, és a temetkezési szokásokra, valamint a langobardok társadalmi összetételére vonatkozó adatokat. Ez az anyag most van feldolgozás alatt. Futólagos áttekintéséből is megítélhető, hogy ez a Werner felállította kronológiai csoportok tartalmának erős módosítását teszi majd szükségessé. Új adalékokkal szolgál a langobard-thüring kapcsolatok megvilágításához mind a keramika, mind a fegyver- és ékszeranyag tekintetében. A temetőkből megállapítható belső kronológia a tipológiai kronológia kifinomítását és korrekcióját teszi lehetővé; a gazdag keramikai anyag pontosabb vizsgálatokra alkalmas, mint az eddigi. Változást idéz elő mind a kengyeles fibulák, mind az S fibulák szempontjából a Werner-féle középső (a pannóniai legkésőbbi) csoport kereteiben, amennyiben olyan formák jönnek elő 568 előtt, amelyeket eddig a VI. század végéről vagy a századfordulóról valónak tartottak a kutatók; a „pannóniai szakasz” tehát kiszélesedik. Mindez természetesen nemcsak a langobard leletek horizontális kronológiájára hat ki, hanem a meroving nyugat leleteinek időrendi kérdéseiben is éppen a Werner által hangsúlyozott összefüggések miatt némi módosítást tesz szükségessé.

A munka a veszkényi lószerszám újraértékelésével újbóli datálásával folytatódik (V. fejezet). Az eddigi véleményekkel ellentétben langobard barcos sírjából származónak és 568 előtt földbe kerültnek tartja. Erről a következő években bizonyosan sokszor esik még szó.

A továbbiakban (VI. fejezet) a žuraňi (Brno mellett) királysírokkal, a blučinai fejedelmi temetkezéssel és a dél-morva sorostemetők kérdésével foglalkozik. A blučinai sír úgy látszik, továbbra is régészeti rejtély marad. Dél-Morvaország langobard betelepődése tekintetében arra a következtetésre jut, hogy az legalább az V. század közepéig nyúlik vissza; a žuraň körüli lelettömrülés az V. század második felének viszonyait tükrözi. Rámutat, hogy a „pannóniai szakasz” csak szórványosan figyelhető meg Morvaországban. A Dunától északra levő alsó-ausztriai leleteket későbbre lehet datálni, mint a dél-morvaországiakat, mert a korai délmorva fázist nem találja bennük. Ez a Rugilandra való 489-es bevándorlással lehet összefüggésben.

A VII. fejezetben a Dunától északra fekvő terület temetőinek áttekintése kapcsán a szlávok Közép-Dunához, Dél-Morvaországba és Csehországba való bevándorlásának kérdésére tér ki. A felsorakoztatott adalékok alapján a legkézenfekvőbbnek tartja, ha ezt az avarok magyarországi előrenyomulásával és a magyarországi helyzet 568 körüli gyökeres változásával hozzuk összefüggésbe.

Igen érdekesen veti fel a továbbiakban a langobard „fara” kérdését, a várpalotai temető adatainak bevonásával, de a probléma teljes tisztázását, igen helyesen, csak további pannóniai temetőknek ez irányú vizsgálatától várja.

A VIII. fejezet, amely a „keleti-meroving” sorostemetők köre és a frank–langobard kapcsolatok 530–568 közötti címet viseli, történeti összefoglalást ad, amelyben az írt források hagyta hézagokat és homályosságokat a vizsgált régészeti anyag alapján nyert adatokkal vagy azok alapján megközelíthető feltevésekkel kísérel meg kitölteni és megvilágítani.

„Keleti-meroving” sorostemetőkön a frank–alamann, a valódi értelemben vett meroving területtől keletre, Dél-Németországban, Csehországban és a Morva–Duna-térségben jelentkező és egymással kapcsolatot mutató sorostemető csoportokat érti, amelyek nem szükségszerűen egyazon etnikum hagyatékai. E kör felbomlási folyamatát 568-ig befejezettnek látja. E temetők megszűnésének okait kutatva főként a thüring birodalom összeomlására, a langobardok Pannóniába költözésére és a bajuvárok Bajorországban való feltűnésére mutat rá. Az erre vonatkozólag felhozott érvek közül sok meggyőzőnek látszik. A csehországi népvándorlások teljes régészeti anyagának közzététele előtt (úgy tudom, hogy a munka már elkészült) azonban nehéz közelebbről megítélni ezt a kérdést.

Részletesen tárgyalja a langobard előrenyomulását egyes szakaszait és képet ad arról a diplomáciai ügyekről, amely az egyensúly biztosítása érdekében végig kísérhető ezen az egész korszakon. A dinasztiai közötti házassági kapcsolatok áttekintéséből és értékeléséből, amelyeket nem mint okokat, hanem mint következményeket, politikai érdekösszefüggések megerősítéseit vizsgál, a súlypontok szerencsés csoportosításával kísérel meg a homályos részletek megvilágítását. A mozaikszemek logikus összerakásával vázolja fel a képet a germán népvándorlások utolsó nagy megmozdulásairól.

A IX–X. fejezetben kapjuk a leletanyag lelőhelyek szerinti katalógusát és a térképeket magyarázó leletlistát. Történeti tárgy- és névmutató, régészeti tárgymutató és régészeti helynévmutató teszi könnyen használhatóvá a munkát. A táblakötetben a várpalotai leleteket bemutató képek összehasonlítása ugyanazok magyar kiadásával (a magyarra azonos felvételek alapján készültek) nem az Akadémiai Kiadó javára dől el.

Werner új műve mind módszerében, mind eredményeiben jelentős nyereség a népvándorlások kutatásában. Elsőnek kísérelte meg az anyag és a langobardokra vonatkozó sokat vitatott, de egyértelműen nem tisztázott kérdéseknek az összefoglalását.

A tanulmány logikus vonalvezetésében és világos felépítésében végig szem előtt van a két sarkalatos probléma — ami véleményünk szerint is a kérdés kulcsa —, a langobardok Pannóniába költözésének időpontja és a „keleti-meroving” sorostemetők körének 568-ig való felbomlása okának feloldására való törekvés. Természetes, hogy a kutatás mai állása szerint nem nyújt mindenben végleges eredményeket, hanem sokszor nyitva kell hagynia a kérdést vagy felmegoldások és hipotézisek jutnak a megérdemelt nagyobb hangsúlyhoz. Sok esetben maga a szerző mutat rá a nehézségekre és a veszélyekre. Vitathatatlan azonban, hogy a maximumot hozta ki a rendelkezésre álló anyagból. És éppen itt jelentkeznek azok a korlátok, amelyek sajnos az eredményekre is kihatnak, azaz a rendelkezésre álló anyag, különösen Pannóniát illetően — ami a tanulmány szerint is kulcspont — nem volt elegendő mennyiségű és minőségű. Ezen a ponton sajnáljuk, hogy a munka közrebocsátásával nem várhatta meg azt a 2–3 évet, ami után a nagy mennyiségű és minden szempontból jelentős magyarországi új langobard anyag és kutatások eredményeire támaszkodhatott volna.

Werner eredményei, gondolatébresztő felvetései megkönnyítik a további kutatást, és reméljük, hogy egyben termékeny viták megindítóit lesznek, a kutatókat pedig arra ösztönzik, hogy a még közöletlen anyagot mielőbb feldolgozzák.

L. Kovrig Ilona

Polla, B., Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany). *Archaeologica Slovaca Fontes IV.* Bratislava, 1962. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied Bratislava. 194 lap, 113 szöveg közti kép, 18 tábla.

A szerző könyvében a középkori emlékekben rendkívül gazdag Szepeesség egyik elpusztult települése, Zalužany (Zaluzsány) területén végzett ásatását dolgozta fel. A település maradványait 1955-ben találták meg, és az 1955-től 1957-ig folytatott ásatás során ennek három részletét tárták fel: templomát, a nemesi udvarházat és a jobbágytelepülés nyomait. Az ásatás a jelenlegi Nemešany (Nemessány) község határában, a Levocáról (Lőce) a Spišský hrad (Szepesvár) felé vezető mai országút közelében volt.

A kutatástörténet ismertetése után a második fejezetben a templom ásatásával foglalkozik. A kiásott maradványok alapján három építési szakaszt különít el. Az első építési szakaszban, a XIII. század második felében a templom három egymáshoz csatlakozó részből állt; négyszögű szentélyből, hajóból és a négyszögű toronyból. Ezen a štívi (Šavnik) cisztercita kolostornak a szépeességi építészetre való hatása mutatható ki, eredete pedig valahol Burgundiában kereshető. A templom falainál támasztópilléreket nem találtak, ami arra utal, hogy famennyezet volt. A második építési szakaszban, a XIV. században a templom szentélyét megnagyobbították és sekrestyét építettek hozzá. A harmadik építési szakaszban a szentély D-i bejáratát befalazták, a templom belsejét freskókkal díszítették; utoljára készült el a szöszék. A templom belsejében őrt sirt találtak, a templom körüli temetőt viszont nem találták meg.

A harmadik fejezetben az udvarház ásatását ismerteti, amely nem a templom mellett, hanem attól távolabb, alacsonyabb szinten épült. Az udvarház nagyobb négyszög alakú területen volt, amely magába foglalta a lakó- és gazdasági épületeket: Ny-ről patak, három oldaláról pedig kőfal határolta. Főbejárata a DNy-i udvarsarokban, két gazdasági épület között volt. Az udvar É-i részében helyezkedett el a XIII. század második felében épült négyszögű lakótorony, az udvarház központja és legrégebbi épülete. A torony belsejében 3,5 m vastagságban épülettörmelék, alatta pedig a padozat fölött kb. 80 cm vastag égési réteget találtak, benne az elégett fatető maradványával, cseréptöredékekkel. A K-i falnál a padozatról Mária királynő (1382–1387) dénárja került elő. A második építési szakaszban a lakótorony ÉNy-i sarkánál levő boltozatos folyosót hosszabbították meg. A harmadik építési szakaszban, a XIV. század második felében a lakótorony Ny-i falához két, a K-i falához pedig egy helyiséget építettek hozzá. A DNy-i sarkon levő helyiséget konvhának használták, ahol egy nyitott tűzhely és egy kőből épített kemence is volt. A tűzhely környékén sok cserépedény-töredéket találtak. A következő építési szakaszban a torony Ny-i falánál említett helyiségekhez kapcsolódva még két helyiséget építettek, és itt alakították ki az épület főbejáratát. A lakótorony körüli többszörös hozzáépítések világosan bizonyítják, hogy az épületet nem egy időben, hanem fokozatosan, az egykori birtokos igényeitől és anyagi helyzetétől függően alakították ki. A helyiségekben a törmelék alatt talált vastag égési rétegek bizonyították, hogy az épületet tűz pusztította el.

A kis erődítéstől D-re álltak a gazdasági épületek. A DNy-i sarkon álló kőből, a másik pedig kőalapozáson gerendákból épült. Gazdasági rendeltetésüket az ásatásuk során talált gazdasági felszerelési tárgyak bizonyították. A gerendákból készült épület birkaakol, a másik épület pedig az udvarház kovácsműhelye volt, ahol kohó maradványa és sok vaszegg került elő.

A következő fejezetben az udvar és közvetlen környékén ástott kutatóárkokat ismerteti. Az É-i részen levő udvarház és a D-i gazdasági épületek között XVII–XVIII századi temető részletét tárták fel, ahová Nemešany lakói a középkori Zalužany elpusztulása utáni időben temetkeztek. A kőfallal körülvett udvarháztól D-re levő részen ástott kutatóárkokban a jobbágytelepülés

nyomait találták meg. Itt egy tatárjárás előtti és egy tatárjárás utáni réteget tudtak egymástól elkülöníteni.

Az ötödik fejezetben az ásatási leletanyagot veszi részletes vizsgálat alá. Az előkerült pénzek — I. Lajos (1342–1382), Mária (1382–1387), Zsigmond (1387–1437) pénzei és Andre Contarini velencei doge (1368–1382) dukátja — az emléktárgy pontosabb korhatározása mellett alátámasztják azt is, hogy az udvarház a XIV. században élte virágkorát. Behatóan foglalkozik a kerámiai leletanyaggal, melyek kézikorongon és lábbal hajtott korongon készültek; a két korongfajtát egyidejűleg is használták. A fenékbélyeget — szerinte — az edény megformálása után pecsétlővel nyomták rá az edény fenekére. A bélyeg mintája véleménye szerint két okból nem lehetett a korongba belevésve: először azért, mert a fenékbélyeg gyakran nem az edény fenekének közepén van, másodsor pedig azért, mert sem a zalužanyi, sem más ásatási anyagban két egyforma, egymással azonos fenékbélyeget nem találtak. Megállapításai ebben a kérdésben nem helytállóak. A bélyeg mintáját ugyanis nem mindig vésték egészen pontosan a korong vagy korongrátét közepére. Ilyenkor a fenékbélyeg sem lehetett az edény fenekének közepén. A fenékbélyeg készítésére több adatot ismerünk a szerbiai és boszniai népi fazekasságból, ahol formájában és részben díszítésében is a Közép- és Kelet-Európában a X–XIII. században használtakhoz közelálló edényeket még századunkban is kézzel hajtott korongon korongolták. Ezek a fazekasok a jelet a korong tányérjára rávésték. [Petrović, P., O narodnoj keramici u dolini Raške. Pos. izd. Etnograf Muzeja u Beogradu VI (1936) 16.] Az eddigi ásatások anyagából néhány, ugyanazon a lelőhelyen előkerült, egymással teljesen egyező fenékbélyegről is tudunk. [Így pl. Lepówna, B., Wczesnosredniowieczne znaki garncarskie ze stanowiska 1 w Gdańsku. 29–53., III–V, VII–IX. t. Gdańsk wczesnosredniowieczny I. (Gdańsk, 1959).] A zalužanyi ásatáson talált legrégebbi kerámiát első csoportként a középső Burgwall kerámia közé sorolja. A második csoport régebbi kerámiájának a fenékbélyegeseket és a vörös festést, míg az újabbaknak a finoman iszapoltakat tekint. A második kerámiai csoportban két fő edényformát különböztet meg; a fazék- és tálformájú edényeket. — A vasból készült gazdag és meglehetősen változatos leletanyagról megállapítja, hogy a szláv kovácsmesterséghez kapcsolódik. Ezeket is rendeltetésük alapján több csoportba sorozza, s helybeli kovács készítményeinek tartja. Utolsó csoportként az egyéb anyagból készült tárgyakkal foglalkozik (üveg, csont, kő és egy fémből készült kis útikulacs, amelyen háromszög alakú pajzsos gótikus L+E kezdőbetű olvasható).

Az utolsó összefoglaló jellegű fejezetben elsősorban Zalužany elpusztulásának okaival foglalkozik. Más szerzőkre hivatkozva megállapítja, hogy a szépeességi települések egy része a tatárjáráskor elpusztult, így a tatárjárás előtti Zalužany is. Többben néhány szépeességi telep elpusztulását a XV. században Jiskra hadnével és a husziták szépeességi jelenlétével magyarázzák. Zalužany első említése IV. Béla 1249. évi oklevelében fordul elő (villa Salasan), 1255. évi oklevele pedig Vlk és Csákány nemzetség tulajdonában említi. A birtok nem maradt sokáig egy tagban, mert már 1260-ban felosztották a két testvér között. A birtok ezután tovább osztódott, míg végül adománv és vásárlás útján egy birtokos, a szépeesi káptalan kezébe került. A település elpusztulására írott adat nem ismeretes. A szerző szerint Zalužanyt a XV. század második felében már nem említik. A leletanyag legnagyobb része is XV. századi. Ennek alapján elpusztulását a XV. század utolsó negyedére helyezi. A település pusztulását — a birtok idegen tulajdonosok kezére jutása és természeti csapások mellett — elsősorban a szépeesi káptalan kizsákmányolásának tulajdonítja. A zalužanyi jobbágyok és a régi birtokosok leszármazottai a káptalan ellen a huszitákhoz csatlakoztak. Megtorlásul, a husziták Szepeességből való kivonulása után, a káptalan Zalužany lakóit egyrészt birtokaira, másrészt Nemešany (Nemessány) területére telepítette át. Így aztán Mátyás király 1475. évi oklevele Zalužanyt már elhagyott településként em-

líti. A szerző szerint a települést elpusztító tűzvész akkor következett be, amikor lakói azt már elhagyták.

A könyv végén a Zalužanyra vonatkozó levéltári anyagot közli.

Szlovákia területéről B. Polla könyve tekinthető az első olyan későközépkori faluásatás-feldolgozásnak, ahol az egykori település különböző jellegű és rendeltetésű épülete (templom, udvarház, hozzá tartozó gazdasági épületek) került feltárára. Kár azonban, hogy a jobbágy-település területén nem folyt nagyobb arányú kutatás, s így módon a későközépkori falu néhány igen lényeges — s ma még kevésbé ismert — kérdésére (településszerkezet, jobbágyházak elhelyezkedése, egymáshoz való térbeli viszonyuk, beosztásuk, méretük, építőanyaguk, jobbágyházakhoz tartozó egyéb gazdasági épületek stb.) nem adhatott választ.

Az ízléses kiállítású könyv sok ásatási fényképet, ásatási és leletanyagról készített rajzot tartalmaz. A mondanivalót érthetőbbé teszik azok a rekonstrukciós rajzok, amelyek a templomot és az udvarházat különböző nézetből, az egymást követő építési szakaszokban mutatják be. Ugyanígy jó megoldás az épületeknek a szintvonalas térképre ráhelyezett rekonstrukciós rajza. Kár viszont, hogy a táblákra a tárgyak körülnyírt fényképei kerültek.

A könyvet — elsősorban a feltárt épületek és a közölt leletanyag vonatkozásában — középkori kutatásunk eredményesen fel tudja használni.

Parádi Nándor

W. Andrae. Lebenserinnerungen eines Ausgräbers. Hrsg. im Auftrage des Deutschen Archäologischen Instituts und der Koldewey-Gesellschaft von K. Bittel und E. Heinrich. Berlin, 1961. Walter de Gruyter. XI. 312 lap, 27 tábla. [Szerző műveinek bibliográfiája: 309–312. l.]

Századunk első felének mezopotámiai ásató régészei között, R. Koldewey és L. Woolley mellett, előbbinek a tanítványa, Walter Andrae (1875–1956) egyike a legjelentősebbeknek. Az általa 1903–1914 között vezetett német ásatás Qal'at Sarqat (Aššur) területén, majd a Vorderasiatisches Museum kiállításának felállítására Berlinben, korszakalkotó jelentőségűek voltak az assziológia történetében; Aššur romjainak kiasásánál alkalmazták először a modern archeológia azon módszereit, amelyek minden későbbi mezopotámiai ásatásnál mintául szolgáltak.

A. élete legvégén, nyolcvan esztendőskorában, halála előtt alig néhány hónappal, akkor már hetedik éve teljes vaktsággal sújtva fejezte be emlékiratait; a mű csak halála után jelent meg, özvegyének és két fiatalabb barátjának gondozásában, utóbbiak rövid méltató előszavával. A szöveget A. rajzai, festményei, múzeumi rendezési vázlatai illusztrálják.

Annak, aki a mezopotámiai régészet hőskorának ismertetését vagy akár A. ásatásai eredményének összefoglalását várja a könyvtől, a mű csalódást okoz. Szakmai dolgok — néhány múzeumi rendezési tapasztalattól eltekintve — nem szerepelnek az emlékiratokban; ha olvasásakor eleve nem tudjuk, hogy egy kiemelkedő ásató régész vallomása, nagyobb részét könnyen egy, a Kelet iránt szenvedélyből érdeklődő aggastyán lírai útírajának tarthatjuk. Annál is inkább, mert A. a könyv mintegy harmadát régi leveleiből állította össze, helyenként csupán összekötő szöveggel toldva meg szüleihez és menyasszonyához írt egykori beszámolóit. A kitűnő írói készséggel rendelkezett, ezt korábbi tanulmányai is elárulták; legyen elég aššuri ásatásainak eredményét közérthetően összefoglaló híres könyvére (Das wiedererstandene Assur. Leipzig, 1938.), ennek is a „feltámadt” várost idegenvezetőként bemutató remek első részére utalnunk. Stílus, anekdotázó kedve, meleg humora emlékirataiban is lebilincselő.

A. jól ismerte a Keletet. 1898 és 1914 között, rövidebb megszakításokkal, Mezopotámiában élt; járt Indiá-

ban és Egyiptomban, s idősebb korában Palesztinában. Mezopotámiai élményeit az első évek sivatagi élete határozta meg, későbbi benyomásairól már alig van szava; ellenben élményt tud ébreszteni az arab és kurd törzsek évezredek óta szinte változatlan életének s a régészek ehhez való alkalmazkodásának leírásával. Arab munkásairól meleg szeretettel emlékezik meg minden alkalommal; együtt élt velük, s bár természetesen „úr” volt számukra, azok is tisztelték, szerették, és később is ragaszkodtak hozzá.

Babilóni és aššuri ásatásainak időszaka a német ásatások fellendülésének kora; A. vallomásai is jól tükrözik, hogy ez a császári Németország kelet felé irányuló gazdasági és politikai terjeszkedésének egyik — végeredményben pozitív — kísérő jelensége; vö. pl. megjegyzését a német kereskedelem megélénküléséről a török birodalom területén (49. old.) vagy az udvar archeológiai érdeklődésének leírását (180–184. old.).

Az emlékirat első lapjai szerző gyermekkori emlékeit, majd Koldewey irányt szabó hatását írják le; a könyv zöme a mezopotámiai életről szól. A nagyrészt ugyancsak Keleten végigszolgált I. világháború után, 1921-től a berlini múzeumban működött; könyvének ez az utolsó hatoda tartalmazza a legtöbb kevésbé ismert ténnyt. A babilóni és aššuri ásatások anyaga hosszas viszontagságok után, részben Portugáliából, részben Londonból jutott el végül a múzeumba (1928); megszerzésükben A. éppoly fáradhatatlan volt, mint korábban napvilágra hozásukban. Életének első nagy korszaka az ásatásokhoz, második a múzeumhoz kapcsolódik. Nem hallgatta el nehézségeit, amelyeket végül is csak akkor tudott legyőzni, amikor — O. Weber váratlan halála után — 1928-ban ő lett — nem filológus létére — az előázsiái részleg vezetője. A., aki Drezdában építészeti tanult (vasúti építész családjából származott), s Berlinben maga is építészettörténetet tanított, a Vorderasiatisches Museum kiállítását elsősorban építészeti szempontból vitte sikerre. A babilóni felvonulás út, az Ištár-kapu, az aššuri parthurskori palota homlokzat, az uruki Innin-templom egy mozaikfalának, a Sam'al (Sencirli)-beli palota s asszír paloták reliefsjeinek, a jazilikayai hettita szikla-dombormű gipszmásolatának stb. felállítása, lényegében mind eredeti nagyságban, a múzeum látogatóját a lelőhelyek látogatásának élményével ajándékozta meg. A kisebb leleteket a kiállítás építészeti kialakított kompozíciójába illesztette. Tragikus, hogy meg kellett élnie a háború pusztításait. A múzeum anyagának fennmaradása nagyrészt az ő érdeme. Könyve utolsó lapjain kétségbeesetten ír a gyűjtemény elszállításáról (1946); azt már nem érthette meg, hogy 1958-ban a Szovjetunió az egész anyagot visszaadta, s az rövid időn belül A. utódja, G. R. Meyer rendezésében — de A. elvei szerint — ismét kiállításra került; e tényről az emlékirat sajtó alá rendezői lábjegyzetben tesznek említést (300. old.). A. egyébként igen meleg szavakkal méltatja G. R. Meyert, akit még ő szemelt ki utódjául a múzeumban.

Az emlékirat utolsó része többször érinti a német régészeti és orientalisztikai tudományos társaságok két világháború közötti működését is; a szerző ezeknek hosszú időn át egyik vezetője volt. Ki kell emelnünk szavait, amellyel a fasizmus korszakát jellemzi: „Es ist das traurigste Kapitel der sechzigjährigen Geschichte der [Deutschen Orient-] Gesellschaft. . .” (306. old.), s utólag úgy véli, inkább fel kellett volna oszlatniuk a társaságot, mint vállalni azokat az intézkedéseket, amelyeket a náci rendszer követelésére megtettek.

A. múzeumi nyugdíjazása után, élete harmadik korszakában egyre spekulatívabb irodalmi tevékenységet fejtett ki. Ez a spekulatív szellem fel-felbukkan az emlékiratokban is; itt némileg helyénvalóbb, hiszen lírai visszaemlékezésekről van szó.

Andrae emléket állított mesterének, R. Koldeweynek (Babylon, die versunkene Weltstadt, und ihr Ausgräber, Robert Koldewey. Berlin, 1952.). Ebben a könyvben a maga — ha nem is tudományos munkásságának, de — emberi egyéniségének emlékművét állította fel.

Komoróczy Géza

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA

1963

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák rövidítései

Abbreviationes

- | | |
|-------------------|--|
| ActaAntHung | = Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. Tom. XI. fasc. 1/2. |
| ActaArchCarp | = Acta Archaeologica Carpathica, Kraków. Tom. III. fasc. 1/2. |
| ActaArchHung | = Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. Tom. XV. |
| ActaBiolSzeged | = Acta Biologica Universitatis Szegediensis. N.S. Tom. VIII. |
| ActaEthnHung | = Acta Ethnologica Acad. Scient. Hung. Tom. XII. fasc. 1/2, 3/4. |
| ActaHistArtHung | = Acta Historiae Artium Acad. Scient. Hung. Tom. IX. f. 1/2, 3/4. |
| ActaHistDebrecen | = Acta Historica Universitatis Debreceniensis. Tom. II. |
| ActaHistHung | = Acta Historica. Revue de l'Acad. d. Sc. de Hongrie. T. IX. 1/2, 3/4. |
| ActaHistSzeged | = Acta Historica Univ. Szegediensis. Tom. XI. |
| ActaOrHung | = Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. Tom. XVI. fasc. 1, 2, 3. |
| AJA | = American Journal of Archaeology, Princeton. Vol. 67. No 3. |
| Das Altertum | = Das Altertum, Berlin. Band 9. Heft 3. |
| AnnUBpHist | = Annales Univ. Scient. Budapestiensis. Sectio Historica. Tom. V. |
| AnTan | = Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. Vol. IX. 3/4., X. 1/2. |
| AntClass | = L'Antiquité Classique, Bruxelles. Tome 31. fasc. 1. |
| AnthropHung | = Anthropologia Hungarica (Crania Hungarica) Vol. V. No. 1/2. |
| AnthropKözl | = Anthropologiai Közlemények. 6. köt. 3/4., 7. köt. 1/2. |
| Antiquity | = Antiquity, Cambridge (England). Vol. XXXVII. No. 146. |
| AntJ | = The Antiquaries Journal. London. Vol. XLIII. Part I. |
| ArchÉrt | = Archaeologiai Értesítő. Vol. 90. fasc. 1, 2. |
| ArchHung | = Archaeologia Hungarica. Vol. XL, XLI, XLII. |
| ArchPolski | = Archeologia Polski, Wrocław—Warszawa—Kraków. Tom. VII. zeszyt 1. |
| ArhVest | = Arheološki Vestnik. Acta Archaeologica, Ljubljana. XIII/XIV. |
| ARoz | = Archeologické Rozhledy, Praha, Ročník XIV. 6., XV. 1, 4., 5. |
| Arrabona | = Arrabona. Les Annales du Musée de Győr. Tome 5. |
| AszódiMúzfűz. | = Múzeumi Füzetek. Kiadja az aszódi Petőfi Múzeum. 1. szám |
| Belleten | = Belleten Türk Tarih Kurumu Basimevi. Ankara. Cilt 26. sayı 104. |
| BiClOr | = Bibliotheca Classica Orientalis, Berlin. Jg. 8. Heft 3. |
| BorsSzle | = Borsodi Szemle, Miskolc. 6. évf. 6. sz., 7 évf. 3, 5, 6. |
| BpR | = Budapest Régiségei. Tom. 20. |
| BullBA | = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. No. 22, 23. |
| BullSocÉgypt | = Bulletin de la Société d'Égyptologie, Paris. No. 36. |
| ByZ | = Byzantinische Zeitschrift, München. Bd. 55. Heft 2., 56. Heft 1. |
| ComHistMed | = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. Tom. 26, 27. |
| CongArchClass | = VIII ^e Congrès international d'archéologie classique, 3—13 sept. 1963. Rapports et communications. Paris. |
| CongFenUgr | = Congressus internationalis fenno-ugristarum, Budapest, 20—24. IX. 1960. (Bp. 1963). |
| Dacia | = Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Bucaresti, N.S. 5. |
| DebMÉ | = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960/1961. |
| DtLitZ | = Deutsche Literaturzeitung für Kritik der internationalen Wissenschaft, Berlin. Jg. 84. Heft 3, 4. |
| EgriPÉ | = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. V, VI, VII, VIII. |
| EgriTK | = Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Acta Acad. Paedagogicae Agriensis. Tom. I. |
| ÉlTud | = Élet és Tudomány. 18. évf. |
| Epigraphica | = Epigraphica. Rivista italiana di epigrafia, Milano. Anno 23. |
| ÉpKK | = Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. 6. köt. 4., 7. k. 1/2. |
| Az Érem | = Az Érem. 18. évf. 22., 19. évf. 23, 24, 25. |
| Ergon | = Ergon. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Fascicule supplémentaire 3. Warszawa |
| Ethn | = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. 74. évf. 1, 2, 3. |
| FA | = Folia Archaeologica. Tom. XV. |
| FilolKözl | = Filológiai Közöny. 9. évf. 1/2. |
| FöldrKözl | = Földrajzi Közlemények. 11 (87) köt. 1. |
| Germania | = Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Jg. 41. Hbd. 1, 2. |
| HK | = Hadtörténelmi Közlemények. Új folyam X. évf. 1. |
| HambNum | = Hamburger Beiträge zur Numismatik, Hamburg. Heft 16. |
| Idegenforgalom | = Idegenforgalom. Az Országos Idegenforgalmi Tanács lapja. 13, 14. sz. |
| JJurPap | = The Journal of Juristic Papyrology, Warszawa. Vol. XIV. |
| JÖByz | = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, Graz—Köln. Bd. 10. 1961. |
| Karszt és Barlang | = Karszt és Barlangkutató. 1961:1, 2. |
| Klio | = Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Berlin. Bd. 40. |

- MAG = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. XCII. Festschrift Franz Hančar
- MEpm = Magyar Építőművészet. 1963:3.
- MIÖG = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Graz—Köln. Bd. 70. Heft 3/4.
- MNy = Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata. LIX. évf. 1. 4.
- MTAK I. = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei. XX. köt. 1/4. sz.
- MTAK II. = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalom-Történeti Tudományok Osztályának közleményei. XIII. köt. 3. sz.
- MTUD = Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. 70. köt. (Új folyam 8. köt.) 2, 4, 6/7, 9, 12.
- Museum = Museum. Revue publiée par l'Unesco, Paris. Vol. 15. No. 4.
- Művéd = Műemlékvédelem. 6. évf. 4., 7. évf. 1, 2, 3, 4.
- Művelődésügyünk = Művelődésügyünk. Kiadja a Bács-Kiskun megyei tanács művelődésügyi osztálya, Kecskemét. 1. sz.
- Művészet = Művészet. 4. évf. 1, 3, 4, 5, 7.
- MűvtÉrt = Művészet Történeti Értesítő. 11. évf. 2/3, 4., 12. évf. 1, 2/3, 4.
- MúzKözl = Múzeumi Közlemények. 1962:1, 2., 1963: 1, 2, 3.
- Népművelés = Népművelés. 10. évf. 1, 2, 3, 5, 9, 10.
- NéprÉrt = Néprajzi Értesítő. 44 évf.
- NyírME = A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. III. köt.
- NyK = Nyelvtudományi Közlemények. 65. köt. 2. sz.
- OrosháziME = Az Orosházi Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1961/1962.
- PamArch = Památky Archeologické, Praha. Ročník 54. číslo 1.
- RA = Revue Archéologique, Paris. 1963. Tome 2.
- RadNoviSad = Rad Vojvodanskih Muzeja, Novi Sad. 10.
- RégDolg = Régészeti Dolgozatok. Dissertationes Archaeologicae. 4.
- RégFüz = Régészeti Füzetek. 16.
- SemSlav = Seminarium quartum internationale archaeologicae slavicae, Budapest 1963.
- Slavica = Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis. Tom. 3.
- SSz = Soproni Szemle. 17. évf. 1, 2, 3, 4.
- StudArch = Studia Archaeologica. Tom. 1, 2.
- StuSl = Studia Slavica Acad. Scient. Hung. Tom. VIII. fasc. 1/2, 3/4.
- SüF = Südost-Forschungen, München. Bd. 21.
- Sz = Századok. 96. évf. 5/6., 97. évf. 1, 2, 3, 4, 5.
- SzegediME = A Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960/1962.
- SzovRég = Szovjet Régészet. 20.
- TanBpM = Tanulmányok Budapest Múltjából. XV. köt.
- TechtörtSzle = Technikatörténeti Szemle. 1962 : 1/2. (1963:1).
- TerME = A Természettudományi Múzeum Évkönyve. Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici. Tom. 54.
- TörtSzle = Történelmi Szemle. Az MTA Történettudományi Intézetének Értesítője. 6. évf. 1, 2.
- TtK = Természettudományi Közöny. 7 (94). évf. 2, 3, 10.
- Túrkevei Emlékkönyv = Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára.
- UrAltJ = Ural-Altäische Jahrbücher. Fortsetzung der „Ungarischen Jahrbücher“, Wiesbaden. Vol. 35. fasc. A.
- Valóság = Valóság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat társadalomtudományi közlönye. 6. évf. 1, 5.
- VDI = Вестник Древней Истории. Москва, 1963:3.
- Világosság = Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. 4. évf. 4, 6, 7/8, 11.
- VizVrem = Византийский Временник. Москва. Т. 22, 23.
- VSz = Vasi Szemle. Helyismereti évkönyv, Szombathely. 1963:I, II, III.
- ZSavRom = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung, Weimar. Bd. 79.

Folyóiratok és gyűjteményes munkák — Periodica et collectanea

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XI. 1963. fasc. 1/2.* Aduvantibus A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, Gy. Moravcsik redigit I. Trencsényi-Waldapfel. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 1—159. 20 ill.
- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XIII. 1961. Rec. Szilágyi János:* Arch. Ért. 90. 1963. 128—130.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tomus V.* Redigit Z. Oroszlán. Aduvantibus G. Alföldy, Gy. László, A. Mód, I. Sinkovics, Gy. Szabad, Gy. Székely, L. Zsigmond, I. Tálasi. Bp. Állami ny. 1963. 252 p.
- Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. IX. köt. 1962. 3/4 sz.* Felelős szerkesztő Moravcsik Gyula. Szerkesztő bizottság: Gaál László, Harmatta János, Maróti Egon, Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. Akadémiai Kiadó 1962. 161—320. 1 ill. X. köt. 1963. 1/2 sz. 130 p.
- Archaeologia Hungarica. Dissertationes archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a concilio archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae reductae. Series nova. XL. Kovrig Ilona:* Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. 1963. *XLI. Sós Ágnes:* Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. *Bökönyi Sándor:* Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. 1963. *XLII. Bognár-Kutzián Ida:* The Copper Age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. 1963
- Archaeologiai Értesítő.* A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat tudományos folyóirata. Vol. 90. 1963. 1, 2. sz. Szerkesztő: Fülep Ferenc A szerkesztőbizottság tagjai: Barkóczy László, B. Bónis Éva, Harmatta János, Korek József, Oroszlán Zoltán. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 323 p. 146 ill.
- Arrabona.* A Győri Múzeum Évkönyve. Les annales du Musée de Győr (Hongrie). III. 1961. Rec. Kőhegyi Mihály.

- Ethn 74. 1963. 315—317. V. 1963. Szerkesztő Uzsoki András. Győri Múzeum 1963. 380 p. ill.
- Budapest Műemlékei II.* Bp. 1962. Rec. Entz Géza: Művt-Ért 11. 1962. 308—310., *Soproni Sándor*: ArchÉrt 90. 1963. 134—135. *Kalicz Nándor—Bóna István—Mócsy András*: Megjegyzések Budapest őskori, római kori és népvándorlás kori történetéhez (Budapest Műemlékei II. Nagy Tibor: Buda régészeti emlékei). AnTan 10. 1963. 78—88.
- Budapest Régiségei.* A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve XX. Szerkesztő Gerevich László. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 574 p. 517 ill. 2 mell.
- A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960—1961.* Szerkesztette Béres András. Debrecen 1962. 262 p. 28 t., ill. A debreceni Déri múzeum kiadványai 46.
- Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára.* Szerkesztette Györffy Lajos. Túrkeve 1961. Gyulai ny. 112 p. ill.
- Az Érem.* Közlemények az éremgyűjtés köréből. Közvetíti a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya. Szerkesztőbizottság: Huszár Lajos, Kupa Mihály, Pávó Elemér. 18. évf. 22 sz. Kupa Mihály: Az Érem 1—22 számának tartalomjegyzéke (1955—1962). 411—424. 19. évf. 1963. 23, 24, 25. sz. 1—72. 3 t. 1 ill.
- Folia Archaeologica.* A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Évkönyve. XIII. 1961. Rec. Castiglione László: ArchÉrt 90. 1963. 130—132., Nagy Emese: ibid. 132—133., XV. köt. 1963. Szerkesztő Fülep Ferenc. Szerkesztőbizottság: Barkóczi László, Huszár Lajos, Méri István, Mihalik Sándor. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó. 1963. 236 p. 23 t. 66 ill.
- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960—1962.* Szerkesztő Bálint Alajos. Szeged 1962. 274 p. ill.
- Műveltség és Hagyomány III.* 1961. Rec: Barabás Jenő: ActaEthn 12. 1963. 207—209.
- Múzeumi Füzetek.* Petőfi Múzeum Aszód. 1. szám. Szerkesztő Asztalos István. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1963. 38 p. 9 t.
- Múzeumi Közlemények.* A múzeumi terület tájékoztatója. Kiadja a Művelődési minisztérium Múzeumi főosztálya által megbízott Múzeumi kabinet. Szerkesztő bizottság: Gerelyes Ede, Korek József (felelős szerk.), Kovács István, Lakatos László, Major Gyula, Radocsay Dénes, Szolnoky Lajos, Vízny Ottó. 1962: 1 80 p., 2. 58 p., 1963: 1. 73 p., 2. 60 p., 3. 69 p. Bp. Múzeumok Rotaüzeme.
- Névtudományi vizsgálatok.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958. Bp. 1960. Rec. Györffy György: Sz 97. 1963. 706—707.
- A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve III. köt.* 1960. Szerkesztő Csallány Dezső. Nyíregyháza 1963. 249 p. 28 t. 63 ill.
- Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből.* Dissertationes archaeologicae ex Instituto archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. 3. 1961. Rec. Sakar V.: ARoz 15. 1963. 126—127., 4. 1962. Felelős kiadó Banner János. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1962. 89 p.
- Régészeti Tanulmányok I, II.* Bp. Akadémia 1962. Rec. Uzsoki András: Arrabona 5. 1963. 375—376.
- Seminarium quartum internationale archaeologicae slavicae.* Budapest 22—28. Octobris 1963. Fasc. 1—19. Bp. Akadémia 1963. I. Balassa I.: Die slawischen Beziehungen der ungarischen Bodenkultur. 2. Bartha A.: Zur Frage der ungarisch—slawischen Verbindungen im IX. und X. Jahrhundert. 3. Dienes I.: Einige gemeinsame Züge der frühfeudalen Kulturen Osteuropas. 4. Dowschenok I. V.: Charakteristik der gesellschaftlichen Organisation der Slawen in der Dnjeprgegend zur Zeit der Besiedlung des Balkans. 5. Grimm P.: Zur Teilnahme von Slawen am inneren Landesausbau der deutschen Königspfalz Tilleda. 6. Györffy Gy.: Die Erinnerung an das Grossmährische Reich in der mittelalterlichen Überlieferung Ungarns. 7. Hensel W.: Les méthodes de la recherche sur la culture matérielle des campagnes. 8. Jankuhn H.: Die slawische Westgrenze in Norddeutschland im frühen Mittelalter. 9. Kočka W.: Archäologisch-anthropologische Korrelationen zwischen Ungarn und Slawen im X—XII. Jahrhundert. 10. Korošec J.: Slawische frühmittelalterlichen Kulturreste im nordwestlichen Jugoslawien und östlichen Alpengebiet. 11. Kovačević J.: Aperçu historique et archéologique sur le rôle des villes de la Dalmatie méridionale dans l'expansion du christianisme parmi les serbes. 12. László Gy.: Les problèmes soulevés par le groupe à la ceinture ornée de griffon et de rinceaux de l'époque avar finissante. 13. Mijatev K.: Das Schloss der bulgarischen Zaren in Tarnovo. 14. Mitscha—Märheim H.: Archäologisches zur Slawenforschung in Österreich. 15. Nemeskéri J.: Methodologische Fragen der Anthropologie bei der Slawenforschung in Ungarn. 16. Cs. Sós Á.: Archäologische Beiträge zur Frage der Gestaltung der Zentrale des Pribina-Besitzes. 17. Stefan Gh.: Découvertes slaves en Dobrudja septentrionale. 18. Török Gy.: Ein Gräberfeld aus dem IX. Jahrhundert (Sopronkőhida). 19. Váczy P.: Das Erscheinen der Slawen in den Donauländern.
- Soproni Szemle.* Helytörténeti folyóirat. IX—XIV. évf. 1955—1960. Rec. Nagy Lajos: TanBpM 15. 1963. 725—729., XVII. évf. 1963. 1—4. sz. Szerkesztő Csatkai Endre. Sopron: Városi Tanács 1963. 384 p. ill.
- Studia Archaeologica.* Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae. Redigit L. Gerevich. Adiuvantibus I. Erdélyi, I. Bognár-Kutzián, M. Párducz, E. Patek, Á. Salamon. Tomus I. Párducz M.: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn, 1963. II. Kalicz N.: Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien. 1963.
- A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1961—1962.* Orosháza 1963. 279 p. ill.
- Szovjet Régészet 20. szám.* Felelős kiadó Fülep Ferenc. Szerkesztő Németh Endre. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1963. 167 p.
- Tanulmányok Budapest Múltjából XI—XIV.* Bp. 1956—1961. Rec. Surányi Bálint: Sz 97. 1963. 699—706., XV. Szerkesztették Gerevich László és Tarjánai Sándor. Segedszerkesztő Kubinyi András. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 792 p. 1 t. 23 ill. Rec. Népművelés 10. 1963: 44.
- Türkere vide: Emlékkönyv*
- Viehucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa.* Bp. 1961. Rec. Kretzenbacher Leopold: Süf 21. 1962. 441—443., Sándor István: MTAK I. 20. 1963. 392—393., Vajkai Aurél: Ethn 74. 1963. 129—134.

Általános munkák és összefoglaló ásatási jelentések — Generalia. Effossiones

- Alpatov M. V.:* A művészet története I. köt. Az őskor, ókor és a középkor művészete. Ford. Mándy Stefánia. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1963. 420 p. 336 t. 65 ill.
- Archäologische Forschungen im Jahre 1962.* Herausgegeben von Alice Sz. Burger. ArchÉrt 90. 1963. 295—312. 1 ill.
- Asztalos István:* Az aszódi Petőfi Múzeum ásatásai és leletmentései. Aszódi Múzfüz 1. 1963. 34—37.
- Bernal John D.:* Tudomány és történelem. Ford. Szalai Sándor, Salgó László, Félix Pál. Bp. Gondolat 1963. 847 p. II. A tudomány az ókor világában. 33—157., III. A tudomány a hit korában. 161—229.
- Borsod.* Szerk. H. Szabó Béla. Bevezette Tóth István. Miskolc: Borsodmegyei ny. 1962. 335 p. (261 t.)
- A Budapesti Történet Múzeum leletmentései és ásatásai az 1959. évben.* — Notbergungen und Plangrabungen des Historischen Museums von Budapest im Jahre 1959. BpR 20. 1963. 489—557, 558—560. 27 ill.
- Bükk.* Utikalauz. Szerkesztette Ötvös János. Bp. Sport 1962. 260 p. 1 t., ill.
- Sz. Burger Alice vide: Archäologische Forschungen et Az 1962. év régészeti kutatásai*
- Cennerné Wilhelm Gizella:* Magyarország történetének képeskönyve. Bp. 1962. Rec. Kampis Antal: MűvtÉrt 12. 1963. 198—200. 1 ill.
- Dabrowski K. — Wasowiczowna T. — Dabrowska I. — Hlynawka M.:* Szkice z dziejów Kalisza. Wrocław 1960.

- Rec. Alföldy Géza — Kubinyi András*: BpR 20. 1963. 573—574.
- Donini Ambrogio*: Korok, vallások, istenek. A kezdetleges kultusztól a kereszténység eredetéig. Bp. 1961. *Rec. Bellér Béla* Sz 96. 1962. 913—915.
- Eger*. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó. 1963. 142 p. (120 t.)
- K. Éry Kinga — Kralovánszky Alán — Nemeskéri János*: Történeti népségek rekonstrukciójának reprezentációja. — A representation reconstruction of historic populations. *AnthropKözl* 7. 1963. 41—89, 90.
- Az 1962 év régészeti kutatásai*. Szerk. Sz. Burger Alice. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1963. 93 p. Régészeti Füzetek 16.
- Gazdapusztai Gyula*: Археологические раскопки в районе змейской Северной Осетии. Труды Археологической Экспедиции 1953—1957 гг. Орджоникидзе 1961. Régészeti kutatások az északi oszét Zmejszkaja területén. *Rec. Arch Ért* 90. 1963. 321—322.
- Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. *Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*. Abaujvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 911 p.
- Györffy György*: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. — Население Венгрии от завоевания отечества до середины XIV. века. — The population of Hungary from the Conquest until the Middle of the 14th Century. Magyarország történeti demográfiája. 45—62, 414—416, 428—430.
- Györkössy Alajos*: Latin-magyar szótár. *Dictionarium latino—hungaricum*. 3. kiad. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 618 p.
- Hensel Witold*: Les méthodes archéologiques de la recherche sur la culture matérielle des campagnes. *Sem-Slav* 4 p.
- Holl Imre — Nováki Gyula — Sz. Póczy Klára*: Városfalmaradványok a soproni Fabricius-ház alatt. Bp. 1962. *Rec. Gerő László*: Művéd 6. 1962.
- Kampis Antal*: A képzőművészetek története. Előszót írta Végvári Lajos. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1963. 808 p. 32 t., ill. A Kultúra Világa. Harmadik kötet.
- Kiss Lajos*: Régi Rétköz. Bp. 1961. *Rec. Halmos István*: *Acta Ethn Hung* 12. 1963. 205—207.
- Kőhegyi Mihály*: Adatok Homokmégy település történetéhez. *Kurzgefasstes Inhalt. Művelődésügyünk*, Kecskemét 1. 1962. 43—51, 89.
- Kőszeg* vide: *Szövényi István*
- Kralovánszky Alán* vide: *K. Éry Kinga*
- La Baume Wolfgang*: Frühgeschichte der europäischen Kulturpflanzen. Giessen 1961. *Rec. Füves F. Miklós*: *ArchÉrt* 90. 1963. 150—151.
- Lips Julius*: A dolgok eredete. Bp. Gondolat 1963. 509 p. ill.
- Ludman Bertil*: Stammeskunde der Völker (Ethnogenie). Uppsala 1961. *Rec. Radomski R.* *Ethn* 74. 1963. 317—318.
- Magyarország történeti demográfiája*. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. — Население Венгрии от завоевания отечества до 1949 года. Резюме. — The population of Hungary from the Conquest until 1949. Summary. Szerkesztette Kovacsics József. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1963. 442 p. 12 t.
- Makkai László*: A technika történeti fejlődésének törvényszerűségeiről. — О закономерностях исторического развития техники. *TechtörtSzle* 1962: 1/2. 9—32, 33—34. 17 ill.
- Mendöl Tibor*: Általános településföldrajz. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 568 p. 253 ill.
- Nemeskéri János* vide: *K. Éry Kinga*
- Paulson Ivar — Hültkranz Ake — Jettmar Karl*: Die Religionen Nordeurasiens und der amerikanischen Arktis. Stuttgart 1962. *Rec. Radomski R.* *Ethn* 74. 1963. 318—320.
- Rados Jenő*: Magyar építészettörténet. Bp. 1962. *Rec. Vámos Ferenc*: *MűvtÉrt* 11. 1962. 211—214.
- Román József*: Mítoszok könyve. Bp. Gondolat 1963. 696 p. ill.
- Scheiber Sándor*: Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig. Bp. 1960. *Rec. Ferenczy Endre*: Sz 96. 1962. 915—916., *Richtmann Mózes*: *AnTan* 9. 1962. 136—139.
- Sinor Denis*: History of Hungary. London 1959. *Rec. Mladenovic M.* *SüF* 21. 1962. 451—452.
- Szildgyi János*: Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. Konstanz 1958. *Rec. BpR* 20. 1963. 571—572.
- Szövényi István*: Kőszeg. Szombathely: Vas megyei Tanács 1962. 99 p. 58 ill.
- Szviezsényi Zoltán*: Budapest a kétezer éves fürdőváros. Bp. Minerva 1963. 72 p. 52 t.
- Világtörténet I. kötet* (Őskor—Ókori Kelet) Bp. 1962. *Rec. Ferenczy Endre*: Sz 97. 1963. 1113—1117., *III. köt.* A feudalizmus kora (IV—XV. század). Szerkesztették N. A. Szidorova (felelős szerkesztő) N. J. Konrad, I. P. Petrovskij, L. V. Cserepnin. Ford. Perényi József. Bp. Kossuth Kiadó 1963. 927 p. 32 t.
- Walter Ilona*: Zala megye régészeti emlékei. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1963. 12 p. 11 ill.

Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeológia — Historia archaeologiae. Catalogi museum

- Arnau Frank*: Művészethamisítók, hamisítók művészete. Háromezer év a hamisított műalkotások történetéből. Ford. D. Szemző Piroska. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1963. 272 p. 48 t.
- Artner Tivadár*: A múzeumi kiadványokról. Népszabadság 21: 255. 1963. okt. 31. 3.
- Baki Győző*: A Nemzeti Múzeum restaurátori osztályának eredményei a műtárgyvédelem terén. *MúzKözl* 1962: 1. 27—29.
- Baktay Ervin 1890—1963. Nekrológ. Felvinczi Takács Zoltán*: Emlékezés Baktay Ervinre. *MúzKözl* 1963:2. 56—57
- Balassa Iván*: A magyar múzeumok történetének kutatása. *MúzKözl* 1963: 2. 5—10.
- Banner János* vide: *Pósta Béla*
- Banner János — Jakabffy Imre*: A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1954—1959. Bp. 1961. *Rec. Reincke Gerhard*: *Germania* 41. 1963. 177—179., *Saria Baldiun*: *SüF* 21. 1962. 453.
- Barabits Lajos*: Múzeumok kézikönyve. *Handbuch der Museen und wissenschaftlichen Sammlungen in der DDR*. Halle/Saale 1963. *Rec. MúzKözl* 1963: 2. 55.
- Barkóczi László*: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1962. évben. *ArchÉrt* 90. 1963. 294.
- Benda Kálmán*: Takáts Sándor 1860—1932. *ÉlTud* 18. 1963. 771—774. 1 ill.
- Benedicty Róbert*: Новые работы по истории Византии опубликованны в Венгрии в 1955—1960 гг. *VizTrem* 22. 1963. 124—126.
- Béni Miklósné*: Az 1962. évi múzeumi hónap értékelése és az 1963. évi múzeum hónap feladatai. *MúzKözl* 1963:1. 18—28.
- Béni Miklósné*: Múzeumi események, múzeumi tervek. *Népművelés* 10. 1963: 5. 5—6. 5 ill.
- Béres András*: Jelentés a Déri Múzeum 1960. és 1961. évi munkájáról. — Rapport sur l'activité du Musée Déri de Debrecen en 1960 et en 1961. — Доклад музея «Дери» о работе проведенном в 1960 и 1961 гг. *DebME* 1960—1961. 3—19, 20—21, 22—24.
- Boreczky László*: Tér — szín — forma — anyag az új olasz múzeumokban. *Művészet* 4. 1963. 16—21. 6 ill.
- Sz. Burger Alice*: Új építkezések és a régészeti feladatok. *MúzKözl* 1962:2. 50—52.
- Castiglione László*: A magyar régészettudomány időszerű elméleti és módszertani problémái. *MTAK II.* 13. 1963. 375—387.
- Csatkai Endre*: Apróságok a magyar muzeológia múltjából. *MúzKözl* 1962:1. 64—66.
- Csemegi József 1909—1963. Nekrológ. Entz Géza*: *MűvtÉrt* 12. 1963. 228—229., *Horler Miklós*: *Művéd* 7. 1963. 178.

- Csillag Gyula*: Ásatási kerámia-anyag ragasztása. Múzközl 1962: 1. 35–37. 1 ill.
- Dankó Imre*: Jelentés a gyulai Erkel Ferenc Múzeum 1962. évi munkájáról. — Bericht über die Arbeit des Gyulaer Erkel Ferenc Museums im Jahre 1962. Gyula. 48 p. (11–12.)
- Dankó Imre*: A Múzeumbaráti Kör munkája a gyulai Erkel Ferenc Múzeumban. Múzközl. 1962:1 47–49.
- Dankó Imre*: A múzeumi helytörténeti anyag meghatározása és kezelése. Múzközl. 1962:1. 10–20.
- Dankó Imre*: A vidéki múzeumok szerepe és feladata a Túrkevei Múzeum tíz évének tükrében. — Rolle und Aufgabe der Provinzialmuseen im Spiegel des zehnjährigen Bestandes des Museums in Túrkeve. Túrkevei Emlékkönyv 1961. 15–24, 107–108.
- Éri István*: Múzeumaink szerepe és tevékenysége népművelési célkitűzéseink megvalósításában. Múzközl 1963:1. 35–46.
- Éri István* — *Vajkay Aurél*: Veszprém megye múzeumai. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1963. 32 p. 36 ill.
- Fejős Imre*: A múzeumlátogatás művészete. Múzközl 1962:1. 50–51.
- Felvinczi Takács Zoltán* vide: *Baktay Ervin*
- Fodor Mihály*: A Szolnok megyei múzeumok tanácsai kezelésbe vétele. Múzközl 1962:2. 32–34.
- Fülep Ferenc*: Beszámoló az ICOM hollandiai VI. konferenciájáról. Múzközl. 1962:2. 35–36.
- Fülep Ferenc*: A magyar régészet feladatai az MSZMP VIII. kongresszusa után. Múzközl 1963:1. 10–18.
- Fülep Ferenc*: Musées d'histoire. — History museums. — Museos de historia. Resumen. — Работа исторических музеев. Резюме. Museum 15. 1962. 201–203, 204–206, XXXIII, XXXVIII. 8 ill.
- Gábori Miklós*: A mongol főváros múzeumai. — Les musées de la capitale mongole. BpR 20. 1963. 563–566, 567–568. 2 ill.
- B. Gönczi Éva* — *Szabó Erzsébet*: Az 1961. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. MűvtÉrt 11. 1962. 325–356., Az 1962. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. MűvtÉrt 12. 1963. 247–279.
- Hahn István*: Nemzetközi ókortudományi találkozó 1962-ben. MTud 70. Uf. 8. 1963. 283–285.
- Harmatta János*: Az Ókortudományi Társaság 1961. és 1962. évi közgyűlése. AnTan 9. 1963. 255–260.
- Helytörténeti ankét* az ELTE Bölcsészkarán. Sz 97. 1963. 456–458.
- Kanozsay Margit*: Peretsényi Nagy László régészeti dolgozataiból. RégDolg 4. 1962. 71–84. 2 t.
- Katona Imre*: A múzeumi népművelés néhány kérdése. Szeged 1963. 24 p. Csongrád megyei múzeumok füzetei 1.
- Katona Imre*: A múzeumi tudományos tanácsok működése és feladatai. Múzközl 1963: 2. 1–5.
- Katona Imre*: Múzeumok szerepe a népművelésben. Múzközl 1962:1. 38–42.
- Kiss Ákos*: A műemlékvédelem néhány kérdéséről. Múzközl 1963:3. 35–38.
- Komáromy József*: Borsodi múzeumok. Népművelés 10. 1963:1. 14–15. 6 ill.
- Komáromy József*: Az országos múzeumi hónap Miskolcon és Borsodban. BorsSzle 6. 1962: 6. 88–94. 10 ill.
- Körök József*: Beszámoló a VI. nemzetközi őskori és koratörténeti kongresszusról. ArchÉrt 90. 1963. 290–291.
- Körök József*: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum munkájáról az 1962. évben. FA 15. 1963. 225–236. 2 ill.
- Körök József*: A magyar régészek feladatai az MSZMP VIII. kongresszusa után előadás vitája a Magyar Nemzeti Múzeumban. Múzközl 1963:1 69–70.
- Körök József*: Musées de province. — Provincial museums. — Museos de provincia. Resumen. — Венгерские местные музеи. Резюме. Museum 15. 1962. 243–244, 245–246, XXXVI, XLI. 9 ill.
- Körök József*: A múzeumi munka néhány etikai kérdése. Múzközl 1963:2. 10–15.
- Körök József*: A soproni múzeum új állandó kiállításai a Fabricius házban. Múzközl 1963: 2. 46–50.
- Lakatos László*: L'organisation et le développement des musées en Hongrie. — The organisation and development of museums in Hungary. — La organización y el desarrollo de los museos en Hungría. Resumen. — Организация и развитие венгерских музеев. Резюме. Museum 15. 1962. 198–199, 199–200, XXXIII, XXXVIII.
- Leszli Andor* (1880–1963). Nekrológ. BorsSzle 7. 1963. 106–110.
- A magyar múzeumok munkája* 1962-ben és szemelvények 1963 évi terveiből. Múzközl 1963:1. 2–10.
- A Magyarországon megjelent történeti munkák* (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1961. július 1.–1962. december 31.). Sz 96. 1962. 943–962., 97. 1963. 475–500, 925–948.
- Makkay János*: A régészet új vizsgálati módszerei és hazai alkalmazási lehetőségei. Múzközl 1963: 2. 15–24.
- Malm A. V.* Agyagtárgyak gyártása. SzovRég 20. 1963. 140–166.
- Mommsen Theodor*: Briefwechsel mit Otto Jahn 1842–1868. Hg. von Lothar Wickert. Frankfurt a. M. 1962. Rec. Borsák István: AnTan 10. 1963. 109–110.
- Musées de Hongrie*. Hungarian museums. Museum 15. 1962. 197–246. 58 ill.
- Nagy László*: Topográfiai kartoték a Budapesti Történeti Múzeumban. BpR 20. 1963. 561.
- Nagy Tibor*: Az 1962. évi IV. bécsi nemzetközi görög–latin epigráfiai kongresszus. ArchÉrt 90. 1963. 291–292.
- Németh Endre*: Magyar régészeti irodalom. Bibliographia archaeologica hungarica. 1962. ArchÉrt 90. 1963. 153–167.
- Németh Endre*: Tízéves a Régészeti Könyvtár. — Les dix années de la Bibliothèque archéologique. FA 15. 1963. 215–222, 222–223.
- Oertwig Siegfried*: Elsüllyedt városok. Kirándulás a régészet birodalmába. Ford. Borsák István. Bp. Gondolat Kiadó 1963. 166 p.
- Országos múzeumi hónap*. 1963. október. Program. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1963. 107 p.
- Papp László*: A muzeológus képzésről. Múzközl 1963:3. 49–53.
- Parr A. E.*: A múzeumok hivatása. Múzközl 1962: 2. 37–44.
- Peretsényi Nagy László* vide: *Kanozsay Margit*
- Pósta Béla* születésének ünnepe 1862–1962. Az előszót, életművének méltatását, naplószerű feljegyzésének bevezetését és a kéziratot sajtó alá rendezte Banner János. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1962. 152 p. 1 t. Életrajzok. Múzeumtörténeti sorozat 1. A Múzeumi Közlemények melléklete. *Banner János*: Dr. Pósta Béla (1862. aug. 22–1919. ápr. 16.) 1–42. *Pósta Béla* oroszországi tanulmányútján készült naplószerű feljegyzései (1897. szept. 1. – 1898. aug. 31.) 43–148. Rec. *Banner János*: Hommage à Béla Pósta. ARoz 14. 1962. 856–858.
- Régészeti államvizsga dolgozatok*. — Archäologische Staatsprüfungsarbeiten. RégDolg 4. 1962. 85.
- Régészeti díjnyertes pályamunkák*. — Archäologische prämierte Preisschriften. RégDolg 4. 1962. 86.
- Répertoire des ouvrages d'histoire publiés en Hongrie* dans le premier semestre de 1961. ActaHistHung 9. 1963. 299–331.
- Saskó Kázmér*: Fémpezetek tisztítása és konzerválása. Az Érem 19. 1963: 23. 17–18.
- Schlager Károlyné*: Szerves fémbevonat. Múzközl 1962:1. 33–34.
- Schliemann Heinrich*: Életem, kalandjaim. Önvallomások. Köre adta és magyarázó szöveggel ellátta Alexander Stoll. A bevezetőt írta Georg Karo. Ford. Mátrai Tamás Bp. Gondolat 1963. 347 p. 36 t.
- Soós Gyula*: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1962. évi vándorgyűlése Győrött. Arrabona 5. 1963. 357–361. 2 ill.
- A soproni Liszt Ferenc Múzeum* működése 1962-ben. SSz 17. 1963. 182–184. 2 ill.
- Szalontai Balázs*: A nyírbátori Báthori István Múzeum rövid története. Múzközl 1962:1. 66–70.
- Szémán István*: A textíliák megővzésének módszerei és problémái. Múzközl 1963:1. 56–61.
- Szentlélek Tihamér*: A győri Xántus János múzeum új kiállításai. Múzközl 1962:2 9–14.

- Szigeti István*: Az érmek tartásának (állapotának) osztályozására szolgáló rendszer. Az Érem 19. 1963. 23. 15—17.
- Takács Vilmos*: Ásatásokból előkerült nedves faanyagok konzerválásának lehetősége. Múzközl 1962:1. 30—32.
- Takács Vilmos*: Múzeumi gyapjútextíliák tartós védelme. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1962. 9 p. Központi muzeológiai technológiai csoport kiadványai. Restaurálás, konzerválás, állagvédelem I.
- Takáts Gyula*: A Rippl Rónai Múzeum állandó kiállításainak vezetője. Mit einer deutschen Zusammenfassung. Kaposvár: Somogy megyei nyomda 1963. 8 p. Somogyi Múzeum füzetei.
- Takáts Sándor* vide: *Benda Kálmán*
- Temesvári Ferenc*: Fejedelmi és főúri diszfégyverek. Kiállítási vezető. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1963. 30 p. 17 ill.
- Tésik József*: A múzeumi textíliák gondozásáról. Múzközl 1963:2. 40—43.
- B. Thomas Edit*: Külföldi régészeti hírek. ArchÉrt 90. 1963. 294—295.
- Tihany*. Vezető a múzeum kiállításához. Führer durch das Museum von Tihany. Bp. 1963. 33. p. 20 ill.
- Tóth Tibor*: Tanulmányút a Szovjetunióban. Beszámoló. Anthropol 7. 1963. 91—93.
- Türkeve* vide: *Emlékkönyv*
- A türkevei múzeum története*. — Die Geschichte des Museums in Türkei. Türkiyei emlékkönyv 7—13. 107. 1 ill.
- Ungarisches Nationalmuseum*. Führer durch die Ausstellung „Die Geschichte der Völker Ungarns bis Ende des 9. Jahrhunderts“. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1963. 115 p. 42 ill.
- Uzsoki András*: Jelentés a győri Xántus János múzeum 1962. évi működéséről. Arrabona 5. 1963. 363—374. 10 ill.
- Uzsoki András*: A szombathelyi Savaria múzeum állandó kiállítása. Múzközl 1963:1. 52—56.
- Vattai Erzsébet*: Fejedelmi kincsek. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1963. 14 p. 6 t., Die fürstlichen Schätze des Ungarischen Nationalmuseums. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1963. 14 p. 6 t.
- Vezető a Janus Pannonius múzeum régészeti kiállításához*. Pécs: Múzeum 1962. 28 p. 15 ill. A Janus Pannonius Múzeum füzetek 3.
- Zsáddnyi Guidó*: A Hermann Ottó múzeum régészeti adattára. Múzközl 1962: 1. 21—23. 2 ill.
- Őskor — Praehistorica**
- Bándi Gábor*: Középső bronzkori lószerszám-szíjelosztó csontlemezek kérdése a Kárpát-medencében. — Die Frage der Riementeller des mittelbronzezeitlichen Pferdegeschirres im Karpatenbecken. Auszug. ArchÉrt 90. 1963. 46—58, 58—60. 17 ill.
- Banner János*: Bevezető felszólalás Kalicz Nándor kandidátusi vitáján. RégDolg 4. 1962. 24—30.
- Barátos József*: Megnyílt a „Barlangtani múzeum” Budapest. Karszt és Barlang 1961. 35—38. 4 ill.
- Bóna István*: Opponensi vélemény Kalicz Nándor: Északkelet Magyarország korabronzkora és kapcsolatai c. kandidátusi értekezéséről. RégDolg 4. 1962. 31—46.
- Bóna István* vide: *Müller—Karpe Hermann*
- Braidwood R. J. — Howe B.*: Prehistoric investigations in Iraqi Kurdistan. Studies in Ancient Oriental civilization 31. Chicago 1960. Rec. Makkay János: ArchÉrt 90. 1963. 143—144.
- Childe Vere Gordon*: A civilizáció bölcsője és Az európai társadalom őstörténete. Bp. 1959, 1962. Rec. *Hatos Géza*: Sz 97. 1963. 446—448.
- Filip Jan* vide: *Kalicz Nándor*
- Gábori Miklós*: Beiträge zur Steinzeit der Mongolei. MAG 92. 1962. 136—148.
- Gábori Miklós*: Der heutige Stand der Paläolithforschung in Ungarn. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte, 2. Wien 1960. 19., Rec. *Szekeres László*: Rad-NoviSad 10. 1961. 231—232.
- Grigorjev G. P.*: A Szeleta kultúra és a Kosztenki-sztrelie kultúra. SzovRég 20. 1963. 1—16.
- Guyonvarc'h Christian J.*: Arrabona, Arabo-, Aravisci. Megjegyzések egy magyarországi kelta helységnévhez — Notes sur un toponyme celtique de Hongrie. Arrabona 5. 1963. 91—96, 96—100.
- Haberland Eike*: Grabsteine der Arussi und ihre Beziehung zur megalithischen Denkmälern und Totenmalen anderer äthiopischer Völker. ActaEthnHung 12. 1963. 99—138. 20 t
- Hegedüs Zoltán* vide: *Mozsolics Amália*
- Jajczay János*: A világ legrégibb szőnyege (Paziriki kurgán) Éltud 18. 1963. 1364—1366. 4 ill.
- Kalicz Nándor*: Anatóliában 9000 éves a földművelés. I—II. Éltud 18. 1963. 1168—1172, 1231—1236. 20 ill.
- Kalicz Nándor*: Északkelet-Magyarország korabronzkora és kapcsolatai. Az i. e. 2. évezred első felének vázlatos története. RégDolg 4. 1962. 1—23.
- Kalicz Nándor*: Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 103 p. Studia Archaeologica 2. Rec. *Filip Ján*: Aroz 15. 1963. 666—667.
- Kalicz Nándor*: Régészeti kutatások Aszódon és környékén. AszódMúzfüz 1. 1963. 3—14. 9 ill.
- Kalicz Nándor* vide: *Banner János, Bóna István*
- Kemeneczei Tibor*: Adatok Észak-Magyarország későbronzkori történetéhez. — Данные к истории поздней бронзовой эпохи в Северной Венгрии. — Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in Nordungarn. ArchÉrt 90. 1963. 169—186, 186, 187—188. 4 t.
- Klejn L. Sz.*: Bronzkori agyag kerékmodellek a Fekete-tenger északi partvidékéről. — Bronze Age earthen wheel models from the Northern Shore of the Black Sea. Summary. ArchÉrt 90. 1963. 61—62, 63. 1 ill.
- Körök József — Patay Pál*: A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. Bp. 1958. Rec. *Zaki Andrzej*: Acta-ArchCarp 3. 1961. 254—255.
- Köszegi Frigyes*: Adatok a főváros korai vaskori történetéhez (Ha A—B). — Beiträge zur früheisenzeitlichen Geschichte der Hauptstadt (Hallstatt A—B). BpR 20. 1963. 11—19, 20—22.
- B. Kutzán Ida*: The Copper Age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. Appendix: *Sangmeister Edward*: The Copper Age cemetery. Results of spectroanalytical investigation. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 595 p. 139 t. 146 ill. 5 carts. Archaeologia Hungarica 42.
- B. Kutzán Ida*: A magyarországi rézkor kronológiája. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. Akadémia 1963. 12 p.
- Láng János*: A „totemizmus” alapjai és kialakulása. (A vadászterületek használatának szabályozása Ausztrália őslakosságánál). — Основы и сложение тотемизма. Резюме. — Bases and development of totemism. Summary Ethn 74. 1963. 374.—400, 400, 400—401.
- Leakey Lewis Seymour Bassett*: Az emberiség 1 750 000 év előtti múltjából. Tudomány és emberiség. Bp. 1963. 85—94. 10 ill.
- Libby Willard Frank*: A radioaktív szén mint atomóra. Tudomány és emberiség. Bp. 1963. 190—200. 12 ill.
- Makkay János*: Adatok a péceli (badeni) kultúra népe vallásos elképzeléseihez. — Данные к религиозным представлениям населения пещельской (баденской) культуры. Резюме. — Data to the religions beliefs of the Pécel (Baden) Culture. Summary. ArchÉrt 90. 1963. 3—15, 15, 15—16. 4 ill.
- Makkay János*: Különös régészeti leletek a Jóna András Múzeumban. — Strange prehistoric finds in the Jóna András Museum. NyírME 3. 1960. 7—22, 23—26. 8 t.
- Makkay János*: Die Religion der Péceler (Badener) Kultur. RégDolg 4. 1962. 65—67.
- Makkay János* vide: *Braidwood R. J., Milojević V.*
- Malán Mihály*: Az ősembertan mai eredményei és Darwin, „Az ember származása” könyve. Darwin Charles: Az ember származása. Bp. 1961. 5—46.
- Milojević Vladimir*: Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953—1958). Mainz 1959., Bonn 1960. Rec. *Makkay János*: AnTan 10. 1963. 89—91.
- Morgan Lewis Henry* vide: *Resek O.*
- Mozsolics Amália — Hegedüs Zoltán*: Két nagyállói depotlet és a telekoldali bronzlelet vizsgálat. — Zwei

- Depotfunde von Nagykálló (Kom. Szabolcs-Szatmár) und die spektrographische Untersuchung einiger Bronzen von Telekoldal. ArchÉrt 90. 1963. 252—262, 262. 8 ill.
- Müller—Karpe Hermann: Die spätneolithische Siedlung von Polling. Kallmünz 1961. *Rec. Bóna István*: ArchÉrt 90. 1963. 315—316.
- A neandervölgyi ember gyász-szertartásai. Kutatások a francia Régordou barlangban. Éltud 18. 1963. 1566.
- Pais István: A család ősi fejlődésének nyomai az Öszövet-ségben. Világosság 4. 1963. 209—215. 3 ill.
- Patay Pál: Adatok egy késő vaskori fazekasműhely termékeinek elterjedéséhez. — Données relatives à la diffusion des produits d'un atelier de poterie de l'âge du fer tardif. Résumé. ArchÉrt 90. 1963. 64—67, 67—68. 4 ill.
- Patay Pál vide: Korek József
- Patek Eerzsébet: Az urnasíros kultúra a Dunántúlon. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. Akadémia 1963. 9 p.
- Paulson Ivar: Schutzgeister und Gottheiten des Wildes (der Jagdtiere und Fische) in Nordeurasien. Eine religionsethnographische und religionsphänomenologische Untersuchung jägerischer Glaubensvorstellungen. Stockholm—Uppsala 1961. *Rec. Voigt Vilmos*: Ethn 74. 1963. 518—520.
- Resek C.: Lewis Henry Morgan, American scholar. Chicago 1960. *Rec. Bodrogi Tibor*: ActaEthnHung 12. 1963. 449—450., Ethn 74. 1963. 304—305.
- Rust A. — Steffens G.: Die Artefakte der Altonaer Stufe von Wittenbergen. Neumünster 1962. *Rec. Vértés László*: ArchÉrt 90. 1963. 313—314.
- Salamon Ágnes: La Tène-kori leletek Arkáról. — Trouvailles de la La Tène mises à jour à Arka. FA 15. 1963. 13—18, 18—19. 4 ill.
- Sangmesiter Edward vide: B. Kutzán Ida
- Schreiber Rózsa: Korabronzkori lakógödör Budafokon. — Жилая яма раннего бронзового века в Будапеште. BpR 20. 1963. 223—238, 239—240. 12 ill.
- Szabó Miklós: A Badacsony-lábdí kettősfej kérdéséhez. — Zur Frage des Doppelkopfes von Badacsony-Lábdí. Auszug. ArchÉrt 90. 1963. 69—73, 73—74. 5 ill.
- Szegedy Emil: A bronzkor sarlója. Bp. Révai ny. 1963. 8 p. 9 ill. Kohászati történeti bizottság közleményei 25.
- Szmirnov K. F.: Régészeti adatok a volgavideki steppék ősi lovasnépeiről. SzovRég 20. 193. 17—51.
- Thoma Andor: Le développement évolutif de l'homo sapiens. — A homo sapiens kibontakozása. Anthropol Hung. 5. 1—112, 113—189.
- Tóth Tibor: A palaeolithikum korai szakasza a Szovjetunióban. — Early phases of the Palaeolithic period in the Soviet Union. AnthropolKöz 6. 1962. 143—148., 7. 1963. 100.
- Trogmayer Otto: Az Alföld őstörténetének főbb kérdései. (Vitaülés Szegeden 1963. jún. 6—7.) Múzköz 1963:2. 28—30.
- M. Tulok Magda: Der Altar von Kökénydomb und der ihm angeschlossene Kreis. RégDolg 4. 1962. 68—69.
- Uzsoki András: Bronzkori temető Mosonszentmiklós-Jánosházpusztán. — Bronzezeitliches Gräberfeld in Mosonszentmiklós-Jánosházpuszta. Arrabona 5. 1963. 5—85, 85—89. 21 t. 1 mell.
- Vértés László: Altsteinzeitfunde aus der Csákvárer Höhle. MAG 92. 1962. 278—284.
- Vértés László: Einige Angaben des ungarischen Szeletiens. ArhVestn 13/14. 1962—63. 167—196. 2 t.
- Vértés László: Retoucheure im ungarischen Jungpaläolithikum. FA 15. 1963. 7—12. 4 t. 2 ill.
- Klasszikus és keleti régészet — Archaeologia classica et orientalis**
- Aggagtáblák üzenete. Ford. Rákos Sándor. Az utószót írta Hahn István. Bp. Magyar Helikon 1963. 214 p. ill.
- Akurgal E.: Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander. Berlin 1961. *Rec. Szilágyi János György*: ArchÉrt 90. 1963. 144—145.
- Alföldy Géza: Tiberius történelmi értékeléséhez. E. Kornemann: Tiberius. Stuttgart 1960. *Rec. AnTan* 10. 1963. 73—75.
- Borzsák István: Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur. I. Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen. Überlieferungsgeschichte der antiken Literatur von H. Hunger, O. Stegmüller etc. Zürich 1961. *Rec. AnTan* 9. 1963. 252—254.
- Borzsák István: Megjegyzések E. Kornemann Tiberius-élettrajzához. AnTan 10. 1963. 75—77.
- Borzsák István vide: Livius, Mommsen Theodor, Richter W. Bommier F.: Vasenlisten zur griechischen Heldensage. 2. Aufl. Marburg/Lahn 1960. *Rec. Szilágyi János György*: AnTan 9. 1963. 246.
- Castiglione László: Ásatások a Nílus partján. B. B. Piotrovskij ásatása Dakke-nál. Éltud 18. 1963. 1405. 2 ill.
- Castiglione László: A görög-egyiptomi szinkretizmus kérdéséhez. D. Müller: Aegypten und die griechischen Isis-Aretalogien. Berlin 1961. *Rec. AnTan* 10. 1963. 70—73.
- Castiglione László: Quelques tetes de terre cuite hellénistique. — Néhány hellénisztikus terrakotta fej. BullBA 22. 1963. 9—23, 131—138. 11 ill.
- Castiglione László: Tömegszórakozás a régi Rómában. Éltud 18. 1963. 494—498. 8 ill.
- Cato: M. Porci Catonis de agri cultura. Ed. A. Mazzarino. Leipzig 1962. *Rec. Szádeczky—Kardoss Samu*: AnTan 10. 1963. 97—98.
- Chadwick J.: The decipherment of Linear B. Harmondsworth 1961. *Rec. Szilágyi János György*: AnTan 9. 1963. 242—243.
- Dávid Antal: Encore une tablette de Ur III. — Még egy ékiratos tábla Ur III.-ból. BullBA 23. 1963. 3—5, 111—112. 2 ill.
- Diesner H.—J.: Orosius und Augustinus. ActaAnthHung 11. 1963. 89—102.
- Dionisi F.: La scoperta topografica di Alba Longa. Quaderni dell'Alma Roma. Vol. 3. Roma 1961. *Rec. Szentlélek Tihamér*: ArchÉrt 90. 1963. 145—146.
- Diósi György: Zur Frage des Patrociniums im römischen Aegypten. JJurPap 14. 1962. 57—72.
- Dobrovits Aladár: A dialektika és a valláskritika csírái az ókori Egyiptomban. Világosság 4. 1963. 350—354.
- Dutka Mária: Egy talányos nép három ezer éves királyi kincsei. Az iráni Marlik-ban végzett ásatások. Éltud 18. 1963. 1373—1374. 5 ill.
- Egyiptom műemlékei és az asszuáni gát. TtK 7 (94). 1963. 116—118. 9 ill.
- Ferenczy Endre vide: Scheiber Sándor (Pars generalia)
- Frova Antonio: L'arte di Roma e del mondo romano. Torino 1961. *Rec. Kádár Zoltán*: ArchÉrt 90. 1963. 148—149.
- Hahn István: Herodes provincialis szolgálata. AnTan 9. 1963. 219—227. 1 ill.
- Havas László: A Catilina-mozgalom társadalmi bázisának és programjának kérdéséhez. — Au propos du programme et de la base sociale du mouvement de Catiline. — Zur Frage des Programmes und der gesellschaftlichen Basis der Catilina Bewegung. ActaHistDebrecen 2. 1963. 15—32, 32, 33—34.
- Hekler Antal: Bildnisse berühmter Griechen. Berlin 1962. *Rec. Oroszlán Zoltán*: ArchÉrt 90. 1963. 316., Picard Charles: RA 1963:2. 97—81.
- Horváth Mariann vide: Wollemann Márta
- Iversen E. vide: Kákósy László
- Kádár Zoltán: Hellenisztikus római oltár a Déri-gyűjteményből. — Un autel hellénistico-romain au Musée Déri. DebME 1960—61. 25—28, 28. 1 ill.
- Kádár Zoltán: A legkorábbi klasszikus képes gyógyszerkönyv. TtK 7(94). 1963. 467—469. 4 ill.
- Kádár Zoltán: A mingorai (Pakisztán) olasz ásatások eredményeiről. ArchÉrt 90. 1963. 126—127.
- Kádár Zoltán vide: Frova Antonio
- Kákósy László: Hogyan lett „isten” Nagy Sándor Egyiptomban? Éltud 18. 1963. 208—211. 7 ill.
- Kákósy László: Az egyiptomi kultúra továbbélésének és hatásának problémája. E. Iversen: The myth of Egypt and its hieroglyphs in European tradition.

- Copenhagen 1961. *Rec. AnTan* 9. 1963. 237–241.
- Kákósy László: „Kyprianos” Egyiptomban. *AnTan* 10. 1963. 39–44. 3 ill.
- Kákósy László: Schöpfung und Weltuntergang in der ägyptischen Religion. *ActaAntHung* 11. 1963. 17–30.
- Kákósy László vide: *Vandier J.*
- Karuzos Chr.: Aistodikos. Zur Geschichte der spätarchaisch-attischen Plastik und der Grabstatue. Stuttgart 1961. *Rec. Szilágyi János György: AnTan* 10. 1963. 95–97.
- Kazis I. J. The Book of the Gestes of Alexander of Macedon. Cambridge (USA) 1962. *Rec. Schreiber Sándor: AnTan* 10. 1963.
- Keresztényi József: Die Olympische Spiele in Daphne. Autoreferat. *BiClOr* 8. 1963. 197–198.
- Klengel H. Zur Sklaverei in Alalah. *ActaAntHung* 11. 1963. 1–15.
- Komoróczy Géza: Istenek születése — vagy a világ keletkezése az elő-ázsiai mítoszokban. *Világosság* 4. 1963. 659–664. 4 ill.
- Kornemann Ernst vide: *Alföldy Géza, Borzsák István Lakner István vide: Levárdy Ferenc*
- Lázár Jenő: Dilmun és Maken problémája az újabb régészeti kutatások megvilágításában. *AnTan* 10. 1963. 112–115.
- Levárdy Ferenc—Lakner István: Műemlékmentés Egyiptomban. I–II; *Művészet* 4. 1963:5. 3–5., 7. 3–7. 12 ill.
- Livius Titus: A római nép története a város alapításától. (1–4. könyv). Fordította Kis Ferencné, az utószót írta Borzsák István, a jegyzeteket készítette Ritoók Zsigmond. Bp. Európa Kiadó 1963. 420 p. 1 ill.
- Luria S.: Kureten, Molpen, Aisymneten. *ActaAnt Hung* 11. 1963. 31–36.
- Marcadé Jean: Eros kalos. Genève 1962. *Rec. Solymár István: Művészet* 4. 1963:10. 46. 1 ill.
- Marót Károly: Die Anfänge der griechischen Literatur. Vorfragen. Bp. 1960. *Rec. Ritoók Zsigmond: (in English) ActaAntHung* 11. 1963. 155–158.
- Maróti Egon: A kalózok szerepe a mithridatési háborúk idején. — Роль пиратов во время митридатских войн. — Die Rolle der Seeräuber in der Zeit der Mithridatischen Kriege. *ActaHistDebrecen* 2. 1963. 3–13, 13–14, 14.
- Maróti Egon: ‘Ο κοινός πόλεμος. *AnTan* 9. 1963. 214–218., *Klio* 40. 1962. 124–127. (Deutsch)
- Marsh F. B.: Founding of the Roman Empire. 2. ed. Cambridge 1959. *Rec. Alföldy Géza: AnTan* 10. 1963. 98–99.
- Marsh F. B. The reign of Tiberius. Cambridge 1959. *Rec. Alföldy Géza: AnTan* 10. 1963. 77–78.
- Móra Mihály: Die historische und juristische Betrachtungsweise im römischen Recht. *ActaAntHung* 11. 1963. 103–120.
- Móra Mihály: A római jog újabb kutatási irányáról. *AnTan* 9. 1963. 202–213.
- Moreau J. Die Christenverfolgung im römischen Reich. Berlin 1961. *Rec. Alföldy Géza: AnTan* 10. 1963. 104–106.
- Müller D. vide: *Castiglione László*
- Oroszlán Zoltán: Egyiptom művészete. A Berlini Állami Múzeumok Egyiptomi Osztályának vendégiállítására a Szépművészeti Múzeumban. *Művészet* 4. 1963.11. 32–34. 2 ill.
- Oroszlán Zoltán vide: *Hekler Antal, Szilágyi János György A paraszt panasza. Óegyiptomi novellák. Ford. Dobrovits Aladár és Kákósy László. Bp. Magyar Helikon 1963. 161 p.*
- Paul Eberhard: Antike Welt in Ton. Leipzig 1960. *Rec. B. Thomas Edith: DtLitZ* 84. 1963. 242.
- Richter G. M. A.: The archaic gravestones of Attica. London 1961. *Rec. Szilágyi János György: AnTan* 9. 1963. 244–245.
- Római történeti chrestomathia. Szerk. Borzsák István. Ford. Borzsák István és Hahn István. Bp. Tankönyvkiadó 1963. 288 p. Ókori történeti chrestomathia III. A sardisi ásatások. *ÉlTud* 19. 1963. 893–894. 4 ill.
- Seneca: Játék az isteni Claudius haláláról (Apocolocyntosis) Ford., a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta Szilágyi János György. Bp. Magyar Helikon 1963. 62 p.
- Starr C. G.: Roman imperial navy, 31 BC — AD 324. 2. ed. Cambridge 1960. *Rec. Alföldy Géza: AnTan* 10. 1963. 103–104.
- Szádeczky—Kardoss Samu vide: *Cato*
- Szentlélek Tihamér vide: *Dionisi F.*
- Szilágyi János György: *Αποκολοκύνθωσις. AnTan* 10. 1963. 22–28.
- Szilágyi János György: A görög művészet világa I–II. Bp. 1962. *Rec. Genthon István: Művészet* 4. 1963:10. 39–40. 2 ill., *Oroszlán Zoltán: ArchÉrt* 90. 1963. 135–136.
- Szilágyi János György: A Scriptores Graeci et Latini kiadványsorozat szerkesztési szabályzata. *AnTan* 10. 1963. 111–112.
- Szilágyi János György: A „Scriptores Graeci et Latini” sorozatáról. *MTud* 70. Uf. 8. 1963. 942–945.
- Szilágyi János György: Un skyphos attique de l’époque classique tardive, — Egy későklasszikus-kori attikai skyphos. *BullBA* 23. 1963. 7–12, 113–115. 4 ill.
- Szilágyi János György vide: *Akurgal E., Brommer F., Chadwick J., Karuzos Chr., Richter G. M. A., Vitruvius Trencsényi-Waldapfel Imre: Apollón Smintheus. AnTan* 9. 1963. 171–190.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: Der Mäusegott bei Homeros. Geres. Studies presented to G. Thomson. Praha 1963. 211–224.
- Ürögdi György: A régi Róma. Bp. Gondolat 1963. 279 p. 69 t. 2 ték.
- Ürögdi György: Zur Begründung des Fiscus Caesaris. Autoreferat. *BiClOr* 8. 1963. 117–118.
- Vandier J.: Le papyrus Jumilhac. Paris. *Rec. Kákósy László: AnTan* 10. 1963. 91–95.
- Varga Edith: La Collection Égyptienne. Musée des Beaux-Arts de Budapest. *BullSocÉgypt* 36. 1963. 23–33. 4 ill.
- Varga Edith: La stèle de Rwd — ‘h3w et d’Ippi. — Rwd — h3w és Ippi sztéléje. *BullBA* 22. 1963. 3–7, 127–130. 2 ill.
- Varga Edith—Wenig S. Museum der Bildenden Künste. Aegyptische Kunst. Sonderausstellung der Aegyptischen Abteilung der Staatlichen Museen zu Berlin. Budapest Juni-Sept. 1963. Katalóg. Bp. Szépművészeti Múzeum 1963. 22 p. 8 t., Szépművészeti Múzeum. Egyiptomi művészet. A berlini állami múzeumok egyiptomi osztályának külön kiállítása. Budapest 1963. június–szeptember. Bp. 1963. 22 p. 8. t.
- Vitruvius: Vitruvio Architettura (dai libri I–VII). Recensione del testo, traduzione e note di S. Ferri. Roma. 1960. *Rec. Szilágyi János György: AnTan* 9. 1963. 248–249.

Provinciális régészet — Saecula imperii romani

- Aldobolyi Nagy Miklós: A Hódmezővásárhely szikáncsi aranylelet. *ÉlTud* 18. 1963. 1557–1559. 6 ill.
- Alföldy Géza: Aquincum vallási életének története. — Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum. *BpR* 20. 1963. 47–68, 69. 16 ill.
- Alföldy Géza: Az Aquincumi Múzeum új kiállítása. *ArchÉrt* 90. 1963. 119–120.
- Alföldy Géza: Cognatio Nantania. (Zur Struktur der Sip-pengesellschaft der Liburner). *Acta AntHung* 11. 1963. 81–87.
- Alföldy Géza: Municipales Tibériens et Claudiens en Liburnie. *Epigraphica* 23. 1961. 53–65.
- Alföldy Géza: Das römische Pannonien. Forschungen und Ergebnisse. *Das Altertum* 9. 1963. 142–157. 11 ill.
- Alföldy Géza: Die Sklaverei im Dalmatien zur Zeit des Prinzipats. Bp. 1961. *Rec. Saria Balduin: SüF* 21. 1962. 459–460.
- Alföldy Géza: Veterántelepítések Dalmatia provinciában. *AnTan* 10. 1963. 29–38.
- Alföldy Géza vide: *Germania Romana, Harmand L., Kádár Zoltán, Knez T., Petru P., Skaler S., Pasalic E., Wessetzky Vilmos*
- Antalné Czétényi Piroška: A Raktár utcai cella trichora helyreállítása. *Művéd* 6. 1962. 212–214. 4 ill.

- Aquincumi vezető* vide: Nagy Tibor—Ürögdi György
Balla Lajos: Savaria invalida. Bemerkungen zur Geschichte der Städte in Pannonien unter Valentinianus I. — Megjegyzések a pannóniai városok Valentinianus-kori történetéhez. *ActaHistDebrecen* 2. 1963. 35—46, 46—47.
Balla Lajos: Savaria invalida. Megjegyzések a pannóniai városok Valentinianus-kori történetéhez. — Notes to the history of Pannonian towns in the time of Valentinian. Summary. *ArchÉrt* 90. 1963. 75—79, 79—80.
Balla Lajos: *Studia Pannonica*. I. Zur Frage der östlichen Musterbilder der Sarkophagplastik in Pannonien II. Ein Geschäftsmann aus dem Osten in Mursa. (Magyar-nyelvű összefoglalással) *ActaHistDebrecen* 2. 1963. 49—58, 58.
Barkóczi László: Adatok Brigetio későrómai történetéhez. *Folia* 13. *Rec. Franke Peter Robert*: *HambNum* 16. 1962. 403.
Barkóczi László: Későrómai temető Pilismaróton. *Folia* 12. *Rec. Franke Peter Robert*: *HambNum* 16. 1962. 389.
Barkóczi László — *Kerényi András*: Bronze medallions of Thracian issue from Brigetio. *Folia* 10. *Rec. Franke Peter Robert*: *HambNum* 16. 1962. 396—397.
Bíróné Sey Katalin: A hódmezővásárhelyi Szikáncs-tanyai későrómai aranyérem lelet. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1963. 6 p. (2 t.) Kiállítási leprello.
Bíróné Sey Katalin: Hygieia, Salus és Valetudo. *Folia* 13. *Rec. Franke Peter Robert*: *HambNum* 16. 1962. 401—402., *Kőhegyi Mihály*: *ComHistMed* 27. 1963. 305.
Bíróné Sey Katalin: A kistormási éremlelet. — Le trésor de monnaies romaines de Kistormás. *FA* 15. 1963. 55—67, 67—68. 3 ill.
Bíróné Sey Katalin: A szombathelyi koracsászárkori denárlelet. *FA* 12. *Rec. Franke Peter Robert*: *HambNum* 16. 1962. 387.
B. Bónis Éva vide: Schoppa Helmut
Borzsák Erzsébet: A legio III Augusta újabb felirata Pannóniában. — A recently discovered inscription of the Legio III Augusta in Pannonia. Summary. *ArchÉrt* 90. 1963. 81—82, 82—83. 1 ill.
P. Buocz Terézia: Savaria épületeinek topográfiája. — The topography of the buildings of Savaria. Summary. *ArchÉrt* 90. 1963. 263—271, 271—272. 1 ill.
P. Buocz Terézia: A szombathelyi Savaria múzeum kőtára. (hatodik és hetedik közműny) *VSz* 1963:1. 69—80. 19 ill., 1963:2. 91—102. 18 ill.
Castiglione László: L'influence orientale dans la plastique de terre cuite de Pannonie. (Résumé). *CongrArchClass* 1963. 130—131.
Fitz Jenő: Alisca. *Paulvs Realencyclopädie*, Ergbd. IX. Stuttgart 1962. *Rec. Filip Jan*: *ARoz* 15. 1963. 130.
Fitz Jenő: L. Septimius Flaccus. *AnTan* 10. 1963. 55—57.
Fitz Jenő: *Prosopographia panonica*. 1. Septimius Flaccus. 2. C. Valerius Pudens. 3. T. Claudius Claudianus. 4. A (1) *fius Avitus* e P. *Alfius Maxi(mus)*. *Epigraphica* 23. 1961. 66—94.
Floriani Squarciapino Maria: *Leptis Magna* és a *Severusok*. *AnTan* 10. 1963. 1—21. 17 ill.
Fülöp Ferenc: A pécsi későrómai sírépítmények. — Die spätromischen Grabbauten in Pécs. Bp. Egyetemi ny. 1962. 3—12, 17—22. 9. ill. = 24 p. A *Janus Pannonius Múzeum Füzetei* 2.
Fülöp Ferenc: Pécsi római kori emlékei. — Römerzeitliche Denkmäler in Pécs (Auszug). — The Roman monuments of Pécs (Summary). — Памятники римского времени в г. Пэч. (Резюме). Pécs: Idegénfor-galmi hiv. 1963. 112 p. 44 ill. *Rec. Rőczy János*: *Idegénfor-galom* 16. 1963. 20
Germania Romana I. Römerstädte in Deutschland. Heidelberg 1960. *Rec. Alföldy Géza* *ArchÉrt* 90. 1963. 316—317.
Gonzenbach Victorine von: Die römischen Mosaiken der Schweiz. Basel 1961. *Rec. B. Thomas Edit*: *AJA* 67. 1963. 320—321.
Hahn István: Zur Besteuerung der Ostprovinzen Roms unter dem Dominat. *AnnUBpHist* 5. 1963. 15—26.
Hajnóczy Gyula — *H. Vladár Ágnes*: Aquincum polgár-város műemléki helyreállításának távlati terve. *Művéd* 6. 1962. 206—211. 4 ill.
Harmand L.: L'Occident romain. Gaule-Espagne-Bretagne-Afrique du Nord. Paris 1960. *Rec. Alföldy Géza*: *AnTan* 9. 1963. 250—252.
Kaba Melinda: Aquincum emlékei. — Die einstige Römerstadt Aquincum. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1963. 72 p. 59 ill. Műemlékeink. *Rec. R. J.* Idegénfor-galom 11. 1963. 16.
Kaba Melinda: Aquincum mint ókori gyógyhely. — Аквинкум, как древнее лечебное место. *ComHistMed* 27. 1963. 93—101.
Kaba Melinda: Római kori épületmaradványok a Király-fürdőnél. — Römerzeitliche Gebäudereste beim Király-Bad. BpR 20. 1963. 259—295, 296—298. 25 ill.
Kaba Melinda vide: B. Thomas Edit
Kádár Zoltán: Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Leiden: Brill 1962. 86 p. 9 t. 1 Kt. Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain, 2. *Rec. Alföldy Géza* *ArchÉrt* 90. 1963. 317—319.
Kádár Zoltán: A pannóniai Roma-kultusz történetéhez. (Az aquincumi ún. Venus Victrix ikonográfiai és történeti problémái) — Contribution à l'histoire du culte de la déesse Roma en Pannonie. (Les problèmes historiques et iconographiques de Venus Victrix du musée d'Aquincum). BpR 20. 1963. 71—81, 82—83. 15 ill.
Kádár Zoltán: A szentendrei scrinium ábrázolásai a későantik császárkultusz vonatkozásában. — Die Beziehung der Darstellungen des Scriniums von Szentendre mit dem Kaiserkult der Spätantike. *FA* 15. 1963. 69—75, 76. 2 t. 4 ill.
Kerényi András: Viminaciumban vert antoninianusok. *FA* 13. *Rec. Franke Peter Robert*: *HambNum* 16. 1962. 397.
Kerényi András vide: Barkóczi László
Kloiber Aemilian: Das Gräberfeld von Lauriacum. Das Espelmayrfeld. Linz 1962. *Rec. Kaba Melinda*: *ArchÉrt* 90. 1963. 319.
Knez T. — *Petru P.* — *Skaler S.*: Municipium Flavium Latobiorum Nevidunum. Ljubljana 1961. *Rec. Alföldy Géza*: *AnTan* 9. 1963. 249—250.
Mády Zoltán: *Sopianae*. *AnTan* 10. 1963. 47—50.
Menzel Heinz: Die römischen Bronzen aus Deutschland I. Speyer. Mainz 1960. *Rec. B. Thomas Edit*: *DtLitZ* 84. 1962. 336—337.
Mócsy András: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959. *Rec. Bodor A.*: *Dacia* 5. 1961. 601—605., *Russu I. I.*: *Dacia* 5. 1961. 605—608.
Mócsy András: Die Expansionsfrage im I. und II. Jahrhundert und die Ertragsfähigkeit der Grenzprovinzen. *AnnUBpHist* 5. 1962. 3—13.
Mócsy András: A Flavius név mint rangjelző a későantik időkben. (Előadás a IV. nemzetközi görög latin epigráfiai kongresszuson, Bács 1962. szeptember). *RégDolg* 4. 1962. 47—53.
Mócsy András: A markomann háborúk savariai pusztításai. — Zu den Verwüstungen der Markomannenkriege in Savaria. Auszug. *ArchÉrt* 90. 1963. 17—20, 20.
Mócsy András: Pannonia aus *Paulvs Realencyclopädie*, Ergbd. IX. Stuttgart 1962. *Rec. Filip Jan*: *ARoz* 15. 1963. 131.
Mócsy András: Plus est provinciam retinere quam facere. *AnTan* 9. 1963. 191—201.
Mócsy András vide: *Budapest Műemlékei II.* (Collectanea)
Nagy Tibor: Alsó-Pannónia Septimius Severus-kori helytartóinak kérdéséhez. — Beitrag zur Frage der Statthalter Unterpannoniens zur Zeit Septimius Severus. BpR 20. 1963. 23—37, 38—45. 5 ill.
Nagy Tibor — *Ürögdi György*: Vezető az aquincumi rommező és múzeumban (mit einer deutschen Zusammenfassung, avec un résumé français). Bp. Budapesti Történeti Múzeum 1963. 80 p. 38 ill. 1 cart.
Nagy Tibor vide: *Budapest Műemlékei II.* (Collectanea)
Neviodunum vide: Knez T. etc

- Noll Rudolf*: Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung. Wien 1962. *Rec. Soproni Sándor*: ArchÉrt 90. 1963. 316.
- Pál Imre*: A római császárkor görög koloniális vereteinek ismertetése. (VII. és VIII. folytatás). Az Érem 19. 1963. 3—5, 31—33.
- Parragi Györgyi*: A Bogdáni úton feltárt későrómai temető. — Spätromischer Friedhof in der Bogdani-Strasse. BpR 20. 1963. 311—325. 336. 31 ill.
- Pašalić E.*: Anticka naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1960. *Rec. Alföldy Géza*: ArchÉrt 90. 1963. 149—150.
- Sz. Póczy Klára*: A termékenység-kultusz terrakottái Aquincumben. — Terrakotty kultury bogini-matéri iz Akvinkuma. BpR 20. 1963. 241—257, 258 19 ill.
- Pólay Elemér*: Die Obligationssicherheit in den Verträgen der siebenbürgischen Wachstafeln. Klio 40. 1962. 142—158.
- Pólay Elemér*: Die Zeichen der Wechselwirkungen zwischen den Peregrinenrecht im Urkundenmaterial der siebenbürgischen Wachstafeln. ZsAvRöm 79. 1962. 51—85.
- Schoppa H.*: Die Funde aus dem vicus des Steinkastell Hofheim-Maintaunus Kreis I. Die Keramik ausser Terra sigillata. Wiesbaden 1961. *Rec. B. Bónis. Éva*: ArchÉrt 90. 1963. 150.
- Sopianeae* vide: *Máty Zoltán*
- Soproni Sándor*: Castellum Carporum (in English). FA 15. 1963. 43—54. 1 t. 2 ill.
- Soproni Sándor* vide: *Noll Robert*
- Székely Dániel*: Osones. (Római útkutatás Veszprém megyében). AnTan 10. 1963. 60—55. 1 ill.
- Szikáncsi aranyelet* vide: *Aldobolyi Nagy Miklós, Biróné Sey Katalin*
- Szilágyi János György*: Megjegyzések az új szentendrei verses feliratról. — Remarks to the recently discovered verse inscription from Szentendre. Summary. ArchÉrt 90. 1963. 189—192, 192—194.
- B. Thomas Edit*: Die Gläser des Espelmayrfeldes. = Kloiber Aemilian: Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Espelmayrfeld. Anhang. Linz. 1962. 97—110. *Rec. Kaba Melinda*: ArchÉrt 90. 1963. 319.
- B. Thomas Edit*: Lar augusti clavi. (deutsch) FA 15. 1963. 21—42. 9 ill.
- B. Thomas Edit*: Ornat und Kultgeräte einer Sol- und Luna-Priesterin aus Pannonien. ActaAntHung 11. 1963. 49—80. 19 ill.
- B. Thomas Edit*: Római kori villák a Balatonvidéken. Bp. 1961. *Rec. Kruglikova I. T.* VDI 1963:3. 158—159.
- B. Thomas Edit* vide: *Gonzenbach Victorine, Menzel Heinz*
- Ürögdi György* vide: *Nagy Tibor*
- H. Vladár Ágnes* vide: *Hajmóczi Gyula*
- Wellner István*: Terra Mater és Liber Pater közös oltára Aquincumban. — Gemeinsamer Altar der Terra Mater und des Liber Pater in Aquincum. BpR 20. 1963. 299—300, 301. 1 ill.
- Wellner István*: Újabb őrtorony az aquincumi Limes szakaszon. — Ein neu entdeckter Wachturm auf der Limesstrecke von Aquincum. BpR 20. 1963. 303—309, 310. 10 ill.
- Wessetzky Vilmos*: Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Leiden 1961. *Rec. Alföldy Géza*: ArchÉrt 90. 1963. 146—148., *Balty J. Ch.*: AntClass 31. 1962. 494—496.
- Wollemann Mária — Horváth Mariann*: Asklepios és Hygieia-kultusz Pannóniában. ComHistMed 27. 1963. 77—82.
- Népvándorlaskor. Koraközépkor. Magyar őstörténet — Aetas migrationum. Origines Hungarorum**
- Altheim Franz*: Geschichte der Hunnen. Bd. 1. u. 2. Berlin 1959—60. *Rec. Angyal András*: SüF 21. 1962. 430—431.
- Artamonov M. I.*: A magyarok és a besenyők. SzovRég 20. 1963. 91—114.
- Balassa Iván*: Die slawischen Beziehungen der ungarischen Bodenkultur. SemSlav 1963. 11 p.
- Bárczi Géza*: A magyar nyelv életrajza. Bp. Gondolat 1963. 463 p.
- Bartha Antal*: Hungarian society in the Tenth Century and the social division of labours. — Проблемы общественного разделения труда в венгерском обществе X-го века. Резюме. Acta HistHung 9. 1963. 333—359, 359—360.
- Bartha Antal*: A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai (I—II. rész). — Исторические связи восточноевропейского и внутрениазиатского феодализма. Резюме. — Les rapports historiques de l'Europe orientale et de l'Asie intérieure au féodalisme (I—II. partie). Sz 97. 1963. 261—290, 503—525, 290—291, 525—526, 291—292, 526—527.
- Bartha Antal*: A Thuróczy-krónika szovjet kiadásával kapcsolatos megbeszélések Budapesten. Sz 96. 1962. 936—940., Discussions held in Budapest about the Soviet edition of the Thuroczy Chronicle. ActaHistHung 9. 1963. 249—254.
- Bartha Antal*: Zur Frage der ungarisch-slawischen Verbindungen im IX. und X. Jahrhundert SemSlav 1963. 8 p.
- Bartucz Lajos*: Die finnisch-ungarischen Beziehungen der ungarischen Anthropologie. CongrFenUgr 1960. 432—440.
- Benedicty Róbert*: A Thuleról szóló ethnographiai exkurzus a kaisareiai Prokopiosnál. AnTan 10. 1963. 59—65
- Bökönyi Sándor*: Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. = Sós Á. Die Ausgrabungen in Zalavár, 311—425. 12 t.
- Bóna István*: VI. századi germán temető Hegykőn (befejező közlemény). — Germanisches Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Hegykő. Zusammenfassung. SSz 17. 1963. 136—143, 143—144. 4 ill.
- Bóna István*: Kapcsolatok a pannóniai és itáliai langobard régészeti emléktanyag között. (Új magyarországi adatok az itáliai langobardok régészetéhez). RégDolg 4. 1962. 54—58.
- Bóna István* vide: *Csallány Dezső*
- Constantine Porphyrogenitus*: De administrando imperio. Vol. II. Commentary by F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravesik, D. Obolenszky, S. Runciman. Ed by R. J. H. Jenkins. London 1962. *Rec. Györfly György*: 55. 1962. 302—309.
- Csallány Dezső*: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568 u. Z.) Bp. 1961. *Rec. Bóna István*: ArchÉrt 90. 1963. 137—140., *Mildenberger Gerhard*: Germania 41. 1963. 424—430., *Mitscha-Märheim Herbert*: MAG 92. 1962. 342—343., *Saria Balduin*: SüF 21. 1962. 429—430., *Sulimirski T.*: AntJ 43. 1963. 149—150., *Wilson David M.*: Antiquity 37. 1963. 162—163.
- Csallány Dezső*: A kuturgur-bolgárok (—hunok) régészeti hagyatékának meghatározása. — Die Bestimmung der archäologischen Hinterlassenschaft der Kuturgur-Bulgaren (Hunnen). Auszug. ArchÉrt 90. 1963. 21—37, 37—38. 5 ill.
- Csallány Dezső*: A székely—magyar rovásírás emlékei. — Die Denkmäler der szeklerisch—ungarischen Kerbschrift. NvirMÉ 3. 1960. 39—122, 122—125. 56 ill.
- Csernecov, V.*: Древнейший период истории народов уральской общности [Тезисы.] CongFenUgr 1960. 405—410., Выступление Gy. László: 411—412., Diskussionsbeitrag von E. Moór: 412., Выступление I. Dienes: 413—415. 1 ill.
- Csindády Gerő*: Zichy Jenő oroszországi és kínai expedíciójának története új megvilágításban. — Die Geschichte der Expeditionen von Jenő Zichy in Russland und in China in neuer Erklärung. Zusammenfassung. FöldrKöz 87. Uf. 11. 1963. 37—48. 48—48. 1 ill.
- Czeplédy Károly*: Coray quiz, Qara-qum, Kők-öng. MTAK I. 20. 1963. 279—294.
- Czeplédy Károly*: A régi török törzsszövetségek numerikus felsorolásának kérdéséhez. MNY 59. 1963. 456—461.
- Dankó Imre*: Az almaszimboliztika szláv kérdései. — Questions of Slav apple symbols. Gyulai Múzeumi Jelentés 1962. 27—46, 47.
- Dienes István*: Einige gemeinsame Züge der frühfeudalen Kulturen Osteuropas. SemSlav 1963. 17 p.

- Dienes István*: Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorkori eleméről. — Über ein aus der ugrischen Zeit stammendes Element der Bestattungssitten der landnehmenden Ungarn. Auszug. — Об одном элементе погребального обряда угорский эпохи у венгров-завоевателей родины. Резюме. ArchÉrt 90. 1963. 108—111, 111—112, 112. 3 ill.
- Dioszegi Vilmos*: Denkmäler der samojedischen Kultur im Schamanismus der ostsajanischen Völker. ActaEthnHung 12. 1963. 139—178. 44 ill.
- Dioszegi Vilmos*: Ethnogenic aspects of Darkhat shamanism. ActaOrHung 16. 1963. 55—81. 23 ill.
- Dioszegi Vilmos*: A mongóliai samanizmus kérdései. Rec. (deutsch) ActaEthnHung 12. 1963. 216.
- Dioszegi Vilmos*: A szamojéd kultúra emlékei a kelet-szajáni népek samanizmusában. — Следы самоедской культуры в шаманизме народностей Восточных Саянов. — Spuren der samojedischen Kultur im Schamanismus der ostsajanischen Völker. Ethn 74. 1963. 435—463, 464, 464—465.
- Dittler P. A.*: A Farsz folyó menti Kolosovka település mellett sírhelyek. SzovRég 20. 1963. 52—90.
- Dowschenok I. V.*: Charakteristik der Wirtschaft und der gesellschaftlichen Organisation der Slawen in der Dnjeprgegend zur Zeit der Besiedlung des Balkans. SemSlav 1963. 22 p.
- Erdélyi István*: Egy rejtélyes felirat a Nyugati-Pamíron. AnTan 10. 1963. 58—59. 1 ill.
- Erdélyi István*: A mongol—magyar régészeti expedíció 1961—63. évi eredményei. MTud 70. Uf 8. 1963. 647—651.
- Erdélyi István*: Les relations hungaro-khazares. Studia et Acta Orientalia, Bucuresti 4. 1962. 39—44.
- Erdélyi István* — *Ferenczy László*: Az 1962. évi mongóliai expedíció eredményei. ArchÉrt 90. 1963. 120—126. 9 ill.
- Erdélyi István* — *K. Ojtozi Eszter*: Неволинский могильник ломоватовской культуры. CongFenUgr 1960. 428—431. 2 ill.
- Erdélyi István* vide: *Rudenko Sz. K.*
- Éry Kinga* vide: *Fehér Géza* sen.
- Farkas Gyula* vide: *Lipták Pál*
- Fehér Géza* sen. — *Éry Kinga* — *Kralovánszky Alán*: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Bp. 1962. Rec. Gerő László: Művéd 6. 1962. 249.
- Felvinczi Takács Zoltán*: Supplement to the Bántapuszta Hunnic warrior. ActaOrHung 16. 1963. 241—244. 5 ill.
- Ferenczy László*: A váchartyáni avarkori temető. — Вацхартянский могильник аварского времени. Резюме. — Le cimetière avare de Váchartyán. Résumé. ArchÉrt 90. 1963. 84—106, 106, 106—107. 17 ill.
- Ferenczy László* vide: *Erdélyi István*
- Grimm Paul*: Zur Teilnahme von Slaven am inneren Landesausbau auf Grund der Funde aus der deutschen Königspfalz Tilledsa. SemSlav 1963. 8 p.
- Györffy György*: Die Erinnerung an das Grossmährische Reich in der mittelalterlichen Überlieferung. SemSlav 1963. 13 p.
- Hajdu Péter*: Finnugor népek és nyelvek. Bp. 1962. Rec. Gulya János: Valóság 6. 1963: 1. 118—119., Kodolányi János jun.: ActaEthnHung 12. 1963. 433—438.
- Iglói Endre*: Повесть временных лет о венграх. Slavica 3. 1963. 83—104.
- Istvánovits Márton*: Adatok a besenyők történetéhez a grúz krónikák alapján. Ethn 74. 1963. 106—108., Georgian data bearing on the Petchenegs. ActaOrHung 16. 1963. 319—323.
- Jankuhn Herbert*: Die slawische Westgrenze in Norddeutschland im frühen Mittelalter. SemSlav 1963. 10 p.
- Jenkins R. J. H.*: A note on the Patriarch Nicholas Mysticus. ActaAntHung 11. 1963. 145—147.
- Kádár Zoltán*: Находки славянского происхождения на новой археологической выставке Венгерского Национального Музея. Slavica 3. 1963. 156—157.
- Kádár Zoltán*: Новейшие археологические исследования к вопросу венгерско-славянских связей X—XI. вв. Slavica 3. 1963. 161—164.
- Knieza István*: Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. StuSl 9. 1963. 27—44.
- Kočka Wojciech*: Archäologische-antropologische Korrelationen zwischen Ungarn und Slawen im X—XII. Jahrhundert. SemSlav 1963. 7 p.
- Korošec Josip*: Slawische frühmittelalterliche Kulturreste im nordwestlichen Jugoslawien und östlichen Alpengebiet. SemSlav 1963. 10 p.
- Kováčević Jovan*: Aperçu historique et archéologique sur le rôle des villes de la Dalmatie méridionale dans l'expansion du christianisme parmi les serbes. SemSlav 1963. 16 p.
- Kovrig Ilona*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 268 p. 80 t. 14 ill. 2 cart. Archaeologia Hungarica 40. Rec. Filip Jan: Aroz 15. 1963. 518—520.
- Kralovánszky Alán*: A papi honfoglaláskori temető. — Das Gräberfeld in Pap aus der Landnahmezeit. — Папское кладбище во время завоевания отечества. NyirME 3. 1960. 27—37, 38, 38.
- Lakó György* vide: *László Gyula*
- László Attila*: A hún korszak kutatása Mongóliában. Erdélyi István és Gábori Miklós kutatásai. Korunk, Kolozsvár 1963. 8. sz. 1119.
- László Gyula*: Die ältesten Epochen der uralischen Vorgeschichte. CongFenUgr 1960. 416—419.
- László Gyula*: A magyar pénzverés kezdetéről. Sz 97. 1963. 382—397.
- László Gyula*: A nagyszentmiklósi kincs (Lexikon-címszó) RégDolg 4. 1962. 59—64.
- László Gyula*: Östörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor östörténet régészeti emlékei a Szovjetföldön. Bp. 1961. Rec. Bogay Tamás: UrAltJb 35. 1963. 120., Lakó György: Nytk 65. 1963. 473—475., Zólyomi Bálint: Nytk 65. 1963. 475—477.
- László Gyula*: Les problèmes soulevés par le groupe à la ceinture ornée de griffon et de rinceaux de l'époque avare finissante. SemSlav 1963. 7 p.
- Levin M. G.* — *Potapov L. P.*: Историко-этнографический атлас Сибири. (Historisch-ethnographischer Atlas von Sibirien). Moskva—Leningrad 1961. Rec. Dioszegi Vilmos: Acta-EthnHung 12. 1963. 228—230.
- Lipták Pál*: Budapest avar kori népességének antropológiája, I. (Budapest—Népstadion). — Anthropologie der awarenzeitlichen Bevölkerung von Budapest, I. (Budapest—Volkstadion). BpR 20. 1963. 327—333, 334. 3 ill. 1 cart.
- Lipták Pál*: Einige Probleme der Ethnogenese der Ugrier auf Grund des anthropologischen Materials. CongFenUgr 1960. 441—444.
- Lipták Pál* — *Farkas Gyula*: Antropological analysis of the Arpadian Age population of Orosháza—Rákóczi-telep. ActaBiolSzeged 8. 1962. 221—236. 4 t. 8 cart.
- Mijatev K.*: Das Schloss der bulgarischen Zaren in Tarnovo. SemSlav 1963. 11 p.
- Mitscha-Märheim Herbert*: Archäologisches zur Slawenforschung in Österreich. SemSlav 1963. 9 p.
- Moór Elemér*: A hunok származásának kérdése fő tekintettel a nyelvi forrásanyagra. MNy 59 1963. 53—66.
- Moór Elemér*: A nyelvtudomány mint az őś- és néptörténet forrástudománya. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 183 p. 7 t. 11 ill.
- Moór Elemér*: Slawischer Einfluss auf das Fischerei- und Jagdwesen der Ungarn im Mittelalter im Lichte des sprachlichen Materials. ActaEthnHung 12. 1963. 1—56.
- Moór Elemér*: Die Vorfahren der Ungarn überschreiten die Wolga. CongFenUgr 1960. 420—427.
- Moór Elemér*: Zur Geschichte südslawischer Völkerschaften im Karpathenbecken. StuSl 8. 1962. 267—312.
- Moravcsik Gyula*: 'Ανώνυμον ἀφιερωτικὸν ποίημα περὶ τοῦ αὐτοκράτορος βασιλείου Α'. 'Αθήναι 1960. 'Εἰς Μνήμην Κ. Γ. 'Αμάντων σελ 1—10. VizVrem 23. 1963. 300—301.,

- Moravcsik Gyula* vide: *Constantine Porphyrogenitus*
Nemeskéri János: Methodologische Fragen der Anthropologie bei der Slawenforschung in Ungarn. *SemSlav* 1963. 10 p.
- K. Ojtozi Eszter* vide: *Erdélyi István*
Okladnyikov A. P.: Az ősmongolok világnézetéhez és vallástörténetéhez. — К мировоззрению и истории религии древних монголов. Резюме. — Zur Weltanschauung und Religionsgeschichte der Mongolen. Auszug. *Ethn* 74. 1963. 466—471, 471—472, 472—473. 3 ill.
- Párducz Mihály*: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 83 p. 12 t. 11 ill. 3 cart. *Studia Archaeologica* 1. *Rec. Filip Jan*: *ARoz* 15. 1963. 665—666.
- Rásonyi László*: A magyar keletkutatás orosz kapcsolatai. — Связи между венгерскими и русскими востоковедениями. — Russian connections of Hungarian oriental studies. Bp. Akadémia 1962. 20 p. Az MTA könyvtárának közleményei 26.
- Reguly Antal* — *Pápay József*: Osztják (chanti) hőseinek. *Zsirai Miklós* hagytekéből közléteszi Fokos F. Dávid. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 172 p. *Reguly könyvtár* 3.
- Ribákov B. A.*: Az őslávok naptára. Tudomány és emberiség. Bp. 1963. 95—105. 16 ill.
- Rudenko Sz. I.*: Культура хуннов и ноинулинские курганы. Moszkva 1962. A hunok kultúrája és a noinulai kurgánok. *Rec. Erdélyi István*: *ArchÉrt* 90. 1963. 319—321.
- Cs. Sós Ágnes*: Archäologische Beiträge zur Frage der Gestaltung der Zentrale des Pribina. *SemSlav* 1963. 21 p.
- Sós Ágnes*: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. *Bökönyi Sándor*: Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 427 p. 110 t. 84 ill. *Archaeologia Hungarica* 41.
- Cs. Sós Ágnes*: Mosaburg—Zalavár. *ÉlTud* 18. 1963. 711—714. 7 ill.
- Cs. Sós Ágnes* vide: *Török Gyula*
Stefan Georghe: Découvertes slaves en Dobrudja septentrionale. *SemSlav* 1963. 12 p.
- Szabó János Győző*: Vasból készült honfoglalás kori tarsolylemez Túrkeve környékén. *Túrkevei Emlékkönyv* 25—33. 2 ill.
- Szántó Imre*: Keszthely elnevezése és kialakulása. (Adatok a Keszthely környéki romanizált lakosság továbbélésének vizsgálatához). *EgriTK* 1. 1963. 173—193. 5 ill.
- Szántó Imre*: Megjegyzések a Balaton-környéki „avar-kori” települések folytonosságának kérdéséhez. — Bemerkungen zur Frage der Kontinuität der Siedlungen aus der „Awarenzeit” am Plattensee. *EgriPFÉ* 7. 1961. 471—496, 496. 11 ill.
- Szekely György*: Die Frage der Kontinuität der pannonischen Siedlungen in der heutigen ungarischen Wissenschaft. *Ergon* 3. 192. 550—558.
- Szőke Béla*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Bp. 1962. *Rec. Gerő László*: *Művéd* 6. 1962. 249.
- Szokolova Z. P.*: Из истории жилища обских угров (к вопросу о развитии обско-угорской землянки). *Cong-FenUgr* 1960. 334—348. 8 ill.
- Szomjas—Schiffert Gy.*: Finnisch-ugrische Herkunft der ungarischen „Regös”-Gesänge. *CongFenUgr* 1960. 364—396.
- Török Gyula*: Die Bewohner von Halimba—Cseres nach der Landnahme. Leipzig 1959. *Rec. Mitscha—Märheim Herbert*: *MAG* 92. 1962. 341., *Szymański Wojciech*: *ArchPolski* 7. 1962. 156—160.
- Török Gyula*: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Bp. 1962. *Rec. Cs. Sós Ágnes*: *ArchÉrt* 90. 1963. 140—142., *Turek Rudolf*: *PamArch* 54. 1963. 164—166.
- Török Gyula*: Ein Gräberfeld aus dem IX. Jahrhundert (Sopronköhida). *SemSlav* 1963. 9 p.
- Tóth Tibor*: Le cimetière de Csákkberény provenant des débuts de l'époque (VI et VII siècles). Esquisse paléanthropologique. — Могилиник раннеаварского времени у с. Чакберény (VI—VII. вв.) *TerME* 54. 1962. 521—546, 547. 2 t.
- Tóth Tibor*: Турко-финноугорские взаимоотношения в зоне р. белой по антропологическим данным. *Cong-FenUgr* 1960. 445—448.
- Trogmayer Ottó*: Népvándorláskori telepnyomok Bokros határában. — Siedlungspuren aus der Völkerwanderungszeit im Gebiet von Bokros. *SzegediME* 1960—1962. 3—8, 8. 1 t. 4 ill.
- Trogmayer Ottó*: X—XII. századi magyar temető Békésen. — Ein ungarischer Friedhof in Békés. *SzegediME* 1960—1962. 9—37, 38. 13 t. 2 ill. 1 cart.
- Váczy Péter*: Das Erscheinen der Slawen in den Donauländern. *SemSlav* 1963. 46 p.
- Vértes O. András*: XVII. századi közlés a Volga menti magyarokról. *NyK* 65. 1963. 411—412.
- Zichy Jenő* vide: *Csinády Géza*
Zólyomi Bálint vide: *László Gyula*
Zsirai Miklós: A finnugorság ismertetése. 4. kiad. Bp. Tankönyvkiadó 1963. 64 p. 1 t. 7 ill.

Középkor, M emlékek — Antiquitates et monumenta medii aevi

- Angelov Dimitr*: Богомилството в България. София 1961. A bogomilizmus Bulgáriában. *Rec. Niederhauser Emil*: *Sz* 97. 1963. 889—890.
- Arató Mátyás*: A Galgavölgy múltjáról beszélő dűlőnevek. *AszódiMűFüz* 1. 1963. 15—19.
- Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. 1272—1290. Bp. 1961. *Rec. Köhegyi Mihály*: *Sz* 74. 1963. 521—522.
- Bakács István*: A török hódoltság korának népessége. — Население Венгрии в период турецкого владычества. — The population of Hungary during the period of the Turkish Rule. *MorsztörtDem* 1963. 115—142, 418—419, 432—434.
- Balázs György*: István király a reformer és térítő. I—II. *ÉlTud* 18. 1963. 931—934, 963—966. 6 ill.
- Balázs György*: Jogar és apostoli kereszt. István király a társadalomszervező és a térítő. *Világosság* 4. 1963. 385—392. 4 ill.
- Bálint Alajos*: A középkori Nyársapát lakóházai. (Előzetes beszámoló). — Kirche und Wohngebäude im mittelalterlichen Nyársapát (Vorläufige Mitteilung). *SzegediME* 1960—1962. 39—111, 112—115. 23 t. 25 ill.
- Bálint Sándor*: A szegedi táj mondavilágából. — Aus der historischen Sagenwelt der Landschaft von Szeged. — Из мира исторических преданий Сегедского края. (Резюме). *Ethn* 74. 1963. 38—53, 53. 54.
- Bárany-Oberschall Magda*: Die Sankt Stephans-Krone und die Insignien des Königreiches Ungarn. Wien—München 1961. *Rec. ByZ* 56. 1963. 126—131., *Bogay Thomas*: *SüF* 21. 1962. 434.
- Bertalan Vilmosné* — *Nagy Emese*: Buda a középkorban. — Средневековая Буда. — Buda aux moyen âge. — Buda im Mittelalter. Bp. Budapesti Történeti Múzeum 1963. 80 p. 34 ill. Emlékek Budapest múltjából 3.
- Bökönyi Sándor*: A budai várpalota ásátásának állatcsontanyaga, II. Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda, II. BpR 20. 1963. 395—421, 422—425. 8 ill.
- Borsos Béla*: Die Glaskunst im alten Ungarn. Bp. Corvina 1963. 59 p. 48 t., Glassmaking in Old Hungary. 57 p. 48 t.
- A budai vár házainak* 1959. évi műemléki kutatásai. — Denkmalforschung an Häusern des Burgviertels von Buda im Jahre 1959 BpR 20. 1963. 489—524, 525—527. 49 ill.
- Budapest* távlati térképe. Belső terület a műemlékek, emlékművek és kulturális intézmények feltüntetésével. Tervezte és rajzolta Mátrai István és Kiss János. A szöveget összeállította Pásztói Margit. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1963.
- Csemegi József*: Mikor épült a soproni volt ferences kolostor káptalanterme? *SSz* 17. 1963. 97—115. 11 ill.

- Csemegi József*: Román kori friztörödek Szabadegyházáról. *MűvtÉrt* 11. 1962. 137—140. 3 ill.
- Csemegi József* vide: *Szabó Miklós* (Praehistorica)
- Czagány István*: A budavári gótika építészeti tipológiája, I. (Félköríves záradéku ülfülkék). — Die architektonische Typologie der Gotik des Burgviertels von Buda I. (Sitznischen mit halbkreisförmigem Abschluss). BpR 20. 1963. 85—102, 103—105. 22 ill.
- Czagány István*: A budavári középkori lakóházak födém-szerkezetei. Művéd 6. 1962. 232—236, 8 ill.
- Czagány István*: Reflexió a „Megjegyzések egy könyvismertetéshez.” (Válasz Lócsy Erzsébetnek.) Művéd 7. 1963. 190—192. 1 ill.
- Czeplédy Ilona* — *Koppány Tibor*: Beszámoló a mátraverebélyi rk. templom helyreállításáról. Művéd 7. 1963. 65—72. 6 ill.
- Dercsényi Dezső*: Építészetünk múltjából. — On our architectural past. MÉpm 1963:3. 6—11. 8 ill.
- Dercsényi Dezső*: Az esztergomi várkapolna. Esztergom 1963. Bp Révai ny. 40 p. 21 ill. Múzeumi füzetek.
- Dercsényi Dezső*: A pécsi kőtár. — Le musée lapidaire de Pécs. Pécs: Múzeum 1962. 21 p. 39 ill. A Janus Pannonius múzeum füzetek, 1.
- Détshy Mihály*: Adatok Sárospatak fénykorának történetéhez. BorsSzele 7. 1963: 3. 55—66. 4 ill.
- Détshy Mihály*: Vezető az egri várban. — Резюме из проводника эгерской крепости. — Führer durch die Burg von Eger. Bp Globus nyomda 1963. 48 p. (10 t.) A hevesmegyei múzeumi szervezet kiadványai, 1.
- Détshy Mihály* vide: *Molnár József*
- Entz Géza*: La châtiment cistercien de Kerc (Cirta) — Кырцкая строительная мастерская монахов ордена цистерцианцев. ActaHistHung 9. 1963. 1—38, sep. 1. 41 ill.
- Entz Géza*: A kerci (cirtai) cisztercita építőműhely. MűvtÉrt 12. 1963. 121—147. 41 ill.
- Entz Géza*: Zehn Jahre Denkmalpflege in der Deutschen Demokratischen Republik. Leipzig 1959. Rec. MűvtÉrt 11. 1962. 224.
- Entz Géza*: 10 Jahre ungarische Kunsttopographie. Bp. Rec. ActaHistArtHung 9. 1963. 393—396.
- Éri István* vide: *A kisvárdai vár*
- Fallenbüchel Zoltán*: Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687—1770). — Die Stammorte der Bevölkerung der Stadt Pest im Spiegel der Statistik und der Kartographie (1687—1770). TanBpM 15. 1963. 239—285, 286—287. 1 t.
- Fehér Géza jun.*: Estergon—Szenttamáshegy' deki yazitlar. XVI—XVII. yüzyillarda macaristan-daki türk sanatı II. Belleten 26 (104) 1962. 701—710. 6 ill.
- Fehér Géza jun.*: A Magyar Nemzeti Múzeum lelőhelyen jelölt hódoltságkori ezüstszesei. — Les bols d'argent de l'époque turque à lieu de découverte connue conservés au Musée National de Hongrie. FA 15. 1963. 87—102, 103—105. 10 t. 11 ill.
- Fekete Lajos* — *Káldy Gyula*: Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Bp. Akadémiai Kiadó 1962. 660 p. MTA Történettudományi Intézet. — Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550—1580. Türkischer Text. Bp. Akadémiai Kiadó 1962. 840 p.
- Ferenczy Károly*: Rom kiegészítése héjbetonnal. A diósgyőri vár rondellájának helyreállítása. Művéd 7. 1963. 220—226. 13 ill.
- Feuerné Tóth Rózsa*: Középkori hypokaustum a Margit szigeten. — Mittelalterliches Hypokaustum auf der Margareteninsel. BpR 20. 1963. 427—446, 447—448. 18 ill.
- Fügedi Erik*: Az európai város keletkezésének újabb irodalmából. TanBpM 15. 1963. 715—723.
- Gáborján Alice*: A magyar módra való bőrkikészítés problematikája. — Fragen der Lederzucht auf ungarische Art. NéprÉrt 44. 1962. 97—138, 138—140. 5 ill.
- Gedai István*: A rákosszentmihályi friesachi éremlelet. — Der Friesacher Münzfund von Rákosszentmihály. BpR 20. 1963. 465—466, 468. 1 ill.
- Gergelyffy András*: A kőszegi Jurisich-vár építési korszakai. Vsz 1963: 3. 1—17. 9 ill.
- Gergelyffy András*: A pannonhalmi főmonostor kerengőjének rövid építéstörténete. Művéd 7. 1963. 196—201. 7 ill.
- Gergelyffy András* vide: *A pannonhalmi kerengő*
- Gerő Győző*: Pécs törökkori emlékei. Rec. Róczy János: Idegentorgalom 6. 1963. 16.
- Gerő Győző*: A törökkori Király fürdő, II. — Le bain Király, datant de l'époque turque, II. BpR 20. 1963. 137—152, 153—154. 27 ill.
- Gerő László*: Műemléki jelentőségű területek rendezésének metodikai kérdései. ÉpKK 7. 1963. 3—20. 12 ill.
- Gieysztor Aleksander* — *Wyczinski Andrzej* — *Kozłowski Eligiusz* — *Zarnowski Janusz*: A lengyel történettudomány eredményei 1960—1961-ben. Sz 97. 1963. 678—697.
- Györfly György*: A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. — Spuren der Verwüstung durch den Tatarenzug in ungarischen Ortsnamen. Túrkevei emlékkönyv 35—38, 109.
- Györfly Lajos*: Hol volt Nácsaegyháza? — Wo lag das Dorf Nácsaegyháza? Túrkevei emlékkönyv 39—42, 109. 1 ill.
- H. Gyürky Katalin*: Pannonhalma kolostorában 1961-ben végzett régészeti kutatás. Művéd 7. 1963. 195—196.
- H. Gyürky Katalin* vide: *A pannonhalmi kerengő*
- Holl Imre*: Középkori cserépedények a budai Várpalotából (XIII—XV. század). — Mittelalterliche Keramik aus dem Burghaus von Buda (13—15 Jahrhundert). BpR 20. 1963. 335—367, 383—394. 80 ill.
- Holl Imre* vide: *Wagner E.* — *Drobná Z.* — *Durdik J.*
- Horváth Pál*: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Bp. 1960. Rec. Székely György: Sz 97. 1963. 873—876.
- Huszár Lajos*: A budai és pesti vonatkozású reneszánsz emlékművek. — Auf Buda und Pest bezügliche Renaissance-Medaillen. BpR 20. 1963. 451—463, 464. 3 ill.
- Huszár Lajos*: A kiskunlacházi éremlelet. Folia 12. Rec. Franke Peter Robert HambNum 16. 1962. 416.
- Huszár Lajos*: Merchant's seals of the 16th and 17th centuries. Folia 13. Rec. Hatz Gert: HambNum 16. 1962. 338—339.
- Huszár Lajos*: Münzkunst in Ungarn. Bp. Corvina 1963. 52 p. 99 t.
- Husztai Sándor*: Német utazó Budán 1687-ben. TanBpM 15. 1963. 227—238.
- Izsépy Edít* vide: *Véghvári levelek*
- Jaksić Ivan*: Срби у Столном Београду. Die Serben in Székesfehérvár von 1543—1947. Novi Sad 1962. 185 p. (27 t.)
- Jankovich Miklós*: Újlak és Szentjakabfalva helyrajzi adatai az 1702. évi Zaiger tükrében. — Die topographischen Angaben von Újlak und Szentjakabfalva im Spiegel des Zaigers aus dem Jahre 1702. BpR 20. 1963. 155—163, 164. 2 ill.
- Káldy-Nagy Gyula* vide: *Fekete Lajos*
- Kampis Antal*: La vierge de Sztatvin. — A szlatvini Madonna. BullBA 23. 1963. 13—20, 116—120. 4 ill.
- Károly Antal*: A várpalotai vár helyreállítása. — Reconstruction of Várpalota fortress. MÉpm 1963: 3. 58—59, 59. 3 ill.
- Karsai Géza*: Névtelenség, névrejtés és szerzőnév középkori krónikáinkban. Sz 97. 1963. 666—677.
- Kazsdan A. P.* — *Litavrin G. G.* Bizánc rövid története. Bp. 1961. Rec. Moravcsik Gyula: Sz 96. 1962. 899—900.
- Kiss Attila*: Debreceni késő középkori vaseszköz-lelet — Late Medieval iron-tools found near Debrecen. DebMÉ 1960—1961. 29—36, 37. 3 ill.
- N. Kiss István*: Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550—1650 között. — Проблемы истории цен и заработной платы в Венгрии между 1550—1650 гг. Резюме. — Problèmes concernant l'histoire des prix et des salaires en Hongrie entre 1550 et 1650. Résumé. TörtSzele 6. 1963. 145—164, 164—165, 165—166.
- A kisvárdai vár története*. Szerk. Éri István. Kisvárdai 1961. Rec. Kovalovszki Júlia: ArchÉrt 90. 1963. 313

- Kőfalvi Imre* vide: *A pannonthalmi kerengő*
H. Kolba Judit: Epigráfiai adatok a kigyópusztai őv kormeghatározásához. — Epigraphical data to the dating of the belt of Kigyópuszta. FA 15. 1963. 77.—84, 85. 2 t. 3 ill.
- Koppány Tibor* vide: *Sz. Ozeplédy Ilona*
Koronkay Gyula: Adatok a vajai Vay várkastély történetéhez. (1552—1760) Művéd 7. 1963. 73—74.
- Kovács Éva*: Limoges-i kereszték Magyarországon. Művt-Ért 11. 1962. 97—124.
- Kovalovszki Júlia* vide: *A kisvárdai vár története*
Kozák Károly: Három és négykaréjos templomok Magyarországon. — Églises à plan trilobé et quadrilobé en Hongrie. Arrabona 5. 1963. 171—191, 191—192. 16 ill.
- Kozák Károly*: Kétféjű sasos kályhacsempék Magyarországon. — Изразцы с изображением двуглавого орла в Венгрии. BpR 20. 1963. 165—197, 198—200. 88 ill.
- Kozák Károly*: A szigligeti vár. Veszprém Megyei Tanács 1960. Bp. Athenaeum ny. 111 p. 51 ill. Panoráma könyvek.
- Kubinyi András*: Beriszló Péter és budai szereplése. — Peter Beriszló und seine Beziehungen zum königlichen Hof. BpR 20. 1963. 125—134, 135—136. 2 ill.
- Kubinyi András*: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. — Les conditions économiques de la formation du troisième ordre en Hongrie et le commerce de la capitale hongroise à la fin du XV^e siècle. TanBpM 15. 1963. 189—224, 225—226.
- Kumorowicz L. Bernát*: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez. — Zur Geschichte der königlichen Burkapelle und des St. Sigismund Kollegiatstiftes zu Buda. TanBpM 15. 1963. 109—149, 149—151.
- Kumorowicz L. Bernát*: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI—XII. század). — Певрый период средневековой венгерской частнопубовой письменности (XI—XII вв.) Резюме. — La première étape (XI—XII siècles) de l'usage de l'écriture en droit privé dans la Hongrie médiévale. Sz 97. 1963. 1—27, 27—29, 29—31.
- Kurcz Ágnes*: Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts. MIOG 70. 1962. 323—354.
- Lebaszeva V. P.*: Állattenyésztés. SzovRég 20. 1963. 115—139.
- Lengyel Alfred*: A győri várispánság (királyi vármegye) kialakulása. — Entfaltung der Burggrafschaft (königliches Komitat) von Győr. — Развитие Дьёрского королевского комитата. Arrabona 5. 1963. 101—118, 118—119, 119—120.
- Litavrin G. G.*: Болгария и Византия в XI—XII. вв. Bulgária és Bizánc a XI—XII. században. Moszkva. Rec. Niederhauser Emil: Sz 97. 1963. 432—433.
- Lócsy Erzsébet* vide: *Ozágány István*
Magyar László: Magyar solymászati eszközök a XV—XVII. században. TtK 94. 1963. 91. 2 ill.
- Mályusz Elemér*: Budai Farkas László. — László Farkas von Buda. TanBpM 15. 1963. 153—186, 187.
- Mályusz Elemér*: Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban. TörtSzle 6. 1963. 4—10. *Bartha Antal*: Hozzászólás Mályusz Elemér előadásához. 53—63.
- Menclová Dobroslava*: Blockwerkkammern in Burgpalästen und Bürgerhäusern. ActaHistArtHung 9. 1963. 245—267. 15 ill.
- Méri István*: Árpád-kori szabadban levő kemencék. — Печи открытого типа эпохи Арпадов (X—XIII. вв.) Резюме. — Freistehende Backöfen aus der Regierungszeit des Hauses Árpád (10—13. Jahrhundert). Auszug. ArchÉrt 90. 1963. 273—280. 280, 280—281. 3 ill.
- Mezey László*: Csutmonostor alapítástörténete és első oklevelei (1264—1271). — Die Gründungsgeschichte und die ersten Urkunden des Stiftes Csutmonostor. TanBpM 15. 1963. 7—41, 42.
- Mihalik Sándor*: Problematik der Monomachos-Krone. ActaHistArtHung 9. 1963. 119—243. 26 ill.
- Mollay Károly*: Macskakő-Katzenstein. Feudális anarchia és huszitizmus Sopron környékén (1440—1465). SSz 17. 1963. 122—135. 1 ill.
- Molnár József*: Eger török műemlékei. Bp. 1961. Rec. *Détshy Mihály*: Művéd 6. 1962. 251—252., *Molnár József*: Megjegyzések egy könyvismertetéshez (Válasz Détshy Mihálynak). Művéd 7. 1963. 189—190.
- Moravcsik Gyula* vide: *Kasdan A. P.* — *Litavrin G. G.*
Nagy Emese vide: *Bertalan Vilmosné*
Nováki Gyula: A Szent Mihály temető második csontház kápolnája. SSz 17. 1963. 75—77. 2 ill.
- Olasz Ernő jun.*: Árpád-kori malomkövek Kardoskúton és Orosháza-Cinkuson. — Arpadenzeitliche Mühlesteine in Kardoskut und in Orosháza-Cinkus. OrosháziMÉ-1961/1962. 1—4, 5. 10 ill.
- A pannonthalmi kerengő* és kolostorudvar helyreállítása. — La reconstruction de la galerie et de la cour du cloître de Pannonthalma. Arrabona 5. 1963. 121—167, 167—169. 31 ill. *H. Gyürky Katalin*: A régészeti kutatás eredményei. — Les résultats des fouilles archéologiques. 121—130, 167. 8 ill., *Gergelyffy András*: Adatok Pannonthalma építéstörténetéhez a kerengő és kolostorudvar helyreállításának tükrében. — Données relatives à l'histoire de la construction de Pannonthalma. 131—153, 167—168. 11 ill. *Kőfalvi Imre*: A pannonthalmi Porta Speciosa története a kövek szemléletében. — L'histoire de la Porta Speciosa de Pannonthalma refletée par les pierres. 153—159, 168. 4 ill. *Sedlmayr János*: A kerengő és a kolostorudvar helyreállításának szempontjai. — Les principes de la reconstruction de la cour du cloître. 159—167, 169. 6 ill.
- Parádi Nándor*: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI—XVII. század). — Средневековые керамические сосуды, содержащие монеты, найденные на территории Венгрии (XI—XVII вв.) — Münzfunde hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn (11—17. Jahrhundert). ArchÉrt 90. 1963. 205—248, 249, 249—251. 27 ill.
- Patay Pál*: Évszázados harangok. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1963. 35 p. 13 t.
- Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia a XVII. sz. második felében (1650—1715). Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 190 p. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 29.
- Prokopp Gyula*: Adatok az elpusztult nemespécselei templomból. Művéd 7. 1963. 203—212.
- Preisich Gábor*: Budapest városrendezés-története Buda visszavételétől a kiegyezésig c. kandidátusi értekezésének vitája 1961 június 30-án Gerő László és Csemegi József opponensi véleményével. ÉpKK 6. 1962. 589—601.
- Przdizik József*: A sátorlajúhelyi volt pálos kolostor földszínteseinek restaurálása. Művéd 7. 1963. 100—105.
- Radnai Lóránt*: A citadella. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1963. 31 p. 21 ill. Műemlékeink
- Radocsay Dénes*: Gótikus festmények Magyarországon. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1963. 54 p. 48 t.
- Ringelmann Béla*: Az 1841-ben lebontott egri mecset (dzsámi) pontos méretei. Művéd 7. 1963. 81—83. 2 ill.
- Rózsa György*: Régi magyar csataképek. Bp. 1959. Rec. *Benda Kálmán*: Sz 97. 1963. 898.
- G. Sándor Mária*: Középkori csontmegmunkáló műhely a budai várpalotában. — Средневековая мастерская для обработки костей в крепостном дворце Буды. BpR 20. 1963. 107—121. 122—124. 14 ill.
- Scheiber Sándor*: Újabb zsidó sírkövek Budáról a török hódoltság korából. — Neuentdeckte jüdische Grabsteine aus der Zeit der Türkenherrschaft in Buda. BpR 20. 1963. 469—479, 480. 19 ill.
- Schlattner Jenő*: A Rákóczi pénzek verdehelyének megállapítása közvetett úton (a kartus alapján). Az Érem 19. 1963. 25—31. 1 t.
- Sedlmayr János*: A kőszegi vár helyreállítása. VSz 1963: 3. 17—21. 3 ill., Idegenforgalom 13. 1963. 11—12. 4 ill.

- Sedlmayr János*: A pannonhalmi kerengő és kolostorudvar helyreállítása. Művéd 7. 1963. 201—202. 2 ill.
- Sedlmayr János* vide: *A pannonhalmi kerengő*
- Sinkovics István*: Kőszeg ostroma 1532-ben. VSz 1963: 3. 22—40.
- Somogyi Árpád*: Régi kőszegi ötvösökről és ötvösművekről. MűvtÉrt 11. 1962. 253—264. 19 ill.
- Szabó István*: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. — Население Венгрии с 1330 по 1526 гг. — The population of Hungary between 1330 and 1526. Magyarország történeti demográfiája, 63—113, 416—418, 430—432.
- Szabó László*: A tatari vár a XVI. században. HK Uf 10. 1963. 317—335.
- Szántó Imre*: Adatok az egri vár 1710. évi feladásához. EgriPFÉ 8. 1962. 603—607.
- Szántó Imre*: A Habsburg-segítség szerepe Eger vár 1552-es védelmében. EgriPFÉ 8. 1962. 321—335.
- Szántó Imre*: Honismeret és helytörténet. Bp. 1963. 27 p. Honismereti útmutató szakkörvezetők részére 2.
- Szántó Imre*: A szélnek eresztett végvári katonaság sorsa a Balaton vidékén. (1671—1750). — Das Schicksal der entlassenen Soldaten der Grenzbürgen im Plattenseegebiet (1671—1750). EgriPFÉ 6. 1960. 301—325, 326. 6 ill.
- Szántó Imre*: Telekessy István püspök szerepe az egri vár 1710. évi feladásában. EgriPFÉ 8. 1962. 337—345.
- Székelgy György*: Le développement des bourgs hongrois à l'époque du féodalisme florissant et tardif. AnnUBp Hist 5. 1963. 53—87.
- Székelgy György* vide: *Horváth Pál*
- Szentirmai Alexander*: Der Einfluss des byzantinischen Kirchenrechts auf die Gesetzgebung Ungarns in XI—XII. Jahrhundert. JÖByz 10. 1961. 73—83.
- Szörényi István*: Topográfiai kérdések Kőszeg város történetében. VSz 1963: 3. 90—101. 5 ill.
- Temesváry Ferenc*: Kulcsképző és zármechanizmusok fejlődése a XVI—XVIII. században. — Entwicklung der Schlüsseltypen und Schlossmechanismen im 16—18. Jahrhundert. FA 15. 1963. 107—146, 147—148. 4 t. 29 ill.
- Cs. Tompos Erzsébet*: A „fanyűvő” Sámson. Adalék a pécsi székesegyház XII. századi épületplasztikájának ikonográfiai értelmezéséhez. — Sámson uprooting a tree. Summary. ArchÉrt 90. 1963. 113—117. 118. 3. ill.
- Cs. Tompos Erzsébet*: A pécsi székesegyház kőtárának kentauros oszlopfejezete és szirénés gyámköve. Adalék a XI. századi magyar épületplasztika ikonográfiájához. MűvtÉrt 12. 1963. 113—120. 6 ill.
- Tóth Sarolta*: Magyar és lengyel Imre-legendák. — Венгерские и польские Имре Легенды. — Légendes hongroises et polonaises d'Emeric. Acta HistSzeged 11. 1962. 1—170, 71, 71.
- Ujlaki Endre*: A nagyorosz plebániatemplom műemléki keresztelőkútjának restaurálása. Művéd 7. 1963. 241—244. 4 ill.
- Uzsoki András*: Török kori rablánc a Xántus János múzeumban. — Eine türkenzeitliche Sklavenkette im Xántus János Museum. — A chain for captives from the period of Turkish rule in the Xántus János Museum. — Кандалы турецких времен в музее им Яноша Ксантуса. Arrabona 5. 1963. 193—200, 201, 201—202, 202. 2 ill.
- Vajay Szabolcs*: Grossfürst Geysa von Ungarn. Familie und Verwandtschaft. SüF 21. 1962. 45—101.
- Vattai Erzsébet*: Az esztergomi latinok kettőspeccétje. — Das Doppelsiegel von Esztergom. Auszug. ArchÉrt 90. 1963. 39—45, 45. 3 ill.
- Végvári levelek* (egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltságai helyiségekkel) 1660—1682. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta *Izsépy Edit*. Bp. 1962. Rec. *Bezerédi László*: Sz 97. 1963. 710—711.
- Vörös Károly*: Győri csatajelenet egy XVII. századi címerképen. — Schlachtenszene von Győr auf einem Wappen aus dem 17. Jahrhundert. — Une scène de la bataille de Győr sur une figure héraldique du XVII^e siècle. Arrabona 5. 1963. 203—205, 205—206. 1 ill.
- Wagner E.* — *Drobná Z.* — *Durdik J.*: Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters. 2. Aufl. Praha 1960. Rec. *Holl Imre*: ArchÉrt 90. 1963. 322—323.
- B. Wallon Emma*: Az esztergomi Széchenyi tér. — Der Széchenyi-Platz in Esztergom. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1963. 40 p. 24 ill. Műemlékeink.
- Walter Ilona*: Az ácsi református templom feltárása. — Die Freilegung der kalvinistischen Kirche von Ács. Auszug. ArchÉrt 90. 1963. 282—288, 288—289. 11 ill.
- Zádor Mihály*: A pécsi székesegyház ún. Ádám és Éva oszlopfejéről. — Sur le chapiteau dit d'Adam et Eve de la Cathédrale de Pécs. ArchÉrt 90. 1963. 195—203, 203—204. 16 ill.
- Zakariás G. Sándor*: Budapest műemlékei. Bp. 1961. Rec. *Rózsa Miklós*: TanBpM 15. 1963. 723—725.
- Zakariás G. Sándor*: Mátvás-feliratos kő Pestről. (Előzetes jelentés). BpR 20. 1963. 449—450. 1 ill.
- Zákonyi Ferenc*: A tihanyi vár három alaprajza. Művéd 7. 1963. 230—234. 3 ill.
- Zimányi Vera*: Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Übersetzt aus dem Ungarischen von Gisela Auer. Eisenstadt: Burgenländische Landesarchiv 1962. 424 p. Burgenländische Forschungen 46.
- Zolnay László*: „Opus castri Budensis”. A XIII. századi budai vár kialakulása. — Histoire du château-port de Buda au XIII^e siècle. TanBpM 15. 1963. 43—106, 106—107. 2 ill.
- Zoltán József*: A barokk Pest—Buda élete. Ünnepek, szórakozások, szokások. — Жизнь, праздники, развлечения и обычай городов Пешт и Буда в барочном времени. Резюме. — The life, festivities, entertainments, customs of Pest—Buda in the Baroque Age. Summary. — Das Leben der beiden Staedte Pest und Ofen (Buda) im Barockzeitalter. Festlichkeiten, Vergnügungen, Bräuche. Zusammenfassung. Bp. Főv. Szabó Ervin könyvtár 1963. 368 p. 52 t. Tanulmányok. Új sorozat 17.
- Zsiray Lajos*: Az almádi bencés apátság. Művéd 7. 1963. 75—77. 3 ill.

Németh Endre

IRODALOM

<i>Castiglione László—Nagy Emese</i> : Folia Archaeologica XIV. kötet	127
<i>Bóna István</i> : I. Kovrig, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán	130
<i>Perényi József</i> : Á. Sós, Die Ausgrabungen Géza Fehér's in Zalavár. S. Bökönyi, Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár	132
<i>Dienes István</i> : Szöke B., A honfoglaló- és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok. I. Fehér G.—K. Éry K.—Kralovánszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok 2.	134
<i>Moravcsik Gyula</i> : Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza	139
<i>Vértess László</i> : S. Giedion, The Eternal Present. The Beginnings of Art.	140
<i>Erdélyi István</i> : Ю. А. Заднепровский, Древние земледельческие культуры Ферганы. МИА 118.	141
<i>Alföldy Géza</i> : J. Wiesner, Die Thraker	142
<i>Szabó Miklós</i> : J. de Vries, Keltische Religion	143
<i>Barkóczi László</i> : G. Walser—Th. Pekáry, Die Krise des römischen Reiches	144
<i>Oroszlán Zoltán</i> : Аполлония иллирийская — Apollonia e Ilirisé	144
<i>L. Kovrig Ilona</i> : J. Werner, Die Langobarden in Pannonien	145
<i>Parádi Nándor</i> : B. Polla, Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany)	148
<i>Komoróczy Géza</i> : W. Andrae, Lebenserinnerungen eines Ausgräbers	149
<i>Németh Endre</i> : Magyar régészeti irodalom 1963	150

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ф. Кёсегу</i> : О некоторых находках курганный культуры на территории Венгрии	3
<i>А. Мочи</i> : Писцы в маленьких паннонийских городах	16
<i>И. Диенеш</i> : Пояс эпохи завоевания страны из Каранчлапуйтё и его мордовская аналогия	18
<i>С. И. Цегледу—Т. Коппани</i> : Средневековое село Эчер и его церковь	41

СООБЩЕНИЯ

<i>В. Вешетэки</i> : Замечания относительно древнеегипетского нильского судоходства	62
<i>О. Трогмайер</i> : Замечания к релятивной хронологии Кёрёш-группы	67
<i>Ш. Бёкёни</i> : Позвоночные животные неолитического поселения Марошлеле—Пана	87
<i>Д. Габлер</i> : Данные о торговле terra sigillata в Паннонии	94
<i>И. Мери</i> : Лошадиные черепа в селениях эпохи Арпадов	111

ОБЗОРЕНИЕ

<i>З. Орослан</i> : Иожеф Гампель	116
<i>П. Хайду</i> : Замечания к книге Дьюлы Ласло: «Östörténetünk legkorábbi szakaszai».	118
<i>Л. Баркоци</i> : Отчет о празднествах столетия серии Corpus Inscriptionum Latinarum.	124
<i>Ш. Шопрони</i> : Будапештское заседание секции L. 34 Tabula Imperii Romani.	125
<i>Б. Е. Бошиш</i> : Конференция 1963 г. Rei Cretariae Romanae Fautorum, в г. Штрассбурге	125
<i>И. Силади</i> : О новой выставке Аквинкумского музея	125

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Л. Кастильоне—Э. Надь</i> : Folia Archaeologica T. XIV	127
<i>И. Бона</i> : I. Kovrig, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán	130
<i>И. Перени</i> : Á. Sós, Die Ausgrabungen Géza Fehér's in Zalavár	132
<i>И. Диенеш</i> : Szöke B., A honfoglaló- és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Fehér G.—K. Éry K.—Kralovánszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok 2.	134
<i>Дь. Моравчик</i> : Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza	139
<i>Л. Вертеш</i> : S. Giedion, The Eternal Present. The Beginnings of Art	140
<i>И. Эрдели</i> : Ю. А. Заднепровский, Древние земледельческие культуры Ферганы. МИА 118.	141
<i>Г. Альфельди</i> : J. Wiesner, Die Thraker	142
<i>М. Сабо</i> : J. de Vries, Keltische Religion	143
<i>Л. Баркоци</i> : G. Walser—Th. Pekáry, Die Krise des römischen Reiches	144
<i>З. Орослан</i> : Аполлония Иллирийская	144
<i>Л. И. Коериг</i> : J. Werner, Die Langobarden in Pannonien	145
<i>Н. Паради</i> : B. Polla, Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany)	148
<i>Г. Комороци</i> : W. Andrae, Lebenserinnerungen eines Ausgräbers	149
<i>Э. Немет</i> : Библиография венгерской археологической литературы за 1963 г.	150

TABLE DES MATIERES

ETUDES

<i>F. Kőszegi:</i> Sur quelques trouvailles de Hongrie de la civilisation à tumuli	3
<i>A. Mócsy:</i> Les Scribae dans les petites villes de Pannonie	16
<i>I. Dienes:</i> La ceinture de Karancslapujtő de l'époque de la conquête hongroise et son pendant provenant du pays des Mordves	18
<i>I. Sz. Czeglédy:—T. Koppány:</i> Le village d'Ecser et son église au Moyen Age	41

NOTES ET INFORMATIONS

<i>V. Wessetzky:</i> Observations sur la navigation sur le Nile dans l'ancienne Égypte	62
<i>O. Trogmayer:</i> Remarques sur la chronologie relative du groupe de Körös	67
<i>S. Bökönyi:</i> La faune vertébrée de la station néolithique de Maroslele-Pana	87
<i>D. Gabler:</i> Données relatives à la diffusion en Pannonie des terres sigillées	94
<i>I. Méri:</i> Crânes de cheval suspendus sur les maisons dans les villages hongroises à l'époque arpadienne ..	111

CHRONIQUE

<i>Z. Oroszlán:</i> József Hampel	116
<i>P. Hajdú:</i> Remarques sur le livre de Gyula László, intitulé «Östörténetünk legkorábbi szakaszai» (Les premières étapes de la protohistoire des hongrois)	118
<i>L. Barkóczi:</i> Comptes rendus des festivités organisées à l'occasion du centenaire du Corpus Inscripticum Latinarum	124
<i>S. Soproni:</i> La séance de Budapest de la Section L. 34 de la Tabula Imperii Romani	125
<i>É. B. Bónis:</i> La conférence «Rei Cretariae Romanae Fautorum» tenue en 1963 à Strasbourg.	125
<i>J. Szilágyi:</i> La nouvelle exposition du Musée d'Aquincum	125

LIVRES

<i>L. Castiglione—E. Nagy:</i> Folia Archaeologica, Tome XIV	127
<i>I. Bóna:</i> I. Kovrig, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán	130
<i>J. Perényi:</i> A. Sós, Die Ausgrabungen Géza Fehér's in Zalavár. S. Bökönyi, Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár	132
<i>I. Dienes:</i> Szőke B., A honfoglaló- és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. (Les monuments archéologiques des Hongrois conquérants et de la haute époque arpadienne). Régészeti tanulmányok. 1. Fehér G. — K. Éry K.—Kralovánszky A., A közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírletelei (Les mobiliers funéraires de l'époque de la conquête hongroise et de la haute époque arpadienne dans le bassin du Danube moyen). Régészeti Tanulmányok. 2.	134
<i>Gy. Moravcsik:</i> Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (La géographie historique de la Hongrie à l'époque arpadienne)	139
<i>L. Vértés:</i> S. Giedion, The Eternal Present. The Beginnings of Art	140
<i>I. Erdélyi:</i> Ю. А. Заднепровский, Древние земледельческие культуры Ферганы. МИА 118.	141
<i>G. Alföldy:</i> J. Wiesner, Die Thraker	142
<i>M. Szabó:</i> J. de Vries, Keltische Religion	143
<i>L. Barkóczi:</i> G. Walser—Th. Pekary, Die Krise des römischen Reiches	144
<i>Z. Oroszlán:</i> Apollonia e Ilirisé	144
<i>I. L. Kovrig:</i> J. Werner, Die Langobarden in Pannonien	145
<i>N. Parádi:</i> B. Polla, Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany)	148
<i>G. Komoróczy:</i> W. Andrae, Lebenserinnerungen eines Ausgräbers	149
<i>E. Németh:</i> Littérature archéologique hongroise 1963	150

419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

1965 FEB _ 8.



VOL. 91.

1964. 2. SZÁM

91. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

91. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztőbizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum). Távb.: 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111–010

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: Posta Központi Hírlap Iroda.
Budapest V., József nádor tér 1. Távb.: 180–850. Csekk számla: 61 257

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Szabó Miklós: A pannóniai kelta személynévanyag vizsgálata	165
Sz. Póczy Klára: Újabb aquincumi múmiasír	176
Hajnal Lászlóné: Az újabb aquincumi múmiasír textilanyagának vizsgálata	192
Simonyi Dezső: Pannóniai bolgárok és a kuturgur-bolgárok	194

KÖZLEMÉNYEK

Gáboriné Csánk Veronika: Megfigyelések a békásmegyeri őskori telepen	201
Makkay János: Megjegyzések a „Fanyűvő Sámson” ikonográfiájához	215
Alföldy Géza: Municipium Iasorum	218
Mócsy András: Egy kisázsiai lovastiszt sírköve a Sóporeni Múzeumban	222
Nagy Tibor: Egy budai Hercules-oltár feliratának revíziója	224
Sz. Czeglédy Ilona: Előzetes jelentés a diósgyőri belső vár 1963. évi feltárájáról	229

SZEMLE

Györffy György: A IV. Nemzetközi Szláv Régészeti Szeminárium	238
B. Thomas Edit: Beszámoló a VIII. Nemzetközi Klasszika-Archéológiai Kongresszusról	242
Kiss Ákos: A párizsi nemzetközi mozaikkonferenciáról	242
Bohn Péter: Tabáni kelta leletanyag vizsgálata	243
Radocsay Dénes: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1963. évi működéséről	248
Soproni Sándor: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége 1963. évben	249
Archäologische Forschungen im Jahre 1963	249

A PANNÓNIAI KELTA SZEMÉLYNÉVANYAG VIZSGÁLATA

A) A pannóniai I–II. sz.-i kelta (bennszülött) személynevek területi vizsgálata

Tanulmányunkban arra a kérdésre kívánunk feleletet adni, hogy milyen mértékben használható fel a személynévanyag a kelta törzsek történetének kutatásában. Az e vonatkozásban felmerülő különböző szempontok közül az egyik legalapvetőbbet ragadtuk ki, és azt vizsgáltuk meg, hogy a Pannóniában egy területen előforduló, tehát általában egy törzshöz tartozó kelta nevek párhuzamai a többi kelta lakta területeken milyen csoportokban találhatók meg, vagyis fennállnak-e olyan összefüggések, amelyek történelmi kapcsolatok fellelését teszik lehetővé az illető terület lakossága és bizonyos pannóniai törzsek között.¹ Kérdéses tehát, hogy a római korból fennmaradt névanyag alapján visszakövetkeztethetünk-e La Tène-kori történeti eseményekre. Ugyanis a forrásokból tudunk törzsekről, melyek a nagy kelta vándorlások idején hazánk területén is megfordultak, majd több részre szakadva töredékeik különböző helyeken telepedtek meg,² ill. tudunk arról is, hogy a római kor folyamán hazánkban élő kelták a megelőző időkben nyugatabbra játszottak jelentős történeti szerepet, már amennyiben az amúgy is csekély forrásaink adatai megbízhatóak e kérdésben.³ Ezen események tükröződését kerestük a névanyagban.

A pannóniai I–II. sz.-i bennszülött személynevek összegyűjtésében az eredeti publikációk mel-

lett Mócsy András könyvére támaszkodtunk, amely a nyelvi hovatartozás megítélésében is gyakran iránymutató volt.⁴ Az anyaggyűjtés azonban természetesen azokat a neveket is magába foglalta, melyeknek hovatartozását a kutatás még megnyugtatóan nem tisztázta. Sok ugyanis a pontos analógia nélküli név, melyek régóta vitatottak; s ezekkel kapcsolatban a nemrégiben Alföldy Géza által kifejtett módszertani elveket tartottuk és tartjuk követendőnek.⁵ 613 cognomen vizsgálatából indultunk ki, melyből legelőször is azoknak a keltáknak a nevei estek ki, akik a római kor folyamán katonai csapatokkal kerültek más provinciákba hazánkba.^{5a} Az ezután fennmaradó nevek párhuzamainak összegyűjtésében Holder művét használtuk elsősorban,⁶ minthogy a benne található anyag nagyobb mennyiségekkel dolgozó vizsgálatokhoz megfelel, de a gyűjteményben nem szereplő újabb analógiákat is igyekeztünk felkutatni.⁷ E téren is jól tudtuk felhasználni Mócsy művét,⁸ és így a végső értékelés csekély hibaszázalékkal történhetett.

A párhuzamok megítélésében meglehetősen szigorúan jártunk el, és csak azokat vettük figyelembe, amelyek egytagú név esetén ugyanazt a tövet tartalmazzák, és a képzésmód is megegyezik. (Természetesen, a latinizált formákból adódó ragozási osztálybeli különbségektől eltekintünk.)⁹ Az összetett neveknél pedig hasonlóképpen csak a megegyező komponensekből azonos módon össze-

¹ Így pl. nyelvi szempontok, ill. analógia nélküli nevek összkelta-területi vizsgálata.

² Vö. pl. Tectosages törzs: *Hunyadi I.*, Kelták a Kárpát-medencében. Diss Pann II. 8. (Bp., 1944.) 7.; Belgites: *Hunyadi I.*, i. m. 8., *Mócsy A.*, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp., 1959.) 78. (Inscriftenkatalog-ját M.-el rövidítjük ezentúl), L. még: *Filip. J.*, Keltové ve střední Evropě. (Praha, 1956.) 515. *Mócsy. A.*, Pannonia a PWRE Suppl. IX. 527.

³ Boiok szerepe Italia, Noricum és Rajna vidék történetében: *Ihm PWRE V.* 631—; *Mócsy. A.*, Die Bevölkerung... 31.; Eraviscus törzs eredetkérdése; *Mócsy. A.*, uo. (irodalommal); *Mócsy. A.*, PWRE ih.; *Fitz. J.*: Arch. Ért. 84. (1957) 138. Ua. Acta Ant. Hung. 6. (1958) 403—.

⁴ *Mócsy. A.*, Die Bevölkerung... Cognomina 162. Az egyes nevekkal, ill. a szövegrészben a törzsi területekkel kapcsolatos megállapítások főleg 31—, 59—.

⁵ A keltakutatásban egy név keltaságának alapkritériuma a jó etimológia. Azonban legújabban K. H. Schmidt szögezte le, hogy a nevek jelentős része csak a szomszéd területek kelta, ill. nem kelta lakossága névanyagának figyelembevételével határozható meg. Vö.

Schmidt, K. H., Zeitschr. f. celt. Phil. 26. (1957) 54. Az utóbbi módszer példamutató kifejtése és alkalmazása: *Alföldy, G.*, Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatien. Beiträge f. Namenforschung 15. (1964) 55k.

^{5a} Pl. Satto (CIL III. 15162., M. 185. (32.) — Dracuss (CIL III. 15197., M. 152. (12.) — Bodiceus (CIL III. 3256., M. 228 (1.) — Abilus, (CIL III. 4227., M. 104 (1.) — Lucco (CIL XVI. 49., M. 164. (20.) stb.

⁶ *Holder, A.*, Altceltischer Sprachschatz. (Leipzig, 1896—1914) — Ezentúl: H.

⁷ Holderben nem szereplő analógiákhoz: *Mócsy. A.*, Die Bevölkerung. Cognomen katalógus adatai; *Schmidt, K. H.* i. m. 161.; *V. Hoffiller — B. Saria*, Antike Inschriften aus Jugoslawien. I. (Zagreb, 1938.); *A. Šašel — J. Šašel*, Situla 5 (1963); *Kerényi, A.*, Die Personennamen von Dazien. Diss Pann I. 9. (Bp., 1941.) A CIL anyagát általában Holder feldolgozta, és csak egyes Supplementumok figyelembevételére szükséges. (Pl. *Wuilleumier, P.*, CIL XIII. Suppl., Gallia Suppl. 1962.)

⁸ *Mócsy. A.*, Cogn. Katalóg.

⁹ Pl. Adnamatus — Adnamato; Bataio — Bateaia; Burus — Buro stb.

I. Táblázat

Az összegyűjtött párhuzamok száma összértékben, területenként felbontva.

	D-Pannónia 54 név	Eravisci 84 név	Boi 89 név
Itália	34	54	63
Noricum	86	101	104
Nyugat	Franciao.	76	75
	Rajna-v. — D-Németo.	42	63
	össz. 130	össz. 154	össz. 163
Britannia	12	16	12
Hispania	16	28	38
Kelet (galaták)	3	2	7

II. Táblázat

Azoknak a pannóniai neveknek a száma, melyeknek a többi kelta lakta területeken párhuzamuk van.

	D-Pannónia 54 név	Eravisci 84 név	Boi 89 név
Itália	18	25	27
Noricum	33	38	44
Nyugat	Franciao.	28	39
	Rajna-v. — D-Németo.	18	28
	össz. 32	össz. 43	össz. 49
Britannia	11	12	14
Hispania	9	13	14
Kelet (galaták)	2	2	6

* A nyugati előfordulások összegezésénél azt a nevet is egynek számítottuk, amelynek Franciaországban, Rajna-vidéken és Britanniában egyaránt vannak párhuzamai.

III. Táblázat

Egy bizonyos kelta területre jellemző nevek száma.

	D-Pannónia 54 név	Eravisci 84 név	Boi 89 név
Itália	—	4	4
Noricum	8	10	9
Nyugat	Franciao.	4	4
	Rajna-v. — D-Németo.	—	2
	össz. 11	össz. 12	össz. 12
Britannia	1	2	—
Hispania	1	3	4
Kelet (galaták)	—	—	—

tett neveket számítottuk párhuzamnak. Ugyanakkor azonban láthatóan azonos nevek esetén bizonyos hangzováltozásoktól eltekintettünk.¹⁰ Ha ehhez nem ragaszkodnánk, akkor, tapasztalatunk szerint, szinte teljesen lehetetlenné válna a területi vizsgálódás, mert a túl szabadon és legfeljebb csak a fő rokonsága alapján összeválogatott párhuzamok a legtöbb esetben a nevek általános elterjedettségét mutatnák, holott csak egyes tövek gyakoriságára, tipikus voltára utalnak a szárazföldi kelta nyelvben. Ez áll fenn lényegében az Acuntinus név esetén: vö. Acutia, Acutiacus, Acutilla, Acutio, Acutus, Acutios stb.¹¹ Vagy még találóbb az Anluiccus név; mely analógia nélküli, azonban, ha az *anc-, *ancl-, *anco- stb. tövek alapján ítélnénk meg, úgy hamis és főleg területileg semmitmondó képet kapnánk.¹² De általában hasonló helyzetbe kerülünk a többi pontos analógia nélküli névvel is, és az ilyen jellegű tőpárhuzamok legfeljebb az illető név kelta voltához jelentenek erősítő adatot. Sok esetben a közös indoeurópai tövek félre is vezethetik a kutatást.¹³ Hasonló helyzet adódik, ha összetett neveket csak az egyik komponens alapján vizsgálunk. Vö. Dago-rix — a *dago komponens elterjedése után összkelta névnek kellene értelmeznünk.¹⁴ Harmadsorban pedig attól is el kellett tekintenünk, hogy összetett nevekből származó rövidült alakokat a sokféle kompozíciós lehetőségek összegyűjtésével mérlegeljünk. Pl. II(1)o: Ab-ilus, Bas-ila, Diar-ilos, Suad-illus, Mag-ilo, Cucc-illo stb.¹⁵

E megfontolások tehát az analógiák szigorú megválogatására késztettek. Táblázataink készítésekor 227 pannóniai kelta nevet tudunk párhuzamaikkal együtt kiértékelni.

Három nagy területi egységre bontottuk a pannóniai anyagot: a boius, az eraviscus törzshöz tartozó, ill. a dél-pannóniai kelta személynevek. A harmadik csoport további finomítására nem törekedtünk, hiszen még így is itt találjuk a legkisebb (54 név) és a legkevésbé összetartozó anyagot. Az analógiák feltérképezéséből adódó következtetéseket három táblázaton összegezve szemléltetjük. A csoportosítás a párhuzamok területi megoszlása szerint a következő: Italia, Noricum, Nyugat (Franciaország, Rajna-vidék — Dél-Németország, Britannia), Spanyolország, Kelet (galaták).

A táblázatok három szempont szerint készültek:

1. A párhuzamok száma összértékben, területek szerint felbontva.

¹⁰ Pl. Adiaturix—Adiatorix; Ammoda—Ammuta; Atpomarus—Atepomarus stb.

¹¹ Intercisa I. AH 33. (Bp., 1954.) 8. Ezentúl: Int. I. = M. 205. (10., ill. az idézett párhuzamokat I. H. I. 34—6.

¹² CIL III. 15196.2, M. 148 (2.)— H. I. 137 —.

¹³ A több lehetőségű tövekhez I. pl. Reti-; Unter-mann, J., Die Venetischen Personennamen. (Wiesbaden, 1959.) 163.

¹⁴ CIL III. 10951. — M. 117/2. — H. I. 125—.

¹⁵ JÖAI 17. 1914 (Bbl. 228., M. 131.) 6. — CIL III. 4580., M. 146/1., ill. H. II. 35.

2. Azoknak a pannóniai neveknek a száma, melyeknek a többi területeken párhuzamuk van.

3. Egy bizonyos területre jellemző nevek száma.

A három táblázat meglepő összhangot és legfeljebb olyan eltéréseket mutat, amelyekre különösebb következtetéseket építeni nem lehet. Ezt azoknak a vizsgálatoknak a kudarca is megerősítette, amelyeket Gallián és Noricumon belül rokon névadási területek meghatározása miatt végeztünk.¹⁶ Nyugat egészében véve is egy nagy egységet mutat, hiszen a mai Franciaország területén gyakori nevek általában a Rajna-vidéken, de Britanniában is — bár itt lényegesen ritkábban — megtalálhatók.¹⁷ Továbbá a nyugatra jellemző nevek pontosabb „öshonossága” is csak nagyon kétes értékű és jelentéktelen számbeli fölény alapján ítéltető meg, de lényegében el nem dönthető.¹⁸ Ami táblázatunkban szembevetőd, az a peremterületek, kelet és Hispania különállása. A galata névadás idegen volta nem meglepő, hiszen már a római hódítás előtt végbement a személynévanyag anatólizálódása, ill. hellenizálódása.¹⁹ A hispániai kelta és keltiber nevek ugyancsak karakterisztikusan elkülönülnek, amit a megelőző helyi indoeurópai és nem-indoeurópai szubsztrátumok hatása indokol.²⁰ Pannónia esetében csak néhány névről van szó, és ezek nagyobb összarányszámát hispániai gyakoriságuk okozza. (I. I. táblázat.)²¹ A nevek fellépése egyébként is a katonasággal függ össze.²²

Tehát a vizsgálat eredményeit nagy összefüggésekben tekintve arra a következtetésre jutotunk, hogy egy kelta törzs személynéveinek vagy egy területen található kelta névanyagának összetétele annak területi egységek, ill. törzsek szerint csoportosított analógiáival, a szóban forgó törzs vagy terület népessége korábbi történetére vonatkozó következtetések levonására nem alkalmas. Csupán olyan eredmények adódhatnak, amelyek ugyan az adott időszakban (ez esetben i. sz. I–II. sz.) jellemzőek a névanyagra, melyeket azonban a kutatás már többször érintett, és amelyeket túlértékelni sem szabad.²³ Kisebb keretek közt ezt a tételt bizonyította Mócsy is, amikor Intercisa lakossága²⁴ kelta komponensét a névanyag alapján nem tartotta lehetségesnek tovább szétbontani és benne egy eraviscusoktól különböző népességet kimutatni.²⁵

Ha itt még számbavesszük, hogy a tipikus kelta nevek egy jelentős része pontos analógia nélkül áll,²⁶ akkor a jelenség okát mélyebben, a kelta névadás általános formáinak vizsgálatával kell megközelíteni.

B) A kelta személynévadás problematikája. Adatok a kelta névadáshoz

A névképzés szempontjából az indoeurópai névadás reprezentánsainak a görög neveket tartja

¹⁶ Mind Noricum, mind Gallia területén az analógiák megoszlása meglehetősen egyenletes, és csak olyan jellegű különbségek vannak, melyeknek különösebb jelentőséget nem tulajdoníthatunk. DK-Noricum területén egy kevéssé nő az analógiák sűrűsége. Megjegyzendő mindenestre, hogy az itteni La Tène kori leletanyagnak megvannak a kapcsolatai hazánkkal; bár a kérdés még korántsem tisztázott. Vö. Müller—Karpe. H., Carinthia I. 141. (1951) 594—, 18. j.

¹⁷ L. I. és II. táblázat.

¹⁸ L. III. táblázat. Érdekes, hogy Itáliában az ilyen jellegű név kisszámú. Megjegyzendő, hogy az É-Itáliában korábban megtelepedett keltaság sorsa nem teljesen világos. Ez tükröződik az újabb irodalomban is: 1. *Chevallier, R.*, RA (1961) 37—, Egyelőre a Tauriscus-kérdésben sem látunk tisztán, minthogy az itáliai összetevők nem tisztázottak; 1. Müller—Karpe, H., ih.; *Willvonseder, K.*, Festschrift f. R. Egger. (Klagenfurt, 1952.) 90—. Az É-Itáliában maradt keltaság venetizálódását V. Untermann vizsgálta, de indexében keveredik a tényleges kelta a venéttel (i. m. 182.). A mi vizsgálatunkban szereplő nevek viselői valószínűleg később kerültek Itáliába, a többi kelta lakta területek provinciává szervezése után. Vö. pl. *Šašel, J.*, Živa Antika 5. (1955) 337—.

¹⁹ *Bosch, C.*, Jb. f. Kleinasien. Forsch. 2. (1952) 283—.

²⁰ *Schmoll, U.*, Die Sprache der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische. (Wiesbaden, 1959. 19—, 105—.

²¹ Pl. Ambatus [Arch. Ért. 21. (1901) 67., M. 119. /1.]—Amoenus (CIL III. 4254., M. 119./1. stb.)

²² *Mócsy, A.*, Die Bevölkerung... 225., 114 4.; *Hofmann, JOAI* 12. (1909) 226.

²³ *Mócsy, A.*, Die Bevölkerung... 31—, 58—, Törzsek névanyagának Pannóniai belüli kapcsolatai, külső párhuzamok területi megoszlása.

²⁴ Int. I. 240. Fülep Ferenc véleményével szemben.

²⁵ *Mócsy, A.*, Die Bevölkerung... 59—.

²⁶ A következő neveket nem vettük figyelembe táblázataink készítésekor, minthogy szempontjainknak megfelelő analógiát nem találtunk (az esetleges variáns jelenségeket zárójelben tüntetjük fel): 1. *Boi*: Abua, Amasisia, Amuca (2), Amullu, Ancluccus, Apra, Atebla, Atecorius, Bitua, Buka, Catumarus, Cateius, Cautus, Civaui, Clito, Cobua, Cocate, Comalus, Combrisia, Cortilus, Cossia, Custa, Curmisagus (2), Dagorix, Devomarus, Dociacus, Domio, Eica, Fovea, Genumarus, Helveio, Iliatus, Il- (1) o (2), Itedo, Irduccisa, Irotrus, Iuturna, Masarius, Mastao, Mutsa, Reuso, Samaconius, Scalleo, Scalus, Sintillius, Tabico, Tincomara, Turbo, Umma (2), Uxavillus, Vaica, Vala, Vasso, Veico, Venisa, Vercolvus (2), Vercondarius, Vindaina, Vivibius, Voderila. Össz.: 65. (Ehhez jön még 10 név., azonban ezeknek pontos lelőhelye nincs. L. *Mócsy, A.*, Die Bevölkerung... Kat. 151. Ebreichsdorf.) — 2. *Eravisci*: Acuntinus, Aiulo, Astaio, Atezissa, Aturo, Bageto (2), Batalus, Biausco, Bietumarus (e-a) (2), Blacco, Blatun(na), Busturo, Cemaniu, Cesu, Cesumarius, Ciliunus, Colvedio, Comatua, Comatumarus (u-i) (2) Cotomas (?), Dallo, Deiva, Deivo, Deomarus, Durpater, Egretarus, Flao (?), Hebo, Iantuna, Ioparus, Lacomu, Luba, Mamiorix, Mamelus, Matimarus, Mattua, Marbu... Medulivia, Meitim... Meitima, Miletumarus, Namuso, Nemoratta (2), Neratus, Nivio, Osa, Oxidubna, Prenses, Proballa, Raudomaeus, Regilus, Ricmara, Rosio, Sabrus, Sapurda, Spumarus, Satimara, Sensuta, Siliduna, Siuppus, Sulia, Tacattu, Teitia, Teutio, Tibiurnus, Troucetimarus, Utvivu, Vagaimo, Veledatus, Velideatus, Verbacius, Verbugia, Verodubena, Verodumna, Verondacus, Vibianus, Vimbr... Vinedia, Vissa. Össz.: 84. 3. *Dél-Pannónia*: Andedu, Cicorellius, Dagumena, Gripo, Maternus, Matiera, Medus, Meita, Nemetomarus, Satonia, Verciaius, Vesnis (?) Viscla. Össz.: 13. — Nem soroltunk fel 132 Emona környéki analógia nélküli nevet, minthogy itt a venéttel való keveredés kimutatható. Vö. *Untermann, J.*, i. m. 177.

a kutatás.²⁷ A latin és itáliai nevek ezzel szemben döntő eltérést mutatnak, melynek magyarázatára többféle elmélet is született. Jellemző, hogy a római személynevek legrégibb rétegében is alig-alig fedezhető fel a közös indoeurópai szisztéma.²⁸ Formai szempontból össz-indoeurópai vonatkozásban a következő felosztás a leggyakoribb:²⁹

1. Két-, vagy többtagú teljes nevek, általában tiszteletadó jelentéssel.

2. Ezekből leszármazott becenevek, másként rövidnevek.

a) Kéttagúak, a második tag első részének megőrzése miatt.

b) Egytagúak, a második, ill. ritkábban az első összetevő feladása miatt.

3. Kezdetből fogva egytövé rövidnevek.

a) Tiszteletadó értelműek, kezdetből fogva a tulajdonképpeni név szerepében.

b) Lebecsülő értelműek, amelyek eleinte mint csúf-, vagy ragadványnevek keletkeztek, de meglehetősen hamar az igazi nevek szerepét részben átvették.

Ez a beosztás tehát az itáliai névadási csoportokat kivéve általános érvényű indoeurópai vonatkozásban, s a bennünket közvetlenül érintő területek közül az illyr esetében Krahe el is végezte ugyanezt az osztályozást.³⁰ Kelta vonatkozásban legújabbban Schmidt alapvető munkája Weisgerber helyi csoportokon alkalmazott felosztását általános érvényűvé emelte.³¹

1. Kompozíciós nevek, azaz teljes nevek.

2. Ezekből az összetételekből leszármaztatható rövid nevek.

3. Eredetileg már kompozíció nélküli nevek, melyek általában mint egytövé nevek ismertek.

Ezt a magunk részéről követendőnek tartjuk, minthogy kellően mértéktartó, és nem igyekszik a sokkal jobban ismert indoeurópai nyelvek finomításait a keltára ráerőszakolni.³² Sok esetben ugyanis a jelentés olyannyira döntő szerepet játszik, hogy a hiányos szárazföldi kelta szókincs elégtelen a megfelelő jelenségek biztos elhatárolására.³³

Pannóniában rögtön szeretnénk a három fenti kategória meglétét néhány példával alátámasztani:

1. Teljes nevek: Dago-vassa,³⁴ Dago-rix,³⁵ Belato-marus,³⁶ Bitu-rix,³⁷ Biatu-marus³⁸ stb.

2. Ezekből származó rövid nevek: Vasso,³⁹ Belatusa,⁴⁰ Blatunna,⁴¹ Bitua,⁴² Marus⁴³ stb.

3. Kezdetből fogva egytövé nevek: Savus,⁴⁴ Norica,⁴⁵ Tricuai,⁴⁶ Suadra,⁴⁷ Carveicio⁴⁸ stb.

A kutatás eleinte azt a nézetet fogadta el, hogy a névadásban a komponálás volt az indoeurópai elv, és minden más, mint rövidült vagy becenév-forma, erre vezethető vissza.⁴⁹ Újabbban azonban éles vita folyik az elsőbbség kérdéséről, és többször elhangzott az egytövé nevek régebbi voltának bizonygatása.⁵⁰ Kétségtelenül a kelta anyag alapján ez a kérdés nem dönthető el,⁵¹ de a két osztály párhuzamos megléte forrásaink keletkezésének időpontjában megfigyelhető.⁵² Egyébként a kérdés ilyen jellegű felvetése szempontjainkat tekintve érdektelen, azt azonban mégis szeretnénk leszögezni, hogy a meglévő egytövé nevek ellenére is az indoeurópai törzsek klasszikus névadása a kompozíciós volt. Ehelyütt a görög példák mellett⁵³ a keleti indoeurópaiak nevei (különös tekintettel az óindre⁵⁴), továbbá az illyr,⁵⁵

²⁷ Solmsen, F. — Fränkel, E., Indogermanische Eigennamen als Spiegel der Kulturgeschichte. (Heidelberg, 1922.); Fränkel, E., Namenwesen, PWRE (1926) 1615—Hirzel, R., Der Name² (Amsterdam, 1962.)

²⁸ Schulze W., Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. Abh. Ges. Gött. V. 8. (Berlin, 1904), Solmsen, F., i. m. 135., Fränkel, E., i. m. 1645—. Megemlítené még, hogy a latin névadás mellett a phryg és arméniai is feladta a közös indoeurópai szisztémát, bár nyomai felismerhetők (Fränkel E. i. m. 1616).

²⁹ Solmsen, F., i. m. 129.

³⁰ Krahe, H., Die Sprache der Illyrier I. Quellen. (Wiesbaden, 1955.) 48—.

³¹ Weisgerber, L., Rhein. Mus. f. Phil. 84. (1935) 314.; Schmidt, K. H. i. m. 39. Megemlítené még, hogy L. Weisgerber több művében is értékes eredményekre jut a kelta névanyag különböző szempontú vizsgálatában: Annalen d. hist. Vereins f. d. Niederrhein 155—6. (1954) 35—.; Ua., BJ 154. (1954) 94—.; Ua., Rhein. Vierteljahrsblätter 18. (1953) 249—.; 20. (1955) 192—.; Ua. VI. Congrès International des Sciences onomastiques, Munich 24—28. août, 1958. (1961) III.

³² A görögre vonatkozóan megemlítené még: Pape, W., Wörterbuch der griech. Eigennamen. Bearb. G. E. Benseler (Braunschweig 1863.) 70.; Solmsen, F., i. m. 161—. Általában vö.: Nehring, A.—Schrader, O., Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde². (Strassburg—Berlin, 1917—29.) Name, Namengebung címszó.

³³ Vö. Schmidt K. H., i. m. 161. az indexben adott fordítási lehetőségeket.

³⁴ Burg. Hbl. 13 (1951) 8. 112. sz. M. 128./2.

³⁵ CIL III. 10951., M. 117./2.

³⁶ BHb 13 (1951) 8. 112. sz., M. 128./2.

³⁷ RLiÖ 18. 119. 36. sz., M. 132./1.

³⁸ Int. I. 54., M. 205./32.

³⁹ JÖAI 17. (1914) Bbl. 224., M. 131./9.

⁴⁰ CIL III. 14359. ²³, M. 136/8.

⁴¹ CIL III. 10352., M. 197./2.

⁴² CIL III. 14359. ²¹ M. 136./6.

⁴³ CIL III. 10897., M. 209./1.

⁴⁴ AIJ 456., M. 61./1. JA 6/1912/98., M. 143./1.

⁴⁵ Arch. Ért. 31 (1911) 272., M. 111/23.

⁴⁶ CIL III. 15196., M. 148./2.

⁴⁷ CIL III. 4103., M. 66/1., Suadru CIL III. 14359. ¹⁸, M. 136./1.

⁴⁸ Int. I. 46., M. 205./17.

⁴⁹ Fick, A., Die griechische Personennamen... (Göttingen, 1875.) 8.; Fick, A.—Bechtel, F., Die griech. Personennamen. ² (Göttingen, 1892.)

⁵⁰ Pulgram, E., Language 23. (1947) 189.— [H. Krahe-val szemben: Würzb. Jb. 1. (1947) 175.] H. Krahe azonban továbbra is kitart korábbi véleménye mellett, és a kompozíciós névadást tartja klasszikus indoeurópai-nak (Die Sprache 50.)

⁵¹ Schmidt K. H., i. m. 39. ...

⁵² Uo. 41.

⁵³ Pape, W., i. m., Solmsen, F., i. h., Fränkel, E., i. h. ⁵⁴ Hilka A., Beiträge zur Kenntnis der indischen Namengebung. Die altindische Personennamen. Ind. Forschungen III. (Breslau, 1910.) Justi F., Iranisches Namenbuch. (Marburg, 1892.)

⁵⁵ Krahe, H., Die Sprache... 48.; Ua., Lexikon altillyrischer Personennamen. (Heidelberg, 1929.); a nála

germán,⁵⁶ ill. ónémet anyag is megemlítendő.⁵⁷ Kelta szempontból lényeges adatokat szolgáltatnak a szigeti kelták. A hasonló törzsi társadalomban élő walesiek nevei közül idézünk néhányat:

Wallt Euryn „arany-hajú”, Gloyw Wallt Lydan „a világos, terjedelmes hajú”, Casnar Wledic „haragos Főnök”, Unic Glew Ysgwydd „egyedüli bátor vitézi váll”, Gwynn Gohoyw „a derűs fehér (ember?)” stb.⁵⁸

Néhány fontos óír példa:

Cuchulainn „Culann kutyája”; Sgeimh-sholais „a szépséges fényű”; Eis Enchenn „a madárfejű”⁵⁹; Diarmaid „airmid (azaz tilalom) nélküli”⁶⁰ stb.

Az ilyen jellegű névadásnak teljesen szubjektívák a szempontjai, s a célja, mint Solmsen megjegyzi, az, hogy az egyént a közösség tagjainak a tömegéből a neve által emelje ki. Ez az ősi indoeurópai mód, amelynek következményeként a személynévek száma határtalan.⁶¹ Ezt tükrözi a fennmaradt görög személynévanyag óriási tömege.⁶² Kelta vonatkozásban megemlítendő az a tény, hogy a Caesárnál található szépszámu név közül mindössze kettőt viselt két különböző személy.⁶³ Szinte teljes szabadság állott fenn a névválasztás terén, amelyet csak jelentéktelen, főleg az őskultusszal kapcsolatos etikai szempontok korlátoztak.⁶⁴ Az utóbbi különösen olyan népcsoportoknál mutatható ki, akik valamilyen formában hittek a lélekvándorlásban, s a halott ős nevének felvételével annak testi és szellemi értékeit is magukévá vélték tenni.⁶⁵ Ugyanis a társadalmi fejlődésnek ezen a fokon álló népek elképzelése szerint, a név azonos a viselőjével, s ennek megtudása is elégséges ahhoz, hogy az illetőt csapásokkal sújtsák.⁶⁶ A névtabuk az óír hiedelemvilágban is gyakoriak.⁶⁷ Ugyanakkor a fiú élő hozzátartozója

nevét sem veheti fel az előző gondolatmenet értelmében; éppen ezért ritka a hasonlónevűség, melyet bizonyos divat, halott ősök nevének felvétele vagy egyéb vallási megfontolások idézhetnek elő.⁶⁸ A lélekvándorlásban tükröződését a kelta névanyagban is jogos lenne kutatni, bár mindinkább a tanítás druida spekuláció jellege domborodik ki, és az általánosabb népi túlvilághit más képet mutat.⁶⁹ Megemlítendő még, hogy később a hasonlónevűségből eredő tévedések elkerülésére alakult ki a patronymikon.^{69a}

A név feladata tehát, hogy viselője személyét kiemelje a közösség tagjai közül. Ha itt az óír mondák hőseinek egyéniségkultuszára gondolunk, úgy ez a szempont még világosabbnak tűnik.⁷⁰ S nem véletlen az sem, hogy éppen a hőskultusz a leglényegesebb kapaszkodó pont a szárazföldi és szigeti kelták vallási képzei és gyakorlata között.⁷¹

Mindezek értelmében a név elsődleges szempontja a tartalom volt. Az illető társadalmi helyzetét vagy adottságait kellett tükröznie, hogy ezáltal viselője helyét is kijelölje a törzsön belül.

Így aztán a jelentés alapján különböző kategóriák állapíthatók meg; pl. társadalmi helyzetre utaló kompozíciók: -rix, -vassus;⁷² minőségre: -marus második tag;⁷³ leszármazás megjelölésére: -genus;⁷⁴ fizikai és erkölcsi tulajdonságok: Argio-talus, „hófehér-homlokú”;⁷⁵ totemisztikus eredetű állatnevek: Matu-genus „a medve fia”;⁷⁶ harc: Cingeto-rix „a harcosok királya”;⁷⁷ foglalkozás: Gobannitio „a kis kovács”⁷⁸ stb. Vagyis a lehetőségek végtelen variációja adódik; s a nevek között a törzs arisztokráciájának proklamatív és druidáinak vallási elhivatottságot hangsúlyozó nevein kívül⁷⁹ a legváratlanabb variánsok is fel-

feldolgozott anyag korrekcióját l. legújában: Alföldy G., i. m., Katičić, R., Živa Antika, 12 (1962.) 96—, 13. (1963) 256.

⁵⁶ Krahe, H., Sprache und Vorzeit. (Heidelberg, 1954.) 138., Schwartz, E., Deutsche Namenforschung.² (Göttingen, 1949—50.) 6—.

⁵⁷ Solmsen, F., i. m. 154—.

⁵⁸ Loth, H., Les Mabinogions [D'Arbois de Jubainville, Cours de Litt. Celt. III—IV. (Paris, 1889.)] l. IV. 56, 63, 76. stb.

⁵⁹ Sjoestedt, M. L., Dieux et héros des Celtes. (Paris, 1940.) 88, 102, 113.

⁶⁰ Reinhardt, K., The Survival of Geis in Medieval Romance. (Halle, 1933) 144. Cormac mac Cuilennan glosszája nyomán.

⁶¹ Solmsen, F., i. m. 135.; Hirzel, R., i. m. 17.

⁶² Uo. 135—, Vö. Pape, W., i. m.

⁶³ Schmidt, K. H., i. m. 42.

⁶⁴ Solmsen, E., i. m. 135.

⁶⁵ The Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend II. (New York, 1950.) 782. Names címszó. — Ezentúl: SDFML; Ebert, M., Reallexikon der Vorgeschichte VIII. (Berlin, 1928.), Name, Namengebung címszó 3 §. A lélekvándorlás ilyen jellegű elképzeléséhez, különös tekintettel a keltákra, l. Vries, J. de, Die keltische Religion. (Stuttgart, 1961) 248—.

⁶⁶ Lips, J., A dolgok eredete. (Bp., 1962.) 357., SDFML 787. László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. (Bp., 1944.) 261. Hirzel, R., i. m. 17.

⁶⁷ Reinhardt, K., i. m. 148.; Dillon M., The Cycles of the Kings. (Oxford, 1946) 76. Egyébként vö. SDFML Name tabu címszó.; Bodrogi T., Társadalmak születése. (Bp., 1960.) 137., Lips, J., i. m. 357.

⁶⁸ Solmsen, F., i. m. 135.; Magyarság: László, Gy., i. m. 255, 261.

⁶⁹ Vö. Egger, R., Wiener Jahreshefte 35. (1943) 99—.

^{69a} Solmsen, F., i. m. 135.— Katičić R., Živa Antika 12. (1962) 111.

⁷⁰ Sjoestedt, M. L., i. m. 79—.

⁷¹ Egger, R., i. m. 100.; Sjoestedt, M. L., i. m. 91.

⁷² Eredeti jelentése király, a másiké szolgál. — Vö. Dottin, G., La langue Gauloise. (Paris 1918) 92.

⁷³ Jelentése: nagy. Dottin, G., i. h.

⁷⁴ Jelentése: valakinek a szülötte. Pl. Matu-genus: a medve szülötte. Dottin, G., i. m. 93.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ A druidák neveihez: Le Roux, Fr., Les Druides. (Paris, 1961.) 56—. Biztos pannóniai előfordulást nem találtunk, ami nem meglepő, ha Claudiusnak a druidizmust betiltó rendeletére gondolunk (Suetonius, Claudius 25.5.), bár a papi rend meglétére a korábbi időkben utalnak adatok [Alföldi G., AT 7 (1960), 37.]. Megemlítendő mindenesetre a Nemetomara név [GMDS 22. (1941) 37. 4. sz. M. 24./2. (Stična)]. A Nemeto-komponens értelmezéséhez (szent, megszentelt) l. Vries, J. de i. m. 189.;

bukkanhatnak a törzs kevésbé jelentős férfitagjainak névadásában. Vö. Pannóniából Curmisagius.^{79a} Ezek a nevek nyilvánvalóan nem használhatók fel területi szempontú vizsgálatokhoz, hiszen a minimális egyezések még talán bizonyos divattal sem magyarázhatók. Kérdéses azonban, hogyan áll a helyzet az eredetileg is egytagú nevekkal. Caesar-nál viszonylag szép számban fordulnak elő,⁸⁰ bár véleményünk szerint Schmidt néhány nem ide tartozó nevet is ezek között említ.⁸¹ Amennyiben ezek a nevek jelentés szempontjából hasonló variánsokat mutatnak, mint az összetett nevek (társadalmi pozíció, bátorság, szépség stb.), úgy semiben sem mondanak ellent a fentieknek, és kiválasztásukban hasonló szempontok érvényesülhettek. Ezenkívül vannak bizonyos névkategóriák, amelyek természetük szerint kezdettől fogva egytövék. Pl.: tulajdonságmegjelölések egy része, számszavakból képzett nevek, nép- vagy törzsnévből származó, helynévből képzett, istennevekkel összefüggő tulajdonnevek stb.⁸² Ezeknek párhuzamos megléte az összetett nevekkal a keltaság körében kimutatható.⁸³ Ugyanakkor azonban a fenti típusok főleg a gyermekelnevezési szabályoknak felelnek meg.^{83a} Kérdés, hogy ez a keltaság vonatkozásában is fennáll-e? Több példát találhatunk arra vonatkozóan az óir mondai anyagban, hogy egy ember életében kétszer kapott nevet, és tulajdonképpen csak a második névadáskor kapta meg az összetett nevet. Itt jegyezzük meg, hogy ha a már említett kompozíciós nevek jelentésére gondolunk, akkor a másodszori névadás kézenfekvőnek tűnik, hiszen a fizikai és morális tulajdonságok közt található néhány néven kívül alig találunk mást, amelyet — jelentését tekintve — gyermek is viselhetett.⁸⁴

A kettős névadásra vonatkozó adatok közül kettőt említünk meg részletesebben. Az egyik Cuchulainn életéből ismert, aki, mint köztudomású, az óir hősmondák legkiemelkedőbb alakja.⁸⁵

A hős születésekor a Setanta nevet kapta, amely nyilvánvaló összefüggést mutat a Nagy-Britannia nyugati partjai mentén élt Setantii törzs nevével.⁸⁶ Arra kell tehát gondolnunk, hogy a születésekor kapott név csak nagyvonalúan jelezte törzsi vagy népi hovatartozását (talán azért ilyen tág kategóriájú a név, mert Cuchulainn a jóslatok és származása szerint egész törzse védelmére hiva-

tott; kisebb jelentőségű személyek esetén csak a nemzetijségi megjelölés foroghatott fenn fejlettebb nemzetijségi társadalom esetén^{86a}); továbbá arra is utalt, hogy egyénisége még nem bontakozott ki, tehát a név sem hivatott, hogy a többiek fölé emelje. Ezek után évekig nem tudunk életéről semmit, míg a király körül nevelt gyermekek közé nem kerül, s itteni tetteivel fel nem hívja magára a figyelmet. Ezután következik egy epizód, melynek nyomán megkapja a végleges nevét. Culannak, a kovácsnak volt egy kutyája, melyet 9 ember tudott csak pórázon tartani, és egyedül őrizte a nyáját. Egy este, amikor az ulsteriek már iszogatni kezdtek és elengedték a kutyát, hogy örködjön, megérkezik Setanta, akiről megfeledkeztek. Ekkor már senki se mer kimenni, hogy a kutyát megfékezze, mire Setanta labdáját úgy a kutya torkába vágja, hogy kiszakítja a beleit. Culann fájjalja kutyája elvesztését, a gyermek azonban elvállalja a nyáj őrzését. Ekkor Conchobor a király és Cathbad a druida új nevet adnak Setantának: „Culann kutyája” azaz Cuchulainn. Az ifjú tehát akkor kapja meg végleges nevét, amikor a törzsön belüli hivatását elfoglalja, azaz bekerült a törzs férfitagjai közé: felavatták.⁸⁷

A második adat az asszonyok kettős névadására vonatkozik:⁸⁸

Diarmaid, Tara királya a mezőn lovagolva megismerkedik egy nővel, aki megtetszik neki és hozományként egy tüt adva neki, nyomban megkéri a kezét. A nő bele is egyezik, azonban kiköti, hogy a városban nem árulhatja el a nevét. Amikor beérnek és a nép kérdezi, hogy milyen hozományt adott, Diarmaid elmondja. Erre a druidák Becfola, azaz „Kis-vagyónú” nevet adtak a nőnek. A nők tehát férjhezmenetelükkor kaphattak másodszor nevet.^{88a}

Tehát a kétszeri névadásra találunk adatokat; a jelenség egyébként más népeknél is gyakori az etnográfia szerint.⁸⁹

Ez a két példa a kezdettől fogva egytövé, és a később kapott összetett nevek egymásmellettiségének egyik oldalát megvilágítja. Nyitva marad azonban az a kérdés, hogy miért viselnek felnőttek is egytövé neveket. Erre ismét tudunk óir adatokat idézni. A születéskor kapott nevek egy része a szülés speciális körülményeire utal.⁹⁰ Az ilyen jellegű nevet általában egész életében megőrzi viselője.

a női druidák kérdéséhez 1. *Le Roux* Fr., i. m. 25. — *Vries*, J. de i. m. 217—.

^{79a} *Betz*, A., LA I. Diss Pann II. 10. (Bp. 1938) 3. „Mohó a sörvásban”.

⁸⁰ *Schmidt* K. H., i. m. 42. — 21 előfordulás, 32 összetett név mellett. Mindenesetre a továbbiak során kifejtendő társadalmi értelmezés e kérdésben is figyelembe veendő.

⁸¹ Pl. Goban-nitio (*Dottin* G. i. m. 92.) — Tas-getius. Ezzel szemben a Troucius inkább „Kurzname”. Vö. *Troucetimar*: CIL III. 10351., M. 197/5.

⁸² *Schmidt*, K. H., i. m. 42.; *Krahe*, H., *Würzb. Jb.* 1. (1947). 187.

⁸³ *Schmidt*, K. H., i. h.

^{83a} Vö. SDFML 782.; A magyarság vonatkozásában: *László Gy.*, i. m. 255—.

⁸⁴ *Dottin*, G., i. m. 92. — Csoportosított és lefordított nevek.

⁸⁵ *Sjoestedt*, M. L., i. m. 88.

⁸⁶ *Ptolemaios*, *Geogr.* II. 3.3.

^{86a} *Sjoestedt*, M. L., i. m. 89.

⁸⁷ A hasonló társadalmi fejlettségű csoportok névadásához 1. *Alföldy* G., *Annales Univ. Scient. Bud. de Rol. Eötvös Nom. Sectio Hist.* 4. (1962) 21.

⁸⁸ *Dillon* i. m. 76.

^{88a} A jelenség arra is utal, hogy idegen nemzetségbe házasság útján bekerülők új nevet kaptak.

⁸⁹ Gyakran minden életszakaszban új nevet adnak egyes népek. Vö. SDFML 787—.; *Lips* J., i. m. 280.; *László Gy.*, i. m. 260—.

⁹⁰ Gyakori jelenség más népek névadásában is: SDFML 788.; *László Gy.*, i. m. 262.

Conchobor pl. a következő ok miatt kapta nevét:⁹¹ Születésekor két kukac volt a kezében, amelyekkel egy folyóhoz ment a csecsemő. A víz átfolyt a hátán. Ekkor a druida a folyó nevét (Conchobor) adta a gyermeknek.

Női névre vonatkozóan:⁹²

Derdriu születésekor Cathbad megjósolja a gyermek jövőjét. Elmondja, hogy csodálatosan szép lesz és nagy szerencsétlenséget fog okozni. Eközben a gyermek nyugtalankodik (derdrastar), s erre Cathbad a Derdriu nevet adja neki mondván, hogy ez jövőendő sorsára is céloz.

Vagyis a születés speciális körülményeivel összefüggésben olyan neveket adtak, amelyek alkalmasság egyedi voltak miatt, hogy viselőjüket a közönség soraiból kiemeljék, és szükségtelessé tegyék a másodszori névadást.

Mielőtt továbbmennénk, még egy mozzanatot kell megemlíteni, és pedig a druidák szerepét a névadás szertartásában. Úgy látszik, hogy egy speciális druida „keresztelő” lehetett, melynek során a pap nevet adott a gyermeknek és megjósolta jövőjét.⁹³ Nem véletlen tehát, hogy az óír mondákat lejegyző szerzetesek gyakran beszúróják az ilyen események leírásakor a „pogány keresztelő” kifejezést.⁹⁴ A második névadás az avatási szertartásokkal kapcsolatban zajlott le, és itt a druida mellett a törzsfő is jelentős szerepet játszott.⁹⁵

Ezekután az a probléma adódik, hogy milyen módon lehetséges a pannóniai keltaság esetében a kétszeri névadást kimutatni. Erre véleményünk szerint egy lehetőség kínálkozik, és pedig a gyermekelnevezések speciális csoportjának vizsgálata.

Legelőször egy Potzneusiedl-Gattendorf lelőhelyű felirattal foglalkozunk, amelyen többek között Lupus és Mutsa elnevezések fordulnak elő.⁹⁶ A Mutsa név értelmezése Holder szerint: pizok, szemét.⁹⁷ A néprajz több példát szolgáltat arra vonatkozóan, hogy ha egy családban megelőzően több gyerek meghalt, akkor a következőknek olyan

apothropaikus neveket adnak, amelyek vagy eleve jelentéstartalmuk által elriasztják a bajt — jelen esetben a latinból feltehetően értelemszerűen átvett Lupus⁹⁸ —, vagy pedig olyat, amely az ártó hatalmak érdeklődését kívánja elterelni a gyermekről annak hangsúlyozásával, hogy az úgysem ér semmit, úgyszólván a halálnak van szánva, úgyse szereti senki stb. Ez esetben: Mutsa.⁹⁹ A két fenti név tehát feltétlenül gyermekkorban adott név kellett, hogy legyen.¹⁰⁰

Hasonló apothropaikus célzatú lehetett a *matu tövű nevek jó része.¹⁰¹ Ezek Pannóniában nagy elterjedtségnek örvendtek, meglehetősen sokféle összetétel, ill. képzés formájában. Hogy felnőtt korban is megőrzik, ebben már más jelenségek is szerepet játszanak, amelyekre majd még visszatérünk. (Vö. Matumarus, Matimarus, Matugenta, Matutinus, Matu-rus, Mattua, Matto, Matta.¹⁰²) Feltehetően ennek a tőnek a fordításaként terjed el a beneszülötteknél az Ursus név.¹⁰³ Megemlíjük még, hogy az Artius név az ugyancsak medve jelentésű artos-sal függ össze.¹⁰⁴ Állatnevek még: Broccus (menyét)¹⁰⁵, Epo(ló),¹⁰⁶ Boudio (holló),¹⁰⁷ Catta¹⁰⁸ (macska). Ezek részben a fent említett csoportba sorolhatók, részben azonban a totemisztikus gyökerű elnevezésekkel is kapcsolatosak, s ezért kizárólag gyermeknévként nem értelmezhetők. (Ez vonatkozik még a Matumarus, Matugenta stb. összetett változatokra is.)

Sokkal inkább utalnak a kettős névadás meglétére a számneveket tartalmazó nevek. A számnevet névként viselő gyermek (a szám a születés sorrendjére utalt eredetileg) ugyancsak védve van az ártó hatalmakkal szemben, minthogy valódi neve ekkor még tulajdonképpen nincs.¹⁰⁹ Pannóniában egy példát találunk, amely talán sorszámnevek értelmezhető. (Tricuai).¹¹⁰ Ezzel szemben a latin sorszámnevekből képzett személynevek meglehetősen gyakoriak a beneszülöttek névadásában.¹¹¹ Ez a körülmény véleményünk szerint arra utal,

⁹¹ *Le Roux, Fr.*, i. m. 54.

⁹² Uo.

⁹³ Uo. 53. Más népeknél: SDFML 788.

⁹⁴ *Reinhard, K.*, i. m. 116.

⁹⁵ Vö. *Sjoestedt, M. L.*, i. m. 89.; *Le Roux, Fr.* i. m. 53.

⁹⁶ CIL III. 4537. a — b., M. 139/1.; A felirat két részre törött értelmezése néhol bizonytalan.

⁹⁷ H. II. 665.

⁹⁸ Bornemisza Péter szerint Farkas legyen annak a gyermeknek a neve, akinek születése előtt testvére halt meg. 1. *László Gy.*, i. m. 256.

⁹⁹ SDFML 782.; *László Gy.*, i. m. 256. Finnugor és török népeknél egyaránt nagyon gyakori.

¹⁰⁰ A Lupus, mint gyermeknév, ebben az esetben kézenfekvő.

¹⁰¹ A tőre vonatkozóan 1. *Dottin, G.*, i. m. 271.; *Schmidt, K. H.*, i. m. 161—, (Index) — *Vries, J. de.* i. m. 109.

¹⁰² A neveket 1. *Mócsy, A.*, *Die Bevölkerung...* 181. Ezenkívül: Comatimarus, Comatumarus, Comatuaia, Comatus, Comatullus. 1. *Mócsy, A.*, *Die Bevölkerung...* 170.

¹⁰³ Ursio, Urso, Ursulus, Ursus. — 1. *Mócsy, A.*, *Die Bevölkerung...* 194.

¹⁰⁴ CIL III. 4376., M. 158./8. A tő: *Dottin, G.*, i. m. 229. — *Vries, J. de* i. m. 114.

¹⁰⁵ CIL III. 3790., M. 18/5. A tő: *Dottin, G.*, i. m. 237.

¹⁰⁶ CIL III. 10740., M. 14./1. A tő: *Dottin, G.*, i. m. 256.

¹⁰⁷ CIL III. 10795., M. 33./1 A tő: *Dottin, G.*, i. m. 235.

¹⁰⁸ CIL III. 4263., M. 112./1., CIL III. 3586., M. 186/1.; Arch. Ért. 48. (1946) 275. A tő *Dottin, G.*, i. m. 244. Az óír szerzetesek állat-, de különösen macskaszerepéhez 1. *Paor, M.* — *Paor, L.*, *Alt-Irland.* (Köln, 1960.) 70—, 94.

¹⁰⁹ SDFML 788—; *László Gy.*, i. m. 261.

¹¹⁰ CIL III. 15196² M. 148./2.; vö. *Dottin, G.*, i. m. 293. — tri-, trito-, Tritio stb.- Kérdéses az Ancluiuccus értelmezése. Talán gentiliium?

¹¹¹ Primio: JÖAI 17 (1914) Bbl. 230. — Prima: JÖAI 17 (1914) Bbl. 240., M. 131/2. — Secunda: CIL III. 3820., M. 18./26. — Tertius: CIL III. 3871., M. 2./74., CIL III. 3820., M. 18./26. — Quartio: CIL III. 3404—5., M. 189./4., CIL III. 3820., M. 18./26. — Quintus: CIL III. 3871., M. 2./74., CIL III. 10576, 3644, M. 176./7.

hogy korábban a kelta nevek között is gyakori lehetett a számnevek használata, azonban ennek nyomát a második névadás eltüntette. Az is figyelemreméltó körülmény, hogy ezek a nevek a gyengébben romanizált területeken¹¹² lépnek fel; a jelentés szerint átvett latin nevekkkel együtt, vagyis arra kell gondolni, hogy helyenként a latin nyelv terjedésével egy ideig latinul folytatódott a régi névadás, azonban éppen a latin névadás hatása miatt a második név felvétele gyakran nem következett be,¹¹³ és a gyermekkori név rögződött.

Ha ezután a pannóniai kitérő után összegezzük a „klasszikus” kelta névadásra vonatkozó eddigi tanulságokat, akkor a végtelen variációjú összetett nevek mellett azoknak az egytölvű neveknek a meglétét kell jellemzőnek találnunk, amelyek egyrészt a születéskor adott nevek közé sorolhatók, másrészt pedig eredeti, tehát csak az adott személyre jellemző voltak miatt, másodszori névadás nélkül egész életen át megőrződtek. A születéskor adott nevek viszont csak a romanizáció hatására mutathatók ki a rendelkezésünkre álló anyag késői volta miatt.

Sajnos a más területekre vonatkozó korai adatokkal szemben jogosan merül fel az az ellenérv, hogy csak a törzs előkelőinek a névanyagát ismerjük, az alsóbb rétegeket nem.¹¹⁴ Más indoeurópai nyelveket beszélő népek névanyagának vizsgálata alapján olyan következtetéseket vontak le, hogy a szociális helyzet tükröződik az összetett és egytölvű nevek egymáshoz való viszonyában.¹¹⁵ Azaz, az összetett nevek a törzs vezető rétegéhez¹¹⁶ tartoznak, míg az egytölvűek a népet jellemzik.¹¹⁷ Véleményünk szerint ilyen formában ez a megállapítás a kelták esetében nem helytálló. Ugyanis, mint láthattuk, a Caesarnál fennmaradt 21 egytölvű név lényegében a korábbi névadás szisztemájába illik, és egyáltalán nem valószínű, hogy alacsony sorban levő emberek viselték őket. Szembe-tűnő viszont azoknak a rövid neveknek a hiánya, amelyek összetett nevekből származnak. (Caesarnál mindössze 3.)¹¹⁸ Holott ezeknek a neveknek a jelentkezése tendencia jellegű az indoeurópai nyelvekben minthogy a bonyolult teljes nevek használatát a beszélt nyelv kerülni igyekszik.¹¹⁹ Zimmer az ír névadásban mutatta ki ezt a folyamatot,¹²⁰ mely-lyel párhuzamosan megy végbe az eredetileg egytölvű ragadványnevek fellépése. Az utóbbi szintén

a népnyelvben gyakori.¹²¹ A fenti két csoport „divatosá” váló nevei között kell keresnünk első-sorban a törzsön belüli társadalmi differenciálódást igazoló névanyagot. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a korábbi általánosan használt kompozíciós és ritkábban fellépő eredetileg egytölvű, tiszteletadó jelentésű nevekkel szemben fáziseltolódással léphetett fel, hiszen még a korábbi csoporton belül megjelentek azok a nevek, amelyek a társadalmi differenciálódást tükrözik és jelentésük szerint nyilvánvalóan nem a vezető rétegekre vonatkoznak.^{121a} E téren azonban általános érvényű szabály nem állítható fel, és minden esetben az adott törzs társadalmi fejlődését kell figyelembe venni.

Weisgerber vizsgálatai nyomán kiderült, hogy a Trier környéki névanyag a római korban az egytölvű nevek fölényét mutatja a kompozíciókkal szemben. A szerző ebben a jelenségben annak a bizonyítékát látja, hogy korai időkből csak a vezetőréteg névanyagát ismertük, viszont a római korban a helyzet változott, és ez tükröződik az egytölvű nevek nagyobb arányszámában.¹²² Véleményünk szerint más magyarázattal is számolnunk kell. Ugyanis a kelta törzsek társadalmi életében különböző időkben bekövetkezett az a fordulat — amely végső soron a törzsi keretek felbomlásához vezetett —, ti., hogy a régi arisztokrácia mindinkább háttérbe szorult, és a származási első-ség a gazdasági fejlődésből adódó gazdagodás fölénye miatt értelmét veszítette. Összefüggött ez a pénzgazdálkodás elterjedésével, a kereskedő réteg kialakulásával, az ipar fejlődésével.¹²³ Ezáltal a régi proklamatív jellegű, a származást hangsúlyozó névadás háttérbe szorult, és az új előkelők a beszélt nyelvben hivatalossá vált névformákat őrizték meg. Jól tükröződik ez a boi pénzek feliratainak előforduló nevek arányszámában. Így pl. az összkép szempontjából is jellemző bratislavai éremleletben:¹²⁴ Biatec (135×), Nonnos (79), Devil (15), Busu (6). Ezzel szemben a kifejezetten proklamatív arisztokrata nevek: Cobrovomarus, Ainorix, Fariarix, Evoirix (1—1). Az utóbbival kapcsolatban megjegyzendő, hogy a korábban társadalmi pozícióra vagy legalábbis annak konkrét igényére utaló -rix komponens jelentése e korban már a „reich” német melléknév jelentése irányába tolódott el.¹²⁵ Ezzel párhuzamosan a nevekben

¹¹² Mócsy, A., Die Bevölkerung . . . 60.; Aquincumtól É-ra: uo. 32.

¹¹³ L. ilyen szempontból: Bosch, C., i. m. 291.

¹¹⁴ Schmidt, K. H., i. m. 41.

¹¹⁵ Pulgram, E., i. m. 190—; Solmsen, F., i. m. 133.

¹¹⁶ Weisgerber, L., Rhein, Mus. f. Phil. 84 (1935) 314—.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Schmidt, K. H., i. m. 42.; Acco, Iccios, Voccio.

¹¹⁹ Fränkel, E., i. m. 1626.

¹²⁰ Uo. 1627.; Zimmer, K.: Zeitsch. f. verg. Namenf. 32. 16—., 19—. A rövidült beceneveket eleinte csak a népnyelv használta. Később mindkét formában használják a nevet.

¹²¹ Uo. Fränkel, E., i. m. 1626—.

^{121a} Dottin, G. i. m. 93.; pl. a foglalkozásra utaló

nevek nagy része.

¹²² Weisgerber, L., ih. 330.

¹²³ Vö. Filip, J., i. m. 548.; Ua. AR 5 (1953) 285—. Az oppidumok virágkora és a gazdasági fejlődés csúcspontja a közép-európai keltaság történetében i. e. 125—50 között.

¹²⁴ Ondrouch, V., Keltké mince típus Biatec z Bratislava. (Bratislava, 1958) 79—.

¹²⁵ Vö. Schmidt K. H. i. m. 76. Trier, J., Vorgeschichte des Wortes „reich”. Nachr. d. Akad. d. Wiss. zu Göttingen (1943.) 535—. A kelták esetében csak nagyon ritkán fordul elő az egyszemélyi uralom lehetősége. A -rix végű neveknek túlzott jelentőség nem tulajdonítható. Társadalmi szempontból vö. Alföldy, G.: Annales. 25—.; Mócsy, A., PWRE 535.

(főleg az egytövékben) fellépő variációk (hangtani változások, expiratorikus hangsúly, továbbképzések stb.) a még oly lényeges jelentést is háttérbe szorítják, tehát a nevek elvesztik régi jelentőségüket.¹²⁶ Bizonyos, gyakran csak divaton alapuló névösszetételek terjednek el, azaz főleg egytagú nevek, mely állapotot különösen jól példáz az ónémet névadás párhuzamos szakasza, ahol szembevető a régi komponensek teljesen értelmetlen variálása.¹²⁷ Ezek szerint tehát a Weisgerber által megfigyelt jelenség a névadás régi formáinak a felbomlását és új társadalmi rétegek előretolódását is jelenti, amelyek a klasszikus összetett neveket — viselőik háttérbe szorításával — értelmetlenekké tették.

Ezt támasztják alá azok a vizsgálatok, amelyeket Weisgerber példájára Pannóniában is elvégeztünk:

1. *Boi.*

- a) Teljes nevek: 42.
- b) Rövidült „ : 79.
- c) Egytövé „ : 51.

2. *Eravisci.*

- a) Teljes nevek: 75.
- b) Rövidült „ : 56.
- c) Egytövé „ : 52.

3. *Dél-Pannónia.*

- a) Teljes nevek: 17.
- b) Rövidült „ : 19.
- c) Egytövé „ : 41.¹²⁸

¹²⁶ Vö. Fränkel, E., i. m. 1625—.

¹²⁷ Solmsen, F., i. m. 166. A korábban logikusan használt komponenseket értelmetlenül variálják.

¹²⁸ a) Teljes nevek alatt értd: összetett nevek.

b) Ezekből származó rövidült alakok.

c) Kezdetből fogva egytövé rövidnevek.

A b) és c) csoportok szétválasztásában bizonyos hibaforrás adódik abból, hogy a kelta nevek esetén a jelentésből nem mindig indulhatunk ki, és ezért az ismert komponensekre kell támaszkodnunk és ezekkel összevetnünk a két második csoportot.

^{128a} Az sem véletlen, hogy az eraviscusoknál jóval nagyobb a pontos analógia nélküli összetett nevek száma, mint a boioknál. Vö. 26. j.

¹²⁹ A következőkben levezetendő folyamat általános társadalmi háttérhez vö. Morgan, L., Az ősi társadalom. (Bp., 1961.) 592—; Engels, F.: A család... eredete. Marx—Engels vál. műv. II. (Bp., 1949.) 250—, 279—; Childe, G., A civilizáció bölcsője (Bp., 1959.) 127—, 182—. A szorosan kapcsolódó területek közül I. DK-dalmaták társadalmi fejlődése; Alföldy G., Annales... 25. Vö. még Jullian, C., Histoire de la Gaule II. Paris, 1924.) IV—IX. fejezet

¹³⁰ Mócsy, A., Die Bevölkerung... 47. Sajnos a társadalmi kép kiegészítéséhez oly fontos régészeti anyag terén nem látunk elég tisztán. Különösen fontos lenne a település-koncentráció alaposabb vizsgálata, az oppidumok színvonalas kutatása. Vö. Boius szempontból Velemsszentvid: legújabbban: Foltiny, I., Velemsszentvid... Veröff. d. Öst. Arb. f. Ur- u. Frühg. III. B. (Wien, 1958); Braunsberg: Svoboda, E.: Carnuntum³ (Graz—Köln, 1958) 196—; Pozsony: Ondrouch, V., i. m. stb. kérdése.

Ez a táblázat elsősorban a Boius és Eraviscus törzs társadalmi fejlődésére vonatkozó megállapításoknak szolgál alapul.

A boiok névanyagában az összetett nevekek szemben a két másik kategória jelentős többségben van, s ezáltal a már körvonalazott római foglalat előtti társadalmi folyamatot tükrözi, tehát egy olyan előkelő réteg kialakulását, amely a származáson alapuló törzsi arisztokráciát háttérbe szorította. Ezzel szemben az eraviscusoknál a régebbi kompozíciós névadást találjuk fölényben, és ez a törzsi-nemzetségi társadalom származáson alapuló arisztokráciájának a meglétére utal a római kor kezdetén^{128a}

Ha megfigyeléseinket összevetjük a kutatás eredményeivel, akkor a következő társadalmi képet rajzolhatjuk fel. Már a római foglalat előtti időkből a boiok fejlődése eljutott a nemzetségi társadalom kereteinek átlépéséig. Erre utalnak a nagyon erős új típusú vezetőréteg kialakulása¹²⁹ és a rab-szolgaság kezdetei.¹³⁰ A társadalmi ellentétek a római kori megváltozott viszonyok ellenére is tükröződnek,¹³¹ sőt az előkelő réteg korábbi alapokat megőrző gazdálkodási formája, minthogy a romanizációs törekvések hű támasza lett, még a Flaviusok alatt is kimutatható.¹³² Az eraviscusok társadalmi fejlődése erre a fokra még nem jutott el, és a római foglalat megelőző időkből kevésbé fejlett nemzetségi társadalommal kell számolnunk.¹³³ A társadalmi differenciálódás római hatásra gyorsult meg,¹³⁴ majd az óvatos, de céltudatos romanizációs politika hatására ment végbe, melyet legújabbban Mócsy András körvonalazott,¹³⁵ és

¹³¹ Erre utal a parndorfi villa. — A boius arisztokráciával hozza kapcsolatba: Saria, B., Burg. Hbl. 13 (1951) 64—; Mócsy, A., Die Bevölkerung... 48.; Ellene: Svoboda, E., i. m. 139., legújabbban: Thomas, E., Römische Villen in Pannonien. (Bp., 1964.) II. b. Parndorf. — A kérdés megítélésében azonban nem a Cocceius Caupianus felirat hovatartozása a döntő, hanem a Mócsy András által elmondottak [Historia 6. (1957) 494.].

¹³² Mócsy, A., Die Bevölkerung... 49. Vö. Svoboda, E., i. m. 147 —, ill. RLÖ 18. 1914 127., 42. sz., Mogetius servus saltuarius felirata. — A boius társadalom problematikájához megjegyzendő még, hogy a cseh kutatás, amely a La Tène kori leletanyagot igyekszik e szempontból értékelni, eddig csak meglehetősen általánosított ítéletekig jutott. Vö. Filip, J., AR 5. (1953); Vaneček, V., Pravnehistorické Studie 3. (1957) 22. Ennek kritikája: Libuše Janšova, Historica 4 (1962) 17.

¹³³ Társadalmi szempontból vö. pannonok; Alföldy G., Annales... 26., Mócsy A., PWRE 535. Társadalmi differenciálódás csak elszigetelt esetekben, speciális helyi adottságok miatt gyorsul fel. Vö. Siscia.

¹³⁴ Római kereskedelem; római pénz megismerése. Az eraviscus pénzverés kezdetét is a római korhoz közelebbi kutatás. I. Mócsy, A., NK 50—51. (1961—1962) 15—; Vö. Mócsy, A., Die Bevölkerung... 59—, általában; Gellérthegy—Tabán kérdése mindenesetre döntő a korábbi időkre vonatkozóan. A Nagy Tibor által rekonstruált társadalmi kép az oppidumban indokolatlan és túlzó. L. Budapest Múemlékei II. (Bp. 1962.) 34. Lényeges lesz e szempontból Bónis Éva készülő műve (A gellérthegy—tabáni késővaskori telep).

¹³⁵ Mócsy András [FA 14. (1962) 35.] körvonalazta ezt a kérdést. — Vö. még Ua., Historia 6 (1957) 488—.

amely a helyi arisztokrácia kifejlődését elősegítve, majd arra támaszkodva belülről indította meg a folyamatot, viszont egy ideig konzerválta a régi társadalmi formát.

Végezetül még egy kérdésre kell felelnünk. Ha már a korábbi időre vonatkozó megfigyeléseket a névanyag nem is teszi lehetővé, mennyiben vonatkozik ez a társadalmi változásokat tükröző névadásbeli fordulat hatására elterjedt nevekre. Mint mondtunk, ezek esetében a divat és a helyi sajátosságok nagyobb szerepet játszottak. A pontos analógia nélküli nevek száma azt tükrözi, hogy az „átlag” nevek megjelenése és elterjedése ellenére is szinte 50–50%-os arányban oszlik meg területenként az analógiás, ill. analógia nélküli névanyag.¹³⁶ Tehát e téren is a névadás korábbi szakaszaira jellemző végtelen variációs tényező jelenléte figyelhető meg; hiszen az Emona környéki lelőhelyek kivételével csak néhány eraviscus—azalus keverék település esetén magyarázható az analógia nélkülség idegen nyelvi hatásokkal.¹³⁷

Ezt támasztja alá három táblázatunk nagyfokú kiegyensúlyozottsága is, tehát e korban sem lehetséges különösebb történeti kapcsolatok feltevése pusztán a névanyag alapján. Végeredményben az összkép hasonló uniformizációt mutat, mint ami a La Tène-kori leletanyagnak sajátossága.¹³⁸

Összefoglalva a vizsgálat eredményeit:

A római kori bennszülött kelta személynévanyag párhuzamainak területi vizsgálata a törzsek korábbi történetére vonatkozó következtetések levonására nem alkalmas, mert a korábbi kelta névadás szubjektív szempontjai ezt kizárják, továbbá mert az i. sz. I–II. sz.-i névanyag egyébként is más fejlődési fokot tükröz. Minthogy a fejlődés tendenciája a többi kelta lakta területeken is hasonló volt, ezért az egykorú kapcsolatok szempontjából is uniformizáltságot mutat. A vizsgálatok csak egy adott törzs társadalmi képéhez szolgáltatott adatot, mivel a korábbi klasszikus indoeurópai kompozíciós névadás megváltozása a társadalmi fejlődés megfelelő szakaszait tükrözi.

Szabó Miklós

RECHERCHES SUR L'ANTHROPONYMIE CELTIQUE DE PANNONIE

Resumé

Le problème que l'étude cherche à élucider est de savoir dans quelle mesure l'anthroponymie peut servir aux recherches de l'histoire des tribus celtiques. Nous avons donc commencé par examiner le groupement des correspondants des noms celtiques attestés sur le même territoire, c'est-à-dire appartenant à la même tribu celtique de Pannonie, sur d'autres territoires habités par des Celtes, autrement dit nous avons cherché à établir l'existence de rapports qui permettent de conclure aux relations historiques entre les habitants du territoire en question et certaines tribus de Pannonie. Ce faisant nous n'avons considéré comme correspondants que les noms qui, en cas de monosyllabes, offrent le même radical et reflètent l'identité de la formation, en cas de noms composés, sont formés à partir des mêmes composants et de manière analogue. Les matériaux de Pannonie ont été divisés en trois grandes unités territoriales: le groupe boïus, le groupe eraviscus et le groupe du Sud de la Pannonie. Les tableaux présentent les résultats suivants: total du nombre des correspondances (tabl. I), nombre des noms de Pannonie ayant des correspondants dans les autres territoires (tabl. II) et enfin nombre des noms caractéristiques d'un certain territoire (tabl. III). L'étonnante concordance des tableaux témoigne de l'impossibilité où nous nous trouvons de conclure, à partir des correspondants groupés par territoires des anthroponymes d'une tribu celtique, à l'histoire de la tribu.

Dans la deuxième partie de l'étude nous procédons à l'examen de la signification et des particularités de la formation des noms. Selon la catégorisation de Weisgerber et Schmidt il existe des noms composés ou noms complets, des noms raccourcis, dérivés des précédents et des noms monosyllabiques. Au point de vue de leur contenu ils sont des plus divers: noms d'honneur, noms proclamatifs, noms protecteurs etc. Au témoignage des correspondants de la mythologie irlandaise, il y a lieu de tenir compte de deux noms pour le même individu: l'un qu'il portait enfant, l'autre qui lui est conféré à l'âge adulte,

lors de son initiation. Les noms d'enfant ont souvent un contenu apotropaïque ou dépréciatif, ce dont on a de nombreuses preuves aussi en Pannonie (les frères Mutsa et Lupus). De même les noms d'animaux y sont-ils fréquents, et c'est précisément par la traduction en latin des noms celtiques qu'on s'explique la fréquence des noms d'animaux latins (par ex. Ursus). Les ordinaux sont plutôt attestés en traduction latine parmi les Celtes de Pannonie. A côté des noms composés d'une très grande variété on considère comme caractéristique de l'anthroponymie celtique de Pannonie l'existence des noms monosyllabiques qui d'une part rentrent dans la catégorie des noms conférés lors de la naissance, d'autre part, qui du fait de leur originalité et de leur validité pour une personne, sont conservés, sans imposition d'un second nom, pendant toute la vie de l'individu. En ce qui concerne les noms imposés lors de la naissance, ils ne peuvent être démontrés que sous l'effet de la romanisation, étant donné le caractère tardif des matériaux qui sont à notre disposition.

Selon Weisgerber la fréquence des noms monosyllabiques témoignent de l'apparition des couches sociales inférieures sur les inscriptions, tandis que la prépondérance des noms composés, par exemple chez Caesar, s'explique par le fait que l'auteur ne fait état que des noms de l'aristocratie. A notre avis il faut cependant prendre en considération une autre explication encore. En effet, dans la vie sociale des tribus celtiques il se produisit, à des époques différentes, un tournant décisif à la suite duquel l'ancienne aristocratie passa de plus en plus à l'arrière-plan, et la noble ascendance céda la place à l'aisance matérielle, résultat du développement économique. Il s'ensuit que les anciens noms de caractère proclamatif, traduisant l'extraction ou la prétention au pouvoir sont petit à petit évincés par de nouvelles formes de noms. Une preuve nous en est fournie par les monnaies de Bratislava, rentrant dans le groupe dit de Biatic, qui offrent une proportion manifestement plus faible de

¹³⁶ Vö. 26. j.

¹³⁷ Untermann, J., i. m. 177.; Mócsy, A., Die Bevolkerung... 54—.

¹³⁸ Vö. Filip, J., Keltové... Hunyady I., i. m. Kelta-La Tène kori-kerámia, fémanyag sajátosságai.

noms proclamatifs. Le groupement selon leur modes de formation (Schmidt et Weisgerber) des noms boïens, éravisques et celtiques du Sud de la Pannonie jette également quelques lumières sur les caractéristiques de la société tribale. Si la diminution des noms composés chez les Boii permet de conclure à l'évincement de l'aristocratie de naissance, la prépondérance de ces noms chez les Eravisci témoigne du rôle inchangé de cette aristocratie.

L'examen des correspondances territoriales des anthroponymes celtiques à l'époque romaine ne nous révèle donc rien sur l'histoire antérieure des tribus, par contre il vient compléter l'image de la structure sociale d'une tribu donnée, vu que le changement de l'antroponymie indo-européenne classique caractérisée par l'usage de noms composés reflète le changement qui s'opère dans le développement de la société.

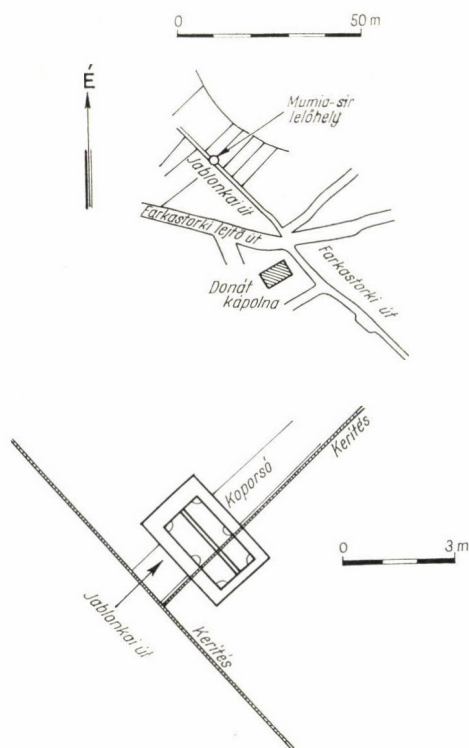
M. Szabó

ÚJABB AQUINCUMI MÚMIASÍR

1962 májusában a Bp. III. ker. Jablonkai út 15. sz. alatt római kori kőkoporsó került elő (1. kép). Az egy tömbből faragott, légmentesen lezárt szarkofágban mumifikált halott feküdt, s bár a sír bolygatatlan volt, tartalmát igen rossz állapotban találtuk (2. kép).

A tető leemelésekor a sírból átható illat szállt fel. A konzerválószeres édeskés szagát árasztották a kiemelt leletek még hetekig a múzeumban, ahová a vázat beszállítottuk.

A koporsó hosszanti előlapján sűrű vésőkezelés nyomát észleltük, talán e durva átfaragással a korábbi feliratos mezőt tüntették el. A koporsón semmilyen díszítés vagy felirat nem látszott.¹ Akő-



1. kép. Helyszínrajz a koporsóval
Рис. 1. План с саркофагом
Fig. 1. Relevé de plan avec le cercueil

sírláda felső peremén körbefutó vájat volt, a tetőt akroterionok díszítették, a fedél a koporsó anyagánál puhább mészkőből készült.

A sír tájolása észak-déli, benne a váz fejjel észak felé volt elhelyezve, hossza 158 cm. A kőko-

porsóban a következő mellékleteket találtuk (3. kép):

1. *Különböző textilfajták:* a múmiabandázs öt rétege közül az egyes rétegek más-más szövésű lenből készültek. Ezenkívül több fajta gyapjuszövet- és posztómaradvány, valamint gyékénydarabok sorolhatók ide.

2. *Ékszerek:* apró szemű kék üvegyöngyökből fűzött nyaklánc, ugyanilyen gyöngyből csavart karkötő, kék üvegarika, csont-karkötők, csontgyűrű.

3. *Bőrpapucsok* maradványai, amelyeket át-tört díszítéssel, aranyozással borítottak. A láb-belikben parafabetétek voltak.

4. *Csontorsó* rovátkolt díszítéssel.

5. *Négyszögű falapok és hosszú fapántok* piros, kék, fehér, barna festésnyomokkal. Feltehetően faládika maradványai.

6. *Fakéreg-maradványok*, köztük *gyümölcs-magvak*, *levelek*, *virágmaradványok*.

7. *Többféle növényhez tartozó levélsomók.*

8. *Sókristályok, gyantarögök.*

1. A textilmaradványokat a sír bontásakor kialakult sorrendben írjuk le. A koponyán a kő-sírláda felnyitásakor kocsonyás állagú, sötétbarna anyagból, szabálytalan félgömb alakú tömeget találtunk, ami a levegő hatására rövid idő alatt lefűvódott. Ekkor tűnt ki, hogy a pókhálószerűen vékony, redőzött textil halmazát duzzaszthatták fel a konzerválószeres hatására keletkezett gázok. A koponyára több rétegben alkalmazott bandázssal (4. kép a) koszorút helyeztek, s ezt borították le a fátýollal.

Ugyanez a pólyázás folytatódik a halott vállától térdéig. A nyújtott vázat több rétegben borító, megbarnult textiliák a váz kiemelésekor sem módosultak. Jól kivehető rajtuk, hogy ferdén, balról jobbra vezették a vászoncsíkokat, s fölöttük a keskeny zsineget. A bandázs fölött válltól térdig érő lila színű, sűrű szövésű posztó lepel húzódott, amely a jobb oldalon többszörösen hajtogatva maradt meg.

A vázzal együtt fászlították be a behajlított és mellre fektetett jobb kart egészen a kézfejig: viszont a balkart nyújtva, a test mellett külön pólyázták be, a jobb kéz itt is szabadon maradt.

¹ A kősírláda méretei: külső sz: 115 cm, külső h: 235 cm, belső sz: 83 cm, belső h: 200 cm, belső m: 65 cm. A kősírláda magassága fedéllel együtt 135 cm.



2. kép. Kőkoporsó a múmia maradványaival

Рис. 2. Саркофар с останками мумии

Fig. 2. Cercueil de pierre avec les restes de la momie

A medence bal oldalán a csukló és alkar bandázsa olyan összefüggő tömeget alkotott, hogy egy darabban kiemelhetjük (4. kép c). A pólya felületén szépen kirajzolódtak a vászonszíkok rétegződése, türodései és szövetmintája. A jobb felkar mellett és váll alatt, bőr keménységűre összefilcesedett posztómaradvány feküdt, a már említett lila színű lepel nagyobb összefüggő darabjával együtt. Jól látszik, hogy a lepel két szélét a mumifikált váz jobb oldalán vastag szálú, puha pamutfonállal, keresztöltésekkel varrták össze. Ezt a többszörösen redőzött leplet vékony szálú, világosbarna fátýollal borították le (4. kép b). A törékeny anyag csak néhány ponton, foszlányokban maradt meg.

A halott alá merev, vastag növényi rostokból szőtt gyékényt terítettek. A váll és csípő alatt összefüggő darabokban maradtak meg a rostos gyékény maradványai.

A textilanyagok vizsgálatát Hajnal Lászlóné végezte. Külön tanulmányban rögzített megállapításait röviden összegezzük:

A vászondarabok rétegeit a balzsamozó gyanták erősen összetapasztották, s a múmiabandázs vászonsíkjai között levő gyantarögök hevítéskor

erős balzsam illatot árasztottak. A múmiabandázs öt rétegét különböztette meg, amelyek mindegyike lenből készült, de közülük kettő-kettő azonos szövésű (4. kép d). Az ötödik réteg vékony szövethez hasonlítható. A pólyák rétegén kívül még négyfajta textil maradványáról számol be az analízis. A finom gyapjúposztót csersavas anyaggal festették barnára. A lila posztó érdekessége, hogy a durva birkagyapjú szálai közé felfejtett selyemszövet szálait szőtték bele. Ezt a módszert a késő-császárkorban előszeretettel alkalmazták. Az importált selyemfonal mellett a lila festék alapanyagát is keletről származtathatjuk.² Két vékonyabb szövet közül az egyiket feketére festett birkagyapjúból, a másikat világosbarnára színezett lenrostokból állították elő. Ez utóbbit a bandázsoknál leírt szövési módoktól eltérő szövés-mintával készítették.

Nagy Lajos 1932-ben két korábban előkerült aquincumi múmiasírt publikált. A Jablonkai úti múmiát borító bandázs alkalmazása mindenben egyezik megfigyeléseivel, ezért anélkül, hogy ez újabb sírlelet aprólékos leírásával ismétlésekbe bocsátkoznánk, elég, ha utalunk megállapításaira.³

² Hajnal Lászlóné feldolgozását lásd e kötet 192. o. Az importált festékanyaghoz Wulff, C., Die spätantike und byzantinische Kunst. (Berlin, 1914.) 356.

³ Nagy L., Aquincumi múmiatemetkezések. Diss-Pann I. 4 (1935) 8—,

Feltűnő, hogy a Jablonkai úti múmiasír textilanyaga szoros egyezéseket mutat a Szemlőhegyen 1912-ben előkerült múmia textiljeivel. A most feltárt kősírláda szomszédságában, az 1929-ben feltárt táborhegyi múmia sírjában viszont a gyapjú és gyapot dominált, s a lenszövetek teljesen hiányoztak.⁴

Nagy Lajos egy későbbi tanulmányában foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az előkerült



3. kép. A sírban talált leletek helymegjelölése
Рис. 3. Места находок внутри саркофага
Fig. 3. Désignation topographique des trouvailles livrées par la tombe

textilanyagok hol készülhettek, s utalt arra, hogy a híres noricumai posztógyárak mellett, Pannóniában is működhetett ilyen üzem. A későrómai korból olyan kevés textilmaradványt ismerünk az Alpoktól északra, hogy ezek összehasonlítása nem adhat egyelőre meggyőző választ arra, hogy mely szövetek készülhettek Aquincumban, s mit kellene importnak tekintenünk.⁵

2. A múmia ékszerei pasztagyöngyből és csontból valók (5. kép). A váz nyakán két sorban aprószemű kék üvegyöngyökből fűzött nyakláncot találtunk, amely azonos a csuklóra háromszorosan tekert karkötő gyöngysorával. Szerencsés véletlen folytán a külön pólyázott balkar bandázsából, miután a lágy részek elporladtak, üreges henger keletkezett, s ennek belsejébe nyomódott bele a háromsoros gyöngy karkötő (4. kép c).

Ugyanebből a kék áttetsző üvegpasztából készült a bal váll alatt heverő karika. A kerek átmetszetű, 3 cm-es átmérőjű karikával kapcsolatban megemlítjük, hogy a IV. századi aquincumi női sírokban bronzból és ólomból ismerjük analógiáit⁶ (5. kép 1). Feltehetően a halotti lepel szelét húzták át e karikákon, megfigyelésünk szerint tú nem tartozott hozzájuk.

A kék üvegpasztából készült ékszerek, apró szemű gyöngyök a IV. századi sírok jellegzetes kísérő leletei közé sorolhatók. A szemlőhegyi múmia nyakán aranyláncra fűzött kék gyöngyöket találtak, a láncan borostyánkőből faragott amulett csüngött.⁷ A késő-császárkorban a kék üvegyöngyöknek bajelhárító szerepet tulajdonítottak, ezért alkalmazták előszeretettel a sírszimbolikában ez igénytelen ékszereket.

A Jablonkai úti múmia bal kezére csúsztatva — így nem kerülhetett a bandázs alá — két azonos csontkarkötőt találtunk. A karpereceket párhuzamos sorokban sűrű rovátkolás díszíti (5. kép 3). E példányok legközelebbi analógiái Aquincumban a Bécsi úti és Kiscelli úti temetőrészek sírjaiból valók, mutatják, hogy e jelentéktelen ékszerek helyben készültek. A Limes menti, hasonló díszű, rovátkolt csontkarkötőkkel együtt a IV. század második harmadára jellemzőek.⁸

3. A kősírláda délkeleti sarkában parafa-, filc- és bőrmaradványok rongált állapotuk ellenére jól kirajzolták a lábfej formáját. A vékony bőrdarabkák fekete lábbelihez tartozhattak, amelynek felületét arannyal szórták be, ezenkívül aranyfűst lemezből kivágott díszítéssel borították. A mintázatból csak finom rajzú inda- és palmettatöredékek maradtak meg, s utalnak a *cipő felsőbőrének barokkos díszítésére* (6—7. kép). A bőr szélén a varrás helyének átluggatott vonala ma is kivehető.⁹ Ugyanígy látható a varrás helye a *cipők belső bőrtalpának szegélyén* is.¹⁰ Az összenyomódott bőrrétegek között *parafabetéteket* találtunk. Mindkét darab hiányos és töredezett, de mindkettőn megmaradt a talp ívelt vonalának domborulata (8. kép).

A halotti cipő érdekessége, hogy *talpát áttört díszű barokkos minta* díszíti, s ezt is aranyfűsttel borították. Mindkét talp díszítéséből egy-egy hátra-

⁴ Nagy L., Bp. Tört. (Bp. 1942) 653.

⁵ Alföldi A., Bp. Tört. (Bp. 1942) 728.

⁶ Pl. Nagy L., i. m. CIII. t.

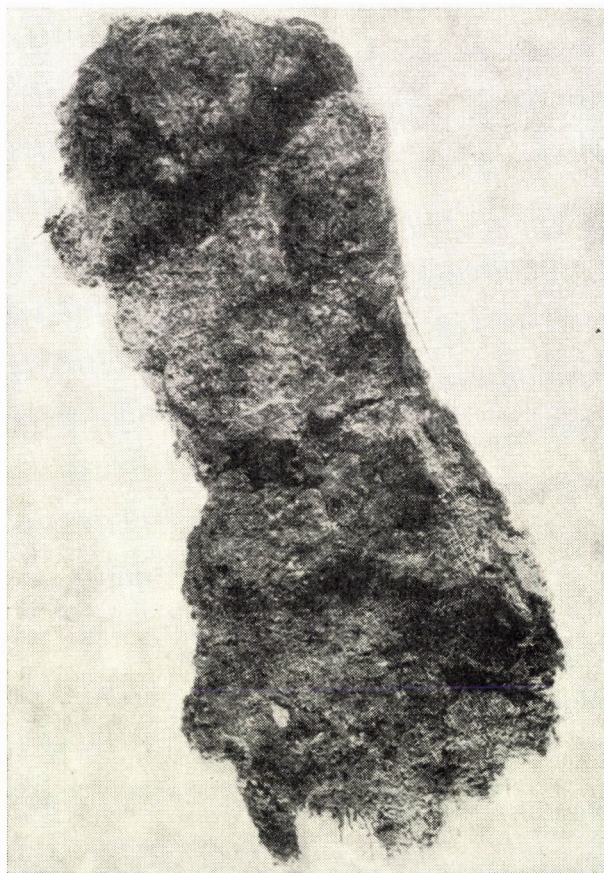
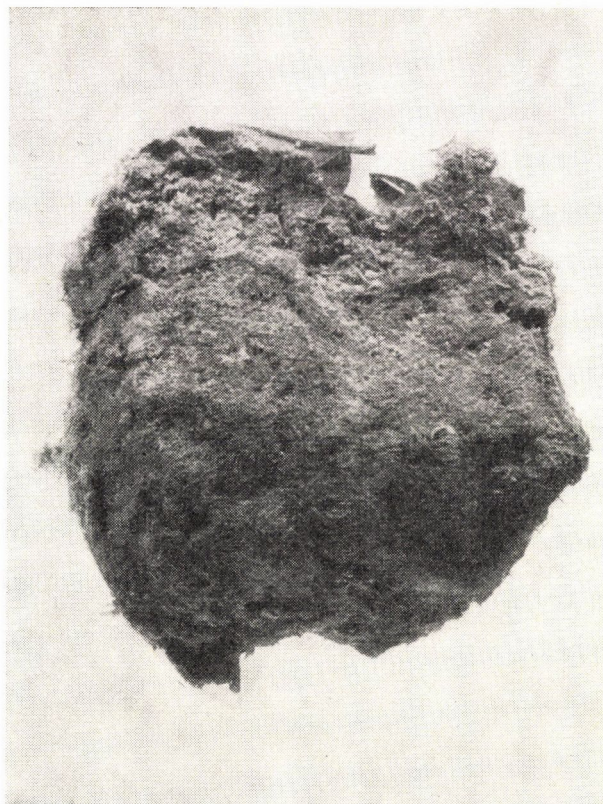
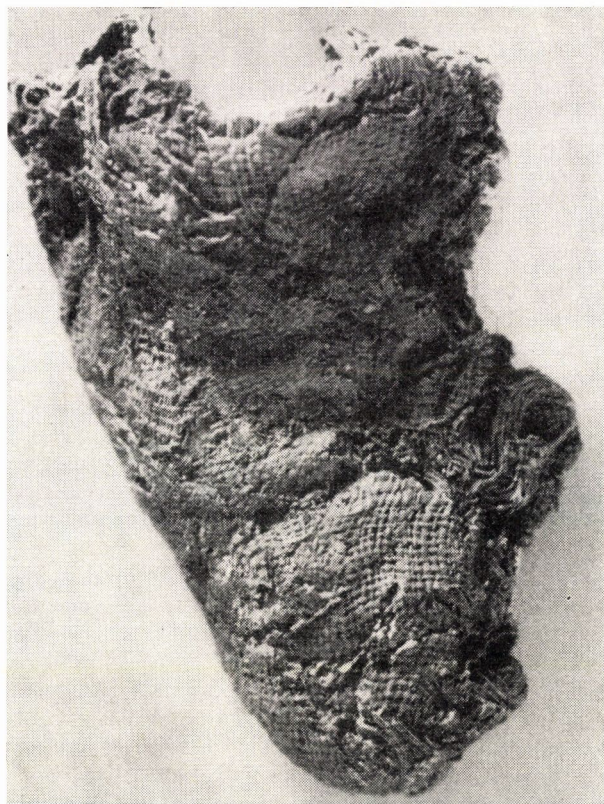
⁷ Aquincumi Múzeumban lt. sz. 51. 481., vö. R. Alföldi M., Intercisa II. AH. 36. (1957) 441., 93. kép.

⁸ A csont-karkötők készítésével R. Alföldi Mária

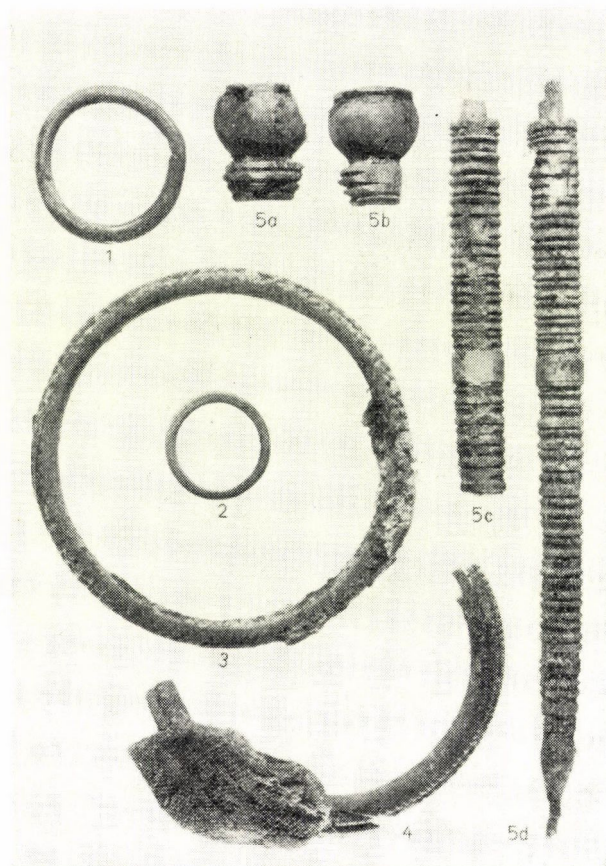
foglalkozott (i. m. 484., LXXXIV. t. 15—17.) Szerinte a pontkörös díszű példányoknál korábbiak a rovátkolt felületűek.

⁹ Fremersdorf, F., Ein Fund römischer Ledersachen in Köln. Germ. 10. (1926) 49., 6. kép.

¹⁰ Fremersdorf, F., i. m. 44, 51., 9. kép.



4. kép. Különböző textilek maradványai
Рис. 4. Фрагменты разных тканей
Fig. 4. Restes de différents textiles



5. kép. Ékszerek és csontorsó a sírból
Рис. 5. Украшение и костяное пряслице из могилы
Fig. 5. Parures et fuseau d'os livrés par la tombe

forduló madár alakját említjük. A lendületesen megrajzolt állatfigurák körül hajladozó indák egybefonódó motívuma az egész talpat befedi. A töredékek alapján az áttört díszítést egyik példányon sem sikerült hiánytalanul összeállítanunk. A talp szegélyéhez tartozó átluggatott pánt darabkák a cipő formáját és nagyságát körvonalazták.

A lábbeliből tehát rekonstruálhattuk az aranyozott, díszített cipőtalpat; a vékony, belső bőrtalpat; a parafabetéket; s az aranyozással ékesített felső bőrt. A papucsok maradványai között fekete filcdarabkák is heverték. Ezek alaktalan foszlányaiból nem sikerült megfejtetni, hogy bélésül szolgáltak-e, vagy a parafa alá fektetve, a talp egyik rétegét képezték.

A táborhegyi múmiasírban filepapucs maradványai heverték, amelyhez parafabetékek tartoztak. Már Nagy Lajos felhívta a figyelmet a

sírba helyezett halotti cipő,¹¹ a táborhegyi múmiasír cipői olyan kisméretűek voltak, hogy világosan utaltak a lábbelik szimbolikus jelentőségére. A Jablonkai úti sírban nem a halott lábán voltak a papucsok, hanem a váz mellett külön dobozba helyezve, amire majd később kitérünk. kultikus szerepet hangsúlyozzák a halotti cipő talpának áttört díszei.

A késő-császárkori múmiasírokba rövid gyapjú harisnyával vagy legalább a lábfej fászlizásával helyettesítették a lábbeliket.¹² A római császárkorban a cipő helyett mindinkább a talp apotropaikus szerepe jutott előtérbe, a „solea” jelentőségét megfigyelhetjük téglabélyegeknél, edénybélyegzőknél is.¹³ A halotti cipőt helyettesítő cipőtalp ábrázolásokon önálló díszítőelemként is megjelenik. A Jablonkai úti múmiasírok rekonstrukciós kísérlete során az aranyozott talp egyiptomi analógiáiból indultunk ki (9. kép). A germániai — Köln, Bonn, Saalburg római kori településeiről fennmaradt — szandálok¹⁴ mindennapi használatra készültek, nem sírokból valók.

Kairótól északra, Egyiptom sivatagjában a sírokban mumifikálás nélkül is jó állapotban maradt fenn a textil, bőr és a növényzet. Ezért szolgáltathatnak felbecsülhetetlen értékű régészeti anyagot pl. Achmim Panopolis temetői.¹⁵ Korhátározás szempontjából bennünket is tájékoztathatnak, de csak a korabeli ábrázolásokkal egybevetve, mert a temetőkbe sok száz éven keresztül helyeztek halottakat. Nemcsak a helyi lakosság temetkezett ide, hanem messze földről hordták ide a múmiákat amelyek szakszerű ásatások híján, régiségkereskedők révén jutottak innen Európa múzeumaiba.

A számtalan achmimi cipőlelet közül a fekete bőrből készült, aranyozott, áttört díszítésű papucsok jellemzőek a késő-császárkorra.¹⁶ Hasonló áttört díszű bőrmaradványokat ismertettek a Saalburgból, bőrmellények nyakrészéről.¹⁷ Ha a késő-császárkori díszítésmód jellemzését röviden akarjuk összefoglalni, elsősorban a fény-árnyék változásának hatáskeltését emelnénk ki. Ez a törekvés a IV. század közepére odáig vezetett, hogy az előtérben levő fő téma és ennek háttére egyenlő szerephez jutott. A díszített felületen minden motívum térkitöltő elemmé vált, az ábrázolás elvesztette reális kapcsolatát a természettel. A díszítésmód eredetileg kisázsiai szír textilről és fafaragásról jutott Itáliába a hellenizált Egyiptom közvetítésével,¹⁸ majd innen terjedt tovább a provinciákba. Orientális hatásként könyvelhetjük el az aranyozás térhódítását is a késő-császárkori viseletben.¹⁹ A Jablonkai úti madárdíszes

¹¹ Nagy L., Aquincumi... 15, irodalommal; Dobrovits A., BpR. 13. (1943) 48., 17. j.

¹² Forrer, R., Archäologisches zur Geschichte des Schuhs aller Zeiten. (Brugg, 1942) 89., XVII. t.

¹³ Forrer, R., i. m. 81., 21. kép.

¹⁴ Fremersdorf, F., Die Denkmäler des römischen Köln. (Köln, 1928.) 143—.; Jacobi, G., SJB 2. (1911

55—3 (1912) 5. t.; Curle, J., A Roman Frontier Post and its People. (Newstead, 1911) 149.

¹⁵ Forrer, R., i. m. 116.

¹⁶ Forrer, R., i. m. XXIII—XXIV. t.

¹⁷ Jacobi, G., Das Römerkastell von Saalburg. (Homburg. v. d. Höhe, 1897) 499.

¹⁸ Wulff C., i. m. 271.

¹⁹ Forrer, R., i. m. 124.



6. kép. Cipő áttört díszei
Рис. 6. Ажурные украшения туфель
Fig. 6. Les décors ajourés d'un soulier

papucsok aranyozása erre a divatra vezethető vissza.

A papucsokon látható madár motívumával a halottkultuszban lépten-nyomon találkozunk Aquincumban: sírkövekre vésve, a halott mellé helyezve, terracottából megformálva stb.²⁰ Az említett példák helyi kelta kultusz császárkori továbbélésének tekinthetők. Pannóniában az áttört technikának is megvannak a fejlett előzményei,²¹ a Jablonkai úti múmiacipők dekorációját, madárdíszeit mégsem tartjuk helyi rítus tartalmikifejezésének. Valószínű, hogy az aranyozott díszű bőrpapucsok import áruként érkeztek Aquincumba a parafa betétekkel együtt,²² talán Aquileia közvetítésével, mint sok más kultikus emléktárgy.²³ Tudjuk, hogy pl. az Isis-vallás kultuszinventárához tartozó számtalan kisebb-nagyobb szállítható emlék is így jutott Pannóniába a távoli Egyiptomból, vagy Észak-Itáliából.²⁴

4. A Jablonkai úti sírban a múmia bal lába mellett csontorsó feküdt (5. kép 5 a–d). A turbános fejű szerszámot két félből állították össze, egész felületét rovátkolás borítja. Aquincumban a már említett Bécsi úti és Kiscelli úti sírokból azonos orsótípust ismerünk, a leletegyüttesek kora a IV. század közepe.²⁵ Ugyanebből az időből valók a Limes menti táborokból közzétett darabok.²⁶

Pannónia lelőhelyein feltűnően sok díszített csonteszközt találunk a IV. században. Bizonyára olcsóságuk miatt használták a háziállatok csontjából

ból faragott késnyeleket, fésűket, hajtűket, gyermekjátékokat, karkötőket, dobozokat és bútoreteket, hangszereket. A felsorolt emlékek korában bronzból, sőt ezüstből készültek, nagyobb részük import áruként került a pannóniai városok piacára. Az életszínvonal süllyedésével magyarázható, hogy ugyanekkor a fafaragás is fellendült. A romlékonyabb faanyag azonban csak szerencsés körülmények között maradt meg, így ritkább leleteink közé számít.

5. A Jablonkai úti múmia koporsójának délkeleti végében, a halott lábfeje mellett falapok heverték több rétegben (10. kép). A felső lap 48×27 cm-es felületén jól megfigyelhető, hogy az egyik hosszanti oldalát kivéve, szegélyét mindenütt legömbölyítették, elvékonyították. A kihagyott hosszanti oldalnál a lap széléből 13 mm szélességben és 7 mm vastagságban kifűrészeltek egy csikot, hogy ezáltal egy másik lapot illeszthessenek hozzá. A nagyobbik lap rövidebb oldalával egyezik egy 27×15 cm-es kisebb falap, s a sírban még rövidebb-hosszabb pántok együttese (11. kép). Ezek közül három darab eredetileg a nagyobbik lap hosszával egyezett, de szélessége csak 9 cm. A vékony lemezekből préselt keretelő szegélyléc-ekkel együtt a doboz oldalaihoz tartozhattak ezek a darabok.

A vastag lapok mellől 7–8 cm hosszú, félhenger alakú fahüvelyeket szedhettünk fel, sajnos már csak töredékes állapotban.

²⁰ Összefoglalóan Sági K., Intercisa I. AH 33 (1954) 59., 15. kép.

²¹ Sellye I., Császárkori emailmunkák Pannóniából. Diss Pann II. 8. (1939) 17—.

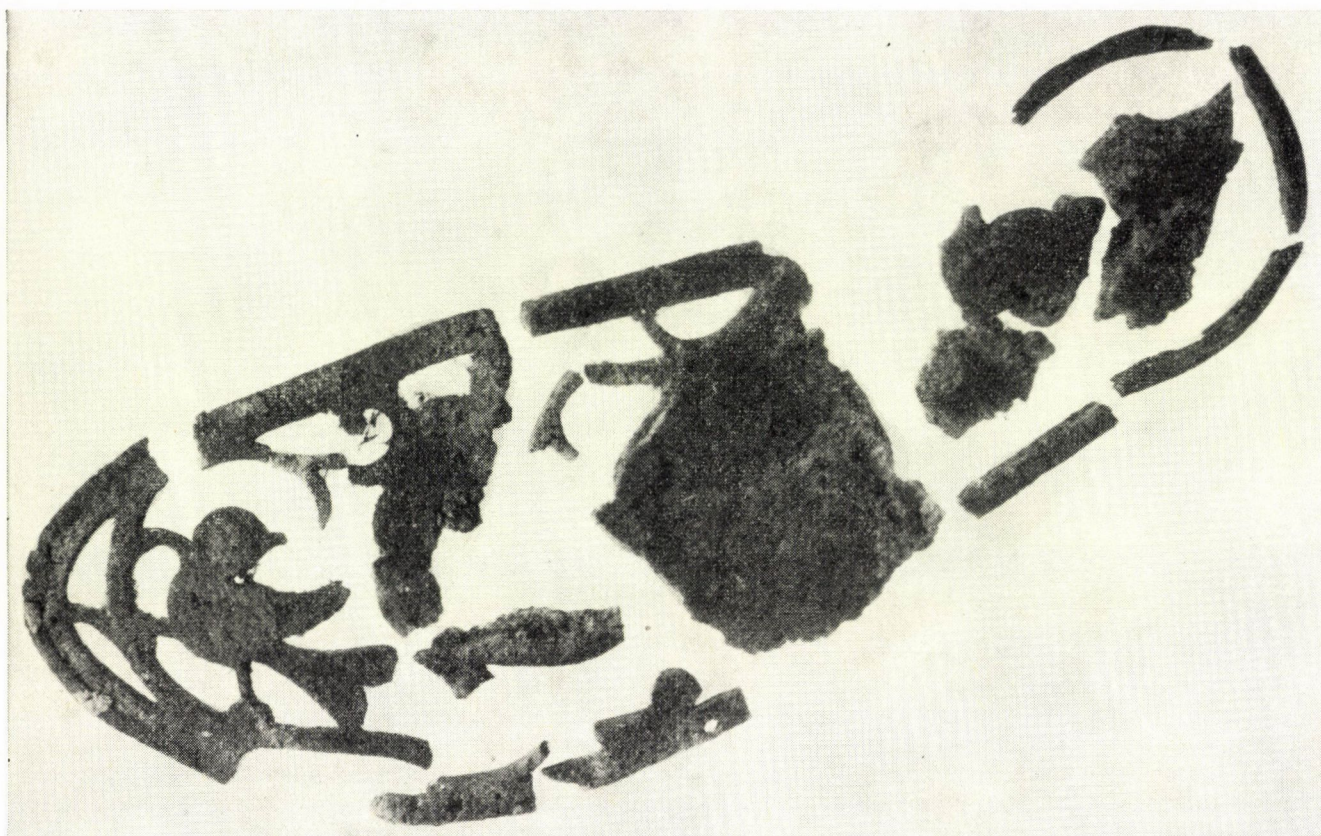
²² Mócsy A., Pannónia. PWRE Suppl. IX (1962) 670. Bár tudjuk, hogy a pannóniai településeken folyt bőrkidolgozás, és fejlett volt a cipészipar; vö.

²³ Nagy L., Bp. Tört. (Bp. 1942) 654.

²⁴ Dobrovits A. i. m. 52.

²⁵ Sz. Póczy K., BpR 16. (1955) 56, irodalommal.

²⁶ R. Alföldi M., i. m. 483. Korábbi típus sírkőábrázolásokon l. Schober, A., Die römische Grabsteine in Noricum u. Pannonien. (Wien, 1923) 92.; 101. kép.



7. kép. Cipőtalp maradványa a belenyomódott diszekkel
 Рис. 7. Фрагмент подошвы с украшениями
 Fig. 7. Reste d'un talon de soulier avec les empreintes d'ornements

A kisebb-nagyobb lapok külső felületén festékfoltok láthatók, piros, kék, barna színű mintamaradványként. A nagyobbik lapon nagyobb ívben, a kisebbik lapon kisebb ívű félkörben fehér festékréteg maradt fenn az említett piros-kék festésű minta körül. A farostok között látható aranypor szemcséi gazdag aranyozás emlékét őrzik. Sajnos a festés mintáját a nyomokban fellelhető színfoltok alapján nem lehetett rekonstruálni.

A festett fa lapok eredetét kutatva gondolhatnánk arra, hogy a halott képmását festették volna a lapokra, amelyek mérete is egyezne a késő-császárkori múmiaportrékkal.²⁷ A III–IV. században gyakran helyettesítették ilyen festett falapok a múmiakoporsót vagy a festett halottileplet. Felmerülhetne annak a lehetősége is, hogy a halott nevét és személyi adatait rögzítették a lapokra,²⁸ s ezért találtuk ezeket a múmia lábánál, esetleg ahhoz erősítve.

Azt hisszük, hogy a Jablonkai úti múmia-sírnál mindkét lehetőséget el kell vetnünk

mert a lelőkörménynél az a lényeges, hogy a felső, aranyporral teleszórt lap *alatt* heverték a halotti papucsok, mellettük gyümölcs- és virágmardványok. E rituális szempontból bizonyára fontos emlékek alatt és körül további famaradványok feküdtek (11. kép). Figyelembe véve a farostok irányát s az illeszkedő oldalak vastagságát és méretarányát, egy $48 \times 27 \times 17$ cm nagyságú faládikát állíthatunk össze.²⁹ Ennek felső lapja és három oldala festve és aranyozva volt. A faládika mellett bronz veretek nyomát nem találtuk, ezért gondolunk arra, hogy a már említett félhenger alakú hüvelyek fából készült zsanér-szerkezet tartozékai lehettek. Ezzel a zárfajtával gyakran találkozunk a késő antik ékszer-, illatszer- vagy kegyeszerládikáknál.³⁰ A rendelkezésre álló alkatrészek alapján megkíséreltük a fadoboz rekonstrukcióját, amelyet ábrán mutatunk be (12. kép).

A ládika aranyozásával kapcsolatban megjegyezzük, hogy az aquincumi sírletelek között a késő-császárkorban a korábbi évszázadokhoz

²⁷ *Parlasca, Kl.*, A Painted Mummy Shroud of the Roman Period Archaeology 16. (1963) 264—.

²⁸ *Forrer, R.*, i. m. 122.

²⁹ *Fremersdorf, F.*, Römische Schamierbänder aus Bein. Serta Hoffilleriana, 1940. kép.

³⁰ *Fremersdorf F.*, Die Denkmäler... 330.

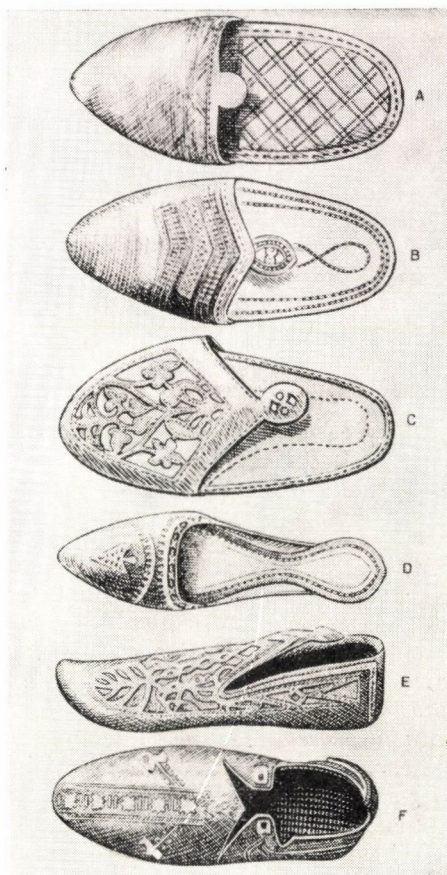


8. kép. Parafa cipő-betétek
Рис. 8. Пробковые стельки туфель
Fig. 8. Cambrures de liège

viszonyítva feltűnően sok hasonló aranyozott dísz tárgyat találunk. Párhuzamos ez a jelenség a birodalomszerte érvényesülő pompaszeretettel, amire már az aranyozott halotti cipővel kapcsolatban is utaltunk. Megfigyelték, hogy a „női viselet, nemhogy szerényebbé vált volna a nyomorúság folytán, hanem az esztelen fényűzés felé haladt”.³¹ Úgy tűnik azonban, hogy ez az esztelen pazarlás csak vallási ünnepek alkalmaira terjedt ki: körmenetek, házasságkötési szertartások, temetések résztvevőinek fényűzése³² sokszor meghaladta anyagi lehetőségeiket. A mindennapi élet ennél jóval szerényebb keretek közt zajlott, olcsó tárgyakkal, egyszerű használati cikkekkal,³³ amint arról az ásatások során előkerülő emléktárgyak tanúskodik.

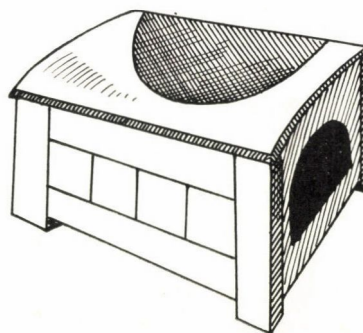
A két, korábban előkerült aquincumi múmia-sírban szintén megtalálták a fadobozok maradványait: a szemlőhegyi múmia mellett bronz ládika-

³¹ Alföldi A., i. m. 728., v. ö. Loeschke S., BJ 118. (1909) 397.



9. kép. A halotti papucs rekonstrukciós kísérletei (Forrer után)
Рис. 9. Опыт реконструкции похоронной тапочки
Fig. 9. Essai de reconstitution d'une pantoufle mortuaire

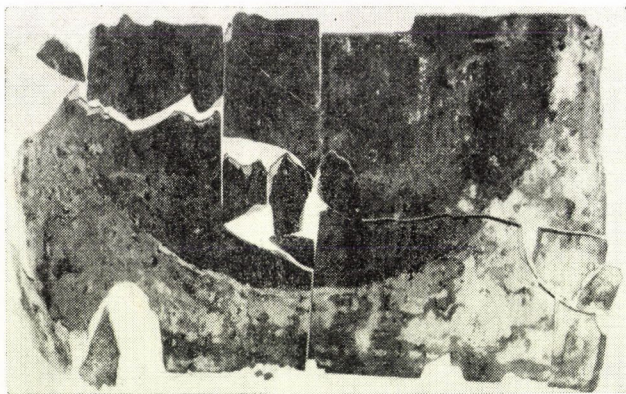
veretek is voltak, a táborhegyi múmia síregyütteséhez egy nagyobb ládika maradványai és egy kis kerek kőrisfa-doboz tartozott, amelyben az elhunyt idősebb nő piperecikkeit, kendőzőszereit



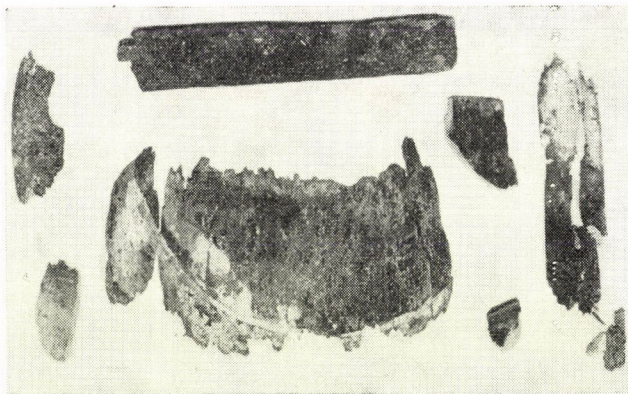
12. kép. A fadoboz rekonstrukciója
Рис. 12. Реконструкция деревянного ларца
Fig. 12. Reconstitution du coffret de bois

³² Nagy L., Pannonia Sacra. Szent István Emlékkönyv I. (1938) 45.

³³ Mócsy A., PWRE 707.



10. kép. Festett fadoboz felső lapja
Рис. 10. Крышка крашенного ларца
Fig. 10. Plat supérieur d'un coffret de bois peint



11. kép. A doboz maradványai
Рис. 11. Фрагменты ларца
Fig. 11. Les restes du coffret

tartotta.³⁴ Utóbbiról megállapították, hogy importált faanyagból készült. A faládikák és egyéb fatárgyak vizsgálatából kitűnt, hogy azok sok esetben nem helyi anyagból készültek. A Duna jobb partján lakó quád és markomann törzsek erdős szállásterületéről szállították a fát Pannóniába feldolgozás céljára.³⁵ Elképzelhető, hogy a sírban elhelyezett díszes ládika a többi importált tárggyal került Aquincumba.

A Jablonkai úti sír famaradványai között fakéreg-csíkok heverték gyümölcs- és virágmarmaradványokkal együtt. Ez összefüggés alapján kíséreljük megfejteni a fadarabkák eredeti felhasználásának kérdését.

6. A gyümölcsmaradványok közé magvak (13. kép), kocsányok, levelek (14. kép) tartoztak. A növények szakszerű analízisét Patay Árpád készítette el,³⁶ s megállapította, hogy a sírba kétféle cseresznyét, valamint kajsi-barackot helyeztek, ma már meg nem állapítható rózsafajta társaságában.

A kétféle cseresznye közül az egyik őshonos, fekete, alig nemesített aprószemű. A másik húsos, feltűnően nagyszemű, magvaváló, fejlett fokú gyümölcsnemesítésről tanúskodik. A barackfajta is nemesítés eredménye, s az Aquincumban folyó gyümölcstermesztés több generációt felölelő folyamatára enged következtetni.³⁷

A gyümölcsmagvak feltűnő jó állapota arra mutat, hogy a mumifikálás során bőségesen alkalmazott konzerválószeres és a koporsó lezárása előtt a tetemre szórt só és gyanta bizonyára a gyümölcsöktől is távoltartotta a férgeket. Az együttesen sírba helyezett cseresznye és barack azt is

elárulják, hogy a halottat június második felében³⁸ helyezhették sírba.

Aquincumban az ún. Aranyhegyi árok melletti kora-császárkori hamvasztásos temető egyik sírkertjében kis zsáknyi diót találtak, egy másik sír leletei közé szilva- és mandulamarmaradványok tartoztak.³⁸ Ugyancsak mandulát helyeztek egy intercisai halott mellé. Ez utóbbi sír már a IV. századból származik. Intercisai sírból megszenesedett almát vittek be a Székesfehérvári Múzeumba. Arrabonából, szintén sír-leletegyüttesből datolyát, fügét és barackmaradványokat tart számon az irodalom.³⁹

A gyakran idézett saalburgi kutak iszapjában gyümölcsmaradványokat találtak, de ezek egy részéről nem dönthető el, hogy nem később hulltak-e be a kútba.⁴⁰

A Jablonkai úti sír gyümölcs- és virágmarmaradványainak rituális szerepe lehetett. A kora-császárkorban a hamvvedrek mellé helyezett gyümölcsök a halott túlvilági táplálékára utalnak, akár csak a halotti lakomát ábrázoló jelenetek tripusán látható ételmaradványok.⁴¹ A IV. század első felében a gyümölcs és virág szimbóluma az örök élettel függhet össze.⁴² A Jablonkai úti sír esetében arra is emlékeztetnénk, hogy a vallásos körmenetek alkalmával fiatal lányok fejükön vitték a gyümölcscsel, virággal telt kosarakat. Apuleiusnál⁴³ az Isis-szertartás színes leírásánál olvasunk erről, s a híres herculaneumi falfestmény áldozati jeleneténél is így láthatjuk.⁴⁴ A gyümölcs- és virágmarmaradványok között heverő fakéreg-darabkák ebben az összefüggésben fonott kosárhoz tartozhattak. Pannóniai kőemlékekről többféle kosár-

³⁴ Nagy L., Aquincumi... 15—.

³⁵ Nagy L., Bp. Tört. 651.; Mócsy, i. m. 686.

³⁶ Patay Árpád elemzését közli a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Évkv. 1964. évi számában.

³⁷ Aargau, G. C., Giardino e parco. In Enciclopedia Universale dell'Arte. VI (Venezia—Roma, 1958) 158.

³⁸ Nagy L., Bp. Tört. 651.; Mócsy A., PWRE 670.

³⁹ Sági K., i. m. 65, 139., 140. j.

⁴⁰ Jacobi G., i. m. 548.

⁴¹ Nagy T., BpR. 15. (1950) 362, részletes irodalommal.

⁴² Cumont, F., Die orientalischen Religionen im röm. Heidentum. (Leipzig, 1910.) 68, 85.

⁴³ Apuleius Met. 11, 12.

⁴⁴ Curtius, L., Die Wandmalerei Pompejis. (Berlin, 1929.) 180. kép.

ábrázolást ismerünk,⁴⁵ jellegzetes ezek között a virágcserep alakú szalagfüllel vagy e nélkül. Méreténél fogva azonban nem alkalmas arra, hogy



13. kép. Gyümölcsmagvak a sírból
Рис. 13. Косточки фруктов из могилы
Fig. 13. Pépins et noyaux trouvés dans la tombe



14. kép. Levélmaradványok a kosárból
Рис. 14. Остатки листьев из корзинки
Fig. 14. Débris de feuilles du panier

faládikákba helyezték. Ezért inkább egészen lapos, tálcaszerű kosárra egészítenénk ki a töredékeket.

7. A gyümölcsök mellett a Jablonkai úti sírban még többféle növény maradt meg igen jó állapotban. Elsősorban a halott fejére helyezett koszorút említjük, amely kis lándzsa alakú levelek sorából állt (15. kép). A mumifikált halottakat Egyiptomban gyakran ékesítették virágkoszorúval,⁴⁶ s így ábrázoltak koporsóján pl. egy későcsászárkori archigallust is Ostiában.⁴⁷

Az aquincumi múmia bal válla mellett, a koporsó keleti oldalán mintegy 38×18 cm-es felületen egybekötött levélsomó halmazát találtuk (16. kép a). A levelek szépen kirajzolt erezete, szára azonos a halott bal karja mellett (17. kép b) elszórtan heverő levélmaradványokéval.⁴⁸

8. A Jablonkai úti sírban a virágcsokor mellett sókristályok rétegét figyeltük meg, gyantarögökkel

vegyesen (17. kép). Már említettük, hogy az egész sírban a múmia leplére szórva só- és gyantadarabkák heverték elszórtan. A Táborhegy keleti lejtőjében elhelyezett sír természetszerűen megsüllyedt kissé az idők folyamán, ezért halmozódhatott fel itt a keleti oldalon a tetemről lepergett konzerválószer egy része. A két korábbi aquincumi múmia-sírban is találtak só- és gyantamaradványokat, a konzerválás során ugyanis a holttestet sós oldatban hosszú ideig fürösztötték. A pólyázásnál is sót használtak és a többirétegű bandázst gyantás anyaggal itatták át.⁴⁹ Pannóniában gyakran szerepel gyantamaradvány a IV. századi sírok leletegyüttesében, mumifikálás nélkül elhantolt tetem mellett is.⁵⁰

A felsorolt mellékletek értékelése után a Jablonkai úti múmiasír korhatározásáról azt mondhatjuk, hogy a leletek összessége a IV. század első

⁴⁵ Kuzsinszky B., Aquincum, Ausgrabungen u. Funde. (Bp. 1934) 27. kép. Nagy L., BpR 14. (1945). 173., 12a kép.; Sz. Burger A., BpR 19. (1959) 15. kép.

⁴⁶ Loeschke G., i. m. 396. XXXIII. t.

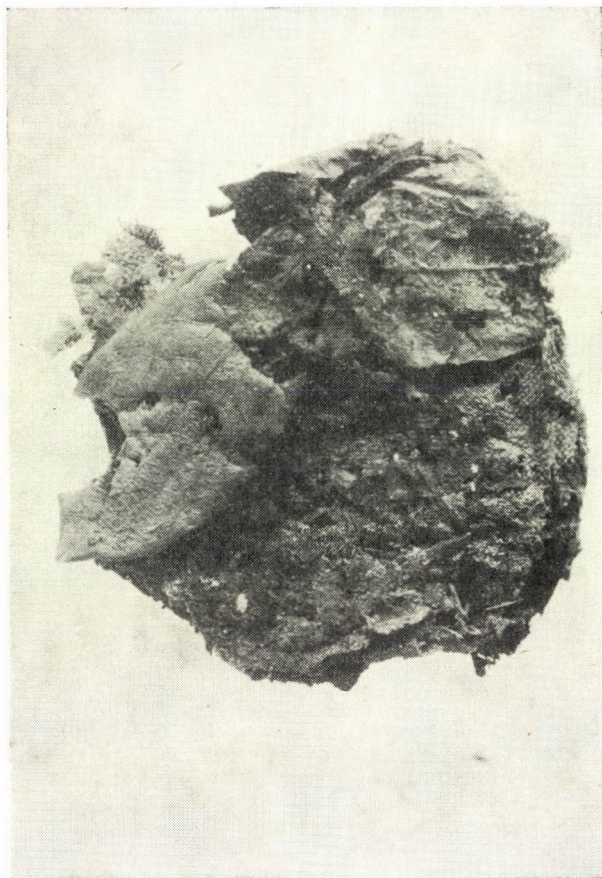
⁴⁷ Schaal, R., Ostia, der Welthafen Roms. (Bremen, 1957.) 170—. A koszorú jelentőségéről a halottkultuszban. vö. Eitrem S., Der Kranz, seine religiös-magische Bedeu-

tung bei den Griechen u. Römer. Serta Hoffilleriana (Zagreb, 1940.) 105.

⁴⁸ 1957-ben Brigetio egyik későcsászárkori sírjában növényi maradványok kerültek elő. Barkóczi L., Rég. Füzt. 10 (1958) 27.

⁴⁹ Nagy L., Aquincumi... 11.

⁵⁰ B. Vágó Eszter szíves szóbeli közlése.



15. kép. Levélmaradványok a múmia fejdíszéből
Рис. 15. Остатки листьев из головного украшения-венка мумии

Fig. 15. Débris de feuilles de la coiffe de la momie

felénél nem lehet korábbi. A koporsón felirat nem volt, az éremmeléletek hiányoztak, ezért datálás szempontjából a mumifikálás módját kell kiemelni. Említettük, hogy mindhárom aquincumi múmiát azonos eljárás szerint konzerválták, s az egyezés olyan szembeszökő, mintha ugyanaz a személy végezte volna el a tetemek mumifikálását. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az eljárás komoly szaktudást igényelt. Hozzáértő orvos, pap vagy legalábbis beavatott személy ismerhette és gyakorolhatta ezt a mesterséget, amely évszázadok átadott tapasztalatain alapult. Vallásos szertartások köréhez tartozott, a mumifikálás módszeréhez egyéni elképzelések nem férhettek, ezért évszázadok alatt alig módosult. E megfontolások ellenére sem képzelhető el nagyobb időbeli eltérés az aquincumi múmia sírok között, erre

utalnak az alkalmazott textilanyagok s a sírba helyezett mellékletek. A korhatározásnál tehát az újabban előkerült múmiasír esetében terminus post quem-ként hivatkozhatunk a szemlő-hegyi sír érmeire, amelyek közül az egyik Maximinus Daia (305–315) középbronza, a másik Crispus (†326) kisbronza volt. A halottakat tehát a IV. század első harmadánál korábban nem temethették el. Ehhez a korhatározáshoz csatlakozott Swoboda Erich is, a carnuntumi 1939-ben előkerült múmia keltezésékor.⁵¹ Legutóbb Intercisában kerültek napvilágra e körhöz tartozó sírok.⁵² Már Nagy Lajos felhívta a figyelmet arra, hogy az aquincumi múmiák kezdetleges és csak részleges konzerválása nem véletlen ebben az időben, és nem írható a provincializmus számlájára. Ugyanilyen rosszul balzsamozták be a IV. században az egyiptomi és a római városi múmiákat is.⁵³ A Via Appia mentén kőkoporsókban, de katakombákban is számos múmiát találtak, amelyeknél a halottkonzerválás különböző eljárásait alkalmazták.⁵⁴ Egy újabban napfényre került római múmia konzerválása alapján az aquincumiakkal lehet egyidős.

A két korábbi aquincumi múmiasírral kapcsolatban többen foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy milyen kultusz hívei temetkezhetek mumifikálva ily távol Egyiptomtól. A sírok korhatározása miatt felmerült annak a lehetősége, hogy az aquincumi múmiák már a kereszténység emlékei közé sorolhatók.⁵⁵ Ez a vallás a mumifikálást nem tiltotta, hiszen a késő-császárkori szektarianusok törekvése az volt, hogy minél épebben juttassák a halottakat a túlvilágra, s itt ilyen állapotban érje őket az utolsó ítélet, vagyis a feltámadás. A múmiasírokban az a vélemény is elhangzott, hogy valamely misztériumvallás zárt csoportjának beavatottai temetkeztek volna ilyen különleges módon.⁵⁶ Mások azt hangoztatták, hogy a múmiák a provinciánkban élő egyiptomi lakosság halottait rejtették,⁵⁷ akik hívei lehettek.⁵⁸ Ezt a gondolatot tovább bonyolítva következtetéseket vontak le az aquincumi IV. századi Isis-közösségek lélekszámára vonatkozóan. Legutóbb az Isis-vallás pannóniai emlékeinek összegezésékor, a korábban előkerült aquincumi és carnuntumi múmiasírokat ebben az összefüggésben ismertették.⁵⁹

A Jablonkai úti múmiasír leletei közül a ládikában elhelyezett halotti papucsek, valamint gyümölcs- és virágmellékletek az Isis-kultusz köré is utalhatnak. Ebben az esetben a díszesen aranyozott, nagyméretű ládikának a pannóniai sírokban gyakran található ékszerládikáktól eltérő értelmet kell

⁵¹ Nagy L., Aquincumi . . . 23.; Swoboda, E., Carnuntum, seine Geschichte u. seine Kunst. (Graz—Köln, 1958.) 173.

⁵² L. 50. j.

⁵³ Wessetzky V., Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. (Leiden, 1961.) 11.

⁵⁴ Összefoglaló irodalommal Nagy L., Aquincumi . . . 29.

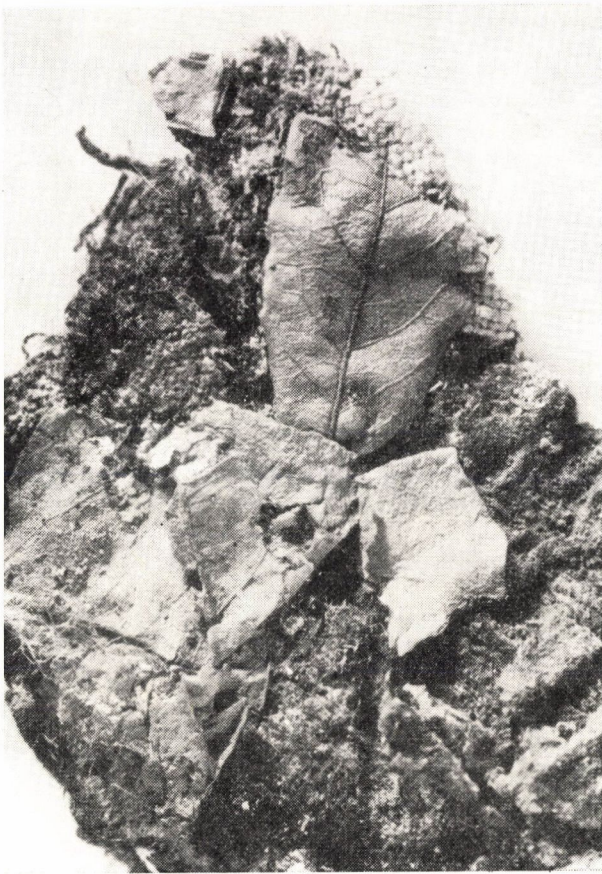
⁵⁵ Nagy L., Aquincumi . . . 30.

⁵⁶ Mócsy, A., i. m. 723.

⁵⁷ Nagy T., Bp. Tört. 437.; Szilágyi J., Aquincum. (Bp. 1956.) 111.

⁵⁸ Dobrovits A., i. m. 67.

⁵⁹ Swoboda, E., Carnuntum . . . 174., Wessetzky V., i. m. 12. 19.



16. kép. Levélsomó-maradványok a múmia mellől és ruhájáról

Рис. 16. Остатки листьев, лежащих возле мумии и на её одежде

Fig. 16. Débris de bottes de feuilles trouvés près de la momie et sur la robe

tulajdonítanunk. Nem a halott értékeit, ékszereit, kedves tárgyait, hanem a halottkultusz emlékeit rejtette a ládika. Így vitték a vallási körmenetek alkalmával a misztériumvallások istenszobrai, kegyzsereit díszes frigyládákban.⁶⁰

Az aquincumi múmiasírokkal kapcsolatban megemlítjük, hogy az ókeresztény szimbolikus ábrázolások sorában, Lázár feltámasztásának jelene-tében, Krisztus mumifikált halottat kelt életre. A bandázsokba burkolt Lázár néha kősírláda mellett fekszik, többnyire síraedícula ajtajában jelenik meg. Az ókeresztény ikonográfiában a csodatételeket megelevenítő képtípusok alakul-tak ki a legkorábban. Ezek sorában Lázár fel-támasztása, az örök életre utaló szimbolikus tartalma miatt igen népszerű volt.⁶¹ Idővel az

alaptípus módosult, mellékalakokkal bővült és ótestamentumi jelenetekkel is keveredett.⁶² Így látjuk ezt a katakombafestészetben, mozaikon, szarkofág előlapján, sőt még díszesebb iparművé-szeti tárgyaknál is.⁶³ A legújabb korhatározás szerint a III. század második felében jelenik meg Rómában a múmiaformában ábrázolt Lázár, s erre az időre jellemzőek az alexandriai típusú kősírládák is, előlapjukon e szimbolikus jelenettel. Utóbbi emlékesoport világosan mutatja, hogy a képtípus tartalmi jelentésével Észak-Egyiptom-ból került Rómába,⁶⁴ majd az itáliai városokból továbbá Dél-Gallia városaiba⁶⁵ és a távolabbi pro-vinciákba, így pl. Pannóniába, ahol scrinium-lemezekben találjuk.⁶⁶ A múmiaként ábrázolt Lázár alexandriai eredete azt mutatja, hogy az egyip-

⁶⁰ Rich. A., *Illustriertes Wörterbuch d. röm. Alterthümer.* (Paris—Leipzig, 1862.) 7.

⁶¹ Wilpert, J., *Die röm. Mosaiken u. Malereien der kirchlichen Bauten vom IV—XIII. Jhdt.* (Freiburg, 1916) 798—; Wulff, C., i. m. 70., 53., 69. kép. V. t. 2. Ma is helytálló megállapításaik mellett korhatározásukat a jelenlegi kutatás túl korainak tartja, s a III. század másod-ik felére módosította stílustörténeti megfontolások következtében. Ehhez Franche de la Hoche, E., *Cata-comba, in Storia dell' Arte Antica.* (Roma, 1960.) 443.

⁶² Wilpert, J., i. m. 799.

⁶³ L. 61. j., a Priscilla katakombában ún. Capella greca falfestésén; S. Apollinare nuovo mennyezet mozaik-ján; podgorizai üvegpothár aranyszálas díszítésén; a Late-rani Múzeum szarkofág-sorozatán.

⁶⁴ Wulff, C., i. m. 67. és 89. kép. Schaller H., *Das Christentum in den antiken Grossstädten. Das Altertum* 8 (1962) 30.

⁶⁵ Wilpert J., i. m. 799.

⁶⁶ Radnóti A., *Intercisa II.* AH 36. (1957) 270, 325., 60. kép, LXVII. t. 2. korábbi irodalommal,



17. kép. Sókristályok a sírból
 Рис. 17. Кристаллы соли из могилы
 Fig. 17. Cristaux de sel trouvés dans la tombe

tomi művész elképzelése szerint a halott egyben a múmia fogalmát jelentette, a kettő azonos volt.

E kitéréssel arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a múmiatemetkezések esetében nem kell feltétlenül egyiptomi etnikumra gondolnunk,⁶⁷ biztosan egyiptomi kultusz jelenlétére sem. A számtalan római példa mutatja, hogy a III. század végétől kezdve a mumifikálás eléggé elterjedt temetkezési mód volt, s ahogy a múmia alakjában ábrázolt Lázár képtípusa eljutott Pannóniába, a vallási irányzatok gyors terjedésével a mumifikálás maga is eljutott hozzánk.

A kultikus hovatartozás kérdése egyelőre bizonyító leletek híján nem dönthető el. Köztudomású, hogy a IV. század első felében a keresztény kultushelyek körül található a legtöbb babonával, varázslattal összefüggő emlék,⁶⁸ jelezve, hogy amikor a kereszténység a rajna–dunai provinciákban elterjedt, már tele volt a különböző misztériumvallások elemeivel.⁶⁹

Újabban előkerült emlékek⁷⁰ arra figyelmeztetnek, hogy a pogány szentélyek bezárásáról szóló rendelkezések megjelente után még jó fél évszázadon át pogány áldozatokat mutatnak be nemcsak a kivételes helyzetben levő Rómában, hanem a provinciákban is, s ez alól Pannónia sem volt kivétel.⁷¹ E nagyméretű rituskeveredés mellett egészen ritkaságszámba megy az a Köln melletti késő-császárkori temetőrés, ahol egyik misztériumvallás szektájának hívőit elkülönítve temették el.⁷²

Az aquincumi múmiatemetkezések a canabaet szegélyező dombosor villatelepüléséhez tartoznak, az aquincumi tábor déli, illetve nyugati kapujától mintegy 2,5 km távolságra (18. kép). A már említett ún. táborhegyi múmia és az újabban előkerült Jablonkai úti múmiasír ugyanahhoz a villacsoport-hoz, illetve annak temetőjéhez tartozik, amelynek körzetében csak a IV. század elejétől találunk sírokat. Itt kis távolságon belül, források mellett eddig 15 kőkoporsó került feltárássra, ezek többségében értékes mellékleteket helyeztek a halott sírjába.⁷³ Valamivel lazább települési csoport-hoz tartozott a szemlőhegyi múmiasír, ennek a közelében sem találtak eddig a IV. századnál korábbi kőkoporsókat.⁷⁴

Összegezve az aquincumi múmia-sírokkal kapcsolatban tett megfigyeléseket, a következőket állapíthatjuk meg: A halottakat azonos eljárás szerint konzerválták, a sírokból származó mellékletek mind a IV. századra keltezhetők, a múmiák eltemetése között nagy időbeli különbség nem képzelhető el. Múmiasírokat eddig csak a nagyobb Limes menti táborhelyeken találtak Pannóniában: Carnuntumban, Aquincumban, Intercisaban. Az aquincumi múmiák olyan temetőrészből származnak, ahol villáik mellett tehetős városi lakosság földelte el halottait. A sírokból minden esetben importált tárgyakat is helyeztek, helyi iparcikkkel együtt.

Ezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy a IV. század első felében a város vezetőrétegének egyik szektarianus csoportját temették el mumifikálva a canabaet szegélyező domboldalon. A III. század második felétől kezdve Aquincum több ízben szenvedte el pusztító ellenséges hordák betörését. A tehetős lakosság lehetőleg kiköltözött a romos városból.⁷⁵ A politikai zavarok következményeit s a gazdasági krízis nyomasztó súlyát könnyebben vészték át a villák lakói.

A IV. század első felében a Constantinus-ház politikájának megfelelő átszervezések történtek Pannóniában. Ettől kezdve a tartományban álló-

⁶⁷ Vö. *Paran, M.*, La provincia romana della Pannonia Superior. (Padova, 1955.) 540., véleményét a carnuntumi múmiasírral kapcsolatban.

⁶⁸ *Svoboda E.*, i. m. 178.

⁶⁹ *Böhner, K.*, Zum allmählichen Übergang vom Heidentum zum Christentum. TrZ 19 (1950) 98. *Eiden, H.*, Die spätrömische Kaiserresidenz Trier im Lichte neuer Ausgrabungen. (Trier, 1952.) 24., 9–10. kép.

⁷⁰ *Petrikovits, H.*, Das römische Rheinland. (Köln, 1960.) 141.; *Stähelin, F.*, Die Schweiz in röm. Zeit.³(Basel

1948) 580.; *Cumont, F.*, i. m. 100—.

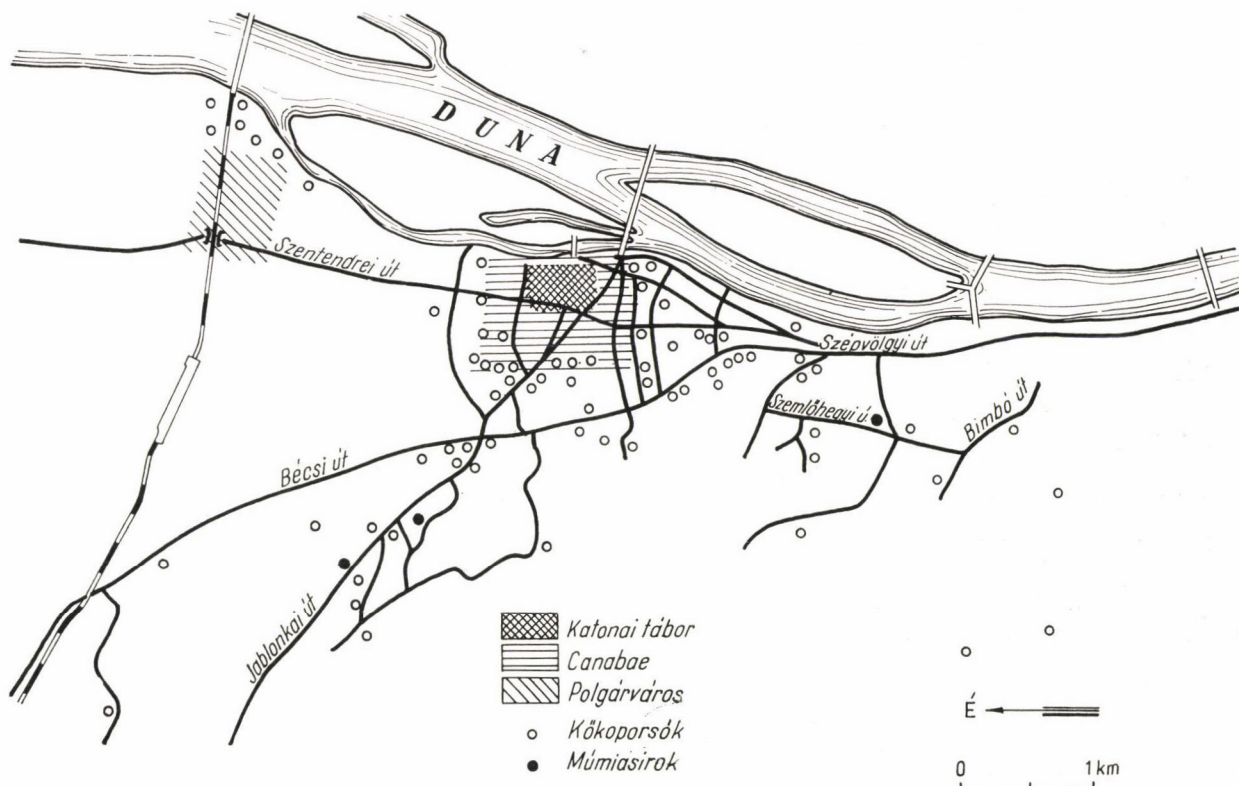
⁷¹ *Mócsy, A.*, i. m. 749.

⁷² *Fremersdorf, F.*, [*Svoboda E.*, Carnuntina (1956)] 62.; *Petrikovits, H.*, i. m. 134—.

⁷³ *Kaba M.*, BpR 19. (1959) 162., összesítő térképén 87, 45, 27, 91, 31, 29, 87, 89, 86, 88, 85, valamint 76, 77, 67, 21, 93, 94, 26 számmal jelölt sírocsoporthoz.

⁷⁴ *Nagy L.*, Aquincumi... 8—.

⁷⁵ A gazdag irodalom alapján összefoglalóan *Alföldi A.*, Bp. Tört. (Bp. 1942.) 718.



18. kép. Temetőrész az aquincumi település széléről a múmiásírokkal

Рис. 18. Участок могильника на краю аквинкумского поселения, где находились погребения с мумиями

Fig. 18. Partie du cimetière en bordure de l'établissement d'Aquincum, avec les tombes de momie

másozó katonaság vezetését az új katonai arisztokráciára bízta. A limesmenti települések élére a dinasztiahoz hű emberek kerültek,⁷⁶ akik természetesen Aquincumban is a város tehetős lakosságához számítottak. Feltehetően ezek lakták ekkor a hegyvidék villáit, amelynek temetőjében a múmiásírokat megtalálták.

Egyelőre nyílt kérdés marad, hogy a III. században ideköltözött s lényegében már aquincuminak számító orientális kereskedőcsaládok leszármazottai emelkedtek-e a IV. század első

felében Aquincum vezetőségébe, vagy újabban idehelyezett katonai réteg hozzátartozóinak tekinthetjük a múmiákat. A mumifikálás nem lett általános Aquincumban, s úgy tűnik, a század közepe után megszűnt. Feltehetően a 334-ben lezajlott szarmatavándál betörés⁷⁷ pusztításai utáni évtizedekben a szekta tagjai elhagyták a Limes menti települést, hogy átadják helyüket a tábor falai közé beköltöző parasztkatonaságnak.

Sz. Póczy Klára

⁷⁶ Legutóbb Nagy T., Budapest Múemléki Topográfia II. (Bp. 1962) 57.

⁷⁷ Mócsy A. i. m. 573.

НОВЕЙШАЯ АКВИНКУМСКАЯ МОГИЛА С МУМИФИКАЦИЕЙ

Резюме

В 1962 году в могильнике, окаймляющем ряды вилл аквинкумского канаве римской эпохи, была обнаружена мумия-могила. В герметически закрытом, без надписи каменном ящике нашли непотревоженного покойника, но в очень плохом состоянии. Могила была ориентирована Север-Юг, в ней находился женский скелет длиной 158 см. Из гроба происходили нижеследующие находки:

1. Различные сорта текстильного материала, принадлежащего бандажу мумии, которые в пять слоёв окутывали покойника. Бинты изготовлены из различной тканой льняной материи. На нём находилось покрывало из достаточно тонкого и в то же время толстого шерстяного материала. Под покойником нашли остатки самодельной циновки из толстых растительных волокон.

2. Среди украшений покойника — ожерелье из синих стеклянных бус, такой же как и бусы браслет, синее стеклянное кольцо, костяные браслеты и костяные перстни.

3. Кожаные тапочки, с ажурным украшением покрытые пластинками золотой фальги. В туфлях были пробковые вкладки.

4. С левой стороны около скелета лежало орнаментированное костяное пряслице.

5. Около левой ступни было скопление остатков фруктов и цветов.

6. Вокруг последних — наслоение деревянных дощечек и полос, принадлежавших деревянной коробочке. На дощечках белые, красные, синие и коричневые следы красок, рядом зёрна золотого порошка, напоминающие украшения коробочки.

7. В могиле были оставлены листья различных растений и букеты цветов.

8. Кристаллы соли и кусочки древесной смолы могут быть отнесены к средствам для консервации мумии.

Было установлено, что две ранее обнаруженные (в 1912 и в 1929 году) мумии идентичны с аквинкумской мумией по методам консервации. Происходящие из каменного гроба находки относятся к той же эпохи, то есть первой половины IV столетия.

Наряду с исследованием данной могилы занимались вопросом, какую же религию могли исповедовать мумифицированные в эпоху поздней империи в паннонских лагерях укреплённой линии, и до каких пор сохранился этот способ погребения в Аквинкуме.

К. С. Поци

EIN NEUES MUMIENGRAB IN AQUINCUM

Auszug

1962 kam im Gräberfeld, der Villen-Reihe, die die canabae von Aquincum umgibt, ein Mumiengrab zutage (Abb. 1). In der luftdicht abgeschlossenen Steinkiste ohne Inschrift fanden wir den Verstorbenen unberührt, doch in sehr schlechter Erhaltung (Abb. 2). Als das Grab geöffnet wurde, verspürte man einen starken, betäubenden Duft und die dünneren Textilreste wurden z. T. zu Staub, doch erlitt der Inhalt des Mumiengrabes keinen weiteren Schaden.

Das Grab war nord-südlich orientiert, das Frauenskelett 158 cm lang. Aus dem Sarg konnten wir folgende Funde bergen (Abb. 3):

1. Von den verschiedenen Textilien möchten wir vor allem die Mumienbandage erwähnen. Sie war aus Flachs gesponnen und in fünf Schichten um die Verstorbene gewickelt. Danach wurde der bandagierte Körper in Wolltücher verschiedener Feinheit gewickelt, unter welchen auch ein violettfarbenedes, mit Seidenfäden durchwobenes Tuch vorkommt. Unter der Verstorbenen fanden wir die Reste einer aus dicken Pflanzenfasern gewobenen Matte (Abb. 4. a—d).

2. Hals und Arm der jungen Frau war mit Perlen-schnüren aus kleinen, blauen Glaspastenperlen verziert. Aus demselben Material war auch der unter der Schulter der Verstorbenen gerutschte Reifen. Die blauen Perlen gehören — ebenso, wie die auf dem Arm der Verstorbenen gefundenen Knochenreifen und ihr Knochenring — zu den kennzeichnenden Beigaben der panнонischen Gräber aus dem 4. Jh. (Abb. 4. c, Abb. 5. 1, 3).

3. Neben dem linken Knöchel lagen mit Goldstaub bestäubte schwarze Lederüberreste. Ihre durchbrochene Verzierung bewahrte die Umrisse der Beschuhung. Das mit Flittergold überdeckte durchbrochene Muster stellt Vögel zwischen Ranken und Blättern dar. Ein ähnliches Motiv trifft man im Kreis des spätkaiserzeitlichen Kunstgewerbes oft an. In den Totensandalen waren Korkeinlagen, die annehmbarerweise mit den vergoldeten Totensandalen zusammen über den Aquileia berührenden Handelsweg nach Aquincum gelangten (Abb. 6—7).

4. Neben der Verstorbenen lag eine Spindel mit eingeritztem Muster. Genaue Analogien dieses Stückes sprechen dafür, daß es einheimische Arbeit ist (Abb. 5. 5 a—d).

5. In der südöstlichen Ecke des Grabes konnte aus einem Häufchen von Überresten von Kirschen, Aprikosen (Abb. 13) und Blumen, die auf Holzrindenresten lagen, festgestellt werden, daß man das Obst in einen Korb gelegt und so in das Grab gestellt hatte. Die Kirsch- und Aprikosenarten zeigen, daß die Obstveredlung in Pannonien ein hohes Grad erreicht hatte. Die neben dem linken Fuß der Verstorbenen in mehreren Schichten liegenden Funde zeigten übrigens durch ihre Lage, daß die goldverzierten Sandalen und die im Korb untergebrachten Blumen und das Obst zusammen in einer größeren Holzkiste lagen.

6. Auf Grund der Holzreste der Kiste versuchten wir ihre ursprüngliche Form zu rekonstruieren. Neben dem Kistchen (48 × 27 × 15 cm) lagen halbkolbenförmige Holzstücke, die vielleicht die Reste der Holz-scharnieren des Schließwerkes waren. Die äußere Fläche der Holzplatten trug Spuren roter, blauer und dunkelbrauner Farbe und von Flittergold, ferner in breiter Halbkreisform eine weiße Bemalung. Das Muster der Verzierung konnte auf Grund der Farbspuren nicht rekonstruiert werden (Abb. 10—12).

7. Im Mumiengrab fanden wir die Reste mehrerer Pflanzen. So fanden wir z. B. in der engen Textilbandage des Schädels die Blattabdrücke eines Rosenkranzes; oberhalb des Kranzes waren die Reste eines faltigen Schleiers angehäuft. Neben der linken Schulter der Verstorbenen lag ein Bündel von Blättern und verstreut waren auch unter den Fasern der das Skelett bedeckenden Textilien Blätter (Abb. 16).

8. Salzkristalle und Harzschollen waren — als Überreste des Konservierungs- bzw. Mumifizierungsprozesses in großer Menge vorhanden (Abb. 17).

Es konnte festgestellt werden, daß die Mumifizierung in diesem Falle auf dieselbe Weise ausgeführt wurde, wie der von L. Nagy im Falle von zwei früher (1912 und 1929) zutage gekommenen Mumiengräber beschriebene Prozeß. Das Skelett wurde in allen Fällen nur teilweise und oberflächlich präpariert, mit Salzbadern behandelt und schließlich in Harz getränkte Textilien bandagiert. Übrigens wurde zur Spätkaiserzeit auch in Ägypten und in Italien dieses billige und oberflächliche Mumifizierungsverfahren angewandt.

Bei der Publikation des Grabes befaßt sich die Verfasserin auch mit der Frage, welcher Religion jene Leute angehörten, die in der ersten Hälfte des 4. Jhs. ihre Verstorbenen in Aquincum mumifizierten. Infolge des späten Alters des Grabes kommt auch die Möglichkeit des Christentums auf, doch sprechen mehrere Indizien auch für den Isis-Kult. Am wahrscheinlichsten wäre eine Sekte dieses letzteren, ist es doch bekannt, wie stark diese Mysterienreligionen zu dieser Zeit vermischt waren und wie populär der Isis-Kult auch in der ersten Hälfte des 4. Jhs. war.

Mumiengräber wurden in Pannonien bisher nur in den größeren Lagerstädten am Limes, in Carnuntum, in Aquincum (Abb. 18) gefunden. Die letzteren Mumiengräber beherbergen jene Verstorbenen die sich neben ihren Villen bestatten ließen

In der ersten Hälfte des 4. Jhs. wurde die Administration der Grenzprovinzen an der Donau umorganisiert, infolge der Politik des Constantinus-Hauses wurde die Leitung der Städte abgelöst. Die Verfasserin hält es für möglich, daß die Familienmitglieder der damals an die Spitze gelangten Soldaten zu dieser Zeit mumifiziert bestattet wurden. Auf Grund der anthropologischen Untersuchung dieser wenigen Gräber kann die Frage nicht gelöst werden, ob zur Spätkaiserzeit die Nachkommen der orientalen Einwohnerschaft des 3. Jhs. von Aquincum oder die Familienmitglieder der später hierher versetzten Soldaten mumifiziert wurden. Vorläufig hat man den Eindruck, daß diese Bestattungsart in Aquincum nur kurzen Zeit hindurch ausgeübt wurde und daß sie sich auf die Anhänger einer kleinen Sekte beschränkt.

K. Sz. Póczy

AZ ÚJABB AQUINCUMI MÚMIASÍR TEXTILANYAGÁNAK VIZSGÁLATA

Az aquincumi sír textilleleteinek állapota erősen fosszilis volt. A vizsgálatra bocsátott anyag bőséges gyantatartalmából arra lehet következtetni, hogy a temetkezésnél a textíliák egy részét gyantával itatták át. Az egyes rétegek igen nehezen voltak szétválaszthatók, a szálak töredezettségük folytán egymásba kapaszkodtak, a vászon-darabok rétegeit pedig a balzsamozó gyanták ragasztották össze. A múmiabandázs vászoncsikjai között gyantarögöket találtunk, melyek melegítésre átható balzsam illatot árasztottak.

A bandázs vizsgálata csak az egyes rétegek óvatos eltávolításával volt megoldható, hogy ezáltal az alsóbb rétegek hozzáférhetővé váljanak. A megvizsgált réteg teljes eltávolítását vékony tűvel és ecsettel végeztük. Hasonló megoldáshoz kellett folyamodni a többi textilmaradvány nagy részénél is. Az eredeti állapot rögzítésére ezért fényképfelvételeket készítettünk az anyag szétszedése előtt.

A *múmiabandáznál* öt réteg különböztethető meg, melyek közül 2—2 azonosnak mutatkozott. A felső 1. réteg a legsűrűbb szövésű, egy négyzetcentiméterre 32 lánc és 16 vetülékfonál esik. Vászonszövésű, nyersanyaga len. A lánc- és vetülékfonalak egyaránt Z sodratúak, de amíg a vetülékfonalak vastagsága egyenletesnek látszott, addig a láncfonalaknál minden ötödik vastagabb volt a többinél. Fonalvastagság mérése, cernázottság vagy sodratszám megállapítása a gyantázás okozta kiszáradás, tehát porlékonyság miatt lehetetlenné vált.

A 2. réteg szerencsés véletlen folytán szövetszél darabka volt. Szövésmintája félpanama-kötés, vagyis ez esetben a lánc cernázás nélküli kettős egyedi fonál, sűrűsége 14; a vetülék egyedi fonál, sűrűsége 15. A lánc és vetülék egyaránt Z sodratú, nyersanyaguk len.

A 3. réteg vászonszövésű len, láncsűrűsége 16, a vetüléké 18, azonos fonalból készültek Z sodrattal.

A 4. rétegben ismét szövetszél került elő. A fonalak Z sodratú lenből állanak, a textília vászonszövésű, láncsűrűsége 16, a vetüléké 18.

Az 5. réteg azonos vastagságú, Z sodratú lenből készült, félpanama-kötésű, láncsűrűsége 14, a vetüléké 15.

Tehát a 2. és 5., illetőleg a 3. és 4. réteg bizonyult azonosnak. Az egyes rétegek ferdén keresztelték egymást.

Sötétbarna textília több rétegben. A külső rétegen sok a durva, porszerű anyag. A textília nyersanyaga rövid, de finom szálú birkagyapjú, Z sodratú. Sűrű szövésű, ripszkötésre enged következtetni, azonban a keresztben futó szálak teljesen kitörtek, csak helyenként maradt meg a szálak rendezettsége, aminek alapján a magas (80—100 cm²-enkénti) szövetsűrűsége lehet következtetni. A textília eredeti színe is barna volt, valamely cersav tartalmú növényvel festve.

Durva fonású, sötétbarna foszlott szálak. Nyersanyaga birkagyapjú, azonos módon festve az előbbi töredékkel, azonban a szövésre következtetni a szálak teljes kuszáltsága miatt nem lehet.

Színes textiltöredékek gyantával összetapadva. Az egészzet lila porszerű anyag vonja be, mely mikroszkóp alatt száltöredékek halmazát mutatja. Határozottan felismerhetők hosszabb lilára festett szálak is. A szálak és a por analízise teljesen azonos eredményt adott és az épen maradt szövetdarabka lila száláival egyezett. A „lila por” valószínűleg egy azonos szövésű összetöredezett réteg szálaiból keletkezett.

Az *ép lilás szövetdarab* láncfonala igen vékony és finom birkagyapjú, S sodratú, négyzetcentiméterenkénti sűrűsége 32. A lila szín kialakítása indigó alapon kermessel és kevés buzérral való utánfestéssel történt. A vetülékfonal S sodratú festetlen len, a fonal kétszer olyan vastag, mint a gyapjú, sűrűsége 16. A textília szövésmintája vászonszövésű.

A vizsgált anyagban helyenként selyemszálak fordulnak elő, amelyeknek hovatartozását nem lehetett megállapítani. Az azonban nem kétséges, hogy különálló réteget nem alkotott, vagyis nem selyemszövetről van szó.

Fekete szövettöredék, mely a mikroszkópban bizonyos megvilágításban zöldnek látszik. A nyersanyag igen finom, vékonyszálú, Z sodratú birkagyapjú. A lánc sűrűsége 22, a vetüléké 44, szövése hosszabrdázott ripsz, vagyis két szorosan egymás mellett futó láncfonal után ugyanannyi hely üresen marad, mint amennyit amaz elfoglalt, majd ismét két láncfonal következik stb. A vetülékfonalak szabályosan futnak két láncfonal fölött, illetőleg alatt.

A szövet eredeti színe is fekete volt, indigó alapon kevés kermessel kialakítva, tanninos előpácon, vagy tannin tartalmú növényvel utánkezelve.

Világosbarna szövettöredék. Vászonszőtése festetlen len, lánc és vetülék azonos, Z sodratú, láncsűrűsége 32, a vetüléké 28. A lánc helyenként cérnázás nélküli kettős fonalból áll, de rendszerességet a kis töredéken megállapítani nem lehetett. A múmiabandázs töredékeivel ez a vászon nem azonos.

Megkülönböztethető továbbá egy 24-es lánc- és 22-es vetüléksűrűségű, Z sodratú lenfonalából vászonkötésben szőtt világosbarna töredék is. A fonalak kétszer olyan vastagok, mint az előbbi töredék esetében; eredetileg a vászon festetlen volt.

A vizsgálati adatok értékelése

A lenvásznaknak csak kis töredékét állt módunkban megvizsgálni, így a szövetsík eredeti szélességét megbecsülni nem lehetett. Valószínű azonban, hogy itt is jellegzetes tépésekkel van dolgunk, melyek nem használt ruhákból, hanem célra készült szövetekből származnak.¹ A szövetsűrűségek, a lánc- és vetülékfonalak aránya nem mond ellent az ismert ókori lenvásznak beállítá-

sainak,² az azonos korú hazai leletekével pedig teljes egyezést mutat.

A gyapjúsövetek színezésanalízisének az indigó alapon kermessel kialakított lila szín utal esetleges szíriai eredetre. A kermes (*coccus ilicis*, pajzs-tetű kivonata), bár Egyiptomban is ismert és használt,³ de hazája az örmény hegyek, innen szállítják a Földközi-tenger vidékeinek festődéibe.

Forbes szerint Egyiptomban a bizánci korszakban a buzér—kermes felhasználás aránya 95 : 5. Igaz viszont, hogy a görög eredetű, de Egyiptomból előkerült Papyrus Holmiensis számos kermesen alapuló bíborfestés-utánpótló receptet tartalmaz. Kisázsiaiában az irodalom adatai^{4,5} és az ásatások leleteinek vizsgálata szerint⁶ jelentősen nagyobb mértékben használt, mint a festőbuzér.

Az előforduló selyemszálak szerepét az anyag kuszáltsága miatt nem lehet megállapítani. Hernyóselyemről lévén szó, lehetséges, hogy felfejtett és más nyersanyagokkal együtt újrászótt selyemszövetből ered. A hernyóselyem ritkasága és magas ára alakította ki ezt a szokást. Egyiptomban és a római birodalomban egyaránt nyomát leljük.

Hajnal Lászlóné
a TKI tudományos munkatársa

DIE UNTERSUCHUNGEN DER TEXTILIEN AUS DEM NEUEN MUMIENGRAB IN AQUINCUM

Auszug

Die Textilienfunde aus dem neueren Mumiengrab in Aquincum waren in sehr schlechtem Zustand. Aus dem bedeutenden Harzgehalt der zur Untersuchung übergebenen Textilien darf man darauf schließen, daß ein Teil der Textilien bei der Bestattung mit Harz durchtränkt wurde. Die Mumienbandage besteht aus 5 Schichten, von denen 2 × 2 miteinander identisch sind.

Das Rohmaterial der obersten Schicht ist Flachs. Das Muster der zweiten Schicht ist ein Halbpanamamuster, das Rohmaterial ist Flachs. Die dritte Schicht ist Flachsleinen, ebenso wie die vierte. Die fünfte Schicht ist wieder ein in Halbpanamatechnik gewobenes Leinen aus Flachs. Schicht 2 und 5 bzw. 3 und 4 erwiesen sich bei der Untersuchung als identisch.

Ferner kamen in dem Grab zutage: Dunkelbraune Textilie in mehreren Schichten. Das Rohmaterial ist

feinfaserige Schafswolle, die ursprüngliche Farbe war braun, mit irgendeiner tanninhaltigen Pflanze gefärbt. Ferner kamen ein grob gewobenes Tuch aus Schafswolle, farbige Textilienfragmente — bei denen man die violett gefärbten Fäden klar erkennen kann —, schwarz gefärbtes Tuchfragment (aus sehr fein gesponnener Schafswolle, mit Indigo gefärbt und einer tanninhaltigen Pflanze nachträglich weiter behandelt) und zu Leinen gewobener, ungefärbter Flachsstoff zutage. Dieses letztere Stück ist mit den Bandagen der Mumie nicht identisch. Bei den bunten Textilien kamen auch Seidenfäden zutage. Da es echte Reinseide ist, können sie aus aufgetrennten und mit anderem Material wiedergewobenem Material stammen.

M. Hajnal

ИЗУЧЕНИЕ ТЕКСТИЛЬНОГО МАТЕРИАЛА НОВЕЙШЕЙ АКВИНКУМСКОЙ МОГИЛЫ С МУМИФИКАЦИЕЙ

Резюме

Текстильные находки аквинкумской могилы были в состоянии сильного истлевания. Одну часть текстильных находок составляли пять слоёв банджа мумии, другую часть — остатки ткани, принадлежавшие одежде. Бандаж мумии был изготовлен из льняного полотна, где второй и пятый слой оказался идентичным третьему и четвёртому слою. Материалы, принадлежавшие одежде: тёмнокоричневая ткань, изготовленная из овечьей шерсти, другая ткань грубого волокна тоже изготовленная

из овечьей шерсти, была окрашена растительной краской, содержащей дубильную кислоту. Цветные текстильные кусочки, в которых могут быть различимы лиловой окраски волокна и местами шёлковые волокна тоже могут служить доказательством этого. Чёрная ткань и неокрашенное льняное полотно. Цветной текстиль был изготовлен из волокон шёлка-сырца.

М. Хайнал

¹ Endrei W. — Hajnal I. né., Ókoril envásznak vizsgálata. Magyar Textiltechnika, 1959. jan. 6.

² Pfister, R., Textiles de Palmyra. (Paris, 1934.)

³ Pfister, R., Teinture et Alchimie dans l'Orient hellénistique. Seminarium Kondakovianum VII (Praha, 1935.) 1—59.

⁴ Forbes, R. J., Studies in Ancient Technology IV. (Leiden, 1956.) 98—148.

⁵ Levey, M., Chemistry and Chemical Technology in Ancient Mesopotamia. (Amsterdam, 1959.) 102—118.

⁶ Pfister, R., The Excavations at Dura-Europos. II. The Textiles.

PANNÓNIAI BOLGÁROK ÉS A KUTURGUR-BOLGÁROK

Köztudomású tényként könyvelhető el, hogy kelet felől a hunok uralma után is különféle népek érkeztek a Kárpát-medencébe, sőt ezek közül egyesek hosszabb-rövidebb ideig uralkodtak a honfoglalás előtti időkben. Ennek ellenére tudós kutatóink többsége (történészek, filológusok és nyelvészek) különösképpen még ma sem tud attól a már régóta vallott elgondolástól szabadulni, miszerint Árpád vezér magyarjai itten csak kevés számú lakosságot találhattak és az államalapítás alapját alkotó köznépet is ők hozták magukkal.¹

Ennek a hazánk honfoglalás előtti gyér lakottságáról vallott felfogásnak ellentmondanak éppen a nagy sírszámú „avar kori” temetők, a nagy számban érkező honfoglalókról való feltevésnek pedig az aránylag elég kis sírszámú honfoglalás és vezérek korabeli temetkezőhelyek. Ez a régészek körében már jó ideje ismeretes tény a történészeket is mindinkább meggondolásra készteti.²

Köztudomású az is, hogy a régészet a maga tárgyi forrásaival milyen jelentős szerepet tölt be a történettudományban, valamint az is, hogy senki nem is kétkelhet e két tudományág egymásra utaltságában.³ Bármennyire kézenfekvőnek is tetszik az összeműködés szükségessége, ez nálunk, sajnos, még nem valósulhatott meg hiánytalanul, különösen nem a kora középkori történet kutatásában. Sajnálatosnak kell tekintenünk, hogy e korszak kutatóinál az interpretálásban nagy véleményeltérések mutatkoznak, de ennél még sajnálatosabb az a körülmény, hogy többen bizony egymás eredményeiről nem is vesznek tudomást. Nem csoda, ha ennek következtében erről a korszakról való tudásunk szerfölött bizonytalannak mondható.

E hibák okát a régészek gyakran hárítják az írott források gyér voltára, illetőleg azok szűkszavúságára. E kifogás kizárólagosságát nem lehet elfogadni, de igaz az, hogy a szűkszavú szövegek növelhetik a problémák felmerülését. Valóban nagy kár, hogy a Közép-Duna völgyének kora középkori

kutatója nem rendelkezhet egy Gregorius Turonensis-szel, de vigasztalásképp megállapíthatjuk, hogy amíg korának településtörténetikérdéseire néha több hasznosítható adatot találunk, addig a frank birodalom etnogenezisére éppoly sovány az ő forrása, mint a mieink. A mi régészeti kutatásunk nemigen tud, vagy legalábbis eddig még nem közölt se népvándorláskori, se avar kori telepeket, míg a hún korszaktól a magyar honfoglalásig itt élt népekről, azok továbbéléséről és folyamatos kialakulásáról a tízezer számra menő sírok hagyatéka tanúskodik. Igaz, hogy e sírok mellékletekben túlnyomórészt szegények, de embertani feldolgozásuk igen becses eredményeket szolgáltathat e korszak népességi összetételének megismeréséhez. Az újabb antropológiai megfigyelések ugyanis arra mutatnak, hogy e nagy temetők csontvázainak a típusai alig térnek csak el az Árpád kori nagyobb temetőkéitől, amint ezt Bartucz, Nemeskéri és újabban Lipták kutatásai egyöntetűen igazolták. Így tehát a tárgytípusoktól függő hódító népek eredetkutatása mellett feltétlenül jelentős helyet kell biztosítani a szegény sírokban levő köznépek. Ez a közösség ugyanis igen nagy szerepet játszott a magyar nép felépítésében, etnogenezisében, mert ha időnként ugyan „feltöltve” újabban érkezett elemekkel, de „egymásra rétegződve” mindig a földhöz kötött, dolgozó, nagyobb számú autochton lakosságot jelentette a jövevény hódítókkal szemben.

Ezek szerint a kora középkor történetének legfőbb célkitűzése az, hogy a Kárpát-medencében élt honfoglalás előtti népek történeti kialakulásáról, etnogenezisééről a régészeti és embertani eredmények széles körű felhasználásával a valóságnak legmegfelelőbb képet rajzolja meg. Felesleges volna itt részletesen kitérni arra, hogy a régésznek éppúgy, mint a történésznek, erős revízió alá kell vennie a forrásokat, hisz ezt általában mindenki tudja, de sajnos nem teszi. Ha ugyanis az írott és kiásott forrásokat minden esetben alapos forráskritikát gyakorolva szóltatnák meg szaktársaink,

¹ Ezt a felfogást erősen támogatni látszik az a közismert népvándorlási elmélet, hogy a nomád népek többnyire magukkal szokták hozni a már előbb meghódított földművelő lakosságot is. Ez főként a Turáni-alföldön igaz, ahol elpusztultak az öntözőművek, de aligha tehető fel nagyobb arányú népmegmozdulás az Etelközből.

² Legutóbb Györffy György meg is kísérelte az ún. griffesindás avar kori leletcsoporttal kapcsolatba hozni a magyar köznépet. Feltétlenül indokoltnak tartjuk, hogy a kérdésre valami régészeti alátámasztást kaphas-

son a historikus. Az újabb 10. sz.-ra datálható temetőket már szóba hozhatták volna a hozzáértők e kérdéssel kapcsolatban.

³ Nem régen Merpert és Selev mutattak rá a szovjet régészet szerepére a történettudományban, és foglalták össze a közös munkával elért főbb eredményeket a Voproszi Isztorii 1961. évf.-ában (magyarul SzR 19., 1962. 1–38). — A történelem és régészet minél szorosabb együttműködését célozták az 1963. jan. 30-án megtartott előadások és hozzászólások a Kossuth Klubban.

úgy tisztább képet alkothatnánk e korról, és nem ejtenénk időnként olvasóinkat ámulatba meglepő leletinterpretációkkal. Több ízben említettük már, hogy a *forrásérték* megragadása a történeti interpretáció sine qua nonja, mert tudvalevő, hogy az emléktárgy téves meghatározása félrevezeti a helyes történeti kiértékelést. Itt kell még rámutatni arra, hogy a leghitelesebb írott forrásadat sem sokat ér, ha földrajzilag nem lokalizálható.

Évekkel ezelőtt közöltük már célkitűzésünknek megfelelően egy tanulmányunkban eredményeinket, amelyeket a fent vázolt feltételek alkalmazásával érthettünk el. A forrásokból kitűnt, hogy a kutatásnak bizony számolnia kell a Kárpát-medencében a korai bolgárok szereplésével már az 5. századtól kezdve.⁴ Sajnos többen úgy vélekedtek, hogy ez esetben is valami szellemeskedő újszerűsége pályázó elméletéről van szó, amivel nem igen kell talán komolyan számolni. Megengedjük, Magyarországon bolgárokról beszélni az 5. században többeket meglephetett (még hozzá protobulgároknak nevezni őket!), de mindjárt azt is hozzá kell tennünk, hogy a források komolyabb (nem másodkézből történő) tanulmányozása minden lelkiismeretes történészt gondolkodóba kell, hogy ejtsen, és ha másban nem is, de abban igazat fog adni nekünk, hogy amíg valakinek nem sikerül felhasznált forrásaink hitelét megcáfolni, addig a pannóniai protobulgárok elhallgatásáról nem lehet szó. Mielőtt Theophanes pannóniai és pentapolisi bulgárjainak történeti szereplését egy kortábla kíséretében röviden ismertetnénk, ki kell tértünk két modern és elég hosszú életű tudós interpretációra, melyek részletesebb bírálatára a koraközépkor történészeinek, úgy gondoljuk, szükségük van. Hogy ez mind ez ideig régészek részéről nem történt meg, semmiképp sem tartjuk helyeselhetőnek, annál is inkább, mert régi múltúak, és így azokat, akik ma még ragaszkodnak hozzájuk, nem lehet teljesen elmarasztalni. Bírálatunk tehát elsősorban az elméletnek szól, csak másodsorban érintheti a továbbfejlesztőket.

Az egyik elmélet a Fettich Nándor által képviselt *gepida elmélet* volna, amely már több mint egy negyedszázada tartja magát, de tulajdonképpen Nagy Gézára vezethető vissza. Szerinte a gepidáknak a langobárdok általi teljes kipusztítását az avarok akadályozták meg, amennyiben a megmaradt gepidákat szolgálkává tették. Később aztán a gepidák maradványait a szlávok magukba olvasztották.⁵ Ennek a megállapításnak helyes voltában nincs okunk kételkedni, amennyiben a Tiszán túli részekre vonatkoztatjuk. Kétségesse válik azonban minden oly interpretáció, amely a 9. században egykorú forrás alapján akarná a gepidák fennmaradását a Dunántúlon is bizonyítani. Megengedjük, hogy a *Conversio baj. et car. salzburgi*

írója hallhatott éppen pannóniai gepidákról, mert Pannónia secundában valóban éltek is egykoron gepidák, de ez nem jelenti azt, hogy a Drávától északra eső részeken is laktak volna gepidák, mint erre már régebben is utaltunk.⁶ Íme egy hiteles forrásadat is mennyire félrevezetheti a leglelkiismeretesebb kutatót is, ha elmellőzi a földrajzi megfontolást. Ha Fettich a gepida leletanyagból kielemezhető stílusgenetikai vagy más stílustörténeti érvek segítségével akarja bizonyítani a gepidák vagy akár gepida fémművesek életét a Dunántúlon is, azt mindenesetre bizonyos tartózkodással fogadjuk. Egyébként Fettich gepidaelméletének újabb régészeti érveire, illetőleg azok értékelésére, művének megjelenése előtt nem térünk ki bővebben.⁷

A másik elmélet, amelybe a történész és régész kora középkori tanulmányai során minduntalan beleütközik, az ún. *kuturgurelmélet*. Erről a már közel 70 év óta kísértő elméletéről a már említett tanulmányunkban (1959) mindent elmondtunk, amit a kora középkor kutatóinak illik tudni. Most azért tartjuk szükségesnek újból foglalkozni az elmélettel, mert e folyóirat hasábjain ismét felbukkant egy, a kuturgurok (-hunok) hagyatékáról szóló értekezés, amelyet talán nem volna helyes egészen szó nélkül hagyni. Ezt az elméletet is vissza lehet vezetni nálunk Nagy Gézáig (1895), aki éppúgy, mint más kutatók egészen Zlatarszkiig (1918), Theophanes származásmondájára építette következtetéseit. E kutatók elméletének eredendő hibája, hogy a forrásközlő adatait, *Kuvrat koholt fiaival együtt elfogadták* és arra építettek, ami már a feljegyzés idejében sem volt megbízhatónak tekinthető. Ugyanis az egykorú forrás semmit se tud a bolgarság első szétvándorlásáról, és az ellentmondásokat a feljegyzőnek vagy pedig adatközlőnek interpolációkkal kellett áthidalnia. Elsőnek Jireček ismerte fel azt, hogy ez a törzsmonda erős kritikára szorul. Azóta többen foglalkoztak a kérdéssel külföldön (Marquart, Hauptmann) és nálunk Moravcsik Gyula (1930) és Fehér Géza (1921 és 1935). A kutatók behatóbb forráskritikai tanulmányaik ellenére továbbra is csak kuturguroknak nevezték a forrásokban szereplő bolgárokat vagy hunokat. Ezt a felfogásukat a *Kotragos* nevű fiúra alapítják, akit nem tartottak koholtnak, mert úgy tűnik, hogy Theophanes vagy forrása tudott a kutrigurok földjéről, amelyen át jött Asparuch népe az aldunai vidékekre, akikről viszont egy szó sem említi, hogy kuturgurok volnának ők is. A Prokopiosnál említett Kuturgur nevű ősapá, aki népével átkel a Donon még az 5. században, nem lehet azonos a monda 650 körüli Kotragosával. Itt tehát egy jóval több mint 150 év előtti eseményt kever össze a Theophanes forrása, és Kuturgur nevét minden további nélkül Kotragosszá torzítja.

⁴ Acta Arch. Hung. 10. (1959) 227–250.

⁵ Nagy G., Magyarország története a népvándorlás korában) A magyar nemzet története I. (Bp. 1895.) CCCXXXVII és CCCLII.

⁶ StuSI I. (1955) 340.

⁷ Fettich N., A Pilismarót-basaharci ásatások. Sajtó alatt.

Forráselemzéseink során kiderült, hogy kuturgurok e néven csak mintegy 20 évig szerepelnek, mégpedig 547–568 között. Megengedjük, hogy a kuturgurok 547 előtt is már portyázhattak, de azt, hogy a 470 óta Thráciába és Illyriába be-betörő lovasnomádokat, akiket a források *mindig bolgárok-nak* neveznek, forrásszerűen semmiképpen sem lehet minden esetben kuturguroknak gondolni. A kuturguroknak 568 utáni létezését határozottan tagadnunk kell, ha történeti hűségre akarunk törekedni. Tudjuk ugyanis, hogy az 548-ban, a gepidák által segítségül hívott 12 ezer kuturgur hazatérőben bizánci területen pusztít és zsákmányol. Justinianus az uturgurokat tüzei ellenük, akik a kuturgurokat nagy küzdelemben leverik úgy, hogy csak kevesen menekülhettek; ezekből 2000 lelket családotul Thráciába telepítettek le (551–558). Menander értesítése szerint 568-ban 10 000 hun-kuturgur lovas táborozik Sirmium vidékén, kiket Baján Dalmácia elpusztítására küld azzal a megjegyzéssel, hogy nem kár értük, ha oda is vesznek. További sorsukról nem tudunk, de bizonyosra vehető, hogy az itteni harcok után a megmaradtak itt telepedtek le, és beolvadtak a környező lakosságba. Tudomásunk szerint eddig még nem akadtak sem thráciai sem dalmáciai temetőikre. Nagy a valószínűsége annak, hogy a biskupijai (Knin mellett) leletek az ő hagyatékuk lehet.⁸ Akik a kuturgurokat még 568 után is életre szeretnék kelteni, szívleljék meg végre Agathias sorait. Ő ugyanis az 558–559. évekhez kapcsolódván elmondja, hogy az Uturgurok és Kuturgurok testvérharcban egymást teljesen felmorzsolják, úgy hogy törzsi nevüket is elvesztik, megmaradt részük másoknak szolgál és azok nevét is veszi fel. E két testvérnép „teljes pusztulása és megsemmisülése csak később következett be”.⁹ Agathias e munkáját 565 után kezdi írni, de történetét 559-cel fejezi be. Szavaiból az derül ki, a kuturgurok megsemmisülését megérte, amit 565 és 582 (Agathias halála) közé kell tennünk. A kimutathatóan más népekbe felszívódott kuturgurokról beszélni 568 után történeti tévedés, és így ennek a „*pánkuturgur*”-elméletnek *semmi történeti alapja* nincs.

A forrásokból merített fenti érveink ismeretében érthetetlen, hogy még azok a történészek és filológusok is, akik látták már, hogy a törzsmonda tudós elmeművel bővült, mégis hívei a pánkuturgur-elméletnek. Ennek a fétissé emelkedett elméletnek meglepő térhódítása hozhatta magával azt a még képtelenebb eljárást, mely az avar korba tett leletanyag egy tekintélyes részét a kuturgurokhoz kapcsolja. Alföldi ugyanis még 1932-ben, a hunok régészeti nyomait kutatván, arra az eredményre jutott, hogy az avarok két nagyobb népkomplexum-

ból állottak: az avarokból és az útközben magukkal ragadott kuturgurokból, ezeknek tulajdonítván az ún. préseltveretes (Hampel 3.) csoportot. Ez utóbbit a 2. csoporttal (griffes-indás) egyidejűnek, illetőleg használati idejüket egymással párhuzamosan haladónak tartotta. E felfogást Fettich kétségbe vonja és megállapítja, hogy a 3. csoportot időben követi a 2. leletcsoport. Ezt a megállapítást nemsokára Csallány D. „döntően” bizonyítja fülkesírokra történt griffes-indás temetkezésekkel. Sajnos a bizonyítás alapfeltételét: a sztratigráfiát feltüntető ábrákat mellőzte. Csatlakozik Alföldi etnikai felfogásához, de Fettich kronológiai elméletét fogadja el és mindezeket oda módosítja, hogy a korai (3.) csoportból választja ki mind az avarok, mind a kuturgurok régészeti hagyatékát. A fülkesíros temetkezések területére (Tisza–Maros-szög) teszi az avarság központi szálláshelyét, míg a kuturgurok települési helyeit országszerte kijelöli. Ennyit a régészeti kultivált kuturgur elméletéről, amit egyébként a régészek sem vallanak egyöntetűen, és a magunk részéről 1959-ben is kifejtettük már álláspontunkat e kérdésben, hogy sem a történeti, még kevésbé a régészeti kuturgurelmélettel az ott felhozott érvek alapján nem tudunk egyetérteni. (i. h. 229–.. 242.)

Csallány D. e folyóirat legutóbbi számában (Arch. Ért. 90. 1963. 21–38.), anélkül, hogy komolyabban megszívlelte volna a kuturgur elmélet történeti értékét, újra feleleveníti kedvenc elméletét, amelyhez immáron 30 éve ragaszkodik. A publikálatlan kabai lovassír-lelet és a Linz-Zizlauban feltárt bajuvár temető néhány sírjában talált avar kori emléktárgyak kapcsán véglegesen és döntően bebizonyítottak véli a kuturgurok hagyatékának a meghatározását. A Kovrig I. által más célzattal közölt adatokkal akarja alátámasztani a saját elképzelését; embertani adatai sem alkalmasak a kuturgurok itt létének a bizonyítására, amikor a mongolid és mongoloid jelleg a sztyep-nomádoknál minden időben előkerül a legkülönbözőbb etnikumokon belül. Minthogy említett tanulmányunkban szerény javaslatot tettünk (amiről azt is megjegyeztük, hogy szívesen felcseréljük egy jobb megoldással) az ellentétek áthidalása érdekében, Csallány D. szükségesnek tartja néhány sorban erre reflektálni. Tanulmányunk *történeti részét mellőzve*: javaslatomat elméletté lépteti elő, hogy aztán elmondja: „a régészeti emléktárgyak etnikai és időrendi megítélését tekintve, alapjában véve téves elmélet, régészeti rá építeni nem lehet.” Mindössze ennyi! Első pillanatra kissé fölényesnek tűnik. De hiszen érvei sincsenek, pedig az érvelés minden fegyelmezett tudományosság kri-

⁸ Erre már Csallány Dezső is gyanakodott, nézetünk szerint helyesen [A kunszentmártoni avarkori ötvössír. (Szentés, 1933) 36.].

⁹ Erre az igen fontos adatra egyébként már Marquart is utalt [Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. (Leipzig, 1903.) 504.], de Menander (frg. 27) sirmiumi

kuturgurjairól azt hiszi, hogy a Kobrat 4. fiától származó bolgár hordával azonosak (ui. 505.). Nagy Géza már 10 évvel előbb, mint a forrásokat igen jól ismerő régész azt írja, hogy Baján kuturgurjai Dalmáciában választottak lakhelyet (i. m. CCCXLVII.).

tériuma. Érveit szívesen vettem volna, de enélkül „bírálatát” semmitmondó, ami minden további védekezést feleslegessé tesz. De attól nem ment fel, hogy lakonikus bírálatát ne alkalmazzam az ő „végérvényesen” eldöntött „kuturgur”-hagyatékára (30).

1. A kuturgur-elmélet nyilvánvalóan „alapjában téves”, amint ez a fentebb felsorakoztatott érvekből világos.

2. E tévedésre régészetiileg nem lehet építeni és különösen nem lehet egy régészeti elmélethez egy már történetileg nem szereplő etnikumot feltámasztani.

A zizlaui lelethez fűzött magyarázata is csak annyiban igaz, hogy ezek a Dagobert által lemezírozott bolgároktól származhattak, de azt nem döntik el, hogy a tárgyakban kuturgur-hagyatékot lássunk. A kuturgurokról azonban Fredegár semmit se tud, de a Pulgarn helynév (Linz mellett) sem utal kuturgurokra. Quid plura!

Célkitűzésünk értelmében még összefoglaljuk azt, amit a források segítségével sikerült a honfoglalás előtti mintegy 4 és fél század történeti hátterének megrajzolásához bizonyosan megállapítani. Láttuk, hogy Theophanes a törzsmonda közlésének kapcsán 2 fiút kreál a pannóniai és pentapolisi bolgárok létezésének igazolására. Ez az adat tehát azt jelenti, hogy a 8–9. század fordulóján még tudnak Bizáncban Pannóniában élő bolgárokról. A Dunántúlon ezek szerint még az avar uralom után is éltek bolgárok, tehát a Karoling-korban. Ez arra látszik mutatni, hogy a pannóniai bolgárok oly nagy számban érkezhettek egykoron a Kárpát-medencébe, hogy többszöri kivándorlásuk (568, 630, és 670) ellenére is még elegendőek voltak ahhoz, hogy 800 táján Bizáncban erről tudomással bírhassanak. Nagy a valószínűsége annak, hogy Omurtag támadásai a Dráván felfelé (827 és 829) is a Karoling-uralom alatt élő bolgárok érdekében történtek.

Ennek a pannóniai bolgárságnak eredete az eddig kora középkori történeti kutatás számára ismeretlen volt, és mint láttuk a kuturgur-elmélettel vélték összekapcsolni. Pedig amiképp Theophanes, úgy kortársa, Paulus diaconus is tud Pannóniában élő bolgárokról azzal a különbséggel, hogy ő már a langobard exodus idejében itt élő bolgárokról is hallott a nép hagyománya alapján. Paulus elmondja, hogy az 568-ban elvonuló langobardokhoz csatlakoztak sokan: gepidák, bolgárok, szarmaták, pannonok és útközben suévek és noricumiak. Minden kutatónak kétségtelen, hogy ezek a népek a langobardok idejében itt éltek, de különösképpen a bolgárokról nem vettek tudomást, vagy, ami nehezen hihető, sorozatosan elkerülte figyelmüket! A langobard néphagyomány szavahihetőségét a bolgárok tekintetében más egykorú források is igazolják, tehát nem tekinthető Paulus elmé-

vének, amelyet az események után 250 évvel talált volna ki. Az előbbi források egybevetéséből kiderül, hogy a *bolgárság létezése Pannóniában 568 előtt történeti ténynek tekintendő*.¹⁰ Cassiodorus krónikája szerint ugyanis jóval a langobardok bejövétele előtt tartózkodtak bolgárok a mai Szerémség területén, a krónika 504-hez megemlíti, hogy Itália (azaz Theodorich) Sirmiumot csak a bolgárok legyőzésével szerezhette vissza. Sirmium 472 óta a gepidáké, kiket Theodorich seregei ellen legfőképpen szövetségeseik a bolgárok segítettek. Hogy bolgárjaink a keleti gótoknak milyen komoly ellenfelei voltak, arról az 526 előtt Cassiodorus által használt kifejezések tanúskodnak: *Bulgares toto orbe terribiles* és *Bulgarorum globus*. A Sirmium köré csoportosult bolgárok e vereség után a Drávától északra eső területeikre húzódhattak vissza nyilván, mert Theodorich halála után ismét veszélyeztetették Sirmiumot, most már a betörő langobardokkal együtt.

Hogy bolgárjaink Pannóniában már az 5. század második felében is jelen voltak, arról a Historia miscellának egy, nézetünk szerint egykorú excerptuma értesít, amely adat a legvilágosabb tényközlések egyike, és földrajzilag kifogástalanul lokalizálható. E szövegrész (l. i. h. 244.) elmondja, hogy az Itáliába vonuló keleti gótok két ízben ütköznek meg a gepidákkal, először a gepidák királyát Trapstilát győzik le, aki életét veszti, majd Busa-t, a bolgár vezért ölik meg „*magna simul cum suis agminibus*”. Ez a nagy összecsapás a Singidunum és Sirmium közti római út mentén, Bassianae közelében zajlott le 488-ban. Eszerint tehát bolgárjaink már 488-ban is kimutathatók Sirmium környékén. E történetileg bizonyítható tények után itt most már csak annyit jegyzünk meg, hogy az általunk teljes joggal protobulgároknak nevezett lovasnomádok 3. csoportjának első kirajzása 463 és 490 (Dengizich halála) között, vagyis a keleti hun birodalom bukása után indulhatott meg. Ha nem is bizonyítható, de igen valószínű, hogy bolgárjaink 470 és 480 között átléphettek a Kárpátok hágóin és szorosain kisebb nagyobb rajokban.

Néhány szót még a protobulgárokról. Köztudomású, hogy a kirgiz puszták és a dél-orosz sztyeppek lovas nomádjai, különféle népcsoportok verődtek törzsszövetségekké, amelyek időnként nagyobb politikai hatalmakká alakultak (hunok, avarok, dunai bolgárok), vezetőrétegük minden valószínűség szerint török nyelvű lehetett, a bizánci hun tolmács mindenestre az avar követeket is értette. A mi szempontunkból fontos annak a ténynek a kihangsúlyozása, hogy a hun birodalom felbomlása után is, a 463-tól összeverődő avar-szabir népmozgalom lovas nomádjai etnikai és antropológiai tekintetben éppoly kevertek lehetnek, mint a hunok. Ez a tarka népkonglomerá-

¹⁰ Azzal a másik történeti ténnyel most nem foglalkozhatunk, hogy a pentapolisi bolgárok az 568-ban kivándorolt bolgárokból kerültek ki, és hogy a beneventumi

bolgárok a 630 után a szlávokhoz menekült 700 családból valók (id. tanulmányunk 240.)

tum, melyben a *török és mongol* népelemeken kívül *iráni és ugor* nyelvűek is voltak, alkotta a bolgárnak nevezett Pontus vidéki pásztor nomádokat. Ezekhez csatlakoztak nemsokára minden bizonynyal a Dnyeper és Dnyeszter vidéki szklovénok is. Ezeket a bolgárokat, kikben kétségtől tovább élhettek a hun elemek is, a források sokszor hun néven emlegetik csak (pl. Prokopios nem is említ bolgárt). A későbbi nyugati források 568-ig a bolgár népeket nevezik hunoknak, míg 568 után már hunokon avarokat értenek. E tarka összetételű népcsoportok már az 5. század második felétől folyamatosan elárasztották a Kárpát-medencét; ez a beözönlés a 6. század végén megszűnik a nyugati türk birodalom Volgán túli megállapodásának a folyományaképpen. Ez a vegyes népség alkotja a Kárpát-medence népvándorlás és avar kori temetőinek „lakosságát”, tudvalevőleg e korszakból áll a legtöbb koponya és csontmaradvány az antropológia rendelkezésére: Nézetünk szerint a történeti antropológia komoly eredményeket hozhat még, amennyiben a szegénysírokban nyugvó köznép csontmaradványai iránt minden tekintetben fokozottabb figyelmet szentelünk. Ha itt-ott pesszimizisztikus hangokat hallhatunk is, úgy véljük, ide kell iktatnunk Bartucz L. 30 évvel ezelőtt

leírt, de jelenleg is érvényes megállapításait: „az avarok típusai nem haltak ki, hanem az *árpádkori magyarságban továbbéltek* s hazánk különböző vidékein mai napig megmaradtak”, ebből tehát nyilvánvaló, „hogy az avarok a *magyar nemzettest felépítésében* elsőrangú antropológiai és etnikai szerepet játszottak, sőt játszanak még ma is. Különösen Dunántúl az, ahol avar elemek megmaradása tömegesen igazolható”.¹¹

A fenti megfontolások és a temetők embertani képe eléggé mutatják, hogy mennyire helytelen eljárás volna a honfoglalás előtti őslakosságban ismereteink hiányossága miatt csak szlávokat látni vagy elszlávosodott avarokat.

A történeti háttér hiányossága okozta pl. azt a bizonytalanságot, hogy a nagy alattyáni temető különálló 13. sz. sírja kit rejthetett vajon. Fettich 1936-ban (AH XVIII. 71.) gepidát gyanít, de 1953-ban (AH XXXII. 70.) már a hun kutrigurok hagyatékát látja a sírleletben. Nézetünk szerint a leghelyesebb volna arra gondolni, hogy a sírban valamely 5. század elejei népelemhez (alán?)¹² tartozó vezető ember nyugodhatott (sajnos a csontmaradványok embertani vizsgálatra nem alkalmasak).

Kortábla a pannóniai bolgárság történetéhez.

480-tól kezdődnek az al-dunai bolgárok Bizánc elleni támadásai.	547—568 szerepelnek csak a forrásokban a kuturgurok.
469 Dengizich halála; a keleti hun birodalom bukása.	562 táján (pontosabban 561 és 565 közt) két ízben is betörnek a hunok (avarok?) Galliába, másodszer Sigebertet is körül-fogják.
472—480 a pannóniai bolgárok bejövetele a Kárpát-medencébe.	568 Az avar uralom kezdete. A kuturgurok Sirmium alól Dalmáciába törnek. A langobardok elvonulnak Itáliába. Velük tart a pannóniai bolgárok egy része (ezek a pentapolisi bolgárok).
480 körül már feltehető a bolgár—gepida szövetség.	597 újabb varchoniták érkeznek (tarniakok, kotzagerek és zabenderek).
488 a keleti gótok Itáliába vonulnak. Útközben Sirmiumtól keletre (Bassianae) megütköznek a gepida és bolgár seregekkel és győztesen folytatják útjukat.	601 a tiszai harcokban különféle etnikumok vesznek részt; Viminakion még nem szláv (Kosztolác).
504 Theodorich gótjai Sirmium környékén ismét legyőzik a bolgárokat.	626 bolgárok részvétele a Bizánc elleni avar hadjáratokban.
504—535 Pannónia secunda és Savia a keleti gótoké.	632 Pannóniából 9000 bolgár menekül a bajorokhoz, ahol Dagobert (628—638) lemészároltatja nagyrészüket, a többiek 700-an Vallucus szláv fejedelemez menekülnek. Grimoald (663—668) az innen érkező bolgárokat Beneventum környékére telepíti. Nyelvüket még a 8. sz. végén sem hagyták el.
512 a herulok Singidunumnál.	645 k. rázza le Nagy-Bulgária (Kuvrat) az avar fennhatóságot Besszarábia területén.
526 Nagy Theodorich halála; a keleti gót hatalom erejének lazulása következik.	
527—546 közt a langobardok átvonulnak több ízben a Dunántúlon Dalmácia kifosztására.	
549 a gepidák megsegítésére érkezett kuturgurok visszatértükkor Thráciában portyáznak.	
551—558 a Justinianus által egymás ellen tüzelt testvérnép: a kuturgurok és uturgurok élethalálharca.	

¹¹ Etn 45 (1934) 109 (a kiemelés tőlünk származik)

¹² Kovrig, I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH 40 (Bp., 1963) 196.

- 670 (?) táján Küver bolgárjaival Pannóniából Makedóniába települ.
 671 körül jegyzik fel a Theophanes közölte bolgár törzsmondát.
 680 a dunai bolgárok honfoglalása Asparuch alatt Moesiában.

- 796—803 közt vége szakad az avar uralomnak, amikor
 810 k. Bizancban még tudnak a pannóniai és pentapolisi bolgárokról is.
 827 és 828 Bolgár támadások a Dráván felfelé a Karolingok ellen Omurtag részéről.

Simonyi Dezső

ПАННОНСКИЕ БОЛГАРЫ И КУТУРГУР-БОЛГАРЫ

Резюме

Мы знаем, что в период между падением гуннского царства и занятием венграми родины в Карпатский бассейн друг за другом следовали различные кочевники, несущие с собой различные этнические черты.

Эту установку подтверждает большое количество погребений из могильников в то время как погребения, относящиеся к периоду занятия родины и периоду вождей, встречаются в значительно меньшем количестве, что противоречит гипотезе о большой численности народа, занявшего родину. Теперь уже нельзя сомневаться во взаимной связи истории с археологией, и всё-таки у исследователей эпохи средних веков много раз встречаем противоречащие друг другу положения.

Причина этого кроется в отсутствии оценки источника, основанного на правильной интерпретации. Наш взгляд, что при антропологических исследованиях больше внимания нужно обращать на людей простого происхождения, лежащих в бедных могилах. Также до сих пор нужно считать большим достижением в области этногенеза то распознавание, по которому типы аварских могил мало чем отличаются от могил XI века эпохи Арпадов.

В интересах успеха этнического толкования мы в 1959 году опубликовали (Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 10 (1959) 227—250) одну часть результатов наших исследований, согласно которым, судя по источникам, уже начиная со второй половины 5 века можно говорить о появлении болгар в бассейне Карпат. Этот исторический фон даёт возможность понять, что у двух теорий (гепидской и кутургурской) нет никакой исторической основы.

По нашему мнению, главная ошибка кутургурской теории состоит в том, что исследование не приняло всерьёз тот факт, уже доказанный Jireček-ом, что болгарская легенда о происхождении нуждается в серьёзной критике. В ряде наших анализах источников мы определили, что в сообщениях Theophanes-а замешана история, произошедшая за сто пятьдесят лет до этого, далее,

кутургуры в исторических источниках появляются впервые между 547 и 568 гг. Из этого ясно также, что в данных до 547 года фигурирующих там болгар только произвольно можно назвать кутургурями, и далее, во всех отношениях приемлемы сообщения тогдашнего современника Agathias-а «о полном исчезновении и уничтожении» кутургуров между 570 и 580 гг. В противовес этим историческим фактам мы до сих пор встречаемся с такими археологическими интерпретациями, которые с натяжкой выведенные группы находок считают наследством кутургуров (Hampel 3). В настоящее время гипотезу, введённую Алфёлди, представляет Чаллань Дежé некоторыми своими хронологическими дополнениями. Больше того, в последней статье (Arch. Ért. 90 (1963) 21—38.) на основании материала, найденного в нескольких могилах аварской эпохи, байуварского могильника в Linz—Zizlau «окончательно и бесповоротно» считает доказанным определение наследства кутургуров. Его аргументацию мы не считаем убедительной, так как на исторически в основном неправильной теории невозможны археологические построения. Было бы, пожалуй, правильнее эти предметы вместо кутургуров, растворившихся после 568 года среди балканских славян, лучше опираясь на источники, отнести к ранним болгарам, которых аварские завоеватели уже встретили здесь.

Их мы называем, собственно говоря, протоболгарами, потому что уже после 463 года, после аварско-сабирского передвижения народов, они вырисовываются выше Туранской Низменности в районе Северного Понта. Этот пёстрый конгломерат, образовавшийся из различных народов, в гуннский и аварский периоды снова и снова объединяется в союз племён, в котором, по всей вероятности, находились иранские (аланские) и угорские элементы, и к которым впоследствии также примкнули и славяны. Поэтому в связи с выясненным ранее видно насколько было бы неправильно из-за неосведомлённости в древнем населении до прихода мадьяр видеть только славян или ославяниных аваров.

Д. Шимоньи

BULGAREN UND KUTURGUREN IN PANNONIEN

Auszug

Es ist eine bekannte Tatsache, daß in der Zeitspanne zwischen dem Untergang des Hunnenreiches und der Landnahme der Ungarn verschiedene Völker nacheinander in das Karpatenbecken eindrangen; vielleicht die meisten kamen mit den Awaren. Das ist mit den viele Gräber enthaltenden Gräberfeldern belegt, mit denen verglichen die aus der Zeit der ungarischen Landnahme und die aus der Zeit vor der endgültigen Staatsbildung stammenden Bestattungen bedeutend geringer an der Zahl sind. Diese Beobachtung widerspricht der Annahme, daß die landnehmenden Ungarn in großen Massen gekommen wären. Heute kann man kaum mehr bezweifeln, daß Geschichtswissenschaft und Archäologie aufeinander angewiesen sind. Die notwendige Zusammenarbeit zwischen den verschiedenen Forschern des Frühmittelalters (Historiker, Philologen, Sprachwissen-

schaftler, Archäologen) ist leider noch nicht die beste: all zu oft kommt es vor, daß sie die Ergebnisse ihrer Fachkollegen nicht zu Kenntnis nehmen. Bedauerlicherweise stößt man oft auch auf widersprechende Feststellungen, die zu überbrücken fast an die Unmöglichkeit grenzt.

Viele Forscher pflegen diese Anomalien jenem Umstand zuschreiben, daß die schriftlichen Quellen recht wortkarg sind, was aber nur teilweise steht. Die einander widersprechenden Feststellungen rühren eher daher, daß eine als Basis der richtigen Interpretation dienende Wertung der Quellen aussteht. Neben der Erforschung der Herkunft des landnehmenden Volkes müßte man die Forschung nach der Herkunft des in den Armengräbern gefundenen Gemeinvolkes mit größerer Aufmerksamkeit führen. Die anthropologischen Untersuchungen der awarenzeitlichen Armengräber lassen

die Schlußfolgerung zu, daß die Bevölkerung dieser Zeit aus verschiedene anthropologische Typen vertretenden Gruppen bestand. Die anthropologischen Beobachtungen haben auch jene beachtungswerte Tatsache einstimmig belegt, daß die Skelettypen der awarenzeitlichen Gräberfelder kaum von denen abweichen, die in den größeren Gräberfeldern aus der Regierungszeit der Könige aus dem Hause Árpád anzutreffen sind. In ethnogenetischer Hinsicht muß man also als bedeutendes Ergebnis verbuchen, daß die im Frühmittelalter stets wachsende Komunität in der Herausbildung des späteren ungarischen Volkes ebenfalls eine bedeutende Rolle hatte.

Die wichtigste Zielsetzung der Forschung ist, mit Hilfe der Untersuchung der Ethnogenese der vorlandnahmezeitlichen Völker den historischen Hintergrund des mittleren Donaubeckens möglichst genau aufzuzeichnen. Die Skizze des der Wahrheit am ehesten entsprechenden Bildes erhält man also, wenn man vor allem die Quellen einer gründlichen Kritik unterzieht, wodurch man nicht nur die Kontroversionen, sondern auch die manchmal verblüffenden ethnischen Interpretationen vermeiden kann.

Die Ergebnisse seiner diesen Anforderungen gemäß ausgeführten Studien hat der Verfasser vor einigen Jahren publiziert (Acta Arch. Hung. 10 (1959) 227–250). Es wurde dabei klar, daß man auf Grund der Quellen bereits von der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts an mit den frühen Bulgaren im Karpatenbecken rechnen. Einzelne Forscher möchten diese Tatsache übergehen; vielleicht, weil sie fürchten, es mit einer Neuigkeiten enthaltenden Theorie zu tun haben, oder vielleicht, weil Schmidt (in »Ostgermanen«) so etwas nicht erwähnt? Einerlei; wie immer es auch sei, jeder gewissenhafte Forscher muß schließlich einsehen, daß das Verschweigen der vom Verfasser Protobulgaren genannten frühen Bulgaren so lange nicht berechtigt ist, bis es nicht gelingt, die Glaubwürdigkeit der vom Verfasser angeführten Quellen zu widerlegen.

In der ungarischen Literatur der völkerwanderungszeitlichen Archäologie trifft man zwei solche Theorien an, die eigentlich auf überhaupt keinen Quellen beruhen.

Die eine ist die von G. Nagy aufgeworfene und von N. Fettich vertretene Gepiden-Theorie, die andere die Kuturguren-Theorie, die von Alföldi in die archäologische Literatur eingeführt und von D. Csallány bis auf den heutigen Tag vertreten wird. Von der ersten dürfte so viel bestehen, daß östlich der Theiß die Reste der Gepiden mit den Slaven verschmolzen sein mochten, daß man sie aber in den nördlich der Drau liegenden Teilen Transdanubiens auf Grund des Fundmaterials, mit stilgeschichtlichen Argumenten nachweisen könnte, scheint unglaublich zu sein.

Die auf G. Nagy zurückführbare Kuturguren-Theorie ist auf die von Theophanes bewahrte Herkunftslegende der Bulgaren aufgebaut, doch hatte bereits Jireček festgestellt, daß diese einer starken Kritik bedarf, da sie über die in bereits früheren Quellen erwähnte Auseinanderwanderung der Bulgaren nichts weiß. Obwohl sich seither mehrere Forscher im In- und Ausland mit der Glaubwürdigkeit dieser Quelle beschäftigt haben, werden die in den östlichen und westlichen Quellen vorkommenden Bulgaren und Hunnen gleichwohl auch weiterhin Kuturguren genannt. Die Forscher wurden nicht gewahr, daß Theophanes in seine Aufzeichnung des bulgarischen Stammesmythos ein gute 150 Jahre älteres Ereignis hineingemischt hat. Bei der Quellenanalyse kam der Verfasser zum Schluß, daß mit diesem Namen bezeichnete Kuturguren nur zwischen 547–568 in den Quellen erwähnt sind, und daß es deshalb nicht richtig ist, die nach 470, bis zu 547 vorkommenden Reiternomaden ebenfalls mit den Kuturguren zu identifizieren, wo doch die Quellen stets über Bulgaren berichten. Die Auffassung bezüglich des Fortlebens der etwa 20 Jahre hindurch erwähnten Kuturguren nach 568 muß entschieden verneint werden, wenn man den Quellen gemäß vorgehen will.

In der angeführten Studie wird die nach 548 beginnende Ausrottung und zwischen 570–580 erfolgte »vollständige Vernichtung und Untergang« der Kuturguren besprochen. Wenn es nach all dem noch immer Forscher geben sollte, die die Kuturguren nach 568 zu neuem Leben erwecken wollten, sollen sie noch einmal auf die Beachtung der Mitteilung von Agathias verwiesen werden, die bereits 1903 auch Marquart betont hatte (»Streifzüge« 504). Die Kuturguren sind also offenbar in Thrazien und in Dalmatien in anderen Völkern, annehmbarerweise in den zu jener Zeit den Balkan überflutenden Slaven aufgegangen. Auf Grund des Obigen muß man sich wundern, wie man einen bedeutenden Teil des in die Awarenzeit datierten frühmittelalterlichen Fundmaterials, nämlich die Gruppe der mit Preßtechnik hergestellten Beschläge, dennoch den nach 568 nicht mehr in Rechnung kommenden Kuturguren zuschreiben konnte (Hampel 3). Auf diese Annahme Álföldis baut D. Csallány auch heute noch, wohl mit einer gewissen chronologischen Modifizierung, doch kann man mit seiner archäologischen Motivierung nicht einverstanden sein. Seine jüngst publizierten Erörterungen (Arch. Ért. 90 (1963) 21–38), in denen er auf Grund einiger awarenzeitlicher Funde im bajuvarischen Gräberfeld von Linz-Zizlau die Definition des kuturgurischen Nachlasses als »endgültig und ausschlaggebend« bewiesen zu sein erklärt, können leider ebenfalls nicht als überzeugend gelten. Seine Argumente faßt der Verfasser folgendermaßen zusammen: 1. *Die Kuturguren-Theorie ist in ihrem Ausgangspunkt falsch.* 2. *An ein historisch nicht vorkommendes Volk kann man überhaupt keine Fundgruppe identifizieren.* Mit Hilfe der Zizlauer Funde kann man den kuturgurischen Ursprung der Objekte nicht nachweisen, Fredegar weiß nichts über Kuturguren, sie dürften eher bulgarisch sein! — Seine anthropologischen Folgerungen beweisen überhaupt nicht, daß das mongolische mit dem Siedlungsgebiet (?) der Kuturgurbulgaren-Hunnen und der Verbreitung ihres archäologischen Nachlasses zusammenfällt. Mangels Beweise müssen diese Behauptungen lediglich als Annahmen betrachtet werden.

Auf Grund der Quellen kann festgestellt werden, daß die erwähnten Bulgaren bereits kurz nach dem Sturz des östlichen Hunnenreiches (469) im Karpatenbecken erschienen sind und noch lange nach dem Untergang der Awarenherrschaft dort lebten. Die landnehmenden Awaren trafen daher die fraglichen Bulgaren bereits an Ort und Stelle an, wie es auch aus den angeführten Angaben hervorgeht (488, 504 und 568). Fredegar berichtet über Fehden zwischen Awaren und Bulgaren. Theophanes weiß noch, daß es pannonische Bulgaren gab (um 810). Das präawarenzeitliche Leben der Bulgaren in diesem Gebiet darf als historische Tatsache betrachtet werden, und deshalb muß man sie als die eigentlichen Protobulgaren ansprechen.

Die »Protobulgaren« sind jenes Mischvolk, das aus den Reiternomaden der Steppen auf beiden Ufern der Wolga und anderen Volksgruppen zu neuen Stammesbündnissen wurden infolge der awarisch-sabirischen Volksbewegungen 463. Die anthropologischen Untersuchungen an völkerwanderungs- und awarenzeitlichen Gräberfeldern weisen darauf hin, daß dieses bunte Völkerkonglomerat zur Hunnen- wie zur Awarenzeit aus denselben *völkischen* Elementen bestand. Die führenden Schichten dürften überwiegend ein türkisch und mongolisch sprechendes Volk vertreten haben, während das Gemeinvolk aus anderen Elementen bestand; so muß man mit großer Wahrscheinlichkeit mit iranischen und ugrischen Elementen rechnen, denen sich langsam auch Sklaven anschlossen. Aus all dem geht bereits hervor, wie falsch es wäre, infolge mangelnder Kenntnisse in der Urbevölkerung vor der Landnahme der Ungarn ausschließlich Slaven oder zu Slaven gewordene Awaren zu sehen.

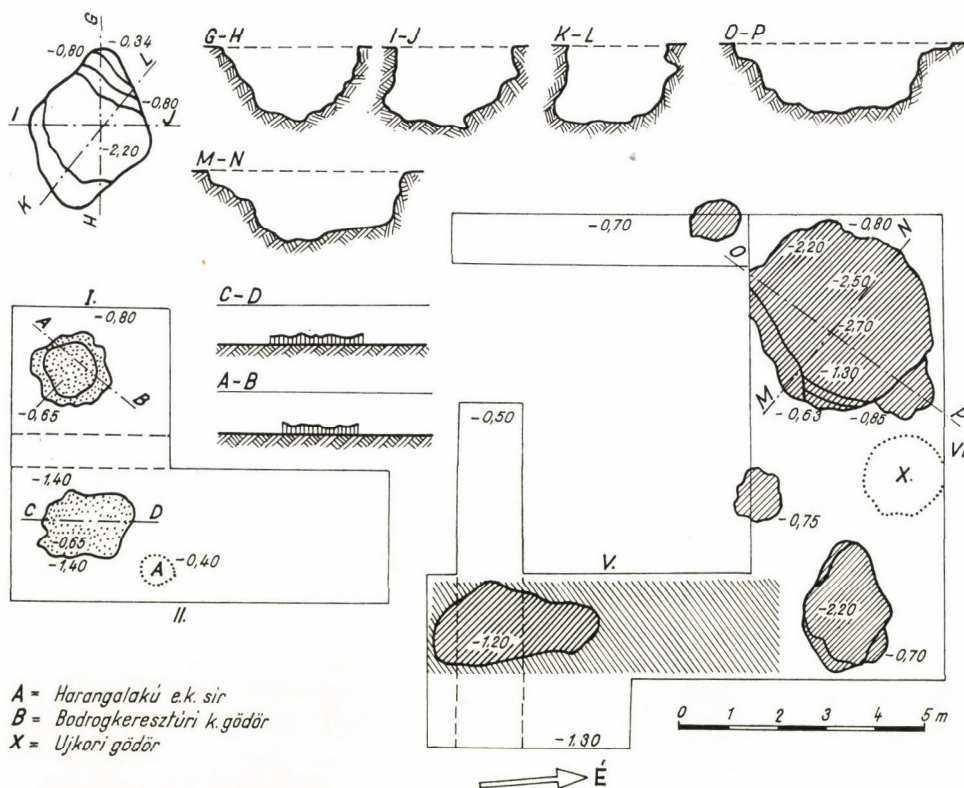
D. Simonyi

MEGFIGYELÉSEK A BÉKÁSMEGYERI ŐSKORI TELEPEN

Békásmegyer egyike azoknak a lelőhelyeknek, amelyek neve a legtöbbet szerepel az ősrégészeti irodalomban. Tompa összefoglaló munkáitól kezdve, melyek különösen hangsúlyozták a lelőhely fontosságát,¹ egészen a legújabb munkákig szinte minden szerző utal erre a gazdag területre, ahol a neolitikum régebbi szakaszától, a vonaldíszes kerámiától a késői vaskorig mintegy nyolc különböző őskori kultúra fordul elő. Ezek az utalások azonban kifejezetten csak tipológiai jellegűek, egyszerűen egy-egy tárgyat kiragadva valamely műveltség előfordulási helyét jelzik a sok közül anélkül, hogy a kronológiai vagy a települési kérdésekhez különösebb adatot szolgáltatnának. — Feltűnő a környező ország kutatóinak érdeklődése is a békásmegyeri leletanyag, elsősorban a neolitikum és rézkor iránt. Ennek valószínűleg az az oka, hogy Tompa mindmáig használt, idegen nyelvű, összefoglalásából nem tűnik eléggé a leletek előfordulási körülménye, és a csak igen kis részben közölt anyagtól több kultúra össze-

függő stratigiáját, korrendi kérdések tisztázását várják.

A békásmegyeri lelőhelyek egy viszonylag nagy kiterjedésű területen, szétszórt települési foltokban kerültek felszínre, és összefüggő, részletes ismertetésük még teljes leírás formájában sem történt meg. Anyagukat valóban csak tipológiai alapon lehetett elkülöníteni vagy a neolitikum esetében egyes gödrök alapján, melyekben azonban többféle kultúra anyaga került elő. A nyolc különböző őskori műveltség leletei és ezen kívül még a szórványos római, népvándorlás, sőt középkori anyag néhol 1–1,5 m vastag kultúrreteget képezett. Mindez azonban, Tompa szerint, egymástól úgyszólván elválaszthatatlan keveredésben található.² Ugyanezt a teljes keveredést tapasztaljuk természetesen, a gyűjteménybe került nagy mennyiségű leletanyagnál is, és ezenfelül a 25 év előtti munkákról, sajnos, ásatási rajzok, feljegyzések sem maradtak fenn.



1. kép. A békásmegyeri neolitikus telep helyszínrajza
 Рис. 1. План неолитического поселения близ с. Бекашмедер
 Fig. 1. Relevé de plan de la station néolithique de Békásmegyer

¹ Tompa F., TBM 4 (1936) 6–7.; Ua., BRGK 24/45 (1935) 30–32, 45, 49, 60 stb.; Ua., (Bp. Tört. I.)

(Bp., 1942) 18–25, 30–31, 44–45.

² Tompa F., i. m. 1942. 19.



2. kép. Neolitikus lakógödör
Рис. 2. Неолитическая землянка
Fig. 2. Fosse d'habitation néolithique



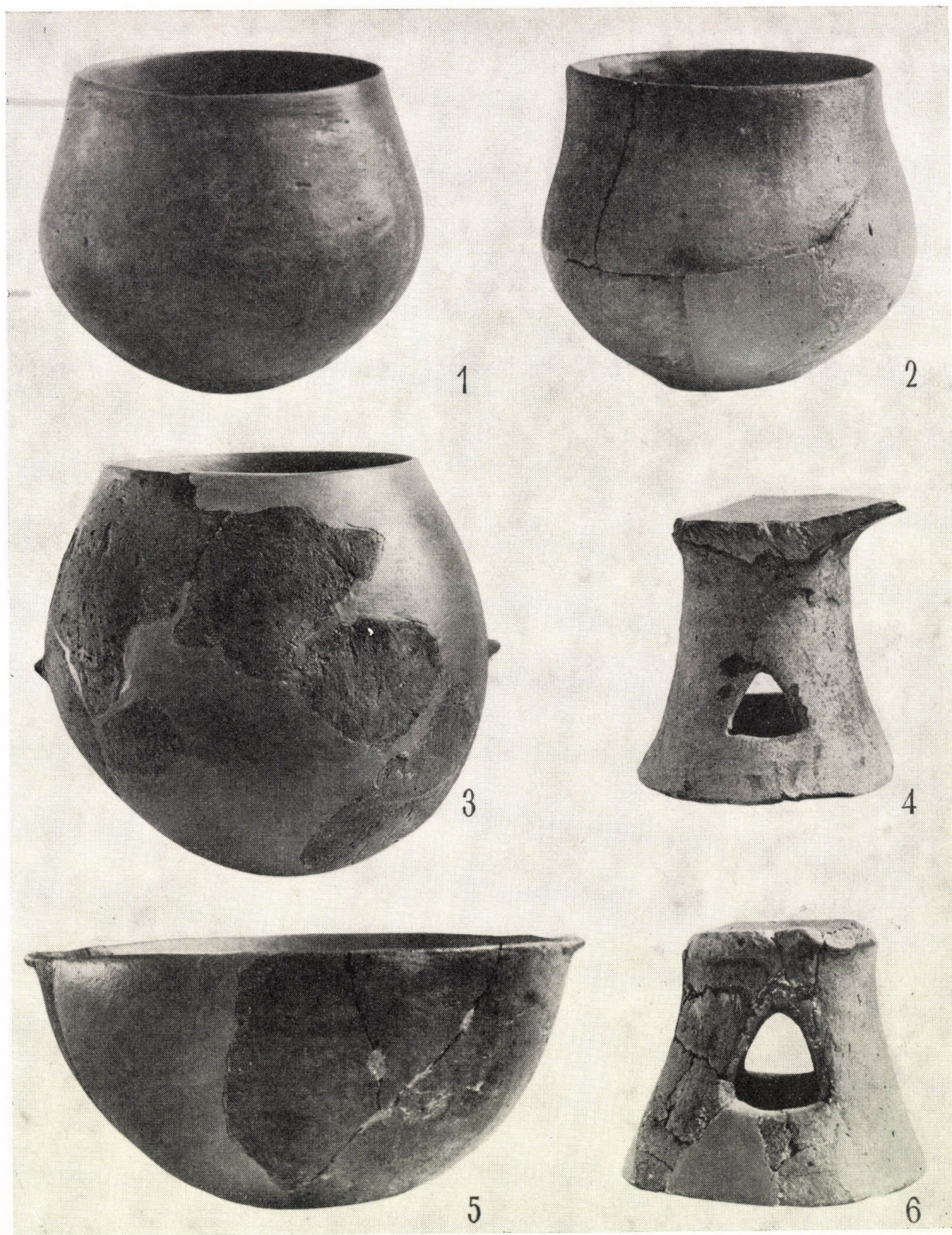
3. kép. Neolitikus verem
Рис. 3. Неолитическая яма
Fig. 3. Caverne néolithique



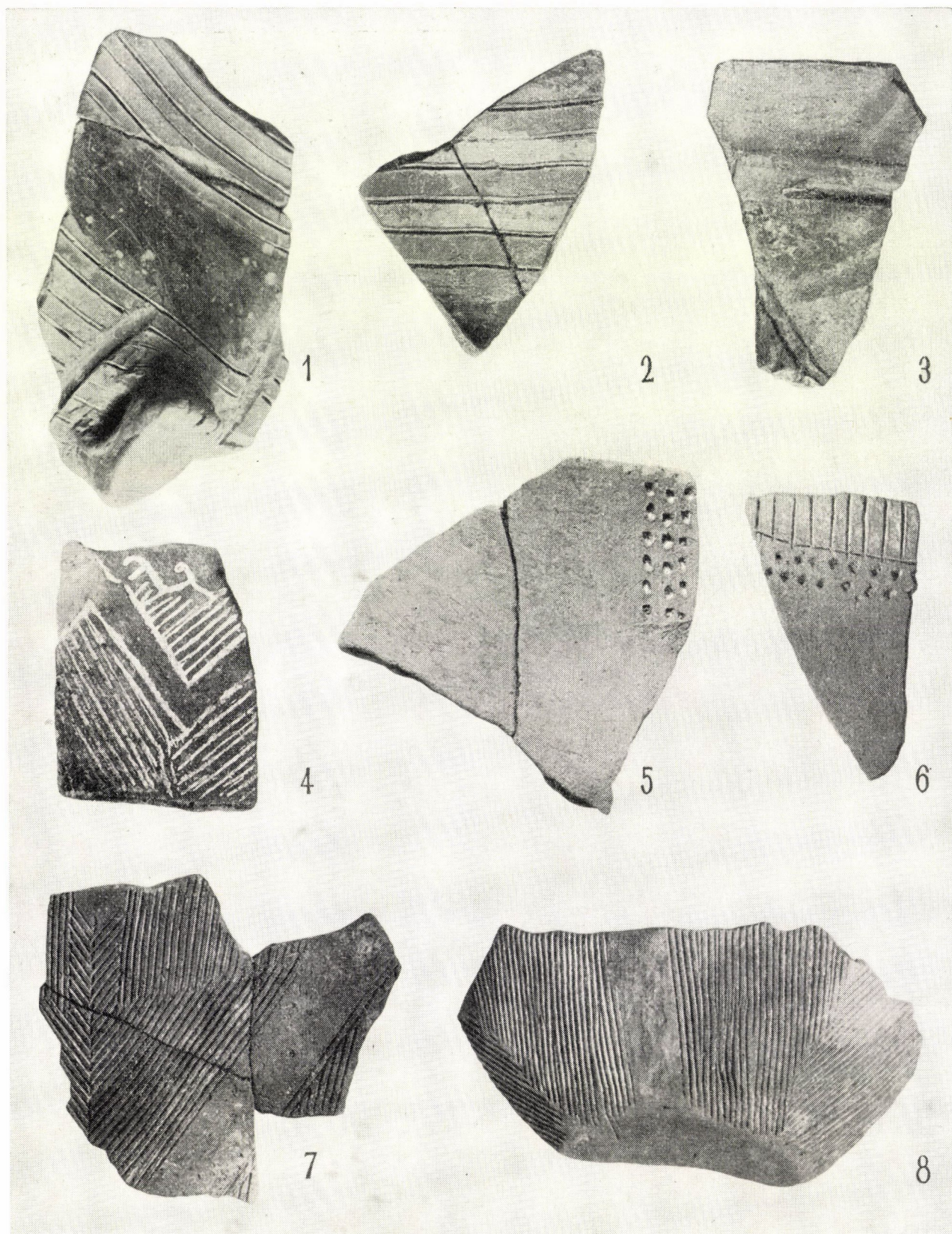
4. kép. Békásmegyer. Harang alakú edény
Рис. 4. Бекашмедер. Колоколообразный сосуд
Fig. 4. Békásmegyer. Vase caliciforme



5. kép. Békásmegyer. Bodrogkeresztúri típusú edény
Рис. 5. Бекашмедер. Сосуд типа Бодрогкерестур
Fig. 5. Békásmegyer. Vase du type de Bodrogkeresztúr



6. kép. Neolitikus leletek Békásmegyerről.
 Рис. 6. Неолитические находки из Бекашмедер
 Fig. 6. Trouvailles néolithiques de Békásmegyér



7. kép. Neolitikus leletek Békásmegyerről
 Рис. 7. Неолитические находки из Бекашмедер
 Fig. 7. Trouvailles néolithiques de Békásmegyér

Amikor tehát a békásmegyeri őskori anyag rendezését, feldolgozását vettem tervbe, szükségesnek látszott, hogy kisebb ásátásokkal és új megfigyelésekkel tisztázzuk a terület települési viszonyait. A gyakori leletmentések révén, majd pedig az igen jelentős kora vaskori és bronzkori temető feltárásának megindulásával a Budapesten folyó őskori kutatás az utóbbi időben egyébként is újból erre a területre koncentrálódott.³ Az egymással párhuzamosan folyó munkák később fognak majd összefüggő képet adni a fővárosnak erről az őskori települési szempontból legfontosabb részéről.

1. Az 1962. évi ásátásokkal elsősorban egy neolitikus telep egyik részét tártuk fel, amelynek nyomára leletmentés alkalmával előkerült edénytöredékek vezettek.⁴ A kb. 300 m² nagyságú ásátási terület a békásmegyeri Vöröshadsereg útja mentén fekszik, a régibb feltárásoktól még érintetlen helyen, de a korábbi lelőhelyek közelében.⁵ Hasonló korú telepnek egy-egy részét már az 1931–36 között végzett ásátások is felszínre hozták, és pedig a Pünkösdfürdőtől közvetlen D-re eső dunaparti területen, majd egy csatornázási munka alkalmával, és a most feltárt területtől az út által elválasztott Vízművek telkén. Így nyilvánvaló, hogy ez a terület a neolitikumban összefüggő telepet alkotott. Sokkal távolabb D-re, a Bécsi út mellett fordult elő a régibb vonaldíszes kerámia anyaga, ez azonban éppúgy, mint a Tabánban feltárt leletek, csak az azonos jellegű kultúra elterjedését bizonyítják, de kevésbé valószínű, hogy ugyanazon telepláncolat tagjai lennének. Ennek egymástól való távolságuk és a kerámia bizonyos eltérése is ellentmond.

Megállapítható volt elsősorban, hogy a most feltárt teleprész — minden keveredéstől mentesen — kronológiailag egyetlen periódusba tartozó anyagot tartalmazott.

A települési szint a terület nagy részén egységesen 70 cm mélyen fekszik, a neolitikus gödrökön és közvetlen környékükön kívül azonban igen kevés leletanyag fordul elő. A telepnek két pontján tártunk fel hulladékgödört, úgy látszik, hogy ezek annak idején a gödör pereme fölött is felhalmozódtak, mert anyaguk a járószintnél kissé magasabban, 30–40 cm mélységben került elő (1. kép) Az I–II. felületben, az említett átlagos mélységben, neolitikus edénytöredékek, főleg durvább kerámia volt található, melyet kis mennyiségű állatsont kísért. A felület D-i szélén a leletanyag gazdagabbá vált, és két, egymástól 1,7 m-re fekvő tűzhely körül csoportosult. Ezeket hamuval kevert apró csont-hulladék vette körül — köztük a fiatalabb vonaldíszes kerámia 1–2 talpcsöves edény töredékével —, majd valamivel mélyebben rajzolódott ki az átégett tűzhelyek alakja. Az első megközelítően kerek, 1,4 m átmérőjű volt. Felülete egyenetlen volt — a mélyedésekben hamuval kevert földdel, hulladékkal —, alatta letapasztott, világos színűre égett agyagréteget találtunk. A tűzhely metszetben csupán 1–2 cm vastagságú és szélei kissé felfelé hajoltak. A kiégett agyagfelület mellett, azonos mélységben, néhány nagyobb méretű kődarab feküdt. A másik tűzhely legnagyobb átmérője 1,95 m, vastagsága még kisebb az előbbinél, és környékén a leletanyag is gyérőbb volt. — A felületeket 0,8–1,4 m mélységig tártuk fel, a kultúrréteg azonban a 8–10 cm-es vastagságot sehol sem haladta meg. Az alább ismertetendő leletanyag — mint az ásátás egész területén — a vonaldíszes kerámia zselizi csoportjába tartozik. Ezért meg kell említenünk, hogy ettől eltérő műveltség anyaga egyedül a tűzhelyeknél fordult elő: a bükk kultúra későbbi periódusába tartozó, díszített edénytöredékek.

A tűzhelyektől DK-re, 45 cm mélységben nagyméretű hulladékgödör rajzolódott ki. Teljes feltárása a mellette vezető betonút miatt nem volt lehetséges. A gödör belseje az említett szinttől lépcsőzetesen mélyült 1,18 m-ig és felbontásakor számos metszettel igyekeztünk a kitöltés esetleges rétegzettségét megfigyelni. A gödör lefelé szűkülő



8. kép. Békásmegyer. III. ásátási felület
Рис. 8. Бекашмедер. Раскоп № III.
Fig. 8. Békásmegyer. III^e surface des fouilles

fenekén 2,6 m átmérőjű vízszintes terület alakult ki, a felszínén kb 5–6 m kiterjedésű lehetett. A metszetben teknő alakú mélyedést világossárga környezetétől élesen elütő fekete föld töltötte ki, ebben a leletanyag egy-egy kisebb halomban került elő. Tehát ahogyan a gödör széle felől beleöntötték. A kitöltést helyenként az áradások után leülepedett steril réteg tagolta. A hulladékban néhány állatsonton kívül majdnem kizárólag a durva házikerámia fordult elő, köztük pl gyantával bevont edény nyaktöredéke, nagyméretű, palackszerű edény részei stb., melyek elég általánosan jellemzőek a neolitikum végére. — Valószínűnek látszik, hogy a viszonylag mély gödört hosszabb ideig használhatták, az egész ásátási területen ugyanis ennek a fenekén találtuk az egyetlen, jellegzetes, régibb vonaldíszes edénytöredéket.

Hasonló, de kisebb hulladékgödört találtunk e területtől É-ra — ezt azonban egy újkori árokásás bolygatta meg, — majd az V. felületben egy nagyobb lakógödört és vermet tártunk fel. Az új leletanyag nagy része ezekből került elő (1. kép).

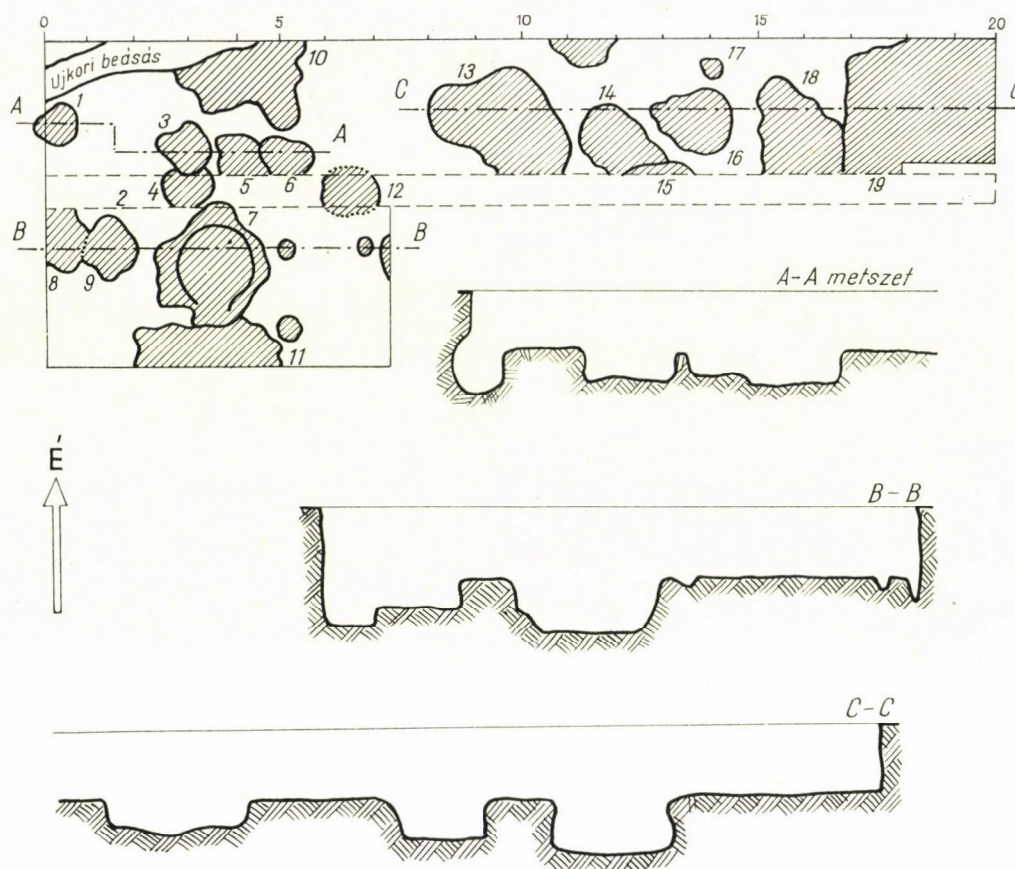
A lakógödör kissé megnyúlt, szabálytalan kör alakú, elszíneződése 65 cm mélységben rajzolódott ki. Mérete 4,2 × 3,3 m, melyhez képest mélysége viszonylag nagy: lépcsőzetesen mélyülve az egykori járószinttől több mint 2 m. ÉK-i részén 20 cm mély, félkör alakú területet vájtak a talajba — itt leletek nem voltak — K-i oldalán különösen jól megfigyelhető lépcsőzetesen vájt része a bejárat lehetett. Belső területéről a mellékelt metszetrajok adnak képet. Cölöpnek vagy a tetőszerkezetre utaló más jelenségnek nyomát nem találtuk (2. kép).

A lakógödört, mely egységes jellegű leletanyagot tartalmazott, a Duna áradása többször elöntötte, amit a sötét színű kitöltésben a steril folyami homokrétegek bizonyítanak. A rétegekben több helyen figyeltünk meg tüzelési nyomokat, ezek azonban — eltérően azoktól, amelyeket Tompa figyelt meg — legfeljebb alkalmi tüzelésre

³ BpR 19 (1959) 248.; Arch. Ért. 89. (1962) 257.; BpR 20 (1963) 531.

⁴ BpR 21 (Sajtó alatt.) Nagy László leletmentése.

⁵ Békásmegyer (Csillaghegy) Vörös Hadsereg útja 280. sz.-tól, a Nemzeti Színház üdülőjétől közvetlenül É-ra fekvő terület. Helyszínrajz: BTM Adattárában.



9. kép. Békásmegyér. III. ásatási felület
Рис. 9. Бекáшмeдeр. Рaскoп № III
Fig. 9. Békásmegyér. III^e surface des fouilles

utalhatnak, s csak a lakótér mélyebb részén, közepén találtunk olyan helyet, mely tűzhelynek nevezhető. — A gödör felső szintjében néhány vékony falú edény töredéke, talpcsöves edények háromszögletűen áttört talptöredékei és állatesontok fordultak elő. Mélyebben, egészen a gödör fenekéig, főleg a durva megmunkálású házi-kerámia, pelyva-lenyomatos oldaltöredékek voltak találhatóak. Mellettük kisebb számban fordultak elő a fiatal vonaldíszes kerámia díszített, festett töredékei. A lakóüreg egyik bemélyülő oldalrészében néhány csontszerszámot találtunk, másutt pedig, a lakótér középső részén több félgömb alakú, vékony falú kis tál töredéke feküdt együtt. Az említett erősebb tüzelési helyen egy nagyméretű őrlőkövet találtunk.

A kitöltés-anyag teljes kitisztítása után eléggé nagy belső méretű, egyenetlen falú lakógödör alakult ki, melyhez hasonló Tompa F. is ismertetett Békásmegyerről.⁶ Tetőszerkezetére nézve teljesen valószínűtlennek látszik, hogy az üreget sövényfal vette volna körül — mint ez más, hasonló korú, késői neolitikus telepeken ismert —, mert ilyen szerkezethez a lakógödör földbe vájt része is túlságosan mély. A tető valószínűleg putriszerűen ereszkedett a földre.

A lakógödörtől 2,8 m-re egy vermet tártunk fel, melynek bejárati része szemben feküdt a lakógödörével (l. 2. kép). Legnagyobb átmérője 2,4, mélysége 1,55 m, és mint a vázlatokon látható, DK-i része a járószintnek erősen alámélyült. A leletanyag nagyobb része a verem alámélyülő, alsó részében került elő. Kitisztításakor falában több kisebb üreget találtunk. Köztük egyikben,

mintegy elkülönítve, a zselizi kerámia színes edénytöredékei és csontszerszámok kerültek elő. — A verem kitöltésében, különösen az alsó felében, gömb alakú edények, általában nagyobb méretű házi-kerámia töredékei fordultak elő. Ugyanakkor azonban itt a finoman polírozott, vékony falú, díszített töredék is gyakoribb volt, mint a lakógödörben. Az egész ásatási területet tekintve, csak itt nem találtuk nyomát a talpcsöves edényeknek — ami érthető —, érdekes viszont, hogy míg a lakógödörben sározásnak nem volt nyoma, a veremben kisebb paticsdarabot is találtunk. Ezeken kívül a kitöltésben sok volt az állatesont — az alámélyülő részben egy nagyméretű szarvasagancs feküdt —, s a feltárás során általában megfigyelhető volt a verem tartalmának rendszeres, tárolóhelyszerű elhelyezése.

A telep anyaga — az első hulladékgödör alján talált egyetlen régebb típusú edénytöredéktől eltekintve — a neolitikum végére helyezhető. A kerámia zselizi kultúrába tartozik, és e mellett — mint azt már Békásmegyén régebben is kimutatták — a bükki műveltség (Bükki II.) hatása látható. A leletanyag nem nagy, de tipológiai-lag elég változatos.

A kerámiában többségben nagyméretű, durva kidolgozású, gömb alakú edények vannak, egyenesen levágott peremmel, melyeken csak kis, lapos és tagolt bütykök vannak (6. kép 3). A házi-kerámia töredékei között gyakori a körömcspéses díszítésű — több töredéket találtunk benyomott bütyökdíszsel —, a kisebb méretűek között két, párban álló, hegyes bütyökkel. A kultúrának ezek általánosan ismert típusai.

A házi-kerámia másik formája az egyszerű, díszítetlen, enyhén behajló, egyenesen vágott peremű edény, egy vagy két füllel. Ezek töredékei a lakógödörben és a verem-

⁶ Tompa F., Bp. Tört. I. 24, III. t. 6—7.



10. kép. Őskori leletek Békásmegyerről
Рис. 10. Находки из Бекашмедер
Fig. 10. Trouvailles préhistoriques de Békásmegyer

ben kerültek elő. A fül az edény nyakánál és hasi részének alján helyezkedik el, tehát mint az a zselizikultúra puttónyszerű edényein, a szlovákiai lelőhelyeken is ismert.⁷ Lehetséges, hogy ez az edénytípus a Kőrös-kultúrából származott, melynek hatása a nyugat-szlovákiai anyagban is nyilvánvaló.⁸ Felmerült egyébként már az a gondolat, hogy maga a vonaldíszes (szalagdíszes) kerámia is ebből a déli kultúrából indulhatott el⁹ (Starčevo—Kőrös-kultúra). A puttóny alakú edény mindenestre a vonaldíszes kerámia kultúrájának már a régibb periódusában általában megtalálható. — A mi anyagunkban gyakori még az alacsonyabb, félgömb alakú edényforma, oldalán kis hegyes bütyökdísszel: — a laposabb tálszerű edények töredékeit két párban álló

bütyök díszíti, vagy pedig az edény egyenesen levágott pereme csúcsosodik ki (6. kép. 5).

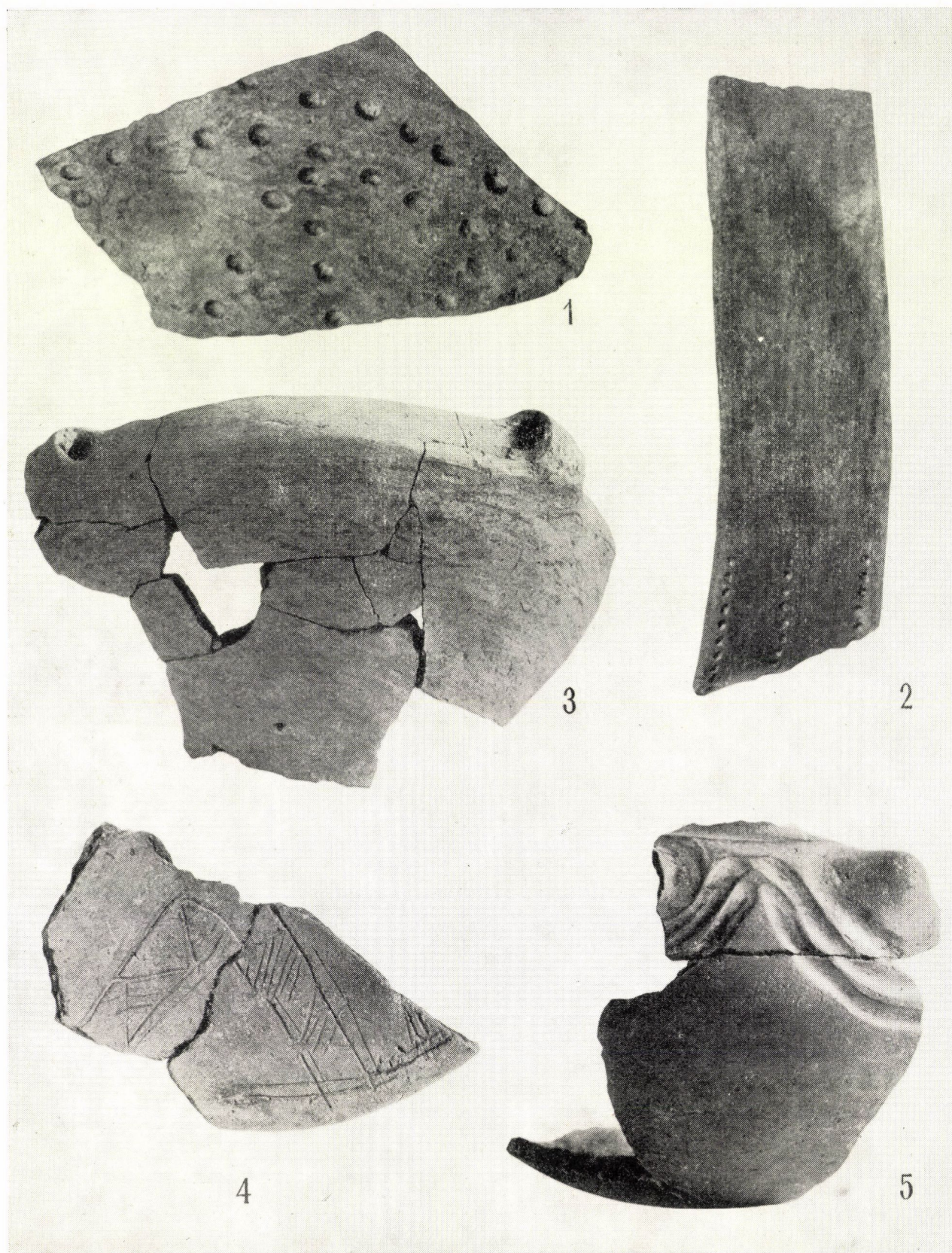
A gömbhasú edények között előfordul a kissé behúzott nyakú, egyenes peremű, és egyetlen példányban az ehhez közel álló nagy, palackszerű forma is. Az új leletanyagban ezek mellett több lapos tál töredéke található. Ezek kisméretűek, faluk vékony, anyaguk jól iszapolt, és itt már a finomabb kerámiához tartoznak. — A házi-kerámia díszítése bütykökből áll, s ennek a kis leletanyagban is több típusa fordul elő. Figyelmet érdemelnek pl a felső oldalukon kissé kihegyesedő, átfűrt bütyökfülek, melyek valószínűleg a tiszai kultúra hatását mutatják.

A házi-kerámiában meg kell még említenünk egy nagyméretű edény töredékét, melyet gyantával, majd való-

⁷ Kolník, T.—Poulik, J., SAV 2 (1957) I. t. 7.; Novotný, B., Slovensko v mladšej dobe kamennej. (Bratislava, 1958.) XX. t. stb.

⁸ Chropovsky, B., SAV I (1958) 26. A békásmegyeri anyag analógiáit 1. uo.

⁹ Quitta, H., Zur ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa. Aus Ur- u. Frühgeschichte. (Berlin 1962) 89, 95—96. A feltevés részben Milojevićnek a benyomott szalagdísszel kapcsolatos észrevételére támaszkodik. [Milojević. W., Germ. 30. (1952) 313.]



11. kép. Őskori leletek Békásmegyerről
Рис. 11. Находки из Бекашмедера
Fig. 11. Trouvailles préhistoriques de Békásmegyer

színűleg pelyvával (?) vontak be. Ez a díszítésmód elég ritka. Hasonló eljárással díszített edénytöredékeket a Szegvár-tűzkövesi anyagból ismerünk. Ott azonban a gyanta bevonatra kagylóhéjból kivágott, téglalap alakú lapcskákat tapasztottak,¹⁰ és H. Quitta szerint ugyanott nyírfakéreg-darabokkal díszített is előfordult.¹¹ További adatot — anélkül, hogy az összes analógiákat mondunk lett volna összegyűjteni — Rehmsdorfból ismerünk, ahol a szalagdíszes kerámiával fordult elő egy ugyanilyen barnásfekete anyaggal bevont gömb alakú edény. A díszítés ott ismét más: a bevonatba 3 mm széles, fogazott szarcsíkokat nyomtak be, a „Winkelband-minta” módján. A régi békásmegyeri anyagban egyébként szintén találtunk egy edénytöredéket, melynek fekete bevonata — már csak maradványokban — hasonló mintát ad.¹²

A kisebb méretű edények között néhány egyenes peremű, gömbalakú forma található, minden díszítés nélkül. Ezek sötétszürke vagy barnás színűek és finoman kidolgozottak (6. kép 1–2). Egy másik típusnak egészen rövid, egyenes nyaka van, oldalán vízszintesen vagy függőlegesen átfúrt büttyökökkel. — A leletanyagban jellegzetesek a már említett talpcsöves edények, melyeknek azonban csak az alsó részük került elő. A talpcsörész egy kivételével áttört, kétszembenálló, háromszög alakú nyílás van rajtuk, egyébként mindegyik erősen át van égvé (6. kép 4, 6). Hasonló edények szintén ismertek már Békásmegyer-ről. Tompa F. ezekben még a tiszai kultúra behatásának fő bizonyítékát látta¹³ Eltekintve azonban attól, hogy az általa találtakon valóban tiszai jellegű díszítés fordult elő,¹⁴ ezek a talpcsöves edények, talpcsöves tálak magában a zselizi kultúrában is otthonosak.

A finomabb kerámiában elsősorban a lapos, egyenes peremű, polírozott tálak töredékeit találjuk, közülük egyik jellegzetes bekarcolt díszítésű. A kerámia másik része csak töredékekből áll, és díszítésük általánosan ismert a vonaldíszes kerámia fiatal csoportjában. A párhuzamos vonalkötegek helyenként megtörnek, vagy mély átvágás szakítja meg, és valamennyi töredék égetés után lett festve. A festés is változatos: a vonalkötegek szalagja piros, másik darabon a minta alsó, bekarcolt csíkja sárga, a többi piros, egy harmadikon a karcolt vonalak között piros-sárga festés váltakozik (7. kép. 2). Az egyik ilyen nagyobb töredéken „láb” alakú, átfúrt büttyök van, melyet a változó színű csíkozás, bekarcolás között szintén pirosra festettek (7. kép 1.). Még egy edénytöredéket kell itt megemlítenünk, melyet egyetlen mélyen bevágott vonal mellett, de a szokásos bekarcolt minta nélkül, egyszerűen sárga alapszínre festett vörös csíkok díszítenek, s amely délibb kultúrára emlékeztet (7. kép 3). Ismert, hogy Tompa F. a fiatal vonaldíszes kerámia, a zselizi kultúra edényfestését Menghinnel és másokkal szemben a tiszai, ill. ezen keresztül, közvetlen behatásával a bükki kultúrából vezette le. Ez azonban — annak ellenére, hogy a Vinča—Cucuteni — Bojan — Tripolje „kultúrasor” fiatalabb a zselizinél (?) — nem győző meg az edényfestés D-i, DK-i eredetének az egyszerű elvetéséről.

Mint a fentiekből látható, az új leletanyag egységes kultúrát képvisel, melynek típusai ismertek az ország É-i részén s különösen a szlovákiai területen. Az egységes zselizi jellegű anyagban két egykorú idegen elem fordul

elő. Az egyik a bükki kultúra, melyből mészbetétes díszítésű és két-két, sűrű párhuzamos vonalakkal díszített edénytöredéket találtunk (7. kép 4, 7, 8). A Tompa által leírt anyag nyomán ez a kétféle díszítés a bükki kultúrának ugyanazon, második periódusába tartozik. Az előbbi töredék az egyik leszározott tüzelesi helyen, talpcső-töredékekkel együtt, az utóbbi két töredék a lakógödör kitöltésének zavartalan felső részében, 40 cm mélyen, szintén talpcső-töredékekkel együtt került elő. — További két, téglaszínű edénytöredéken párhuzamosan beszurkált ponsorokból, ill. ezek fölött bekarcolt párhuzamos vonalakkal álló díszítés van, amely szintén idegen az eddig ismert békásmegyeri leletanyagban (7. kép 5–6). Valószínű azonban, hogy ez ugyancsak megtalálható másutt a késői neolitikumban — esetleg a szilmei jellegű csoportban¹⁵ —, mint ahogyan pl a szlovákiai vonaldíszes kerámia leletei között is ismert ez a díszítésmód.¹⁶

A zselizi kultúrát tehát egyidejű, idegen behatások érték. A zselizi és bükki kultúrának arra az etnikai értelemben vett együttélésére azonban, melyet hasonló leletek alapján feltételeztek, nem látunk semmilyen bizonyítékot. Annak ellenére sem, hogy éppen a békásmegyeri leletek alapján mind ezek, mind a tiszai kultúra egyidejűek is lehetnek.

A kis leletanyag tipológiai összefüggéseivel szükségtelennek látszik foglalkozni. Az előkerült típusok, forma és díszítés egészen általánosak ugyanezen kultúra más lelőhelyein. A közelben, Budapest területén a Tabánban ismerünk hasonló leleteket — délebbre a nagytétényi sír anyaga bizonyít hasonló egykorúságot a bükki-kultúra azonos periódusával, a régibb szórványos leleteket pedig már Tompa F. ismertette.¹⁷ Az újabb szlovák kutatás számos hasonló leletanyagot hozott felszínre. Csupán példaként említjük az Ógyalla (Hurbanovo) környéki leleteket, ahol számos analóg típus, díszítés mellett azonban inkább a jellegzetesebb spirálmeander-kerámiát találjuk¹⁸ és a gazdag borovcei anyagot, melyben a zselizi kultúra a bükkivel keveredik. A morva területen a kultúrának módosult formáját, változatát találjuk, a cseh területen régebben már A. Stocký összefoglalta a hasonló jellegű, de erősen a tüzdelt-szalagdíszes kerámia hatása alatt álló anyagot,¹⁹ és mint ismert, ugyanez a vonaldíszes kerámia található meg Ausztria Ny-i részén, a Duna vidékén is.²⁰

A kerámiával együtt a lelőhelyen egy kis kaptafa alakú ék, agancsból készült, átfúrt fejsze, néhány pattintott köpenge, obszidián magkő (bükki kultúra hatása?), őrlőkő, hálónéhezékek és néhány csiszolt csonteszköz (ár, simító) kerültek elő.

Az állatesont-anyagot Bökönyi S. határozta meg^{20a}

Az ásatás területén két fiatalabb korú beásást találtunk. Mindkettő élesen elkülönült a neolitikus teleptől, és egyik 40, másik 50 cm mélyen, tehát a telep szintjénél magasabban rajzolódott ki. — Az egyik felület különálló gödrében a harang alakú edények kultúrájához tartozó sír volt, 6 edénnyel. Legjellegzetesebb a zónás díszű edény (4. kép), ezenkívül egy nagyobb, kétfülű edény, egyfülű korsó, egy nagyobb és kisebb méretű, egyfülű bögre és egy lapos tál került elő. Megemlítjük, hogy sem az edények körül a sírban, sem a kerámia kitisztításánál kalcinált csontot nem találtunk. A harang alakú edények kultúrája már ismert Békásmegyer-ről, és korábban az

¹⁰ Csalog József ásatása. Szentesi Múzeum.

¹¹ Szóbeli közlés a vizsgálat alapján.

¹² Butschkow, H., Jahresschrift f. die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder 23 (1935) 138. XLIX. t. 1.

¹³ Tompa F., Bp. Tört. I, 22.

¹⁴ BRGK 24/25. (1935) II. t. 8–10.

¹⁵ Kutzián J., Ach. Hung. XLII. 410 432, 434. és, Kalicz Nándor szóbeli közlése.

¹⁶ Nlovotny, B., i. m. XVI. t. 4–5–7. XVII. t. 1–4.

¹⁷ BRGK 24/25 (1935) VII. t. 16–19.; Nagy L., TBM 4 (1936) 20.; Gallus S., Arch. Ért. 49 (1936). 85–86.; Tompa F., Arch. Ért. 49 (1936) 29–32.

¹⁸ Kolník, T.—Poulik, J., i. m. 295–298. — Analógiaként 1: 18. kép; — I. t. 4, 6–7; — II t. 12–13, 15; — III. t. 9, 11. stb. A leletanyag zöme a kottafejes díszű kerámiához tartozik, mely tipológiailag idősebb a zselizinél. Szerzők szerint az anyagot Vinča B. II-vel lehet azonosítani, ez azonban a kultúrának nem a legidősebb fázisa.

¹⁹ Stocký, A., La Bohème préhistorique (Prága, 1929.) 50–52.

²⁰ Pittioni, R., Urgeschichte des österreichischen Raumes. (Wien, 1954) 129–143.

^{20a} Sertés, juh v. kecske, eb, szarvasmarha, őstulok, szarvas, vaddisznó, hód, hal.

ásatási területünkől kis távolságra került elő hasonló sír. Így látszik, ezek szétszórtan fordulnak elő a békásmegyeri lelőhelyeken. Másutt azonban a magasabban fekvő kultúrrétegbe ásták be őket, s innét a keveredés.

A másik, 1 m átmérőjű, 45 cm mély kerek gödör a neolitikus verem közelében volt. Kitöltéséből a bodrogkeresztúri kultúra jellegzetes köcsögtípusa (5 kép), egy lapos tál töredéke és a korábban jordansmühlinek nevezett kétfülű edény („*depas amphikypelon*”) töredéke került elő. Ennek a kultúrának anyaga — az alábbi leletekkel együtt — most fordult elő először Békásmegyer területén.

2. A másik ásatási terület az előbbtől É-ra, kb. 800 m távolságra fekszik, az út keleti oldalán, közvetlenül a Duna partján. A két terület között régebben folyt leletmentések megfigyelései,²¹ de a köztük levő távolság is azt bizonyítja, hogy a két település nem függött össze; a neolitikus telep kisebb területen elhatárolódik, és itt már más kultúrák anyaga fordul elő.²² Erre a több kultúrájú őskori településre vízereték fektetése hívta fel a figyelmet. A dunaparti telken, annak teljes hosszában a partra merőleges irányú, 134 m hosszú árkot ástak. Ennek falában, az út felőli 52 m-es szakaszon számtalan gödör metszete volt látható. Az árok további szakaszán szintén került elő szórványos leletanyag, ezt a területet azonban a Duna áradásai átmosták, s így a gödrök elszíneződését a part menti szakaszon már nem lehetett megfigyelni.

A területnek azon a részén, ahol a legtöbb gödör mutatkozott, 6 helyen különböző nagyságú területet tártunk fel. A legtöbb beásásból — lakó- és hulladékgödörből — azonos korú vagy ugyanazon kultúrához tartozó leletanyag került elő, és egy helyen kaptunk újabb adatot a rézkori kronológiához. A leletanyag egyébként 8 különböző kultúrához kapcsolódik — az ásatás tehát ugyanolyan települési képet mutatott, mint amilyent Tompa írt le. A felületekben összesen 26 gödör rajzolódott ki egymás mellett. Most azonban csak egy-két helyen voltak egymásba ásva — ezeket metszetben is jól el lehetett különíteni —, és így a különböző kultúrák anyagát tökéletesen el tudtuk egymástól választani.

Az I. kisebb felületben 3 hulladékgödör metszete egymást. Elszíneződésük 86 cm mélyen kezdődött, mélységük 47, 30, 27 cm volt. Kitöltésükben viszonylag igen kevés leletanyag fordult elő. Az elsőkben a korai nagyrévi kultúrához tartozó cserepeket, a másodikban ugyanennek a kultúrának az anyagát, a harmadikban, mely a legsekélyebb volt, egy kis lapos kelta edényt találtunk, mindegyik gödörben meghatározhatatlan állatesontokkal keverve.

A II. felületben szintén 3 gödör elszíneződése rajzolódott ki, a felszíntől mért 70 cm mélységben. Az elsőnek mérete $1,80 \times 1,40$ m, és a világosbarna színű kitöltés középső részén egy kisebb, 80 cm átmérőjű, kerek, sötét anyagú gödör volt beásva. Ennek szélén nagyobb, áglyenyomatos paticsdarabok feküdtek. Az egész beásás mélysége 50 cm volt. A kitöltésben kizárólag a korai nagyrévi kultúrához tartozó edénytöredékek kerültek elő. — A második gödör méretei és mélysége azonos volt az előbbiével, kitöltésében csak igen kevés, jellegtelen őskori edénytöredéket találtunk. — A harmadik gödör 1,10 m átmérőjű, mélysége 40 cm, kitöltésének anyaga két részre tagolódott. Feltárása során a felső 10 cm-es rétegben nagyméretű, szürke, korongolt kelta edény összetartozó töredékei voltak, alatta 5 cm vastag steril homokréteg húzódtott, majd a gödör aljáig néhány kora bronzkori edénytöredéket találtunk.

A III., 100 m² nagyságú területet az előbbiektől kissé távolabb tártuk fel (8–9. kép). Ennek a legnagyobb felületnek a kijelölését — azonkívül, hogy az árok falában itt több őskori gödör metszete volt látható — az indokolta, hogy már az árok ásásakor egy rézkori, feltehetően zsugorított csontvázas sír semmisült meg, és így temető előkerülését vártuk.

A legtöbb települési, kronológiai megfigyelésre ezen a területen nyílt mód.

Az egész felületet egyszerre tártuk fel, és valamennyi gödör elszíneződése egyformán 90 cm mélyen jelentkezett.

A felület É-i felében először egy kerek, méhkas alakú gödört bontottunk fel (9. kép 1). Nyílásának átmérője 1,10 m, mélysége az egykori felszíntől számítva 90 cm. Felső 20 cm-es szintjében kevés, jellegtelen őskori cserép, néhány állatesont és 2 emberi borda került elő. Ez alatt sárga színű, steril homokréteg húzódtott, majd 40 cm vastag tiszta hamuréteg következett. Ebben néhány jellegtelen cserépen és állatesonton kívül egy hálósan seprődiszú, bütykös edény töredékét találtuk. Mélyebben következett a szokásos gödörkitöltés sötét színű földje, és a gödör fenekén, felfelé ívelő szélében egy dél-dunántúli típusú mészbetétes bögre került elő (10. kép 1). Békásmegyeren ez a kultúra eddig nem fordult elő. Azonos típusú edény legközelebb a pesterzsébeti vatyai kultúrájú temetőből ismert.²³ A dél-dunántúli mészbetétes anyag ott is csak behatásként jelentkezik, és valószínűleg ezt az előfordulását is hasonlóan kell felfognunk.

A következő 2. beásás a már említett feldúlt rézkori sír volt (9. kép). Felette a mai felszíntől számított 33 cm mélységben nagyméretű kődarabok voltak, bizonytalan azonban hogy ezek a sírhoz tartoztak. A sír mélysége 1 m, ebben a szintben az árok falában kirajzolódott a koponya helye és mellette egy egyfülű edényé, mely a bodrogkeresztúri kultúrához tartozik (10. kép 5). További melléklet nem került elő. A beásás nagysága azt bizonyítja hogy a csontváz zsugorított volt.

A 3. beásás 1,40 m átmérőjű, 40 cm mély hulladékgödör, mely D-i szélével érintette, részben átvágta a 4., kisebb, kerek hulladékgödört. Az előbbi kitöltésének barna földjében viszonylag kevés, a korai nagyrévi kultúrára jellemző edénytöredéket és néhány állatesontot találtunk — az idősebb korú 4. hulladékgödört 80 cm-re mélyítették a földbe —, falai függőlegesek, feuke kissé gömbölyű és kitöltése erősen hamuval kevert, rétegzett. Felül 35 cm vastag hamus réteg volt, ez alatt 3 cm vastag, töredezett, átégett agyagréteg következett, majd az ismét hamus rétegben egy kutya csontváza feküdt. Fejénél marha lapockacsontja volt felállítva (?), ebből a rétegből egyébként más csontszilánk nem került elő. A gödör teljes anyaga bádeni (péceli) kultúrára jellemző házikéramia, köztük egy-két díszített töredékekkel (10. kép 2).

A következő 5–6. és a felület D-i felére eső 7–8–9. gödrök közvetlenül egymás mellett kerültek elő. Az 5. kivételével egy komplexumot képeztek, és szintén a korai nagyrévi kultúrához tartoztak.

A 6. hulladékgödör átmérője, 1,20 m, mélysége 40 cm, falai függőlegesek, feuke kissé ívelt. Barna színű kitöltésében állatesontokat, a korai nagyrévi kultúrához tartozó kisméretű edények töredékeit és egy-két péceli kultúrájú cserepet találtunk. Az utóbbi előfordulását a területen másutt tisztán található, hasonló anyag érthetővé teszi.

A 7. beásás egy $2,65 \times 2,40$ m nagyságú lakógödör volt. Keleti fala ferdén lejt, D-i oldalán a kissé kiugró terület lépcsőzetesen volt mélyítve, és valószínűleg a bejárat lehetett. A lakógödör teljes mélysége 80 cm, K-i oldalán egyetlen, 30 cm átmérőjű, 20 cm mély, a lakógödörhöz ferdén álló cölöplyukat találtunk. A kitöltésnek nem volt rétegzettsége. Középen erősen átégett, sok faszén maradványt, átégett állatesontot tartalmazó tűzhely volt. A leletanyag itt jóval gazdagabb, mint a többi gödörben, főleg befelé ferdén tagolt peremű táltöredékek, füles edények töredékei s zömmel vastagfalú házikéramia cserepei kerültek elő. Az anyag tisztán a korai nagyrévi kultúrához tartozik.

Ehhez a lakógödörhöz tartozott az egymás mellé ástott, azonos korú 8. és 9. hulladékgödör. Ezeknek fala

²¹ BpR 20 (1963) 531.; Bpr. 19 (1959) 248, 249. Nagy L. jelentése

²² BUVÁTI vízisport-telepe. Az ásatás helyszínrajzát 1.: BTM Adattára.

²³ Kutzián I., 10. kép 8. BpR 14 (1945)

szintén függőleges, egyik 40, másik 60 cm mély, tehát ugyanolyanok, mint a 3. és 6. volt, és szintén gyér leletanyagot tartalmaztak. Ezen a területen tehát a 4 kisebb hulladékgödör a lakógödört vette félkörben körül. Az összetartozást mutatja pl. az is, hogy a gímszarvas csontjai csak a lakógödörben és a 6. hulladékgödörben kerültek elő.

Visszatérve most az 5. elszíneződésre, itt két régebbi kultúra anyagát találtuk meg, kronológiailag jól elkülöníthető szintben. — A felszíntől számítva 24 cm-re nagyméretű kővekkel kirakott területet találtunk, mely alatt sírgödör volt. 90 cm mélységben került elő a csontváz koponyája, majd a váz többi részei. Az eredetileg zsugorított csontváz DNY-i tájolású, bal oldalán fekvő, az alkarcsont erősen fel volt húzva, bal vállánál 6 cm hosszú obszidiánpenge volt. A váz a medencecsontig maradt meg — így 60 cm hosszú területet foglalt el. Hasonlóan kis helyen feküdt tehát, mint az előző sír.

Világosan megfigyelhető volt, hogy a csontváz alkarjának végét, a kezét és lábait átvágta a föléje, ill. részben melléje ássott egészen kisméretű hulladékgödör, melynek mélysége 5 cm-rel meghaladta a sírgödörét. Azon a helyen, ahol a sírgödört metszette, a csontvázhoz tartozó melléklet töredékei kerültek elő: a bodrogkeresztúri kultúrához tartozó kettőskúp alakú tál része, a profil megtörésénél kicsücsösödő bütyökkel és egy kis, egyenes falú tálka bütyökdiszes oldaltöredéke. A gödörkitöltésből viszont a bádeni (péceli) kultúra jellegzetes, nagyméretű, díszített edényének több darabja, egy merice töredéke (10. kép 3) és egy plasztikus pontsorrall díszített peremtöredék került elő.

Ezen a helyen tehát megállapítható volt a bodrogkeresztúri és a bádeni kultúra egymásra következése, ami a gödör metszetein is jól látható volt. A megfigyelést igazolja az is, hogy az első rézkori sír 2 m-re feküdt a másodiktól, főleg pedig az, hogy a nagyméretű bádeni edény másik részét az innét kb 6 m-re levő, kizárólag ilyen anyagot tartalmazó lakógödörben találtuk meg. A sírra ássott hulladékgödör tehát kétségtelenül a fiatalabb kultúrához tartozott. A feltáráskor egyébként az volt a benyomásunk, hogy ezt a hulladékgödört csak megkezdtek, de a régebbi sír felbukkanásakor nem ásták tovább, otthagyták.

A felület E- és D-i szélén fekvő 10. és 11. nagyméretű gödörket nem tártuk fel, anyagukat csak legfelső rétegükből ismerjük. A 10.-ben zömmel korongolt, grafitos, kelta edénytöredékek voltak, de előkerült több, a zóki kultúrához tartozó házikéramia töredéke is. Itt tehát a leletanyag keveredett, és alaposabb megfigyelést nem várhattunk. — A 11. elszíneződés kelta anyagot tartalmazott, egy lakóház legömbölyített sarkú alapját mutatja, mely alig érintette a kora bronzkori lakógödör szélét (9. kép). Hogy a további cölöplyuk melyikhez tartozott, nem tudtuk megállapítani. A felület D-i részében még egy kisebb cölöplyuk, valamint egy gödör fele rajzolódott ki, amelyben leletanyag nem volt.

A 12. hulladékgödör 50 cm mély, leletanyaga az árokásás során került elő, és kizárólag bádeni kultúrájú edénytípusokat tartalmazott. A leletanyag: szubkután-fülű tál kettős pontsor-díszítéssel, felmagasodó szalagfűlű, vállán benyomott díszű korsó és kisebb tál fenéktöredéke háromszögbe karcolt díszítéssel.

A felület E-i részében a bádeni kultúra lakógödre került elő, melyhez a 4., 5. és 12. hulladékgödör tartoztak. Nagysága $2,80 \times 2,40$ m, feneke középen bemélyül, legnagyobb mélysége 70 cm. A középen levő mélyedésben tűzhely volt, átégett csontokkal. Ebben a legelső szintben kerámia nem került elő. A tűzhely körüli, magasabban levő területen, tehát a gödörkitöltés felső rétegében került elő a jellegzetes bádeni leletanyag. A nagy mennyiségű

edénytöredék között kis egyfülű lapos csészék, merice töredéke, pontsoros díszű, nagyméretű tál fogazott peremtöredéke, nagyméretű edény kanellurázott ansa-lunátás füle, egy kívül-belül díszített tál töredéke és benyomott lécsdíszítésű peremtöredékek találhatók (10. kép. 4–6). A lakógödörben még két csonteszközt, árat és kapát találtunk.

Ezzel a kerámiával együtt legalább 3 egyedhez tartozó sztyepei lófajta maradványa, köztük 5 lópata került elő. A lónak ez a legrégebbi és első hiteles előfordulása a péceli kultúrával, és mint alább látni fogjuk, a fauna meghatározásakor még két helyen, a 4. és 5. gödörben került elő lómaradvány. Az 5. gödörben való előfordulása ismét igazolja a fentebbi stratigráfiai megfigyelés helyességét.²⁴

A további 14. és 15. hulladékgödör egymásba volt ásva, és mindkettőnek az anyaga keveredés nélkül a zóki kultúrához tartozott. Az előbbi volt sekélyebb, átmérője 1,60 m, a másodikat az árok vágta át. Mindkettőben seprős-díszű házikéramia-töredékeket, több, a peremből lefelé álló bütyökkel díszített peremtöredéket és egy belül karcolt díszű, jellegzetes zóki típusú tál töredékét találtunk. Ez a kultúra szintén első ízben szerepel Békásmegyér őskori anyagában. — A 14. gödörben koponya nélküli kutya csontváz feküdt. Az állatesontanyag egyébként a 15.-ben volt gazdagabb.

A III. felület 16. beásása ismét hulladékgödör volt, és mérete, alakja is hasonló az előbbiekhöz. A 70 cm mély kitöltésből előkerült anyagból két edényt lehetett összeállítani: egyik egyfülű korsó, a fül alatt plasztikus bajszdísszel — a másik magasabb edény, egyenes peremén két szembenálló bütyökkel, hasán seprő-dísszel. Mindkettő a korai bronzkorba tartozik.

A 17. gödörben csak kevés, atipikus edénytöredéket találtunk. — A 18. gödört részben a korábban ássott árok, részben K-i oldalán egy kelta lakóház vágta el, s így nem lehetett határozottan megállapítani, hogy lakógödör volt-e. Méreténél fogva azonban ez valószínű. A gödör falai függőlegesek, Ny-i fala kissé homorúan a felszín alá mélyült, kitöltése azonos korú anyagot tartalmazott. A leletanyagban seprős díszű házikéramia, befelé ferdén tagolt peremű tál töredékei kerültek felszínre, és ezzel az anyaggal a harang alakú edények kultúrájának jellegzetes zónás díszű táltöredékei vegyültek.

A 19. kelta lakógödör feltárására nem került sor.

A IV. felülettel — mely már a Duna által átmosott, sötét talajú partszakaszra esett — egy valószínűleg szintén rézkori virágcserep alakú edény helyzetét akartuk tisztázni, miután hasonló, bodrogkeresztúri kultúrájú sírt már találtunk. Ez az edény az árok ásásakor került elő. A $2 \times 3,70$ m nagyságú felületben a gödör elszíneződése nem volt látható. 1,4 m-től 2,4 m mélységig a blokk anyaga erősen hamus, rétegzett földből állt, melyben csupán néhány jellegtelen őskori cserepet találtunk.

A közvetlenül egymás mellett feltárt V. és VI. felület együttes nagysága 32 m^2 . Mindkettőnek az ÉK-i sarkában találtunk egy-egy 90 cm mélységben kezdődő gödört. Az V. blokkban levő kör alakú, mélysége 41 cm — kitöltése hamuval, faszénnel kevert réteges földből állt. A felső, erősebben hamus, faszenes szintben kis bütyökdiszes bronzkori korsó, két kis egyfülű bögre, két díszített orsógomb és néhány, szintén bronzkori cserep volt. Ugyanezen rétegben, tiszta hamuban, emberi koponyatöredék és néhány borda feküdt. A gödör legalján — már nem hamus, hanem kevert, barna földben — vonaldíszes, neolitikus kerámiát találtunk. A két szintet egymástól tökéletesen el lehetett különíteni.

A VI. felület sarkába eső méhkas alakú hulladékgödör D-i oldala a nyílásához, felszínéhez mérten erősen kiöblösödött, mélysége 1 m volt. Kitöltése sötétbarna, hulla-

²⁴ A péceli kultúrával Magyarországon két helyen említ az irodalom lómaradványokat: Fonyód Bézsénypusztáról és Hódmezővásárhely Bodzáspartról, de a péceli kultúrához tartozásuk mindkét helyen bizonytalan volt. [L: Banner J., AH 35 (1956) 31, 218.] — A Bp. Paskál utcá-

ból közölt, péceli leletanyaggal előkerült lócsontváz a későbbi meghatározás szerint téves meghatározás volt. [Arch. Ért. 89 (1962) 257] Külföldön az ossarni kultúrából találtak említést lómaradványokról. [Bayer, J., Eiszeit u. Urgeschichte 5 (1928) 60—91.]

dékkal, viszonylag sok állatesonttal kevert föld, É-i oldalán kis tüzelési helyet (?) figyeltünk meg. A leletek közül legjellegzetesebb két magyarádi típusú, töredékes edény, egy kis felhúzott fülű, mészbetétes díszű edények, és ezekkel együtt, egykorú behatásként, egyetlen árkokolt bütyökdiszes, füzesabonyi jellegű edénytöredéket találtunk (11. kép 5).

Az ásatás területén tehát — többnyire külön gödörben, de minden esetben elkülöníthetően — a következő kultúrák anyaga fordult elő: vonaldíszes kerámia, bodrogkeresztúri kultúra, péceli (bádeni) kultúra, zóki, korai nagyrévi kultúra, a magyarádi csoport füzesabonyi kultúra behatásával, és egy dél-dunántúli mészbetétes edény, mely, mint már említettük, valószínűleg nem önálló megjelenésű ezen a területen. Ezeket kívül külön gödörben jelentkezett a kelta leletanyag, és közvetlenül a Duna-parton, az árokásásból két hullámvonalas díszű, koraközépkori edénytöredék került elő.²⁵

Az ásatás után, más földmunkák során, a területnek a Dunától legtávolabb eső Ny-i részén további, bodrogkeresztúri kultúrához tartozó talák töredékei és jellegzetes kostoláci típusú díszített edénytöredékek kerültek felszínre (11. kép 1–3.) (11. kép 1–3.). Ezzel az ásatási terület őskori képe még egy újabb kultúrafaciessel gyarapodott. — A péceli gödörök anyaga azonos csoportba sorolható a nem nagy távolságra fekvő budakalászi temetővel. Az a tény azonban, hogy itt a kostoláci csoport is megjelenik — már másutt is fordultak elő leletei Békásmegyeren²⁶ —, azt látszik igazolni, hogy a vissi csoportnak a Duna-kanyar vidékén az elterjedése kezdetén kellett megtelepednie. Ez igazolja egyúttal azt a nézetet, mely

szerint a budakalászi temető kezdete az önálló bádeni kultúra elejével azonosítható.²⁷

Miután a bádeni kultúra igen korán jelenik meg ezen a területen, és az itt található neolitikus, vonaldíszes kerámia egészen késői elemeket tartalmaz (áttört talpcsövek), úgy látszik, hogy közöttük a bodrogkeresztúri kultúra népe csak igen rövid ideig élt itt. Erre mutat az is, hogy Békásmegyeren elég sok helyen és nagy mennyiségben találtak már mind vonaldíszes, mind bádeni anyagot, de a bodrogkeresztúri kultúra leletei — annak ellenére, hogy Budapest területén egyre több helyről ismerjük — csak most és kis mennyiségben kerültek elő. Azt, hogy a kultúrának rendszeres temetője lett volna itt, sajnos nem sikerült megállapítani.

A két, kis kiterjedésű ásatás eredménye a következőkben összegezhető:

Békásmegyeren ezen a két területén, a korábbi ásatásoktól eltérően, a kultúrákat gödörként vagy stratigráfiailag el lehetett választani egymástól. — A neolitikus telepnek olyan részét sikerült megtalálni, ahol a kultúra más korú anyagtól mentesen, önállóan fordult elő. A tiszai kultúra itt csak hatásként jelentkezett a vonaldíszes kerámia mellett. — Békásmegyer őskori anyagában először fordult elő a bodrogkeresztúri kultúra, a zóki kultúra, valamint a magyarádi csoport és a dél-dunántúli mészbetétes kerámia lelete. A bodrogkeresztúri kultúrának ez az anyaga eltérő jellegű az Alföldön ismertétől. — Stratigráfiailag megfigyelhető volt, hogy ezen a helyen a bodrogkeresztúri és a péceli (bádeni) kultúra közvetlenül egymást követi. — Az utóbbi kultúrával a ló legkorábbi megjelenésének hiteles bizonyítékát találtuk meg.

Gáboriné Csánk Veronika

OBSERVATIONS FAITES DANS LA STATION PRÉHISTORIQUE DE BÉKÁSMEGYER

Resumé

L'auteur, avant de classer les objets préhistoriques livrés par les anciennes fouilles de Békásmegyer, désirait mettre au point par des fouilles mineures les conditions du peuplement de ce territoire. L'étude comprend les observations faites au cours de l'exploration de deux territoires situés l'un de l'autre à une distance de 800 m environ.

1. Par les fouilles de 1962, nous avons exploré en premier lieu une partie d'une station néolithique. Le champ des fouilles, d'une étendue de 300 m² environ, est situé à un endroit encore intact des explorations anciennes, mais près des sites antérieurs de Békásmegyer. On put constater en premier lieu que la partie de la station actuellement explorée contenait — sans aucun mélange — un matériel appartenant chronologiquement à une seule période.

Le niveau de la station est situé sur une grande partie du territoire dans une profondeur de 70 cm, où en dehors des fosses néolithiques et leurs environs immédiats on n'y trouvait que fort peu d'objets. Nous avons dégagé sur deux points du site des fosses de déchets. — Sur le bord sud du champ de fouilles les trouvailles étaient plus abondantes et étaient groupées autour de deux foyers situés l'un de l'autre à une distance de 17 m. Sous le premier foyer plus petit, nous avons trouvé une couche d'argile devenue claire par la cuisson et dont le bord se courbait un peu vers le haut.

Dans la partie nord du champs de fouilles nous avons dégagé une fosse d'habitation et une caverne qui livraient une grande partie des nouvelles trouvailles.

La céramique consiste en majeure partie de poteries de grandes dimensions, de facture grossière, de

²⁵ A legtöbb gödörben találtunk meghatározható állatesontanyagot, és ezek Bökönyi S. vizsgálata szerint a következő fajokhoz tartoznak:

I. felület: meghatározhatatlan

II. felület: meghatározhatatlan

III. felület:

1. gödör (dél-dunántúli mészbetétes edénnyel): kutya, szarvasmarha.

2. gödör (sír): —

3. gödör (korai nagyrévi): kutya, szarvasmarha, sertés, juh v. kecske, szarvas.

4. gödör (péceli): ló, szarvasmarha, juh v. kecske, sertés, szarvas.

5. gödör (péceli): ló, szarvasmarha, sertés, hal.

6. gödör (korai nagyrévi): ló, szarvasmarha, juh v. kecske, sertés, őstulok, vaddisznó, gímszarvas.

7. gödör (korai nagyrévi): sertés, juh v. kecske, vaddisznó, gímszarvas.

8–9. gödör (korai nagyrévi): meghatározhatatlan.

10–11. gödör (kelta): —

12. gödör (péceli): juh v. kecske.

13. gödör (péceli): ló, kutya, szarvasmarha, juh v. kecske, sertés, őstulok, szarvas.

14–15. gödör (zóki): kutya, juh v. kecske, sertés, szarvasmarha, őstulok, hal.

16. gödör (korai nagyrévi): szarvasmarha, őstulok, juh, sertés.

17. gödör: meghatározhatatlan.

18. gödör (korai nagyrévi): ló, kutya, juh v. kecske, szarvasmarha, szarvas.

19. gödör: —

IV. felület: vaddisznó

V. felület (Bronzkor): kutya, juh v. kecske, juh, sertés, szarvasmarha, gímszarvas.

VI. felület (magyarádi): ló, kutya, juh v. kecske, sertés, szarvasmarha, őstulok, mezei nyúl, vaddisznó, madárfej.

²⁶ Banner, J. — Bognár-Kutzián, I., Acta Arch. Hung. 13. (1961) V. t. 2, 3, 9.

²⁷ Uo., 18–19.

forme sphérique et aux rebords coupés dans une ligne droite, munies d'un petit mamelon articulé (fig. 6, 3). Parmi les fragments de poteries à la paroi épaisse les plus fréquentes sont celles au décor d'impressions digitales et aux bossettes enfoncées. L'autre forme de la céramique à usage domestique est le pot qu'on dit «hotte», qui est connue par les sites de la Slovaquie de la civilisation de Zseliz. Il est possible que cette forme de pot provenait de la civilisation du Körös; ce pot ayant la forme d'une hotte se retrouve en général déjà dans la période ancienne de la civilisation de la céramique au décor de lignes. — Ce matériel comprend nombreuses formes de pot plus bas et hémisphériques, avec sur les panses de petites bossettes pointues. Les fragments des pots plus plats sont décorés de deux bossettes formant paire. Dans quelques cas c'est le rebord coupé en ligne droite qui forme une pointe (fig. 6,5). Sont dignes d'attention les mamelons percés servant d'anses, allant sur leur côté supérieur un peu en pointe, qui accusent sans doute l'influence de la civilisation de la Tisza. Il convient de signaler le fragment d'un grand pot en forme de bouteille qui fut enduit de résine, puis vraisemblablement de glume. Un fragment d'un décor analogue est connu par le matériel de Szegvár-Tűzköves, et une autre analogie nous en est offerte par la trouvaille de Rehmsdorf, qui était présente avec la céramique rubanée. — Dans la trouvaille sont caractéristiques les fragments de pots montés sur pied. La pied est d'habitude ajouré et on y voit deux découpures triangulaires affrontées.

Dans la céramique plus fine on trouve en premier lieu les fragments de plats au rebord droit et poli, dont l'un est orné d'un décor incisé typique. L'autre partie de la céramique consiste en fragments et leur ornement est généralement connu par le groupe plus récent de la céramique à décor de lignes. Les faisceaux de lignes parallèles sont par endroits cassés ou interrompus par un sillon profond. Tous les fragments ont été peints après la cuisson. La peinture est très variée: le ruban des faisceaux de lignes est rouge, sur une autre pièce la bande incisée inférieure du dessin est jaune, les autres sont rouges, sur une troisième varient, entre des lignes incisées, des couleurs rouge et jaune (fig. 7, 2). Sur l'un des fragments on trouve une bossette percée en forme de «pied», qui a été peinte entre les stries incisées de couleurs alternantes, également peinte de rouge (fig. 7,1). — Nous mentionnerons encore un fragment qui, à côté d'une ligne profondément gravée mais sans le dessin incisé, est orné de stries rouges peintes sur une couleur de fond jaune, et qui évoque les civilisations plus méridionales (fig. 7,3).

Tel qu'il est visible, le nouvel ensemble de trouvailles représente une civilisation homogène dont les types sont connus par la partie nord de la Hongrie, et surtout dans le territoire de la Slovaquie.

Dans le matériel de type de Zseliz sont présents deux éléments étrangers qui sont du même âge. L'un est la civilisation du Bükk dont nous avons trouvé un fragment de poterie à décor incrusté de chaux et deux ornés de nombreuses lignes parallèles (fig. 7, 4; 7—8). Sur deux autres fragments couleur de brique on voit sur l'un un décor de lignes de points enfoncés parallèlement qui sur l'autre est surmontée d'un décor de lignes parallèles incisées, décor qui est également absent dans le matériel jusqu'ici connu de Békásmegyer (fig. 7, 5—6).

Dans le champ de fouilles nous avons découvert deux fossées plus récentes qui, cependant, étaient nettement séparées de la station néolithique. Dans l'une nous avons dégagé une tombe appartenant à la civilisation de la poterie campaniforme contenant six vases. L'autre fossée a livré le type caractéristique des pichets de la civilisation de Bodrogkeresztúr (fig. 5), le fragment d'un plat et le fragment d'un «depas amphikypelon». C'est ici que les objets de cette civilisation étaient présents pour la première fois à Békásmegyer, en même temps que les trouvailles de la même civilisation que nous énumérerons ci-dessous.

2. Le deuxième champ de fouilles est situé au nord du précédent, à une distance de 800 m environ, immédiatement au bord du Danube.

Dans ce territoire nous avons exploré à six endroits des champs de grandeur différente. La plupart des fosses — fosses d'habitation et fosses de déchets — ont livré des objets du même âge ou appartenant à la même civilisation. Une fosse cependant nous a fourni une nouvelle donnée relative à la chronologie de l'âge du Bronze. Les objets se rattachent à huit civilisations différentes que nous avons réussi à nettement séparer l'une de l'autre.

Le champ de fouilles contenait deux tombes de la civilisation de Bodrogkeresztúr. La première tombe fut bouleversée avant d'avoir entrepris les fouilles, et il n'y était possible de sauver que son mobilier funéraire consistant en poteries (fig. 10, 5). La deuxième tombe était située près de la première. Sous la surface nous avons trouvé dans une profondeur de 24 cm une surface revêtue de pierres de grandes dimensions, sous lesquelles était creusée la fosse de la tombe. Le squelette, primitivement replié sur lui-même, était orienté sud-ouest et gisait sur son côté gauche. Près de l'épaule droite se trouvait une longue lame en obsidienne.

Le squelette ne subsistait que jusqu'au bassin. L'extrémité de l'avant-bras, la main et les pieds étaient coupés par une petite fosse de déchets creusée au-dessus ou en partie près du squelette. Là où celle-ci coupait la cavité de la tombe on a trouvé les fragments d'un mobilier funéraire appartenant au squelette: le fragment d'un plat en forme de double cône, et le fragment décoré de bossettes d'une écuelle au parois droit, appartenant à la civilisation de Bodrogkeresztúr. Par contre le remplissage de la fosse a livré plusieurs morceaux d'un plat décoré, de grande taille, caractéristique de la civilisation de Baden, le fragment d'un puitsoir et le fragment d'un rebord orné d'une ligne de point plastique.

Donc à cet endroit on était en mesure de constater que la civilisation de Baden succédait à celle de Bodrogkeresztúr, ce qui était nettement visible sur les coupes des fosses. Cette observation est justifiée déjà du fait que la première tombe de l'âge du Cuivre était située à deux mètres de distance de l'autre, ainsi que par le fait que nous avons trouvé les autres fragments appartenant au fragment décoré, livré par la fosse de déchets de la civilisation de Baden, dans la fosse d'habitation située à 6 m de celle-ci et renfermant exclusivement des objets de Baden.

Nous avons réussi à récolter dans cette fosse d'habitation les restes d'au moins trois chevaux de l'espèce des chevaux des steppes. C'est la plus ancienne présence authentique du cheval dans la civilisation de Baden.

Dans le territoire des fouilles sont apparus — pour la plupart dans des fosses à part, mais pouvant être séparées dans chaque cas stratigraphiquement — les objets des civilisations suivantes: la céramique à décor de lignes, civilisation de Bodrogkeresztúr, civilisation de Baden, civilisation de Zók, première civilisation de Nagyrév, les objets du groupe de Magyarád mêlés à ceux de Füzesabony, une poterie à incrustation de chaux du sud de la Transdanubie, qui n'est sans doute pas la présence indépendante de cette civilisation dans ce territoire. Nous avons trouvé en outre dans des formes isolées des objets celtiques et, immédiatement sur le bord du Danube, deux fragments de vases du haut moyen âge décorés de lignes ondulées. — Les fouilles étant terminées, d'autres travaux de terrassement ont mis au jour dans la partie ouest du territoire la plus distante du Danube d'autres fragments de plats appartenant à la civilisation de Bodrogkeresztúr et des tessons décorés du type caractéristique de Kosztolác.

Vu que la civilisation de Baden apparaît dans ce territoire de très bonne heure, et que la céramique néolithique à décor de lignes contient des éléments tout à fait tardifs, il semble qu'entre ces deux périodes le peuple de la civilisation de Bodrogkeresztúr n'avait vécu ici que pendant un temps très court. C'est ce qu'indique aussi le fait qu'à Békásmegyer on a mis à découvert à nombreux endroits et dans une grande quantité des objets à décor de lignes ainsi que ceux de la civilisation de Baden, tandis que les objets de la civilisation de Bodrogkeresztúr — malgré que dans le territoire de Budapest ils

soient de plus en plus connus — ne furent trouvés que récemment et dans un nombre restreint. Malheureusement nous n'avons pas réussi à établir s'il se trouvait à cet endroit une nécropole régulière de cette civilisation.

Nous résumerons les résultats des deux fouilles d'une extension modeste dans ce qui suit:

Dans ces deux territoires de Békásmegyer les civilisations ont pu être séparées — différemment des fouilles antérieures — par fosses ou par strates. Nous avons réussi à découvrir une partie de la station néolithique où la civilisation est présente indépendamment et sans être mêlée d'objets d'un âge différent. La civilisation de la Tisza n'était ici présente qu'en tant qu'influence à côté

de la céramique à décor de lignes. — Dans le matériel préhistorique de Békásmegyer c'est ici pour la première fois qu'on rencontre les objets de la civilisation de Bodrogkeresztúr et de celle de Zók, ainsi que le groupe de Magyarád, et la céramique incrustée de chaux du sud de la Transdanubie. Le caractère de ce matériel de la civilisation de Bodrogkeresztúr est différent de celui qui nous est connu par l'Alföld. — Les strates ont permis d'observer qu'à cet endroit la civilisation de Baden succédait immédiatement à celle de Bodrogkeresztúr. — La civilisation de Baden nous a fourni la preuve authentique de la première apparition du cheval.

V. Gábori-Csánk

MEGJEGYZÉSEK A „FANYÚVÓ SÁMSON” IKONOGRFÁJÁHOZ

Az Arch. Ért. legutóbbi köteteiben Scheiber Sándor¹, majd Cs. Tompos Erzsébet² a legújabb művészeti és írásos adatok felhasználásával érdekes eredményekkel járó összehasonlításokat tettek a pécsi székesegyház közismert domborművével kapcsolatban. Ennek során egyik céljuk az volt, hogy a feltételezett mitológiai ősforrást megtalálják. A másik cél pedig — szoros összefüggésben az eredet keresésével — a két mitológiai alapmotívum szimbolikájának az értelmezése volt. Egyik a fának Sámson által való kitépése, a másik a fa ágairól felröppenő madarak jelentéstartalma. A magunk részéről szerény továbblépéssel a keresett ősforrásra vonatkozó újabb adatot ismertettünk.

Tudott dolog, hogy az elő-ázsiai és az ugariti, ill. ótestamentumi mitológiai hagyományok között milyen erős rokoní szálak húzódnak. Ezek akkor is figyelemre méltók, ha nem mindig jelentenek egyben genetikus összefüggést, csak a Közel-Kelet ősi civilizációjának évezredes kapcsolataival vagy éppen csak hasonló kulturális fejlődéssel magyarázhatók. Ennek figyelembevételével nem lehet meglepő, hogy egy Gilgamešről szóló történetben fedezhetjük fel a mítikus ősfá kivágására vonatkozó, eddig ismert legrégibb adatot. A késői Gilgameš eposz XII. táblája azokhoz a részletekhez tartozik, amelyeknek sumer előzménye is volt. Ezt az előzményt általában úgy ismerik, mint Gilgameš és a huluppu-fa történetét. Ujabban „Gilgameš, Enkidu és az alvilág” címen tartják nyilván.³ Ezt a történetet ma még csak több, más-más helyen talált tábla alapján ismerjük teljes egészében.⁴ A történet első részét a későbbi akkád és asszír alkotók nem vették át a Gilgameš eposzba. És éppen ezek a részek tartalmazzák a számunkra most fontos részleteket.

A teremtes után az Euphrates parján nő a világ első fája, valószínűleg a fűz. Ezt a déli szél kitépi és elragadja. Ekkor egy női lény (egyes részletek szerint maga az istennő, Inanna) Urukba viszi, és ott szent ligetében elülteti. Gondozza, azzal a tervvel, hogy szent trónt és ágyat fog magának belőle csináltatni. De a fa alján a varázslatnak ellenálló kígyó, ágain az Imdugud madár fészkel, törzsében pedig a gonosz Lilitu építi fel tanyáját. Inanna miattuk nem tudja kivágni a fát. Segítséget keres, és Utu-Sámaš, a napisten hívja fel figyelmét Gilgamešre.⁵ Ő vállalkozik is a dologra. Uruki férfiak segítségével levágja a kígyót. Ezt látva, a Zu madár kicsinyeivel együtt a hegyekbe repül. Lilitu is eltávozik, a sivatagba menekül. Gilgameš ezután gyökerestől⁶ kiszedi a fát, és átadja Inannának.⁷

Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a pécsi székesegyház domborművén ábrázolt jelenet ősi forrása az

ótestamentumi, ill. a korai keresztény felfogásban keresendő, akkor az is kétségtelen, hogy utóbbiak eredetét viszont az elő-ázsiai—palesztinai még ősbí mitológiák között kell keresnünk. Erre gondolunk ebben az esetben is, és azon az állásponton vagyunk, hogy a huluppu-fa történetének az idézett részlete feltétlenül a szerzők által keresett körbe tartozik, és ősforrásnak, ill. a feltételezett ősforrással egyidejű és ahhoz hasonló értékű emlékek tekintendő. Arra természetesen nem térhetünk itt ki, hogy a sumer eredetű történet és az ótestamentumi (etc.) szövegek genetikus összefüggésének lehetőségeit ebben a konkrét esetben is bizonyítsuk. Tudjuk azonban, hogy ez sok más részlet esetében kétségtelen.⁸

A huluppu-fa történetének adatait végeredményben jóval egyszerűbben értelmezhetjük, mint a későbbi, a fa kivágásával kapcsolatos adatokat. Az utóbbiak ugyanis egyre távolabb kerültek az eredeti értelmezéstől, a kialakulás idejétől. A huluppu-fa esetében teljesen világos a lényeg: a termékenységestennővel kapcsolatba került fa gonosz elemek befolyása alá kerül, és csak egy hős sz közbelépése tudja azoktól megszabadítani. Itt azonban még nem a fa „gonosz”, csak a rája és beléje költöző lények. Itt tehát az „arbor mala” meglétére nem következtethetünk. Később, úgy látszik, a gonosz lények által birtokba vett fa alakja szembekerült a termékenységgel kapcsolatos világfával, és kialakult a jó és rossz ellentéte a szimbólikus világfa viszonylatában is. Érdekes megjegyeznünk, hogy a Sámson—Sámaš párhuzam ismerete mellett különösen fontos az a körülmény, amire már utaltunk. A huluppu-fa történetében ugyanis ha Sámaš nem is vesz közvetlenül részt, de közvetít az istennő és Gilgameš között.

A huluppu-fa történetének másik, számunkra most fontos tanulsága a következő. Nincs feltétlenül szükség arra, hogy a fa levágását és a fáról felröppenő madarak kérdését mint egymástól akár részben is elválasztott jelenségeket szemléljük és vizsgáljuk. Itt ugyanis egyazon cselekményhez tartoznak, sőt, összetartoznak. Természetesen továbbra is megmaradó probléma a fákön ülő madár vagy madarak szimbolikájának az értelmezése. A magunk részéről nem tartjuk valószínűnek, hogy a kereszténység előtti források világfán ülő madarait minden esetben a léleképítéssel kell összefüggésbe hoznunk. Helyesebb lenne talán arra gondolni, hogy egy-egy istenhez tartozó madarakról van itt szó. Mint pl. a galamb Istar, a sas Zeus, a bagoly Athéné madara és így tovább.

Különösen fontos körülmény, hogy a közel-keleti mitológia forrásainak egyik kincséből, a pecsét-hengerek ábrázolásai között a most említett történet

¹ Arch. Ért. 89 (1962) 68—71.

² Arch. Ért. 90 (1963) 113—117.

³ Kramer S. N., Gilgameš and the Huluppu-tree. Assyriological Studies 10. (Chicago, 1939.) *Ua.*, JAOS 64. (1944) 7—23., különösen 19—23.; *Ua.*, Proceedings of the American Philosophical Society 90 (1946) 125—. *Ua.*, Sumerian Mythology: a Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Mill. B. C. (Philadelphia, 1944.)

⁴ A S. N. Kramer által közölt részleteket egészítik ki az Ur-ban talált U. 9364. tábla 1—23. sorai: Gadd, C. J., RAssy 30 (1933) 126—.

⁵ Jacobsen, Th., Zassyr 52 (1957) 115., 50. j.; Kramer, S. N.: From the Tablets of Sumer. (Indian Hills, 1956.) 223—224.

⁶ Gyökerestől szedi ki, hiszen éppen a fa gyökereiből készül számára mágikus dob és dobverő.

⁷ Az egész kérdés más irányú kapcsolatairól lásd kéziratban levő tanulmányunkat!

⁸ Legutóbb például Kramer, S. N., Biblical Parallels from Sumerian Literature. Special Exhibit in Honor of the American—Jewish Tercentenary, 1654—1954. (Philadelphia, 1954.) 31.

részlete is felismerhető. De Sarzec ásatásain került elő Lagashban egy akkád kori pecsét-henger.⁹ Már L. Heuzey¹⁰ és W. H. Ward is gyanították¹¹, hogy ennek díszítése összefüggésben lehet a Gilgameš-tettekkel. Azonban csak 1933-ban tudta D. Opitz bebizonyítani¹² — a C. J. Gadd által közölt sumer tábla adataira támaszkodva¹³ —, hogy a fenti pecsételön minden bizonnyal a huluppu-fa Gilgameš általi kidöntését láthatjuk. Az igaz, hogy a kérdés legkiválóbb szakértője másként értelmezi az ábrázolást. H. Frankfort szerint ugyanis amíg Inanna Dumuzit akarja megszabadítani, addig egy isten lerombolja a vegetációt.¹⁴ Szerintünk azonban a huluppu-fa története és a pecsét-henger ugyanarra a részletre vonatkozik: Inanna fájának a kidöntésére. Ma már végeredményben nincs olyan jel, amely ez ellen szólna. Ezt a lehetőséget nem zárja ki G. Contenau sem.¹⁵

A huluppu-fa történetének, ill. eme részletének egyik legérdekesebb, egyben legnehezebben értelmezhető párhuzama az Odüsszeia egy epizódja. Odüsszeusz egy feltételezhetően szent — olajfából készít magának ágyat,¹⁶ és ez párhuzamos azzal, hogy Inanna is ágyat (és trónszékét) készít szent fájából. Ez a hasonlóság késztet arra, hogy a fa kivágásával, ill. gyökerestől való átültetésével kapcsolatban utaljunk néhány, a görög mitológiából ismert adatra. Elsősorban arra, hogy az olimpiai Áltisz olajfáját Héraklész gyökerestől ültette át az Ister forrásai mellől.¹⁷ Ez az adat arra figyelmeztet, hogy a „fanyűvő” hős ikonográfiájának az európai ősi mitológiákban is lehetnek helyi gyökerei. Különösen fontos lenne ebből a szempontból a kelta mitológia és a kései hatása alatt álló nyugat-európai középkori művészeti emlékek vizsgálata. H. Frankfort volt az, akinek feltűnt, hogy egyes, az elő-ázsiai pecsét-hengereken megjelenő motívumok, sőt cselekmények rejtélyes módon éppen az említett művészeti emlékek körében bukkannak fel.¹⁸ Ennek a kérdésnek a további elemzése azonban nem a mi feladatunk.

A másik kiegészítésünk ahhoz az adathoz kapcsolódik, hogy a Cs. Tompos Erzsébet által idézett kopt zsoldár szövege szerint a „Tévedés fiai ki akarták tépni a megrendíthetetlen fát, kísérletük azonban nem sikerült, kudarcot vallottak.”¹⁹ A görög mitológiában nem ismeret-

len ez a motívum. Démétér istennő haraggal kergeti el az óriási égerfáját megtámadó Erysichthont és hús szolgáját.²⁰ Még jobban emlékeztet a fentiekre az, ami Poszeidon fiával, Halirrhoiosszal történt. Ő, hogy megbosszúlja, amiért apja az Athén birtoklásáért folyó versengésben Athéné mellett lemaradt, ki akarja vágni az istennő szent olajfáját. De a balta felcsiklott, és a merénylőt ölte meg.²¹

Egyébként a szent fa kivágásának a gondolata időben közelebb álló ábrázolásokon is megjelenik. Ebben az összefüggésben elsősorban azokat az i. e. V. századi lykiai érméket említjük, amelyeken az istennő a fa ágai között jelenik meg. Jobbról és balról baltás férfiak közelednek, hogy kivágják a fát, de az istennő kígyói elkergetik őket.²² Egyes V–IV. századi gortyni (Kréta) érméken ugyancsak látható az istennő a fa ágai között. Gyakran sas is ül a fa lombjain.²³

Mindez ismét felveti az előbb említett gondolat lehetőségét: a „fanyűvő Sámson” ikonográfiájának lehetnek helyi, ősi európai előzményei is, ha a mitologikus ábrázolás és gondolat keletkezésének helyét nem is vitathatjuk el Elő-Ázsiától. Hiszen az általunk ismertetett néhány adat a legkorábbi írásos forrás bemutatása mellett éppen azt bizonyítja, hogy az életfa és a vele kapcsolatos cselekedetek igen korai időszakból ismertek és ennek következtében igen széles körben elterjedtek.

Az ábrázolás értelméről magáról még a következőket mondhatjuk. Az anyaistennővel kapcsolatos ősi világfa gyökerestől való kiemelése és átszállítása már korán ismert mitológiai kép, de értelmét egyelőre nem tudjuk megmagyarázni. Ez a fa gonosz szellemek hatása alá kerül, és csak egy hőszerű képes azoktól megszabadítani. Később jó és rossz tulajdonságokkal ellátott fa ismert, és míg a jó, a „megrendíthetetlen” fát a gonosz erők, a „sötétség fiai” nem tudják elpusztítani, addig a termékenység ura vagy Gilgameš, vagy akár a „Megváltó” el tudja pusztítani a „bűn fáját”. Hogy a Gilgameš által kivágott világfa alakjából miképpen alakul ki századok folyamán a Megváltó által gyökerestől kitépett „bűn fája”, az további vizsgálatokat igényel.

Makkay János

REMARKS ON THE ICONOGRAPHY OF “SAMSON UPROOTING A TREE”.

Summary

The relief of Pécs Cathedral, depicting Samson uprooting a tree, has been subjected by two students to a re-examination in the recent years.^{1–2} In the course of their work they endeavoured to define the mythological source of the relief of the late twelfth century, together with the meaning the symbolical portrayal has intended to convey. Researches centred on the problem of the birds taking off from a tree. If we accept the inference that the original source of the scene is to be looked for in the Old Testament or Early Christian ideas, respectively, it is also beyond doubt that the origin of the latter may be found among the even more ancestral mythologies of the Near East and Palestine. In this connection the author presents the analogous part of a Sumerian story of Gilgameš. This story is known by the title “Gilgameš, Enkidu and the Nether World”, or “Gilgameš and the Huluppu-Tree”, respectively.^{3–7} It relates how the

sacred tree, grown along the Euphrates, is transplanted by the goddess Inanna to her hallowed grove. Later Gilgameš, at her request, fells it with the help of the men of Uruk, in order to furnish material for the production of a bed and a throne by the goddess, and of a drum and sticks by himself. In doing so, he drives the bird Imdugud (Zu) and its young ones from their nest, the tree. In the author's view this story is just the original source looked for. Historical conditions favoured the transference of such an ancestral Near Eastern story to the ideas and iconography of the Old Testament.

The author interprets the scene itself in the following manner. The tree of the Goddess of Fertility, being obsessed by evil spirits, cannot get rid of them but by the act of a hero. In this phase wickedness is not attached to the tree yet, but to the beings settling on and inside it. Later on the idea of a tree seized by evil spirits became

⁹ Delaporte, L., Catalogue des Cylindres: I (Paris, 1920.) V. t. 6.; Frankfort, H., Cylinder Seals. (London, 1939) XXI. t. a.

¹⁰ Les origines orientales d l'art. (Paris, 1887.) 192.

¹¹ The Seal Cylinders of Western Asia. Publ. of the Carnegie Inst. of Washington 100. (Washington, 1910.) 149–. 399. kép (125. lapon).

¹² AFO 8 (1932–33) 329.

¹³ RAssyr 30 (1933) 126–.

¹⁴ Frankfort, H., i. m. 118., 2. j.

¹⁵ RAssyr 38 (1941) 44–48.

¹⁶ Od. 23. 183–204. és 225–230.

¹⁷ A forrásokat lásd PWRE XVII. (1937) 2001.

¹⁸ Frankfort, H., i. m. függelék.

¹⁹ Arch. Ért. 90 (1963) 115., 16c–j.

²⁰ Kallimakhosz Démétér himnusza, 29–64. sorok.

²¹ Schol. Aristophanes Nub. 1005. PWRE XVII. (1937) 2016.

²² Malten, L., Hermes 74 (1939) 198.; Lesky, A., Wiener Studien. Zeitschrift für Klassische Philologie 45. (1926–27) 153–.

²³ Uo.

the opposite of the tree connected with fertility cult, the World Tree. Also in this relationship the contradiction between Good and Evil came into being. The birds taking off from the tree are not connected, in the author's judgment, to the bird of the soul but to birds often attached to ancient divinities (*e. g.* the eagle is the bird of Zeus, the pigeon that of Inanna, the owl that of Athenai, etc.).

The study alludes to the fact that one of the generally known Mesopotamian cylindrical seals depicts this

very part of the story of the Huluppu-Tree in all probability.⁹⁻¹⁵ Moreover, similar themes are familiar on coins from Lycia and Gortyn, dated to the fifth century before our era,²²⁻²³ and also in Greek mythology.^{17, 20-21} Among the latter it is the scene of recognition in the *Odyssey* which deserves our attention. Is it not true that a bed, that of Ulysses, has been produced from the wood of a tree, having stood in the sacred grove of Athenai (?) before?¹⁶

J. Makkay

MUNICIPIUM IASORUM

Dél-Pannónia középső részén, közelebből a Siscia—Poetovio és Sirmium—Mursa vidéke, valamint a Balaton és a Száva völgye által körülhatárolható területen a római kori feliratos emlékegyek közismerten rendkívül szegény, s így Pannónia e nagy kiterjedésű területének történetéről úgyszólván alig tudunk valamit. Ismereteink fogyatékoságát az a körülmény is növeli, hogy ebben a tartományrészben jelentősebb ásatások sem folytak: Aquae Iasaetól keletre és Sirmiumtól nyugatra a Dráva—Száva-közének legnagyobb része régészetileg ma is szinte ismeretlen terület, nem beszélve a Balatontól a Drávaig terjedő magyarországi vidékekről, amelyek rendszere- sebb átkutatása szintén a jövő feladata.¹ Így az alábbiak- ban bemutatásra kerülő római felirat különösen fontos- nak bizonyul, mivel egy alig ismert terület történetéhez szolgáltat értékes adatokat.

A nagyméretű római síroltár, amelyet az alábbiakban ismertetünk, nem újonnan került elő, és felirata nem is kiadatlan.² A követ 1920-ban találták Daruvar területén. Publikációját G. Szabó végezte el „Iz prošlosti Daruvara i okolice” címen 1934-ben megjelent tanulmányában.³ A népszerűsítő kiadvány azonban, amelyben a publikáció megjelent, nem volt alkalmas arra, hogy megfelelő módon felhívja a figyelmet a köemlék jelentőségére, és a felirat a szakemberek előtt mindmáig ismeretlen maradt. Nem vett róla tudomást a V. Hoffiler és B. Saria által összeállí- tott *Antike Inschriften aus Jugoslawien* című feliratgyűj- temény sem, amely a Jugoszlávia noricum-i és felső- pannóniai részén előkerült újabb feliratokat tartalmazza.⁴

A felirat szövegét az eredeti publikáció a következő olvasásban közölte: DM / AEL. L. FIL. / AELIANO. SRI / BAE. DEC. III VIR. / M. IASORVM. / AN. XLV. AEL / LAELIANVS / PATRI PISSIMO / F. C.

A feliratot 1962 nyarán a Zágrábi Régészeti Múzeum- ban személyesen tanulmányozhattuk. A szöveg helyes olvasása a következő (ld. 1. kép):

D(is) M(anibus). / P(ublio) Ael(io) P(ubli) fil(io) / Aeliano scri / bae dec(urioni) IIII vir(o) / m(unici-
pii) Iasorum / an(norum) XLV. Ael(ius) / Laelianus
/ patri piissimo / f(aciendum) c(uravit).

A felirat hozzátétőleges keltezése nem ütközik nagyobb nehézségbe. A P. Aelius név arra utal, hogy az elhunyt municipális tisztviselő polgárjoga hadrianusi eredetű. A polgárjognak a filiáció tanúsága szerint min- denesetre már P. Aelius Aelianus apja is birtokában volt. Ugyanakkor azonban a filiáció feltüntetése a feliraton nemigen engedi meg, hogy a köemléket a 2. század köze- pénél vagy második felénél későbbi időre tegyük; a biztos kézzel vésett nagy betűk és az oldallapok Attis-alak- jainak szép kidolgozása is amellet szólnak, hogy a sírol- tár aligha későbbi az Antoninusok koránál. A keltezés szempontjából leginkább a 2. század közepe jön számí- tásba, vagyis körülbelül Antoninus Pius kora, ami termé- szetesen nem zárja ki a lehetőségét annak, hogy a kő már Hadrianus alatt vagy csak Marcus idején készült volna.

A köemlék elsősorban a Iasi, az egyik legnagyobb és ennek ellenére igen kevésbé ismert pannóniai bennszü- lött közösség történetéhez nyújt jelentős adatokat. A Iasi közössége eredetileg a pannon törzsek egyike volt, és szoros rokonságban állt a többi pannon törzsekkel (*Andizetes, Breuci, Daesitantes, Maezai* stb.).⁵ A törzs történetét a római hódítás idejében közelebből nem ismer- jük, az azonban kétségtelennek tekinthető, hogy a Iasi a nagy dél-pannóniai háborúban, mindenekelőtt az i. sz. 6–9-es pannón–dalmata felkelésben részt vettek.⁶ A hódítás után a törzsből *civitas Iasorum* néven szervez-

• D • M •
P • AEL • P • FIL •
AELIANO • SRI •
BAE • DEC • III VIR •
M • IASORVM •
AN • XLV • AEL •
LAELIANVS •
PATRI • PISSIMO •
F • C

1. kép. Római felirat Daruvarról
Рис. 1. Римская надпись из Дарувара
Fig. 1. Inscription romaine de Daruvar

¹ Hogy a terület kutatása milyen eredmények lehető- ségeivel kecsegtet, azt jól példázza a Kaposvári Múzeum- ban őrzött, Bodrog-Alsóbüpusztán talált publikálatlan fogadalmi dombormű, amely a pannóniai reliefszobrászat egyik legszebb alkotásának tekinthető.

² A köemlék a Zágrábi Régészeti Múzeumban áll. Méretek: 152 × 86 × 70 cm.

³ Narodna Starina 28. (1943) 79—.

⁴ AIJ I. A daruvari feliratokra ld. 269—.

⁵ A pannonok elterjedésére ld. *Alföldy, G.*, *Bevöl- kerung und Gesellschaft der Provinz Dalmatien.* (Bp.) Sajtó alatt.

⁶ A források, amelyek Pannónia meghódítására vonatkoznak (Appianos, Cassius Dio), nem említik a Iasi törzset, amint nem emlékezik meg róluk az Augus- tus-kor fennálló viszonyokat ábrázoló Strabo sem. Ennek ellenére a Iasi legalább is a nagy pannon— dal- mata felkelésben bizonyosan részt vettek; a *Mons Claudius* körül lefolyt harcok legalább is részben a Iasi területén zajlottak le (a hegység lokalizációjára ld. *Mócsy A.*, *Arch. Ért.* 88. [1961] 178—.; vö. *Alföldy G.*, *Arch. Ért.* 89. [1962] 153; a Iasi szállásterületére ld. alább). Említésük hiánya minden valószínűség szerint azzal magyarázható, hogy a római hódítást megelőzően a *Breuci* uralma alatt álltak, akik a Dráva—Száva-közi pannon törzsek között vezető szerepet játszottak; a pannon—dalmata felkelés idején Dél-Pannóniában szín-

tek közigazgatási egységet,⁷ amelynek területe kétségtelenül igen nagy kiterjedésű volt. Plinius szerint a civitas területén a Dráva keresztülfolyik,⁸ eszerint a *Iasi* benépesítették Horvátország és a magyar Dunántúl egy-egy részét. Nyugat felé a civitas területe majdnem Poetovióig kiterjedt. A Poetoviótól keletre fekvő *Aquae Iasae* települése (Varaždinske Toplice) eredetileg kétségtelenül a *Iasi* területére esett, bár később a poetoviói kolónia territoriumához csatolták.⁹ A civitas déli határa a Dráva és a Száva között húzódott; a *Iasi* déli szomszédai a kelta *Varciani* és a pannon *Oseriates* voltak, a *Breuci* tőlük már délkeletre laktak.¹⁰ Kelet felé Daruvar környéke még a *Iasi* területéhez tartozott; ezt nemcsak az itt ismertett *municipium Iasorum* felirat igazolja, hanem azok a már régebben ismert feliratok is, amelyek Daruvarban kerültek elő, s egy *res publica Iasorum*-ról tesznek említést (ld. alább). A civitas keleti határa azonos volt azzal a határvonallal, amely Traianus korától kezdve elválasztotta egymástól Pannonia superior és inferior: a *Iasi* még Felső-Pannóniában laktak, viszont keleti szomszédai, az *Andizetes* már Alsó-Pannóniához tartoztak.¹¹ A két pannóniai tartomány határát a Balaton északi keleti végétől egyenesen észak-déli irányban kell meghúznunk, egészen a Batinus (Boszna) folyó alsó folyásáig;¹² így a *Iasi* szállásterülete Daruvar-tól kelet felé is kiterjedt. Északon a civitas határát esetleg egészen a Balatonig kitolhatjuk; a somogyi dombvidék egy része mindenesetre még a *Iasi* területe volt.¹³ A dél-pannóniai bennszülött civitasok közül minden bizonnyal a *civitas Iasorum* volt a legnagyobb kiterjedésű.

Az előbbieken bemutatott daruvari felirat minde-

tén a *Breuci* vitték a fő szerepet. Velleius Paterculus szerint a felkelés kitörésekor *universa Pannonia... arma corripuit* (2, 110); ha ez kétségtelenül túlzás is, a Sisciatól keletre élő pannon törzsek minden bizonnyal valamennyien részt vettek a felkelésben.

⁷ A név ebben a formában a forrásokban nem fordul elő, mindenesetre a *Iasi* Pliniusnál és Ptolemaiosnál a civitasok között szerepelnek (ld. alább). A civitasokhoz vö. főleg Brunsmid, J., VHAD 11 (1910–1911) 124.; Mayer, A., VHAD 16 (1935) 69.; Pavan, M., La provincia Romana della Pannonia superior. (Roma, 1955.) 375.; Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannen. (Bp., 1959.) 26.; Ua., PWRE Suppl. 9 (1962) 605.

⁸ N. h. 3, 147. Ptolemaios szerint (2, 14, 2) a *Ἰάσσοι* Pannonia superior középső részének keleti felében laktak, az *Oseriates*-től északra, ami megfelel a valóságnak. Az antik szerzők közül a *Iasit* különben csak Stephanos Byzantios említi [*Ἰάσ, Ἰλνυρίας μέγας: οἱ οἰκιστὲς Ἰάσαι*, vö. Mayer, A., Die Sprache der alten Illyrier I. (Wien, 1957.) 162].

⁹ A településre ld. főleg AIJ 205.; továbbá Vikić-Belančić, B.-Gorenc, M., VAM 1 (1958) 75., 2 (1959) 181.

¹⁰ E civitasok lokalizációjához vö. Mócsy, A., Bevölkerung... 21.; e közösségek szállásterületének meghatározásával másutt részletesebben foglalkozunk. Itt csak röviden kívánjuk megjegyezni, hogy a CIL III. 3201 = 10159 sz. saloni utépítési felirat helyes olvasása a következő: *et iam viam ad Batinum flumen [quod dividit Breuco]s Oseriatibus* (a felirat tanulmányozására 1962 nyarán volt módunk a Spliti Régészeti Múzeumban). Ezek szerint a *Breuci* és az *Oseriates* határa a Batinus (Boszna) folyó volt; ennek következtében az utóbbi közösséget keletebbre kell keresnünk, mint az korábban történt, s ugyanakkor a *Varciani* szállásterületét kiterjeszthetjük Sisciatól keletre is (ehhez vö. különben Alföldy, G., Acta Arch. Hung. 12 [1960] 363).

¹¹ Mócsy, A., Bevölkerung... 74.

¹² Korábban a határvonalat a Drávától délre túlságosan nyugatra tolták ki, így Graf, A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss Pann I. 5. (Bp., 1936.) (ld. főleg a térképet); Mócsy, A. PWRE i. h. 587–. Ennek oka elsősorban az volt, hogy Ptolemaios Servitiumot (Bos. Gradiška) Alsó-Pannóniában említi

nekelőtt abból a szempontból jelentős, hogy egy eddig ismeretlen pannóniai municipiumról tesz említést. A *municipium Iasorum*, amelynek P. Aelius Aelianus tisztviselője volt, a *Iasi* egy városi autonómiával rendelkező településére utal. Ez a municipium csak a kő lelőhelyén, Daruvar területén ismert római településsel azonosítható, amely a forrásokban *Aquae Balissae* vagy *Aquae Balizae* néven szerepel.¹⁴ Itt már korábban is napvilágra kerültek feliratok, amelyek Septimius Severus korában, ill. a 3. században egy *res publica Iasorum*-ról említenek.¹⁵ A *res publica* szó jelentése ugyan korántsem korlátozódott a tényleges városi autonómiával rendelkező telepekre, ill. helyesebben közösségek megjelölésére,¹⁶ abban az esetben azonban, ha egy további daruvari felirat *municipium Iasorum*-ról tesz tanúságot, akkor a *res publica Iasorum* aligha jelenthet mást, mint ennek a municipiumnak a közösségét.

A daruvari település városi autonómiája különben más úton is igazolható. Egy római városi felirat, amely a telepet *Aquae Balizae* néven említi, arra utal, hogy *Aquae Balissae* nagy kiterjedésű territoriummal rendelkezett: a territorium pagusokra tagolódott, az egyes pagusokon belül pedig vicusok szerint történt a közigazgatás. Egy 3. századi eques singularis, Ulpius Cocceius származási helyének megjelölése ugyanis a feliraton a következő: *ex Pan(nonia) sup(eriore) natus ad Aquas Balizas pago Iovista vic(o) Coc[co]netibus*.¹⁷ A *pago Iovista* nem más, mint az *Aquae Iasaetól* keletre fekvő Dráva menti Iovia település közigazgatási körzete.¹⁸ Az említett vicus *Cocconis* alakban fordul elő az írott forrásokban, és *Aquae Balissae*-től északra keletre a Dráva déli partján

(2, 15, 4). A helységet azonban Ptolemaios térképe teljesen helytelenül lokalizálta, mégpedig a Drávától északra Alsó-Pannónia területére, Lugioval egyvonalba (ld. a Ptolemaiosnál olvasható helymeghatározásokat). A két Pannónia határát a Szávánál a Batinus alsó folyásáig kell meghúzni, mivel a folyó két oldalán fekvő civitasok közül az *Oseriates* Pannonia superiorban, a *Breuci* pedig inferiorban fekvő (ld. a 10. j.).

¹³ Vö. a belegi diplomát (85-ből), amelyet *Frontoni Sceni f. Iaso* állítottak ki (CIL XVI. 31.).

¹⁴ Vö. Tomaschek, W., PWRE 2. (1895) 296–.; Graf, A., i. m. 50.; AIJ 269–. A települést szabályos városfal vette körül (AIJ 269.); kétségtelenül nagyobb városi településről van szó.

¹⁵ CIL III. 4000 (*Divo Commodo*: az állítás ideje inkább a consecratio idejére tehető mint a 3. század közepére, másképp Mócsy, A., Bevölkerung... 28.), AIJ 586. sz. (*Imp. Caes. M. Ant. Gordiano pio felici Aug.*), AIJ 587. sz. (*Sabiniae Tranquillinae Aug.*) A Fulvia Plautilla-felirat (CIL III. 10850, Mócsy, A.: Bevölkerung... 28., 88. j.) sisciai.

¹⁶ Ld. Mócsy, A., Acta Ant. Hung. 10 (1962) 367–. *Aquae Balissae* esetében a *res publica*-t korábban másképpen értelmezték, ld. Mócsy, A., Historia 6 (1957) 497.; Ua., Bevölkerung... 27–. Ua. PWRE i. h. 605.

¹⁷ Dobó, A., Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes. Diss Pann I. 5² (Bp. 1940.) 104. sz. — CIL VI. 3297.

¹⁸ Iovia azonosítása mindenesetre nem teljesen bizonyos. A forrásokban ugyanis két Ioviáról történik említés a Poetovio–Mursa útszakaszon: Poetovio és Luntulis = Lentulium között (Tab. Peut.: *Botivo*, Poetoviótól 39 mp-ra, Itin. Ant. 130, 2 *Iovia*, Poetoviótól 38 mp-ra, Itin. Burdig. 561, 10 *civitas Iovia*, Poetoviótól 37 mp-ra, ld. még Geogr. Rav. 4, 19, 14 *Botivo*), továbbá Luntulis és Sirotis = Sirotia között (egyedül Tab. Peut.: *Iovia*, 8 mp-ra Lentulistól). A kutatók a két Ioviát általában megkülönböztetik egymástól és a *pago Iovista*-t a másikkal hozzák összefüggésbe (Mayer, A., Die Sprache... 173–.); a két helység lokalizálására ld. Miller, K., Itineraria Romana, (Stuttgart, 1916.) 445.; Graf, A., i. m. 63. Nézetünk szerint nem lehetetlen, hogy az útvonalon csak egy Iovia állomás feküdt, mégpedig az elsőnek említett Iovia. A második Ioviát csupán a Tabula

lokalizálható.¹⁹ A *pagus Iovista* ezek szerint körülbelül a Dráva menti területeket fogta egybe Aquae Iasae-tól keletre, nagyjából a két Pannónia közti határvonalig. Mármost a *pagusok* és *vicusok* szerinti közigazgatási beosztás nagyobb területiális egységeken belül csak városok területümmával kapcsolatban mutatható ki.²⁰ Az a feltevés, hogy a *civitates peregrinae* közigazgatási szervezete hasonlóképpen tagolódott volna, nem igazolható.²¹ Mint az Pannóniában és más Duna vidéki tartományokban is kimutatható, a peregrinus civitasok belső tagolásában az eredeti nemzeti szervezet kialakult egységeit tartották fenn.²² Ennélfogva a *pagusok*ra és *vicusok*ra osztott Aquae balissaei territorium csak városi territorium lehetett.

A daruvari település városi autonómiájára vonatkoztatnánk különben egy további feliratot is, amely a *Iasi* másik nagy települése, Aquae Iasae területén került elő. E felirat szövege a következő: *Nymphis salutarib(us) Aug(ustis) sac(rum) Iul(ius) Maximu[s] dec(urio) muni(cipii)*.²³ A feliratnak, amely a praenomen hiánya és a gyenge kidolgozás alapján a 3. századra tehető, alul legalább egy sora hiányzik. Az itt említett municipium a Varaždinske toplicei településsel aligha azonosítható. A római kori fürdőtelep viszonylag gazdag feliratos emlékegyéből és az újabban végzett nagyszabású ásatások semmiféle bizonyítékot sem szolgáltatottak arra, hogy Aquae Iasae bármikor is városi autonómiával rendelkezett volna. Ugyanakkor a település rendkívül szoros szálak fűzték a közeli poetovioi kolóniához. A *Poetovionenses* részéről *publice* állított feliratok arra engednek következtetni, hogy a fürdőtelep a szomszédos kolónia területümmához tartozott.²⁴ Más municipium ezen a környéken nem volt; a Sisciától nyugatra fekvő Neviodunum vagy Andautonia itt nem jönnek számításba.²⁵ Annál kézenfekvőbb arra gondolni, hogy a *Iasi* két nagy települését, Aquae Balissae és Aquae Iasae szorosabb kapcsolat kötöttek össze. Az Aquae Iasae-ból ismert municipális *decurio* a legnagyobb valószínűség szerint a daruvari municipium hivatalnok volt, s a Varaždinske toplicei felirat kiegészítése *dec(urio) muni(cipii) Iasorum* formában látszik leginkább valószínűnek.

Kérdés, mikor és hogyan jött létre a daruvari municipium. A *municipium Iasorum* név arra utal, hogy a városi szervezet a *Iasi* civitásának keretén belül végrehajtott nagyobb szabású polgárjogkiterjesztéssel összefüggésben keletkezett. Az ismertetett daruvari felirat tanúsága szerint a municipium a 2. század közepe táján már fenn-

állt. A Flaviusok előtt Pannóniában az őslakosság polgárjoggal való felruházása még alig kezdődött meg; az első bennszülött municipiumokat, Neviodunumot és Andautoniát a Flavius-császárok alapították, akik Pannónia nyugati felében nagyobb mértékben polgárjogot is osztottak. A tartomány más részeiben csak Hadrianus alatt került sor széles körű polgárjogkiterjesztésre, s ezzel egyidejűleg több bennszülött municipium alapítása is megtörtént: Pannonia superiorban Mursella és Mogentiana, inferiorban Cibalae és az aquincumi polgárváros municipális ranggal való felruházása lényegében bennszülött közösségek rangemelését jelentette.²⁶ A polgárjogkiterjesztés és az urbanizáció menete mindenütt a romanizáció előrehaladását követte. A *Iasi* romanizációját és a polgárjogkiterjesztés menetét a civitas területén bővebb feliratos emlékegyéből hiánynemigen tudjuk nyomon követni.

A Iulius-Claudius-dinasztia idején a civitas területén, Aquae Iasae környékét leszámítva, aligha kerülhetett sor nagyobb fejlődésre, és nem látszik valószínűnek az sem, hogy a romanizáció a Flaviusok és Traianus idején lényegesen előrehaladt volna.²⁷ A *municipium Iasorum* alapítására és az ezzel kapcsolatos nagyobb szabású polgárjogkiterjesztésre nézünk szerint Hadrianus alatt kerülhetett sor, amikor a polgárjogosztás és az urbanizáció más, eddig elmaradt belső-pannóniai területeken is megindult. Kollektív polgárjogosztás ebben az időben Dél-Pannóniában is kimutatható,²⁸ és figyelemreméltó az a körülmény is, hogy a daruvari feliraton említett P. Aelius Aelianus családjának polgárjoga is Hadrianustól származik.²⁹ A *municipium Iasorum* hadrianusi alapítására a város szervezetéből is következtetni lehet. Mint a daruvari felirat bizonyítja, a municipium élén IIII viri álltak.³⁰ A pannóniai municipiumok között a IIII viri intézménye eddig csak hadrianusi alapítású municipiumokból ismert, Carnuntumból és Mogentianából.³¹

A municipium alapítása úgy történt, hogy a központi kormányzat egy bennszülött közösséget ruházott fel polgárjoggal, ill. városi autonómiával. Mint ismeretes, a municipiumok általában nemrómai, azaz eredetileg itáliai, később provinciális közösségek rangemelés útján jöttek létre, szemben a kolóniákkal, amelyek rendszerint római, azaz eredetileg római városi, később pedig főként itáliai telepesscsoportok dedukciójával keletkeztek.³² Kérdés azonban, hogy tulajdonképpen mi volt az a bennszülött közösség, amely a város alapítása alkalmával polgárjogot kapott; azaz, milyen közösség kapott autonómiát a *civitas Iasorum* keretén belül. Elvben két lehetőséggel lehet számolni: az autonómia vagy kiterjedt az egész civitasra, amely

Peutingeriana említi, mégpedig egy olyan helyen, amely kétségtelenül hibás. A Poetovio—Mursa útvonal állomásait ugyanis a Tabula, az Itinerarium Antonini és az Itinerarium Burdigalense Lentulis-ig és Sirota-tól nagyjából egyformán írják le, a Lentulis—Sirota szakasz ábrázolásában azonban a Tabula a másik két forrástól teljesen eltér. Az Itinerarium Antonini a két hely közti távolságot 31 mp-nak mondja és közöttük nem nevez meg más települést, az Itinerarium Burdigalense szerint a távolság 32 mp, közbeeső állomások: — 10 mp. — Cardono (= Ptol. 2, 14, 4 Carrodunum) — 12 mp. Cocconis (ld. a következő jegyzetet) — 10 mp. — A Tabulán a Luntulis—Sirota távolság csak 18 mp, közben fekszik Iovia, Luntulistól 8, Sirotistól 10 mp-ra. Különben a Tabula távolságmegjelölései alig térnek el a másik két forrásban megadott távolságoktól. Ennélfogva fel lehet tételezni, hogy a Tabula ezen a helyen nemcsak a távolságok megadásában téved, hanem Ioviát is tévesen említi itt. Másik útról nem lehet szó, mivel a Lentulis—Sirota távolság a legrövidebb úton is a másik két forrásban megadott távolságnak felel meg. Megjegyzendő még, hogy a Iovia nevet nem szükséges Diocletianus korából származtatni: illir eredetű helynévről is szó lehet, mint pl. a már Ptolemaiosnál is említett Iuballon = Iovalia esetében (ld. Mayer, A., i. m. 173).

¹⁹ Itin. Burdig. 562, 4 Cocconis, Geogr. Rav. 4, 19, 11 Cucconis. A lokalizációra ld. Graf, A., i. m. 65.

²⁰ Mócsy, A., PWRE i. h. 600—.

²¹ Másképp Oliva, P., Pannonia and the onset of crisis in the Roman Empire. (Praha, 1962.) 146.

²² Ld. Alföldy, G., Bevölkerung und Gesellschaft . . . , sajtó alatt.

²³ CIL III. 10891 = AIJ 464. sz.

²⁴ Ld. CIL III. 4117 = AIJ 461. sz. (a poetovioi *res publica* említésével), továbbá egy újonnan előkerült Aquae Iasaei feliratot (*Poetovionenses publ.*).

²⁵ Gondolni lehet mindenesetre a municipium Faustianum-ra, amely valahol Siscia környékén feküdt, ld. Mócsy, A., PWRE i. h. 600.

²⁶ Mócsy, A., PWRE i. h. 598—. Hadrianus alatt került sor még a carnuntumi municipium, továbbá a mursai kolónia és talán a Mursa melletti Mursella municipiumának alapítására is.

²⁷ A 85-ből származó belegi diplomán említett személy még peregrinus, vö. a 13. j.

²⁸ Ld. főleg CIL III. 3915 = 10798 (Krško): *Aelii Carn[i] civis Roman(i)*.

²⁹ A hadrianusi pogárjogpolitikára ld. Mócsy, A., Bevölkerung . . . 115.

³⁰ A pannóniai IIII viri-hez vö. Alföldy, G., Situla. (1964). Sajtó alatt.

³¹ CIL III. 4554, 151884, vö. Mócsy, A., PWRE i. h. 602.

³² Ld. Alföldy, G., Živa Antika 12 (1963) Sajtó alatt, további irodalommal.

mint *civitas peregrina* ettől fogva megszűnt, vagy pedig a civitasnak csak egy része jutott polgárjoghoz és autonómiához. Ha a korai császárkorban egy *civitas peregrina* területén bennszülött municipium jött létre, úgy ez a változás a civitasra kétféle következménnyel járhatott. Az egyik eljárási mód lényege abban állott, hogy a civitas egész területe városi territóriummal alakult át, azaz a *civitas peregrina* helyét teljesen a municipális közösség vette át; ettől természetesen a bennszülöttek egy része továbbra is peregrinus maradhatott, és mint *incola* élhetett a város territóriumán.³³ A másik lehetőség az volt, hogy a civitas területének csak egy része lett municipális territorium, egyébként azonban a municipium mellett a peregrina civitas is fennmaradt, többnyire valószínűleg abban a formában, hogy a civitast a municipiumhoz attribúálták; ez annyit jelentett, hogy a civitas praefectusainak vagy praepositusainak kormányzói tisztjét a municipális hivatalnokok vették át.³⁴

A pannóniai civitasok jogi helyzetének alakulását korántsem tudjuk mindenütt nyomon követni, a dél-pannóniai peregrinus közösségek legalábbis egy részénél azonban az elsőnek említett eljárási mód érvényesült.³⁵ A *Iasi* esetében szintén ez az eljárás látszik megfigyelhetőnek, azaz feltehető, hogy Hadrianus alatt az ekkor fennálló *civitas Iasorum* egésze *municipium Iasorum* alakult át (a civitas egy része, Aquae Iasae környéke már Traianus alatt beolvadt a poetoviói kolónia territóriumába). Ez a feltevés a következő megfontolások révén támasztható alá.

A daruvari telep eredeti neve Aquae Balissae volt, amely mint helynév a császárkor végéig tovább élt. Hadrianus óta azonban a *municipium Iasorum* elnevezés is szerepel. Ez a körülmény arra utal, hogy a városi autonómiában nemcsak a daruvari telep és közvetlen

környéke, azaz Aquae Balissae részesült, hanem az egész *civitas Iasorum*: különben nehezen volna érthető, miért kapott a municipális szervezet egy külön nevet, amely egyben a korábbi civitas etnikai megjelölését tartalmazza. Hasonló volt a helyzet egyébként a délnyugat-pannóniai *Latobici* esetében is. A civitas területén alapított flaviusi municipium eredeti neve Neviodunum volt, amely Aquae Balissae nevéhez hasonlóan a császárkor végéig használatban maradt mint helynév.³⁶ Ugyanakkor a municipális szervezet hivatalos megjelölésére a Flaviusok óta a *municipium Latobicorum* nevet használták,³⁷ kétségtelenül annak megjelölésére, hogy a neviodunumi municipium alapításakor az egész korábbi *civitas Latobicorum* beolvadt a municipális szervezet keretébe.³⁸

Másrészt figyelemre méltó a már fentebb említett rómvárosi felirat, amely az Aquae Balissaei municipium territóriumáról ad bizonyos felvilágosítást. Aquae Balissae, azaz a *municipium Iasorum* territóriumára a felirat tanúsága szerint magába foglalta a *Iasi* drávaparti területeit is (ld. fentebb). Magától értetődő, hogy a municipális territórium a *pagus Iovista* területén kívül más pagusokat is magába foglalt, így legalább még egy pagust Aquae Balissae környékén. Így a municipális territórium kétségtelenül nagy területre terjedt ki, összefogva a *Iasi* területének olyan részeit is, amelyek egymástól nagy távolságra estek (Cocconae, amely a ioviai pagus központjánál biztosabban lokalizálható, Aquae Balissae-től légvonalban mintegy 60 km távolságra fekszik). Ezen az alapon bizonyos valószínűséggel fel lehet tételni, hogy a territórium a korábbi civitas egész területét magába foglalta (nem számítva a már korábban Poetovióhoz csatolt területeket Varaždinske Toplice környékén), vagyis a municipális szervezet megalakítása a *civitas peregrina* megszűnését jelentette.

Alföldy Géza

MUNICIPIUM IASORUM

Auszug

Das Archäologische Museum zu Zagreb beherbergt seit längerer Zeit einen römischen Grabaltar mit Inschrift, die von der archäologischen Forschung bisher noch nicht gebührend eingeschätzt worden ist.

Die Inschrift kam in Daruvar zutage und wurde zuerst in einer populärwissenschaftlichen Arbeit von G. Szabó publiziert (1934). In der zusammenfassenden Arbeit von Hoffiler—Saria wird sie nicht erwähnt. 1962 hatte der Verfasser Gelegenheit, die Inschrift an Ort und Stelle zu studieren; das Ergebnis war eine von der publizierten abweichende Leseweise.

Für die Datierung der Inschrift kommt am ehesten die Mitte des 2. Jhs. in Frage, obwohl man die Möglichkeit der Herstellung zu Hadrianus oder eventuell zu Marcus Zeit auch nicht ausschließen kann.

Die Grenzen des in der Inschrift erwähnten Stammes der *Iasi* zeichnen sich aus den Quellen und aus den Denkmälern gut ab. Von den einheimischen civitates in Südpannonien dürfte die *civitas Iasorum* die größte Ausdehnung gehabt haben.

Das auf dem Grabaltar erwähnte, bisher unbekannte *municipium Iasorum* ist mit der anstelle von Daruvar gestandenen und aus den Quellen als Aquae Balissae oder Aquae Balizae bekannten Ortschaft identisch. Nach Aussage einer stadtrömischen Inschrift (CIL VI 3297) besaß dieses *municipium* von Daruvar ein großes Territorium, das zu pagi und innerhalb dieser zu vici eingeteilt war. Auch diese Einteilung zeigt, daß Aquae Balissae die Organisation einer Stadt innehatte.

Verfasser möchte die Inschrift CIL III 10891 = AIJ 464 auf das *municipium* von Daruvar beziehen, die einen municipalen decurio erwähnt. Die Inschrift kam in Aquae Iasae zutage, doch haben wir keine Kenntnis darüber, daß diese Siedlung den Rang eines municipiums erreicht hätte. Zwischen den zwei Siedlungen bestand ganz gewiß ein enger Kontakt.

Das *municipium* von Daruvar dürfte im Rahmen der großzügigen Bürgerrechtverleihung in der *civitas Iasorum* entstanden sein. Da man die besprochene Inschrift auf die Mitte des 2. Jhs. ansetzen darf, muß man die Gründung des Municipiums auf eine frühere, annehmbarerweise die hadrianische Zeit versetzen, umso eher, als zu dieser Zeit die kollektive Bürgerrechtsverleihung auch bei anderen südpannonischen Stämmen nachweisbar ist. Auch IIIIviri sind aus Pannonien nur in von Hadrian gegründeten Munizipien bekannt.

Bei der Gründung des Municipiums wurde wahrscheinlich die ganze frühere civitas-Organisation zum *municipium Iasorum* umgewandelt. Das wird auch vom neuen Namen der Siedlung bekräftigt: anstatt von Aquae Balissae wird *municipium Iasorum* benutzt. Diese neue Benennung dürfte sich auf das ganze Gebiet der *Iasi* bezogen haben, was man auf Grund der erwähnten stadtrömischen Inschrift annehmen darf. Das Munizipalterritorium der *Iasi* erstreckte sich daher auf sehr großes Gebiet und die Gründung der Munizipalorganisation dürfte das Aufhören der *civitas peregrina* nach sich gezogen haben.

G. Alföldy

³³ Vö. Mócsy, A., PWRE i. h. 609.

³⁴ Uo. és Mócsy A., Arch. Ért. 78 (1951) 107—.

³⁵ Vö. Mócsy, A., PWRE i. h. 609.

³⁶ A város történetére ld. főleg Petru, P., Municipium Flavium Neviodunum. (Ljubljana, 1962.).

³⁷ Vö. Mócsy, A., Bevölkerung... 23.

³⁸ A *Latobici* esetében ez annál is inkább nyilvánvaló, mivel a korábbi civitas, ill. a későbbi municipium territóriumára viszonylag kis kiterjedésű volt (vö. Petru, P., AV 11—12. [1960—61] 27—); egymás mellett a kettő aligha állhatott fenn.

EGY KISÁZSIAI LOVASTISZT SÍRKÖVE A SOPRONI MÚZEUMBAN

A soproni Liszt Ferenc Múzeum régóta őriz egy kristályos mészkő felirattöröredéket. Lelőhelyéről és a múzeumba kerülésének körülményeiről ma már nem lehet semmit sem tudni.¹ Talán ez is közrejátszott szövegeinek nehézségei mellett ahhoz, hogy mindmáig közöletlen maradt.

Lelőhelyként Sopront vagy környékét jelölhetjük meg. A felirattöröredék jelenlegi magassága 70, szélessége 74, vastagsága 25 cm. Háta, felső és alsó oldala símán eldolgazott felületű. A felirat első sora felett és utolsó sora alatt még van egy fél sornyi üres felület, ami azt bizonyítja, hogy több sorral nem kell számolnunk, s a kő eredeti magasságában maradt ránc. Jobb oldali keskeny oldalán a símán eldolgazott felületnek még némi nyoma látszik, azonban a feliratos oldal felé az él erősen letöredezett, aminek következtében a feliratot jobbról záró betűk hiányoznak. A szöveg kiegészítése azonban ezen az oldalon nem ütközik különösebb nehézségekbe. A bal oldali részen végig törésfelület van. A betűk a nyugat-pannoniai korai kőfaragóműhelyek szép betűformáihoz képest kevésbé gondosan, bár szabályosan vannak vésve. Mivel sem keretelés, sem díszítés a kővön nem volt, külseje alapján csupán igen tág időközbe, a II. sz. második felébe vagy a III. sz. első felébe tehetjük. A feliratos oldal felületét sok apró mályvedés borítja, amelyek közül néhány csak gondos megfigyeléssel különböztethető meg az interpunkciótól. Betűmagasságok: 77, 75, 59, 49, 46, 49, 46 mm.

Eredeti felhasználását tekintve a kő nagyobb sirépfülménybe illesztett feliratos tábla volt. Teljes szélességét a felirat bal felének kiegészítéséből adódó sorhosszúság alapján mintegy 160 cm-re tehetjük. Eredeti nagy méretét vastagsága is bizonyítja.

A felirat kiegészítésénél néhány biztos támpont adódik. Az első sorban [— — —] *iu[s] Gaiu[s]* a halott családfő neve, akinek rangja a második sorban van megadva. E rang csak katonai lehet, mert municipális decurióknál nehezen volna az *ex decurione* elképzelhető. Ennek következtében elesik a 3. sorban az *equi* [...]

római lovagnak való értelmezése is. A 3. sor tehát annak a csapatnak megnevezését tartalmazza, amelyben a halott mint decurio szolgált. A 4. sor ... *h(?) ornatu[s]* -nak is olvasható lenne, de akkor utána a decuriói ornamentumok vagy hasonló kitüntetés lenne várható, amihez — akármilyen hosszúra számítjuk is a hiányzó részt — a sorhosszúság nem elegendő. Viszont jól kapcsolódik az 5. sorban említett Ankyra, galatai városhoz a 4. sor akkor, ha a fennmaradt betűket így tagoljuk: ... *hor(...) natu[s]*, azaz az első sorokban megnevezett Gaius decurio eredetének megjelöléseként áll az, hogy Ankyrában született. Az utolsó két sor értelmezése nem okoz különösebb nehézséget; Gaius Lucia nevű felesége és Lucilla nevű leánya vannak rajta említve

A felirat az eső pillanatban mintha úgy is kiegészíthető lenne, hogy a 4. és 5. sor összekapcsolását minimális kiegészítésekkel kísérelnénk meg: ... *natu[s] / An[ky]ra*. Ebben az esetben azonban nem tudnánk mit kezdeni az első négy sor hiányzó bal oldalának kiegészítésével, ahova így mindössze 3 vagy 2 betűt helyezhetnénk el. Abból kell tehát kiindulnunk, hogy az *ex decurione* előtt még egy hosszabb szó állt, valószínűleg rövidítés nélkül, s ide nem is lehetne mást elképzelni, mint a volt decurio veterán voltának megjelölését. A 3. sorban a csapat megnevezése állt. Mivel decurio volt a katona, csak lovascsapat jöhet szóba, s ez az EQV szótöröredék szerint más nem lehetett, mint egy cohors equitata.² Ezek után könnyű a következő sor HÖR-jának kiegészítése is, amennyiben itt újra a *cohors* szó szerepelt, mégpedig nyilván a tisztt egy korábbi rangjának megjelöléseként. Decurio lévén itt a duplicarius vagy sesquiplicarius cohortis³ rang várható. Hogy e korábbi ranghoz a cohors pontos megnevezését már elhagyták, érthető abból, hogy e korábbi rangot is ugyanabban a cohorsban viselte a halott. Az 5. sorban ezek után hosszabb szövegrész szorult kiegészítésre. A *natus* után *ex*, in civitate vagy *ex regione* állhatott. Utóbbi mind a sorhosszúság, mind Gaius decurio keleti eredete⁴ miatt a leginkább valószínű. A kiegészítésekhez meg kell azt is jegyeznünk, hogy a felirat megmaradt részén alig

IVS·GAI·VS
VETERANVS·EX·DECVR
COHI·THRACV·M·EQV·IT
EX·DVPL·CO·H·ORNATVS
5. EX·REGIONE·ANK·TRA·GALATIA
V·FS·ET
CI·ET
LVCIA·E·CONIV
LVCILLA·E·FIL·P

¹ Szíves felvilágosításaiért Nováki Gyulának tartozom köszönettel.

² A cohors equitata gyalogos egységeinek élén centu-

riók, a lovas egységek élén decuriók álltak.

³ Vö. Gilliam, J. E., TAPhA 88. (1957) 156—.

⁴ Vö. PWRE Suppl. IX (1962) 711, 37—43.

találunk erősebb rövidítéseket, s így a kiegészítendő részen is inkább teljesen kiírt szavakkal kellett számolnunk.

Az ankyrai Gaius tehát valamely előkészítő fokozat után nyerte el egy cohors equitata decuriói rangját, s mint ilyen nyert elbocsátást. Kérdés mármint, hogy melyik csapattal azonosíthatjuk a 3. sorban megnevezett cohors equitatát. A sor első megmaradt betűjét egyaránt lehet C-nek vagy G-nek olvasni. Az 1. sorban a G-nek igen rövid, de alul szögben induló függőleges szára van, ugyanilyen az 5. sor G-je is, viszont a 6. sorban a CON C-je is hasonlóan van alakítva. A 6. és 7. sorokban olvasható másik két C megsérült, s így ezekre nem hivatkozhatunk. Tehát egy olyan cohors equitatát kell keresnünk, amelynek neve -cum vagy -gum végződésel adta többes genitívusban a népvét. Szóba jöhetnek a Biturigum, Cilicum és Thracum cohorsok. Az első kettő nevét viselő cohorsok azonban nem voltak tudomásunk szerint equitaták, mert lovaskatonák nem mutathatók ki legénységükben,⁵ de nem is jártak Pannóniában, s így nehéz lenne elképzelni, hogy egy kisázsiai tisztjük miért éppen itt telepedett volna le. Marad tehát valamely cohors Thracum. Meglehető nagy választék áll rendelkezésünkre,⁶ azonban egyikben sem ismerünk eddig keleti eredetű katonát.⁷ A Pannóniában járt ily nevű cohorsok közül talán elhamarkodott lenne kiválasztani egyet az ankyrai decurio számára, ha Pannónia Superiorban nem állomásozott volna egy cohors I Thracum civium Roma-

norum éppen abban az időben, amiből feliratunk is való,⁸ s e cohorsban nem szolgáltak volna lovaskatonák,⁹ ami viszont a cohors equitata voltát bizonyítja. Ez a cohors I Thracum c. R. ugyan a diplomákon mindig az equitata jelző nélkül szerepel, a csapatok legtöbb jelzőjéből azonban csak akkor írták ki, ha egyazon diplomán több azonos nevű cohors vagy ala volt felsorolva. Márpedig Pannónia Superior eddig ismert diplomáin mindig csak egy cohors I Thracum szerepel.¹⁰

Kiegészített feliratunk eszerint a következőképpen hangzik: [. iu]s Gaiu[s] / veteranu]s ex decu[r]ione / coh[ortis] I Thra]cum equ[it]at[ae] / ex dupl[icario] co]hor[ti]s natu[s] / ex regione An]kyra Galat[ia] / v[ir]us f[ecit] s[ibi] et] Luciae confiu]gi et Lucio f[ilio] et L]ucillae fil[iae] [p[ro]su[it]]. — A 6. és 7. sor kiegészítése természetesen sok más módon is lehetséges, pl.: / ?gi qui vixit an(nos) . . . et L]ucillae fil[iae] [v[ir]ae]].

Ismertetett feliratunk újabb adatot tartalmaz a keleti lakosságelemek nemcsak Pannóniában,¹¹ hanem a többi dunai provinciában¹² is tapasztalható erős elterjedéséhez. Mivel a felirat korát nem tudjuk szűkebb határok közé szorítani, nem lehet egyelőre megmondani azt, hogy a decurio milyen körülmények között került egy tartósan Pannóniában állomásozó auxilia keretébe.¹³

Mócsy András

GRABINSCHRIFT EINES KLEINASIATISCHEN REITEROFFIZIERS IM MUSEUM VON SOPRON (ÖDENBURG)

Auszug

Das Inschriftfragment befindet sich im Franz-Liszt-Museum in Sopron (Ödenburg). Sein Fundort ist unbekannt, darf aber entweder in Scarbantia (Sopron) selbst oder in der nächten Umgebung gesucht werden. In seinem heutigen Zustand ist der Stein 70 cm hoch, 74 cm breit und 25 cm dick, und ist oben, rechts, unten und auf der Rückseite teilweise intakt. Verzierung und Rahmen waren nie vorhanden. Die Inschrift bestand auch ursprünglich aus 7 Zeilen. Buchstabenhöhen 77, 75, 59, 49, 46, 49, 46 cm. Material: Kristallkalkstein.

Zur Ergänzung des Textes muss vom ex decu[r]ione in Z. 1. ausgegangen sein, denn durch das ex wird die Zugehörigkeit des Verstorbenen . . . Gaius zum Militär ausser Zweifel gestellt. CVM oder GVM in Z. 3. ist daher der Name einer cohors equitata. Von den Kohorten Biturigum, Cilicum und Thracum kommen nur die letzteren in Betracht, da weder die Cohors Biturigum, noch die Cohors Cilicum equitatae waren und anscheinend nie in Pannonien stationiert haben. In Pannónia Superior ist uns dagegen eine cohors I Thracum civium Romanorum in der zweiten Hälfte des 2. und ersten

Hälfte des 3. Jhs bekannt (CIL XVI 76. 77. 84. 96. 97. 104. 178. Acta Arch. Hung. 9 [1958] 413. CIL III 4316 = 10969), die zwar auf den Diplomen nie als equitata bezeichnet wird, aber doch equitata sein musste, weil in ihr Reitersoldaten gedient haben (CIL XVI 84 und Kraft: Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten Nr. 1871. 1872.). Auf den Diplomen ist der Beiname equitata bloss deshalb nicht ausgeschrieben, weil keine andere coh. I Thr. c. R. zum Heer von Oberpannonien gehörte. Der ergänzte Text der Inschrift lautet daher: [. . . iu]s Gaiu[s] / veteranu]s ex decu[r]ione / coh[ortis] I Thra]cum equ[it]at[ae] / ex dupl[icario] co]hor[ti]s natu[s] / ex regione An]kyra Galat[ia] / v[ir]us f[ecit] s[ibi] et] Luciae confiu]gi et Lucio f[ilio] et L]ucillae fil[iae] [p[ro]su[it]].

Die ursprüngliche Breite des Steines betrug also etwa 160 cm, folglich war die Inschrift in ein grosses Grabdenkmal eingelassen. Ein genauer Zeitansatz ist nicht möglich, nach den Buchstabentypen darf aber das Denkmal in die zweite Hälfte des 2. oder erste Hälfte des 3. Jhs gesetzt werden.

A. Mócsy

⁵ Kraft, K., Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. (Bern, 1951.) 1180. és 1310. számok.

⁶ PWRE i. h. 624. A cohors II. Augusta Thracum mellé alighanem tévesen írtam ott (624,27) az equitata jelzőt, mert lovaskatonák nem mutathatók ki e csapatban.

⁷ Lásd Kraft K., i. m. 1890., 1900., 1910. számok.

⁸ CIL XVI 76., 77., 84., 96., 97., 104., 178. Barkóczi L., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 413. A legkorábbi diploma a 133., a legkésőbbi a 163. évből való. III. sz.-i bizonyíték CIL III. 4316 = 10969.

⁹ CIL XVI 84. (138. jun. 16); Kraft, K., i. m. 1871., 1872. sz. Nem világos, hogy K. Kraft miért sorolta a tótvázsonyi diploma (CIL XVI i. h.) tulajdonosát a cohors I. Thracum Germanica legénységébe (i. m. 1862. sz.),

amikor a Superiorban állomásozó cohors I Thracum c. R. mellé helyesen írta ki az equitata jelzőt (i. m. 1870. sz.).

¹⁰ Az Inferiorban állomásozott cohors I. Thracumok szétválasztása is azért okoz nehézségeket, mert Germanica, Augusta és equitata jelzőiket csak akkor tették ki a diplomákon, ha egyszerre több coh. I. Thr. c. R. szerepel a felsorolásban, lásd CIL XVI 113. 123. 179. 180.

¹¹ PWRE i. h. 709 — további irodalommal.

¹² Az egész Duna-vidékre Dobidás J., Orientálny vlivy v římskem Podunáží, (Mélanges Bidlo, Praha, 1928.).

¹³ Keleti auxiliáris katonákról Kraft, K., i. m. 60 —. Az auxiliáris tisztek kiválasztása azonban más eljárással történt, lásd Gilliam J. E., i. h.

EGY BUDAI HERCULES-OLTÁR FELIRATÁNAK REVÍZIÓJA

XVI. századi kéziratok alapján a CIL III. 3426 egy azóta elkallódott budai oltárkö feliratát közölte az alábbi szöveggel:

HERCVL · A/G
T · FLAV
VICTOR · a VL
P · PRAEFE
LEG · II · AD
V · S · L · M

E felirat szövegét Mommsen a következőképp oldotta fel:

Hercul(i) Aug(usto) T. Flav(ius) Victor [a(gens)] v(ices) l(egati) (et?) prae(fectus) leg(ionis) II ad(iutricis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Annak ellenére, hogy A. Stein több mint 50 évvel ezelőtt felhívta a figyelmet a felirat hagyományozásának hiányosságára, valamint a 3. és 4. sorok kiegészítésének és feloldásának vitatható voltára,¹ a Corpustól javasolt olvasatot és ennek főntebb idézett feloldását a későbbi irodalom, Mommsen nagy tekintélyére támaszkodva, mondhatni ellenvetés nélkül elfogadta.²

A felirat közzétett szövege és javasolt feloldása azonban az említett két sorban valóban a hagyományos olvasattal meg nem oldható problémákat vet fel. Először is jogosan vitatható a felirat 3. sora végén megadott *aVL* emendatio helyessége, minthogy ily módon az *agens vices legati* cím megelőzné T. Flavius Victor-nak a következő, 4. sorban olvasható *prae(fectus)*-címét. Ez a sorrend azonban példa nélkül állna a III. sz. utolsó harmadából ismert legiósparancsnokok titulátúrájában. Ugyanis valamennyi nyilvántartott *vice legati* működő legiósparancsnok feliratán e főtisztek titulátúrájában az első helyet a *prae(fectus)* cím foglalja el, s közvetlenül vagy közvetve, de mindenkor ezt követi mintegy járulékos címként az *agens vices legati* megjelölés. Minden kétséget kizáróan kitűnik ez az ide vonatkoztatható epigráfiai emléktárgyból, amelyet az elmondottak könnyebb ellenőrzése céljából időrendi egymásutánba szedve az alábbiakban állítottunk össze:

1. Klio, 1964 (sajtó alatt): *P. Ael. Aelianus praef. leg. II adiut., protector Gallieni Aug. n., a(gens) v(ices) leg(ati)* (261/2—266 között.)
2. CIL III 3424-D. 545: *Val. Marcellinus praef. leg. (sc. II adi.), prot. Aug. n., a(gens) v(ices) l(egati)* (a. 267)
3. CIL III 4289-Barkóczi, Brig. 198: *Aur. Superinus praef. leg I adi., a(gens) v(ices) l(egati)* (a. 269)
4. CIL III 3469: *Ael. Paternianus v(ir) e(gregius). praef. leg. II adiut., a(gens) v(ices) l(egati)* (a. 283/4)

¹ PWRE VI. (1909), 2729 h., 208. szám.

² Babut, E. Ch., Rev. hist. CXVI (1914), 241.; Keyes, C. W., The Rise of the Equites in the third Century of the Roman Empire. Diss. (Princeton, 1915.). 34; Grosse, R., Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung (Berlin, 1920.) 41., 3. j. Kérdőjellel). Ensslin, W., PWRE XLIV (1954) 1326, 14.

³ Helyesen írja C. W. Keyes (i. m. 37), hogy az *agens vices legati* cím „was merely explanatory”.

⁴ Mint pl. P. Ael. Aelianustól a szüleinek állított

A fentebbiekben összeállított példák elemzése aligha enged meg más következtetést, minthogy a legiók élére Gallienus és közvetlen utódai idejében kinevezett lovagrendű parancsnokok címében a *prae(fectus) legionis cuiusdam* megjelölés volt a lényeges, amiért is a titulátúrában az első helyre került, míg e főtisztek *vice legati* gyakorolt parancsnoki funkciója másodlagosnak számított³ és ezért a címben vagy egyszerűen csak a titulátúra végéhez biggyesztették vagy pedig fel sem tüntették.⁴ Arra viszont, hogy ez utóbbi járulékos címet a tényleges beosztást megjelölő *prae(fectus)* cím elé tették volna, egyáltalában nincsen példa. T. Flav. Victor címeinek a Corpus-tól javasolt sorrendje csupán abban az egyetlen esetben volna elfogadható, ha a 4. sor elején álló *P*-szíglát *p(rotector)* vagy elnézett *PR* betűkapcsolást, illetve *PT* formában történt rövidítést feltételezve *pr(otector)*, *p(ro)t(ector)* formában oldanánk fel. Ennek elfogadása esetén ugyanis az *agens vices legati, protector, praefectus legionis* címek egymásutánja fordított sorrendben adná a Gallienus-kori legiósparancsnokok szokásos titulátúráját, melyet P. Ael. Aelianus és Val. Marcellinus főntebb idézett oltárköveiről jól ismerünk.⁵ Az ilyen értelmezés ellen szól azonban, hogy Gallienus idejében — amikor a protector cím még újszerű volt — ezt érthető módon vagy teljesen kiírták a feliratokon⁶ vagy pedig a *protect.*⁷ elvéve *prot.*⁸ formákban rövidítették. Az I. Constantinus uralkodását megelőző időből azonban egyetlen egy példát sem ismerünk arra, hogy e címet *p(rotector)*, *pr(otector)* vagy *p(ro)t(ector)* formában rövidítették volna. Erre csak a IV. sz.-tól kezdve állnak rendelkezésünkre adatok.⁹ A szóban forgó budai oltárkö felirata viszont nem lehet Diocletianus koránál későbbi.

Másodszor, a főntebb összeállított feliratokból az is világosan kitűnik, hogy a legiósparancsnokok neve után *et kötőszó* nélkül sorolták fel a titulátúrához tartozó egyes címeket. Erre való tekintettel a budai oltárkö felirata 4. sorának elején olvasható *P*-szíglának a titulátúra két címét összekapcsoló s már a Corpus-tól vitathatónak érzett és ezért csak kérdőjellel javasolt *et kötőszóra* való feloldása semmiképp sem tartható helyesnek.

T. Flav. Victor oltárkövének a Corpus-ban olvasható alapszövege, valamint ennek a helyreállított szövegnek alapján adható feloldások és értelmezések tehát, mint láttuk, nem vezetnek megnyugtató eredményhez. Felmerül ezért az a kérdés, hogy vajon a feliratnak a Corpus-tól helyreállított alapszövege, ennek is a 3—4. sora, ahol az oltárkövet állító legiósparancsnok neve után egymáshoz kapcsolt a *VL* majd *P*-szíglák következniének, valóban megfelel-e az oltárfelirat kézirat hagyományozásának vagy pedig ez utóbbi alapján a felirat 3—4. soraira esetleg

szarkofágfeliraton: CIL III 3529 További példák erre: CIL III 3525 = 1042 = D. 2457. CIL III 10406.

⁵ L. feljebb a szövegben idézett 1. és 2. számú feliratokat.

⁶ CIL III 3126, 3259 és feljebb a szövegben idézett 1. sz. feliratot. A CIL III 8571. számú felirat 6—7. sora is *protector Augusti* szövegre egészíthető ki.

⁷ D. 1332, 546, 569. (az utóbbi már II. Claudius idejéből).

⁸ CIL III 3424.

⁹ *Pr(otector)*: D. 2782. *P(ro)t(ector)*: D. 2785.

más alapszöveg is javaslatba hozható. E kérdésekre a felirat kézíratos hagyományozásának kritikai áttekintése adhat feleletet, amire a következőkben rátérünk.

T. Flav. Victor oltárköve a török foglalást követő évszázadokban elkallódott. Feliratát, mint e dolgozat elején jeleztük, csupán XVI. századi kéziratok tartották fenn. Feliratunk e kézíratos hagyományozását Mommsen az apparatusban összeállította. Ezen a biztos alapon elindulva vizsgálhatjuk meg újólag a felirat vitatható 3–4. sorainak olvasatát.

A kézíratos hagyományozás legrégibb forrása Stephanus Vinandus PIGHIUS 1554 előtt összeállított feliratos gyűjteménye, amelynek eredeti példányát a múlt század közepén a berlini „Königliche Bibliothek” szerezte meg.¹⁰ A 2. világháború folyamán a codex Tübingenbe került, ahol jelenleg is mint a „Preussischer Kulturbesitz” elnevezésű gyűjtemény egyik darabját őrzik.¹¹ A cod. Lat. fol. 61a-jelzésű codex 23. folió-lapján található T. Flav. Victor felirata, melynek 3–4. sora a következőképp hangzik (1. kép):

VICTOR . ^T R . M P . PRAEFE

Ugyanez a szöveg ismétlődik Pighi későbbi kézíratos gyűjteményeiben.¹² A fentebbi feliratos szöveg feloldása többféle módon lehetséges. Példaképpen említjük fel a következő feloldási lehetőségeket:

1. *tr(ibunus) m(ilitum) p(ro) praefe(cto)*
2. *tr(ibunus) m(ilitum) «et» praefe(ctus)*
3. *tr(ibunus) m(ilitum) (cohortis) p(raetoriae), praefe(ctus)*
4. *tr(ibunus) m(ilitum), p(rotector), praefe(ctus)*

Mielőtt azonban a feloldás szempontjából lehetséges változatokat tovább mérlegelnénk, tekintsük át a kézíratos hagyományozás másik ágát, amely a genovai származású Iohannes Vincentius PINELLIUS (1536–1601) kézíratos gyűjteményéhez vezet.¹³ Pinelli 1558-ban telepedett le Padovában, ebben az egyeteméről híres városban, és ettől az időponttól kezdve egészen 1601-ben bekövetkezett haláláig kitaró szorgalommal gyűjtögette az antikvitásra vonatkozó emlékek feliratait.¹⁴ Halála után Pinelli kézíratos hagyatékát a milánói Ambrosiana könyvtárba került, ahol három kötetbe kötve jelenleg is őrzik.¹⁵ E hagyaték cod. Ambr. C 61 inf.-jelzésű első kötetének 128. folió-lapján olvasható T. Flav. Victor felirata, melynek 3–4. sorait Pinelli folyamatos szövegként, a sorok feltüntetése nélkül, ebben a változatban őrizte meg:

VICTOR ML P PRAEFE

A felirat 4. sorának megfelelő szöveg hagyományozása tehát teljesen azonos mindkét XVI. századi humanistánál. Annál jelentősebb azonban kettőjük között az eltérés a felirat 3. sorának olvasatát illetően. Pinellinél a személynév végén *RI* betűkapcsolással, majd ezt követően az első pillanatra *MVL* betűkre bontható ligatúrával találkozunk. Mommsen, aki Gruterustól eltérően,¹⁶ Pighivel szemben Pinelli olvasatát részesítette előnyben, mármost nem méltatta figyelemre a VICTOR személynév végén hagyományozott *RI* betűkapcsolást. A soron következő hárombetűs ligatúrát pedig — két másik praefectus felirata történetét utalással — *AVL* betűk kapcsolásának

fogta fel, és mint fentebb láttuk, az *a(gens) v(ices) l(egati)* címre oldotta fel. Ha azonban pontosabban igazodunk a kézíratos hagyományozáshoz, akkor Pinelli-nél Victor helyett *Victori* formában kell olvasnunk a praefectus utónévét. A legiösparancsnoknak mint az oltár állítójának neve azonban nem állhatott dativus singularis-ban, hanem egyedül csak nominativus singularis-ban. A következő betűcsoportban tehát részben még az utónév folytatása kereshető, aminek a Pighi-féle szövegváltozatban feltüntetett szóelválasztó pont meglelte sem mondana ellent. Nem ez az oltár volna egyetlen példa arra, hogy a kőfaragó pontatlanul alkalmazta az interpunctiót.¹⁷ Pinelli szövegében az interpunctio ugyan hiányzik, de ebben a vonatkozásban Pighi hagyományozását illeti meg az elsőbbség.¹⁸ De függetlenül az interpunctio kérdéséről, a szövegben soron következő betűkapcsolás feloldható szorosan egymás mellé írt *NV* betűkre. Az utóbbihoz kapcsolott „*L*” viszont alighanem a Pinelli-től forrásként használt schédán meglevő és a *V*-betűt szorosan követő *ék* formájú szóelválasztó pont hibás másolásának köszönheti létét.

A Pinelli-től hagyományozott felirat 3–4. sorait tehát a magunk részéről a következőképp olvasnánk:

VICTORIN V P PRAEFE

A szöveg feloldása pedig így hangzana:

Victorin(us) v(ir) p(erfectissimus),

illetve, minthogy a *perfectissimus* cím nem illette meg a legiösparancsnokot, és az *E* betű könnyen *P* betűnek olvasható,

v(ir) <e>(gregius), praefe(ctus) . . .

A fentebbiekben javasolt szöveg teljes mértékben összhangban áll a Gallienus uralkodása utáni időkből ismert III. századi legiösparancsnokok címével. Ael. Paternianus fentebb már idézett aquincumi feliratán kívül ilyen értelemben hivatkozhatunk még a következő három africai feliratra:

CIL VIII 2665-D. 584: *M. Aurel. Fortunatus v. e. praef. leg. III. Aug. Aurelianae* (a. 270–275)

CIL VIII 2572-D. 5786: *Clodius Honoratus v. e., praef. leg. eiusdem* (sc. III Aug.) (a. 286–293)

CIL VIII 2685: *Ulp. Iulius v. e., praef. leg. III. Aug. (aet. incert.)*

E pontnál azonban jogosan felvetődik a kérdés, hogy a budai felirat két egymástól lényegesen eltérő hagyományozása közül végül is melyik fogadható el hitelesnek

Az időbeli elsőbbség, mint láttuk, vitán felül Pighi verzióját illeti meg. Pighi már jó pár évvel korábban leírta ezt a feliratot, mielőtt még Pinelli megkezdte volna működését Padovában. Pighius tübingeni feliratos gyűjteménye tehát korábbi és független Pinelli adatgyűjtésétől. Azonban ez utóbbi sem meríthetett a Pighi-féle syllogéból, minthogy a Pighi-féle VICTOR TR M szövegből semmiképp sem vezethető le a Pinellinél olvasható szövegváltozat. Bár fennáll annak a lehetősége, hogy a két humanista ismerte egymást, sőt 1574 októberében, amikor Pighi, mint Károly Frigyes főherceg nevelője, tanítványát Ausztrián keresztül lekísérte Rómába és eközben Padovát is érintette,¹⁹ a két humanista találkoz-

¹⁰ CIL III p. XXXI. Jelzése: libri pictur. A. 61. volt. A codex-et 1887-ben átszámolták és ekkor a dolgozatunk szövegrészében idézett számot kapta: *Rose, V., Die Handschriften-Verzeichnisse der königlichen Bibliothek zu Berlin. II. 3. (1905) 1392., 138.r szám.*

¹¹ Mezey Lászlónak, valamint Hans Hornung igazgatónak, a gyűjtemény vezetőjének, ezúton is köszönöm a codexre vonatkozó felvilágosításokat.

¹² Az egyik a codex musei Berolensis, míg a másik a codex Lugdunensis.

¹³ CIL III p. XXXI; 156, V; 273, XVII; 413, VI.

¹⁴ *De benedetti, S., Gli studi provenziali in Italia nel Cinquecento. (Torino 1911) 43.*

¹⁵ *Rivolta., A., Catalogo dei codici Pinelliani dell' Ambrosiana. (Milano, 1933.) passim.*

¹⁶ *Gruterus J., Inscriptiones antiquae totius orbis Romani. (cura J. G. Graevii II. Amstelaedami, 1707.) p. MLXVIII, 2.*

¹⁷ Korban való közelsége miatt idézhetjük pl. a CIL III 10406 feliratot, ahol *PRE · Fectus*, majd utána *EX PRO · Tectoribus* olvasatok találhatók. Cf. még CIL III p. 2568.

¹⁸ L. alább a henndorfi mérföldkövel kapcsolatban mondottakat.

¹⁹ *Pighius St. Vin., Hercules Prodicus. (Antwerpiae, 1578) 284–.* E munkát a XVIII. századi angol utazó, R. Pococke is haszonnal forgatta. L. még: *Kubitschek, W., Ältere Berichte über den römischen Limes in Pannonien. SB. d. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-Hist. Kl. 209, 1. (1929) 225–.*

hatott is egymással. Pighius az utazásról írt munkájában a padovai Iuno-templom említésénél hivatkozik is az ottani antik emléket tanulmányozó humanisták (*antiquarii*) véleményére,²⁰ de ez a hivatkozás olyan általánosságban mozgó, hogy ebből további következtetéseket a két ember viszonyára nem vonhatunk le. Mindenesetre, a két humanista között jogosan feltételezhető személyi kapcsolat nem terjedhetett ki arra, hogy Pighi megküldte volna Pinelli-nek az általa már korábban összegyűjtött és lemásolt feliratok kéziratát. Minden ilyen feltevésnek határozottan ellene mond, hogy — mint említettük — a Pinelli-féle szövegvariáns nem vezethető le a Pighi-féle olvasatból.

Ezekután az a további kérdés vetődik fel, hogy vajon akkor a két humanista szerző külön-külön más forrás-munkákból merített-e, ami az eddigiek alapján valószínűnek látszik, vagy pedig mindketten közös forrásművet használtak. A felvetett kérdések megítélése szempontjából két olyan fontos körülményre utalhatunk, melyek határozottan egy közös forrás ismerete mellett szólnak:

1. Pighi és Pinelli is pontosan ugyanazt a két feliratos oltárkövet ismeri Buda külvárosából. Éspedig: a) T. Flav. Victorinus oltárkövét, b) Clod. Marcellinus tribunus militum feliratát.²¹

2. Az említett két budai feliratot viszont Pighi és Pinelli előtt, az Antiquus-tól kezdve egészen Lazius-ig bezáróan, egyetlen más korábbi feliratos gyűjtemény sem tartotta fenn, azaz nem ismerte.

A fentebbi megfigyelésből mármost aligha vonható le más következtetés, minthogy a budai feliratokra nézve Pighi és Pinelli is közös forrást használt. E közös forrás szerzője, amelyet a Pighi–Pinelli-féle *Anonymus*-nak nevezhetünk, még 1541 előtt járhatott Budán, és a helyszínen másolta le a két oltárkö feliratát.

Az *Anonymus* feljegyzéseit először Pighi használta fel. Teljesen hipotetikus, hogy miképpen jutott azután ezekhez a schédákhoz Pinelli. Nagyon valószínű, hogy Pighi közvetítésével, aki e schédákat vagy megküldte, vagy olaszországi útja alkalmával megmutatta Pinelli-nek.

Az elmondottakkal szemben azonban jogosan felmerülhet az a kifogás, hogyha közös forrást használt a két humanista, akkor a kéziratokban mégis miért két különböző változatban jutottak rák a budai oltárkövek feliratai. Úgy véljük, hogy rövid pillantást vetve Pighius munkamódszerére, a fentebbi kérdésre is kielégítőnek mondható választ kaphatunk.

Pighi a Hercules Prodicus című utikönyvében többek között elsőnek közölte a henndorfi mérföldkö feliratát.²² E feliratot Mommsen újraolvasta és kiadta a Corpus III. kötetében.²³ A két olvasat összehasonlítása világosan mutatja, hogy Pighi a lehető legnagyobb pontossággal másolta le a mérföldkö feliratát. Még a felirat sorbeosztását is feltüntette, ami pedig akkor még nem volt szokásos, továbbá a szóelválasztó pontokat is jól megfigyelte. Olvasata egyedül a felirat 1. és 6. sorában tér el, mindkét helyen azonban igen jellemző módon, Mommsen olvasatától. Az idézett sorokban Septimius Severus, illetve Caracalla titulaturájában a kőfaragó hibásan *CAS* formában véste be a *CAESAR* rang rövidítését. Pighi ezt a hibás vésetet a korrekt *CAES* formában adta vissza. Az emendatio helyes, de az emendatio jelzése nélkül, mint Pighi-nél, feltétlenül félrevezető. Pighi korában azonban a feliratok másolásának és közlésének módját illetően még nem léteztek a leideni kollokvium határozataihoz hasonlítható

epigráfiai irányelvek. Az akkori humanista felfogás szerint a hű szövegközlés és a vélt vagy valódi szöveg-hibák javítása nem zárta ki egymást, és az utóbbiak külön jelzése feleslegesnek tűnt fel. A kor feliratos gyűjtő humanistái érthetően mindenkor értelmes szövegekre törekedtek, és ahol az olvasatot hibásnak vélték, ott bátran javítottak a szövegen, többnyire azonban anélkül, hogy az emendatiót feltüntették volna. Pighi ebben a vonatkozásban kora tudományos felfogását vallotta, és ezért nem csodálható, hogy egészen természetesnek tartotta a feliratok szövegeinek kijavítását, az emendatio jelzése nélkül.

A fentebbiekben mondottak szem előtt tartásával könnyen megérthetjük a budai Hercules-oltárnak a Pighi-féle kéziratgyűjteményekben található szöveg-változatát. A VICTORR olvasat kétségtelenné teszi, hogy Pighi előtt olyan szöveg feküdt, ahol a felirat 3. sorában a parancsnok utóneve *RI* betűkapcsolással, VICTORR-formában fródott, mint az Ambrosianus-ban. Az összekapcsolt két betűt Pighi azonban *TR* betűnek olvasta és a *tribunus* katonai rendfokozat rövidítésének értelmezte. Az ilyen olvasat felvetése után viszont a parancsnok utónevéből hiányzott a szóvégi *R*-betű és a cognomen *VICTO* formában hangzott. A név hiányzó-nak vélt utolsó betűjét azonban Pighi épp oly magától értetődően egészítette ki egy *R*-betű hozzábiggyesztésével *Victor*-ra, mint ahogy a henndorfi mérföldkövön a *CAS* formában hagyományozott méltóságnévnél könnyedén kibeszűrt egy *E*-betűt. Az oltár szövegében a *tribunus* rendfokozat vélt említése viszont magával hozta, hogy a következő *NV* betűcsoportot, amely már az eredeti schédán *IV*-betűkapcsolásban állhatott, a *tribunus* rendfokozatot magyarázó *militum* szó rövidítéseként fogja fel.

A Pighi-féle verzió létrejöttének megítélését illetően a részletekben lehetnek árnyalatbeli felfogásbeli különbségek, egy azonban bizonyosnak látszik, az ti., hogy a Pighi-féle kéziratoktól hagyományozott olvasat minden nehézség nélkül levezethető a Pinelli-féle későbbi kéziratban rák jutott olvasatból. Ez a tény egyrészt már önmagában is valamely közös forrás használata mellett szól, melyet egy XVI. sz. elején Magyarországon járt névtelen humanista schédáiban gondolunk felismerni. Másrészt az elmondottak mellett is érvelnek, hogy T. Flav. Victorinus feliratának szövegénél nem a korban korábbi Pighius hagyományozását, hanem a későbbi Pinelliusz kéziratgyűjteményében megőrzött olvasatot részesíthetjük, kisebb korrekcióval, előnyben.

Az elmondottak alapján a budai oltárkö feliratát tehát a következő szövegben adnánk:

Hercul(i) Aug(usto) | T. Flav(ius) | Victorin(us) v(ir) | <e>(gregius), prae(fe)ctus | leg(ionis) II ad(iutricis), v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Victorinus a Gallienus utáni évtizedekben, az Aurelianus-tól a Diocletianus-féle tetrarchiáig terjedő időben volt az aquincumi legio parancsnoka.²⁴ Victorinus elő- és családneve éppúgy, mint utóneve ugyan könnyen elhelyezhető a III. századi pannóniai személynévanyagban,²⁵ de e legióparancsnok származására vonatkozóan semmi közelebbi lokalizálást nem enged meg. Victorinus mindenesetre egyike volt azoknak az illyricumi csapattiszteknak, akiknek honfitársi hűségére és katonai rátermettségére épült jó részben a dunai tartományokból származó III. század végi császárok uralma.

Nagy Tibor

²⁰ Pighius *St. Vin.*, i. m., 287. Pighi és tudós köre (*docta Corona*) antik feliratokat is tanulmányozott ekkor Padovában.

²¹ CIL III 3472-D. 2320, s hozzá Ritterling, PWRE XII. (1925) 1447. 1453 hh.

²² Pighius, *St. Vin.*, i. m. 213.

²³ CIL III 5745.

²⁴ A keltezésnél II. Claudius éveitől eltekinthetünk, minthogy a leg. II. adi. a 268–270. közötti években a *Claudiana* kitüntető császárszójelzőt viselte (CIL III 10492 és 3521), ami viszont hiányzik a legio neve mellől Flavius Victorinus oltárkövén.

²⁵ Aquincumból I. pl. CIL III 10418, 10440, 14354, 2.

РЕВИЗИЯ НАДПИСИ ОДНОГО БУДАЙСКОГО ГЕРКУЛЕС-АЛТАРЯ

Резюме

Надпись на камне будайского алтаря, затерявшаяся после 1541 года, Момзен на основании рукописи XVI века опубликовал в следующей форме (CIL III 3426): HERCVL. ANG. | T. FLAV. | VICTOR (a.) VL | [et?] PRAEFE. |⁵ | LEG. II AD (i) | V. S. L. M.

Чтением третьей и четвертой строчек надписи с двух точек зрения спорно. Во-первых, из последней трети III столетия нам не известен пример того, что среди титулов командира легиона титул *agens vices legati* предшествовал титулу *praefectus legionis*. Все эпиграфические примеры противостоят этому (Klio, 1964., CIL III 3424., 4289.3469). Во-вторых, как читается из надписи тоже отличается, надписи перечисляли отдельные титулы всегда без употребления союза *et* после имени командира легиона. Упомянутые трудности сделали обоснованными наши действия по рассмотрению заново будайской надписи в рукописной передаче.

Надпись сохранилась в рукописном наследии двух гуманистов XVI века. По Steph. Vinand. Pighius-у третья и четвертая строчки будайской надписи, в настоящее время хранящейся в Тюбингской библиотеке под № 61-a cod. Lat. fol. на стр. 23, звучат следующим образом: VICTOR. R. M. P. PRAEFE.. Этот же текст повторяется и в позднейших рукописных работах Pighi.

У Joh. Vinc. PINELLIUS-а третья и четвертая строчки рукописного наследия, хранящегося в Миланской библиотеке Ambrosiana под № 61 cod. Ambr. C inf. в первом томе на стр. 128, могут быть читаемы в следующей форме: VICTOR ML P PRAEFE.

В то время как четвертая строчка надписи у обоих гуманистов полностью идентична, третья строчка, переданная по наследству, сильно отличается одна от другой. Пинелли, который в первую очередь отдавал предпочтение прочитанному Момзеном, не принял во внимание видимую связь между буквами RI на конце личного имени VICTOR. Принимая это во внимание и вскрыв следующую связь между буквами NV, полученные от Пинелли по наследству третья и четвертая строчки надписи читаем так: VICTORIN V P PRAEFE.

Так как все-таки титул *perfectissimus* не принадлежал командиру легиона, и буква E может быть прочитана легче буквы P, поэтому наша расшифровка третьей и четвертой строчек надписи такова: Victorin(us) v(ir) <e>(gregius), praefe(ctus) etc.

Предполагаемое чтение в полной мере находится в соответствии с титулами командиров легионов времени после царствования Gallienus-а, известного III столетия: CIL III 3469., CIL VIII 2665., 2572., 2685.

Т. Надь

THE REVISION OF THE INSCRIPTION ON AN ALTAR OF HERCULES FROM BUDA

Summary

Mommsen has reconstructed the inscription of an altar from Buda, lost after 1541, with the help of sixteenth century manuscripts in the following manner (CIL III 3426):

HERCVL . A/G
T . FLAV
VICTOR . a VL
P . PRAEFE
LEG . II . AD
V . S . L . M

Lines 3 and 4 of this inscription ought to be read in Mommsen's view, as follows: *Victor [a(gens)] v(ices) l(egati) [et?] praefe(ctus) etc.* Though some doubts have been raised in later literature,¹ the inscription has been made use of in the text proposed by the Corpus.²

Nevertheless, the traditional reading may be criticized on two grounds. First, the correction aVL at the end of line 3 is open to discussion since, in this manner, the title *agens vices legati* would precede T. Fl. Victor's title of *praefectus legionis*, found in the following line. This sequence, however, would stand without parallel in the formulary of titles of the legion commanders known from the last third of the third century, as it is shown by the following examples:

1. Klio, 1964 (in print): *P. Ael. Aelianus, praef. leg. II. adiut. protector Gallien. Aug. n., a(gens) v(ices) leg(ati)* (between 261/2 and 166).
2. CIL III 3424 - D. 545: *Val. Marcellinus, praef. leg. (sc. II. adi.). prot. Aug. n., a(gens) v(ices) l(egati)* (a. 267).
3. CIL III 4289 - Barkóczi, Brig. 198: *Aur. Superinus, praef. leg. I. adi., a(gens) v(ices) l(egati)* (a. 269).
4. CIL III 3469: *Ael. Paternianus, v(ir) e(gregius), praef. leg. II adiut., a(gens) v(ices) l(egati)* (a. 283/4).

The sequence of T. Fl. Victor's titles, suggested by the Corpus, would only be acceptable in the case if we were to interpret the *sigla* P at the beginning of line 4 as *p(rotector)* or, assuming an overlooked combination of letters PR or an abbreviation PT, we were to solve it in

the form of *pr(otector)*, *p(ro)t(ector)*. As a matter of fact, by this solution the sequence of titles *agens vices legati, protector, praefectus legionis* would reproduce the usual formulary of the legion commanders of Gallienus' time in an inverted order. In the age of Gallienus, however, the title of protector, being a newfangled one still, used to be written either in full⁶ or to be abbreviated in the forms PROTECT,⁷ rarely PROT⁸ in the inscriptions. We have no data for the abbreviation of this title in the forms P, PR, PT before the fourth century.⁹ On the other hand, the legend of the Buda altar cannot be younger than the age of Diocletian.

Second, as it is illustrated also by the inscriptions arrayed above, the various titles used to be enumerated after the name of the legion commander without a conjunction in each case. Therefore it is wholly unacceptable to solve the letter P at the beginning of line 4 as a conjunction *et*.

The difficulties mentioned have induced us to analyze critically the process in which the inscription was handed down to us by the manuscripts. We summarize the results in the following.

The Óbuda inscription has been preserved in the manuscripts, bequeathed to posterity by two humanists of the sixteenth century, Steph. Vinandus PIGHIUS and Johann. Vincent. PINELLIUS. On fol. 23 of Pighi's work, preserved in the Tübingen Library (cod. Lat. fol. 61^a) at present,¹⁰⁻¹¹ lines 3 and 4 of the Buda inscription run as follows:

VICTOR . R . M P . PRAEFE

The same text is repeated in Pighi's later manuscripts.¹²

Pinelli's manuscript bequest has come into the Ambrosiana Library, Milan.¹³ The Óbuda inscription appears on fol. 128 of the first volume of this collection (cod. Ambr. C 61 inf.), having lines 3 and 4 in the following variety as a continuous text:

VICTOR ML P PRAEFE

Thus the tradition regarding line 4 of the inscription is wholly identical with both the sixteenth century humanists. All the more significant is the divergence bet-

tween the two in reading line 3 Pinelli has the combination of letters *RI* at the end of the personal name, then a ligature allowing a solution *MVL* at the first sight. Well, Mommsen, preferring (at variance with Gruterus¹⁶) Pinelli's reading to that of Pighi, did not pay attention to the combination of letters *RI* handed down to us at the end of the personal name *VICTOR*. Further he regarded the following ligature of three letters as a combination of *AVL*, alluding to the inscriptions of two other prefects. If, however, we follow the manuscript tradition more exactly, we have to read the name of the praefectus in Pinelli's text as *Victori* instead of *Victor*. But the name of the legion commander, the person raising the stone, could not have stood in *dat. sing.*, only in *nom. sing.* Thus in the following group of letters we may look for the continuation of the name, an inference not contradicted even by the dot between words, bequeathed by Pighi's version. This altar would not be the only example for an inexact application of the *interpunctio* by the stone-carver.¹⁷ The combination coming next in the text may be solved as closely written letters *NV*. On the other hand, the "L" attached to the latter may be due to an erroneous copying of the cuneiform dividing dot, following the letter *V* closely, a mistake which might have appeared on the slip used as a source by Pinelli.

Thus, in our judgement, lines 3 and 4 of the inscription handed down by Pinelli ought to be read as follows:

VICTORIN V P PRAEFE

The solution of the text would run in this way:

Victorin(us) v(ir) p(erfectissimus),
or, since the title *perfectissimus* was not due to the legion commander and the letter *E* may be read for a *P* easily

v(ir) <e>(gregius), praefe(ctus).

The text suggested here is in a perfect accord with the third century titles of legion commanders from the times after Gallienus' reign: CIL III 3469. CIL VIII 2665 D. 584. CIL VIII 2572 = 5786. CIL VIII 2685.

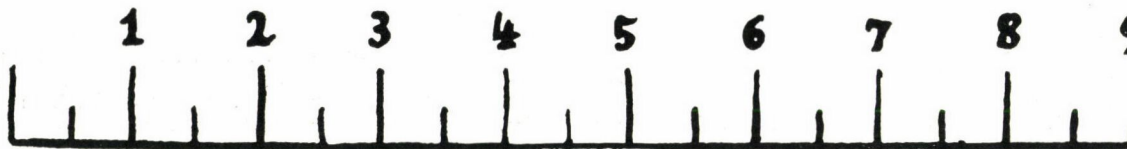
Victorinus used to command the Aquineum legion in the decades following Gallienus, in the period stretching from Aurelian to the Diocletian tetrarchy.²⁴ Both the name and the family or gentile name of Victorinus fit into the material of personal names of third century Pannonia,²⁵ without enabling us to define the origin of this legion commander more exactly. At any rate, Victorinus was one of those commanding officers of Illyricum, on whose patriotic fealty and military ability the reign of the emperors, coming from the Danubian provinces in most cases, was based at the end of the third century.

T. Nagy

Stiftung
reuß. Kulturbesitz
Tübinger Depot
r Staatsbibliothek

s. lat. fol. 61a
. 12v

Budae in Suburbio
HERCVL·AVG
T·FLAV
VICTOR·R·M·
P·PRAEFE
LEG·II·AD
V·S·L·M
viennæ Volfg Lazj
HERC·AVG
CANAENVS
AVG·NN·SER·
D S
V·S·L·LM
Pisauri in palatio Ducis Urbinae
HERCVLI



1. kép. Részlet a cod. Pighianus Tuebingensis-ből

1. рис Деталь из кодекса Pighianus Tübingensis

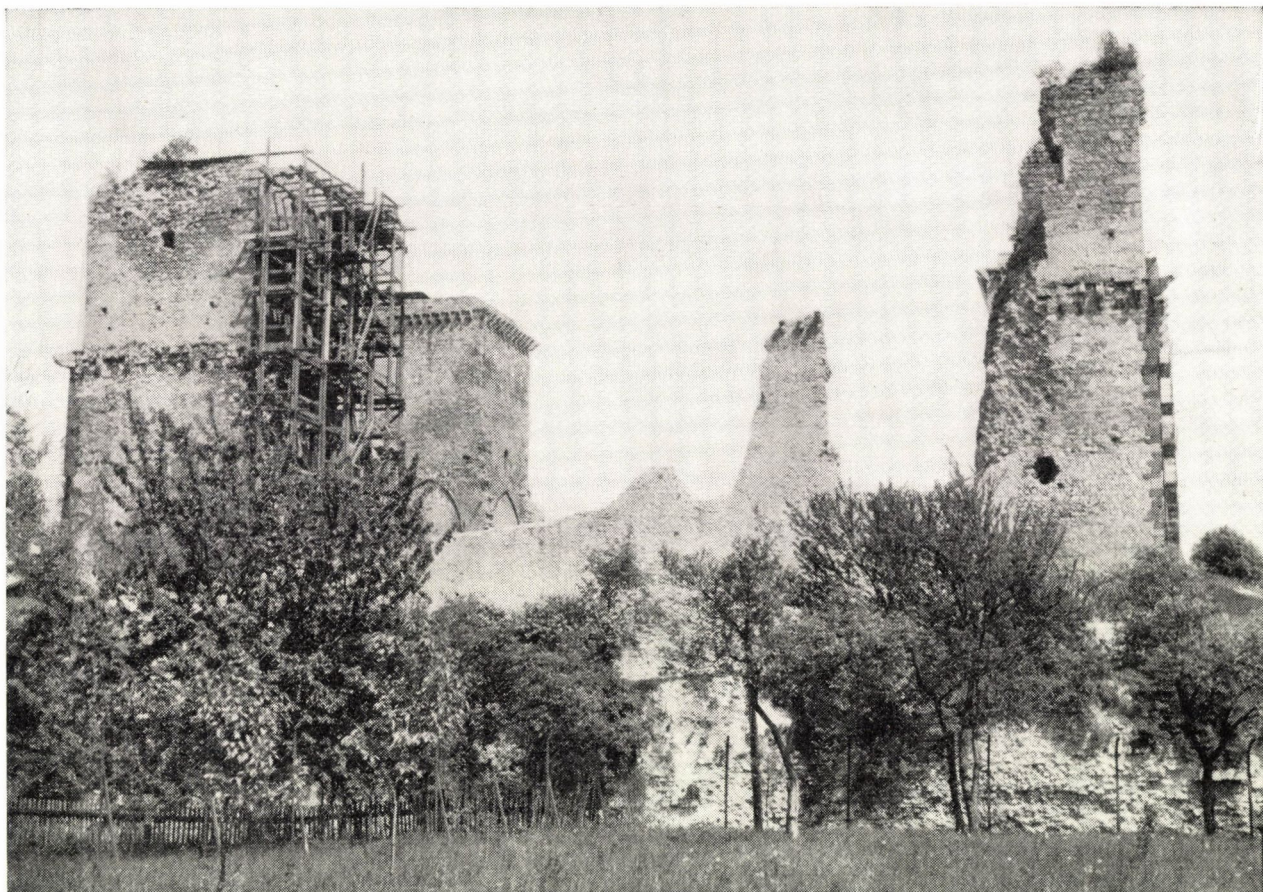
Fig. 1. Détail du Cod. Pighianus Tübingensis

ELŐZETES JELENTÉS A DIÓSGYŐRI BELSŐ VÁR 1963. ÉVI FELTÁRÁSÁRÓL

Elöljáróban röviden ismertetem a diósgyőri vár régészeti feltárásainak történetét.

A vár első tudományos igényű feltárása 1934—36-ban történt.¹ Ennek során a belső vár területéről nagy mennyiségű feltöltést hordtak el, és napvilágra került a palota alaprajzi elrendezése. A feltárást akkor nem követte romkonzerválás, így a feltárt maradványok rohamosan pusztultak. 1953 óta folynak műemléki helyreállítási munkák a várban (1. kép). Ezeknek nagy része mindenféle régészeti ellenőrzés, megfigyelés nélkül történt. Kisebb leletmentések történtek ugyan, de mindig csak a helyreállítás pillanatnyi szükségéhez mérten. 1955-ben Bálint A. és Héjj M. végzett leletmentést a vár északi, ill. déli szárnyában. (Egy-egy kemencét tártak fel.)

1958—59-ben, majd 1960—61-ben Komáromy J., 1961—62-ben Lócsy E. végzett feltárásokat²: a rondellában, az északnyugati toronyban, a kápolna és a rondella közti területen, a rondellától északra, illetve az északnyugati torony külső északi és nyugati oldalán. 1962. novemberében Lócsy E. a belső vár délnyugati tornya belsejében kis kerek torony alapfalait tártá fel, melynek felmenő fala sejthető volt a feltárás előtt is, a torony keleti falában, illetve a torony külső északi falában (negatív). A déli szárny helyiségeiben azt is megállapította néhány árok-
kal, hogy a kis toronyból kelet felé további fal indul ki. (2. kép.) Ezzel bebizonyosodott a közismerten Nagy Lajosnak tulajdonított négyszög alakú várnál korábbi kővár létezése. Ásatási jelentésében továbbá célzásokat

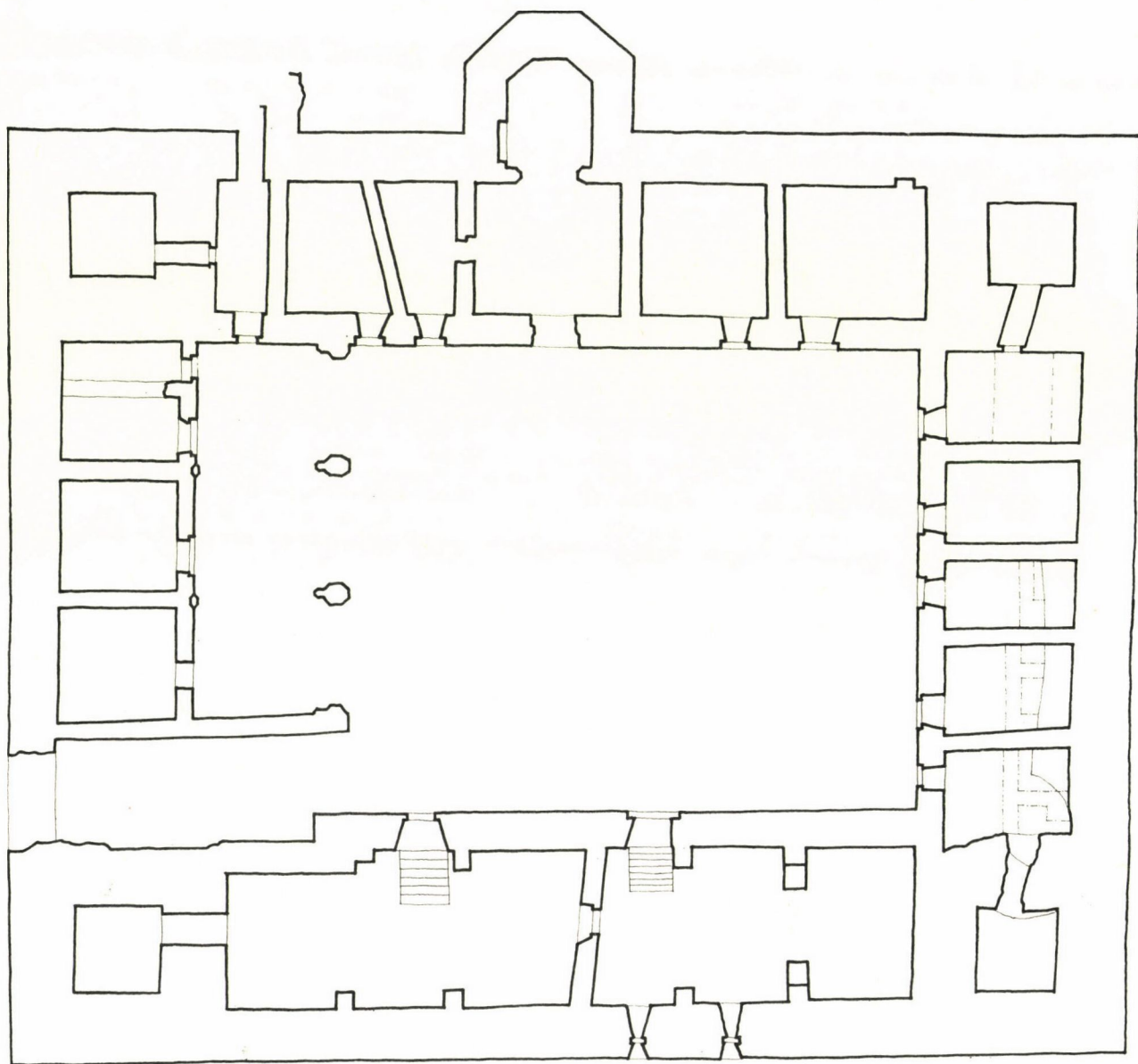


1. kép. A diósgyőri várrom nyugat felől, a műemléki helyreállítás közben
Рис. 1. Развалины Дюшдёрского замка во время спасательных работ, вид с запад
Fig. 1. La ruine du château-fort de Diósgyőr vue de l'ouest, en cours de restauration

¹ A feltárást a miskolci erdészet végezte Köves János erdőmérnök vezetésével, a MOB támogatásával. Az ásatásról készült munkanaplót, felméréseket l. az OMF Terv-

tárában.

² Az említett ásatások dokumentációit l. az OMF Régészeti Adattárában.



2. kép. Az 1962. évi, novemberi feltárás összesítő alaprajza

Рис. 2. План раскопок в ноябре 1962 года

Fig. 2. Plan réunissant les travaux de dégagement effectués en novembre 1962

tesz, hogy merre kereshetjük a korai kővár további falmaradványait.³

1963-ban az OMF az eddigieknél nagyobb arányú régészeti feltárást kezdett meg,⁴ hogy feleletet kapjunk az évtizede folyó helyreállítás kapcsán felmerülő problémákra. Csak a vár egész területét felölelő régészeti feltárás járulhat majd hozzá eredményesen a vár építéstörténetének tisztázásához. 1963-ban az OMF részéről átvéve az ásatást, a fenti program első fejezeteként a belső vár teljes feltárára került sor.

Célunk a belső vár középkori szintviszonyainak tisztázása, a XIV. századinál korábbi vár esetleges további maradványainak feltárása volt.

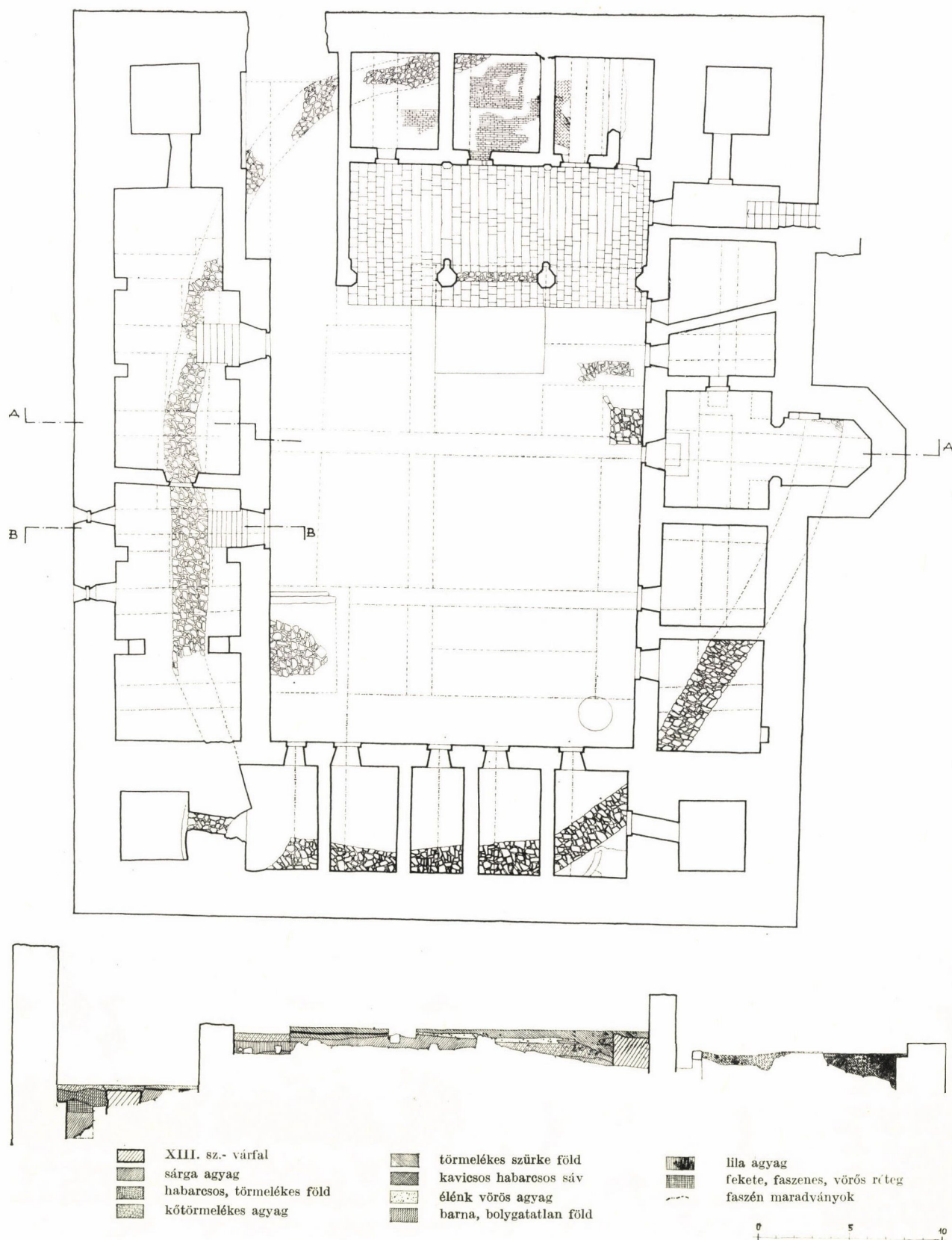
A nyugati szárnyban kezdtük meg a munkát. A belső vár nyugati szárnya valamennyi helyiségében a főfalakra merőlegesen húzott kutatóárkunkban előkerült a délnyugati toronyban 1962-ben feltárt korábbi várfal nyugati folytatása. Szelvényekkel rábontva megtaláltuk a korai vár nyugati alapfalát (4. kép). A fal lefaragott szikladarabokból épült igen kemény habarccsal, a sziklára alai pozva, a legmagasabban fekvő sziklaperemet követve. A nyugati szárny déli végében, a délnyugati torony külső északi falában korábban is látszott a most előkerült fal iránya és szélessége.⁵ A szárny legdélibb helyiségében még csak a magasan fekvő, lefaragott sziklát találtuk meg árkaikban. A Ny 3-as árkunktól kezdve valódi

³ Lócsy E., Arch. Ért. 90 (1963) Az 1962-es ásatási alaprajz felhasználásáért és az ásatás átadásakor adott útmutatásért ezúton is köszönetet mondunk Lócsy E.-nek.

⁴ Az 1963. évi régészeti feltárás megszervezésében

és lebonyolításában nagy segítséget nyújtottak az OMF részéről; Szarka I. főépítészvezető, Koroly J. csoportvezető, Cserfalvy É. rajzoló, Nándory K. építészmérnök, akiknek munkájáért ezúton is köszönetet mondok.

⁵ Komáromy J., Borsodi Szemle IV. 3 (1960) 218.



3. kép. A belső vár 1963 évi ásatásának összesítő alaprajza
 Рис. 3. Общий план раскопок 1963 года внутренней части замка
 Fig. 3. Plan réunissant les fouilles effectuées en 1963 dans la forteresse intérieure

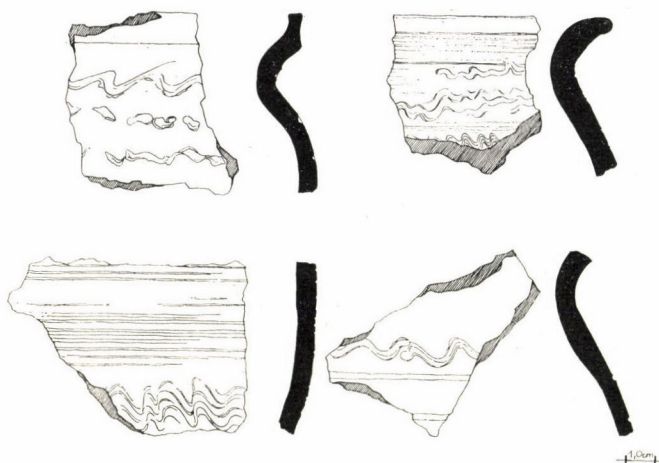


4. kép. A korai várfal maradványai a belső vár nyugati szárnyában

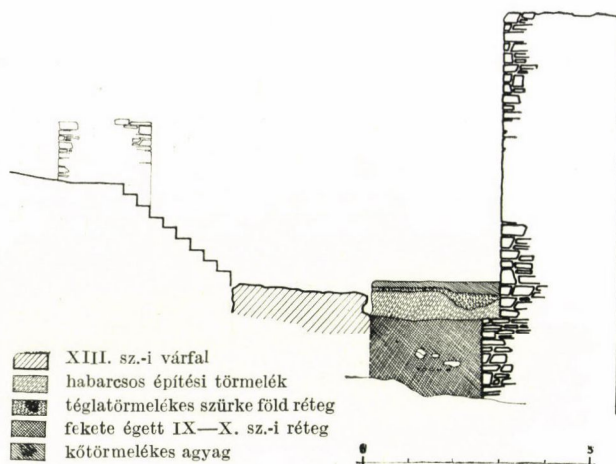
Рис. 4. Развалины стен ранней постройки в стене Западного крыла внутреннего замка

Fig. 4. Les restes de la première courtine dans l'aile ouest de la forteresse intérieure

rakott falként fut tovább az említett várfal kissé ívesen, észak, északkelet felé, a nyugati szárny északi lépcsője melletti sziklapadkáig. Szélessége 1,9–2,1 m. Vastagsága itt átlag 60–80 cm. A faltól nyugatra, tőle mintegy 60-cm-re minden árkunkban habarcsos építési törmelékrete-



6. kép. Edénytöredékek a Ny³ helyiségből
Рис. 6. Обломки сосудов из помещения запад³
Fig. 6. Tessons trouvés dans le local Ouest³



5. kép. Metszet a Ny³ helyiségben észak felől nézve

Рис. 5. Разрез помещения запад³, вид с Севера

Fig. 5. Coupe du local Ouest³ vu du nord

get figyelhetünk meg. Ebből a hiteles rétegből Árpád-kori kerámia került elő.

A korai várfal alapozása alatt minden árkunkban igen erősen átégett, faszéntörmelék vörösfekete réteg húzódik. Legjobban a Ny 3-as árkunkban jelentkezik ez a réteg, ahol cölöplyukakat és gerendákból rótt cölöpépítmény nyomait találtuk (5. kép). A gerendák elszenesedett maradványai kettős, illetve hármas kötésben voltak, de szerkezetileg, sajnos (mindmáig), nem sikerült rekonstruálni, hogyan lehettek elhelyezve. Ebből a rétegből korhatározó IX–X. századi kerámiatöredékek kerültek elő (6. kép): vörösbarna jól átégett, finom anyagú, sűrű hullámvonal díszítéses kis oldaltöredékek. Hasonló, kissé sötétebb színű töredékek a déli szárnyból is előkerültek, szintén a korai várfal alá befutó vörösre átégett rétegekből (11. kép).

Ilyen jellegű hullámvonalas kerámiát a közelben Karcásról és Karosról ismerünk. Itt szláv jellegű telepkehez köthetjük őket.⁶ Feltehetően az első kővárat megelőző erődítmény lakóinak hagyatékát láthatjuk ebben a leletcsoportban.

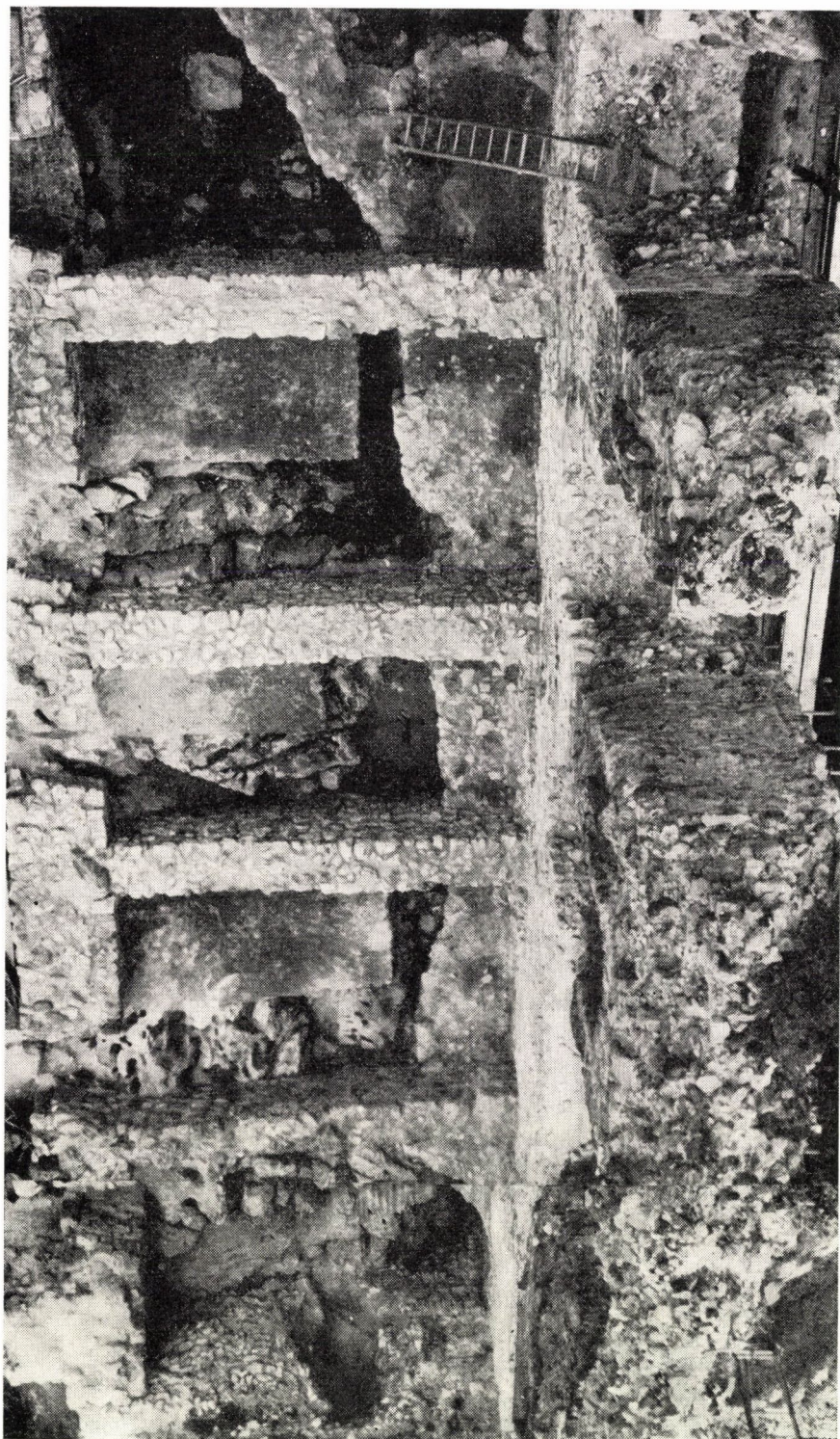


7. kép. A XIII. századi várfal felemelő fala a délnyugati toronyban

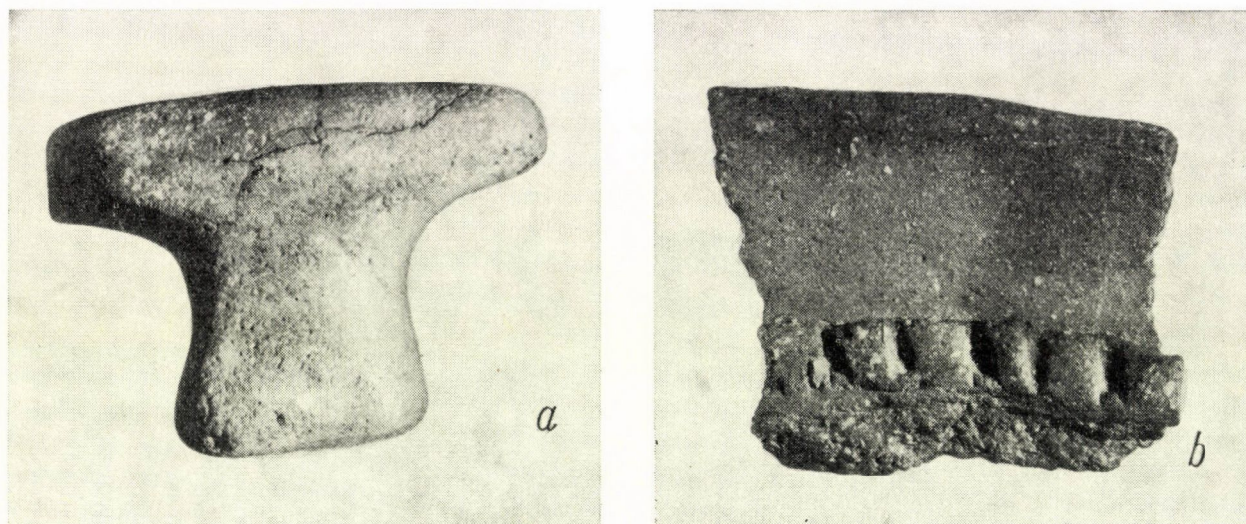
Рис. 7. Остатки стен замка XIII века в юго-западной башне

Fig. 7. Le mur saillant de la courtine du XIII^e siècle dans la tour sud-ouest

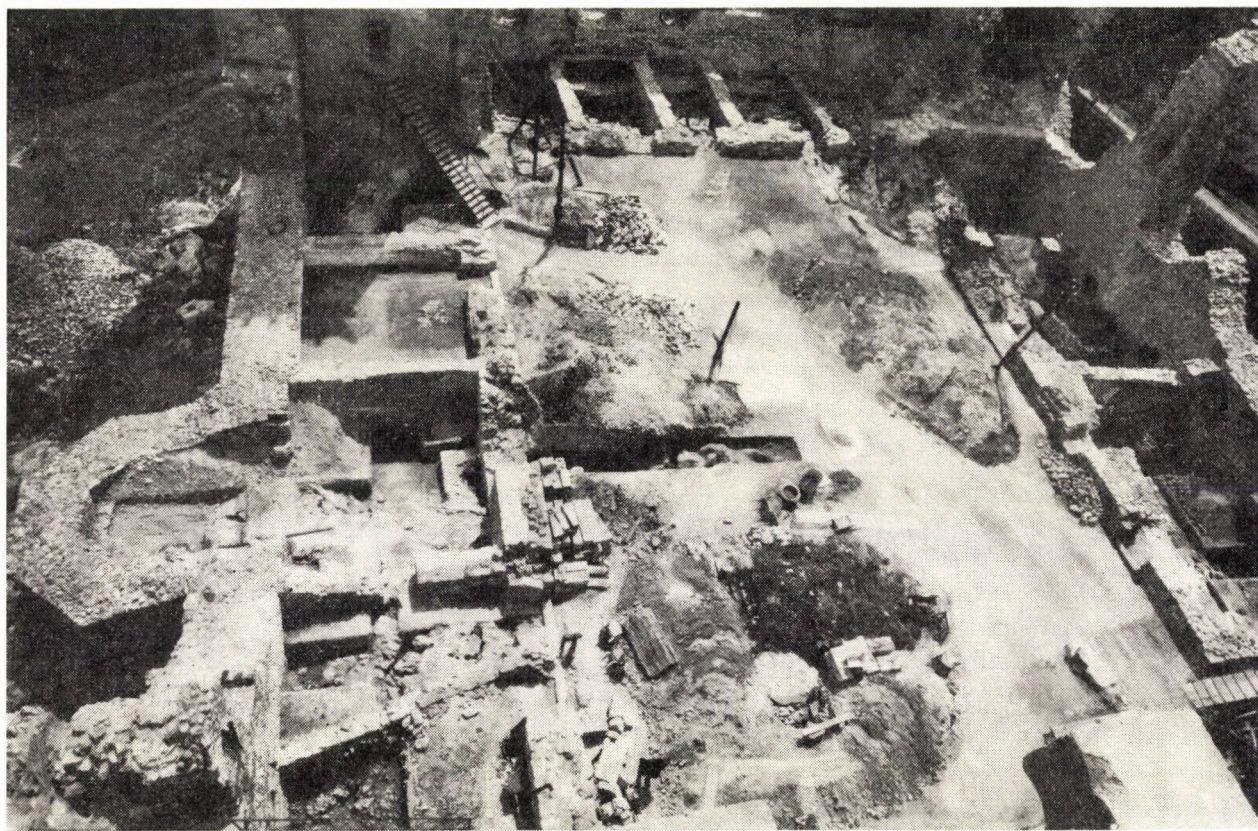
⁶ Valter I., A Bodroghköz régészeti településtörténete. (Szakdolgozat, 1962) 94.



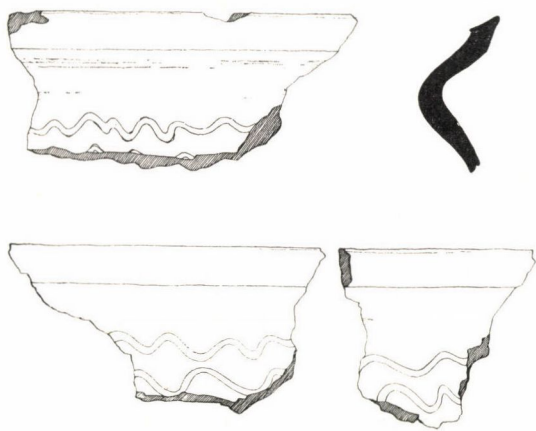
8. kép. A XIII. századi várfal maradványai a belső vár déli szárnyában
 Рис. 8. Остатки стены замка XIII века в южном крыле внутреннего замка
 Fig. 8. Les restes de la courtine du XIII^e siècle dans l'aile sud de la forteresse intérieure



9. kép. Óskori edények töredékei a D³ és D⁵ helyiségekből
 Рис. 9. Фрагменты древней керамики из помещений Д³ и Д⁵
 Fig. 9. Fragments de poteries préhistoriques trouvés dans les locaux Sud³ et Sud⁵



10. kép. A keleti szárny feltárás közben
 Рис. 10. Восточное крыло в процессе раскопок
 Fig. 10. L'aile Est en cours de dégagement



11. kép IX–X. századi edénytöredékek
Рис. 11. ... Фрагменты керамики IX–X вв.
Fig. 11. Tessons des IX^e et X^e siècles

Az Anjou-vár nyugati főfalának alapozását is megvizsgáltuk, amelyből XIV. századi leletanyag (kerámia és kis ezüstcsat) is előkerült; az alapozás mindenütt a sziklán fut.

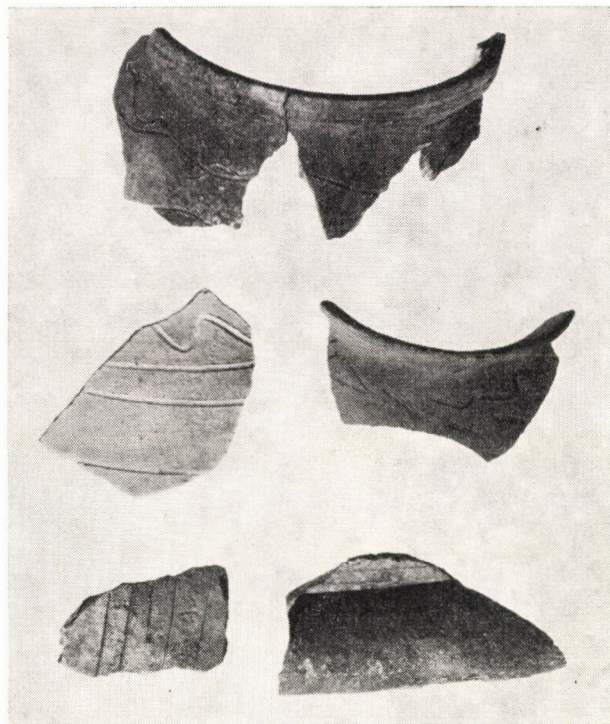
A legészakibb helyiségben egy korábbi helyiségosztásra utaló falszonk alapozását is megtaláltuk.

A helyiségek középkori szintje megegyezik a ma kialakított szinttel.

A déli szárnyban teljes feltárást végeztünk. A déli várfalra merőlegesen húzott árkainkban összefüggő metaszeteket kaptunk az Anjou-várról, a régi várfalról és a termésszikláról az őket értelmező rétegekkel együtt (8. kép).



12. kép. Az udvar feltárás közben
Рис. 12. Двор в процессе раскопок
Fig. 12. La cour lors des fouilles



13. kép. Árpád-kori edények töredékei
Рис. 13. ... Фрагменты керамики XI–XIII вв.
Fig. 13. Tessons de l'époque arpadienne

Feltártuk a helységrsorban végighúzóódó XIV. századinál korábbi várfalat és a szikláig letisztítottuk a helyiségekben a feltöltést. A DK-i torony előtti legkeletibb helyiségben fordul észak felé a keletnek tartó várfal. Teljes szélessége itt 2 m. Elbontottuk a ráépített XVII. századi kemencét, amely faragott kövekből volt rakva. Jól látszott, hogy építési törmelékkel töltötték ki a jelenlegi D¹ helyiség DK-i sarkát, amikor a lebontott ovális alakú vár falaira és melléje kitűzték a négyszögű várat. A helységrsorban több helyen feltártuk a XVII. századi téglapadló maradványait.

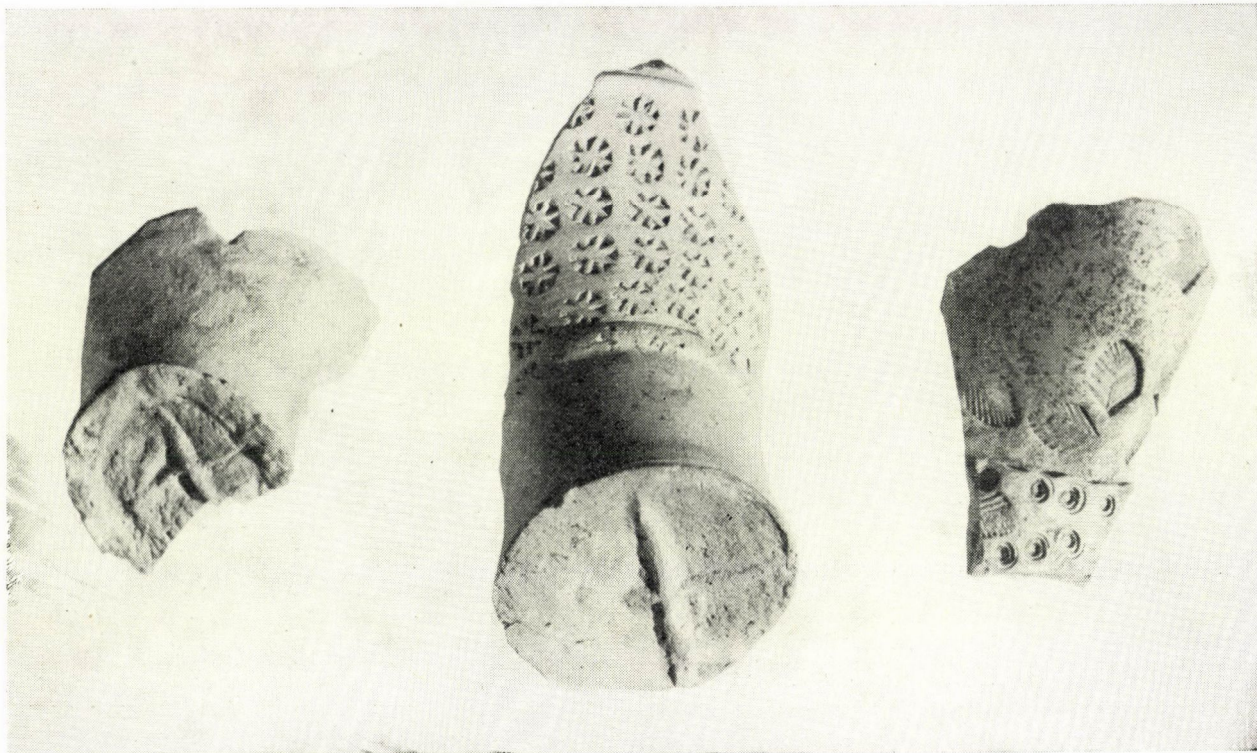
A sziklák hasadékaiból őskori cserepek kerültek elő, bronzkori és vaskori edénytöredékek⁷ (9. kép). Többek között valószínűleg a hatvani kultúrához tartozó agyagsimitó, továbbá vaskori agyagtálca oldaltöredéke.⁸ (Hasonló anyagot Diósgyőr Nagysáncról ismerünk.)

A korai fal melletti rétegekből XIII. századi leletek kerültek elő, a kemence elbontásából XVI–XVII. századi cserepek és faragott kövek.

A keleti szárnyban folytatva a feltárást a K⁵ helyiségben találtuk meg legépebben a korai vár falát. Ez a fal 3 m mélységben északkelet-délnyugat irányban fut át a helyiségen. A helyiség délkeleti sarka szintén építési törmelékkel volt betöltve, hasonlóan mint a D¹ helyiségben. A kifelé támfalszerűen ferde várfal az óriási sziklára van alapozva. A K⁴ helyiségbe 1953-ban meszesgödört ástak be, egészen a szikláig 4 m mélységben. Sajnos a vastagon ráakódott mészszerűet sósavval sem sikerült lemosni a falakról. Ebben a helyiségben is megállapítottuk a padlószintet. Kitűnt, hogy itt a sziklát magát kellett megfaragniuk, hogy egységes szintet tudjanak kialakítani. — A kápolna (K³) mutatja legjobban az 1936-os ásatás óta bekövetkezett pusztulást. Oltáralapjai, lépcsői leomlottak, padlóburkolata csak kis foltban maradt meg a diadalív vonalában. A szikla itt alig 10 cm-re van a burkolat szintjétől. Az egykori üldöfűlke előtt csak habarcsnyomok jelzik, hogy a korai várfal erre futott

⁷ A bronzkori pecsétlő meghatározásáért Kalicz Nándornak mondok köszönetet.

⁸ Saád Andor szíves szóbeli közlése,



14. kép. XIV. századi edények töredékei az Anjou-vár alapozási rétegeiből

Рис. 14. Фрагменты керамики XIV. вв.

Fig. 14. Tessons du XIV^e siècle livrés par les couches de fondation du château des Anjou

tovább északkelet felé. Amikor a kápolna padlószintjét kialakították, itt el kellett bontaniuk a korai várfalat. A hajóban mély sziklaárok van, melynek északi széle a kápolna északi bejárata előtt van és délnyugat felé húzódik. Az árkot törmelékkel, kővel töltötték ki, hogy ne süllyedjen a padló. A kápolna nyugati falának belső oldalán nagyméretű lépcsőalapot tártunk fel igen rossz állapotban. A kápolna nyugati fala mellett, kívül $2 \times 2,2$ m-es, 2 m mély tömör kőalapozást találtunk. Valószínűleg lépcsőalap, amely a kápolna emeleti szintjére vagy az emeleti folyosóra vezető lépcsőhöz tartozhatott. A K¹ és K² helyiségekben a várdomb sziklája igen magasan van meg. A két helyiség közti ferde választófal igen késői, csak a XVII. században épülhetett. A korábbi helyiségosztásra a keleti falból kiálló kis falcsontk utal. Az északkeleti torony jelenlegi lépcsője alatti rész már több ízben fel lehetett bontva, a déli falban nagy kiromlás van (10. kép).

Kívül, a rondella előtti kis helyiség déli falában falcsontk látszott. Alóla XI–XIII. századi cseréptöredékek kerültek ki, ide futhatott be a korai várfal. A rondellában, a rondella lépcsője alatt ma már nincs módunk keresni a folytatását.

Az északi szárnyban, a legkeletibb helyiségben a már több ízben feltárt kemence maradványait találtuk csak meg. Itt eredetileg három helyiség volt csak, a negyedik maga a sütőház volt. Ez utóbbiból ma alig látható valami, mert az U alakú kemence keleti falában hat db. $1 \times 1 \times 1$ m-es betontömböt falaztak be az északkeleti torony állványának alapozásához. Az E³ helyiségben a XVI. századi téglapadló kisebb foltja maradt meg erősen lepusztult állapotban. Mindkét helyiségből sok XIII. századi kerámia került elő. A következő helyiségben a padlóburkolatot majdnem épen tártuk fel. Az E¹ helyiség egész

keleti felét szintén téglapadló borítja. Alatta falcsontk látszik, amely szintén a korai várhoz tartozik. Ez a fal északkelet felé tart, és az északi főfalba fut be (3. kép), Közleleből Árpád-kori kerámia⁹ és csontgyöngyök kerültek elő (13. kép).

Az udvaron, a déli szárny előtt húzott árkokban, továbbá az erre merőleges árkokban előkerült az udvar erősen lekoptatott sziklaszintje (12. kép.) A kápolna tengelyében húzott árkunkban is az udvar középkori járószintjét határozhattuk meg. Az udvar szintje alig 15–20 cm-rel volt alacsonyabb (általában, mert a délkeleti oldalon még kevesebb) a jelenleginél. Pontosan megegyezik az udvar délnyugati sarkában feltárt, egykor az emeletre felvezető lépcső legalsó fokával. Az északi árkádsor pilléreit összekötő falmaradványok is felszínre kerültek az árkádsor — igen töredezett, rossz állapotban fennmaradt szürke, sárga, vörös kőből készült — burkolatával együtt.

A XIII. századi íves, ovális szabálytalan alaprajzú várnak sajnos csak egyetlen, belső épületre utaló falcsontkját találtuk meg az udvaron, a kápolnától északnyugatra. — Az udvar déli, délnyugati felén is lehetett esetleg egykor lakótorony vagy hasonló épület, talán éppen a kis kerek faltorony közelében. Azonban ezen a területen a legmagasabb a szikla, s egy esetleges belső épület maradványait el kellett pusztítani az egységes udvarszint kialakításához.

A kapualjban két részletben végezhattunk csak feltárást az állványozási munkák miatt. Az északnyugati torony keleti falából keskeny falcsontk nyúlik ki északkelet felé. Az E¹ helyiség nyugati falából is kinyúlik egy csontkocsk, amely szintén beletartozik a szabálytalan alaprajzú vár rendszerébe. Az Anjou-vár északi falában a bejáratnál jókora kiromlás található. A kapu, ill. a küszöb szintje feltétlenül magasabb volt itt a mainál.

A belső vár kútjában is folytattuk — szintén több részletben — a tisztítást: 18 m-től 21,5 m-ig jutottunk le. A sáros agyagos feltöltésből gótikus faragványok (borda-töredékek és lépcsőkorlát-darabok) és gazdag kerámiaanyag került ki. Sok XIV–XV. századi edény és kályha-

⁹ Olasz E., Arch. Ért. 83 (1956) 213. Holl I., Arch. Ért. 79 (1952) 179. Holl I., BpR 19 (1959) 262., 265.

szemtöredék, a kút fehér agyagos aljából két ép XIV. századi edény és egy ép kályhaszem¹⁰ is felszínre került. A kútból az Anjou-várnál korábbi leletanyag nem került elő.

A diósgyőri belső vár 1963. évi feltárási munkáit összefoglalva, az alábbi érdemi megállapításokat tehetjük:

Sikerült kézzelfogható bizonyítékokat találnunk arra, hogy a vár dombján már az őskorban emberi élet volt. A bronzkori és vaskori edénytöredékek ennek az életnek tanúi. A domb természetes védeltséget nyújtott, amelyet az udvart északkelet–délnyugati irányban átszelő sziklaárok is fokozott. Talán már emberi erővel is hozzájárultak a hely megerősítéséhez.

A honfoglalás korát megelőző időkből is maradt fenn szláv jellegű kerámiaanyag és a cölöpökkel, vesszőfonással erősített földsánc nyoma. Feltehetőleg ennek az erődítménynek maradványait láthatjuk ezekben a leletekben, amelyekről Anonymus Gestájában is szó van: „... dux dedit Bungerece patri Borsu terram magnam a fluvio Topolucea usque ad fluvium Souyou, que hinc vocatur Miscoucy, et dedit ei castrum quod dicitur Geuru, et illud castrum filius suus Borsu cum suo castro quod dicitur Borsod, unum fecit comitatum.”¹¹

Megismertük a várdombon épült első kővár alaprajzát. Ez a vár a leletek, az okleveles adatok alaprajzi elrendezése alapján is a XIII. században épült. A győri birtokot IV. Béla adományozza az Ákos nembeli Erinei (Ernye) bárnak 1271-ben. Itt építik meg Ernye bán és fiai a várat, ahol István nádor esküvőjét is tartja győri curiájában („ad curiam nostram Gewr vocatam”¹²).

A most feltárt XIII. századi várfal alaprajzához hasonlít ebből a korból nem ismerünk hazánk területéről.¹³ Várunknak csak külső fala maradt meg a kis kerek toronnyal, amely azonban semmiképp sem lehetett lakótorony. A kápolna előtt talált falcsontok csak kevés kiindulópont ahhoz, hogy ennek alapján a belső lakóépü-

letet rekonstruálhatnánk. Lehetséges, hogy valóban ezen a részen állt egy belső épület, de az is elképzelhető, hogy a délnyugati kis faltorony által védett helyen állt épület.

Valószínű, hogy ez a vár is a XII–XIII. században virágzó Duna-völgyi típushoz tartozott, melynek lényege: „a védőfalba foglalt tornyokon kívül a vár belsejében a leggyengébb pontok közelében elhelyezkedő négyszögletes vagy kerek torony.”¹⁴

A feltárás az Anjou-vár kiépítéséhez is fontos adatokat, datálható értékű leleteket szolgáltatott (14. kép). A vár XIV. századi állapotának rekonstrukciója azonban még erősen a most folyó feltárások függvénye. A külső vár feltárása folyamatosan történik. A falszorosokban XIV–XVII. századi periódusokba sorolható falmaradványok kerültek elő. Erről a munkáról majd a későbbiekben adunk hírt.

Az itt elmondottakból látható, hogy ha jelenleg még nem is alakult ki a részletgazdag, hiánytalanul teljes képünk a vár életéről, nagy vonásokban mégis fény derült a vár építéstörténetének jelentős és sokat vitatott szakaszára. Remélhető, hogy a külső vár és a várak további feltárása, az okleveles anyag, a történeti források még intenzívebb feldolgozása, az ásatás és az előkerült leletanyag értékelése, az építészeti rekonstrukció teljesebbé teszi majd ismereteinket.

A belső vár műemléki helyreállítását 1964-ben végzi el az OMF.¹⁵ Kisebbségi érdeklődéstől eltekintve a kiépítésre nem került sor. Az ovális alaprajzú korai vár bemutatása burkolatban történik majd, a falmaradványokat, ahol szükséges, a XIV. századi szintig felfalazzák. Az Anjou-vár lakóhelyiségeinek belsejét vörös téglatornélékkel burkolják, az udvart szürke bazaltzúzalékkal. A XIII. századi várfal legépebb szakaszát — a délkeleti torony előtt — teljes mélységében bemutatják, hogy a két vár egymásra épülése minél szemléltetőbb legyen.

Sz. Czeglédy Ilona

VORBERICHT ÜBER DIE AUSGRABUNGEN IM JAHRE 1963 IN DER INNEREN BURG VON DIÓSGYŐR

Auszug

Die erste, mit wissenschaftlichen Ansprüchen ausgeführte Ausgrabung der Burg von Diósgyőr wurde 1934–35 vorgenommen. Damals klärte sich die Grundriß-Anordnung der inneren Burg. Auf die Freilegung folgte damals keine Restaurierung. Zwischen 1955–62 wurden in der Burg kleine Ausgrabungen ausgeführt, aber immer nur den momentanen Bedürfnissen der Restaurierung gemäß. — Im November 1962 wurden im Inneren des SW-Turmes und im S-Flügel die Ruinen jener Burg freigelegt, die der heute sichtbaren, aus der Zeit Ludwigs von Anjou stammenden Burg voranging (E. Lócsy).

1963 ließ das OMF (Landesinspektorat für Denkmalfürsorge) eine planmäßige, auf Komplexität strebende Ausgrabung vornehmen, deren Ziel die Freilegung der ganzen Burg und die Erforschung ihrer bisher unbekannten baugeschichtlichen Phasen war.

In diesem Ausgrabungsjahr haben wir die gesamte innere und Teile der äußeren Burg freigelegt. Im W-, O- und N-Flügel der inneren Burg kamen die Grundmauern der der Anjou-Burg vorangehenden ersten steinernen Burg zutage. Der im großen und ganzen ovale, unregelmäßige Grundriß dieser auf die Felsen des Burghügels, auf die höchstliegenden Zinnen angelegten steinernen Burg zeichnete sich ab; an der SW-Ecke befand sich ein kleiner Turm. Von den zu dieser Periode gehörenden

inneren Gebäuden fanden wir lediglich wenig Spuren im Hof, SW-lich der Kapelle.

Die Freilegung zeitiger urzeitliche (bronze- und eisenzeitliche) Keramik aus dem SW-lichen Teil des Hügels. Das W-liche, SW-liche und S-liche Plateau lieferte Funde aus dem 9.–10. Jh., mit den verkohlten Resten eines Pfostenbaues zusammen.

In den Räumen der inneren Burg wurden die mittelalterlichen Niveauverhältnisse klargestellt (Fußbodenniveaus, Schwellen usw.).

Die Freilegung der äußeren Burg ist derzeit im Gange, über diese soll später berichtet werden.

Sehr viele Funde, die sich zur Datierung eignen, kamen aus dem Ausgrabungsgebiet zutage: Keramik, geschnittene Steine, Metallwerkzeuge.

Der erste Teil der 1963 ausgeführten Bergung hat — obwohl die Arbeit noch nicht abgeschlossen ist — eine bedeutenden baugeschichtliche Phase der Burg bereits in ihren großen Zügen geklärt. Zugleich erhielten wir einen Hinweis bezüglich der Siedlungen aus der Urzeit und aus der Zeit vor der Landnahme der Ungarn und sie brachte die auffindbaren Reste der ersten, aus dem 13. Jh. stammenden steinernen Burg zutage und lieferte bedeutende Angaben zum Leben der Burg im Anjou-Zeitalter.

I. Sz. Czeglédy

¹⁰ Holl I., BpR 18. (1958) 214.

¹¹ Anonymus: Gesta Hungarorum. 31. f. 72.

¹² Az okleveles adatokat l. együtt; Győrffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. (Bp., 1963.) 774.

¹³ Hasonló alaprajzi formát osztrák és angliai várak-

nál láthatunk; Bodo, E., Der Wehrbau Europas im Mittelalter. (Berlin, 1939.) 183., 195., 50. kép.

¹⁴ Gerevich L., A budai vár feltárása. (Bp. 1963.) 617.) (Doktori értekezés, az Akadémiai Könyvtárban.)

¹⁵ A helyreállítást Ferenczy Károly építész-mérnök tervezi.

A IV. NEMZETKÖZI SZLÁV RÉGÉSZETI SZEMINÁRIUM

Kelet-Európa középkori története a szlávok elterjedésének és műveltségének megismerése nélkül elképzelhetetlen. A középkori szlávság vizsgálatában azonban nagy hátrányt jelent, hogy Nyugat-Európa-hoz viszonyítva az írott forrásanyag sokkal csekélyebb. Ez a körülmény fokozott feladatokat ró a régészetre, s részben ez az oka, hogy a szláv államokban a középkori régészet művelését elsődrendű tudományos és nemzeti feladatnak tekintik. A közös problémák tömege szükségszerűen vezetett arra a gondolatra, hogy a szláv népek történetének régész kutatói egymás eredményeinek megismerése és tapasztalataik kicserélése végett időközönként megbeszéléseket tartsanak. 1957-ben született meg a kezdeményezés nemzetközi szláv régészeti munkaértekezletek összehívására. A munkaértekezletre meghívták a szláv népek vezető középkori régészeit, valamint azon szomszédos államok régészettel foglalkozó kutatóit, amelyeknek területén valaha szlávok éltek (Németország, Ausztria, Magyarország, Románia). Az 1957-i varsói, 1958-i moszkvai, 1959-i brünni és az elmaradt 1962-i berlini munkaértekezlet után, 1963. október 22–24-én került sor Budapesten a IV. nemzetközi szláv régészeti szeminárium előadásainak megtartására „Szlávok a Duna-medencében és a Balkánon” témakörből. A szeminárium rendezését a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Csoportja vállalta, és magyar részről bevonta a középkori szlávssággal foglalkozó rokontudományok művelőit is.

A munkaértekezletet Gerevich László nyitotta meg, kiemelve annak jelentőségét, hogy a magyar régészet bekapcsolódhatott a szláv régészeti hagyatéék vizsgálatába.

A szemináriumon 20 előadás hangzott el; három kutató előadása távollétében sokszorosítva vált ismertté, s az előadásokat néhány hozzászólás követte.

Tekintettel a szeminárium előadásait kísérő nagy érdeklődésre, úgy véljük hasznos, ha az előadások tartalmát legalább vázlatosan ismertetjük.

A szeminárium elnöke, *I. V. Dovzsenok* (Kijev) „A Dnyeper menti szlávok gazdaságának és társadalmi szervezetének jellemző vonásai a balkáni b-település korában” c. előadásában azt fejté ki, hogy a Dnyeper vidékén lakó szláv antoknak a Balkán betelepítésében jelentékeny szerepe volt. Áttelepülésük már a IV. századi tömeges átvándorlás előtt megkezdődött. A Dnyeper vidéki szlávoknak tulajdonítható az I. évszázad első feléből származó csernyahovói kultúra, amely római hatásról tanúskodik, míg az évezred második felének helyi kultúrája barbárabb jellegű. A Közép-Dnyeper mellékén kb. 180 lelőhely található, melyben lokális csoportok ismerhetők fel; ezeket a kutatók az orosz őskronika törzseivel vetik egybe. Telepeik erődfíttelenek voltak, de a természetfel védett helyen, földművelésre alkalmas talaj mellett építették őket. A csernyahovói kultúrához képest több a földművelés eszköze és háziállatcsont. Féműves központok mutathatók ki és fokozódott a munkamegosztás, viszont a kerámia hanyatlást mutat. A házak csoportosulásából (2–3 házból álló csoportok egymástól nagyobb távolságban) és a leletanyagból (pl. elrejtett kincslelték) következett a társadalmi szervezetre. Az előző fél évezredhez képest fejlettebb Dnyeper vidéki kultúrát vitték át az áttelepülők a Balkánra, ahol a bizánci társadalom átalakulásában jelentékeny szerepük lett.

Witold Hensel (Warszawa) „A falu anyagi kultúrája kutatásának régészeti módszerei” c. előadásában rámu-

tatott, hogy a középkor anyagi művelődésének kutatásában a falura kevesebb figyelem fordult, mint a városra. A középkori régész feladatának tartja a pusztá faluhelyek ásatását, egy-egy kis táj komplex vizsgálatát és ezek eredményeinek összehasonlítását. A továbbiakban a következő kutatási szempontokra hívja fel a figyelmet: a földművelés eszközei (pl. eke), a földművelés módszere (pl. gabonaverem vizsgálatával), mellékfoglalkozások (az eszközök kutatása révén), munkaszervezés (pl. egy kastélyhoz tartozó falu ásatásával), a táj képe (településhatár, pl. légifelvétel útján), demográfia (temető-ásatásból), életszint és szokások (leletanyagból), kronológiai kérdések (rétgvizsgálat és leletösszehasonlítás módszerével).

Kočka Wojciech (Poznań) „A magyarok és szlávok közötti régészeti és embertani kapcsolatok a X–XII. században” c. tanulmányában kifejti, hogy a Duna-medence milyen tanulságokat nyújt a népkéveredés sok irányú kutatására. A magyarok és szlávok összeolvadására nézve elveti Fehér Géza négy periódust megállapító feltevéseit és Z. Váňa nézetéhez csatlakozik, aki szerint a bielőbrdói kultúra a magyarok és szlávok közös sajátja volt és az összeolvadás a XI. században következett be. A továbbiakban a kerpusztai temetőt elemzi etnikai szempontból; az előadó által a honfoglaló magyar és szlovák etnikum embertani jellemzőjéről megadott számok azonban aligha tekinthetők véglegesnek, s így a következtetés is kétes marad. A honfoglaló magyarok számát és szlávokhoz való számarányát Molnár Erik meghaladott becslése alapján változtatja.

Herbert Jankuhn (Göttingen) „A szlávok nyugati határa a korai középkorban Észak-Németországban” c. sokszorosított előadását német szláv–német (szász) határ Holstein területén állapítható meg a legpontosabban történeti és régészeti módszerekkel. Brémai Ádám ugyanis pontosan közli a Nagy Károly korától fennálló határvonalat. Az i. sz. első öt évszázadban Holstein lakói germánok voltak; 500 körül azonban ezek elvándoroltak, és a régészeti kontinuitás megszűnik. A szláv bevándorlás ideje bizonytalan; történeti és régészeti adatok szerint a VIII. században már biztosan itt voltak. A szlávok északi csoportja wagriai, déli csoportja polab etnikum. A XII. századig tartó szláv település nemcsak helynevek, hanem erdőirtások földrajzi vizsgálatából állapítható meg. A gabonaművelés pollenanalízissel igazolható. A szláv falvak csoportokat alkottak; falucsoportonként többnyire egy, néha 2–3 kis földvár található. Ezek leginkább mocsárvárak; bizonyára egy-egy főnök várai. 1000 körül kiépült Oldenburg, s a kis várakat elhagyták; a XI. század végén pedig C-Lübeck, az abodrita királyok központja vette át a fő helyet. A szláv és szász lakterületet erdőzóna választotta el. A szász várak a szláv várakkal ellentétben ütelzáró védelmi művek voltak. Kiástak egy gyepvasérektermelő szász falut is.

Paul Grimm (Berlin) a tiledai német királyi udvarházról előkerült leletek szláv anyagáról tartott előadást. A szlávok és frankok közötti politikai határ Einhard szerint a VIII. században a Saale volt; a szlávság azonban két ízben benyomult a Saalétól nyugatra Thüringia területére; először 595 és 743 között, másodsor a VIII–XI. században. Erről a helynevek, okleveles adatok és régészeti leletek egyaránt tanúskodnak. A szlávság részt vett az erdőirtásban, így pl. a Harz hegységben levő Hohen-

rode faluban, ahol IX–X. századi szláv kerámia is került elő. A tilledai királyi pfalz, amely 972 és 1194 között szerepel, nagyrészt feltárássra került. A keskeny heggyoron levő fővár körzetében templom és a császári épületek helyezkednek el, a tágas elővárban viszont 23 épület, közte több szláv típusú veremház, ahol a kerámia 40%-a német, 60%-a szláv típusú.

J. Poulik (Brno) „Nagymorvaország kapcsolatai a Kárpát-medencével” c. előadásában vázolta Morvaország területének szláv régészeti korszakait: az V. század végétől a VIII. századig tartó áttekintés prágai típusú urnás temetkezést, melyet a IX. században a földbe temetkezés vált fel; behatóan ismertette az 1948 óta folytatott Stare Město-i és mikulčicei ásatásokat, amelyek a nagymorva állam magas kultúráról tanúskodó központjait tárták fel számos templommal, rotundával. A nagymorva kapcsolatokat történetileg és régészetiileg Nyugat-Szlovákia területén követhetők legjobban nyomon (Nyitra, Dvůr Králové stb.), de fellelhetők Zlávárkörzetében is, ahol a fenékpusztai temető nagymorva kapcsolatai fellelhetők.

A. Točík (Nitra) Szlovákia területének régészeti emlékeit ismertette a VI. századtól kezdve. A nyitrai fejedelemség területén kb. a Garamig terjednek az égetéses temetők és települések prágai típusú kerámiával; a VII. században jelennek meg — kezdetben a Duna balpartján — azok a temetők, amelyeket a külföldi (nem szlovák) kutatók zöme avaroknak tart. Az előadó a földművelésre és kézművességre mutató mellékletek és az antropológiai jelleg alapján szlávoknak mondja. Az avar típusú hagyaték divat kérdése, míg a szláv típusú ékszerek a szláv etnikum bizonyítékai. A nyitrai fejedelemség központja nem a későbbi várhegyen volt, hanem a Zobor-alján. Az előadó szerint a nagymorva államszervezet élt tovább a magyar vármegyei és dukátusi szervezetben. A szlovák régészeti hagyaték elterjedésének ismertetésére bemutatott egy térképet, amelyen a VI–XII. századig a szlovákiai leletek fel voltak tüntetve.

Točík előadása vitát váltott ki. Knížka István akadémikus kifejtette, hogy az etnikum elsőrendű jellemzője a nyelv; nyelvi kérdés eldöntésére pedig elsősorban a nyelvészet illetékes, nem pedig a régészet. A Točík által bemutatott térképen nincs hely a magyarok számára, holott a helynevek magyar lakosságról is tanúskodnak. Emelést tett azon új térképről, amely a Morva birodalom határát Szegedig viszi le. Ugyanakkor megjegyezte, hogy a magyar nyelvnek az államszervezettel kapcsolatos jövevényszavai nem nyugati, hanem déli szlávok.

Pügedi Erik hozzászólásában három kérdést tett fel. 1. Ha a nagymorva állam olyan erős volt, mi az oka, hogy az államszervezet nyomtalanul eltűnt. 2. A sok kiásított nagymorva templom komoly egyházi szervezetet tételez fel; mi az oka, hogy ez is nyomtalanul eltűnt. 3. Megvolt-e a lehetőség a IX. században, hogy Morvaországban olyan nagy népsűrűséget tételezzünk fel, mint az előadó teszi.

Poulik válasza szerint a magyarok elpusztították a morva birodalmat és az új centrumok másutt létesültek (Mikulčice helyett Znaim). Točík szerint a térképen azért mutatkozik olyan sűrű település, mert a telepek 20 évenként elmozdultak. Ami a központokat illeti, Morvaországban ezek megváltoztak, de Szlovákiában nem, l. pl. Nyitrát.

Mitscha-Märheim hozzászólásában azt fejtette ki, hogy rejtethetnek az avar melléklettel ellátott sírok is szlávokat, tekintettel arra, hogy az avar birodalom nagy hatással volt a szlávokra.

Herbert Mitscha-Märheim (Wien) „A szlávok régészeti kutatása Ausztriában” c. előadásában ismertette, hogy a Morva mellékén már a VI. század végétől megjelenik a szláv leletanyag és a VII. században beszivárog a Duna mellékére. A Dráva menti Alpok vidékére írott források szerint 582, Sirmium bevételét után nyomultak be a szláv harcosok, itt viszont a VIII. századig nincs szláv régészeti lelet. A szláv benyomulás ellenére a régi lakosság és a kereszténység eldugott helyeken tovább élt. Az avarok leverése után a szláv lakosság frank uralom alá került. A Morva völgye a IX. században a Nagymorva

birodalomhoz tartozott; az északi erdősávban szláv égetéses halomsírok (Brandhügelgräber) találhatóak. A frank Duna-vidéken a IX. században a kiterjedt temetőkkel jellemzett köttlachi vagy karantán kultúra jelenik meg. A gazdag mellékletes sírok a VIII–XI. századi temetőkben a szlávok javára írhatók. Kérdéses, hogy az avar övek hordozói avarok avagy szlávok voltak. A karantánok Karintjától északra való megtelepülése csak 780/790-től igazolható. Sírleletek alapján megállapítható, hogy a bajorok a VI. században a Traun folyóig nyomultak elő. A VIII. századi német előnyomulás a melléklet nélküli sírok miatt nem fogható meg régészetiileg. A IX. század második felére datálható Lajta vidéki leletek morva, ill. szlovákiai analógiáik alapján Szvatopluk pannóniai hadjáratával hozhatók kapcsolatba. A magyar honfoglalás új helyzetet teremtett, s a X. századi köttlachi sírokban szláv és német lelet mellett magyar jellegű is megjelenik. A XI. században tűnik el a szláv népiség az egész területen.

Josip Korošec (Ljubljana) „Koraközépkori szláv leletek Északnyugat-Jugoszlávia és a Keleti-Alpok vidékéről” c. előadásában kifejti, hogy a szláv honfoglalásnak úgyszólván nem maradt emléke a Balkánon. VII. századi szláv jellegű íves fibulák (Bügelfibel) csak Pannóniából és Kelet-Jugoszláviából ismeretesek. Etnikailag vitatottak a martinovkai kultúrával rokon leletek (Biskupija, Csadjavica). VII. század eleji lehet a ptuji (pettaui) castellumba épített szláv pogány szentély, melyhez hosszú ideig használt temető járul. A Keleti-Alpok vidékének koraszsláv régészeti Paula Korošec dolgozta ki sírleletek alapján. Az avar betörések előtti időre datálja a legkorábbi, ún. „karantán csoport”-ot. Ezt egy átmeneti, keresztény elemeket tartalmazó csoport köti össze a köttlachi kultúrával. Az átmeneti csoporttal egyidős a pannóniai avar–szláv kultúra, amely egyes helyeken mélyen benyomult Karintiába. A köttlachi kultúra az említett „karantán” előzményekből fejlődött ki egy újabb szláv hozzávándorlás révén. Keleti peremén keveredik a Pannóniában elterjedt bjelobrdói kultúrával.

Jovan Kovačević (Beograd) „Történelmi és régészeti áttekintés a dél-dalmáciai városoknak a szerbek kereszténységre való térésében betöltött szerepéről” c. előadásában kifejti, hogy az írott források (Kónsztantinosz Porphyrogenétosz, a diokleai névtelen, Dandolo) és a keresztény személynevek megjelenése alapján a IX. századra tehető a délszláv törzsek megtérése. Mint a régészeti és epigráfiai vizsgálatokból kiderül, a tengerparti latin nyelvű keresztény városokban a IX. század első felében 12 templomot építettek, ill. építettek újjá; az újjáépítés kapcsolatba hozható a szerb Svetepolek királynak azon intézkedésével, hogy az elődei alatt lerombolt latin egyházakat építsék fel. Ugyanerre az időre datálhatók a zsupákban épített templomok. Érdekes, hogy a radovanici szent István (mártír) templom donátora, Hurogus (Urog) török nevet visel, amit a szerző kapcsolatba hoz a Dalmáciába költözött avarokkal. Befejezésül megállapítja, hogy a Herakleiosz császár (610–641) alatt levándorolt szerbek megismerkedtek a kereszténységgel, de az áttérés csak a IX. század kezdetén indult meg a tengerparti római keresztény városok hatására, végül I. Basileios császár (867–886) törte meg az utolsó pogány ellenállást.

J. Nestor (București) „A szlávok bevándorlása Romániába” c. előadásában a VI. századdal meginduló beköltözés régészeti emlékeit ismertette, kiterjeszkedve az erdélyi szlávok problematikájára.

Gh. Stefan (București) „Szláv leletek Észak-Dobrudzsában” c. előadásában a Durostorum (Szilisztria) és a Duna-delta közötti limes-vonalon feltűnő szláv leletanyaggal foglalkozik. Prokopiosz szerint a VI. században szivárogtak be szlávok Dobrudza területére. A VI–VII. századi emléktanyagban három helyen került elő szlávnak tekinthető ujjas fibula; egy helyütt két olyan kézzel formált durva agyagból készült edény, ami a helyi kerámiától elüt. Sokkal jobban ismert a IX–X. századi szláv leletanyag: három hamvasztásos temető került feltárássra; a harmadik, Istria közelében, protobolgárnak tekinthető sírokat is tartalmaz, tehát a szlávok és bolgárok összeolvadását világítja meg.

K. Mijatev (Szófia) „A bolgár cárok palotája Tirnovóban” címen ismerteti az 1946-tól 1961-ig folytatott palotaásatás eredményeit. Az 1186-tól 1396-ig fennállott második bolgár cárság székhelye Tirnovo volt. A virágzó feudalizmus II. Aszen Iván (1218–1241) alatt érte el tetőfokát, s zömében ekkor keletkeztek a legnagyobb egyházi és világi épületek; bár ezek méretben és technikai kivitelben nem érik el az első cárság idején épített Pliszka és Preszlav középületeinek nagyságát. A régi Tirnovo két, dombon épített várból s a lábaiknál elterülő városból állott. A magasabb dombon levő várban voltak a cári és főúri paloták, továbbá a templomok. Az 500 éves török uralom alatt a törökök lerombolták, köveit széthordták és kis török házakat építettek helyére. Az ásatások felszínre hozták a cári kastélyt trónteremmel, kápolnával és helyiségekkel, de ezek inkább egy feudális lovagvár méreteit érik el (0,6 ha.), szemben az 50 ha., ill. 25 ha. kiterjedésű Pliszkával, ill. Preszlavval. A három teraszon épült várkastélyt 200 év alatt többször átépítették. A kápolnában előkerült a sismánida Iván Sándor cár szarkofágja.

Sz. Sztancev (Szófia) „Szláv kulturális hatás jelentkezése a protobolgároknál” c. előadásában azokat a VIII–X. századi Al-Duna vidéki temetőket értékeli, melyek az utóbbi időben váltak ismertekké. A bulgáriai Novi Pazar, Jouper és Razdelna, valamint a romániai Histria melletti Častelu, Satu Nou és Sultana területén feltárt temetők temetkezési rítusa rávilágít a szláv és protobolgár lakosság közti kapcsolatokra és a protobolgárok elszlávosodásának folyamatára.

Váczy Péter „Szlávok megjelenése a dunai országokban” c. előadásában forráskritikai alapon ad választ arra a vitatott kérdésre, hogy a szlávok időszámításunk első századaiban, avagy csak a VI. század közepén költöztek a Kárpát-medencébe. A rómaiak gondosan gyűjtötték az adatokat a limesen túl fekvő népekről és különösen jól ismerték a Balti-tenger felé vivő „Borostyán-út” környékét. A római és görög auktorok szerint az i. sz. III. századig a Visztula forrásvidékén a germán *búrok* laktak, mellettük az illírek számítható *lugiak*, akiknek nevéből szláv képzéssel *Lausitz* neve származik, a Visztulától keletre pedig a steppeig a germánnak mondott *Bastarnus* és *Peucinus~Beucennus* nép. [Állítólag ezek nevét tartotta fenn a Duna-delta *Peuke* szigete; szerintünk jogosult nevük továbbélését a Kónsztantinosz Porphyrogenosz által említett *Boia* országnévben keresni; a császár szerint így nevezték saját földjüket az északi (Visztulától nyugatra lakó) szerbek.] Ezek szerint a III. századig a szlávok nem érték el a Kárpátokon túli Galícia és Bukovina területét. A lugiak helyét a germán vandálok; a peukinokét és basztarnákét a gótok foglalták el. A venétek kezdetben a germánoktól keletre lakó kentum-típusú indoeurópai nyelvű erdei vadászok voltak; szétszóródásuk után a helyükre költözött szlávokat is így nevezték. A Visztula-torkolattól nyugatra az *Aestii* nép, keletre *Fenni-k* laktak; utóbbi nem etnikumjelölő név volt, hanem az északi idegenek neve.

A szláv hagyományok közül legjelentősebb, amit Prokopiosz közvetített: a szláv nyelvű szlávok és antok közös neve *Spoti* (helyesebben *Spali*) volt. A *Spali* iráni nép volt, mely a szármataék előnyomulásakor telepedett a szlávokra. A *Spali* nép uralmát a III. században a gótok döntötték meg, akik a Fekete-tengerig nyomultak le. A Tabula Peutingerianán szereplő *Veneti* népnév már szlávokat jelöl. Cassiodorus azonosította először a venéteket az antokkal és szklavénokkal; ezt vette át Jordanes Geticájában.

A hun előretörés megszüntette a gótok uralmát a szlávok felett. Boz rövid királysága után hun uralom alá kerültek. Az antok lakhelye a Dnyeper és Don közti erdős terület volt. Néhány szlávosan hangzó glossza és helynév nem elégséges annak bizonyítására, hogy a Kárpát-medencében szlávok laktak, mert ezek más nyelvből is magyarázhatók és szláv, ant vagy venét lakosságot egy forrás sem említi e területen. A szklavénokat említő Pseudo-Caesarius a VI. századra datálható. A bizánci források archaizáló népevei bizonyíték gyanánt nem hozhatók fel. Prokopiosz a Skandináviába visszatérő heruokról közli, hogy a szklavének földjén mentek át; e föld a Kárpátoktól északra lokalizálható. Ugyanitt laktak azok

a szklavének, akikből Hildings langobárd királyfi sereget toborzott. 568 előtt jelentékenyebb szláv beköltözés a Kárpát-medencébe nem bizonyítható. A délre és nyugatra való előnyomulás az avar előnyomulás következménye; a langobárdok feladták Pannóniát és a függő germán népekkel együtt elvonultak, vákuumot hagyva maguk után, s lényegében ez következett be a gepidák bukásával a Tisza vidékén is. A szlávok a VI. század eleje óta kalandozó hadjáratokat indítottak Bizánc területére, és kisebb csoportjaik megtelepedtek a Duna balpartján az Olt alatt, míg az antok zöme a Dnyeszer és Don közötti erdős vidéken lakott. A szklavének lakta terület tőlük nyugatra terült el, de a Kárpátok keleti oldalán lenyúlt Dobrudzsáig. A Kárpát-medencébe benyomult avarok a csatlakozott kutrigur-bolgárokat és legyőzött antokat előcsapatként alkalmazva szinte felőrölték a harcokban. A Temes vidékén elfogott harcosaik között 3000 avar, 3000 gepida, 2000 barbár [bolgár?] és 800 szláv volt, ami tükrözi a VI. századvég etnikai viszonyait a Kárpát-medencében.

Esorok írója „A nagymorva birodalom emléke a középkori magyar hagyományban” címen tartott előadásában bemutatta, hogy az uralmukat a Kárpát-medencére is kiterjesztő nagymorvák emléke Magyarországon hogyan alakult át legendás hagyománnyá, és a XIII. századra hogyan veszett el. 870 körül a magyarok számon tartották, hogy a marótok (nagymorvák) és nándorok (bolgárok) között 10 nap járóföld volt. Kónsztantinosz 56 évvel a honfoglalás után már csak annyit tud biztosan, hogy a magyarok Nagymorviát elpusztították, de a morvák lakóhelye tekintetében bizonytalan. A XI. században írt ösgesztében a népnév megsemmisítve, mint Marót vezér szerepelt; ő lehetett a fehér-ló-monda hőse. Anonymus Marót vezér és a többnejű kazár Ménrót vezér összeolvastásából alkotta meg Ménmarót vezér alakját s oda helyezte, ahol két Marólaka falu volt, Biharba. A XIII. századi krónikavariánsok szerint Marót hol lengyel fejedelem volt, aki Veszprém várában székelt, hol a Duna mellett (Pilismarót) várában lakó fejedelmi családtag. Ekkor már nem tudták, hogy a *Marót* nevű falvak hajdan morva lakóikról kapták nevüket s a morvák jelölésére megjelent az új *morva* népnév.

Sós Ágnes „Régészeti adalékok a Pribina-uradalom központja kialakulásának kérdéséhez” c. előadásában rámutat Zalavár jelentőségére mind a XI–XII. századi magyar társadalom, mind a IX. századi szlávok vizsgálata szempontjából, s kifejté annak szükségességét, hogy a kutatást nagyobb területre kell kiterjeszteni. Az 1946-tól 1954-ig tartó ásatás Pribina és Kocel-kori kultúrrejteket tárt fel. Megállapítást nyert, hogy Mosaburg mocsári település volt. Földrajzi kapcsolatai inkább a déli szlávok felé mutatnak, de felmerült olyan nyelvészeti nézet is, amely szerint a nyugati szlávok képviselve volt ezen a területen (e nézetet Kniezza I. cáfolta). Nehezebb kérdést állít elénk az avar–szláv viszony régészeti megoldása. Területünkön hozzájárul a kérdés tisztázásához a Pókaszeptken feltárt hamvasztásos urnatemető, amely VII. századi avar sírokba vágódik be, s így VIII. századnak tekinthető. Zalaegerszegen későavar szörvány-lelet, Keszthelyen pedig IX. század eleji urnasírok kerültek elő. Zalavár szempontjából legfontosabb a récéskuti bazilika ásatásának 1961-i folytatása, melynek során kitűnt, hogy a kőbazilikát három réteg előzi meg: az első egy, a VIII–IX. század fordulójáról származó hullámdíszes kerámiával datálható kultúrreteg, a második egy kisebb fatemplom körül elhelyezkedő temető, a harmadik egy nagyméretű háromhajós fatemplom a IX. század második feléből; így a kőbazilika építése István király korára tehető. Az első templom a salzburgi térítés idejéből származik. Pribina egy szlávok lakta egyházzal szervezett centrumban telepedett meg; az ezután épített háromhajós fatemplom rajna-vidéki kapcsolatokat mutat.

László Gyula „A későavar griffes-indás övek leletcsoportjának kérdései” c. távollétében fel nem olvasott előadásában előljáróban felsorolja a kutatók véleményét, akik e leletcsoportot hun-szármata, avar, bolgár vagy magyar etnikummal azonosították. László Gyula a különféle felfogásokkal vitázva arra az eredményre jut, hogy a)

a griffes-indás leletcsoport későbbi a bizánci pénzekkel datált avarnál, b) a magyar etnikummal azonosítható, c) területileg kiegészítik egymást a honfoglaló magyar leletekkel. Ami a griffes-indás leletanyag szláv voltára vonatkozik, rámutat arra, hogy e temetőket a XI. századi Magyarország néprajzi térképén elhelyezve kiderül, hogy $\frac{3}{4}$ részük tiszta magyar területen fordul elő, $\frac{1}{4}$ részük vegyes szláv—magyar lakterületen és alig 4—5 található szláv helynevekkel jellemzett területen. Hozzávéve ehhez azon antropológiai megállapítást, hogy a griffes-indás leletcsoport embertanilag az Árpád-kori magyarsághoz áll legközelebb, hordozóit magyar nyelvűeknek tekinti. Előadása szerint a magyar vezéri szállások ott kerültek el, ahol honfoglaló leletanyag — nem pedig griffes-indás lakosság található. Ennek megoldását az Anonymus [helyesebben a magyar krónikák] és az orosz évkönyvek által leírt kettős honfoglalásban találja meg.

Balassa Iván „A magyar földművelés szláv kapcsolatai” c. előadásában kifejti, hogy a kérdés megoldásában a nyelvészetnek van legnagyobb jelentősége. A földművelést korábban is ismerő magyarság a szabályozott legelő-váltó földművelést a szlávoktól tanulta. E szisztéma és a hosszabb időn keresztül műveletlenül hagyott föld gyakorlati között azonban nem volt éles határ, amint ezt a szláv eredetű *ugar* és *parlag* szó vegyes használata mutatja. A magyarral rokon szóhasználat a podóliai és szlovákiai szláv nyelvjárásokban található fel. A *tanorok* tövissel körülvett gazdasági udvar' és tövissel körülvett szántóföld' kétféle jelentése közül az utóbbi szintén szlovák vidéken található fel. E két szó mellé sorolandó a *láz*, 'irtásföld' is. Nyelvészeink eredményei csak részben vágnak egybe a fenti szókölcsönzésekre vonatkozó megállapítással s magunk részéről csak annyit fűzünk hozzá, hogy a szlovák etnikum kialakulása előtt szlovák kölcsönzésről beszélni problematikus.

Bartha Antal „A IX—X. századi magyar—szláv érintkezések kérdéséhez” c. előadásában rövid elvi bevezetés után kifejti, hogy Kelet-Európa népei számára a IX. század a korafeudális viszonyok és az antagonizmusok osztályok kialakulásának korszaka volt. A továbbiakban általánosságban foglalkozik a honfoglalás előtti kijeji—magyar és magyar—kazár kapcsolattal, továbbá a X. századi magyar—szláv érintkezés fő kérdéseivel, a nagymorva—magyar viszonytal, a X. századi magyarországi temetőket vitatott etnikai értékelésével, a békés kapcsolatok kifejlődésével és a feudalizálódás folyamatával, amely konszolidálódását a magyar államalapításban érte el. Felhossa, hogy a magyar ekés földművelés török eredetű, és végül rámutat, hogy a korafeudális népiséget nem szabad a polgári nemzetfogalommal azonosítani.

Nemeskür János „A szlávok magyarországi embertani kutatásának módszertani kérdései” című sokszorosított előadásában felveti a kérdést, hogy a történeti embertan mennyiben járulhat az etnogenetikai folyamatok megbízható rekonstrukciójához. Magának az etnikumnak olyan sok ismérve van, ami nehezen fogható meg mind az embertan, mind az anyagi műveltség elemeit vizsgáló régészet segítségével. Civilizációs javak több etnikum tulajdonai lehetnek. Emellett az etnikum időben is változásoknak van kitéve: keletkezik, kifejlődik; más etnikumokkal integrálódik és differenciálódik. A történeti embertan az etnikumnak csupán egy jellemvonását tudja megragadni; a kutató az embertani struktúrát igyekszik megismerni. Befejezésül felvázolja Zalavár vár, kápolna és falu, továbbá Halimba és Képuszta temetőinek embertani képét; az első kettőt szláv, a további hármat főként magyar etnikumúnak állapítva meg.

Török Gyula „Egy IX. századi temető (Sopronkőhida)” c. előadásában rámutat, hogy a Sopronkőhídnál feltárt temető kevert lakosságról tanúskodik. A fegyverek ugyanis a frankok (bajorok) fennhatóságát árulják el; a női ékszerek párhuzamai szlovén földről ismertek,

ugyanakkor az öntött bronz övveretek avar lakosságra mutatnak. Avar szokás volt a háromágú agancs sőtartó sirbatétele és a szarvasmarhamaszkos temetkezési szokás is. A Sopronkőhídnál végzett feltárás az avar kori temetkezések külön csoportjára hívta fel a figyelmet: a IX. századi frank (bajor)—szláv—avar kevert lakosságú temetkezésekre.

Dienes István „Kelet-Európa korafeudális kultúráinak néhány közös vonása” címen előadta, hogy Kelet-Európa népei a IX—X. században hasonló gazdasági és társadalmi fejlődés képét mutatják. A kereskedelem és az idegen katonai kíséret révén bizonyos kultúrelemek egész Kelet-Európában elterjedtek. A legjellegzetesebb ezek közül egy másfél méteres, csüngeszett végű, belső kapcsolósú veretes bőrv. Hasonlóan elterjedt a könyök felett viselt nemesfém csuklós karperec, mely egyszerűbb kivitelben alsóbb társadalmi rétegekhez is utat talált. A viselés hasonlósága csak egy vonása a közös fejlődésnek, amely közel egyidőben a kelet-európai államok kialakulásához vezetett.

Az előadások elhangzása után e sorok írója az előző napon felvetett és részben vitatott kérdésekhez szölt hozzá. Pannónia morva megszállásával kapcsolatban felsorolta a 882—896 ismert adatokat, melyekből csupán annyi állapítható meg, hogy a morvák két ízben feldúlták Pannóniát; tartós berendezkedést igazoló adat nincs. W. Kočkanak a honfoglaló magyarok lélekszámára vonatkozó feltevésére válaszolva hivatkozott az eddigi magyar kutatásokra és a kérdéssel foglalkozó tanulmányára (Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jh. Bp. 1960; vö. Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963. 45—62.). Arra nézve, hogy a magyarok a vármegye- és dukátus-szisztémát a morvákól vették volna át, hivatkozott Gardizi közlésére a szláv várak menedékvár jellegére nézve; a magyar nemzeti szervezeti területi szervezetté válására; a Duna-kétparti megyékre, amelyek a IX. században két országhoz tartoztak; a közigazgatási jövevényszavaink bolgár és szlovén jellegére; a szláv várnevek helynévi értelmezésére; a dukátusi rendszer nagyalföldi kiterjedésére és a magyar államszervezet keleti előzményeire. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a magyarság a nyugati intézményeket, a földművelés fejlettebb formáit és a kézműipar számos ágát jórészt szláv közvetítéssel ismerte meg, s így tudott beilleszkedni a megtelepült népek európai családjába.

A munkaértekezlet az elnöklő V. I. Dorzszenok akadémikus szavaival zárult.

A szeminárium résztvevői október 25—26-án két-napos kiránduláson vettek részt, melynek során megtekintették a Tác fővárosyusztai római kori ásatást, a székesfehérvári, veszprémi, tihanyi és keszthelyi múzeumot, a fenékpusztai feltárást, végül Sós Ágnes vezetésével a zalavári ásatásokat. A vár és a rēcésűti bazilika megtekintése után a zalavári termelőszövetkezet megvendégelte a résztvevőket. Ez alkalommal minden résztvevő nemzet nyelvén hangzottak el felkészítőnk és baráti viszontválaszok.

Október 27-én a szeminárium az aquincumi múzeum megtekintése és Leányfalun való rövid időzés után Visegrád és Esztergom műemlékeit tekintette meg; 28-án délelőtt a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti és történeti kiállítását látogatta meg, végül délután záróülést tartotta, amelyen elhatározta, hogy 1964-ben az V. munkaértekezletet Szófiában fogják tartani. [Újabb megállapodás szerint az értekezlet 1965-ben Varsóban lesz.]

Végigtekintve a IV. nemzetközi szláv régészeti szeminárium gazdag programján, megállapíthatjuk, hogy előadásaihoz hozzásegített fontos tudományos kérdések tisztázásához, a nemzetközi kapcsolatok elmélyítéséhez pedig a kölcsönös megbecsülés légkörét alakította ki a résztvevők között.

Györffy György

BESZÁMOLÓ A VIII. NEMZETKÖZI KLASSZIKA-ARCHAEOLÓGIAI KONGRESSZUSRÓL

A VIII. Nemzetközi Klasszika-Archaeológiai Kongresszus 1963 őszén Párizsban került megrendezésre. A szeptember 3-tól 13-ig tartó ülésszakon a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutatócsoportját Castiglione László, a Magyar Nemzeti Múzeumot B. Thomas Edit, a Szépművészeti Múzeumot Szilágyi János György, a Budapesti Történeti Múzeumot Nagy Tibor képviselte. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Ókortudományi Tanszékéről Kádár Zoltán volt jelen. A kongresszuson magyar részről részt vett még Kanosy Margit és Sümeghy Veronika.

A Sorbonne egy különálló épülete, melyet kizárólag a művészeti és régészeti tanszékek intézetei, tanulmányi gyűjteményei és előadótérmei töltenek be, nyújtott ott-hont és szolgáltatott keretet a kongresszus munkájához.

A VIII. kongresszus egyedülálló az eddigi klasszika-archaeológiai összejövetelek történetében, mert az André Piganiol professzor elnöklése alatt megrendezett kongresszus előadásai egy egységes tematika köré csoportosultak, mely téma ez alkalommal nem a klasszikus régészet területéről választotta tárgyát, hanem a kongresszusi témát a „Görög és római kultúra elterjedése a provinciák területén” címben jelölte meg.

A magyar delegáció is hozzájárult három pannóniai tematikájú előadás anyagának bemutatásával a kép kialakításához, mely a kongresszus célkitűzéseként a birodalom provinciáiban folyó életet kívánta vázolni.

A téma egységessége már előre biztosította az ülésszak sikerét, a hallgatóságot együtt tartotta és szakmai szempontból is igazolta a rendezők törekvéseit. Miután az előadásokat mindig ugyanabban az előadótérben tartották, a szakemberek folyamatosan részt vehettek a munkában, és a szünetekben is tovább folytathattak a szakmai megbeszélések a világ minden részéből odasereglett szakkollégák között. Mint egyik beszédében Pierre Demargne professzor, a kongresszus főtitkára örömmel bejelentette, ez a klasszika-archaeológia történetében az első oikomenikus zsinat, melyre Európa, Ázsia, Amerika, Afrika, Ausztrália régészei eljöttek, mindazon területek-

ről, ahol az archaeológiának művelői és barátai vannak. A Louvre-ban megrendezett külön kiállítás „L'Art dans l'Occident Romain” címe is jelezte, hogy kapcsolódik a kongresszus tematikájához. Mint a nyugati provinciák keleti határtartományai, Pannónia is küldött e kiállításra néhány szép római kori kispasztikát. Több más múzeum és gyűjtemény is a kongresszus programjába illesztette be új kiállításának megnyitását. Így részt vehettünk egy hangulatos esti nyitás keretében a Cluny-i Múzeum különleges fény- és világítási hatásokkal dolgozó „Paris Antique” című kiállításának bemutatásán. — Saint-Germain en Laye-ban a gall-római művészet sajátos alkotásait állították ki ez alkalomból.

Felejthetetlen élményt nyújtott az éjszakai sétahajózás a Szajnán, melyet a rendezőség szervezett meg a kongresszus résztvevőinek. A séta keretében műtörténész vezető ismertette Párizs palotáinak, hídjainak, templomainak történetét, ugyanakkor a szóbanforgó épületeket színes reflektorokkal világították meg.

A kongresszus 500-nál több résztvevőjét pompás és meleg baráti légkörű fogadáson látta vendégül a francia állam, Párizs városa, a múzeumok és az egyetem, — amikor is mindig nyílt alkalom szakmai kérdések közvetlenebb megbeszélésére. — Különösen kedves figyelmesség volt a rendezőség részéről, hogy az ülésszak utolsó délutánján érkezett szovjet küldöttség tiszteletére a zárülés után rendkívüli fogadást rendeztek, hogy alkalom nyíljon számukra is a szakmai kapcsolatok felvételére.

Az előadásokon kívül a kongresszus Állandó Tanácsa — melynek magyar tagjával e sorok íróját választották — két alkalommal külön ülést tartott. Megtárgyalták a két beérkezett meghívást, mely szerint a IX. kongresszust 1967-re Jugoszlávia és Szíria kormányai is szívesen látja. A bizottság szavazással is megállapodott abban, hogy elfogadja a szír kormány meghívását, és így a következő, IX. Nemzetközi Klasszika-Archaeológiai Kongresszust a szíriai Damaszkuszban tartják, 1967-ben, klasszikus tematikával.

B. Thomas Edit

A PÁRIZSI NEMZETKÖZI MOZAIKKONFERENCIÁRÓL

1963. augusztus 19. és szeptember 3. között megbeszélésre gyűltek össze Párizsban a római kori mozaikok kutatásával foglalkozó szakemberek, A. Grabar elnöklése alatt.

A colloquium tematikája és előadásainak tárgya felölelte a mozaikpadlók problémáit a hellenisztikus kortól és területektől kezdve a későrómai időkig.

Az elhangzott 27 előadás mindegyikét vita követte. Az előadók nagyrészt területük, illetve hazájuk mozaikjait ismertették, de néhány előadás már részletkérdéseket is érintett, melyeknek középpontjában főképp a mozaikok datálásával kapcsolatos nehézségek állottak.

A kutatások jelenlegi állása szerint úgy tűnik, hogy a mozaik készítésének időpontját egyszerűbb meghatározni geometrikus díszű padlók esetében, míg a figurális mozaikok kormeghatározása problematikusabb.

Az előadások végeztével a rendezőség indítványára megalakult az ókori mozaikkutatás nemzetközi szövetsége, Párizs, VI. rue Michelet 3. székellyel. Céljával a kutatás, a kutatók közötti kapcsolatok kialakítását, tudományos és technikai dokumentációs központ létrehozását, ennek keretén belül pedig fényképtár, szakkönyvtár megszervezését tűzte ki. Felszólította valamennyi érdekelt országot mozaikanyaga corpus formában történő közzétételére. Tervbe vette időszaki közlemény megjelentetés-

sét, amely egyebek között az ezután megjelenő mozaikpublikációk módszertani-kritikai vizsgálatát is teendői közé sorolná.

Az alakuló szövetség elnököt G. Picard, főtitkárt H. Stern személyében választott. A választmányba magyar részről Kiss Ákos került be.

Az egyes provinciák mozaikjait bemutató corpus-szerű publikációk megjelenése egyre több mozaikpadló egybevetésére teremti meg majd a lehetőséget, mely lehetőségek meg fogják nyitni az utat a végső összegezéshez is. A beígért corpusok megjelenésének nagy hasznát fogja látni Pannónia máig oly problematikus mozaikpadlóinak kutatása is.

A megbeszélésen részt vevők megilletődéssel fogadták a bejelentést, mely két nagy kutató, Marion E. Blake és C. L. van Essen haláláról számolt be.

Végül az Ousouer sur Trésée-i kiránduláson egy római kori mozaikkal díszes épület feltárását mutatták be a konferenciára összegyűlt mozaikszakértőknek.

A konferencia napjainak közvetlen baráti hangulatáért — mely kedvező légkört teremtett a tudományos vélemények kicseréléséhez — az elismerés a rendezőség felé.

Kiss Ákos

TABÁNI KELTA LELETANYAG VIZSGÁLATA

A földtani kutatásban széleskörűen alkalmazott anyagvizsgálati módszerek a régészeti megismerést is fontos adatokhoz juttathatják. Ilyen jellegű vizsgálatokkal sikerült tisztázni pl. az aquincumi római téglák anyagának eredetét. [Bohn P., Arch. Ért. 89 (1962) 250—.]

Esetleges hasonló pozitív eredmény reményében vizsgáltam meg a tabáni kelta leletanyag néhány mintáját. A vizsgálatot olyan darabokon végeztem el, amelyek anyagának megismerése várhatóan felhasználható adatokat hoz a kelta kézművesség jellegéről, fejlettségéről stb. A vizsgált töredékek részben kőszkőzök, részben pedig cserépedények darabjai.

A vizsgálati eredmények, anyagleírások a következők:

Kőszkőzök vizsgálata

Fenőkő — Tabán — 36.65.24. — 85. gödör.

Makroszkópos leírás:

1. kép a—c.

Világosszürke színű, helyenként kissé karminvörös árnyalatú, kemény, tömött, középszemű homokkő. Anyaga túlnyomóan kissé koptatott kvarc szemcsékből áll, melyek 80%-a 0,1—0,32 mm átmérőjű. Igen ritkán egy-egy 0,5 mm feletti koptatott kvarcsemece-beágyazást tartalmaz.

Mikroszkopikus leírás:

Vékony csiszolatban, normál fényben a kvarcsemecek között géles amorf kovaanyag, helyenként limonitos feldúsulással alkotja a kötőanyagot. Kis számmal észlelhetők opak-szemcsék, önálló kristályalak nélkül; főleg hematit és magnetit, valamint kevés limonit. Keresztezett nicolok között, poláros fényben a kvarckristályok hullámos kioltásúak, ezért metamorf kőzet származékainak tekinthetők. A csiszolatban meghatározhatók még;

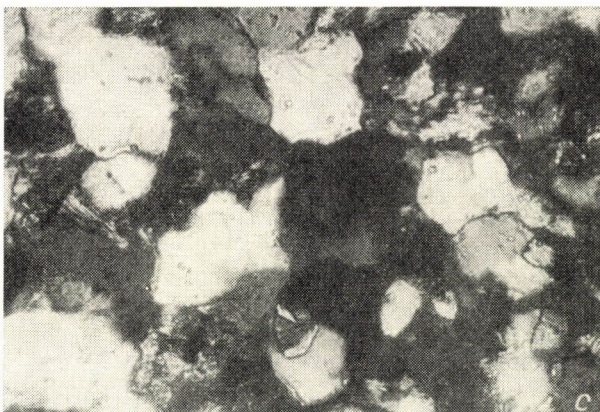
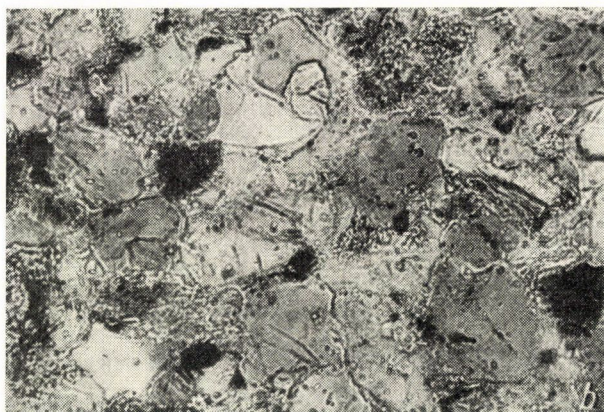
kalcit, muszkovit és biolit csillámok, földpátok, piroxének, amfibólok számottevő mennyiségben, továbbá gránát, rutil, zirkon és dolomit alárendelt mennyiségben. A kőzet karbonáttartalmát nem a kötőanyagban, hanem az alkotószemcsék között előforduló kalcit és dolomit adják (2,55%).

A vizsgálatok eredményeképpen megállapítható, hogy a fenőkő anyaga a földtörténeti terciérben az oligocén elején keletkezett ún. hárshegyi homokkő. Ez a Budapest környékéről jól ismert képződmény azonban általában eltérő szemcseösszetételt mutat a mi anyagunktól. Kaszanitzki F. szerint 0,5—2 mm átmérőjű szemcsenagyság dominál a kőzetben (40—60%), míg a 10—15%-ot kitevő, 0,1 mm alatti átmérőjű szemcsék már a kötőanyaghoz tartoznak. Ugyancsak jellegzetessége a kőzetnek, hogy gyakran erősen kavicsos, sőt konglomerátum jellegű rétegeket is alkothat. Mindezen jellegek az általánosan elfogadott partszegélyi durvatörmelékeny üledékképződés következményei. Leletünk anyagának eltérése abból adódik, hogy a „hárshegyi homokkő”-nek egy speciális finomszerű fajtájából készült. Ez a kőzet csendes vizű öböl alakulatban képződött fáciése a „hárshegyi homokkőnek” és a budakalászi Ezüsthégyről ismert. Az itteni kőzetet még a XX. század elején is fejtették, főleg malomkő készítése céljából.

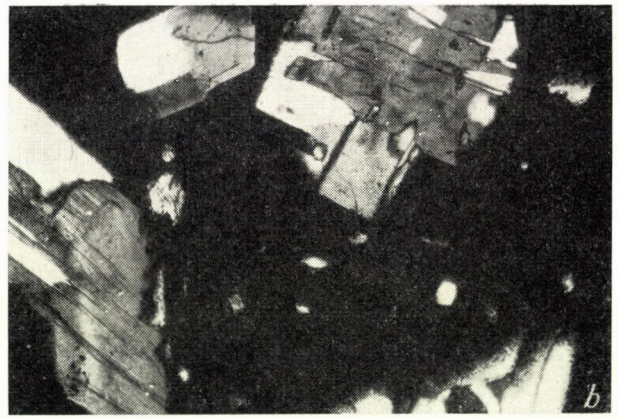
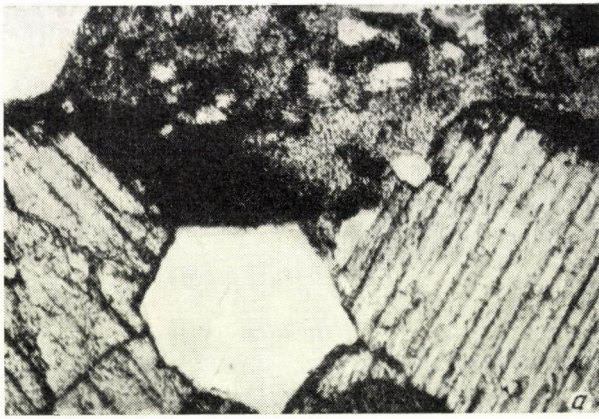
A kőszkőz igen szép példája annak, hogy a kelták fejlett érzékel és gyakorlattal rendelkeztek a legmegfelelőbb nyersanyag felkutatására és hasznosítására. Malomkő — Gellérthegy — 1941. — Weisz-kertnél. 2. kép a—b

A csiszolással formált nagy alakú idomkő forgatva működő malomkőként szerepelt.

Anyaga középszürke vulkanit igen feltűnő nagyszámú és nagytermetű, 2—4 mm hosszú fekete porfiros elegyrészekkel. Kemény, tömött kőzet.



1. kép. a) I. minta felülnézeti képe (4×) — b) I. minta vékonycsiszolatának mikroszkopikus képe normál fényben (100×). — c) I. minta vékonycsiszolati képe poláros fényben mikroszkopikus (100×) nagyításban



2. kép. a) VII. minta vékonyecsiszolatának mikroszkopikus képe normál fényben (100×). — b) VII. minta vékonyecsiszolatának mikroszkopikus képe poláros fényben (100×)



3. kép. a) VIII. minta vékonyecsiszolatának mikroszkopikus képe normál fényben (100×). — b) VIII. minta vékonyecsiszolatának mikroszkopikus képe poláros fényben (100×)

Mikroszkopikus vizsgálat:

Alapanyaga erősen üveges. Ritkábban apró földpátok és augit lécek, tűk fordulnak elő benne. Utólagos elbontás jelei mutatkoznak az alapanyagban. Porfiros elegyrészként elsősorban a zónás kioltású plagioklász kristályokat kell leírni. Oligoklász és andezin van jelen uralkodó mennyiségben. Ezekben elbontottság nem észlelhető. A színes elegyrészek közül a zöldamfibólok az uralkodóak, melyek nagy, gyakran 2–3 cm hosszúk, megnyúlt, prizmás természetű, idiomorf megjelenésűek. A kőzetben biotit fordul még elő számottevő mennyiségben. Felismerhető még a vékonyecsiszolatban ortoklász földpát, piroxén (főleg hipersztén és augit), apatit, zirkon és magnetit. Ezek mennyisége alárendelt. A meghatározásokat polarizációs fényben történt vizsgálat alapján végeztük.

(Az ábra az anyagot párhuzamos és keresztezett nicolok között szemlélteti erős, 100-szoros nagyításban.)

A vizsgálatok alapján a malomkő anyaga: biotitos amfibólandezit, szubvulkáni jelleggel. A kőzettípus ismert a Dunazúg-hegységet (Szentendre—Visegrád—Esztergom) felépítő tortónai (miocén) korú vulkáni képződményekből. A kőzetanyag tehát innen származhat, mint legközelebbi felszíni lelőhelyről.

Malomkő — Gellérthegy — 1946. — G. 53.30.37.

3. kép a)–b).

Középszürke, kemény vulkáni kőzetanyagból készült eszköz. Porfiros elegyrészek makroszkóposan nem láthatók benne.

Vékonyecsiszlati vizsgálata:

Az alapanyag egészen kevés kőzetüveget tartalmaz, főleg apró földpátlécek szövetéből áll: pilotaxitos.

Porfiros beágyazásként közel egyenlő arányban poliszintetikus ikreket alkotó plagioklászok és oszlopos piroxének az uralkodóak. A plagioklászok főleg a bázisosabb jellegű labrador és bytownit. A piroxének között mintegy fele-fele arányban augit és hipersztén dominál. Biotit és amfiból csak igen alárendelten fordulnak elő a kőzetben. Jellegzetes még az opak elegyrészek (magnetit és pirit), jelenléte a kőzetben, mintegy bázisosabb jellegre utalva. Egyéb ásványi elegyrészek: ortoklász, apatit, zirkon és gránát.

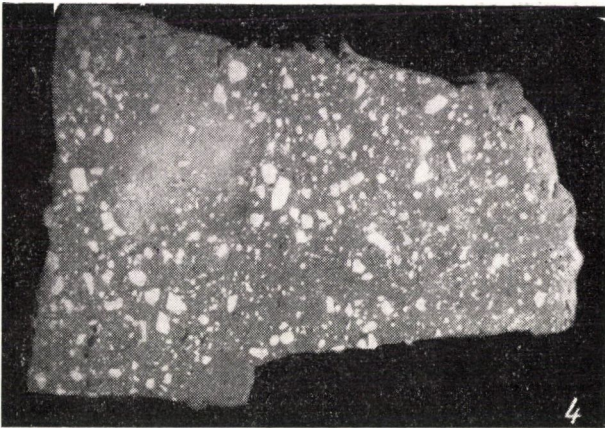
(Az ábra a kőzet mikroszkopikus képét mutatja párhuzamos és keresztezett nicolok között 100×-os nagyításban.)

A vizsgálat alapján a kőzetanyag augitos hiperszténandezit (piroxénandezit). Felszíni lávaömlés eredményeként létrejött vulkanit. Típusa ismert a Dunazúg-hegységből és a Börzsöny-hegységből mint a legközelebbi lelőhelyekről. A malomkő anyaga tehát innen származtatható.

A kőszeközökre vonatkozó összefoglalásként a következőket mondhatjuk:

Az egykori kelta kézművesek kitűnő érzékkel és nagy gyakorlatlall rendelkeztek a lakóhelyük környékén előforduló nyersanyagok felkutatásában.

Az ismertetett három példa alapján megállapítható, hogy nemcsak a célnak legmegfelelőbb kőzetanyagot kutatták fel, hanem az eszközöket az illető kőzetfajta legalkalmasabb (legfinomabb, legkeményebb stb.) változatából készítették. Az egyes kőzetfajták speciális előnyeit és hátrányait valószínűleg tapasztalati úton tisztázták, mert például andezit helyett a jóval keményebb „hárshegyi homokkő”-ből nem készítettek malomkövet, mert



4. kép. II. a minta felületi csiszolatának képe (2×)

észrevették, hogy ennek a kőzetnek két felülete összedörzsölésekor erősen marja egymást, részben éppen a keménységet előidéző éles kvarctörmelék miatt. Ugyanakkor viszont az andezit felületek némileg puhábbak, de koptatásra szívósabban ellenállnak.

A különböző kőzetek illetően felkutatása és alkalmazása magán hordozza a megelőző korokban szerzett tapasztalatokat.

Külön említést érdemel az igen fontos gyakorlati szempont, a szállítás kérdésének jelentkezése és valószínű megoldása a vizsgált eszközök kőzetanyagára vonatkozóan. A felismert kőzetek felszíni lelőhelyei lényegileg a Duna mentén vannak. Ebből a tényből kiindulva indokolt a feltevés, hogy a szállítás vízi úton bonyolították le. Ezt a kézenfekvő feltevést nemcsak a kőzetlelőhelyek felismerése, hanem számos gyakorlati szempont is valószínűsíti.

Edénytöredékek vizsgálata:

Sötétszürke—fekete, egyszerű párhuzamos bordázattal díszített edénytöredékek a Tabánból. 52. gödör 1936. (36.65.22.)

Ez a leletanyag két típust képvisel:

a) első típus:

Vastagsága 4—5 mm között változik. Durva, 3—4 mm-es, lapos bordák és azonos méretű bordaközzök díszítik kívülről. Alapszíne sötétszürke, kívül 0,3 mm vastagságban barnás színezetű alacsony hőfokon való égetés következményeként. Az alapanyag kissé agyagos finomszemű homok, kevés csillámmal, sok kvarccal és jelentős mésztartalommal.

Az adalékanyag megkülönböztetés kőzettani alapon adódik. Ismeretese kőzettanilag a természetes

kifejlődésű pelites és aleuritos üledékek és ezek összes természetes ásványasszociációi. Ezen ismeretek alapján két természetes kőzet keverékét is meg lehet különböztetni. A mesterséges adalékanyagok jellegzetesen eltérnek a természetes ásványgyűttes összetételétől, szemcsealakjától és kőzettani struktúrájukkal is elárulják egzotikus voltukat. Az alapanyag legdurvább frakciója a kb. 20%-ot kitevő 0,2—0,32 mm átmérőjű, alig koptatott kvarcsemmékből áll. Az alapanyag mindössze kb. 80%-át alkotja a cserépnek, míg a további mintegy 20%-át mesterséges adalékanyag adja. Háromféle adalékanyag van a vizsgált mintában és a kerámia különös jellegét tulajdonképpen ezek adják, és ezek derítenek fényt a készítés technológiájára, az akkori ipar fejlettségi fokára.

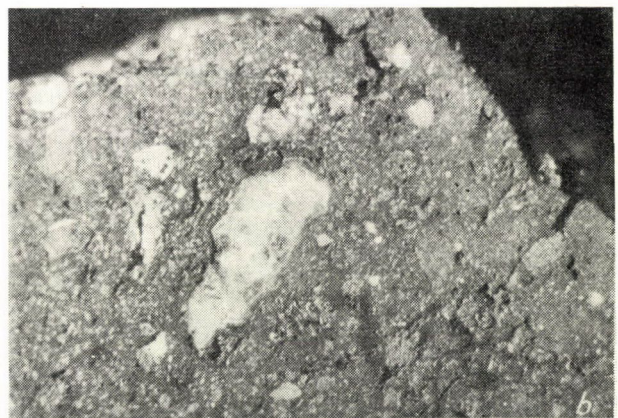
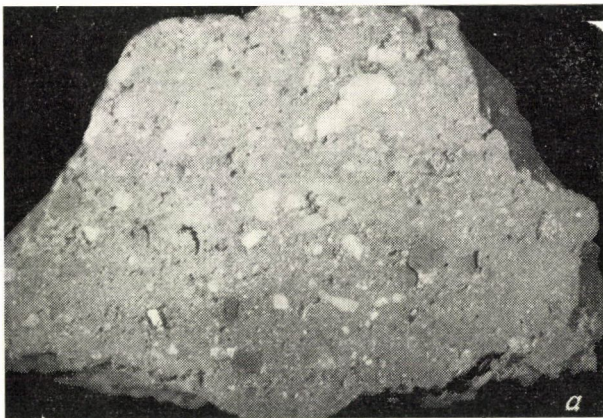
A mintában legfeltűnőbbek a mintegy 10%-ot kitevő szilikátos mészkőtörmelék-semmék. Alakjuk és osztályozatlanságuk, valamint teljesen egzotikus anyaguk folytán bizonyos, hogy mesterséges zúzalékként keverték a formázandó anyagba. Ezek közül egyes szemcsék sósavas maratáskor olyan szerkezeti alakulást mutatnak, hogy valószínűsíthető szerves eredetük (tehát valamely ősmaradvány vázelemének törmelékei lehetnek). Nagy többségük azonban kemény, tömött, tiszta mészkőanyagú.

Az adalékanyagok közül kevésbé feltűnő, azonban talán legnagyobb jelentőségű a mintegy 2%-ban előforduló grafit. Jelenlétét a minta színéből feltételezni lehet. Kimutatását röntgendifraktométeres vizsgálattal végeztük.

A röntgendifraktométeres vizsgálat kvalitatív módon mutatja ki a mintában előforduló ásványokat. Jelen esetben szerencsés lelet folytán pontosan meghatározott grafit tartalmú kőzet görbéjéhez viszonyítva. Röntgendifraktométeres fél kvantitatív kiértékelést végeztünk, melynek adatait összevetettük vékonycsiszolatban merőleges irányban történt integrációs szemcsekiméréssel. Az ily módon nyert érték a $\pm 0,2\%$ -os hibahatáron belül mozog. A grafit igen finomra őrölt formában szerepel az anyagban. A grafit jelenléte igen nagy jelentőségű, mert a helyi kelta kerámia iparkultúra jellemzésének egyik legfontosabb adata.

A harmadik adalékanyag a faszén. Ez durva törmelék formájában csak igen kis mennyiségben fordulhat elő az anyagban. Jelentősebb részét finomra tört formában keverték hozzá a formázandó anyaghoz. Kimutatása alacsony hőfokon, hevítéssel történt. 200—300° C-on a fekete anyag füst távozása közben barnára égett éshelyenként szétpattant, ahol belülről a nagyobb faszéntörmelék éésgázai szétrepesztették. A faszén ilyen irányú felhasználása is értékelés tárgyát kell hogy képezze. Faszén kimutatása vékony és felületi csiszolati integrációs kiméréssel, valamint szárított minta hevítésekor történő súlyvesztésével adható meg jó közelítésben.

Felmerült annak a lehetősége, hogy véletlenül bekevert faszendarabok vannak a mintában. Azonban a diffúz egyenletes eloszlás és a finom szemcse nagyság ez ellen szólnak.



5. kép. a) II.b minta felületi csiszolatának képe (2×). b) II.b mintában: *Clavulinoides szabo* HANTKEN homoksházú foraminifera metszete (4,5×)

A minta anyagának összetétele:

alapanyag	80%	
ebből	20%	0,1–0,32 kvarcsemcse
	56%	0,1 alatti homok és
	4%	karbonát
adalékanyag	20%	
ebből	8%	faszén
	2%	grafit
	10%	karbonátos közettörmelék.

Készítési technológiájáról csak annyit, hogy igen alacsony hőfokon történő elszíneződéséből következően gyengén kiégetett minta.

b) második típus:

A lelet 8–10 mm falvastagságú, finomabb bordázatú edénytöredék (5. kép a–b). Mind az alapanyaga, mind pedig az adalékanyagok aránya és minősége eltér az előző mintától.

Az alapanyag itt agyagos, és természetes durvatörmelékektől mentes. A mintában felismertem és meghatároztam a *Clavulinoides szabói* Hantken foraminifera két példányát. Ezek bizonyítják az alapanyag korát és faciesét. Az alapanyagot a középső oligocén rupéli emelet ún. „kiscelli agyag” képződményéből jövesztették. Ez a kőzet Óbuda környékén a felszínen nagy kiterjedésben található, és kerámiai alapanyagként felhasználják. (Bohn P. Római téglák vizsgálata. Arch. Ért. 1962. IV.)

Az adalékanyagok ebben a mintában kétféle jelleget mutatnak. Legfontosabb a grafit. Eltérően az előző mintától, ebben durvára őrlött formában 0,2–2 mm átmérőjű törmeléként szerepel egy része. Ezeket a szemcséken felismerhető, hogy kvarcanyagú kísérettel fordul elő, és valószínűleg ezért nem lehetett ezeket a szemcséket finomabbra őrlni. A finomra őrlött anyag viszont tiszta grafitból áll.

Faszént is keverték ennek a mintának az anyagába. Ez igen finom eloszlású. Alacson hőfokon hevítve a fekete szín barnásra vált, ez bizonyítja jelenlétét.

A minta összetétele:

alapanyag	86%	
ebből	80%	0,06 alatti agyagos elegyrész
	6%	karbonátos elegyrész
adalékanyagok	14%	
ebből	8%	grafit
	6%	faszén.

Szintén alacson hőfokon kiégetett minta.

Az égetési hőfok pontos meghatározása igen komplex és még meg nem oldott feladat. Azonban a mintákon meghatározott hőfokon hevítéskor történt bizonyos oxidációs és egyéb folyamatok indulnak meg. Ilyenkor értékelni kell, hogy a lezárló folyamat esetleg az egykori kiégetés óta nem regenerálódhatott-e. Olyan esetben, ha a folyamat idővel visszaalakulhatott, úgy nem alkalmas égetési hőfok megállapítására.

Ilyen esetben a faszen elégetése teljesen irreverzibilis folyamat, azonban az általa jelzett igen alacsony égetési hőfok ellenkezik az eddigi adatokkal. Ez irányban a vizsgálatokat tovább folytatjuk.

Grafitos vázaperem — 24. a. 1935.

6. kép.

Ez a minta a legszebb grafitos készítmény az egész vizsgált leletanyagból. Fekete fényes csillanású, finoman megmunkált, faszenmenetes magas grafit tartalmú anyag. Az alapanyagában igen alárendelt a durvább törmelék. 400° C-on történő hevítés nem okoz színváltozást a mintán.

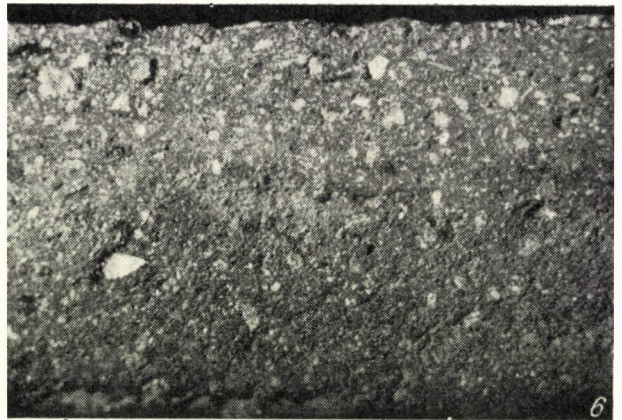
Összetétele:

alapanyag:	86%	lössz
ebből	3,34%	karbonát
adalékanyag:	14%	
ebből	8,6%	grafit
	7,4%	finom törmelék.

Edénytöredék — Tabán — 36.66.48.

1. kép

A síma mázatlan cseréptöredék teljesen eltérő az előzőekben ismertett mintából. Anyagában nem szerepel sem grafit, sem pedig adalékanyag. Tiszta, finom szemcsés üledékből készült, feltűnően sok csillám van



6. kép. III. minta felületi csiszolatának képe (5×)

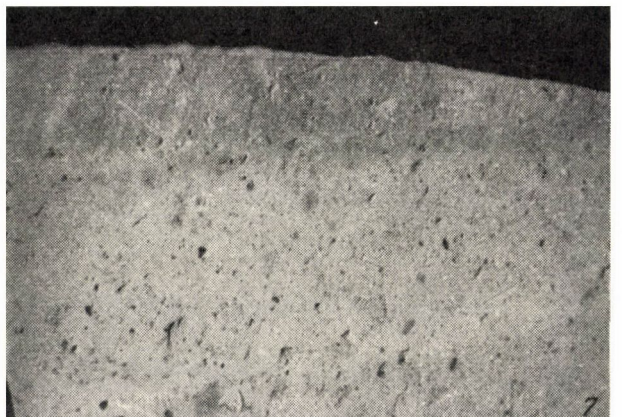
benne. Kitűnő osztályozottsága és uralkodó 0,02 mm átmérőjű szemcsenagyságú anyaga 6,7% karbonáttartalma alapján lösznek minősíthető. Ez az aeolikus (anemoklasztikus) üledék a pleisztocénben képződött. Hazánk jelentős részét borítja ez az üledék, és Budapest környékén is számos helyen van a felszínen. Rendkívül egyveretű volta nem teszi lehetővé az anyag származáshelyének közelebbi meghatározását. Égetése 500° C felett történt. Mázas váza töredéke — Tabán — 36.66.43. — 38. sz. gödör.

Ez a legfejlettebb technikával készült minta a leletanyagból. Vékony, 3–4 mm falvastagságú, kívül síma mázas cseréptöredék. Nagy tojás alakú váza darabja. Finom, durvatörmeléktől teljesen mentes anyaga bizonyíthatóan löszből származik (CaCO_3 tartalma: 1,25%). Kiégetése 4–500° C fölött történt. A máz vas tartalma miatt vörösrre színeződött kiégetéskor. A minta magas fejlettsége a leletanyagban igen feltűnő.

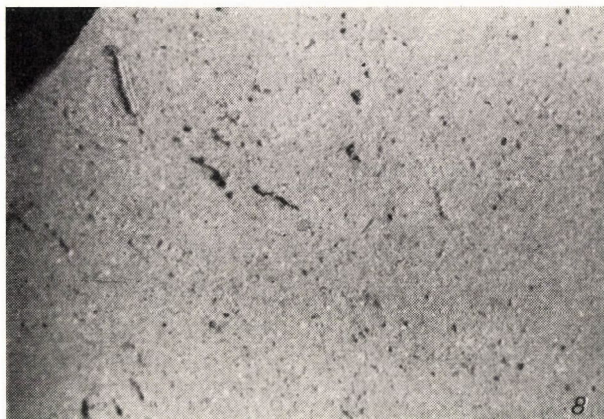
Kiértékelés

A tabáni kelta kultúra kerámiai leletanyagának a vizsgált néhány példány értékes adatokat szolgáltat a teljes régészeti megismeréshez. A vizsgálatok eredményeként a legfeltűnőbb jelleg a minták nagyfokú különbözősége. Mind e felhasznált nyersanyagok, mind pedig a készítési mód változatos volta azt bizonyítja, hogy a tabáni kelta kerámiai iparkultúra igen változatos, sokirányú volt. Ismerve a területen a kelta kultúrát felváltó római kerámiaipar megállapodott, kifejlődött és egységes voltát azt mondhatnánk, hogy a kelta kerámia-készítés az iparág forradalmi, átmeneti időszaka volt.

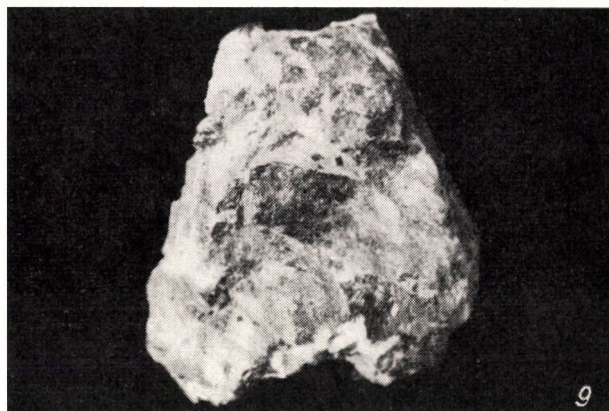
Ezt az átmeneti időszakot a következő ellentmondások jellemzik. Az igen sok primitív bélyeg közül a két



7. kép. IV. minta felületi csiszolatának képe (4×)



8. kép. V. minta felületi csiszolatának képe (5×)



9. kép. Magmás eredetű grafitos kőzet (2×)

legfontosabb és leginkább értékelendő a faszén adalékanyagként való felhasználása, valamint az alacsony hőfokon való kiégetés, ill. szárítás. Ugyancsak primitív jelleg az anyag minőségének „javítása” durvatörmelék bekeverésével.

Ezek a primitív jellegek is igen változatosan jelentkeznek a különböző mintákban, mintegy jelezve az állandó új és jobb készítési módszer keresését. A primitív jellegek lényeges pozitív vonása az, hogy a nyilván többségében idegen helyről származó készítői metódust jól megválogatott helyi anyagok felhasználásával párosították. Ily módon alakult a helyi adottságokhoz a még primitív jellegeket felmutató kerámiakészítés. Ezek a következtetések főleg a II. a. b. minták vizsgálatából adódtak.

A minták egyik jellegzetes vonása a grafit tartalom, igen sok szempontból értékelendő. A grafit ilyen felhasználása okvetlenül idegen, ill. az itteni emberek által behozott módszer volt. A gyengén kiégetett kerámiának nagyfokú tűzállóságot, szilárdságot, folyadékokkal szembeni ellenállást biztosít a grafit tartalom. Ezt a felismerést szem előtt tartva természetes, hogy mindaddig minden nehézség ellenére alkalmazták a grafitot, amíg nem voltak képesek az említett kerámiai jótulajdonságokat más módon biztosítani. A nehézségek abból adódtak, hogy a grafit lelőhely igen távol esett (egykori mértékkel) a kerámiakészítés helyétől. Mégis bizonyított helyi alapanyaghoz (II. b. minta) távolról idehozott grafitot használtak fel erre a célra.

A leletanyagban szerencsés módon szerepel egy darab grafitos kőzet (9. kép). Ennek vizsgálata valószínűsíti a felhasznált grafitanyag eredetét. A minta mintegy 35% tiszta grafitot tartalmaz. Magából a kristályos grafitból eredete nem állapítható meg, azonban a mellékkőzet ásványainak meghatározása már eredményesebb lehet. A kőzetből készített szemcse preparátum polarizációs fényben történt mikroszkópi vizsgálatával magmás ásványokat sikerült kimutatni. Így földpátot és kvarcot. Az egyik legkorszerűbb anyagszerkezetkutató vizsgálati módszer, a röntgendiffraktométeres felvétel és kiértékelés segítségével a kőzet fő jellegét sikerült megállapítani, E szerint a minta a grafiton kívül közepes mennyiségű földpátot, kvarcot, kevés szericitet és illitet, valamint nyomokban előforduló karbonátásványt, kalcitot tartalmaz.

A grafit sokféleképpen keletkezhet a természetben. Ismeretes organikus és több anorganikus genetikájú grafit. Az anorganikus keletkezés leggyakoribb formája a kőzetátalakulás során létrejövő grafit. Ez dinamometamorfózis és kontaktmetamorfózis útján egyaránt végbe-mehet. Ilyen genetikájú grafitot szomszédos területeken sokat ismerünk. Márgák és mészkövek kontakt metamorf átalakulásából keletkezett grafit van többek között: Sasca montana (Szász-kabánya), Petrozsény (Bánság), Szebenihavasok, Persányi-hegység (Erdély). Dinamometamorf keletkezésük csillámpalákban, gneisz-ekben pl. Wies-

thal (Cseh-Szász Érchegység), Alpok és Kárpátok számos helyén.

Az anorganikus keletkezés másik, ritkább fajtája a pegmatitos és hidrotermális folyamatok eredménye. Ilyen genetikájú grafitot Bajorországban Diendorf lelőhelyen, ill. Passau környékéről ismerünk.

A fent említett ásványos együttes kifejezetten magmás eredetű. Az elsődleges ásványokon kívül (földpát, kvarc) csak hidrotermális lebontásból és újrakristályosodásból származók szerepelnek az összetételben (illit, szericit, kalcit). Ezek a tények a vizsgált mintát teljesen azonosnak tüntetik fel a Passau környéki grafit előfordulások anyagával, ahol gránitos magmatevékenység által létrejött pegmatit és hidrotermalit kifejlődésben van a grafit. Az anyagi egyezőségen kívül még két fontos érv szól az azonosítás mellett.

Egyik az a tényező, hogy a Passau környéki grafitos képződmények felszíni előfordulások, és már a legrégebbi időkben hozzáférhetőek voltak. Ezért az egész középkorban is feltehető az ottani grafit felhasználása (Haffnerszell, passauai csoportok 500 éve ismeretesek), sőt az újkorban, a XVIII. században a ceruzagyártás is Anglia után itt indult meg először.

Második fontos momentumként azt kell figyelembe venni, hogy a passauai grafitelőfordulás határaihoz a legközelebb eső jó minőségű nyersanyaglelőhely. Továbbá a közvetlen víziúton történő szállítás lehetősége is nagy jelentőségű a kérdés eldöntésében. Ily módon eldöntve a kelta kerámiákban előforduló grafit származási helyét, kitűnik, hogy a grafit felhasználása a kerámiakészítés olyan módszerbeli öröksége, melyet a kelták valószínűleg itt történt letelepedésükkor már magukkal hoztak.

A fentiekben a leletanyag vizsgálatából levezethető hagyományos készítői módszereket és primitív vonásokat taglaltam. Most rátérek azokra a tényezőkre, amelyek alapján az értékelés elején átmeneti, kettős jellegűnek neveztem a kelta kerámiai iparkultúrát.

Az egyik legfontosabb, fejlődést jelentő tényező annak a módszernek a megismerése, amivel a költséges grafitot pótolni lehet a cserépedényekben. Ez a módszer az égetési hő növelése. További fontos lépés a technológia fejlődésében a durvatörmelék adalékanyag kihagyása a kerámiákból. Ezzel talán egyidejű a finomeloszlású homogén alapanyag, a lösz felhasználása. A legfejlettebb technológiai eljárást mégis az V. minta anyaga mutatja. A két színű bevonású cserépedény már egyetlen ún. primitív bélyeget sem mutat.

Végezetül a felsorolt eredményekre vezető vizsgálati módszerekről kívánok néhány szót szólni. Hasonló célú vizsgálatok hagyományos módszerein (Seybler-féle karbonátmérés, polarizációs mikroszkópi vizsgálat, mikrofauna meghatározása stb.) kívül a speciális követelményeknek megfelelően most az ezen a területen még nem alkalmazott két korszerű anyagvizsgálati módszert: spektrálanalízist és röntgendiffraktométeres felvételt alkalmaztam.

A színképelemzés az anyagban igen kis mennyiségben, nyomelemként előforduló, főleg fémek elemek kimutatására alkalmas. A vizsgálati módszer segítségével sikerült megállapítani, hogy a grafitban, ill. a kísérőkőzetben nincsen olyan elem, mely metamorf kőzetekben dúsul fel. Ezzel sikerült közelebb jutni a grafit származásának meghatározásához. Ennek ellenére a jelen esetben a színképelemzési vizsgálatok nem hoztak kizárólagos egyértelmű eredményeket.

Sokkal jelentősebb és használhatóbb módszernek bizonyult ezen a téren a röntgendifrakciós vizsgálat

sorozata. A vizsgálat segítségével egy adott heterogén kőzet összes alkotó ásványa megállapítható kristályszerkezet alapján. (A. Gruinier: *Theorie et Technique de la radiocristallographie*, Paris, 1956. Dunod). Az anyagot alkotó ásványok ismeretében már meghatározható volt a grafit genetikája. Ugyanakkor a többi mintában, melyben a faszéntartalom színével megegyezően hat, egyértelműen ki lehetett mutatni a grafit tartalmát.

Ilyen és más korszerű földtani anyagvizsgálati módszerrel végzett kutatás nagymértékben segítheti a régészeti megismerést még számos területen.

Bohn Péter

IRODALOM

1. Ahrens, L. M.: *Spectrochemical analysis*. (Cambridge, 1955.)
2. Bohn Péter: Római téglák vizsgálata. *Arch. Ért.* 89. (1962) 250—.
3. Fischer, R.: *Données des principales espèces minérales*. (Paris, 1955.)
4. Guinier, A.: *Radiocristallographie*. (Paris, 1945.)
5. Hoffmann, C.: *Report on Canadian Graphite*. (Montreal, 1876.)
6. Koch A.—Sztrókai K.: *Ásványtan*. (Bp., 1955.)
7. Mauritz B.—Vendel M.: *Ásványtan*. (Bp. 1942.)
8. Radmohr, P.: *Die Erzminerale und ihre Verwachsungen*. (Berlin, 1955.)
9. Schneiderhöhn, H.: *Erzlagertstätten der Erde*. (Stuttgart, 1951.)
10. Szádeczky K. E.: *Geokémia*. (Bp., 1955.)
11. Szerényi H.: *Az iparban szereplő ásványok*. (Bp., 1897.)
12. Török T.: *Kémiai emissziós színképelemzés*. (Bp., 1954.)
13. Vendel M.: *A kőzetmeghatározás módszertana*. (Bp. 1959.)
14. X-Ray diffraction by polycrystalline materials. (London, 1955.)

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT 1963. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

Engedjék meg, hogy mielőtt tulajdonképpen rövid beszámolómról sor kerülne, kegyelettel emlékezzem meg társulatunk halottairól. Az elmúlt év folyamán távozott körünkben Csemegi József választmányi tagunk, az Országos Műemléki Felügyelőség osztályvezetője, aki rendezvényeinkben való rendszeres részvételével és egyesületünkben tartott előadásaival tette maradandóvá nevét társulatunk történetében. Kegyelettel emlékezünk Leszih Andor tagtársunkra, a Miskolci múzeum volt igazgatójára. Munkás élete során sokoldalú tevékenységet folytatott, városa történetének szorgalmas kutatója, régésze volt, a magyar numizmatika egyes kérdéseiről szóló tanulmányai jelentősen gyarapították a magyar éremtudomány tárházát. Szabó Kálmán tagtársunk, a Kecskeméti Múzeum volt igazgatója a középkori magyar falukutatás egyik első kezdeményezőjeként szerzett magának hervadhatatlan érdemeket. Távozását régészeinkkel együtt egész társulatunk gyászolja. Ez év elején hagyott itt bennünket Kákai Szabó György, a Szépművészeti Múzeum főrestaurátora, aki azoknak az emlékeknek a megmentésén fáradozott gondos lelkiismeretességgel egy életen át, amely emlékekről oly sok szép és fontos előadás hangzott el körünkben. Utolsóként kell búcsúznunk Stippek József építészről, a lelkes és sokoldalú gyűjtőtől, akinek gyűjteményéből több értékes emlék vándorolt most, halála után közgyűjteményeinkbe. Kérem, hogy elhunyt tagtársaink emlékezetének egy perces néma felállással adózzunk.

Főtitkári beszámoló, bár az év derekára esik, hagyományainknak megfelelően az elmúlt esztendő, 1963 tevékenységéről ad röviden számot. Legutóbbi évi rendes közgyűlésünket 1963. február 19-én tartottuk, és az azóta eltelt időszak — mint eddig is — egyesületi tevékenységünk gazdagságát és változatosságát bizonyítja. Társulatunk 27 rendezvényét szervezett az év folyamán, amelynek keretében 36 előadás hangzott el. Tudományágunként csopontosítva őket, régészeink 7, művészettörténészeink 18, iparművészettörténészeink 4 és numizmatikáink ismét 7 előadással szerepeltek rendezvényeinken. Szokásunkhoz híven szeretném külön is megemlíteni külföldi vendégeinket, Dr. Heribert Huttert, a bécsi Akadémiai Képtár kutatóját, aki egy XIV. századi olasz

poliptichon problémáiról tájékoztatta tagságunkat, Dr. Roberto Pane egyetemi tanárt, aki a sixtusi kápolna mennyezetéről tartott előadást és Dr. Zoroslava Drobnát, a prágai Nemzeti Múzeum osztályvezetőjét, aki társulatunk régi barátjaként látogatva el hozzánk, a karlsteini vár és a prágai Emmaus kolostor freskóival kapcsolatos újabb kutatásairól számolt be.

Nem feladatunk minden rendezvényünkről szólni, hiszen szakosztályaink az Archaeológiai és a Művészettörténeti Értesítőben közzétett rendszeres évi referátumaikban híven ismertetik őket. Most csupán néhány témakört említve szeretnék fényt vetni arra a témabeli gazdagságra, amely egyéves egyesületi működésünket jellemezte. Szó esett rendezvényeinken Thorma János történeti festményeiről, a Tretyakov képtár egyik középkori ikonjának ikonográfiai problémáiról, a szombathelyi Dorfmeister-freskókról és a zalavári kőfaragó műhelyről. Többször szerepelt programunkon Pannónia római kori régészetének problémája — a távolkelet modern művészetét képviselte a napjaink japán iparművészetéről szóló előadás. Majd az alföldi sáncutalásokkal kapcsolatos újabb eredmények, Róma város ötvösművészetének történetéhez fűződő megfigyelések, műemléki kérdések és a korai magyar középkor néhány részletkérdéséről szóló értekezés tette teljesebbé és változatosabbá múlt évi programunkat. Rendezvényeink sorában kötelek kegyelettel emlékeztünk meg egy-egy jubileum alkalmával nagy elődeinkről, így Hampel Józsefről halálának 50. és Henszmann Imréről születésének 150. évfordulóján. Hagyományainknak megfelelően két tárlatot, a berlini múzeumok anyagából rendezett egyiptomi művészet és a Csontvárykiállítás tekintettük meg közösen. Végül alkalmunk volt bepillantást nyerni az Esterházy-textilcincsek restaurálásának műhelytitkaiba is.

Június hónapban került sor évi vándorgyűlésünkre, amelyet Esztergomban rendeztünk meg, s amelynek sikeréről a jelen voltak tanuszkodhatnak. Az ősz folyamán gazdag programmal és színes autóbussz kirándulást szervezett társulatunk Hatvan, Kisvárd, Feldebrő, Verpelét és Gyöngyös műemlékeinek megtekintésére.

Tagságunk létszámáról tájékoztatva közgyűlésünket, megemlítem, hogy a múlt év elején egyesületünknek 1132

tagja volt, az év végére — elsősorban a numizmatikai szakosztály növekedésével — létszámunk 1170-re emelkedett.

Kötelességszerűen kell szólnom egyesületünk kiadói tevékenységéről, régi folyóiratunkról, az *Archaeológiai Értesítő*ről és fiatalabb társáról, a *Művészettörténeti Értesítő*ről. A két periodika, ha lazább szálakkal kötődik is ma társulatunk életéhez, mint egykor, mégis címe alatt ott viselven egyesületünk nevét, büszkén valljuk őket sajátunknak. A két folyóirat szerkesztőbizottságában tevékenykedő társulati tagok biztosítják a két *Értesítő* kapcsolatát közösségi életünkkel. Saját kiadványaink között első helyen a Numizmatikai Közlemények 1963–1964-es kötetét kell megemlítenünk; az *Érem* című füzet sorozatunknak 23–26. száma látott napvilágot az elmúlt év során, s végül önálló kiadványként jelent meg a Magyarország papírpénzeit 1703-tól 1918-ig tárgyaló sokszorosított összefoglaló munka.

E vázlatosan és tevékenységünket röviden ismertető főtítkári beszámoló végén valójában arról kellene még számot adnom, hogy a rendezvényeinken elhangzott előadások, a tagjaink által írt közlemények és tanulmányok milyen szerepet töltek be a magyar régészet, művészettörténet, iparművészettörténet és éremtan egyéves fejlődésében. De e feladat sokoldalúságát és különböző tudományágaink területein való szétágazódását tekintve engedjék meg, hogy a mélyebb és alaposabb analízis ez alkalommal elmaradjon. Munkásságunk beható elemzése — úgy vélem — nem is a főtítkári beszámoló feladata, hanem tudományáganként ott történik ez meg, ahol régészeink, művészettörténészeink, iparművészettörténészeink és numizmatikaink — talán nem is társulati keretek között — időnként számot vetnek munkásságuk eredményeivel és foglalkozásaikkal. Ha ki nem mondtam is, ezekben az értékelő megbeszélésekben, vitákban mindig ott szerepel egyesületünk tevékenysége, ott szerepel-

nek társulatunk tagjai. Nagy általánosságban összegezve az elmúlt év eredményeit, mindazokkal, akik rendezvényeinket látogatták, úgy hiszem, egyetértően állapíthatom meg, hogy gazdag előadássorozatunk, a tagságunk által közzétett különböző publikációk jelentősen segítettek tudományágaink fejlődését.

Mai közgyűlésünk alapszabályaink értelmében új elnökséget választ. Főtítkári beszámolómat nem fejezhetem be tehát más kívánsággal, mint azzal, hogy az egyesületünk bizalmából ma megválasztásra kerülő új vezetőség az elmúlt évek által megjelölt csapáson haladva az eddiginél jobban és eredményesebben irányítsa majd lassanként centenáriumához közeledő társulatunk tevékenységét.

Zárszóként legyen szabad ez alkalommal is igaz köszönetet mondanom mindazoknak, akik egyesületi életünk továbbvitelén, szép programunk kialakításán és teljesítésén oly sokat fáradoztak. Köszönöm elsősorban Oroszlán Zoltánnak, társulatunk elnökének mindig segítőkész agilitását, fáradhatatlanságát, amellyel valóban irányítója volt egyesületi életünknek. Köszönöm Dobrovits Aladár és Vayer Lajos két alelnökünknek értékes közreműködését. Igaz hivatásérzettel osztoztak az elnök vállára nehezedő felelősségteljes munkában. Köszönöm szakosztályvezetőink, Soproni Sándor, Entz Géza, Weiner Mihályné és Huszár Lajos lelkes áldozatkészességét, amellyel szakosztályaink életét irányították. Köszönöm Soós Gyula másodtitkárunk lelkiismeretes ügyszeretét, amely egyesületünk adminisztrációjának és szervezeti életének gördülékenységet biztosította. Végül köszönöm előadóinknak értékes közreműködésüket, s köszönöm egész tagságunknak egyesületi életünkben való aktív részvételét.

Kérem a közgyűlést, hogy főtítkári jelentésemet fogadja el.

Radocsay Dénes

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1963. ÉVBEN

A régészeti szakosztály tagjainak előadásai az év folyamán a társulati ülések keretében hangzottak el. Kutatóink az újabb ásatások, terepbejárások és a feldolgozó munka legújabb eredményeit ismertették előadásaik keretében. A szakosztály tagjai részt vettek a társulat esztendői vándorgyűlésén, valamint az ősz folyamán rendezett tanulmányi kiránduláson is, melynek során Heves megye néhány jelentősebb műemlékét tekintették meg.

Régészeink a nagyarányú ásató és terepjáró munka mellett az év folyamán több külföldi kongresszuson vettek részt, és előadásokat tartottak legújabb kutatásaik eredményeiről.

Havi felolvasó ülések:

Január 22. Soproni Sándor, *Castellum Carporum*.

Március 19. B. Thomas Edit, *Dorffmaister freskók a*

szombathelyi „Sala terrena”-ban, az első magyar lapidárium.

Március 29. Az Ókortörténeti Társulattal közös rendezésben: Barkóczi László, Augur-sír Brigetióból. — Fitz Jenő, A pannóniai legátusok pályafutása.

Április 18. Balás Vilmos—Patay Pál, Alföldi sánc-kutatások (Csörsz-árok).

Május 14. Fitz Jenő, *Ingenus* és *Regalianus*.

Június 13—15 között a Társulat vándorgyűlése Esztergomban, melynek keretében Oroszlán Zoltán, Emlékezés Hampel Józsefre, halálának 50. évfordulóján c. előadása keretében méltatta nagynevű régészünk munkásságát.

December 18. László Gyula, A Csongrádon feltárt jurta-telep.

Soproni Sándor

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1963

URZEIT

A) Transdanubien

Andocs—Nagyoldipusztá—Eperfás (Kom. Somogy, Kr. Tab) (18. L.). Die Freilegung der spätkupferzeitlichen (zur Péceli Kultur gehörenden) Siedlung wurde fortgesetzt. 1963 gruben wir ein weiteres Hausfundament aus, das aus einem zusammenhängenden Grubensystem besteht. Ein wertvoller Fund ist die — ähnlich zur 1962 gefundenen — aus Tierknochen hergestellte Pfeilspitze. Mitarbeiter an der Ausgrabung war Museologe Árpád Patay (Landwirtschaftliches Museum).

Balázs Draveczky

Bakonyszentlászló—Kesellőhegy (Kom. Veszprém, Kr. Zirc) (20). Im früheisenzeitlichen Erdwall mit einem Umriß von 5 km haben wir 1962 das nördliche Tor bereits z. T. geklärt, die endgültige Klärung erfolgte aber erst 1963. Die großangelegte Ausgrabung berichtete einen Teil der Ergebnisse des vorigen Jahres: wir stellten fest, daß das Tor nur mit unvermörtelten Steinen ausgebildet ist. Im Inneren der befestigten Siedlung machten wir weitere Versuche, die Wohnhäuser zu finden, jedoch vorläufig ohne Ergebnis.

Gyula Nováki

Budaörs—Kamaraerdő Hosszúréti (Kom. Pest, Kr. Buda). S. Seite 254.

Budapest III., Békásmegyer, Vöröshadsereg út (2. V.). Auf der Westseite der Straße haben wir die Ausgrabung des 1960 zutage gekommenen urzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Im um 240 m² vergrößerten Gebiet hat sich die Zahl der Gräber mit den jetzt freigelegten 34 frühbronzezeitlichen und früheisenzeitlichen Gräbern auf 114 erhöht. Die frühbronzezeitlichen Gräber beinhalteten hauptsächlich zur Glockenbecher- und Nagyrév-Kultur gehörendes, die früheisenzeitlichen zur Urnengräberkultur (HA-C) gehörendes Fundmaterial.

László Nagy — Rózsa Schreiber

Budapest III., Békásmegyer, Vöröshadsereg útja 280, LPG: Egyetértés (2. V.). In Fortsetzung der in den vorangehenden Jahren begonnenen Forschung legten wir eine neolithische Siedlung frei. Im Laufe der Ausgrabung fanden wir neben den zur Kultur von Zseliz gehörenden Gruben in einer zur derselben Kultur gehörenden Wohngrube einen Teil eines Skelettgrabes in Hockerstellung und in einer anderen Grube ein komplettes Hirschskelett. Im Bereich der Ausgrabung fanden wir oberhalb des Niveaus der neolithischen Siedlung ein frühbronzezeitliches Urnengrab, ein Brandschüttungsgrab mit glockenförmigen Gefäßbeigaben und ein schlecht erhaltenes Körpergrab.

Veronika G. Csánk

Budapest XXII., Nagytétény. S. Seite 255.

Érd—Parkváros (Kom. Pest, Kr. Buda) (24. IV.). Unmittelbar an der Grenze von Budapest wurde 1963 eine altpaläolithische Freilandstation ausgegraben. Der Fund liegt in einer durchschnittlich 1 m dicken, Kalkstein und Löss enthaltenden Kulturschicht, die auf sarmatischem Kalkstein liegt. Viel paläontologisches Material und bisher mehr als 100 Werkzeuge kamen zutage. Die Funde stammen annehmbarerweise vom Ende des R—W oder aus der 1. Hälfte des W. 1 — das archäologische Material ist von speziellem Charakter.

Veronika G. Csánk

Fertőboz—Gradinahegy (Kom. Győr—Sopron, Kr. Sopron) 191. XXIX.). Aus dem Plateau am S-Ufer des Fertő (Neusiedler-) Sees langt ein sich verjüngender Bergrücken hervor. Er ist von 3 Seiten von steilen Hängen, von dem Plateau her mit 2 Schanzen und einem Graben (die durch Pflügen bereits fast geebnet worden sind) geschützt. Der Burgwall besteht daher aus einem 146 m langen und 150 m breiten äußeren, und aus einem 152 m langen und 110 m breiten inneren Teil. Die Konstruktion des äußeren Befestigungssystems konnte festgestellt werden: zwei Pfahlreihen stehen voneinander in durchschnittlich 4 m Entfernung; die äußeren Pfosten waren dichter und tiefer angelegt, der Zwischenraum mit Erde aufgefüllt, vor ihnen verlief ein 2,80 m tiefer Graben mit spitzem Boden. Die innere Schanze wurde noch nicht durchquert, doch war hier den Anzeichen nach auch ein steinernes System vorhanden, vor dem sich ein 2,85 m tiefer Graben mit abgerundetem Boden befand. Die Scherben stammen größtenteils aus der Kupferzeit, einige Stücke auch aus der ersten Hälfte der Bronzezeit.

Gyula Nováki

Mosonszentmiklós—Jánosházapuszta (Kom. Győr—Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (32. XIX.). Auf dem sog. »Römerhügel« (Római domb), in der Nähe des Triangulierungspunktes Nr. 121 haben wir die Freilegung des bronzezeitlichen Brandschüttungsgräberfeldes, die 1957—59 begonnen wurde, fortgesetzt. Die Brandschüttungsgräber können mit der nordtransdanubischen Gruppe der Kultur der inkrustierten Keramik in Verbindung gebracht werden. 16 Flächen zu je 5 × 5 m wurden eröffnet, mit denen das System des Gräberfeldes geklärt werden konnte. O- und W-lich haben wir die Grenzen

des Gräberfeldes erreicht, 6 bronzezeitliche Brandgräber und 2 urzeitliche Skelettgräber mit Hockerstellung wurden freigelegt. In letzteren waren keine Beigaben. Somit hat die Zahl der hier zutage gekommenen Gräber 83 erreicht. Das Ausgrabungsgebiet ist stark aufgewühlt, ein spätrömisches Gräberfeld und mehrere Schützengräben haben einen Teil der bronzezeitlichen Gräber vernichtet.

András Uzsocki — Dénes Gábler

Nagykanizsa — Sánc (Kom. Zala) (34. XLVII.). In der Gemarkung des einstigen Dorfes Sánc wurde ein langer Wasserleitungsgraben gegraben, wobei man einen niedrigen Hügel neben dem Bahngelände in etwa 1,5 m Breite durchschnitt. Der Graben durchquerte vernichtete urzeitliche Siedlungen. Bei der Rettungsgrabung legten wir zwei bronzezeitliche Abfallgruben frei, ferner vermochten wir den Umriß von weiteren zwei großen Abfallgruben im Profil des Grabens abzuzeichnen. In einem Profil legten wir einen kompletten, außerhalb des Wohnhauses stehenden Backofen aus der späten Regierungszeit der Arpaden (Ende des XIII.—Anfang des XIV. Jhs.) frei, dessen lehmverputztes Gewölbe intakt vorhanden war. In diesem Profil legten wir auch eine Abfallgrube desselben Alters frei.

Ilona Valter

Pécs—Nagyárpád—Diósteő (36. XXVI.). In der Fortsetzung der in den 1940er Jahren begonnenen Ausgrabungen machten wir uns an die Freilegung der bronzezeitlichen Siedlung auf dem Diósteő-Hügel südlich von Nagyárpád, um im Laufe der Jahre die ganze Siedlung ans Tageslicht zu bringen. Im ersten Abschnitt der Arbeit legten wir etwa 1000 m² frei, wobei wir 7 Häuser und die zu ihnen gehörenden sämtlichen Wirtschaftsgebäude, Herde und Gruben zutage brachten. Das Fundmaterial, das in dieser hier einschichtigen Siedlung vermischt war, enthielt folgende kulturelle Elemente: Péceler Kultur, Zóker Kultur und Typus von Somogyvár. An der Ausgrabung nahm Zsuzsa Zoffmann, Universitätslehrerin teil.

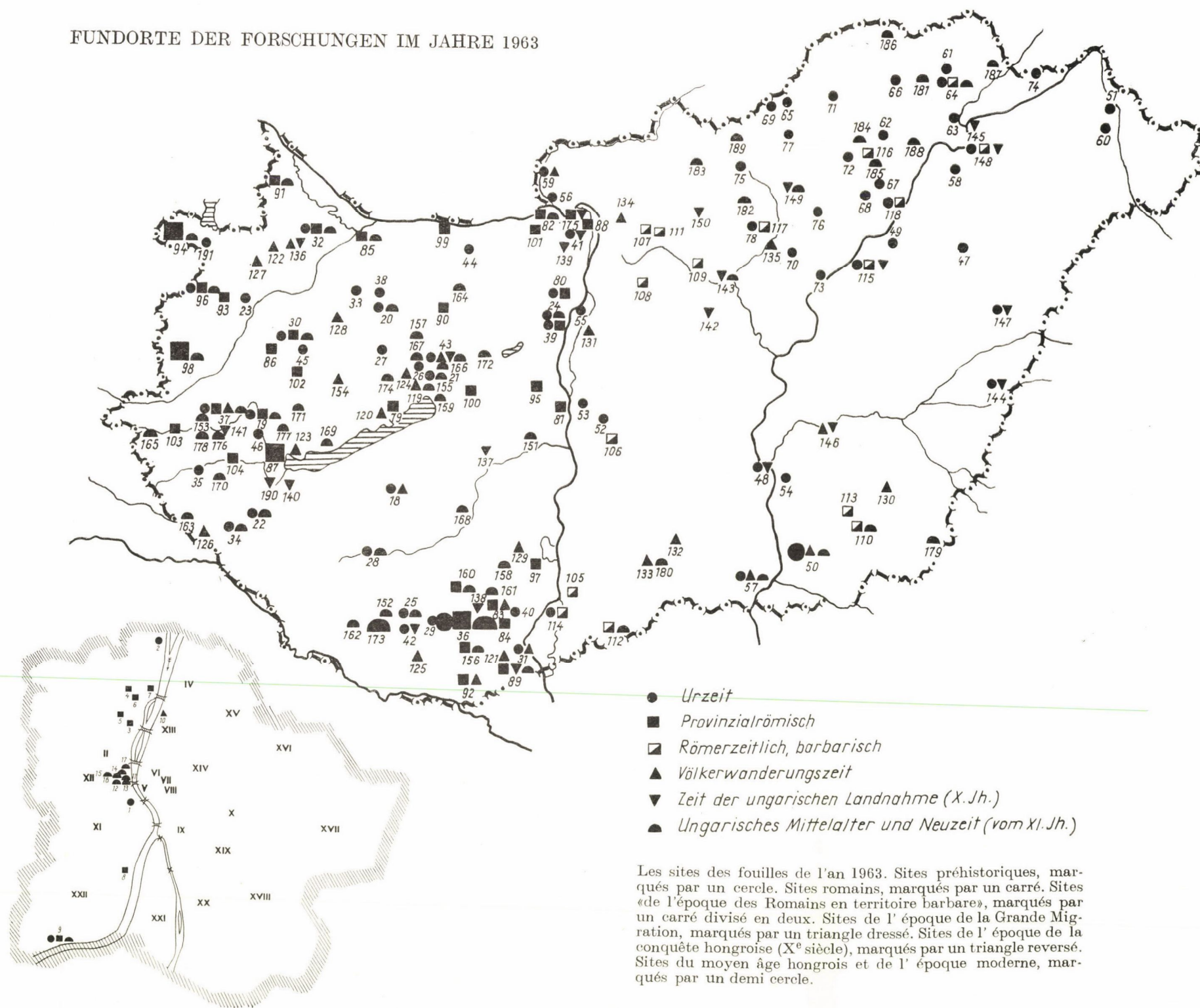
Gábor Bándi

Százhalombatta—Ziegelfabrik (Kom. Pest, Kr. Buda) (39. IV.). Im Erdwall, der sich im Norden der Gemeinde, unmittelbar am Donauufer erhebt und etwa 150 × 120 m groß ist, wurden vom Unternehmen ÉPFU Nr. I. Erdarbeiten vorgenommen. Im Laufe der dieser Arbeit vorangehenden bzw. mit dieser parallel ausgeführten Rettungsgrabung haben wir an drei verschiedenen Stellen etwa 135—140 m² freigelegt. In der Tell-artig befestigten Siedlung stießen wir auf einen Schichtenkomplex, der in 20—25 cm Dicke die Nagyrév Kultur und in stellenweise 4,5—5 m Dicke Nagyrév Funde, ferner eine Grube der frühen Hügelgräberkultur und 5 früheisenzeitliche Gruben, schließlich eine 180—200 cm dicke Siedlungsschicht des La Tène D enthielt. Außerhalb des Ausgrabungsgebietes kamen in 5—6 m Tiefe menschliche Skelettfragmente zutage. Die während der Erdarbeit gefundene Spätlengyeleri Keramik gehörte wahrscheinlich zu diesen Skeletten, da sie unterhalb der stellenweise 6 m mächtigen Siedlungsschicht lagen. Auf der NO-Seite des auf allen Seiten verwitterten Burgwalls kann man in ca. 40 m Länge die Spuren des ursprünglichen Bollwerkes beobachten.

Tibor Kovács

Szebeny—Papérdő (Kom. Baranya, Kr. Pécsvárad) (40. XXVI.). Der Fundort befindet sich auf der Ostseite des im Tal des Csele-Baches liegenden Dorfes. Die 1963 begonnene Ausgrabung betraf einen Bereich von etwa 250 m², die Arbeit wird im folgenden Jahr fortgesetzt. Neben der teilweisen Freilegung von 3 Großfamilienhäusern kamen auch einige, zu Häusern gehörende Gruben zutage. Auf Grund des Fundmaterials darf man die Siedlung der frühen Mittelbronzezeit, in kultureller Hin-

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1963



sicht der Kultur der südtransdanubischen inkrustierten Keramik zurechnen. An der Ausgrabung nahmen Miklós Kemény, Restaurator und István Horváth, Universitäts-hörer teil.

Gábor Bándi

Szentlőrinc (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (42. XXVI.). Bei der Rettungsgrabung neben dem westlich des Dorfes liegenden Strandbad haben wir ein Großfamilienhaus aus der Bronzezeit freigelegt. Die Erscheinung darf mit der Kultur der südtransdanubischen inkrustierten Keramik in Verbindung gebracht werden.

Melegöldal—Szarkád-dűlő: Etwa 100 m westlich von der bronzezeitlichen Freilegung kam als Ergebnis einer Rettungsgrabung an der Stelle des urkundlich nachweisbaren arpadenzeitlichen Dorfes Okorszentlőrinc eine alte Lehmgrube und ein in die Erde vertiefter Backofen zutage.

Ziegelfabrik: In der Lehmgrube, die infolge des ständigen Abbaus immer größer wird, haben wir als Abschluß der früheren Rettungsgrabung die noch vorhandenen keltischen Gräber vollständig freigelegt. 17 Gräber kamen zutage. An der Ausgrabung nahmen Zsuzsa Zoffmann und Erzsébet Jerem, Universitäts-höreren teil.

Gábor Bándi

Várpalota —»Unio«-Sandgrube. (Kom. Veszprém) S. Seite 260.

Vértesszőlős—Travertinsteinbruch (Kom. Komárom, Kr. Tata) (44. IV.). Im August des Jahres 1963 legten wir in einer einwöchigen Ausgrabung die vom Geographen Márton Pécsi entdeckte altpaläolithische Siedlung frei. In etwa 5 m Tiefe, unter Kalktuff- und Lössschichten liegt die ca. 5 cm dicke, durch verkohlte Knochen und Quarzitabschläge gekennzeichnete Siedlung, ihr Profil kann man 13 m lang verfolgen. Infolge der schwierigen stratigraphischen Verhältnisse haben wir nur etwa 2—3 m² freigelegt. Die Arbeit zeitigte an die 700 Artefakte aus Quarzit und Silex und eine abwechslungsreiche Fauna. Unter- und oberhalb des Siedlungsniveaus sammelten wir an mehreren Stellen Materialproben und gewonnen aus diesen durch Schlämmen eine Vertebratenfauna. — Das Alter des Fundortes ist das Interstadial der Mindel-Vereisung. Die Artefakte gehören in den Kreis der sog. Geröll-Chopper-Kulturen.

László Vértés

B) Große Ungarische Tiefebene

Balmazújváros—Hortobágy—Faluég halom (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Debrecen) (47. VIII.). Der neben dem Árkus-Kanal gelegene, einst große Hügel wurde in den 1950er Jahren zwecks Erdgewinnung bis zur Basis abgetragen. Mit der materiellen Unterstützung des Déri Museums haben wir eine Ausgrabung ausgeführt, bei der der Zentralteil des Hügels freigelegt und die Basis durchquert wurde. Unter dem Zentrum stießen wir auf die Reste eines aufgestöberten Grabes (einige Menschenknochenfragmente und eine Roterdenscholle). Im Laufe der Freilegung kam auch eine dünne Kulturschicht unterhalb der Basis zutage, die das Material der Tiefebene-Gruppe der Linearkeramik beinhaltete. An der Ausgrabung nahmen Károly Mesterházy und György Módy teil.

Gyula Gazdapusztai

Egyek—Szőlőhegy (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Polgár) (49. IV.). Der von Lajos Zoltay zu Beginn des Jahrhunderts öfter angegrabene Fundort ist heute bereits vollständig besiedelt. Wir haben an vier Stellen des Gräberfeldes, das in ständig gewühltem Gefilde liegt, Freilegungen vorgenommen, wobei 13 spätbronzezeitliche Brandgräber zutage kamen. Das Fundmaterial aus den Gräbern darf dem Frühabschnitt der Egyeker Kultur zugerechnet werden. Die Ausgrabung bewies, daß sich das Gräberfeld auf ein Gebiet von etwa 180 × 150 m erstreckt.²

Tibor Kovács

Hódmezővásárhely—Gorzsa, Czukor-Gehöft (Kom. Csongrád) (50. LVI.). Im Laufe der Ausgrabung, die mit der materiellen Unterstützung der József-Attila-Universität (Lehrstuhl für Altertum und Archäologie) und der Museumorganisation des Kom. Csongrád ausgeführt wurde, wurden weitere Teile der bereits bekannten Siedlung freigelegt. Das wichtigste Ergebnis war die Feststellung, daß die bisher als zweischichtig betrachtete Siedlung eine dritte, zutiefst liegende Siedlungsschicht ohne Gebäude besitzt. Die Ausgrabung zeitigte die teilweise Freilegung von zwei, übereinander gebauten Wohnhäusern, und auch ein — dem jüngsten spätneolithischen Niveau zuzurechnender — sehr gut erhaltener Backofen kam zutage. Das Fundmaterial ist mit neolithischen, spätbronzezeitlichen, früheisen- und sarmatenzeitlichen Gräbern ergänzt. Die Keramik zeigt die vielseitigen Beziehungen der Siedlungen, einerseits mit als autochthon betrachteter Keramik vom Theiß-Typus, andererseits mit solchen Gefäßen, die aus den nordbalkanischen spätneolithischen Gruppen bekannt sind. — An der Ausgrabung nahmen Alán Kralovánszky und György Módy (Debrecen) teil.

Gyula Gazdapusztai

Hódmezővásárhely—Kishomok, LPG Lenin (Kom. Csongrád) (50. LVI.). Im Mittelpunkt der LPG (vormals Kovács Jenő-Gehöft) kamen beim Fundamentieren eines Stalles weitere Gräber des aus der früheren Literatur wohl bekannten skythenzeitlichen Gräberfeldes mit vermischtem Ritus zutage.³ Die Zahl der bei der Rettungsgrabung freigelegten bzw. nachträglich absonderbaren Gräber beträgt 11. Außerdem sind mindestens weitere 3—4 Gräber derart zugrunde gegangen, daß man aus ihren Beigaben lediglich Fragmente retten konnte. Unter den skythenzeitlichen Gräbern fanden wir Brand- und Skelettbestattungen in Hockerstellung. Das Material eines aufgewühlten Grabes weist auf spätere Perioden (La Tène C—D) hin, eine ausgestreckte, N-O-lich orientierte Körperbestattung ohne Beigaben dürfte aus der Völkerwanderungszeit oder aus dem Mittelalter stammen.

Gyula Gazdapusztai

Hódmezővásárhely — Bahnhof Népker (Kom. Csongrád) (50. LVI.). Etwa 500 m SO-lich von der Bahnstation wurde zu Beginn der 1960er Jahre eine große Erdgrube gegraben, wobei höchstwahrscheinlich ein größeres äneolithisches Gräberfeld (Polgár Typus) vernichtet wurde. Die nachträgliche Authentisierungsgrabung zeitigte zwei reiche Gräber. Man darf die in Hockerstellung liegenden Skelette auf Grund der Gefäß- und Schmuckbeigaben (Armringe aus Kupfer und Marmorperlen) der Gruppe von Polgár des Äneolithikums zurechnen.

Gyula Gazdapusztai

Kisvarsány (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) (51. XXIV.). Zwischen Vásárosnamény und Kisvarsány wurde beim Dammbau eine größere Siedlung durchschnitten. Aus dem ca. 500 m langen und 10 m breiten Graben kamen die Denkmäler mehrerer Zeiten zutage. Auf einer Strecke von 100 m haben wir von 60 cm an eine Rettungsgrabung ausgeführt: es kamen Siedlungen und Bestattungen von Spätneolithikum bis zum 11. Jh. zutage. Aus der neolithischen Grube bzw. aus den Wohngruben kam bemalte Keramik der Bükk-Kultur mit Linearkeramik zusammen zum Vorschein. Im Gebiet gibt es außerdem frühbronzezeitliche Brandgräber, kaiserzeitliche und aus dem 6.—11. Jh. stammende Gruben und Hausfundamente. Auch ein hunnenzeitlicher Brunnen mit 3 Gefäßen kam zutage. An der Freilegung und an den Beobachtungen nahm Árpád Csizsár teil.

József Korek

Magyarhomorog—Kónyadomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). S. Seite 261.

Szabadszállás—Józan (Kom. Bács-Kiskún, Kr. Dunavecse) (52. XIV.). Die 1961 begonnene Freilegung des skythenzeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt, an das bisher freigelegte Gebiet sich im NW anschließend. Diesmal kamen 15 weitere Gräber (9 Brandgräber, 6 Körpergräber in Hockerstellung, von denen eines ein Doppelgrab war) zutage. Das Gräberfeld war von einer großen sarmatenzeitlichen Grube, 10 bienenkorbformigen bzw. runden sarmatischen Abfallgruben und 5 regelrechten Grabschächten ohne Knochen oder Beigaben umgeben.

Elvira H. Tóth

Szalkszentmárton—Templomhát (Kom. Bács-Kiskún, Kr. Dunavecse) (53. XIV.). In der Gemarkung des Dorfes, neben der zur Überfahrt an der Donau führenden Straße kamen im Bereich der LPG Hunyadi beim Schottergewinnen bronzezeitliche Urnengräber zutage. Während der Arbeit wurden etwa 10—15 Urnengräber vernichtet. Bei der kurzen Rettungsgrabung legten wir 12 Urnengräber frei. Die Urnen erschienen in Begleitung von Keramik von frühen Vata-Typus und einigen Bronzetypen der Gruppe von Kisapostag. Die Rettungsarbeit wird dem Schotterabbau gemäß fortgesetzt.

Elvira H. Tóth

Szentes—Ilonapart (Kom. Csongrád) (54. XXXV.). »Ilonapart« ist jene Terrasseninsel, die sich W-lich des Zentrums von Szentes (des ehemaligen Komitatshauses), hinter der zweiten Biegung des Kurca-Baches aus dem Überschwemmungsgebiet des Baches erhebt. Sie ist niemals überschwemmt und bot ihrer verhältnismäßig schmalen Oberfläche zuwider in historischen Zeiten öfter einen Zufluchtsort der Einwohnerschaft von Szentes, wie es Quellen aus dem 17. Jh. und die hier gefundenen kleinen Friedhöfe aus dem 17. und 13. Jh. beweisen. — 1960 fand ich bei einer Rettungsgrabung im nördlichen Teil der Insel eine Siedlung der Körös-Kultur. Das Fehlen einer dicken Kulturschicht zeigt, daß die Siedlung kein langes Leben hatte, die Funde sprechen über ein Volk mit entschieden rustischer Kultur. Es ist anzunehmen, daß das Volk der Körös-Siedlung von Szentes, Boross-utca, zeitweilig hierher geflohen war. — Bei der Ausgrabung im Jahre 1963 wurde es klar, daß die Vernichtung der Körös-Siedlung das Werk der Ansiedler von Szentes-Komitatshaus war, die am SO-Rand der Körös-Siedlung und am O-Rand des Plateaus der Siedlung sich unmittelbar niederließen. Unter den abgebrannten Ruinen des 2. Hauses, das hier gefunden wurde, fanden wir auf dem platgetretenen Lehmfußboden Fundmaterial vom Komitatshaus-Typus, im Boden des Fußbodens hingegen Körös-Keramik. Ein reiches Fundmaterial wurde aus dem 1. Haus der zweiten Siedlung gerettet, aus mit Schutt aufgefüllten Gruben und auch aus der stellenweise aufgepflügten Kulturschicht. — Die reiche Keramik der vom anderen Ufer des Kurca-Baches gekommenen Siedler war in jedem Haus, in jeder Grube vermischt; die Hälfte der Gefäße gehört zur Bandkeramik, etwa 15% zur »Theiß«-Kultur und bei etwa 35% ist die Bandverzierung mit den die Oberfläche bedeckenden »Theiß«-Mustern vermischt angebracht. Die schönsten Stücke der Keramik sind die durchschnittlich 80 cm hohen Gesichturnen, und diese Gefäße beleuchten viele, bisher unverständliche Fragmentfunde der Bandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. — Stellt man der band- und zopfverzierten Keramik von Ilonapart die vermischte, mit Buckeln, Band- und Zopfmustern verzierte Keramik von Szegvár-Túzköves entgegen, wird es klar, daß die Keramik mit Zopfmustern keinem eigenen Entwicklungsabschnitt zugehört, sondern lediglich der Nachlaß eines solchen Zierstiles ist, der als der eigenartige Stil der hier verbliebenen Völkerfragmente des Spätgravettiens, sich in verschiedenen Keramik-Gruppen fühlen ließ.

József Csalog

Szigetszentmiklós (Kom. Pest, Kr. Ráckeve) (55. IV.). In Felsőtag-utca Nr. 1 wurde die 1962 begonnene Rettungsgrabung fortgesetzt. Im zu 225 m² erweiterten Grabungsgebiet legten wir 61 Urnengräber frei, die zur Nagyréver und zur Vatayer Kultur gehörendes Material zeitigten.

Rózsa K. Schreiber

Szob (Kom. Pest, Kr. Szob) (56. LII.). Im sog. Gregersen-Garten kam beim Sandgewinnen ein skythenzeitliches Grab zum Vorschein. Dieses ist das 5. Grab in diesem Gebiet, es enthielt 6 Gefäße und 2 Lanzen aus Eisen als Beigaben. Nach Zutagekommen dieses Grabes führten wir eine Rettungsgrabung aus. Es gelang, weitere 3, z. T. bereits beim Sandgewinnen vergrabene Gräber freizulegen und aus ihnen gewisse Schlußfolgerungen bezüglich der Lage zu erhalten.

Géza Laczus

Tápé—Kohlenziegelbrennerei (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (57. XXXII.). Im Laufe der seit Jahren ausgeführten Rettungsgrabung haben wir weitere bronzezeitliche Gräber freigelegt. Die Zahl der Gräber beträgt somit 640. Wir stießen bei der Arbeit auch auf hunnenzeitliche und mittelalterliche Siedlungsercheinungen.

Otto Trogmayer

Tiszaeszlár—Bashalom (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaölök). S. Seite 262.

Tiszaszőlös—Csontospart III (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred). S. Seite 258.

Tiszavasvári—Keresztfal (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaölök) (58. XLVIII.). In der Fortsetzung der im vergangenen Jahr begonnenen Rettungsgrabung legten wir eine große (8 × 3 m), tiefe neolithische Abfallgrube (Linearkeramik der Großen Ungarischen Tiefebene) frei. Sehr viele Scherben und Tierknochen, ferner einige Knochengewichte (u. a. eine Knochenpfeilspitze) kamen zutage. In der Füllerde der Grube befand sich auch eine Bestattung in Hockerstellung, ohne Beigaben.

Nándor Kalicz

Tiszavasvári (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaölök) (58. XXIV.). Im Rahmen einer Plangrabung der Ung. Akademie der Wiss., wurde die Erforschung des im Vorjahr angegrabenen skythischen Gräberfeldes unter der Leitung von Irina Lengyel auch 1963 erfolgreich fortgesetzt.

Vámosmikola—Istvánmajor (Kom. Pest, Kr. Szob) (59.). Die im vergangenen Jahr begonnene Rettungsgrabung im früheisenzeitlichen Gräberfeld wurde fortgesetzt; die Arbeit zeitigte 36 Gräber. Im Gräberfeld waren Körperbestattungen (ausgestreckt und in Hockerstellung), Brandschüttungs- und Urnenbestattungen, ferner Bestattungen mit Steinverpackung vorhanden. In Grab Nr. 29 (Hockerstellung) kamen zwei granulierten, vergoldete Ohringe von skythischem Typus und ein kleiner Eisenpickel mit Eisenschaft (Machtzeichen?) zutage, das in der rechten Hand des Skelettes, quer über die Brust gelegt war. Unter den früheisenzeitlichen Gräbern befanden sich auch einige frühawarische. In Grab Nr. 42 kam ein plattierter Gürtelbeschlag, in Grab Nr. 56 ein aus dem 7. Jh. stammender goldener Ohrring awarischen Typus zutage.

Frigyés Kószegi — Géza Laczus

Vásárosnamény (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) (60. XXIV.). Bei der Errichtung des Holzdepots wurde ein größeres Gräberfeld vernichtet. Bei der Authentisierung im noch unverwüsteten Teil retteten wir 2 frühkupperzeitliche und 3 mittelbronzezeitliche Bestattungen in Hockerstellung. Aus den bronzezeitlichen Gräbern kamen 32 Gefäße, ein Steinmesser und eine Steinaxt nordischen Typus zutage. Die Gräberfelder sind in die Siedlung der Linearkeramik eingegraben.

József Korek

C) Ungarisches Hochland

Arka—Herzsarét (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Enes) (61. IV.). Ziel der 1963 in der zum Ostgravettien gehörenden jungpaläolithischen Siedlung ausgeführten Ausgrabung war, einige bisher unklare Fragen zu beleuchten. Als Ergebnis der Arbeit wurde es klar, daß es in Herzsarét tatsächlich zwei Siedlungsniveaus gibt, daß in unmittelbarer Nähe der Wohnfläche Ateliers waren, wo das örtlich gefundene Silexmateriale bearbeitet wurde. Die Ausgrabung bereicherte unsere Sammlung mit weiteren 900 Artefakten.

László Vértes

Bodrogkeresztúr—Henyehegy (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Szerencs) (63. IV.). 1963 fanden wir bei einer Geländeinspektion eine reiche jungpaläolithische Lössiedlung. Im Vorkommensort des Fundes gedachte das Tarcaler Staatsgut einen Weingarten anzulegen, weshalb wir das zum Pflanzen ausgewählte Gebiet noch im Oktober desselben Jahres freilegte. Wir fanden Werkzeuge des sensu lato Ostgravettien im größtenteils bereits aufgewühlten Löss, in Begleitung einer reichen Fauna. Die Artefakte sind typisch und repräsentieren vielleicht das am schönsten ausgearbeitete ursteinzeitliche Werkzeuginventar in Ungarn. Neben den ca. 600 schönen Artefakten ist das Zutagekommen eines aus kristallinem Kalkstein hergestellten, polierten Amuletts bedeutend, das im ungarischen Material ein Unikum ist. Der reiche Fundort muß weiter ausgegraben werden.

László Vértes

Bodrogkővárakja (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Enes) (64. XVII.). Bei Beginn des Tales des Tekeres-Baches berührte man beim Bauen eines Weges eine neolithische Siedlung. Bei der Rettungsgrabung legten wir 6 Häuser mit viereckigem Grundriß und mit lehmbeurten Wänden frei. Die Siedlungsschicht lag zwischen 20—160 cm. Der bedeutendste Fund in der Siedlung war das neben einem der Häuser zutage gekommene große Gefäß, in dem nahe 600 unpolierte Steinklingen waren. Wir fanden auch die Spuren von vier Ateliers mit sehr vielen Abschlägen, Klingen und Kernsteinen. Außer dem neolithischen Material kam in die Siedlung eingegraben auch eine skythische Rindbestattung zutage.

Tibor Kemenczei

Center (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Ózd) (65. XVII.). In der Nähe der Bahnstation, am Hang des Kőfej genannten Berges rettete László Dobosy, Mitglied des Kreises der Museumsfreunde in Ózd, eine zur Pécel Kultur gehörende Brandbestattung. Das Grab enthielt ein anthropomorphes Gefäß und eine halbkugelförmige Schale mit durchbrochener Sohle. Die Fundstelle ist mit jener identisch, wo 1958 das Grab mit anthropomorphen Urnen zutage kam.

Tibor Kemenczei

Gelej—Kánális üdülő (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezöcsát) (68. XLVIII.). Im Laufe einer Plangrabung begannen wir die Freilegung der Gräberfelder in der Nähe der im Vorjahr mit Probegrabung bereits geprüften bronze- und früheisenzeitlichen Siedlung. Je ein Detail der zwei Gräberfelder wurde in einer Entfernung von ca. 200 m voneinander freigelegt. Im I. Gräberfeld fanden wir 43 Gräber der mittelbronzezeitlichen Füzesabony-Kultur und 31, zur endbronzezeitlichen Muhi-Gruppe gehörende Gräber. Die Gräber der Muhi-Kultur enthielten W-O oder O-W orientierte Skelette in Hockerstellung mit reichen Gefäß- und Metallbeigaben, doch gab es auch viele Gräber ohne Skelette. Die 31 zur Muhi-Gruppe gehörenden Gräber waren größtenteils Urnengräber, 4 von ihnen waren Brandschüttungsgräber. Im II. Gräberfeld legten wir 27 Füzesabonyer Gräber frei. Die Beigaben sind im Prinzip denen des I. Gräberfeldes ähnlich, vielleicht daß es hier auch etwas jüngere Funde gab. — Es

scheint, daß im Fundort zwei kleinere Gräberfelder der Kultur von Füzesabony und ein sehr großes der Muhi-Gruppe liegen.

Nándor Kalicz

Heves (Kom. Heves, Kr. Heves) (70. X.). Unter dem Haus Semmelweis Gasse 17 wühlte man beim Anfertigen von Gruben ein Brandschüttungs- und ein skythenzeitliches Körpergrab auf. Ziel unserer Authentisierungsgrabung war, die Ausdehnung des Gräberfeldes festzustellen. Auf dem unbebauten Grundstück Nr. 19 haben wir eine Fläche von 7,60 × 13,50 m und 5 Forschungsgräben eröffnet, mit deren Hilfe wir im S den Rand des Gräberfeldes erreichten, wobei 25 skythezeitliche Bestattungen (23 Gräber) freigelegt wurden. In elliptischen Gruben fanden wir 12 Skelette in Hockerstellung (eines war ein Doppelgrab), die W-O-lich orientiert waren. Mit Ausnahme eines Brandschüttungsgrabes waren die übrigen Urnengräber. Eine Urne wurde in den Schacht eines Körpergrabes derart untergebracht, daß das Tongefäß den Schädel des unaufgewühlten Skelettes berührte. Im Fundmaterial erscheinen die üblichen Gefäßtypen, Armreifen aus Bronze und Eisen, Spinnwirtel, Spiralenringe und kleine Glaspastenperlen. Eine einzige Waffe, eine Eisenlanze, kam aus dem Brandschüttungsgrab zum Vorschein.

János Szabó

Kisköre (Kom. Heves, Kr. Heves) (73. IV.). Bei den Dammbauten im Jahr 1962 kam in der Nachbarschaft des Dammwächterhauses Nr. 4/6 in Kisköre, im Überschwemmungsgebiet, eine neolithische Siedlung und ein Gräberfeld zum Vorschein. Bei der mit Pál Patay ausgeführten authentisierenden Rettungsgrabung legten wir eine Fläche von 110 m² frei. Wir fanden 7 Gruben, 2 ungestörte und 2 aufgewühlte Skelette. Die Gräber sind spätneolithisch mit ausgestreckten Körperbestattungen, wie es bei dieser Gruppe der mittleren Theißgegend zu erscheinen pflegt. Die Siedlung hat zwei Schichten, unter der verwitterten frühkupferzeitlichen Siedlung liegt eine Siedlung vom Charakter der späten Theiß-Kultur.

József Korek

Pácín—Alsókenderhomok (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (74. IV.). In einem Tongefäß kam ein zur Kultur von Piliny gehörender Bronzeschmuckfund zutage. Der Hortfund besteht aus 25 Armringen, einer Schaftaxt, 2 Lunulae, 2 Nadeln, 2 Bronzespiralen und den Fragmenten von mehreren spiralförmigen Ringen.

Képhomok: Ein aus 6 Stücken bestehender Depotfund der Kultur von Piliny wurde gefunden: 4 Handschutz-Doppelspiralen und 2 spiralförmige Armschützer.

Vera Molnár

Sárospatak—Rákóczi-Burg (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely). S. Seite 267.

Szajla (Kom. Heves, Kr. Pétervásár) (75. XVII.). Im Gehöft der LPG »Búzakalász«, am SO-Hang des kleinen Hügels am Ufer des Tarna-Baches, war wegen Erdatragung ein zur jüngeren Kultur von Piliny gehörendes Urnengräberfeld gefährdet. Bei der Rettungsgrabung wurden 95 Urnengräber freigelegt. Die Bestattungen waren mit Steinverpackung überdeckt. In den meisten Fällen waren die Urnen mit einer Schüssel zugedeckt, als Beigefäße erschienen meist kleine Schalen, eventuell auch eine weitere Urne. Das Gräberfeld war arm an Bronzebeigaben, wir fanden lediglich einige Nadeln, Armringe, ein Schermesser und Ösenknöpfe. Im Fundort kamen bereits 1960 beim Anlegen eines Silos Gräber zutage

Tibor Kemenczei

Szilvásvár—Töröksánc (Kom. Heves, Kr. Eger) (77. XLVIII.). Ziel der Ausgrabung war, Alter und Konstruktion des am Töröksánc befindlichen Burgwalles zu bestimmen. — Innerhalb des Walles, auf den Terrassen der Burg öffneten wir 8 Grabungsflächen, die Fundmaterial des BD-HA lieferten, mit sehr abwechslungsreicher Keramik und reichem Bronzematerial. Überall fanden wir unzählige Abfallgruben, Feuerherde und andere Siedlungsspuren. Im NW-lichen Teil des Walles klärten wir mit einem Forschungsgraben von 30×2 m seine Konstruktion auf, wie auch die Größe des künstlichen Erdhügels und das archäologische Material der Auffüllung. Das Alter der zutage gekommenen Funde entspricht dem der Siedlung, d. h., man darf sie auf die BD—HA-Periode ansetzen. Wir möchten die Ausgrabung fortsetzen.

Erzsébet Patek

Tarnasádvány—Sándorrésze (Kom. Heves, Kr. Heves) (78. XLVIII.). Bei der Dammbefestigung des Tarnabaches wurden im Überschwemmungsgebiet Siedlungsspuren und Bestattungen aufgewühlt. Bei der Rettungsgrabung legten wir 3 neolithische Abfallgruben (mit Linearkeramik), 1 ungestörte und 1 aufgewühlte Körperbestattung in Hockerstellung, 1 frühbronzezeitliche Abfallgrube (mit Hatvaner Kultur) skythische Gefäßfragmente und 5 sarmatenzeitliche Gräber frei. Von letzteren waren nur 2 intakt, die übrigen wurden bereits zur Skythenzeit ausgeraubt.

Nándor Kalicz

RÖMERZEIT

A) Transdanubien

Balatonfüred (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (79. XLV.). In der Schottergrube der LPG »Kisfaludy« im Lakidöló konnten 7 Gräber eines römerzeitlichen Gräberfeldes aus dem 4. Jh. gerettet werden. Es enthielt eliche Krüge, Näpfe, einen Armring aus Bronze und Fibeln. Infolge der weiteren Arbeit in der Grube wird die Freilegung des Gräberfeldes 1964 fortgesetzt. — An der Rettungsgrabung nahm Katalin Melis teil.

Márta Kelemen

Budaörs—Kamaraerdő Hosszúréti (Kom. Pest, Kr. Buda). (80. V.) Beim Tiefpflügen kamen aus einer Fläche von 450×36 m zu mehreren römerzeitlichen Gebäuden gehörender Schutt, eine Steinschelle und Ziegel zutage, ferner in einem zerbrochenen Speichergefäß ein aus 2234 Stücken bestehender Münzfund. Die letzte Silbermünze stammt aus der Mitte des 3. Jhs. u. Z. Die Forschung im gepflügten Gebiet zeitigte mit Hypocaustum geheizte Räume. Unter den römerzeitlichen Steinbauten zeichnen sich Wohngruben der Eingeborenen ab. Neben den römischen und keltischen sammelten wir in der erforschten Fläche auch früheisenzeitliche und bronzezeitliche Scherben.

Melinda K. Kaba

Budapest III., Aquincum — Zivilstadt (6. V.). Im SO-Teil, S-lich des sog. großen Wohnhauses wurde die Insula-Periode erforscht. Es gelang, eine Schicht des 2. und eine des 3. Jhs. abzusondern. Auf der S-Seite des Gebäudes kam die O-W-lich verlaufende, mit Steinplatten gepflasterte Straße zum Vorschein. Von dieser Straße her öffnete sich der Eingang des Hauses. Bei der Terrainregulierung kam O-lich des großen Badehauses, an der Ecke der Straßen »D« und »B«, ein Gebäude zum Vorschein, das man auf Grund der Keramik auf das 2. Jh. ansetzen darf. Im 3. Jh. wurde das Niveau der Straße erhöht. Aus dieser Periode kamen Fresken zutage. Auf

der O-Seite der Straße »B« waren Läden. Wir konnten das Gebäude nicht vollständig freilegen, weil es unter das Museumgebäude reicht.

Györgyi Parragi

Budapest III., Föld tér 1 (3. V.). Im Hof des Hauses haben wir im Juni 1963 Forschungen ausgeführt, um die Ausdehnung und das Bollwerkssystem des (frühen) Legionslagers von Aquincum zu erkennen. Im Laufe der 3 Wochen dauernden Arbeit durchquerten wir die Schanze und das Doppelgrabensystem der S-Mauer des domitianzeitlichen (ersten) Legionslagers an einem Punkt bis zur inneren Wand der via sagularis. Das Bollwerk ist 2 m dick und verläuft in W-licher Richtung annähernd der Föld utca — Tavasz utca — nördliche Häuserreihe des Korvin Ottó tér bzw. dessen Rand entlang.⁴

János Szilágyi

Budapest III., Meggyfa utca, Pz. 18521 (5. V.). Auf dem Grundstück kam — als der an die N-Mauer der Schule angelehnte Damm abgetragen wurde —, anschließend an das bereits freigelegte Ruinenfeld, ein römerzeitlicher Kanal und ein Teil einer N-S-lich verlaufenden Mauer zutage. Unter den ausgehobenen Mauerspuren auf dem Niveau eines lehmverputzten Fußbodens fanden wir Fragmente eines Wandgemäldes und von tegulae. Die begleitende Keramik stammt aus dem 2—3. Jh.

István Wellner

Budapest III., Rómaifürdő (Römerbad) (7. V.). Bei der Modernisierung des Erdei-Strandbades bzw. dem Bau eines Campings haben wir beim Ausgangspunkt der römischen Wasserleitung die römerzeitliche Einfassung der Quelle, Rohre aus Holz und Kalkstein und Mauerreste des Aquaeductes freigelegt. Neben allen 14 Quellen konnten wir die Holzkonstruktion der Brunnengehäuse rekonstruieren, in 11 Bauten waren noch die zu Ehren von Aesculapius und Hygieia bzw. Apoll und Sirona, Silvanus und Sol invictus errichteten Altäre vorhanden. W-lich der Quellengruppe legten wir die Mauerreste eines Gebäudes mit mehreren Räumen frei.

Klára Sz. Póczy

Budapest XI., Albertfalva, Hunyadi János u. 18. (8. V.). 1963 haben wir in der N-lich der Auxiliarlager liegenden canabae eine den Bauarbeiten vorangehende archäologische Freilegung ausgeführt. Die Arbeit wurde in ihrem S-lichen Teil vorgenommen, der sich unter die Fabrik »Öntődei Formázó Anyagok Gyára« verzieht. Aus der bisher bekannten Spur jener Nebenstraße, die aus dem Limesweg entlang der Donau nach Wabzweigt, ausgehend, fanden wir im O-Ende des für den Bau abgesteckten Gebietes eine weitere Strecke des erwähnten Weges. Die Straße ist einschichtig mit Steinen gepflastert, die Zwischenräume mit Schotter ausgefüllt, sie verläuft hier im großen und ganzen parallel zum Limesweg und durchquert den O-lichen Teil der canabae in N-S-licher Richtung. Die Verbindungsstraße wurde im 2. Jh. gebaut. Unter dem Straßenniveau fanden wir ältere, bis in das 1. Jh. reichende Eingraben. Eine von diesen war eine Wohngrube, in ihrer Längsachse kamen die das Dachgebälk haltenden Pfostenlöcher zutage. — W-lich der Verbindungsstraße legten wir eine Gerberei frei, in rund 45 m Länge. Die Werkstatt besteht aus 3, fast parallelen, W-O-lich verlaufenden Kanälen und aus zwischen diesen ausgebauten Wasserbecken verschiedener Größe. Das Wasser wurde aus den O-lich neben der Werkstatt liegenden Brunnen gewonnen. Das Abwasser wurde mit einem einfachen Stausystem über Nebenkanäle in die Wasserschlucker abgeführt. Die Werkstatt bestand verhältnismäßig kurze Zeit. Sie wurde zu Beginn des 2. Jhs. errichtet und den Anzeichen nach bereits um die Mitte des Jhs. aufgegeben. Ihre Fläche wurde größtenteils mit verbranntem Gebäudeschutt aufgefüllt und danach planiert. An ihrer Stelle wurde später nichts mehr gebaut. Von Bedeutung ist das zwischen verhältnismäßig enge

Grenzen ansetzbare Fundmaterial der Werkstätte, das mit Münzen und Sigillaten gut datiert ist.

Tibor Nagy

Budapest XXII., Nagytétény (9. VI.). Die Rettungsgrabung wurde beim Erdausheben zwecks Kellerbau im NW-Flügel des Kastells ausgeführt. Wohngruben der Badener Kultur, Reste römischer Bauten und gotisches Denkmalmaterial kamen zum Vorschein, ferner gehortete Silbertaler (21 verschiedene Prägungen), aus der Zeit zwischen 1504–1570. — Im Garten des Kastells wurde vor der Parkierung eine Ausgrabung bzw. Rettungsgrabung ausgeführt. Es zeigte sich der Rand eines spätrömischen Gräberfeldes im O-Teil des Gartens. Die im SW-Teil ausgeführte Arbeit zeitigte den Querschnitt eines gotischen, zur Donau führenden Wassergrabens, in dessen Auffüllung wir bunt glasierte Dachziegel eines gotischen Gebäudes fanden.

Eszter Geszti

Budapest XXII., Nagytétény (9. VI.). Beim Graben eines Wasserleitungsgrabens in der Csókási Pál utca vor dem Haupteingang des Kastells kamen 5 Gräber zutage. 3 der orientierten Gräber sind mit Tonplatten umgeben. Die Beigaben der in durchschnittlich 1,5 m Tiefe freigelegten Gräber sind in den Männergräbern: Keramik, Gürtelschnalle, Münzen, Gläser Fibeln; in einen Frauengrab: Bernsteinperlen, Kamm, Ohrringe. Den Wasserleitungsgraben durchschneidend, in Richtung der Ecke Csókási Pál u. und Kastélymuzeum u. fortschreitend, kam auch die Spur der in das römische Lager führenden Straße zutage. Die freigelegten Gräber liegen parallel zur Straße, sie bilden daher annehmbarerweise ein Detail eines Gräberfeldes und stammen aus der Zeit zwischen dem 3–5. Jh.

Éva Cserey

Dunaujváros—Öreghegy, Lagerbezirk (Kom. Fejér) (81. XL.). Bei den Rettungsgrabungen, die an Hand des Baues eines neuen Viertels ausgeführt wurden, haben wir zwischen März und November zwei selbständige Gräberfeldteile mit insgesamt 500 Gräbern, Teile des vallums eines frühen Erdlagers, einen Teil der canabae mit Erd- und Steinhäusern, Backöfen, Brunnen und Abfallgruben freigelegt. Das S-liche I. Gräberfeld enthielt O-W-lich orientierte, aus dem 3.–4. Jh. stammende Ziegel- und Steingräber, ferner solche mit Holzsärgen. An einer Stelle waren die Steingräber um eine innen grau bemalte, überwölbte Grabkammer herum gruppiert. Die wichtigsten Funde sind: ein mit Relief verziertes scrinium mit den Figuren von Pollux, Victoria und Löwenhäuptern, eine in eine Ziegel eingeritzte satyrische Frauenfigur, hohe Glaskrüge und Becher, T-förmige Fibeln, eine emaillierte Scheibenfibel, goldene Ohrringe, Halsketten und ein Ring; aus Kindergräbern: Bronzebullen, Knochenarmreifen, ein verzierter Kamm, ferner etliche Gefäße, hauptsächlich glasierte Krüge. — Das zweite Gräberfeld lag neben dem zum Lager führenden Weg. Es stand vom 2. bis zum 5. Jh. in Gebrauch, die Gräber verschiedenen Alters, Typus und Orientierung waren mehrerenorts übereinander geschichtet, was infolge der mit Münzen datierten Bestattungen eine Möglichkeit zu äußerst wichtigen chronologischen Schlußfolgerungen zuläßt. Die Bestattungstypen sind: Brandschüttungsgräber, Brandgräber mit verbrannten Wänden, Körperbestattungen in Erd-, Ziegel- und Steingräbern und in Holzsärgen und 2., seit der Römerzeit unberührte Stein sarkophage. Die wichtigsten Funde sind: etwa 70 Glasgefäße (Krüge, Becher, Flaschen mit eingedrückten Wänden, Parfumfläschchen usw.), etliche Tongefäße, Lampen, Bernsteinketten, Ringe, Ohrringe aus Bronze und Gold, in Blei eingefasste Spiegel, Ringe mit Gemmen, verschiedene Knochenspiele. In einem Grab mit Holzsarg waren zwei aus Gold und Edelsteinen zusammengestellte Halsketten, goldene Ohrringe, ein Goldring und zwei Bronzegefäße. Aus den Sarkophagen kamen Textilienüberreste und ein

Schwamm zutage. Einige Steingräber waren aus Steinplatten mit Inschrift und Reliefs zusammengestellt. — In der canabae hat die Siedlung zwei Schichten. Die frühe Siedlung bestand aus halb in die Erde vertieften, viereckigen Häusern, um die herum äußerst reiches Material liefernde Abfallgruben waren. Die spätere Siedlung entstand nach der Auffüllung der früheren und besteht aus den Weg verfolgenden bzw. entlang der zur Donau abzweigenden Straße gebauten Häusern mit Steinfundamenten. Einzelne Räume sind mit Terrazzofußboden versehen, die Wände sind bemalt und mit Stuck verziert. — Wir untersuchten zwei Brunnen, einen verfolgten wir bis zu 4 m, den anderen bis zu 11,5 m Tiefe. In den Brunnen, Gruben und Häusern fanden wir Gefäße, Unmengen von Sigillatenscherben, eine Bronzeklinge, eine Glocke aus Eisen, Schlüssel, Haarnadeln aus Knochen und Gemmen. — An der Rettungsgrabung nahmen teil: Zsuzsanna Bánki, Balázs Gémes, István Torma, Mátyás Szőke, Bálint Csanád, László Kovács und Kinga K. Éry. Ständige Mitarbeiter waren János Makkay und István Bóna.

Eszter. B. Vágó

Feked (Kom. Baranya, Kr. Pécsvárad) (83. XXVI.). Im »Freithal-dűlő« südlich des Dorfes fand man beim Bau des Abferkelstalles der »Egyesült Lenin LPG« im Jahre 1962, 3 spätrömische Gräber.³ Bei unserer Rettungsgrabung wurden 6 Gräber aus dem 4. Jh., ferner das Grab eines Kriegers aus dem 5. Jh., der im Gräberfeld auf dem Scheiterhaufen verbrannt wurde, freigelegt. Von den im Vorjahr gefundenen Gräbern konnten zwei authentisiert werden. — Die N- und S-Grenze des großen Gräberfeldes im »Freithal-dűlő« wurden festgelegt, sie sind in mehr als 50 m Entfernung voneinander, die Gesamtfreilegung ist die Aufgabe der weiteren Forschung. — Südlich der Landstraße, im sog. »Girglthal«, fanden wir den Platz der römischen Siedlung, die Probegrabung brachte hier einen mit Tubi versehenen Teil eines Gebäudes zutage. — An der Ausgrabung nahm Anthropologe Sándor Wenger teil.

Alice Sz. Burger

Keszthely (Kom. Veszprém) (87. XV.). Außerhalb des Südwalles der spätrömischen Siedlung, bei der SW-Ecke des Walles fanden wir ein Gräberfeld vom Ende des 6. Jhs., aus dem wir 36 Gräber freigelegt haben. Das in Reihen angelegte Gräberfeld war unaufgestöbert, öfter konnte man die Grube des runden Grabsteines beobachten. Das Gräberfeld streckt sich in östlicher Richtung weiter aus. Auf dem Boden der Gräber fanden wir in mehreren Fällen angesengte Weizenkörner und Stroh. In einem Grab fanden wir auch eine verkohlte Weinrebe. An der Ausgrabung nahm Archäobotaniker Miklós Füzes teil.

Károly Sági

Keszthely (Kom. Veszprém) (87. XV.). Außerhalb der südlichen Befestigungsmauer der spätrömischen Siedlung von Fenékpusztá, nördlich vom ehem. Mauthaus, legten wir 7 spätrömische Gräber frei. Das Gräberfeld ist hier stark aufgewühlt. Unterhalb der Gräber kam eine Siedlung der Kultur von Lengyel mit reichen Beigaben zum Vorschein. — An der Ausgrabung nahmen Archäobotaniker Miklós Füzes und Universitätshörer Róbert Müller teil.

Károly Sági

Leányfalu, Móricz Zsigmond u. (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (88. XXXIV.). Neben der Tankstelle auf der W-Seite der nach Visegrád führenden Landstraße stieß man beim Bau eines Parkierungsplatzes auf die Mauernreste eines spätrömischen Mauerturmes. Später wurde es klar, daß sie zum 1915 von Bálint Kuzsinszky ausgegrabenen spätrömischen Wachturm gehören. Bei der Rettungsgrabung legten wir den Turm (Binnenabmessungen

16,2 m²) und den dazugehörenden Hof der kleinen Festung frei. Die 1,6 m dicken Mauern des Turmes sind in sehr gutem Zustand. Im Inneren des Turmes fanden wir die Reste von vier Pfeilern und der in das obere Geschoß führenden, aus Stein und Holz gebauten Treppe. Der Turm stand in einem Hof, dessen innere Abmessungen 32,5 × 32,5 m sind und der mit einer 75 cm dicken Mauer umgeben war. Neben der vielen Keramik und anderen Funden kam ein zu Ehren des Kaisers Caracalla errichteter Inschriftenstein im Fragment, in sekundärer Verwendung zutage. Der Wachturm wurde in der zweiten Hälfte des 4. Jhs. errichtet, er ging bei einer Feuersbrunst zugrunde.

Sándor Soproni

Magyaregregy—Márévár (Kom. Baranya, Kr. Sásd) S. Seite. 264.

Majs (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (89. XXVI.). Während der Erforschung des mittelalterlichen Dorfes bzw. des zur Siedlung gehörenden Friedhofes kamen S-lich von Majs in etwa 1,7 km Entfernung, am Rand der Terrasse am westlichen Rand der Ebene von Mohács, die Gräber eines spätrömischen Gräberfeldes, u. a. das aufgewühlte Grab eines Arztes, zutage, mit verhältnismäßig reichem Fundmaterial und Münzen des Maximianus und Constantius.

László Papp

Mosonszentmiklós—Jánosházapuszta (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (32. XI.). Auf dem sog. Römerhügel (»Római domb«), in der Nähe des Triangulierungspunktes Nr. 121, haben wir die 1957–59 begonnene Freilegung des spätrömischen Gräberfeldes fortgesetzt. 16, einzeln 5 × 5 m große Flächen wurden eröffnet, mit denen wir 11 Körpergräber freilegten. Die meisten sind OW-lich bzw. NO-SW-lich orientiert, sie sind 1,30–1,80 m tief. Das Fundmaterial: die Münzen, die Zwiebelkopffibel, die Schnallen und die grauen Henkelnäpfe sind für das 4. Jh. kennzeichnend. Am reichsten war Grab Nr. 12, aus dem eine Holzkassette mit Bronzebeschlägen, eine Halskette aus Gold und aus Perlen zutage kamen. Der nördliche Teil des Gräberfeldes wurde von den Laufgräben des Krieges vernichtet.

András Uzsocki — Dénes Gábler

Nagyharsány (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (92. XXVI.). Nördlich des 1961 freigelegten spätrömischen Gebäudekomplexes wurde die Forschung fortgesetzt. Der Grundriß eines frühen Badtraktes mit einem Raum mit 3 Absiden wurde geklärt. In den Absiden und im runden zentralen Raum fanden wir etliche Hypocaustum-Säulchen. Ganz besonders viele Fresken kamen zutage. Auch der im runden Saal gebaute, mit Stein ausgelegte Brunnen wurde ausgegraben. In diesem Jahr kam es u. a. zur Freilegung mehrerer Abschnitte einer N-S-lich verlaufenden Straße. Nördlich der Grabungsfläche, in Richtung der Landstraße zeichneten sich noch mehrere Gebäude ab.—An der Ausgrabung nahm Universitätslehrerin Erzsébet Jerem teil. Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülepy

Pécs—Hauptpostamt (36. XXVI.). Im Hof der Generaldirektion der Post (Jókai Mór u. 10) haben wir die 1962 begonnene prohibitorische archäologische Freilegung fortgesetzt. Die im Rahmen der Erforschung der Topographie von Sopianae begonnene Ausgrabung, war zugleich auch eine großangelegte Rettungsgrabung, die dem Bau der Telephonzentrale voranging.

Während der Ausgrabungen im Jahre 1962 kam ein mit Badehaus versehener Trakt eines großen Gebäudekomplexes (1.—2. Jh. n. u. Z.) zutage, oberhalb welchem spätere römerzeitliche Gebäude (3.—4. Jh.) freigelegt wurden. 1963 wurden die Forschungen südlich dieser Objekte fortgesetzt.

In einer Grabungsfläche von 10 × 14 m konnte ein äußerst kompliziertes archäologisches Problem gelöst werden. Als wir nämlich den im Vorjahr freigelegten sehr großen Gebäudekomplex S-lich verfolgten, konnten seine Zusammenhänge erst danach gelöst werden, als das Pfahllochsystem eines etwa 8 m langen mittelalterlichen Wohnhauses freigelegt war, das sich im Terrazzofußboden des 4. Jhs. abzeichnete. Die unter diesem befindlichen frühromischen Mauern mußten auf eine Weise gesucht werden, die die Zusammenhänge des Wohnhauses nicht stört. Im Wohnhaus legten wir 3 Backöfen frei, die mit Münzen und Keramik datiert waren. In O-licher Richtung kamen wieder römerzeitliche, mehrschichtige (3.—4. Jh.) Gebäude Reste zum Vorschein. Oberhalb des ganzen Gebietes befanden sich spätmittelalterliche und aus der Zeit der Türkenherrschaft stammende Objekte. Im Laufe der Ausgrabung 1963 kamen etwa 350 St. spätrömische Münzen zum Vorschein, die das Alter sämtlicher Verwüstungsniveaus festlegten. Auch die mittelalterlichen Münzen bieten wichtige Angaben zur Lebensgeschichte des mittelalterlichen Pécs. Die Spesen der Ausgrabung wurden vom Rat der Stadt Pécs gedeckt.

Zugleich wurden auch im kleinen Park zwischen der Dischka u. und der Eötvös u., W-lich vom Hof des Postamtes, Ausgrabungen ausgeführt. Hier fanden wir 1961 jene aus dem 1.—2. Jh. stammenden Räumlichkeiten, die zu den Gebäuden im Hof des Postamtes gehören. Im Laufe der Ausgrabung wurden durch den Grundriß der zusammenhängenden Gebäude weitere Zusammenhänge klar. — An der Ausgrabung nahmen Kornél Seitl, Endre Egyed, Éva Garam, ferner die Universitätslehrer Mária Albekker und Erzsébet Jerem teil. Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülepy

Simaság—Sandgrube (Kom. Vas, Kr. Sárvar) (93. XXXIX.). Beim Sandabbau kamen 3 Brandgräber zum Vorschein. In einem lag noch ein mit Parfum gefülltes Fläschchen. Das vierte Grab war eine aus Stein geschnittene Grabkiste. Das Gräberfeld stand Ende des 1.—Anfang des 2. Jhs. in Gebrauch. Im Hof des Instituts zur Beschäftigung von Kranken liegen 5 geschnittene römische Steine.

Terézia P. Buocz — Tihamér Szentlélek

Sopron (Kom. Győr-Sopron) (94. XXX.). In der Inneren Stadt, im sog. Ursulinerinnengarten legten wir einen kurzen Abschnitt der römischen Stadtmauer, die hier unter der mittelalterlichen Auffüllung und den darüber liegenden Bauten bis zu 4–5 m Höhe bestehen geblieben war, frei. — Die archäologische Arbeit wurde im Auftrag des OMF⁶ ausgeführt. Bei der Freilegung der kaiserzeitlichen Stadtmauer schlossen wir uns an die Ausgrabung von Gy. Nováki an, der ebenda die Konstruktion der frühmittelalterlichen sog. »Roten Schanze« freilegte.

Klára Sz. Póczy

Sopron, Szt. György utca 15., Stadtmauer (Kom. Győr-Sopron) (94. XXIX.). In der Fortsetzung der Ausgrabung 1962 wurden an der Außenseite der mittelalterlichen Stadtmauer die Schichten bis zum römerzeitlichen Niveau geborgen. Eines der wichtigsten Ergebnisse der Ausgrabung war die Feststellung der Lage der römischen Stadtmauer, die unterhalb der auch heute bestehenden mittelalterlichen Stadtmauer verläuft. Unter Benutzung der aus Quadersteinen erbauten römischen Mauer wurde der mittlere Wall und der halbkreisförmige Mauerturm der spätmittelalterlichen Stadtmauer errichtet. Bei der Ausgrabung gelang es zum ersten Mal, die Ruinen der äußersten — dritten — mittelalterlichen Stadtmauer freizulegen.

Imre Holl

Szakony (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (96. XXIX.). Es gelang annehmbarerweise, das Auxiliarlager der ala

I. Pannoniorum zu fixieren. Das Lager konnte nur zu Beginn der Kaiserzeit hier bestanden haben und ging nicht infolge von Verwüstung zugrunde, sondern es wurde aufgelassen. Im Laufe der Freilegung kamen eine urzeitliche und eine mittelalterliche Siedlung zum Vorschein.

Géza Alföldy

Százhalombatta—Dunafüred (Kom. Pest, Kr. Buda) (39. IV.). In der Anlage der Ölabsatzanlage des »Dunamenti Hőerőmű«, S-lich des römischen Steinlagers, gelang es im Laufe einer Rettungsgrabung, den Platz eines Erd- und Pfahlagers mit zwei Perioden aus dem letzten Drittel des 1. Jhs. u. Z. zu fixieren. Im Inneren des mit Schanzensystem umgebenen Lagers kamen Reste von Holzgebäuden zutage. Im Bereich des Lagers kamen verstreut Stempelziegel der *cohors milliaria Maurorum* zum Vorschein. Die Reste der Hütten der zum Steinlager gehörenden *canabae*, ferner das sehr gut erhaltene Pflaster des in die Limesstraße mündenden römischen Weges wurden ebenfalls freigelegt.

Edith B. Thomas

Szekszárd—Palánk (Kom. Tolna) (97. XXXIII.). Im etwa 1 km langen und 400 m breiten Gebiet zwischen der Landstraße Nr. 6 (N-lich der Sió-Brücke), dem Damm des Sió-Kanals und der Dammwächterhütte stand einst eine römische Siedlung. Bei der Authentisierungsgrabung wurde eine frühe (Ende des 1. — Anfang des 2. Jhs.) Periode und eine separate Schicht des 3.—4. Jhs. beobachtet.

Zur ersten Periode gehören ein Backofen und das Material von Abfallgruben. Sie ging Ende des 2. Jhs. zugrunde, eine 50—60 cm dicke Humusauffüllung war auf die Objekte gelagert. — Die mit Ziegelbruchstücken fundamentierte Mauer der spätrömischen Periode ist auf diese Auffüllung gebaut. Die Mauer ist schlecht ausgeführt, mit schwachem Mörtel verbunden. Auf bessere Bauten weisen hingegen die von Bodenbearbeitungsmaschinen zutage gebrachten Funde: Fragment eines Freskos auf rotem Grund, biskuitförmige Bodenziegel.

Die auf dem flachen Ufer der Sió gelegene römische Siedlung war annehmbarerweise seinerzeit in der Nähe einer Straßenverzweigung und hatte daher auch im pannonischen Verkehr eine bedeutende Rolle.

Edith B. Thomas

Szombathely, Alkotmány u. 3. (Kom. Vas) (98. XXXIX.). Im Hof des Grundstückes wurden im Laufe der Rettungsgrabung an der O-Seite eines als *cella trichora* errichteten Gebäudeteiles Freilegungen ausgeführt. Das Gebäude ist von keiner dritten Äspis abgeschlossen: die Fundamente eines größeren Gebäudes zeichnen sich hier ab, das die Spuren mehrfachen Umbaus führt. Die ausgehobenen Mauern unter dem Gebäude stammen vom Ende des 1. — Anfang des 2. Jhs. Unterhalb des Fußbodens der letzten Periode lag ein reicher Münz- und Fibelfund, mit einer Münze des Constantius.

Tihomér Szentlélek

Szombathely, Kisfaludy Sándor u. 64 (Kom. Vas) (98. XXXIX.). Beim Fundamentieren eines Hauses kamen 3 römerzeitliche Ziegelgräber zum Vorschein. Der Boden der Gräber war mit Ziegeln ausgelegt, auf sie waren *tegulae* gelegt. Die Gräber sind 110 × 210 cm groß. Sie bilden einen Teil eines Gräberfeldes des 4. Jhs. von Savaria.

Tihomér Szentlélek

Szombathely, Köztársaság tér 24. (Kom. Vas). S. Seite. . . 265.

Szőny—MOLAJ-Fabrik (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (99. XLI.). Im Bereich der Fabrik wurde anhand des Baues neuer Behälter die Freilegung eines römerzeitlichen Gräberfeldes begonnen. Bei der Rettungs-

grabung wurden 94 Gräber ausgegraben. Die meisten sind Brandgräber aus dem 3. Jh., mit typischer Hauskeramik als Beigaben. Das Gräberfeld stand im 4. Jh. weiter in Gebrauch, aus dieser Zeit fanden wir Skelettgräber verschiedener Orientierung. Das Beigabematerial der Gräber ist ärmlich, viele haben überhaupt keine, in einzelnen fanden wir einfache graue Keramik des 4. Jhs. als Beigaben. Der Gebrauch des Gräberfeldes reicht wahrscheinlich bis in das 5. Jh. Auch ein Reitergrab ohne Beigaben wurde freigelegt. Zugleich mit der Rettungsgrabung kamen in der Nähe des Einganges der Fabrik beim Fundamentieren eines Hauses Ziegel- und Erdgräber zum Vorschein, mit reichen Glasbeigaben. Diese Gräber gehören zu einem anderen, in der Mitte des 4. Jhs. benutzten Gräberfeld.

Endre Bíró

Tác (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (100. XXXVI.). Im sechsten Jahr der Freilegung der römischen Siedlung kam es zur Ausgrabung jenes Wohngebäudes aus dem 3. Jh., das unterhalb der altchristlichen Basilika und W-lich von dieser liegt. Beim Straßeneingang des Gebäudes kam ein mit Philippus junior abschließender Münzfund zutage. In den W-lich der Basilika liegenden Räumlichkeiten wurde die Freilegung der Fresken fortgesetzt und beendet. An der W-Seite des Gebäudes, in der Schicht des 4. Jhs., kamen zwei Räume mit Ziegelfußboden, Holzsäulen und Bretterwand, ein Schmelzofen und viele Eisenschollen zutage. Die Freilegung des IV. Gebäudes auf der S-Seite der Straße wurde fortgesetzt. Dabei konnte der W-liche Teil des 65 m langen Gebäudes fast ganz ausgegraben werden. Unter dem Niveau des 4. Jhs. kamen auch hier frühere Mauern zutage mit reicher Freskoverzierung. Aus derselben Schicht stammt ein Kuchennegativ mit Meisterzeichen, das eine Liebesszene darstellt. Im O-Abschnitt der Straße begann die Freilegung des V. Gebäudes. Ein Raum des Hauses wurde mit kleinem Umbau auch im Mittelalter benutzt. Unterhalb des Hauses mit Ziegelfußboden aus dem 4. Jh. verliefen Mauern aus dem 2. Jh. O-lich der bisherigen Ausgrabungen wurde ein N-S-Forschungsgraben in 80 m Länge eröffnet, in dem wir die Fortsetzung der Straße mit Kanälen fanden. Unmittelbar neben dem Kanal, doch in bedeutend tieferem Niveau, kam ein großer und schöner Zierbrunnen, ein Nymphaeum zum Vorschein. Die Wände des Brunnens waren mit Quadersteinen bedeckt, der obere Teil mit geschnitztem Gesimse verziert, das Wasser gelangte durch ein Bleirohr in das augenförmige Becken. Das oberhalb des Ausgusses angebrachte Relief — zwei Wassergottheiten mit Schilfrohr in der Hand — lag auf dem Boden des Beckens, wohin es bei dem den Brunnen vernichtenden Feuer gestürzt sein mochte. Die Wände des wahrscheinlich auf das 2. Jh. ansetzbaren Brunnens und die in das Becken gestürzten Schnitzereien waren mit einer dicken Rußschicht bedeckt. — Im S-lichen Teil der Siedlung wurde die Forschung W-lich der II. Villa fortgesetzt, wo ein Wohnhaus eines Eingeborenen aus der Hälfte des 2. Jhs. und zwei Gräber aus dem 4. Jh. zum Vorschein kamen. — An der Ausgrabung nahmen Zsuzsa Bánki, Judit Perjés, Ferenc Mikó, Margit Kanócsay, Éva Kocztur, Katalin Hegedüs und Éva Vadász teil.

Jenő Füz

Tokod (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (101. IX.). Die Freilegung des spätrömischen Kastells wurde beim Tor, bei den Ecktürmen und an der SW-Front fortgesetzt. Teilweise freigelegt wurden die Ecktürme in W, S, O und der westliche Seitenturm an der SW-Front. Alle Ecktürme haben denselben Grundriß und weisen keine Spuren von Umbauten auf. Bei dem Eingang des Kastells kam zwischen den Tortürmen eine mächtige Schwelle zum Vorschein, die aus zwei sekundär verwendeten Grabsteinen aus früherer Zeit bestand. Auch die Türangelsteine waren vorhanden. Nach der Freilegung der Ecktürme ließ sich das Kastell genau abmessen: NO-Front 140, SW 139, NW 122, SO 115 m.

András Mócsy

Tuskevár (Kom. Veszprém, Kr. Devecser) (102. XLV). Die Gebäudebergung des Jahres 1962 wurde fortgesetzt. Im Laufe der Arbeit im vergangenen Jahr wurden die Ausdehnung und die innere Einteilung des im »Kőhányási dűlő« liegenden großen Gebäudes weiter geklärt. Diesmal wurden auch Reste des Hypocaustums freigelegt. Die Luftheizung wurde jedoch bereits am Ende der Römerzeit eingestellt, die Heizöffnung zugemauert. Zugleich wurde auch die O-Apsis des Gebäudes eingerissen, wodurch das Gebäude in späterer Zeit zu einem geschlossenen Block geformt wurde. Die Mauern sind mit sehr wenig Ausnahmen überall ausgehoben. Die Funde sind wenig Keramik aus dem 3.—4. Jh. und neue Fragmente eines Marmortisches.

Ákos Kiss

Visegrád—Várkertdűlő (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (175. XLVI.). In der Fortsetzung der Rettungsgrabung 1962 wurden neben dem römischen Wachturm eine weitere, aus der zweiten Hälfte des 3. Jhs. stammende römische Wohngrube und im vallum des Wachturmes 4 Backöfen freigelegt. In einer Wohngrube dürfte auf Grund des Fundmaterials ein Eisenschmelzofen gewesen sein. — Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft waren: Miklós Héjj, Júlia Kovalovszki, Nándor Parádi, Aba Hadházi, István Horváth und Zsuzsanna Lovag.

István Méri — Sándor Soproni

B) Große Ungarische Tiefebene

Isaszeg—Katonapallag (Kom. Pest, Kr. Gödöllő) (108. IV.). Im Laufe der Rettungsgrabung wurde die Freilegung der Kurgane, die im Vorjahr begonnen wurde, im abgerodeten Gebiet fortgesetzt. Weitere Kurgane wurden freigelegt. In ihrer Konstruktion weichen sie von den übrigen sarmatenzeitlichen Kurganen der Großen Ungarischen Tiefebene ab, auf Grund ihres Fundmaterials darf man sie aber ebenfalls auf das 3. Jh. ansetzen.

Éva Garam

Jászfényszaru (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény) (109. IV.). Den »Csörsz-Graben« verfolgend, bei der Geländeinspektion am SW-Ufer des Sóstó, wurden sarmatenzeitliche Siedlungsspuren beobachtet. Bei der Ausgrabung wurde festgestellt, daß sich auch unterhalb des bereits völlig planierten Walles des Csörsz-Grabens sarmatische Gruben befanden, der Wall ist daher jünger als die Siedlung. — An der Ausgrabung nahm Sándor Soproni teil.

Pál Patay

Madaras—Halmok (Kom. Bács-Kiskún, Kr. Baja) (112. I.). Es gelang, einen Teil des Hügelsystems, das durch das Pflanzen von Obst- und Weingärten gefährdet war, zu retten. Einer der S-lichen Hügel wurde geborgen (VII.). Das große Grab (425 × 255 × 164 cm) war ausgeraubt, doch konnte auch so festgestellt werden, daß der Bau mit Pfostengerüst mit S-förmigen Haken zusammengefaßt war. Von den N-lichen Hügeln wurden 10 freigelegt. Die SSO—NNW orientierten Gräber waren ausnahmslos ausgeraubt, doch glücklicherweise nur oberflächlich, so daß wir verhältnismäßig gutes Fundmaterial sammeln konnten. Zwischen den Hügeln lagen 9 S-N orientierte, z. T. unaufgestöberte spätsarmatische Gräber üblicher Abmessungen. Das Verhältnis der zwei Bestattungsriten zueinander soll noch geklärt werden.

Mihály Kőhegyi

Tiszaeszlár—Bashalom (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaalók). S. Seite 262.

Tiszaszőlős—Csontospart III (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (115. XXXVIII.). In einem kleinen Teil des großen Erdrückens, der zu mehreren Perioden als Siedlung

gedient hatte, kam es zu einer Rettungsgrabung. Die Ausgrabungen zeitigten gut erhaltene sarmatenzeitliche Wohnhausreste und Gruben, den Rest eines Wohnhauses aus der Regierungszeit der Arpaden, schlecht erhaltene Siedlungreste aus dem Neolithikum (Linearkeramik), der Früheisenzeit und Skythenzeit, ferner ein urzeitliches Grab mit Skelett in Hockerstellung unbekannten Alters.

Zsolt Csalog

C) Ungarisches Hochland

Boldogkővár (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Enes). S. Seite 266.

Kistokaj (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc) (116. XVII.). Auf dem kleinen Hügel auf der rechten Seite des Verbindungsweges zwischen dem Dorf und der Bahnstation fand man beim Sandgewinnen ein sarmatisches Grab, aus dem zwei schöne Krüge in das Museum geliefert wurden. Bei der Rettungsgrabung legten wir 8 sarmatische Gruben und eine Pferdebestattung mit Eisenhalter als Beigabe frei. Aus der reichen Keramik soll eine Sigillate hervorgehoben werden.

Tibor Kemenczei

Tarnaszárd (Kom. Heves, Kr. Heves) (117. IV.). Beim Baggern des Vorlandes der Tarna erschienen verfärbte Flecken, die sich als sarmatenzeitliche Gräber erwiesen. Grab Nr. 7 war höchstwahrscheinlich anstelle des Damms des einstigen Csörsz-Grabens (in dem heute die Tarna fließt). Obwohl der Damm vollständig abgetragen worden ist, darf man annehmen, daß der Damm oberhalb des Grabes errichtet wurde, d. h. jünger als das Grab war.

Pál Patay — Nándor Kalicz

Tarnaszárd—Sándorrésze (Kom. Heves, Kr. Heves). S. Seite 254.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

A) Transdanubien

Andocs, Temető u. (Kom. Somogy, Kr. Tab) (18. L.). Die Rettungsgrabung im awarischen Gräberfeld, die im Vorjahr begonnen wurde, haben wir fortgesetzt. 80 Gräber wurden freigelegt. 60—70% der Gräber sind aufgewühlt und ausgeraubt. Mehrere Gräber mit Beschlägen aus Gußeisen kamen zutage. Besonders interessant ist Grab Nr. 45, wo ein gleichaltriger Spaten zutage kam, ferner Grab Nr. 71, wo über das Skelett Holundersamen gestreut waren.

Balázs Draveczky

Balatonfüzfő (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (119. XLV.). Im Laufe der Rettungsgrabung wurden weitere 9 Gräber des awarischen Gräberfeldes vom Szalmássystem freigelegt. Die meisten fielen zeitgenössischer Aufstöberung zum Opfer, die Funde aus den intakten Gräbern sind goldene Ohringe, Steigbügel, Perlen usw. — Mitarbeiter waren Viola Dobosi und Anthropologin Katalin Zsilkö.

Margit Dax — Péter Németh

Balatonszőlős (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (120. XLV.). Beim Bau des Stalles der LPG wurden mehrere spätawarenzeitliche Gräber aufgewühlt; das Material von 4 Gräbern konnte von den Arbeitern gesammelt werden. Von diesen ist das Material eines Grabes besonders interessant, aus dem vergoldete, scheibenförmige Gürtelbeschläge, die auf einem Pferd mit Greifenkopf sitzenden, die Lanze schleudernden Reiter darstellen, vergoldete Riemenzungen, die Tierkampfszenen darstellen usw. und ein aus Knochen geschnitzter Peitschenstiel mit Tierkopf zutage kamen. Im Sammeln der Funde half Sándor Tóth.

Péter Németh

Bóly (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (121. XXVI.). Das Museum von Pécs führte im Bereich des awarenzeitlichen Gräberfeldes auf Szieberth-Pusztá in den vergangenen Jahren Rettungsgrabungen aus. Die Forschungen wurden 1963 beendet. Mit den in diesem Jahr freigelegten zusammen wurden 76 Gräber des größtenteils vernichteten Gräberfeldes freigelegt, von denen 10 Reiterbestattungen waren.

László Papp

Csorna-Hosszúdomb (Kom. Győr-Sopron, Kr. Csorna). S. Seite 260.

Farád-LPG (Kom. Győr-Sopron, Kr. Csorna). (128. LVII.). Aus der Schottergrube im Káva-dűlő kamen streuweise archaische Funde zutage. Da die Grube bearbeitet wird, wurde eine preventive Ausgrabung vorgenommen, bei der wir 5 aufgestöberte und 2 ganz intakte awarische Gräber freileigten.

Sándor Faragó

Feked (Kom. Baranya, Kr. Pécsvárad) S. Seite 255.

Gyenesdiás (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (123. XV.). Im Hausgrundstück von Oszkár Nagy fand man beim Bau des Hauses ein awarisches Gräberfeld aus dem 9. Jh. 6 der freigelegten 43 Gräber waren Pferdebestattungen. Das Gräberfeld ist größer, jetzt wurde nur der gefährdete Teil ausgegraben. — An der Ausgrabung nahmen Alán Kralovánszky (Museologe) und Miklós Füzes (Archäobotaniker) teil.

Károly Sági

Halimba (Kom. Veszprém, Kr. Devecser) (154. IV.). Oberhalb des Gewinnungsbereiches des Bauxitbergwerkes wurde die Rettung des archaischen Materials fortgesetzt, wobei wir die Gräber Nr. 101—203 des awarenzeitlichen Gräberfeldes freileigten. Das Gräberfeld wurde wieder mit einer breiten Fläche durchquert, wobei wir auf früh-, mittel- und spätawarische Gräber stießen. Stellenweise sind die Bestattungen übereinander, was zur Lösung der chronologischen Fragen beitrug. — An der Ausgrabung nahmen für kürzere Zeit Gyula Dezső, Éva Garam, Sarolta Szatmári und Werner Coblentz (Dresden) teil.

Gyula Török

Kádárta (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (124. XLV.). In der Schottergrube im Ürgemezei-dűlő kam bei laufendem Schottergewinnen 1 langobardisches Männergrab zum Vorschein, in dem ein Schwert aus Eisen, ein Schildbuckel und ein Eisenmesser waren. Das Grab ist etwa 50 m weit vom früher freigelegten Gräberfeldteil.

Péter Németh

Mohács-Szőlőhegy—Wasserreservoir (Kom. Baranya) (31. XXVI.). Beim Bau des Wasserreservoirs der Holzfaserplattenfabrik wurde 1958 ein langobardisches Gräberfeld aufgestöbert, das 1963 wieder gefährdet war. Das Ergebnis der ausgeführten Rettungsgrabung waren 5 freigelegte Gräber. — An der Ausgrabung nahm Universitätslehrerin Margit Dax teil.

Attila Kiss

Nagyharsány (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (92. XXVI.). Das Museum von Pécs begann am O-Ende der Siedlung, im Garten des Hauses Kossuth Lajos u. 273, im Jahre 1959 die Rettungsgrabung eines größtenteils bereits verwüsteten awarenzeitlichen Gräberfeldes. Die Grabung wurde 1963 fortgesetzt, sie zeitigte 44 weitere Gräber (1959 wurden 42 Gräber freigelegt). Aus einem Frauengrab kam eine weitere vergoldete Scheibenfibel aus Silber zutage, mit der Darstellung des Hl. Georg. Für die ansonsten ärmlichen Grabfunde sind die Melonenkern-Perlen, das fast vollständige Fehlen der Gürtelbeschläge, die dreizackigen Pfeilspitzen kennzeichnend, die Frauen- und

Kindergräber lieferten eine Siegel, ferner viele, abwechslungsreiche Keramik.

László Papp

Pókaszeptek (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (37. XLVII.). Die 1951 und 1956 im Fundort in der Avar u. ausgeführten Grabungen wurden 1963 wieder aufgenommen. Die Gräber Nr. 48—86 wurden freigelegt, die teils kennzeichnend frühawarenzeitlich, mit Beigaben aus dem 7. Jh. (mehrere Reiter- und Pferdegräber kamen ebenfalls zutage), teils slawische Brandbestattungen sind. Die letzteren sind größtenteils Urnengräber, und, wie bereits bei den früheren Ausgrabungen festgestellt, jünger als das frühawarenzeitliche Gräberfeld. Die unterste Kulturschicht im Grabungsgebiet ist eine Vucedol-Zóker Siedlung, die frühmittelalterlichen Gräber sind z. T. in diese hineingegraben. Das awarenzeitliche slawische Gräberfeld muß weiter erforscht werden. Mitarbeiter waren Ilona Valter, Eugénie Simonova, Sándor Wenger.

Ágnes Cs. Sós

Sióagárd (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd) (129. XXXIII.). Bei einer Rettungsgrabung retteten wir einen aus 5 Körpergräbern bestehenden Gräberfeldteil, wo die Gräber der Reihe nach geordnet waren. Der Fund kam aus der Lehmgrube bei Dammbauten zutage, in der Gemarkung der Ortschaft. Von den 4 Frauengräbern und dem 1 Kindergrab waren die Gräber von 3 Erwachsenen mit Beigaben versehen: aus Grab II kam eine Eisenschnalle, aus IV ein verzierter Kamm aus Knochen, vom Skelett des Grabes V kamen zwei Nadeln aus Silber, von der rechten Hand ein Silberring mit Stein zutage. Aus dem Bestattungsritus des Gräberfeldteiles und aus den Beigaben schließen wir auf völkerwanderungszeitliche (germanische) Gräber.

Gyula Mészáros

Szentendre—Pannónia telep, Kugelschreiberfabrik (Kom. Pest) (41. IV.). Im Rahmen der Plangrabung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften wurde die Freilegung des gesamten langobardischen Gräberfeldes beendet. Im bisher unerforschten N-Teil des Gräberfeldes fanden wir in der üblichen Tiefe von 2—3 m neun Bestattungen (Gräber Nr. 81—89.) Zwei intakte und ein aufgestöbertes Kriegergrab sind die bedeutendsten, in allen drei waren Schwerter, Schildbuckel und Taschen mit Ausrüstung. Von den Frauengräbern soll ein mit 4 Fibeln und Perlen geziertes Skelett hervorgehoben werden. Die weiteren Funde waren: Gefäße, Kämme aus Knochen, Pfeilspitzen, Eierschalen. In 7 Gräbern beobachteten wir Einbaumsärge. — Im Folgenden haben wir das Gräberfeld mit Gräben und Profilen umgrenzt, fanden aber keine Bestattungen. — Mitarbeiter waren Éva Garam, Gyula Rosner und Mátyás Szőke.

István Bóna

Várpalota (Kom. Veszprém) (43. XLV.). Die Terrainregulierung in der Nähe des neuen Gymnasiums brachte die Notwendigkeit einer laufenden Rettungsgrabung mit sich, bei der 35 weitere Gräber des awarischen Gräberfeldes freigelegt wurden. Die meisten Gräber fielen zeitgenössischen Räubern zum Opfer. Aus den unaufgestöberten Gräbern kamen zwei goldene Ohrhinge, ein vergoldeter Bronzekessel, mit Punkt-Kreis-Motiv verzierte und Vogelfibeln, ein mit Perlen ausgelegter Bronzestylus, etliche Steigbügel, Lanzen, Gefäße und Perlen zutage. — An der Ausgrabung nahmen als Mitarbeiter Márta Kelemen, Erzsébet Borzsák und Mária Pető teil.

Éva Garam — István Éri — Péter Németh

Vörs (Kom. Somogy, Kr. Fonyód) (140. XV.). Bei der Rettungsgrabung im langobardischen Gräberfeld legten wir Grab Nr. 37 frei. Die Freilegung des Gräber-

feldes darf als komplett betrachtet werden, da die neuen Forschungsgräben um die Gräber herum bereits alle leer waren. — An der Ausgrabung nahm M. Fűzes (Archäobotaniker) teil.

Károly Sági

B) Große Ungarische Tiefebene

Csorvás—LPG Kossuth (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (130. XXV.). Beim Bau des Verbindungsweges in die NW-lich des Dorfes befindliche Zentrale der LPG fanden die Arbeiter auf einem langen Hügelrücken ein Grab. Im Laufe der Rettungsgrabung legten wir auf dem Rücken weitere 7 spätawarische (aus dem 8. Jh. stammende) Gräber mit ärmlichen Beigaben (grobes Tongefäß, bemalte Henkelschale, Spinnwirtel, Melonenkernperlen) frei. Grab Nr. 8 war ein Baldachinggrab. Die freigelegten Gräber bildeten den W-Rand des Gräberfeldes, das sich nach O fortsetzt.

Ernő Olasz jr.

Hódmezővásárhely—Kishomok, LPG Lenin (Kom. Csongrád). S. Seite 251.

Hódmezővásárhely—Szikáncs (Kom. Csongád) (50. IV.). In der Szikáncs genannten Gemarkung fand Frau Erzsébet Józó auf dem Grundstück des Staatsgutes von Gorzsa mehr als 1000 Goldmünzen eines Münzfundes aus dem 5. Jh. und meldete sie dem Ung. Nationalmuseum. Nachdem sie die verschenkten Stücke zurückerhalten hatte, konnte sie 1100, größtenteils von Theodosius II und Valentinianus geprägte Münzen übergeben, wofür sie das Ministerium für Kulturwesen mit 70 000 Forint belohnte. Bei der Authentisierung fanden wir im Fundort 286 Goldmünzen, ferner mit Hilfe des elektronischen Suchgeräts von Csanda-Zalavári-Molnár, weitere 38 Stücke, die vom Traktor auseinandergepflügt waren. Der Münzfund, der 20 Pfund wiegt und fast mangellos zu bezeichnen ist, enthält 1430 Stücke, die den Untersuchungen zufolge in einer Textilie gehortet waren, in einem von Wasser durchsetzten, tiefen Gelände. Der Fundkomplex von unvergleichlichem historischen Wert bildet den bedeutendsten Zuwachs der numismatischen Abteilung des Ung. Nationalmuseums. — An der Rettungsgrabung nahmen auch Béla Horváth und Frau Biró, Katalin Sey teil.

József Korek

Szarvas—Kákapusztá (Kom. Békés, Kr. Szarvas). S. Seite 262.

Tápé-Kohlenziegelbrennerei (Kom. Csongrád, Kr. Szeged). S. Seite 252.

Váchartyán—Szilvás (Kom. Pest, Kr. Vác) (134. XLIV.). Im Laufe der Rettungsgrabung 1963 kamen 9 Körpergräber mit den üblichen Beigaben der ärmeren awarischen Gräber zutage: mit je einem Gefäß, Spinnwirtel, eventuell Eisenmesser, Schnalle und Schläfenring aus Bronze.

Frigyes Kőszegi

Vámosmikola—Istvánmajor (Kom. Pest, Kr. Szob). S. Seite 252.

C) Ungarisches Hochland

Tarnaméra (Kom. Heves, Kr. Heves) (135. X.). Im Urak-dűlője, in der Sandgrube der LPG »Ezüstkalás« dürften zwischen 1961—1963 etwa 20 Gräber vernichtet worden sein. Die Rettungsgrabung zeitigte im in 3—5 m Breite durchwegs durchforschten Rand der Grube 6 Gräber. Eines war zertrümmert, 3 waren z. T. verstümmelt, 2 waren vollständig intakt. Sie sind in Richtung NW-SO orientiert. Die Grabschächte sind Längsvierecke mit abgerundeten Ecken und leicht konkaven Seiten. Das Fundmaterial läßt auf das 7.—8. Jh. schließen.

Knochenreste von Bögen, Pfeilspitzen, Gürtelbeschläge (plattierte Verzierung), eine Spinnwirtel, eine Eisenpincette, ein Messer, ein Flintstein, Glaspastenperlen, Ohringe, Tonnäpfe und Eisenfelgen kamen zutage.

János Szabó

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

A) Transdanubien

Csorna—Hosszúdomb (Kom. Győr-Sopron, Kr. Csorna) (136. VII.). Aus einer neu erschlossenen Sandgrube kamen laufend Gräber zutage. Nach Meldung begann die Rettungsgrabung, bei der 18 Gräber freigelegt wurden. Die Gräber am Rand des Gräberfeldes mit Schläfenringen, spiralenförmigen Ringen und Sargzeichnungen stammen aus dem 10.—11. Jh., während die übrigen typisch awarisch, aus dem 8. Jh. sind. Das Gräberfeld setzt sich nach S weiter fort.

Sándor Faragó

Majs (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (89. XXVI.). Im Gräberfeld, das 1962 gefunden wurde, mußte wegen Aufforstungsarbeiten eine Rettungsgrabung ausgeführt werden. Mit zusammenhängenden Forschungsflächen wurde die Ausdehnung des Gräberfeldes festgestellt. Die Zahl der freigelegten Gräber beträgt 252. — An der Ausgrabung nahmen László Papp, János Nemeskéri, Sándor Wenger, Gyula Dezső und András Pálóczi Horváth teil.

Attila Kiss

Mezőszilas, Jókai u. (Kom. Fejér, Kr. Sárbogárd) (137. XXXVI.). Acht Gräber des 11. Jhs. wurden ausgegraben. Zwei enthielten Beigaben: Perlen und einen Schläfenring. Die Gräber wurden, wie aus den zutage gekommenen Keramikfragmenten hervorgeht, wahrscheinlich in eine urzeitliche Siedlung gegraben. Die übrigen Teile des Gräberfeldes sind bei früheren Erdarbeiten zugrundegegangen.

Zsuzsa Bánki

Várpalota—Unio-Sandgrube (Kom. Veszprém) (43. XLV.). Die mit der Unterstützung der MTA⁷ und der ELTE⁸ ausgeführte Ausgrabung sollte die Ausgrabungen von Gyula Rhé im Jahre 1933 fortsetzen bzw. authentisieren. Weitere langobardische und frühawarische Gräber kamen jedoch nicht zutage, die Geländeinspektion und die Ausgrabung ließ daher jenen — in der früheren Dokumentation nicht erwähnten — Schluß zu, daß Rhé das Gräberfeld vollständig freigelegt hatte.

Bei der Authentisierungsgrabung kam, anschließend an das langobardische Gräberfeld, eine frühmittelalterliche Siedlung zutage. Von dieser haben wir aus einer N-S-lich verlaufenden Gasse bisher 3, ein wenig in die Erde vertiefte Häuser mit Balkengerüst und aus Steinen gebautem Backofen, ferner einen Eisenschmelzofen vollständig freigelegt. Wir begannen die Freilegung eines auffallend großen, ovalen, in die Erde vertieften Hauses, das wahrscheinlich als Schmiede diente. Hier fanden wir bisher 5, in Halbkreis angeordnete Öfen. In den Häusern und in der Schmiede fanden wir viel Eisenfladen, einige Eisengeräte, eiserne Sporen, viele Keramikfragmente und Tierknochen. Die Funde deuten das 9., eventuell das 10. Jh. an. Im Grabungsbereich erscheinen streuweise auch an die Kultur von Lengyel gemahnende Spuren. — Mitarbeiter waren Péter Német, Margit Dax und Sándor Tóth.

István Bóna

Visegrád—Várkert dűlő (Kom. Pest, Kr. Szentendre). S. Seite 258.

Zalavár (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (190. IV.). Die Ausgrabung wurde 1963 an zwei Stellen fortgesetzt.

In Récskút wurde die Arbeit den Ergebnissen der Jahre 1961–62 gemäß fortgesetzt: mit der Grabungsfläche, die sich an die S-Mauer der Steinbasilika anschließt, haben wir die Ausdehnung der aus Holz und Stein konstruierten großen Kirche aus dem 9. Jh. abgeschlossen. In dieser Grabungsfläche kamen neben Pfostenlöchern auch Gräber zutage, die der aus Holz und Stein konstruierten Kirche z. T. zeitlich vorangehen, z. T. zur Zeit des Bestehens der steinernen Basilika entstanden. Die Gräber enthielten keine Beigaben. Wir begannen die Erforschung der tiefsten Kulturschicht des Ausgrabungsgebietes, der Ende des 8.—Anfang des 9. Jhs. vernichteten Siedlung. W-lich der steinernen Basilika. In der Vársziget trachteten wir bezüglich des Platzes der Kirche aus dem 9. Jh. Angaben zu gewinnen. Die Ausgrabungen der Jahre 1951–54 ließen die Vermutung zu, daß die Kirche entweder im Bereich der Sandgrube W-lich der Grabungsfläche, oder auf der W-lich von dieser befindlichen Anhöhe zu suchen wäre, die der höchste Punkt des Geländes ist und wo durch Pflügen emporgekommene Scherben und Steine erscheinen. Das in der Sandgrube erschlossene Profil erwies sich in Hinsicht der Kirche als negativ, es kamen zurückgeworfene, annehmbarerweise noch beim Sandgewinnen aufgestöberte Skelettreste zum Vorschein. Mit Hilfe eines unmittelbar am S-Rand der Sandgrube eröffneten, 92 m langen, O-W-lich verlaufenden Forschungsgrabens versuchten wir uns im Gelände zu orientieren. Der Graben durchquerte auch die erwähnte Anhöhe. In diesem Graben zeigten sich mehrere Kulturschichten, die unterste stammt aus einer Siedlung des 9. Jhs., die durch Brand vernichtet wurde. Im oberen Niveau zeichneten sich runde Säulenstellen ab, die annehmbarerweise zu der im 16. Jh. noch bestehenden und auf der Karte von Turco vermerkten Kirche (zu ihrer S-Wand) gehörten. Im Graben bzw. in dessen erweitertem Teil legten wir das Pfostenfundament des auf der Zeichnung von Turco sichtbaren, viereckigen W-Turmes (ca. 6 × 6 m) mit dicken Wänden frei. Im W-Ende des Grabens erschienen mittelalterliche Mauerreste, in der kleineren Grabungsfläche S-lich des Grabens Ruinen, die zur Burg des 16. Jhs. gehört haben dürften, während unter diesen frühere, bis zum 9. Jh. verfolgbare Siedlungs- und Bautenreste erschienen. — An der Ausgrabung nahmen neben Eugenia Simonova, Universitätshörerin, Irén Juhász und seitens der Anthropologischen Sammlung zeitweise Kinga Éry und Sándor Wenger teil.

Ágnes Cs. Sós

B) Große Ungarische Tiefebene

Csongrád—Felgyő (Kom. Csongrád) (48. XXXV.). In der großen ungarischen Siedlung wurden an zwei Stellen, anschließend an die Vorangehenden, Ausgrabungen ausgeführt. Wie von der MTA vorgeschrieben, haben wir das Innere des 1959–60 abgeschlossenen Grabensystems aufgeklärt. Es enthielt überhaupt keine Siedlungsspuren und wurde annehmbarerweise wegen der Tierzucht umzäunt. Im Graben der Wasserleitung (1962) wurden zueinander senkrecht stehende Gräben gefunden; bei ihrer Klärung stießen wir auf das bedeutendste Ergebnis der vieljährigen Ausgrabung: auf einen runden Grundriß (Jurt?), mit Graben und Tor (und Wall) umgeben; unweit von hier begannen wir die Freilegung eines anderen. Neben diesem mit Wall begleiteten Graben verlief auch ein anderer, der vom Wall des vorher erwähnten überdeckt, d. h. älter als jener war. Die sich auf diese Weise langsam zeigende Schichtung ermöglicht, die Relative Chronologie der in den Gräben gefundenen Objekte aufzustellen. Dem Bisherigen zufolge weist alles dahin, daß die erste Siedlung aus dem 10. Jh. stammt. In die Oberfläche des Grabens der 1963 gefundenen erwähnten Jurt (?) wurde z. B. ein solcher Backofen eingegraben, dessen Boden mit Tonkesseln ausgelegt war. Als man den Backofen grub, war der Graben daher bereits aufgefüllt. Während der Ausgrabungen 1963 kamen auch verhältnismäßig viele Funde zutage (Pferdestriegel, Hufeisen, Mahlsteine, Sporen, Keramik usw.). Aus den

weiter N-lich liegenden, im Wasserleitungsgraben zutage gekommenen Funden darf man vermuten, daß das Dorf im Spätmittelalter von hier einige Hundert m weiter nach N übersiedelt war. An der Ausgrabung nahmen József Csalog, Katalin Nagy und József Kátai teil.

Gyula László

Farmos—Büdös lapos (Kom. Pest, Kr. Nagykáta) (142. IV.). Beim Fundamentieren des Bureaugebäudes der LPG »Új Élet« stieß man auf ein Grab aus der Zeit der ungarischen Landnahme. Die Funde sind: ein Tongefäß, eine Trense, zwei Steigbügel. Bei der Rettungsgrabung kamen keine weiteren Gräber zutage.

András Pálóczi Horváth

Jászberény—Szentpálhalom (Kom. Szolnok) (143. XXXVIII.). Als Fortsetzung der Freilegungen 1952–54 brachte die neue Rettungsgrabung die Gräber Nr. 64–220 zutage. Die Freilegung verlief nun im Mittelteil des Gräberfeldes. Der Großteil der Gräber ist spätzeitlich (12. Jh. und später), diese enthielten keine Beigaben. Unter ihnen lagen die früharpadenzeitlichen, mit ähnlichen Beigaben wie die bei der vorangehenden Arbeit gefundenen, ausgerüsteten Gräber, von denen man die frühesten auf das 10. Jh. ansetzen darf. Auch ein Teil des Grundrisses der Kirche in der Mitte des Gräberfeldes wurde freigelegt.

Zsolt Csalog

Magyarhomorog—Könyadomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (144. IV.). Die 1961 begonnene Ausgrabung wurde wieder aufgenommen, wobei wir weitere 37 arpadenzeitliche (Nr. 24–60), ferner 29 kupferzeitliche (Nr. XV–XLIII) Gräber freilegten. Den derzeit freigelegten Abschnitt des Gräberfeldes datieren Münzen der Könige István I (31, 37, 46) und Endre I (25, 30, 31, 37, 54, 59). Unbestimmbare Münzen waren in den Gräbern 30, 33, 59. Nur 19 der 37 Gräber enthielten Beigaben: Zopfringe (34, 40), Schläfenringe (39, 42, 49, 51, 53, 58), Zopf- und Schläfenringe zusammen (48), offene Ringe (37, 46, 48, 60), ein Armreifen mit Tierkopf (48), Perlen (40, 49, 50, 54). Die Kontinuität der Bevölkerung bzw. der unverändert militärische Charakter ist durch die aus den — mit arpadenzeitlichen Münzen datierten — Gräbern (25, 46) zutage gekommenen Pfeilspitzen und dem Bogengriff aus Knochen belegt. In der Nähe der Gräber legten wir ein in die Erde gegrabenes arpadenzeitliches Haus und eine Lehmgrube frei.

Das Material der zur Kultur von Bodrogkeresztúr gehörenden kupferzeitlichen Gräber war auch diesmal reich: neben den vielen Gefäßen fanden wir Obsidianklingen, Knochenahlen, Marmorperlen, ein Kupferbeil und goldene Anhänger. Beide Gräber sind noch unerschöpft. (Plangrabung der MTA). Mitarbeiter war Pál Patay. An der Ausgrabung nahmen Sándor Pónyai (Techniker am Anthropologischen Lehrstuhl der Universität von Szeged), ferner die Universitätshörer László Kovács, András Pálóczi Horváth und Csanád Bálint teil.

István Dienes

Rakamaz—Sandgrube im Turóczi-part (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (145. XXIV.). Unsere Aufgabe war, die O-Wand der Sandgrube systematisch zu durchforschen, von wo seit Jahren landnahmezeitliche Denkmäler zutage kommen und von wo auch in diesem Jahr die Vernichtung von zwei weiteren Gräbern gemeldet wurde. Im N-Flügel des Gräberfeldes konnten wir — neben der Authentisierung der früheren Gräber — weitere 3 Gräber freilegen, von denen 2 Reiterbestattungen, das dritte eine Bestattung mit Pferdegeschirr war. Die Beigaben sind im Vergleich zu den Vorangehenden ärmlich. Die Reihe der Gräber dürfte sich weiter fortsetzen, die Klärung dieser Frage soll im nächsten Jahr erfolgen.

István Dienes

Szarvas—Kákapusztó (Kom. Békés, Kr. Szarvas) (146. XXXI.). Im Rahmen einer Plangrabung setzten wir die Freilegung des 1954—55 bei Rettungsgrabungen kennengelernten Gräberfeldes beim Kettőshalom fort. Die Grabungsflächen schlossen sich unmittelbar an die alten Forschungsgräben an. Wir fanden 24 Gräber, das Gräberfeld ist aber noch nicht ganz freigelegt. Die Orientierung der Gräber verfolgt die Richtung von NW-SO. Manche Skelette lagen in Särgen, sie sind vorzüglicher Erhaltung. Das Fundmaterial widerspiegelt eine äußerst ärmliche spätawarenzeitliche Kultur. Ein einziges Grab war W-O-lich orientiert und enthielt die in den Gräbern der landnehmenden Ungarn übliche Reiterausrüstung. Die bisher freigelegten 36 Gräber darf man auf das 10. Jh. ansetzen. Auch in den Bestattungen awarischen Ritus findet man landnahmezeitliche Metallzierate. Ein Skelett in Hockerstellung gehört zweifellos zum Gräberfeld.

János Szabó

Tiszaeszlár—Bashalom (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaölk) (148. IV.). Die in der Nähe des Csengőspart 1962 begonnene Freilegung des arpadenzeitlichen Dorfes wurde fortgesetzt. Ein in die Erde vertieftes Haus, einige Gruben, die Fortsetzung der im Vorjahr gefundenen Graben und die Reste einer Eisenschmelzerei wurden gefunden. Aus der früheren Siedlung legten wir zwei, aus dem 4.—5. Jh. stammende (kaiserzeitliche) Häuser, Gruben und eine urzeitliche Grube frei. An der Ausgrabung nahm Ilona Valter teil.

Júlia Kovalovszki

Tiszaszöllős — Csontospart III (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred). S. Seite 258.

UNGARISCHES MITTELALTER

A) Transdanubien

Alap (Kom. Fejér, Kr. Sárbogárd) (151. XXXVI.). Im Laufe der Freilegung im Tavas-Meierhof, etwa 1 km O-lich des Dorfes, kamen 104 Gräber zutage. Auf Grund des Fundmaterials zerfällt das Gräberfeld wahrscheinlich in zwei Teile. Das S-liche ist älter (Schläfenringe, Perlen, Ringe, Eisenmesser, Sicheln), der N-liche Teil ist jünger, datiert mit Münzen der Könige Béla III (C. N. H. 128) und István IV (C. N. H. 103) (Schläfenringe — auch aus Gold —, Gefäße, Münzen, Sporenfragmente, Spinnwirtel, Tierknochen — ein Reitergrab soll hervorgehoben werden). — An der Ausgrabung nahmen die Universitätslehrer M. Albekker, J. Altmann, J. Gádor, Á. Soós, A. Szám und G. Vékony teil.

Balázs Gémes

Bugodvitnyéd (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (153. XLVII.). Die Kirche der einstigen Ortschaft Szent Pál, eine heute bereits zu Ruinen zerfallene romanische Rundkirche, wurde im 13. Jh. erbaut und um 1760 umgebaut. Die Ausgrabung wurde zwecks Klärung des Grundrisses der Rundkirche ausgeführt. In einem langen Forschungsgraben im Inneren der Kirche fanden wir die O-Wand des romanischen Sanktuariums, in zwei Grabungsflächen suchten wir den Anschluß des romanischen Sanktuariums an das runde Kirchenschiff. In der auf der S-Seite eröffneten Grabungsfläche forschten wir von der Außenseite her nach dem Anschluß des barocken Schiffes an die romanische Kirche. An das im 13. Jh. erbaute, unregelmäßig kreisförmige, innen mit spitzböigen Banknischen versehene romanische Schiff schloß sich ein kleines Sanktuarium mit seichem Hufeisenbogen an. Bei dem barocken Umbau wurde die Orientierung der Kirche umgekehrt, in Richtung des Sanktuariums wurde ein viereckiges Schiff gebaut und an dessen O-Ende ein Turm errichtet.

Ilona Valter

Bakonyszénlázló—Kesellőhegy (Kom. Veszprém, Kr. Zirc) (20. XLV.). Aus dem Rand des Plateaus des großen frühisenzeitlichen Burgwalls erhebt sich — bereits außerhalb des urzeitlichen Walls — ein schmaler, felsiger Berggrücken über den Cuha-Bach. Er ist von drei Seiten mit steilen Felsen geschützt, vom Plateau her durch drei Gräben, die ihn in einen 25,5 m langen äußeren und einen 19 m langen inneren Teil teilen. Mit der Unterstützung der Ung. Akademie der Wissenschaften eröffneten wir mehrere Forschungsgräben, fanden aber keine entschiedene Spur von einem Gebäude. In 40—50 cm Tiefe stießen wir überall auf den Felsen, einzig in der Mitte des inneren Teiles befand sich eine größere Vertiefung. Der Rand des inneren Burggrabens war durch eine vermörtelte Steinmauer ausgebildet. Das Fundmaterial besteht aus Scherben, einem eisernen Sporen, Pfeilspitzen aus Eisen, einem Torschlüssel, einem Siegelring, die das Alter der Burg auf das 12.—15. Jh. ansetzen.

Gyula Nováki

Balatonfüzfő—Ruine der Marienkirche (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (155. XLV.). 1964 wird das OMF die Wiederherstellung der Kirchenruine des mittelalterlichen Dorfes Máma, die hinter dem Sanktuarium der röm. kath. Kirche von Füzfő liegt, beendigen. Dieser Arbeit vorangehend kam es zu einer archäologischen Freilegung. Nach Entfernung der die Ruinen bedeckenden Pflanzen und des Schuttes legten wir die Fundamentierung der SW-Ecke der Kirche, die Reste des W-Einganges frei, definierten das Fußbodenniveau und senkten das Terrain bis zu diesem Niveau. Auf der N-Seite außen legten wir die an die romanische Kirche später angebaute Sakristei mit Türöffnung und den Resten des Ziegelfußbodens frei. Im Laufe der Freilegung kamen auch auf römerzeitliches Leben hinweisende Scherben ans Tageslicht, ferner Gebrauchskeramik aus dem 14.—17. Jh. und einige geschnitzte Steine. Mitarbeiter war T. Koppány, Architekt.

Ilona Sz. Czeglédy

Berhida, röm. kath. Kirche (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (21. XLV.). Die Restaurierung der Kirche erfolgt 1963—64. 1962 wurde ein Mauerstudium, im Sommer 1963 eine archäologische Freilegung in der Kirche ausgeführt. Im Inneren der Kirche legten wir mehrere mittelalterliche Fußbodenniveaus, die Fundamente der Nebenaltäre und 6 Gräber aus dem 15.—17. Jh. frei. Oberhalb des einen Grabes stießen wir auf einen 102 Silbermünzen enthaltenden Hortfund. — Das Gebäude wurde im 16. Jh. zu einer befestigten Kirche umgebaut. Das zeigen die Annauerungen um die Kirche herum und der beim Treffpunkt von Sakristei und Schiff ausgebaute Brunnen, die wir ebenfalls freilegten. Mitarbeiter waren Ingenieur L. Ágostházy (VATI) und Zeichnerin Éva Cserfalvy.

Ilona Sz. Czeglédy

Budapest I., Szentháromság tér (11. V.). Vom März des Jahres 1963 bis zum Herbst wurden am Szentháromság tér verschiedene Abwasserrohre, Kanäle und Kabel gelegt. In archäologischer Hinsicht war von Bedeutung, daß 6 m W-lich vom N-lichen sog. Béla-Turm der Matthias-(Krönungs-) Kirche sich die Ziegeldecke eines mittelalterlichen Gebäudes zeigte. Das nahe zum Hauptschiff der Kirche liegende Gebäude kann man auch NW-lich des Béla-Turmes weiter verfolgen, doch gelang es nicht, den Grundriß aufzuklären. Beim Röhrenlegen auf der S-Seite der Hauptkirche durchquerte man — zwischen dem Marien-Tor und dem Hauptsanktuarium — den einstigen Friedhof. Wir stellten fest, daß diese S-Seite des Szentháromság tér bereits früher gesenkt wurde, auf der obersten Schicht der stellenweise in 5—6 Schichten übereinander liegenden Skelette liegt bereits das Pflaster. Am Boden der auf erodiertem Kalkstein liegenden Bestattungsschicht befanden sich Tonscherben aus dem 13.

Jh. und Lehmbewurfstücke. Die untere Schicht datiert ein Denar von Béla IV., die oberste ein Denar Sigismunds des Lützelburgers. Die Bestattungen selbst sind sehr arm an Beigaben: in einer fanden wir ein metalledurchwobenes Textilienfragment, in einer anderen eine Gürtelschnalle aus Bronze, in zwei weiteren Gürtelschnallen aus Eisen.

Auf der W-Seite des Platzes ist das Pflaster auf zwei Stellen eingestürzt. Auf der einen Stelle stießen wir auf den schlecht aufgefüllten Keller eines mittelalterlichen Hauses, auf der anderen — auf dem Gehsteig neben dem zur Tárnok utca führenden Park — auf einen in den Fels gehauenen Schacht, der in das Höhlensystem des Burgbügels mündet.

László Zolnay

Budapest I., Szentháromság utca (12. V.). Bei der Auffrischung der Wasser- und Gasleitung zwischen Szentháromság tér und Tóth Árpád sétány, fand man bei der Kreuzung der Szentháromság utca und Üri utca (bei dem Haus Szentháromság u. 2) unter dem heutigen Pflaster einen Teil eines eingerissenen und aufgefüllten mittelalterlichen Kellers, ferner vor dem Haus Szentháromság utca 4, eine Kellermauer mit Konsolen. Im in Richtung des Tóth Árpád sétány liegenden Teil der Gasse bestimmten wir einen kurzen, N-S-lich verlaufenden Abschnitt der am Tóth Árpád sétány definierten Burgmauer.

Dieser Abschnitt der Szentháromság utca setzte sich im Mittelalter an der Stelle des Gebäudes Üri utca 30 fort. Diesen Zustand fixiert die aus der Rabatta-Hinterlassenschaft stammende Karte von Buda aus dem Jahr 1687.

Herta Bertalan

Budapest I., Színház utca 5–7, Pascha-Palast (13. V.). Im Laufe des Jahres 1963 wurde die Freilegung des einstigen Pascha-Palastes mit mehreren Unterbrechungen fortgesetzt. Die Forschungen erstreckten sich auch weiterhin nur auf den O-Flügel, ihr Ziel war die Bebauteheit des Geländes zur Türkenzeit und im Mittelalter und die einzelnen Perioden zu bestimmen. Parallel zu diesen Forschungen wurde die früher begonnene Freilegung des S-lichen mittelalterlichen Saales mit Ziegelfußboden beendet. N-lich vom 1961 freigelegten, O-W-lich verlaufenden türkischen Weg mit Steinpflaster kamen die Grundmauern eines kleinen Raumes im Erdgeschoß des Pascha-Palastes zutage. Unter der Mauerruine, die die O-Front des Palastes bildet, stießen wir auf eine N-S-lich verlaufende, aus Bruchstein gebaute mittelalterliche Mauer, die z. T. als Fundament der türkischen Mauer diente. Auf dem hervorspringenden, breiten Teil des Fundamentes der auf dieser Mauer errichteten türkischen Mauer war die Holzgerüst-Konstruktion gut erkenntlich. Auch kamen zwei »in situ« Steinkonsolen, die das Geschoßniveau der erwähnten Mauer in Richtung der Donau angeben, zutage. Im Laufe der weiteren Forschung fanden wir auch den NO-lichen Eckanschluß dieser Mauer. Hier war in der O-W-lichen Abschlußmauer ein aus Quadersteinen gemauerter Bogen sichtbar, dessen als Postament dienender unterster Quaderstein wie ein Radabweiser aus der inneren Fläche des Bogens hervorspringt. Der Eingang, der ursprünglich vom oben beschriebenen Bogen überwölbt war, wurde noch im Laufe des Mittelalters, ebenfalls mit Bruchstein zugemauert. Im Folgenden wurde auch diese Mauer als Grundmauer eines Raumes im Pascha-Palast benutzt. Im Folgenden kamen je ein Detail der S- und W-Abschlußwand des von den erwähnten zwei Mauern nur teilweise umgrenzten Raumes zutage. Auf Grund all dessen konnte festgestellt werden, daß dieser ein ursprünglich etwa 15 m langer, großer, N-S-lich verlaufender Raum war. Auch ein Teil des in der W-lichen Abschlußmauer ausgebildeten Einganges kam zutage. Das Mauergerüst dieser W-Abschlußmauer weicht von den übrigen gänzlich ab, indem sie aus flach zugeschnittenen Steinen gemauert ist. Wie man aus dieser Bauweise schließen kann, gehört sie noch zu dem im 13. Jh. ausgebildeten Raum. Das innere Niveau des Raumes bildet der natürliche Felsboden. Eben-

falls N-lich des erwähnten Raumes fanden wir die Fundament- und teilweise auch die aufstrebenden Mauern mehrerer kleiner, zum Palast gehörender Räume. Diese letzteren dürften annehmbarerweise bereits Teile des im N-Flügel des Palastes befindlichen Bades sein. Darauf lassen nämlich die besonders kleinen Abmessungen der Räume und der Rest des im N-lich von diesen, im früher als »überwölbtter Raum« bezeichneten Raum teilweise zutage gekommenen Abwasserkanals schließen. An Hand der im überwölbtten Raum in diesem Jahr ausgeführten Forschung konnte auf Grund der in dessen N-lichen Abschlußmauer zutage gekommenen Konsole festgestellt werden, daß er im Mittelalter aus zwei Niveaus bestand. Auch hier bildet der Felsen das innere Niveau.

Begleitendes Fundmaterial kam im Laufe der Freilegung nur in geringer Menge zutage. Es besteht größtenteils aus türkischer und türkenzeitlicher Keramik, einigen Münzen aus dem 16. Jh. und Scherben aus dem 18. Jh.

Győző Gerő

Budapest I., Táncsis Mihály utca 11 (14. V.). In der engen Gasse, die zum Eingang des Hauses führt, wurde ein neuer Kanal gelegt, wobei man in 1 m Tiefe einen mittelalterlichen Ziegelfußboden durchquerte, unter dem sich ein Keller befand. Aus der Ausfüllung zwischen dem Ziegelgewölbe des Kellers und dem Ziegelfußboden kamen Tonscherben aus dem 13. Jh. zum Vorschein. Wir stellten fest, daß sich am S-Ende der zum Haus Nr. 11 führenden engen Gasse ein auch heute in Gebrauch stehender mittelalterlicher Keller befindet, der sich organisch an das Kellersystem unter der W-Ecke des Hauses Táncsis Mihály utca 9 anschließt und diesen mittelalterlichen Keller mit dem Keller des Hauses Nr. 13 verbindet. Das ist ein Beweis dafür, daß anstelle der Häuser Táncsis Mihály u. 9, 11 (enge Gasse) und 13 im Mittelalter ein einheitliches, großes Gebäude stand. Bezüglich seiner Funktion werden die 1962 in Táncsis Mihály u. 9 begonnenen Ausgrabungen eine Aufklärung geben.

László Zolnay

Budapest I., Tóth Árpád sétány (15. V.). An Hand der Erneuerung der Gas- und Wasserleitungsrohre kamen bei Erdarbeiten im annähernd N-S-lich verlaufenden Graben Reste der mittelalterlichen Burgmauer zutage. Wir vermochten die Mauerreste von der Erdély-Bastei bis zum Fehérvári-Tor mit Unterbrechungen zu bestimmen. Parallel zu den Erdarbeiten eröffneten wir zwischen der Esztergom-Rondelle und der Nőgyűt u. bei der Erweiterung des Grabens der Gasrohre 5 Forschungsgräben. — Die bisherigen Forschungsergebnisse weisen darauf hin, daß die bestimmte Mauer zu gleicher Zeit aus örtlichem Kalkstein gebaut wurde. Die durchschnittlich 2,2 m dicke, auf den Felsrand gebaute Mauer ist auf Grund ihrer stratigraphischen Verhältnisse auf die zweite Hälfte des 13. Jhs. zu datieren. Vor dem Haus Tóth Árpád sétány 35 haben wir die Reste eines viereckigen, mit der Mauer gleichzeitig gebauten Turmes freigelegt. Im Laufe der Forschung kamen viel graue österreichische und weiß inkrustierte Keramik und syrische Glasware zutage. Auf Grund der Rettungsgrabung beginnen wir 1964 die systematische Freilegung der mittelalterlichen Burgmauer.

Herta Bertalan

Budapest II., Csalogány utca (17. V.). 1963 haben wir die Freilegung der mittelalterlichen St. Paulskirche in der »Wasserstadt« (Víziváros) fortgesetzt. In diesem Jahr war die Erkenntnis der frühen (aus dem 13. Jh. stammenden) Kirche das Hauptziel der Forschung. Neben der laufenden Freilegung des Sanktuariums und der S-Wand des Schiffes ist das hervorragendste Ergebnis der Ausgrabung die Freilegung jenes glasierten Wiener Kruges aus dem 13. Jh., voll mit verkohlten Tierknochen, der als Bauopfer im Sanktuarium untergebracht und in situ geborgen wurde.

Katalin H. Gyürky

Érd—Ófalu (Kom. Pest, Kr. Buda) (24. IV.). Mit der Ausgrabung 1963 konnten wir vor allem das Gebäude des Dschami, das sich an die O-Seite des Minarets anschließt und einen viereckigen Grundriß von $9,80 \times 9,80$ m hat, klären. Wie aus den mehreren Pfostenlöchern bei der SO-Ecke des Gebäudes, unter den ausgehobenen Mauerfundamenten und den großen Balkenlöchern entlang des Mauerfundamentes hervorgeht, wurde das Fundament des Gebäudes im morastigen Überschwemmungsgebiet auf einen mit Pfählen befestigten Boden errichtet und seine Ecke mit Balken unterstützt. — Mit einer Grabungsfläche legten wir jenen N-S-lichen Abschnitt des Grabens der Pfahlburg frei, auf den eine O-W-liche, an eine SO-liche Ecke des Minarets sich anschließende Abschlußmauer des Gebäudes gebaut wurde. Fachlicher Ratschläger war István Méri, Mitarbeiter war Béla Horváth.

Géza Fehér

Magyaregregy—Márévár (Kom. Baranya, Kr. Sásd) (160. XXVI.). Die mit Unterstützung des Fremdenverkehrsamtes des Kom. Baranya 1960 begonnene Freilegung der Burg wurde fortgesetzt. Die Arbeit wurde vom OMF mit der materiellen Unterstützung des Komitatsrates Baranya ausgeführt. Im Laufe der Arbeit konnte der ganze Grundriß der inneren Burg geklärt werden. Bei der Gesamtfreilegung des Palastteiles kam reiches Material an geschnitzten Steinen zutage. Im Forschungsgraben des Erdgeschoßgewölbes dieses Flügels kamen eine Steinkonsole, die die frühere gotische Flachdecke unterstützte, sowie Nester der Holzbalken zutage. Ferner fanden wir auch die weitere S-liche Fortsetzung des Palastflügels, so daß wir nun seine ganze Ausdehnung und seinen Grundriß kennen. Auch wurden die zu den einzelnen Bauperioden gehörenden äußeren und inneren Niveaus geklärt. Etwas weiter N-lich vom Platz der N-Abschlußmauer des Palastflügels fanden wir einen fast ovalen, in den Fels gehauenen Brunnen mit großem Durchmesser, aus dem ein in den Fels gehauener unterirdischer Gang ausgeht. Der unterirdische Gang leitet zur türkischen Festung mit mehreren Perioden, die vor dem Burgtor freigelegt wurde. Auch die an die NO-Ecke der Burg sich anschließende, ebenfalls türkische Festung wurde vollständig freigelegt. Ferner wurden die zwei kleinen Ronden (O und SW), die sich an die Außenseite der Burgmauer anschließen, geklärt.

Im Laufe der der diesjährigen Ausgrabung kamen neben den erwähnten reichen Steinfunden auch sehr viele Kleinfunde zutage. Aus dem inneren Teil der Burg kam auch jetzt größtenteils bosniakische Keramik hervor. Bei der Freilegung außerhalb der Burg kam auf der W-Seite ein bedeutendes römisches Fundmaterial ans Tageslicht, mit Philippus-Bronzen, einer sigillum-Spitze aus Bronze, einer Lampe und sehr vielen Scherben. Ebenda fanden wir einen Nürnberger Silberbecher und viele Fragmente gotischer Ofenkacheln und Gefäße. Ein ähnliches Fundmaterial kam auch auf der N-Seite vor dem Eingang zutage. Die Freilegung einer Strecke der O-lichen Außenseite lieferte nur in der Nähe der erwähnten türkischen Festung Kleinfunde: größtenteils Keramik aus dem 14.—16. Jh. und wenig Gegenstände aus Eisen. Aus der inneren Burg wie auch aus den äußeren Flächen kamen sehr viele Tierknochen zutage. — An der Ausgrabung nahm Éva Cserfalvi teil.

Mária G. Sándor

Majs (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (89. XXVI.). In etwa 1,8 km Entfernung, S-lich der Ortschaft Majs, am W-Rand der Ebene von Mohács, setzten wir die Forschung der Reste des annehmbarerweise Merse genannten Dorfes fort, das am Tag nach der Schlacht von Mohács vernichtet wurde. Dabei kamen die zerplügten Schuttreste von 18, grundwegs vernichteten Häusern mit Backöfen zutage; wir vermochten die Abmessungen des Grundrisses des einen Hauses festzustellen. Es war, wie aus den verkohlten Fundamentbalken zu sehen, ein

Säulengebäude. Unter den Ruinen eines Hauses fanden wir 14 Tongefäße, unter anderen viele Scherben und einige Gebrauchsgegenstände.

László Papp

Nagykanizsa—Sánc (Kom. Zala). S. Seite 250.

Óriszentpéter (Kom. Vas, Kr. Szentgotthárd) (165. XXXIX.). Ein Teil der Befestigungsruinen, die die röm. kath. Kirche umgeben, wurden beschädigt, weshalb um die Kirche herum eine kleine Rettungsgrabung ausgeführt werden mußte. Die Kirche wurde im 12. Jh. erbaut, später — vielleicht im 13. Jh. — wurde sie nach O erweitert. Sie ist von einem 3—4 m tiefen Graben umgeben. Die Reste der Umzäunung zeigt ein kleiner Hügel am Rand des Grabens. In den N-lich, S-lich und O-lich der Kirche eröffneten Forschungsgräben fanden wir die Fundamente der die Kirche umgebenden Mauer. Um die mit viel Kalk enthaltenden Mörtel verbundene Ziegelmauer wurde — wahrscheinlich zwischen diese und zwischen mit Ruten umflochtene Pfosten — Lehm gerammt. Der Bau der Feste und die neben der Mauer gefundenen Scherben zeigen, daß die Festung um die Kirche herum im 16. Jh. ihre heutige Form erhielt.

Ilona Valter

Pécs, Citrom utca (36. XXVI.). Eine voranghende archäologische Bergung wurde auf dem leeren Grundstück Ecke Citrom u. — Bem u. ausgeführt. Dabei legten wir einen etwa 10 m langen Abschnitt der mittelalterlichen Stadtmauer in sehr guter Erhaltung frei. An der Ausgrabung nahmen Universitätshörerinnen Mária Albekker und Erzsébet Jerem teil. Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülepp

Salföld (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (169. XL.). Die zur Restaurierung notwendige Ausgrabung im Paulinerkloster wurde beendet. Wir reinigten die NO-liche und O-liche Zellenreihe und legten im Schiff der Kirche 6 Gräber frei. Im Sanktuarium fanden wir das Fundament des spätgotischen Altars. Auf dem Schädel des einen Skelettes waren zwei postmortale Trepanationen zu beobachten. Im Sanktuarium fanden wir Teile der Apsis einer früheren, romanischen Periode. — An der Ausgrabung nahm Archäobotaniker Miklós Füzes teil.

Károly Sági

Sopron—Ursulinerinnengarten (Kom. Győr-Sopron) (94. XXIX.). Wie in den Jahren 1959 und 1961, wurde der Stadtmauergarten, der die Innere Stadt von Sopron umgibt, auch 1963 durchquert, geleitet vom OMF. An derselben Stelle grub 1954 bereits Emese Nagy. Der jetzige Forschungsgraben ist 10 m lang und 3 m breit. In einem Ende des Forschungsgrabens erschien die verhältnismäßig dünne mittelalterliche Stadtmauer, im anderen legten wir den äußeren Rand der Roten Schanze frei. In letzterer fanden wir die Spuren der waagerechten Balken des einstigen Holgerüstes.

Gyula Nováki — Klára Sz. Póczy

Sopron, Szt. György utca 15 (Stadtmauer) (Kom. Győr-Sopron). S. Seite 256.

Sümeg—Burg (Kom. Veszprém, Kr. Sümeg) (171. XLV.). Die 1957 begonnenen Freilegungs- und Wiederherstellungsarbeiten des OMF wurden dieses Jahr beendet. Bei der Ausgrabung legten wir in dem der Kapelle zu liegenden Teil des O-Walles die Reste eines kleinen Gebäudes frei, dessen in Richtung des Burghofes liegender, im Stockwerk befindlicher Eingang und Fenster annehmbarerweise in der zweiten Hälfte des 17. Jhs. vermauert wurden. In diesem Jahr wurde auch der W-Wall freigelegt. Nach Entfernung der oberen, neuzeitlichen Schicht entstand eine Trakttiefe, in deren S-Ende das einst freistehende Ende des Schlosses mit einem kleinen Fenster

sichtbar wurde. In der die Trakttiefe von N abschließenden Mauer fanden wir einen zugemauerten Eingang, nach dessen Einreißen der Weg zur N-lichen Trakttiefe frei wurde. Mit den an beiden Enden des W-Walles gegrabenen Profilen erreichten wir den Felsboden. Aus den tieferen Niveaus der oberen Schichten kamen sehr viele Gefäßfragmente und sehr schöne, in der zweiten Hälfte des 15. Jhs. hergestellte unglasierte Ofenkacheln zutage. In der W-Hälfte des Burghofes regulierten wir das Terrain, wodurch das Wasser des Niederschlages auch von hier in das in der NO-Ecke des Hofes befindliche Wasserbassin geleitet werden kann. Auch an anderen Stellen der Burg wurden an Hand der Beendigung kleine Bergungen ausgeführt.

Károly Kozák

Szigetvár (Kom. Baranya, Kr. Szigetvár) (173. XXVI.). Die im NO-Basteihof der Burg von Szigetvár 1960–62 geführten Forschungen wurden beendet. Das Zrinyzeitliche Gehsteigniveau wurde bestimmt, unter welchem wir auch die Skelette einiger Gefallenen des Ansturmes im Jahre 1566 fanden.

Wir setzten die 1962 begonnene Erforschung des NW-Basteihofes, die Freilegung der sog. »inneren Burg« fort, wobei weitere Fundamentmauern von während des Ansturmes 1566 zugrunde gegangenen Gebäuden ans Tageslicht kamen. Unter dem Schutt fanden wir etliche Kanonenkugeln und Gefallene des Ansturmes. Wir begannen die Erforschung des Grabens, der die innere Burg vom großen Hof trennt, wir stellten seine Breite und Tiefe fest. Beim inneren Rand des Grabens stießen wir auf ein Pfostensystem, das den Boden verstärkte, aus dem Graben kamen viele Scherben, Reste von Gebrauchsgegenständen und Tierknochen zutage. Neben den Grundmauern des NW-Turmgebäudes der inneren Burg legten wir ein vom Anfang des 16. Jhs. stammendes Grabensystem frei, wo auch 6 aus derselben Zeit stammende Karren geborgen wurden. Wir untersuchten die Grundmauern bei der NO- und NW-lichen türkenzeitlichen Bastei und stellten fest, daß der Erdwall mit Planken- und Geflechtkonstruktion der mittelalterlichen Burg über den Bereich der heutigen Burg hinausreicht. Wir begannen die Freilegung der Reste eines während der Türkenherrschaft errichteten Gebäudes.

Die Arbeit soll 1964 beendet werden. In diesem Jahr möchten wir das Verhältnis der Gebäude zueinander, den Platz der über den Wassergraben führenden Brücke und somit die Stelle, wo Zrínyi 1566 aus der Burg stürzte, feststellen. 1964 beginnt das OMF die Ruinen zu konservieren.

Valéria Kovács

Szigetvár—Pfarrkirche (Kom. Baranya) (173.). Im Graben, der zwecks Befestigung der Fundamentmauer der Kirche gegraben wurde, kam das Mauerfundament des Dschamis von Ali-Pascha zutage, das das Schiff der heutigen Kirche bildet. Der obere Teil des Fundaments besteht aus kleinen türkischen Ziegeln, der untere ist aus Bruchstein gemauert. Unter dem Fundament sind allen vier Hauptmauern entlang, in 4 unregelmäßigen Reihen Pfosten verschiedenen Durchmessers in den schwarzen, morastigen Boden eingerammt. Auf die waagrecht auf die Pfosten gelegten Balken wurde die Fundamentmauer des Dschami gebaut. Im mittleren Abschnitt der SO-Abschlußmauer des Dschami war unter der heutigen Oberfläche der Platz des Mihrab noch zu bestimmen. Ebenfalls unter dem heutigen Niveau kam ein kleiner Teil des Steinfundamentes des Predigerstuhles, der rechts vom Mihrab stand, zutage.

Győző Gerő

Szombathely, Köztársaság tér 24 (Kom. Vas) (98. XXXIX.). Im Hof stieß man anhand der Bauarbeiten der Ruházati KTSZ beim Graben des Fundamentes in 150 cm Tiefe auf einen Hortfund aus dem 16. Jh. Es kamen 5 Silberbecher mit reicher Grawierung und Ver-

goldung zutage, ferner Agraffen aus Silber und auch vergoldete Anhänger und Silbermünzen. In 170 cm Tiefe erschien ein römischer Terrazzofußboden.

Éva Sz. Koroknay — Tihámér Szentlélek

Visegrád—Untere Burg (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (175. XLVI.). 1963 wurde die Erforschung der mittelalterlichen Bebauung und des Eingangssystems des Wohnturmes fortgesetzt. Die Freilegung der 8 türkenzeitlichen Getreidespeichergruben, die 1962 neben der NO-Torturm begonnen wurde, ist beendet worden.

O-lich des Wohnturmes begannen wir die Gesamtfreilegung der erhabenen Terraintstufe, die vom NO-Torturm, von der Talabschlußmauer, von der O- und von der S-Burgmauer umgeben ist, um die Stellen der hier vermuteten mittelalterlichen Wohnhäuser und die Tiefe der Bebauung zu bestimmen. Wir stellten fest, daß dieser wichtige Teil der Inneren Burg vom 13. Jh. an bewohnt war. Das Gebiet unter der O-Burgmauer war ursprünglich mit Erdschragen treppenartig zu Terrassen ausgebildet. Vor der O-Seite des Wohnturmes war zum Schutz des Eingangssystems des Turmes, eine mit Mauern geschützte Trakttiefe. Wir bestimmten die Tiefe der Kulturschicht in diesem Bereich, die stellenweise die 3–4 m übertrifft. Neben der S-Burgmauer beobachteten wir ein mit dem Bau der Mauer gleichaltriges Hofniveau aus dem 13. Jh. und hier die Spuren von Wohngruben aus dem 14. Jh. Neben dem NO-Torturm legten wir den Grundriß eines an die O-Burgmauer angebauten Gebäudes aus dem 15. Jh. frei. Dieses Gebiet war besonders zur Türkenzeit (im 16.—17. Jh.) dicht bewohnt, hier ist der Kern des türkenzeitlichen Marktfleckens. Wir haben die Freilegung von 10, z. T. mit Mauern aus in Lehm gebetteten Steinen versehenen Häusern verschiedener Größe begonnen. Die Gebäude sind in mehreren Perioden übereinander gelagert. Wir öffneten 25 türkenzeitliche Getreidespeichergruben. Sie sind meist brunnen- oder bienenstockförmig, öfters ineinandergegraben, sie wurden nach Gebrauch mit Haushaltsabfällen aufgefüllt. Aus den Gruben kamen mit Münzen des 16. Jhs. datierte, sehr gut erhaltene Keramik und viele Tierknochen zutage. Von den auch viele intakte Gegenstände enthaltenden Funden müssen 30 bemalte und mit Sgraffito verzierte, glasierte Keramikgefäße, ein Bronzemörser, mehrere ergänzbare Glasbecher und Pokale, Schmucksachen aus Glas und aus Metall hervorgehoben werden. Hier waren auch viele aus dem königlichen Schloß im 16. Jh. zu Bauzwecken verschleppte geschnitzte Steine, von denen wir das Fragment eines Drachens vom Wappen des Königs Sigismund erwähnen. Die Arbeit wurde vom OMF angeleitet, Mitarbeiter waren Bauingenieur János Sedlmayer, Archäologin Veronika Molnár und Universitäts-hörer István Fodor.

In *Salamontorony utca 5*—7 kam bei den Renovierungsarbeiten des Touristenhotels des Fremdenverkehrsbureaus des Rates des Kom. Pest beim Einreißen der Strebemauer hinter dem Gebäude ein großer Gebäudeflügel zutage. Das aufgehende Mauerwerk stand bis zu 2 m Höhe, er hatte intakte gotische Torbögen, einen mit Ziegelsteinen ausgelegten Hof, das Gewölbe war eingerissen. Bei der Forschung wurde es klar, daß die auf dem nebenan liegenden Grundstück stehenden Mauerruinen mit Steinbögen, die zwei Räume mit Tonnengewölbe und Fußboden aus rotem Marmor, die auch heute bewohnt sind, mit den jetzt gefundenen Gebäuderesten zusammenhängen. Die mittelalterlichen Mauerreste erstrecken sich auch unter die Salamontorony-utca, so daß hier im Mittelalter keine Straße gewesen sein konnte. Die freigelegten Gebäudereste sind Ruinen herrschaftlicher Schlösser und stammen aus dem 14.—15. Jh.

Salamontorony utca 1: Als wir zu erforschen suchten, weshalb die Straße hervorspringt, erkannten wir im Garten des Hauses die 6 m hohen, sehr guten Mauern der Rondelle und der sich ihr anschließenden, zur Donau führenden Strebemauer. Demnach wandte sich die durch die Untere Stadt führende Straße bei der Rondelle zum Donauufer zurück.

In *Széchenyi utca* 7 kam beim Einreißen einer Mauer ein Grabstein aus rotem Marmor mit Maiuskel-Inschrift und das Fragment eines Gurtbündels zutage.

An Hand des Baues der Hauptstraße Nr. 11 bestimmten wir bei *Fő utca* 42—43 die Spuren des Kanals der Hauptabwasserröhre des königlichen Schlosses in 4—5 m Tiefe. Neben diesen Spuren beobachteten wir eine bis zur Donau reichende mittelalterliche Mauer und durchquerten in 3 m Tiefe eine zur Donau leitende, mit Stein gepflasterte Straße. — An der Ausgrabung nahmen die Universitätshörer Zsuzsa Lovag und István Horváth teil.

An Hand des Baues des neuen Abschnittes der erwähnten Hauptstraße Nr. 11, legten wir bei *Fő utca* 32 ein Steingebäude aus dem 14. Jh. (23 × 16 m) frei. Es enthielt zwei Zimmer und einen größeren Hof, einen gebauten Backofen und die Reste mehrerer Herde, die in Richtung der Donau liegende Mauer wurde öfter verbessert. Wie aus den vielen Funden hervorgeht, war es ein Wirtschaftsgebäude, ein Liegeplatz oder eine Schiffsreparaturwerft(?). Von den Funden sind die vielen Werkzeuge und Waffen, ein geschnitzter Messergriff aus Knochen, der einen Ritter des 14. Jhs. darstellt, hervorzuheben. Mitarbeiter der Freilegung waren Nándor Parádi und die Universitätshörer Zsuzsa Lovag und István Horváth.

Fő utca — *Matthias-Statue*: Ebenfalls an Hand des Baues der erwähnten Straße stellten wir fest, daß das Haus *Fő utca* 2 auf mittelalterlichen Fundamenten steht, auch der überwölbte Keller ist alt. Im Graben zwischen diesem Haus und der Matthias-Statue fanden wir bis zu 5 m Tiefe Kulturschichten, wir nahmen 3, senkrecht zur Donau verlaufende Mauern eines größeren Gebäudes und Fußbodenniveaus wahr. In die Verwüstungsschicht des Gebäudes wurden zwei Gräber aus dem 16.—17. Jh. eingegraben. Den freigelegten Funden zufolge ist das Gebäude im 14. Jh. entstanden und vielleicht der Rest eines Torturmes der mittelalterlichen Stadt.

Miklós Héjji

Zalaszentlőrinc, kath. Kirche (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (177. XLVII.). Die archäologische Freilegung und die Restaurierung der Kirche wurde 1959 vom OMF ausgeführt. Ziel der diesjährigen Ausgrabung war, die dabei entstandenen Probleme zu lösen und die Kenntnisse bezüglich der Baugeschichte der Kirche zu bereichern. Die Spesen der Ausgrabung wurden von der MTA gedeckt. Das einstige Vorhandensein der auf der N-Seite der Kirche vermuteten Kapelle beweist der Rest eines halbkreisförmigen Sanktuariums, das in der Sakristei freigelegt wurde. Auf der N-Seite der Kirche gruben wir mehrere O-W-lich orientierte Sarggräber aus, unter denen es auch solche mit Schläfenringen, aber auch Bestattungen aus der Barockzeit gab. Die Fragmente mehrerer frühgotischer Rippen und das Fundament eines aus größeren, geschnitzten zusammengestellten, runden »Baues« kamen zutage unter den Mauerruinen jenes Gebäudeteiles, der im Mittelalter als Erweiterung der N-lichen Kapelle gebaut wurde. Aus dem öfter aufgestöberten, durchgewühlten Boden kamen wenig archäologische Funde zutage, von denen aber ein Fragment eines kleinen, bemalten Steinkruzifixes, annehmbarerweise aus dem 13. Jh., hervorragt.

Károly Kozák

B) Große Ungarische Tiefebene

Hódmezővásárhely—LPG Lenin (Kom. Csongrád). S. Seite 251.

Kevevermes, LPG Vörös Csillag, Barta-halom (Kom. Békés, Kr. Mezőkovácsháza) (179. LVI.). Beim Pflanzan vom Bäumen kamen mittelalterliche Gefäßfragmente, Ringe und menschliche Knochen zutage. Bei der Rettungsgrabung stellten wir fest, daß am Barta-halom eine Kirche mit Kirchhof aus dem 16. Jh. und auf den unmittel-

telbar sie umgebenden Hängen eine Siedlung ähnlichen Alters waren. Bei der Freilegung der Siedlung fanden wir 4 Öfen eines Töpfermeisters.

Katalin Nagy

Kunfehértó—Templomdomb (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunhalas) (180. I.). Auf der Anhöhe neben der NW-Spitze des Fehér-tó legten wir 56 Gräber frei, die zwischen das Ende des 14. und das Ende des 16. Jhs. datiert werden können. Wir fanden auch den NO-SW-lich verlaufenden Fundamentgraben der Kirche, doch wurde ihr Stein- und Ziegelmaterial vollständig ausgehoben. An der Ausgrabung nahm Elvira H. Tóth teil.

Mihály Kőhegyi

Jászberény—Szentpálhalom (Kom. Szolnok). S. Seite 261.

Tápié-Kohlenziegelbrennerei (Kom. Csongrád, Kr. Szeged). S. Seite 252.

C) Ungarisches Hochland

Boldogkővár-álya (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Encs) (64. XVII.). Im Auftrag des OMF gruben wir in der Burg von Boldogkő. Wir legten den Torturm, die untere Burg, die zur unteren Burg gehörenden Wohnhäuser und die eingestürzte Bastei frei.

Im Laufe der Freilegung der unteren Burg kamen nahe zur W-Burgmauer 25 Pfostenlöcher zutage, nebeneinander. In 2,5—3 m Entfernung von dieser Reihe ist eine andere, zwischen ihnen sind mehrere unregelmäßig angelegte Löcher. In der SO-Ecke der unteren Burg, bei dem Eingang der oberen Burg kamen 21 in den Fels gehauene Stufen zum Vorschein. Im S-lichen Wohngebäude, das sich an die untere Burg anschließt, wurde nach der Freilegung ein in das Felseniveau eingehauenes Becken sichtbar, mit Ableitungsröhre und Pfostenlöchern. Hier war wahrscheinlich eine Mühle. — In der eingestürzten Bastei kamen 4, O-W-lich verlaufende Mauern zum Vorschein, die die Bastei zu Räumlichkeiten einteilten. Eine dieser Mauern war auf die Auffüllung aus lehmiger Erde gebaut. Neben der W-Mauer befindet sich eine 290 cm lange, 55—80 cm breite und 80 cm hohe, aus Erde gebaute Wand. Neben der N-Mauer fanden wir ein in den Fels gehauenes Becken mit Pfostenlöchern daneben. Am S-Ende bildet der Felsen 5 große Treppen, in denen Pfostenlöcher sind. Im mittleren Teil der Bastei kamen, in Richtung der O-Mauer, zwei kleinere und ein größeres Becken zutage, mit Abwasserröhren. Die zwei kleinen Bassins sind mit einem Rohr miteinander verbunden. Die schmelzofenartige Ausbildung des einen Beckens und das in seiner Nähe gefundene Erz lassen darauf schließen, daß diese Erscheinungen mit der Eisenschmelzerei zusammenhängen.

Katalin H. Végh

Eger—Burg (Kom. Heves) (149. X.). In diesem Jahr wurden die Freilegung und die Wiederherstellung des in der Burg von Eger ausgegrabenen Bischofspalastes beendet. Die diesbezüglichen archäologischen Freilegungen erfolgten in der Tömlöc-Bastei, die sich der W-Seite des Palastes anschließt. Die in der S-Mauer der Tömlöc-Bastei sekundär ausgestaltete, vom sich nach dem einstigen Niveau des Burghofes richtenden Eingang ausgehende, auf die N-Mauer der Bastei führende »improvisierte« Treppe rissen wir ein und legten die darunter liegenden Schuttschichten bis zum Schwellenniveau des in der W-Mauer des Palastes befindlichen Renaissanceeinganges frei. Aus der oberen Schicht kam hauptsächlich Keramik aus dem 15.—16. Jh., aus der unteren, steinigen Schicht Kanonenkugeln aus Eisen, gotische und Renaissance-Fenster- und Türrahmenfragmente zutage. In diesem Niveau fanden wir auch zwei Backöfen bei der Innenseite der N-Mauer der Tömlöc-Bastei — in der Nähe des Palastes — in die Steinmauer sekundär eingeschnitten.

In der von der Tömlöc-Bastei und der W-lichen Burgmauer gebildeten Ecke legten wir die Reste von zwei Mauern zweier Räume frei. Diese zwei Räume gehörten zu jener Gebäudereihe, die auf den Grundrissen der Burg aus dem 16. Jh. innerhalb der W-lichen Burgmauer von der Tömlöc-Bastei bis zur Dobó-Bastei angegeben sind. Der Eingang des N-lichen Raumes öffnete sich auf den Burghof, die Schwelle ist in demselben Niveau wie die Schwelle des in der S-Mauer der Tömlöc-Bastei freigelegten Tores. Aus diesem Raum öffnete sich eine Türe in den nebenan liegenden, größeren Raum. Die Schwelle der Türe und den unteren Teil der Türrahmensteine fanden wir in der Trennwand an ihrem ursprünglichen Platz. Ein Eckstück des Sturzgesimses mit Bogenansatz und Gesimse fanden wir im Laufe der Freilegung.

In diesem Jahr machten wir auch bei der Freilegung der N-lichen Trakttiefe hinter dem Palast bedeutende Fortschritte. Die Arbeit wurde in jenem Teil der Mauerenge ausgeführt, die in Richtung der Tömlöc-Bastei liegt, wo wir viele Fragmente von Ofenkacheln und Keramik fanden.

Károly Kozák

Kisnána—Burg (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (182.). Der N-Flügel des Palastes wurde freigelegt. Der Flügel mit zwei Trakten, der aus 6 Räumlichkeiten besteht, stand ursprünglich unabhängig von den übrigen Teilen des Palastes. Der größte Raum befindet sich im W-lichen Teil. In drei Türöffnungen fanden wir die Steinschwellen, in einer auch den Türrahmen aus Stein. Von hier öffnen sich zwei kleinere Räume, der eine ist überwölbt, aus dem anderen öffnet sich ein Brunnen. Die repräsentativen Räume lagen auf der O-Seite. Aus dem Schutt kamen viele Rippenfragmente und Abschlußsteine zum Vorschein, was darauf hinweist, daß der Raum ein gotisches Netzgewölbe hatte. Unter dieser O-Seite verlaufen zwei, mit Steinen überwölbte Keller, der Eingang zu diesen öffnet sich im mit Stein gepflasterten Hof. Auf der N-Seite des Palastes legten wir den Schacht des in der Burgmauer ausgebildeten Abortes frei. Aus der Auffüllung eines kleinen, geschlossenen Hofes auf der O-Seite des Palastes kamen viele gotische Ofenkacheln und Keramik-Fragmente zutage. Bei der Ausgrabung fanden wir nahezu 400 geschnittene gotische Steinfragmente. Auf Grund dieser Steine und der Münzfunde darf man den Bau des N-lichen Palastflügels auf das 15. Jh. ansetzen. — Ferner wurde die Wolfgrube vor dem Torturm und einige Abschnitte der der steinernen Burgmauer vorangehenden Pfahlburg freigelegt.

Nóra Pamer

Mátraverebély, röm. kath. Kirche (Kom. Nógrád, Kr. Salgótarján) (183. II.). Zum Abschluß der seit zwei Jahren laufenden archäologischen Freilegung gruben wir in der N-Hälfte des S-Schiffes der dreischiffigen gotischen Kirche ein Grab aus dem 16. Jh., eine zu einer gotischen Periode gehörende Treppe und den Ziegelfußboden aus. In der S-lichen Vorhalle senkten wir das Terrain auf das mittelalterliche Niveau.¹⁰ Mitarbeiter war T. Koppány, Architekt.

Ilona Sz. Czeglédy

Miskolc—Diósgyőr, Burg (184. XVII.). 1963 wurde in zwei Etappen eine großangelegte archäologische Freilegung in der Burg ausgeführt. Im Frühjahr 1963 legten wir in der ganzen inneren Burg (in den Flügeln und im Hof) die mittelalterlichen (14.—17. Jh.) Niveaueverhältnisse frei. Unter den Grundmauern der derzeit stehenden, von den Anjou-Königen erbauten Burg legten wir auf der W-, O- und N-Seite die Reste der arpadenzeitlichen, im großen und ganzen ovalen, unregelmäßigen, auf der SW-Seite mit einem runden Turm versehene Burg frei und beendigten ihre Freilegung im S-Flügel, wo die Arbeit 1962 von E. Lócsy begonnen wurde. Im NO-Teil des Hofes fanden wir wenig Mauerruinen, die auf einen inneren Donjon hinweisen. — Auf mehreren Punkten des

Burghügels fanden wir Funde, die auf das Leben vor der Landnahme der Ungarn (9.—10. Jh.) und auf die Urzeit (Frühbronzezeit und Früheisenzeit) hinweisen.

Im Herbst des Jahres setzten wir die Arbeit in der Trakttiefen fort. In der W-lichen und in der O-lichen Trakttiefe stellten wir die mittelalterlichen Niveaus fest, wir legten die hier befindlichen Zwillingsstortürme und das Tor frei. Auf der N-Seite fanden wir die Reste des äußeren Bollwerksystems, das mehreren Perioden zwischen dem 15.—17. Jh. zuzurechnen ist (Basteien, Korridore, Kasemate, mehrstöckige Wohngebäude und ein 8 m tiefer Brunnen). — Bei der Ausgrabung kam sehr viel, wertvolle Keramik, viele Metallfunde, gotische und renaissancezeitliche geschnittene Steine zutage. Mitarbeiter waren Éva Cserfalvy, Zeichnerin, Klára Nándory, Architektin, die Universitätshörer Márta Péter (Archäologie), L. Bereczky, S. Gáspár, R. Dér, F. Szlávecz und Gy. Horváth (Kunstgeschichte) teil. Die Pläne der Restaurierung stammen von Architekt K. Ferenczy. Leiter der Gruppe: J. Koroly.

Ilona Sz. Czeglédy

Sárospatak—Rákóczi-Burg (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sárospatak) (187. XXVIII.). Die Ausgrabung wurde in jenem Teil des Burghofes ausgeführt, der von der Perényi-Loggia, dem Roten Turm und dem Lórántffy-Flügel umgeben ist. In der Fortsetzung des Lórántffy-Flügels aus dem 17. Jh. kam ein 7×7 m großer, mit Tonnengewölbe überdeckter Keller zutage, der ähnlich den übrigen bestehenden Teilen des Lórántffy-Flügels, sich an die das Gebäude umgebende Burgmauer anschließt. Die freigelegte Räumlichkeit berührt sich mit der W-Ecke des Turmes, der Hof war also von allen Seiten her geschlossen. Die bisher ungelöste Frage des Überganges aus dem Lórántffy-Flügel in den Turm wurde geklärt. Darin hatte ein Strebepfeiler aus dem 17. Jh., der sich an die NW-Mauer des Turmes anlehnt, eine Rolle. Von der NO-Ecke des freigelegten Raumes bis zur Perényi-Loggia verlief eine Strebemauer, die den höher gelegenen Hof von den tiefer liegenden Teilen neben dem Turm absonderte, wohin sich auch der Abgang des Kellers öffnete. Im 17. Jh. stützte sich auf diese Strebemauer die in den Turm führende, auf Pfähle gebaute Holzbrücke. Auch einen Teil des den Turm umgebenden Grabens (im Hof) legten wir frei. Aus den tiefsten Stellen des Grabens kamen ebenfalls spätmittelalterliche Funde zutage.

Die Freilegung des teilweise bereits ausgegrabenen Gebäudes bei der SO-Ecke der Italienischen Bastei wurde beendet. Die Mitte des Gebäudes war von einem $3,80 \times 3,25$ m großen Backofen eingenommen, dem sich noch ein kleinerer Backofen anschloß. Aus dem Inneren des Hauses kamen Ofenkacheln aus dem 17.—18. Jh. und andere Funde zutage. In seinen Fußboden waren urzeitliche (neolithische, Bükker und bronzezeitliche) Gruben eingegraben.

Júlia Kovalovszki

Sárospatak—Rákóczi-Burg, Italienische Bastei (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (187. XXVIII.). An Hand der Restaurierung der Burg durch das OMF wurde die Wiederherstellung des ursprünglichen Bodenniveaus in der sog. Italienischen Bastei begonnen. Die Arbeit ging 1963 bei der W-Seite des Roten Turmes aus. Die innere — ältere — Mauer des Turmes kam zum Vorschein, ferner ein kleines Steingebäude ($5,60 \times 4,90$ m), dessen ursprüngliche Bestimmung unbekannt ist. — Es wurde klar, wann die Bastei mit Erde aufgefüllt wurde. Neben dem Turm gibt es nirgends arpadenzeitliche Schichten. Die jüngste Auffüllung ist mit Scherben aus dem 15.—16. Jh. datiert. Diese ist eine nicht sehr dicke Schicht, die sich in Richtung der Bastei schräg erhebt und die ursprünglich die innere Erdschanze der Mauer der Italienischen Bastei gewesen sein dürfte. Sie ließ die Schießscharten des Turmes vollständig offen. Die größte Auffüllung entstand, nachdem die Burg auf Verordnung des

Kaisers Leopold gesprengt wurde (1702). Die letzte (dünne) Auffüllungsschicht steht mit dem Umbau der Burg im 19. Jh. im Zusammenhang.

Vera Molnár

Váraszó (Kom. Heves, Kr. Pétervásár) (189. X.) Den Wiederherstellungsarbeiten des OMF vorangehend wurde eine archäologische Freilegung und Mauerstudium ausgeführt. In und um die Kirche herum fanden wir 11 Sarggräber. Auf Grund der Münzfunde bestimmten wir

das Alter des Kirchhofes auf die Zeit zwischen dem ausgehenden 14. — bis zur Mitte des 16. Jhs. Auf der N-Seit der Kirche legten wir die Grundmauern einer Sakriste oder einer Kapelle aus dem 16. Jh. und eines Ossariums und um die Kirche herum, einzelne Abschnitte der sie umgebenden Mauer frei. Aus der eingerissenen, uncharakteristischen Erweiterung aus dem 18. Jh. kamen viele geschnittene romanische Steine zutage. Mitarbeiter war Ingenieur Ferenc Erdei, an der Ausgrabung nahm Béla Kovács teil.¹¹

Károly Kozák

Anmerkungen

¹ LPG — Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft

² Die Ausgrabung wurde 1962 ausgeführt.

³ Párducz M.: Dolg. (1940) 79—99.

⁴ Die vorläufige Mitteilung erscheint in Antik Tanulmányok, Bd. 1964.

⁵ Rég. Fü. 16 (1963) 33.

⁶ OMF (Országos Műemléki Felügyelőség) = Landesinspektorat für Denkmalfpflege.

⁷ MTA (Magyar Tudományos Akadémia) = Ungarische Akademie der Wissenschaften

⁸ ELTE (Eötvös Loránd Tudományegyetem) = Loránd-Eötvös-Universität der Wissenschaften

⁹ Die Publikation erscheint im Jahrb. der Museen des Komitats Veszprém 1 (1964).

¹⁰ Sz. Czeglédy I. — Koppány T., Beszámoló a mátraverebélyi rk. templom helyreállításáról (Bericht über die Wiederherstellung der röm. kath. Kirche in Mátraverebély) Műemlékvédelem VII. 1962/2. 65—72.

¹¹ Wie in den ähnlichen Publikationen der vorangehenden Jahre bedeuten die arabischen Ziffern in Klammern den auf der Verbreitungskarte angegebenen Fundort, die römischen Ziffern das den Fund beherbergende Museum.

Die größeren Zeichen auf der Verbreitungskarte bedeuten, daß in demselben Gebiet mehrere Ausgrabungen im Gange waren.

Die Publikation erscheint gleichzeitig in weiterem Umfang in Régészeti Füzetek Ser. I. Nr. 17.

VERZEICHNIS DER MUSEEN

- I. Baja. István-Türr-Museum
- II. Balassagyarmat. Palóc-Museum
- III. Békéscsaba. Mihály-Munkácsy-Museum
- IV. Budapest. Ungarisches Nationalmuseum
- V. Budapest. Historisches Museum der Stadt Budapest
- VI. Budapest. Kastellmuseum, Nagytétény
- VII. Csongrád. Lokalhistorisches Museum
- VIII. Debrecen. Déri-Museum
- IX. Dorog. Lokalhistorisches Museum
- X. Eger. István-Dobó-Museum
- XI. Győr. János-Xantus-Museum
- XII. Gyula. Ferenc-Erkel-Museum
- XIII. Hajdúböszörmény. Hajdúság-Museum
- XIV. Kecskemét. József-Katona-Museum
- XV. Keszthely. Balaton-Museum
- XVI. Kiskunhalas. Halaser Museum
- XVII. Miskolc. Ottó-Herman-Museum
- XVIII. Mohács. Dorottya-Kanizsay-Museum
- XIX. Mosonmagyaróvár. Hanság-Museum
- XX. Nagykanizsa. György-Thury-Museum
- XXI. Nagykőrös. János-Arany-Museum
- XXII. Nagyvács. Burg-Museum
- XXIII. Nyírbátor. István-Báthory-Museum
- XXIV. Nyíregyháza. András-Józsa-Museum
- XXV. Orosháza. Szánthó Kovács-Museum
- XXVI. Pécs. Janus-Pannonius-Museum
- XXVII. Salgótarján. Museum der Arbeiterbewegung
- XXVIII. Sárospatak. Rákóczi-Museum
- XXIX. Sopron. Ferenc-Liszt-Museum
- XXX. Sopron. Montanmuseum

- XXXI. Szarvas. Sámuel-Tessedik-Museum
- XXXII. Szeged. Ferenc-Móra-Museum
- XXXIII. Szekszárd. Adám-Balog-Museum
- XXXIV. Szentendre. Károly-Ferenczy-Museum
- XXXV. Szentes. József-Kosztá-Museum
- XXXVI. Székesfehérvár. István-king-Museum
- XXXVII. Szigetvár. Miklós-Zrínyi-Museum
- XXXVIII. Szolnok. János-Damjanich-Museum
- XXXIX. Szombathely. Savaria-Museum
- XL. Dunaújváros. Städtisches Museum
- XLI. Tata. Domokos-Kuny-Museum
- XLII. Tápiószéle. Dorfmuseum
- XLIII. Túrkeve. Museum von Túrkeve
- XLIV. Vác. Vak Bottyán-Museum
- XLV. Veszprém. Bakony-Museum
- XLVI. Visegrád. Mátyás-Király-Museum
- XLVII. Zalaegerszeg. Göcsej-Museum
- XLVIII. Zeitweilig bei der Archäologischen Forschungsgruppe der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt.
- XLIX. Esztergom. Bálint-Balassi-Museum
- L. Kaposvár. Rippl Rónai-Museum
- LI. Kiskunfélegyháza. Kiskun-Museum
- LII. Szob. Börzsöny-Museum
- LIII. Aszód. Dorfmuseum
- LIV. Kiskunhalas. János-Thorma-Museum
- LV. Kőszeg. Jurisich-Museum
- LVI. Hódmezővásárhely. János-Tornyai-Museum
- LVII. Kapuvár.
- LVIII. Diósgyőr. Hüttenmuseum

Herausgegeben von Alice Sz. Burger

Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve XV. Képzőművészeti Alap Kiadványai Bp. 1963. 236 lap, 71 szövegközi kép, 32 tábla

A *Folia Archaeologica* új kötetében az összerjedelemez képest aránylag kevés a régészeti közlemény, amit talán azzal magyarázhatunk, hogy a Múzeum régész-kutatóit az utóbbi években egyre inkább nagyobb terjedelmű önálló kiadványok írása foglalja le, s emellett nem kevés tanulmányt tesznek közzé a magyar és az idegen nyelvű akadémiai régészeti folyóiratokban. A régészeti közlemények korszak szerinti megoszlása nem egyenletes: örvendetes ugyan, hogy a korábbi kötetekhez viszonyítva erősen megnőtt a római tárgyú tanulmányok száma, szembeszökő viszont, hogy a paleolitikum és a La Tène-kor közötti időből, valamint a népvándorlás és a honfoglalás korából származó múzeumi anyagról ezúttal egyetlen közlemény sem jelent meg.

Vértes László „Retoucheure im ungarischen Jungpaläolithikum” című cikkében (7–12) az újabb arkai leletekkel együtt közzé teszi a Nemzeti Múzeumban őrzött kőmegmunkáló eszközöket. Rámutat ennek a kutatás által eddig elhanyagolt emlékszoportnak két legáltalánosabb kérdésére: egyrészt a használat technológiájának, másrészt az eszköztípusok kultúrához kapcsolásának problémájára. Mindkét kérdéshez értékes megfigyeléseket fűz, fenntartva az alaposabb kidolgozást a további kutatás számára.

„La Tène-kori leletek Arkáról” (13–19, francia kivonattal) címmel Salamon Ágnes az arka-herzsaréti paleolit telep feltárásakor előkerült vaskori leleteket ismerteti. A mintaszerűen dokumentált leletközlés egy új La Tène-kori temető nyomára vezet a kutatást, amely valószínűleg az Arka-patak völgyében keresendő településhez tartozott. A legjellegzetesebb leletet — egy övül szolgált bronzlánc elemzése alapján —, a szóban forgó sirt a szerző az i. e. II. sz. végére keltezi, sőt az írásos források tanúságának felhasználásával a maradványokat hátrahagyó kelta népcsoportot az *osi* törzsével azonosítja.

Igen nagy igényű B. Thomas Edit „Lar angusti clavi” c. tanulmányának (21–42, német nyelven) kérdésfeltevése. Nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy a közölt darabok művészettörténeti meghatározása mellett a Lar-ábrázolások ikonográfiájának vallástörténeti problémáit, és a Lar-szobrocskák társadalmi vonatkozásait is új tételek felállításával oldja meg. A szóban forgó tanulmány leghelytállóbb részének a bemutatott darabok részletes leírását és művészeti méltatását tartjuk. Egyetérthetünk azzal, hogy a nagydedmi szobrocska importált darab, és valószínűleg a korai császárkorban készült, minden bizonnyal itáliai műhelyben. Véleményünk szerint nincs kellően megalapozva a műhelynek Dél-Itáliába helyezése. Az az elragadtatás, amellyel a szerző a kétségtelenül jó átlagba tartozó darabot egyenesen „grossartig”-nak nevezi és a római művészet legkiemelkedőbb alkotásaival egy sorba állítva méltatja, az arányérzék hiányára vall.

A művészeti elemzésnél jóval ingoványosabb talaj a vallástörténeti problematikáé. A külföldi olvasók szempontjából feleslegesnek tűnik a Lar-kultuszra vonatkozó ismertetés, amely elsősorban Wissowa alapvető, de már sok szempontból elavult munkáira támaszkodik. Ebbe

a terjedelmes ismertető részbe (23–31) szöve találjuk a szerző határozott állásfoglalását a *lar-compitalis* és *lar-familiaris* ábrázolásának szétválasztására vonatkozólag.

Eszerint a rhyton tartó táncoló típus a *lar-compitalis*, a nyugodtan álló, bőségszarut tartó típus a *lar-familiaris* ábrázolja. Számunkra nem világos, honnan meríti szerző azt a véleményét, hogy a Larok ezt a két csoportját, amelyeket különben is inkább a kutatás rendszerező szenvedélye, mint az antik források tanúsága választ el ilyen mereven egymástól, a művészetben két szigorúan megkülönböztetett típussal ábrázolták. Erre vonatkozólag sem az írásos források, sem az ábrázolások nem adnak semmiféle támpontot. Az ábrázolásokból, mint ahogy azt a szerző által mellőzött újabb összefoglalások (pl. I. Scott Ryberg, *Rites of the State Religion in Roman Art*. Mem. Amer. Acad. Rome XXII. 1955 53 kk., 81 kk., 160, 191; M. Floriani Squarciapino, *Enc. Arte Ant.* IV. Roma 1961. 479 kk.; W. Fuchs, *Genio u. o. III.* 1960. 810 kk) is egyértelműen leszögezük, az derül ki, hogy a római házi istenségek és ezeknek az állam- és a császárkultuszra átvitt formái két alapvető típusban kerültek bemutatásra. Az egyik a *Genius*, aki tőgába öltözött, bőségszarut és paterát tartó férfi vagy ifjú képében jelenik meg; a másik a *Lar*, akit a táncoló és rhytonból paterába áldozatot töltő ifjú képében ábrázoltak. Ennek a két típusnak a jelentése és megkülönböztetése olyan világos, hogy könnyű szerrel lehetővé teszi az olyan keveréktípusok értelmezését is, mint amilyen például a nagydedmi szobrocska. Ez nem más, mint a *Genius*- és a *Lar*-típus keveredése, azaz a két házi istenség ábrázolásbeli összevonásának példája, amely érthető egy olyan korszakban, amikor a *Lar*-típus eredeti értelme már elhomályosult. Véleményünk szerint ez az a magyarázati lehetőség, ameddig a rendelkezésünkre álló adatok alapján eljuthatunk, a szerző által ajánlott megoldás viszont nem nyert meggyőző bizonyítást. Hogy hová vezet a Wissowa-féle osztályozásnak kellően meg nem értett és kritikátlanul felhasznált túlhajszolása, eléggé megmutatja egy idézet: „Die Lares compitales (*die Lares des Gesindes*) huldigen eigentlich den *Lar familiaris* (*dem Herrn des Hauses*). Daraus ergibt sich der Opferdienercharakter der Statuen, die fast bereitwillig zuvorkommende, höfliche Bedienungsbewegung, mit der sie das Getränk zum Getränkeopfer hinreichen”, írja a szerző a 30. oldalon, Friedrichs csaknem száz évvel ezelőtti teljesen elavult katalógusára hivatkozva. Tévként vezet tehát a *Genius*-nak a „*Lar familiaris*” való összekeverése, nem is beszélve a *Lar*-képek kultikus táncának és lustrációs vagy libatiós mozdulatának „udvarias szolgáló mozdulattá” minősítéséről. Mértéktartóbb eredményre jutunk, ha a Larokra vonatkozó ismeretek áttekintésénél egy korszerű kézikönyvből, például K. Latte római vallástörténetéből (München, 1960) indulunk ki, és tanulmányozzuk a *Lar*-kultusz és -ábrázolás korai formájához máig is legfontosabb munkát, M. Bulard „*La religion domestique dans la colonie italienne de Délos*” című művét (Paris, 1926). Ez utóbbiból az is kiderül, hogy a larok táncoló tartása nem egyszerűen a „*Festfreude*” kifejezése, mint ahogy egyes szűk látókörű régi német szerzők mondják, hanem a *compitalia* szertartásához szorosan hozzátartozó kultikus tánc emlékének képi rögzítése, és a rhytonból sem egyszerűen áldozati szolgál-

ként öntik a Larok az italt, hanem a kultuszeselekmény fontos részét képező lustratio céljából.

Bulard munkájának és a deloszi festményeknek tanulmányozása hasznára lehetett volna a szerzőnek dolgozata fő-tételének, a Larok ruháján levő clavusok magyarázatának kialakításánál is. Mint a tanulmány különös módon képzett, az antik szövegekben ismeretlen, „neolatin” címe is mutatja, a szerző fő mondanivalója a két Lar-szobrocskán nagyon helyesen felismert ruhadíszek, a clavusok interpretációja. Gondolatmenete a következő: az applikált csíkok keskenyek, tehát az irodalomból ismert clavi angustival azonosíthatók, minthogy pedig ezek egyes források alapján a lovagok öltözékének ismertető jelei voltak, azok a Lar-szobrocskák, amelyeken megtalálhatók, lovagi családok házi istenségeit ábrázolták. Ez a következtetés, bármilyen tetszetősnek tűnik is, mint a szóban forgó emlékek társadalmi réteghoz való kapcsolása, nincs kellően megalapozva. Az amúgy is túl hosszú nyúló ismertetés kereteibe nem fér bele a pontról-pontra való kritikai elemzés és a konkrét adatszerű ellenbizonyítás, ezért csak a szerző véleményével szembeállítható fő pontokat soroljuk fel. 1. A tunica clavus díszét egyáltalán nem szükséges és lehetséges különleges körülménnyel magyarázni, mert ez a ruhadísz a római császárköri viselet egyik legáltalánosabb és szelvényben-hosszában elterjedt ismérve volt (lásd erről pl. egyiptomi vonatkozásban legutóbb W. Needler, *An Egyptian Funerary Bed* etc. Toronto, 1963. 20.). 2. A clavusok állítólagos ritkasága a Lar-szobrocskákon semmit sem bizonyít, egyrészt azért, mert a ritkaság részben a darabok gondatlan publikálásából eredő látszat, másrészt a kisbronz esetében inkább a kidolgozás elnagyolásával magyarázható. A clavusok a festményeken igen gyakoriak, domborműveken pedig nyilván festéssel jelezték. 3. A clavusok éppen az általunk ismert legrégebbi Lar-ábrázolásokon általánosak (M. Bulard i. m. 181, 194 és másutt), tehát pontosan abban az időben, amikor a lovagi öltözet megkülönböztetésének még komoly szerepe lehetett, és ebben a köztársaságkori környezetben a familia rabszolgáinak vagy libertusainak ünnepi öltözetéhez tartoznak. 4. A felsőruha nélküli clavusos tunica a római művészetben kifejezetten köznépi, sőt szolgaviselet. 5. Végül a lovagok számára előírt clavi angustus ezeknek öltözetét a szenátorokétól különböztette meg, de nem a köznépétől (mint a szerző a 33. oldalon mondja), hiszen olyan rendelkezésről nem tudunk, amely a díszítő-csíkok használatát az alsóbb társadalmi rétegek számára egészen megtiltotta volna. Véleményünk szerint megmaradhatunk tehát annál, hogy a Larok tunikájának gyakori clavusai a rabszolgák, libertusok és a köznép ünnepi viseletéhez tartozó ruhadíszek voltak, amelyek a köztársaság familiáinak ünnepi áldozatain részt vevő familiárisok öltözetéből kerültek a Larok később kánonivá váló ábrázolásaira. Jelenlétük, ha egyáltalán jelez valamiféle társadalmi hovatartozást, akkor nem a lovagrend, hanem éppen a szolgálat köréhez kapcsolja az istenségeket, akiknek képtípusa a kultuszeselekményben részt vevő familiárisok ábrázolásából alakult ki. A további részleteket mellőzve meg kell említenünk még egy adalékot a szerző forráshasználatának jellegéhez. A 24. és 37. jegyzetben idézve látjuk Plautus „Mercurius” című darabját, amely a valóságban nem létezik, hanem az idézet forrásául szolgáló modern munka „Merc.” rövidítésének (Mercator) hamis feloldása (erre a részletre Szilágyi János György hívta fel figyelmemet).

Soproni Sándor „Castellum Carporum” (43–54 angolul) címmel egy eddig publikálatlan interceisi sírkövet közöl. A töredékes felirat kiegészítése és feloldása alapján teljes részletességgel elemzi a szöveget minden vonatkozásban. A feliratos anyagban és a pannóniai hadtörténetben kiváló tájékozottsággal rendelkező szerző megállapítja, hogy a sírkövet, helyesebben kenotaphiumot egy szíriai családból származó praetorianus Publius Aelius Proculus emlékére állították, aki Philippus császár kíséretében esett el a carpok elleni hadjáratban 247 tavaszán, Erdély területén, a pontosan nem lokalizálható Castellum Carporumnál, amelyet a császár a dáciai hadjárat győzelmes befejezéséként elfoglalt. Soproni a törté-

netírók, a feliratok és az éremverés adatainak összevetéséből a felirat kommentálása kapcsán sok új vonással gazdagítja a III. sz. közepének történetét, különösen a carpi ellen vezetett hadjáratra vonatkozó ismereteinket. P. Ael. Proculus katonai pályájának rekonstruálása során egy pannóniai katonacsalád sarjának tipikus sorsát vázolja fel, amely az interceisi cohortól az aquincumi legiónát vezetett a római praetorianusságig. A kitűnő tanulmány értékes hozzájárulást jelent Pannónia politikai és társadalmi történetéhez.

Biróné Sey Katalin „A kistormási éremlelet” (55–68, francia kivonattal) című tanulmányában az 1961-ben talált III. sz.-i, 809 darabból álló ezüstpénz-lelet gondos publikációját nyújtja. A pénzék meghatározása és leírása alapján megállapítja, hogy a lelet érmeinek zöme III. Gordianustól Gallienusig terjedő időben került kibocsátásra, elsősorban a római viminaciumi és antiochiai verdekéből. A legutolsó veretek Valerianus i. sz. 258 derekán forgalomba kerültek pénzei, így a lelet földbe kerülése 259 elejére tehető. A szerző ennek az időpontnak történelmi fontosságát nagyobb összefüggésben is kimutatja, összeállítva azokat a pannóniai éremleleteket, amelyeket mind a 258–260. években rejtettek el. Ezek az évek — az ásatások tanúsága alapján is — Pannónia számára katasztrofális pusztulást hoztak, és így minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a tartományon nagyarányú invázió söpört át Itália irányában.

A Nemzeti Múzeum Szentendréről származó ládavereteinek nem keresztény ábrázolásait elemzi Kádár Zoltán „A szentendrei scrinium ábrázolásai a késő antik császárkultusz vonatkozásában” (69–76, német kivonattal) című közleményében. A már ismertetlen publikált ládaveretek három medaillonját vizsgálja, főként a korabeli éremképekkel való összevetés útján. Megállapítja, hogy a trónoló Jupiter-kép Licinius decennalia ünnepéhez, a flottát ábrázoló medaillon valamely császári vota publicához, a Hercules-kép pedig — felirata és képtípusa alapján — Constantinushoz kapcsolódik. A szerző vizsgálatai sok hasznos összevetéssel gazdagítják a pannóniai ládaveretekre vonatkozó ismereteinket, bár meg kell jegyeznünk, hogy azt a következtetést, miszerint a veretek készítője inkább Licinius, mint Constantinus tisztelői közé tartozott, következtetésként munkáját 318 és 324 között készítette, erőltetettnek tartjuk. A különféle császári éremképek utánzása a főként keresztény tematikájú ládaveretek készítésében nemigen lehetett olyan kiszámított programmatikájú, mint ahogy azt a szerző feltételezi. A mester keleti származását kimondó rövid mondatot hasznos lett volna bizonyító anyaggal alátámasztani.

A kötet régészeti vonatkozású cikkeihez tartozik még Németh Endre beszámolója a Régészeti Könyvtár tízéves munkájáról és fejlődéséről (215–223, francia kivonattal) és a Korek József tollából származó „Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum munkájáról az 1962. évben”, amely elsősorban a leltári revízió eredményeit és tanúságait ismerteti.

Castiglione László

A Magyar Nemzeti Múzeum legújabbban megjelent évkönyvkötete terjedelmének mintegy kétharmada foglalkozik a közép- és újkor tárgyi hagyatékának feldolgozásával. Mindenekelőtt ki kell emelnem, hogy a tanulmányok kettős szemléletről tanúskodnak: egyrészt behatóan foglalkoznak a Történeti Múzeum és más közgyűjtemények tárgyi anyagával, másrészt ezek sorosan vett körén tülemelkedve általánosabb összefüggésekre is rámutatnak. E nagyon helyeselhető módszer lehetővé teszi a történeti fejlődés egy-egy fontosabb vagy alárendeltebb szakaszának muzeális tárgyakon keresztül való felvázolását, érzékeltetését. — A tanulmányok tartalmi szempontból is szinte egységes képet nyújtanak, hiszen úgyis szólva valamennyi a magyar kézművességeknek, illetve iparnak történeti megvilágításához járul hozzá. Ha természetszerűen elsősorban művészi szintű tevékenységről esik szó, a szerzők különös gondot fordítanak az általuk tárgyalt kézművészeti ág általános történeti viszonyainak elemzésére is. E történeti szemlélet ismét kihat az alkalmazott mód-

szere. A tárgyakból kiinduló kutatás sűrűn kihasználja az írott források tanúságát. Így a szokásos muzeális és technológiai vizsgálat mellett azzal egyenértékűen jelentkezik a levéltári adatok gazdasági, társadalmi és kulturális vallomása. A különböző szempontok egymást kiegészítik, ellenőrzik és megerősítik. Rajtuk át a történeti fejlődés gazdagabb, sokoldalúbb távlatai nyílnak meg.

Ez általános jellegű megjegyzések után az alábbiakban röviden ismertetem az egyes tanulmányokat.

A legkorábbi tárgykört felölelő cikkek az ötvösművészettel foglalkoznak. A kigyópusztai csat, királyi ötvösségünk e remeke újból az érdeklődés előterébe került. *H. Kolba Judit* a csathoz tartozó feliratos veretek betűtípusait vizsgálja meg. A rajtuk található betűket a királyi pecsét és pénzke betűivel veti össze és megállapítja, hogy I. Károly uralkodása alatt használt betűtípusok állnak a veretek felirataihoz legközelebb. A csat lovascsatájának eddigi XIII. század végi időmeghatározását elfogadva arra az eredményre jut, hogy a veretek akkor keletkeztek, midőn a letört csatvéget kijavították. Ez az epigráfia tanúsága alapján a XIV. század első felében történt. *Kolba Judit* fejtegetései meggyőzőek, és megnyugtatóan tisztázzák ötvösségünk e nagy jelentőségű kora gótikus emlékének időmeghatározását.

Fehér Géza a Magyar Nemzeti Múzeum lelőhelyel jelölt hódoltság kori ezüstszerű tárgyat mutatja be. Az arabeszk és növényi díszítésű kerek csészék ugyan a Múzeum gyűjteményében is nagyszámban ismeretesek, provenienciájuk azonban általában bizonytalan. Ezért fontosak azok a darabok, melyek ásatásokból kerültek elő. Az ezüstszerű stílusbeli és időmeghatározásához *Fehér Géza* bőségesen felhasználja a balkáni, főként a bulgáriai hasonló példákat. Rámutat a finom művészettel kialakított fémtárgyak díszítésének az ötvösművészen kívüli kapcsolataira is. A múzeumi darabok általában a XVI. századból származnak, bár a XVI–XVII. századi tárgyak egymástól élesen nem választhatók el. Mégis kiemel két darabot, melyet a díszítés alapján eltérő volta következtében biztosan a XVII. századra lehet rögzíteni. Vizsgálatai a török és bolgár ötvösség viszonyára is adnak felvilágosítást.

Lakatosművészetünk fejlődésének későbbi szakaszát tárgyalja *Temesváry Ferenc* dolgozata. A XVI–XVIII. századi kulcstípusokról és zármechanizmusokról szóló tanulmány folytatása az ezt megelőző, X–XV. századi fejlődésről szóló beszámoló, mely a *Folia Archaeologica* korábbi köteteiben (XII, XIII) jelent meg. A szerző részletekbe menően és fölényes technológiai tudással elemzi a szóban forgó három évszázad lakatosművészetének termékeit rámutatva az egyes típusok elkülönülésére, illetve egymásba mosódására. Előadásának történeti plasztikát ad az egykorú írott források gazdag szempontú felhasználása. Ennek nyomán a korszak céhélete is meglevenedik. Közvetlen bepillantást kapunk a rokon kézműves mesterségek fokozatos szétválásába s egyes ágak önállósulásába. Minthogy vidéki múzeumaink jelentős számú és gyakran jó színvonalat elérő lakatosmunkát őriznek, *Temesváry* dolgozata ezek meghatározásához megbízható alapot ad. Eredményeit kiszélesíti a legújabb ásatási anyagnak (pl. nagyvázsónyi vár) vizsgálódási körébe vonása. E rétegekkel datált darabok az évszázamos példányokkal együtt lényeges segítséget adnak a kormeghatározáshoz s azon túl a felhasználás módjához is.

A XVIII. század vége ábrázoló művészetéhez figyelemreméltó adalékkal járulnak hozzá *Rózsa György* és *Huszár Lajos* tanulmányai. Az előbbi Alauda Keresztély löcsei festő egy 1766-ban jelzett művét mutatja be. A szignatúra a Magyar Történelmi Képcsarnok egy újabban szerzett és *Schneider Zsigmond*ot ábrázoló képének hátán tűnt fel. A festőt eddig csak írott forrásokból ismertük. Ezért jelentős első jelzett művének feltűnése. A felfedezés annál örövendesebb, mivel a korszakból csak kevés olyan hazai festményünk akad, melynek mesterét is ismerjük. — *Huszár Lajos* egy XVIII. század végéről való, valószínűleg 1792 körül keletkezett, 11 medaillon-szerű ábrázolást magában foglaló arcképsorozatról emlékezik meg. A gyarló kivitelű gipszportrék a korabeli

bécsi udvarban szereplő nevezetes személyiségeket ábrázolják, akik 1792-ben még túlnyomórészt éltek, vagy nemrég az előtt haltak meg. *Mária Terézia* híres tábornoka, *Nádasdy Ferenc Lipót*, a későbbi horvát bán is szerepel a sorozatban. Nyilván az ő révén került a 11 arckép a nádasdladányi Nádasdy-kastélyba, majd onnan a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába. A *Denis* költőt ábrázoló medaillonon található ID névjelzés a készítő bécsi mesterre utal.

A XIX. század első felének kőedény- és porcelángyártására igen fontos szempontokat és adatokat találunk *Mihalik Sándor* tanulmányában, melyet a pápai gyárnak szentel. Részletekbe menően vizsgálja az 1805-ben történt alapítást és a kőedénygyárt szakérőinek összegyűjtését. A működési engedélyt először *Winter Mátyás* szerezte meg 1811-ben. 1839-ben *Mayer György* pápai posztókereskedő lett a tulajdonos. Ő megpróbálkozott a porcelángyártással is, de *Fischer Mór* herendi tevékenységével nem tudott versenyezni. A veszprémi Állami Levéltár korabeli iratai igen jól megvilágítják porcelángyártásunk kezdeteinek e fontos éveit. Az adatok arra vallanak, hogy *Fischer Mór*t nem lehet a hazai porcelángyártás egyedüli úttörőjének tartani. Az előzményekbe a pápai gyár is beleszólt, bár *Mayer* 1840-ben nem kapja meg a porcelángyártásra a Helytartótanács engedélyét. *Mihalik Sándor* jelentős tanulmánya jó példát nyújt arra is, hogy milyen eredményesen lehet vidéki levéltáraink XIX. századi anyagát felhasználni egykori művészetünk történeti körülményeinek pontosabb, hitelesebb meghatározásához.

Az előző dolgozatot szerencsésen egészíti ki *Tasnádi-né Marik Klára*, aki a Történeti Múzeum nemrég vásárolt, évszázamos herendi halastáljával foglalkozik. Kimutatja az 1842-ben készült, gazdagon díszített tárgy házagpótló szerepét és valószínűsíti, hogy a tál az Első Magyar Iparmű Kiállításra készült, s ott ki is állították.

Az ismertetett és a Múzeum anyagával foglalkozó cikkek mellett két inkább történeti jellegű tanulmányt is találunk. *Bánkúti Imre* a Rákóczi-szabadságharc gazdasági irányításával és a centralizáció kérdésével foglalkozik. A részletkutatások által igazolja, hogy Rákóczi az első magyar uralkodó, aki tudatosan kezdeményezte a központi irányítás alatt álló gazdasági vezetékgépezet kiépítését. Ez az első kísérlet természetesen még nem érhetett el tartós eredményt, sok fogyatékkal küzdött. Szereplői a feudális osztályból és nem a polgárságból kerültek ki. Ez is mutatja városi polgárságunk akkori csekély társadalmi súlyát. — *Szakács Margit* Irinyi János életét és munkásságát mutatja be. Hangsúlyozza, hogy nemcsak a foszforos gyufa tökéletesítése tartozik érdemei közé, hanem széles körű és haladó felfogású tudományos tevékenysége is, mely a tudományos eredményeknek a gyakorlati életben való érvényesítésére, a még akkor gyenge magyar iparnak a tudománnyal való összekapcsolására irányult. Bár a két utóbbi tanulmány bizonyos mértékig elüt az Évkönyv jellegétől, a megadott keretből nem esik ki, sőt több tekintetben szélesíti a többi dolgozatban megrajzolt történeti alapok távlatait.

Entz Géza

Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. VI. kötet. Szerkesztette *G. Behm-Blanke*. Weimar, 1963. Hermann Böhlhaus Nachfolger. 675 lap, 164 kép, 59 tábla.

Már megszoktuk, hogy a weimari thüringiai múzeum évkönyve évről évre egyre gazdagabb tartalommal és köntösbbe jelenik meg, a jelen VI. kötet mégis valamennyi elődjén túlszár. A *G. Neumann* jénai professzor 60. születésnapjára ajánlott kötetben ugyanis nem kevesebb mint 45 szerző érdekes, a régészettudomány minden ágára kiterjedő tanulmánya látott napvilágot. A kötet ezért jó keresztmetszetet nyújt a német régészet jelenlegi állásáról, módszereiről, törekvéseiről.

A bevezető érdekes tanulmány *G. Kurth* tollából az őskori és kultúrtörténeti vándorlások fogalmát vizsgál-

ja demográfiai és népbőlógiai szempontok alapján. Az új ókori keleti ásatások (Jerikó, Byblos, Eridu stb.) eredményeire támaszkodva meggyőzően, ha nem is mindenben követhető, gondolatokat vet fel.

H. D. Khalke a korábbi és a most megindult csu-kutieni ásatások régeltani viszonyait elemzi és „távolnyugati” jelenségekkel összevetve arra az eredményre jut, hogy a 13. lelőhely, továbbá az 1. lelőhely alsó rétegei középső pleisztocén, a középső csukutieni rétegek pedig Mindel-Riss korai interglaciális rétegeknek felelnek meg.

A paleolitikummal foglalkozó cikkek sorát folytatva V. Toepfer a közép-németországi magkő-kultúrák geológiai koráról ír, R. Feustel, M. Teichert és K. P. Unger pedig a lausitzi magdalenai korú barlangi település komplex publikációját adja.

A hazai neolitikum kutatók számára is bizonyára nagyon érdekes olvasmány lesz G. Behm-Blanke alapvető tanulmánya a szalagdíszes keramika kultúrájának aratóeszközéről. A munka jóval többet nyújt címénél. Szinte teljesen mondható monografikus áttekintést ad a legrégibb sarló- és aratókés-leletekről. 40 ábrán és 10 táblán 6 csoportba (típusba) sorolva egymásután összeállítja az eddig ismert tűzköbeteles csont- és fanyelű sarlókat, a tűzkő-sarlópengéket, a csontsarlókat és a fűrészelő aratókéseket. A kőbeteles sarlók elterjedését a legrégibb natufi, dzsarmoi, fajumi, szialki és anauai példányokból kiindulva Karanovon át követi Európa belsejébe. Számunkra talán még érdekesebb a másik két főtípus eredetének tisztázása. A zengővárkonyi típusú egyszerű csontsarlók párhuzamait El-Obeideben és Kahunban találta meg. 2000 körüli keltezése (amelyre nyilván a XII. dinasztia idejéből származó kahuni darabok vezették) mindenképpen késői. A fűrészelő aratókések — amilyenek magyarországi előfordulásáról, sajnos, nincsen tudomása — nagy valószínűséggel északi, még inkább kelet-európai eredetűek. — Egy évvel ezelőtt a thüringiai múzeumnak a kaptafa alakú „kőekével” végzett érdekes gyakorlati kísérletéről számolhattunk be, most hasonló gyakorlati eredményekről olvashatunk kőbeteles sarlóval végzett aratással kapcsolatban.

A neolitikummal foglalkozó cikkek sorában E. Hennig egy kőbalta-készítő műhelyleletet, Ch. Pescheck a stensburgi sáncban talált kőkori leleteket, H. Berlekamp a jénai egyetemi gyűjtemény facettált kő harcibaltáit mutatja be.

H. Behrens a közép-németországi „szlavóniai” típusú, kereszt-talpú tálak eredetéről és időrendi helyzetéről írott kis tanulmányával a probléma jelenlegi hazai állása mellett nehéz lenne egyetérteni. Ha ezek a tálak tényleg a csehországi Rývná és badeni kultúrából jutnak Közép-Németországba, és ott már a bernburgi kultúrában felépnek, akkor nehéz megérteni miért alkalmazza rájuk a szerző B. Novotny kevéssé szerencsés „szlavóniai” elnevezését s főleg azt, mi közöttük lehet a bronzkori vüedoli kultúrához. Az alapvetően kelet-európainak látszó komplexum jövődől tisztultabb értékeléséhez azonban minden új anyag- és adatközlésért hálásak vagyunk.

A következőkben H. Bach érdekes, kétszer trepanált koponyát ír le a zsinegdíszes edények művelődéséből, H. Kaufmann pedig a gothai és langensalzi kerületek őskori halom-temetkezéseinek példás kataszterét állítja össze, térképen egyaránt feltüntetve a ma is meglevő és a már elhordott halmokat.

H. Gauß az Erfurt körzetében talált harangedény-kultúrák lelőhelyeket, jobb oldalon zsugorított sírokat és telepek leleteit ismerteti. A keramikában négy típust különböztet meg: díszített harang serlegeket, díszítetlen harang alakú edényeket, díszítetlen egyfűlű bögréket és kis lábacskákon álló díszített tálakat. A többi leletet a „kavvédő” lemezek képviselik. — A harangedényes lelőhelyek tömbje nagyjában és egészében jól elválik a zsinegdíszes edények erfurti lelőhelyeitől, egykorúságukat a leletanyag és a lelőhelyek kapcsolódásai igazolják.

G. Billig tanulmánya Alsólausitz korai bronzkorával foglalkozik. A korábbi nézetekkel szemben a területet

benépesítő lakosságot mindenestől a kifejelett aunjettizi kultúrába sorolja, sőt, Németországban először, Veterov-hatásokat is mutat ki. Alsólausitz korai bronzkori jelentőségét az adja meg, hogy területén különböző korai bronzkori kincs-csoportok (oderai—sziléziai, közép-elbai, saalei) találkoznak. Az elbai és oderai bronz-kereskedelmi utak zónájában fekvő, kultúrája sokrétű.

A szászországi lausitzi kultúra végtelennek tűnő urnasír-folyamából W. Coblenz ismét ki tudott emelni néhány bronz mellékletekben gazdagabb érdekes együttest, amelyeket a drezda-coschützi és más bronzkincsekkel összevetve, módszertanilag az egyetlen járható úton haladva, igyekszik keltezni. Ennek során rámutat arra, hogy Szászországra s a délnémet Reinecke-féle Hallstatt, sem a Montelius-féle északi periódusrendszer nem nyújt megnyugtató keltezési adatokat, annak ellenére, hogy a közölt leletek egy-egy része valamelyik rendszerrel összevágni látszik. Szeretném nagyon kihangsúlyozni az ebből a visszasságból levont tanulságait: óvakodnunk kell attól, hogy mielőtt a helyi időrendi viszonyokkal tisztába jönnénk, idegen területek kronológiai szisztémájához kössük leleteinket! Mindig a helyi vizsgálatokból kell kiindulni, s csak ha az már teljesen világos, akkor kerülhet sor a második lépésre, a helyi időrendet más csoportok és kultúrák időrendjével összevetni (de akkor sem hozzáigazítani).

A korai vaskorral foglalkozó tanulmányok sorában O. Uenze hallstatt-kori urnatemető leleteit közli. Ch. Eckhardt a schmiedenhäuseni bronzlelet tárgyalása során a leletek közt szereplő sisak arcvédő lemezhez összeállítja a korai vaskori bronzsisakok legújabb jegyzékét, közte a magyarországi sisakokat is. P. és U. Donát egy késő-hallstatt-kori halomsírcsoport kőpakoláscs VII. tumulusának módszeres feltárásáról számolnak be. A kirabolt sírban csak kevés kerámiatöredék volt.

Karin Peschel a szászországi korai vaskori relief-díszes keramikáról értekezik, s helyezi be anyagát összefoglalóan Közép-Németország őskorába. Karl Peschel a korai vaskori bekarcolt, rajzolt-díszes keramika ÉNY-Thüringiai leleteiről ír.

M. Claus a thüringiai Pipinsburgon végzett különböző ásatások alkalmával talált bronzleleteket ismerteti. A késő-hallstatti horizontba tartozó tűknél sokkal érdekesebbek a korai La Tène „keleti csoport” díszes bronz karperecei és övkapcsai, amelyekről szép összeállítást és elterjedési térképet is ad.

W. Dehn a korongolási technika és a korongolt keramika elterjedését vizsgálja a keltáknál, azon belül első sorban az Alpesektől északra. A fontos tanulmány megállapítja, hogy valamennyi nyugati kelta korongolt edényféle alapja a Massiliából a Rhône mentében északra terjedő ún. phokai keramika. Erre támaszkodva, ezt utánozva, először a fejedelmi temetkezések három zónájában: a Mont Lassoistól a Rajnáig terjedő övezetben, a Nahe felső folyásvidékén és végül a Dunánál a Heuneuburg környékén, nagyjából 500 körül jelenik meg először a kelta korongolási technika.

Th. Voigt az Elba—Saale-vidék La Tène-kori kérdéseiről, elsősorban etnikai problémáiról értekezik. A leletanyagot és a temetkezési rítust a La Tène A-tól a római kor hajnaláig részleteiben követve úgy látja, hogy a szerves helyi fejlődésben nincs etnikai törés; a La Tène-stílus csupán mint a keramikában és ékszművészetben fellépő helyi fejlődés, avagy kereskedelmi hatás jelentkezik. Úgy tűnik, a tanulmány adós marad annak megválaszolásával, hogy etikailag tkp. kiknek tulajdonítja a közép-németországi La Tène-leleteket.

K. Tackenberg fontos tanulmánya a G. B. Fedorovtól kiásott és közölt moldvai lukasevkai temetővel foglalkozik. A temető kétségtelenül a legszorosabban kapcsolódik a R. Vulpetől kiásott és közölt nagy poinești urnatemető egyik sajátos lelet-horizontjához, mindkét temető pedig a germán Jastorf-fokozathoz, illetve — mint Tackenberg helyesen rámutat — a Jastorf-fokozattal egykorú délebbi Elba menti késővaskori germán urnatemetőkhöz is. Tackenberg határozottan elutasítja R. Bachmann túlzottan óvatosságot, aki nem tudott a Jastorf-fokozat e rendkívül érdekes DK-i rokon lelet-

csoportjával mit kezdeni. R. Vulpe véleményéhez és megfigyeléseihez csatlakozik, aki szerint ezek az urna-temetők az Al-Duna és a Feketetenger körzetében történetileg is jelentős szerepet játszó germán bastarnák hagyatékának tekinthetők. Nem értem viszont miért helyesbíti Vulpe keltezését Tackenberg, hiszen mindketten ugyanarra az időre, az i. e. 2—1. századra teszik a poinești és lukasevki temető használatát.

J. Werner hangzatos „Aquileia-Velem-Hrazany” cím alatt a pannóniai és boj oppidumokon előkerült palmetta alakú bronz övkapcsok elterjedését állítja össze. A leletcsoport jellegzetes keleti használatára egy Hrazanyban talált öntőminta utal. A palmetta alakú övkapcsokat, amelyeket hazánkban a velemi és gellérthegyű példányok képviselnek, Werner az aquileiai darabon keresztül itáliai eredetűeknek tartja. Prototípusai az Alpeselek menti korai római kereskedelem útján terjedtek el a keleti keltáknál, a hrazanyi példány csupán az itáliai formák helyi utánzásának kísérlete.

H. Kaufmann egy fontos gothai későkelta fazekas-kemencét és anyagát közli. Bizonyos kapcsolatai, rokonságai a békásmegyeri késő La Tène-fazekasteleppel is vannak.

W. Radig a wernburgi későkelta halomsírokból származó két vasabroncsos favödörrel foglalkozik. A hiteles síregyüttesek kétségtelenül igazolják a vödörök késő La Tène-kori eredetét, és megerősítik mindazon leletek hitelességét, amelyeknek késővasorkori keltezését, a római kori vasveretes vödörökből kiindulva, eddig kétségbe-vonták. C. Kade a Römhild közelében talált kelta és római pénzeket ismerteti.

R. Nierhaus a marwedeli I. és II. fejedelmi sírból (az egyetlen császárkori langobard fejedelmi temetkezés) származó kisméretű díszkorongok párhuzamait állítja össze. Valamennyi Németország északi vidékein került elő, tehát nyilván helyi készítmények. A szerző azonban kimutatja, hogy eredetileg a Rajnán túli gall és germán tartományokban használtak ilyesmiket. Rendeltetésük cipődísz volt, tehát a fém ékszerekkel ékesített cipő már a 2. század északi germánjainál a magas rang jelképe volt.

B. Schmidt a közép-németországi római kori csontvázak sírok módszeres közlésének sorában az 1909-ben kiásott wanslebeni temető három gazdag sírjának leleteit ismerteti. A leletek közt a kétségtelenül helyi elemet a szabadkézzel készült svéb-fazekak és a leuna-hasslebeni típusú korongolt keramika képviseli. Római előzmények helyi utánzata a gombosfejű fibula, amelyek elterjedési listáját is összeállítja a szerző és használatának idejét 300—350 közé rögzíti. A széles húrosfejű fibulák széles körben gyakoriak, így nálunk is a quad és vandál emlékanyagban. Az egyik sír zöld metszett üvegpoharának északi kapcsolatai vannak, míg a bronzedény-töredékek a római kereskedelem bizonyítékai. A wanslebeni sírok előkelő helyet foglalnak el a már több mint 100 lelőhelyre kiterjedő közép-németországi 4—5. századi csontváz temetkezések horizontjában.

W. Schulz a jellegzetes thüring fibulák Kelet-tenger melléki kisugárázásáról értekezik, és ottani helyi utánzataikat mutatja be.

H. Rempel fontos tanulmányában a frank birodalom thüringiai határait kutatja. Komplex vizsgálataiban egyaránt felhasználja a régészeti leletek tanúságait, a helynevek vallomását és a püspökségek határaitól fennmaradt adatokat. Végeredményben arra a megállapításra jut, hogy a thüringiek lakta föld, amely a VI. században még az Elbáig terjedt, a szlávok nyomása következtében a VII. században a Saale vonalra szorult vissza. Egyes szláv csoportok erőteljesen behatoltak a Saale bal partjára is, míg a jobb parton néhány helyen fennmaradt a germán lakosság, tehát színes etnikai határterült alakult ki. A frank birodalom hivatalos határa a VIII—IX. században a Saale vonala volt, ám a szláv-német etnikai határok ebben az időben is meglehetősen összemosódtak.

R. Moschkau néhány érdekesen díszített szláv edényt és fenékbélyeget tárgyal, míg H. Eberhard nagy történeti tanulmánya a Hainleite hegység várainak 10—15. századi történetét foglalja össze.

P. Grimm a Harz-hegységben fekvő Ilsestein, ill. Ilseburg nevű váron végzett ásatással a keramika-történeti vizsgálatok új útját és módszerét dolgozta ki. A 10. századi közép-német keramikai csoportokat ugyanis az utóbbi évek ásatásainak eredményeként jól körül lehetett határolni, a 12. századra is jó adataik vannak. E két pólus közül mindössze a 11. századi fazekasság ismerete hiányzott. Önálló, keveredésmentes tisztázására igen alkalmasnak látszott az Ilseburgon végzett ásatás. Ezt a várat történeti adatok szerint a 10—11. század fordulóján alapították, és már a 12. század első éveiben lerombolták. — Az ásatás nemcsak a kerámia-leletek elé fűzött várakozásoknak tett eleget, hanem jó adatokat nyújtott a 11. századi német várépítészethez is.

E. Nickel kis tanulmánya magyarországi leleteket ismerteti, a hazánkban talált 13. századi román kori áttört díszkorongokat dolgozza fel és helyezi el a németországi és nyugati hasonló emlékek körében.

G. Loeve a holland határ közelében fekvő Brüggén 13—14. századi nagy keramikaanyagát ismerteti. A leletben, éppúgy mint Németország más vidékein, a bomba alakú fazekak uralkodnak.

S. Kramer egy 14—15. századi kút feltárásáról számol be az elpusztult Ringsleben falu területéről. A kút oldala durva nagy kövekkel van kirakva, alján két nagyméretű, küllőitől megfosztott kocsikeréktől kifeszített, függőlegesen a földre vert palánk gyűrűt találtak. A kút alján a korhatározó cserepeken kívül vas vödör-fületek és sarlót találtak. A jellegzetes szerkezetű kút német telepésekre utal.

H. J. Stoll a magdeburgi keramika szakértője ez alkalommal egy középkori hulladékgyűjtő — a kövel kirakott oldalú ovális gödröt az előző tanulmány alapján még kútnak is nézhetnénk — érdekes 14. századi anyagát ismerteti: bomba alakú edényeket, füles kannákat, talákat és változatos alakú fedőket.

A középkori történeti tanulmányok sorában F. Wiegand az erfurti kereskedőtelep fejlődéséről, A. Volland a Garstungen helynév jelentéséről, E. Dahinten Eislefeld a. d. Werra város kialakulásáról és fejlődéséről értekezik.

A tanulmányok sorát két néprajzi értekezés zárja be: D. Drost megjegyzései a fazekastechnikáról és K. Mägdefrau beszámolója az Orinoco menti guaica indiánok életéről, mint a szerző írja „pillantás a neolitikumba”.

A kötetet G. Neumann 1923—1961 közti munkáinak terjedelmes bibliográfiája és a szerzők címjegyzéke egészíti ki.

Összefoglalóan ismét megállapíthatjuk, hogy a szép kiállítású kötet gazdag tanulmányosorozata nemcsak a német, de az egyetemes régészettudománynak is nagy nyeresége.

Bóna István

J. Ozols, Ursprung und Herkunft der zentral-russischen Fatjanowo-Kultur. Berlin, 1962. De Gruyter, 92 lap, 46 tábla, 1 térkép.

Ozols könyvéből is kiderül az, amit egyébként napról-napra tapasztalhatunk: a nyugati kutatás csak tallözva ismeri az Eurázsia kétharmadát felölelő orosz nyelvű régészeti irodalmat. Ezen a hiányon igyekezik segíteni Ozols azzal, hogy egy őskori műveltségnek — a fatjanovóinak — az irodalomból elérhető leletközléseit összeállítja, a reá vonatkozó elméleteket és eredményeket behatóan ismerteti, s végül — addig is, amíg a szovjet régészek teljesebben össze nem állítják a műveltség adat-tárát — megrajzolja a műveltség elterjedését, származásának kérdéseit, felveti s óvatos következtetéseket von le a társadalmi fejlettséget illetően. — Nekünk magyaroknak különösen érdekünk e műveltség közelebbi megismerése, mert egykori hordozói finnugor népek közé ékelődtek, s településük keleti peremén — feltevésünk szerint — a magyarság elődei éltek. Mindezekről a kérdésekről ismertetésünk végeztével ejtünk néhány szót.

Ozols rövid bevezetésében őszintén feltárja, hogy munkája az irodalmon alapszik és az 1955-ös évvel zárul. Ezt követő fejletében kitűnő tudománytörténeti átte-

kintést ad a fatjanovói műveltség kutatásának kibontakozásáról Uvarov, Gorodcov és Spicyn kezdeményezésétől egészen az 50-es évek összegező munkáiig (pl. Brjuszov, Sturms, Gimbutas). Nyomon követhetjük az első tapogatózó meghatározásokat, majd az először egységesnek vélt műveltség csoportokra való bontását, a származtatás körül kialakult elméleteket. Ennek kapcsán — akarva-akaratlan — az egyes régészeti iskolák, módszerek alakulásáról is alapos tájékoztatást kapunk. Mindjárt a kezdetben találjuk Spicyn nagyszerű indítását, aki nem az egyes tárgyak, hanem a temetők egészének párhuzamait keresi, s jó érzékkel törekszik a társadalmi kép megrajzolására is. A későbbiek ezzel szemben éppen kiragadott egyes tárgyak (pl. az úgynevezett fatjanovói típusú harcfokosok, kerámia stb.) elterjedése, származtatása alapján adnak gyorsan avuló feleleteket a származás, csoportbeosztás stb. kérdéseire. Ozols meggyőzően mutatja be, hogy a tipológiai sorozatok ilyen vagy amolyan, erősen szubjektív volta hogyan vezetett egymással homlokegyenest ellentétes elméletek kialakulására. A tipológiai sorozatokkal kapcsolt időrendet tekintve is csak lassan válik úrrá a szilárdabb időrend (kezdetben újkőkoriak névelték a fatjanovói műveltséget — Spicyn kivételével —, ma tudjuk, hogy bronzkori). Kiválasztott s nem is mindig jellemző típusok csoportosításával jutott el például Krivcova-Grakova ismert hármas csoportosításhoz (moszkvai, jaroszlavi, csuvas csoport) s ezek nyugatról keletre való vándorlásának és a Dnyeper — Desna-csoportból való származtatásának elméletéhez. Emellett ő is, Brjuszov is visszakanyarodik Spicyn helyes felismeréséhez: a fatjanovói műveltség nem a helyi erdős neolitikumból fejlődött, hanem idegenből vándoroltak be hordozói a Volga—Oka vidékére. Korábbi marrista álláspontját megváltoztatva, például Brjuszov meggyőzően mutat rá, hogy miként ékelődik ez az idegenből jött népesség a fésűs kerámia Volga—Oka körüli csoportjaiba, s miként szívódik fel lassan a nagyobb tömegű helyi népességbe.

Kitűnő szolgálatot tesz a további kutatásnak Ozols leletkataszttere, mert a nehezen hozzáférhető közleményeket s néhol szövegszerűt közli, a fellelhető képekkel együtt. A leletek közlésekor a hármas területi beosztást követi, bár éppen kritikai jegyzeteiből derül ki, hogy pl. az úgynevezett moszkvai csoportot mindössze egyetlen lelőhelyen találjuk.

Következő fejezetében a fatjanovói műveltség beosztását tárgyalja, és ismét átöleli az irodalmat, de most már nem tudománytörténeti időrendben, hanem az eredmények egyeztetésének, kritikai vizsgálatának igényével. Higgadt elemzéssel szűri ki a szembenálló vélemények közül azt, ami szilárd megállapításnak tekinthető, s hárítja el a kutatás útjából a tévesnek bizonyult tételeket. Végül is Archovszkival egyetértésben arra az eredményre jut, hogy a fatjanovóiak állattenyésztő népessége a déli, kurgános területekről vándorol fel a Volga—Oka mentére, de pontosabb származtatásuk ma még nem lehetséges. A fémeket, a fémműveltség ismeretét ők hozzák erre a területre. A fatjanovói műveltség megítélésében a települések számának gyarapodásától várhatunk fejlődést. Az eddig Csuvasföldön feltárt települések, sajnos, túlságosan bolygatottak voltak ahhoz, hogy messzebb menő következtetéseket vonhassunk le belőlük. E tekintetben is teljes egészében igazat kell adnunk Ozolsnak, mert kitűnő párhuzamként kínálkozik az ananyinói műveltség, amelynek igazi megítéléséhez csak a temetők és a gorodiscsek egyeztetése után jutottunk el: a temetőkhez hozzájárult a mindennapi élet, a telep más jellegű leletanyaga.

A továbbiakban Ozols az ásatási jelentések alapján rövid összefoglalást ad a fatjanovói műveltség tárgyi formáiról, temetési szokásairól, külön tárgyalva a kova-, pala-, csont-, réz- (bronzot eddig még nem találtak az eszközök közt), agyareszközöket és a kerámiát. Nem lehet célunk a fatjanovói műveltség formái és díszítménybeli jellemzése, mert alaposan meghaladná az ismeretetés terjedelmét. Eleendő itt talán annak ismételése, hogy a fatjanovói állattenyésztők a II. évezred elején jelennek meg a Volga—Oka területén a déli sztyeppékről

magukkal hozott műveltségükkel, a fémek ismeretével. Földművelésnek nyomát nem találjuk náluk, az erre vonatkozó feltevések megalapozatlanok.

A finnugor őstörténet bizonyos szakaszában a fatjanovói műveltség igen lényeges kérdések tisztázásához nyújthat segítséget. Am ez a segítség nem egyoldalú, mert a fatjanovói műveltség egyes kérdéseire viszont a finnugor őstörténet adhat támogatást, különösen az eredetkérdést illetően. Röviden a következőkről van szó. Az a feltevésünk, hogy a finnugorok a fémek ismeretét a fatjanovóiaktól tanulták meg, stőlük is vették át a ráv-natkozó szavakat. Urali kori fémnevünk csak egy van a „vas”, erről régebben felvettem már, hogy eredetileg nem felhasznált fémeket jelentett, hanem a gypvasnak a vizek alján okozott elszíneződését. Ezt a gondolatot legutóbb Hajdú Péter, mint nyelvész, magáévá tette (Fgr. népek és nyelvek, 1962: 63). Az összes többi fémneveinket finnugor-korinak, illetve ugor-korinak tartjuk. Ehhez a következőket fűzném hozzá. A fémek ismerete az orosz erdős területeken az i. e. II. évezred folyamán következett be legkorábban. Ekkorra azonban a finnugor nyelvi közösség egyes törzsei, a későbbi népek elődei már régen elszakadtak egymástól. Eszerint nem az egykori közös szókézlétekből valók, hanem már az elszakadás után jutottak a finnugor nyelvekbe. Helytelen tehát ezeket finnugor-korinak mondanunk. Am ha ez a helyzet, akkor felvetődik a kérdés, miként lehetséges mégis, hogy jónéhány finnugor nyelvben ugyanazokkal — a feltehetőleg ősráni — szókkal nevezik a fémeket. Erre felel nekünk a fatjanovói műveltségnek a finnugor törzsek közé való ékelődése, majd lassú felszívódása. Nézzük először, hogy a fémekre vonatkozó szókinés mely finnugor nyelvekben közös:

	f.	é.	l. md.	cs.	z.	v.	vog.	o. mgy.	sz.
arany	—	—	—	×	×	×	×	—	×
ezüst	—	—	—	×	×	×	×	×	×
ón	—	—	—	—	×	—	—	×	×

Amint ismeretes, réz szavunk ugorkori. Tudvalevő az is, hogy az egyes fémnevek a különböző finnugor nyelvekben más fémeket is jelenthetnek, mint a magyarban. Eddigél e fémneveket néhányan a kimmér-szkíta iráni jellegű nyelvből magyarázták, tehát nagyjából az i. e. I. évezred közepéről keltezték. A fémnevek meglétének fent adott áttekintéséből első pillanatra leolvasható, hogy a közös szavak hiányoznak az urali népek két szárnyáról, tehát a nyugati finnségből és a szamojédokból, ellenben megvannak a kettő közti népeknél. A fatjanovói műveltség éppen ezek közé hatolt be a Felső-Volga vidéke és a Csuvasföld közti területen. Bár a fatjanovói műveltség származása még nem teljesen tisztázta, de annyi bizonyosnak tekinthető, hogy fémesszközei a Kaukázus felől vezethetők le (talán az egész nép is). Ezt tekintetbe véve, szükséges lenne a finnugor nyelvek árja jövevényszó-készletét ismét átvizsgálni, egyeztetve a fatjanovóiak gazdasági életéről tudott dolgokkal. — Ha feltevésünk a fémneveket illetően helyes, akkor néhány — nem is lényegtelen — következtetést is magában foglal: például azt, hogy az obi-ugorok ez idő tájtban (II. évezred i. e.) még legalábbis — zömükben — az Ural hegységtől nyugatra kellett, hogy éljenek. Ez kihat az ananyinói műveltség népi hátterére is stb. Jelen feltevésemet az is alátámasztja, hogy a fémnevek átvételét nem kísérik a földművelésre vonatkozó kifejezések, mint ahogyan a fatjanovóiaknál valóban bizonyíthatatlan a földművelés megléte. Bizonyos nehézséget okozhat az, hogy nemcsak a földművelésre vonatkozó szókinés átvétele hiányzik, hanem az állattenyésztésre vonatkozó átvétel sincsen. Brjuszov megállapításaiból tudjuk (Gesch. d. neol. Stämme im europ. Teile d. UdSSR. 1957.), hogy az Oka menti fésűs-kerámiás népességnek csak egyik csoportja, a volossovói tért át az állattenyésztésre, a többi jóval később jutott erre a fokra. A magam részéről (Őstört. legk. szakaszai, 1961.) éppen a sztyepp peremén élő volossovóiak műveltségében láttam bizonyos jellegzetességeket, amelyek az előmagyarság felé vezethetnek. E kapcsolatot tekintve talán nem véletlen, hogy

a „tehén” szavunknál felmerül az iráni származtatás lehetősége.

Röviden összefoglalva Ozols könyvéhez fűzött mondanivalóinkat, úgy látjuk, hogy a finnugor népek egy részénél meglevő fémneveket, a fémek ismeretét ezek a népek a fatjanovóiaktól tanulták. Megfordítva, ez az eredmény egyúttal annyit jelentene, hogy a fatjanovóiak ősráni nyelvet beszéltek, amint ezt már valóban többen fel is tették.

Ekként kapcsolódik a fatjanovói műveltség irodalmának Ozols által adott összefoglalása és mérlegelése a finnugor őstörténethez. Feltevéseink miatt is érdeklődéssel várjuk e műveltség teljes leletkataszterét, elterjedés-térképét a szovjet régészek részéről. Ozols könyve addig is jó szolgálatot tesz, mert a nyugati kutatást kiszabadítja az anyag nem ismeréséből származó egyoldalúságból, vagy néhány — nem is jellemző — kép és leírás minduntalan való idézésétől.

László Gyula

Peschel, K., Die Vorgeschichtliche Keramik der Gleichberge bei Römhild in Thüringen. Weimar, 1962. Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Museums der Friedrich-Schiller-Universität Jena. I. kötet. 227 lap, 51 tábla.

Érdekes kísérlet K. Peschel könyve, amelyben egy lelőhely, a thüringiai Gleichberg, elsősorban a Klein Gleichberg erődtített telep kerámiaanyagát közli. A látszólag egysíkú, tipológiai feladatot magára vállaló szerző munkáját érdemes végigkövetni, mert módszertanilag és történetileg figyelemreméltó eredményt ért el.

Bevezetőjében meghatározza és körülhatárolja feladatát: módszere elsősorban analitikus, a kerámia-leletanyagot kívánja kulturálisan és időben tagolni, térbeli vonatkozásait követni. Felvázolja témaválasztása hátrányait, a telep-kerámia jellege határt szab kutatásainak: a telep-kerámia nem alkot soha olyan zárt egységet időben, mint a sírba tett edény;

csak statigrafiai jól feltárt telepeknél nincs keveredés;

anyaga jórészt töredékekből áll, formát, sőt néha még profilt sem lehet megállapítani.

Ugyanakkor a telep-kerámia vizsgálatának előnyei is vannak:

mint leletegyüttes, az adott őskori kultúrprovinciában sokkal teljesebben adja a fejlődés akkori állásának képét, mint a valamilyen rituálisszempontból kiválasztott síranyag;

a használati edényt a mindennapi szükségletehöz helyben állították elő a kerámia-szállítás nehézsége, törékenysége miatt (kivéve néhány esetben, főképp a La Tène idején);

a helyi termékek segítségével területi csoportokat, ezek határait lehet megállapítani.

A két Gleichbergnek, különösen a Klein Gleichbergnek Thüringia őskorában kulcsszerepe van. Nyugat-Thüringiában kevés olyan helyet ismerünk, ahol olyan gazdag, sokrétű kerámia anyag került volna elő, mint itt. Munkájának célja a Gleichberg-kerámia kultúrákba sorolásával, időbeli tagolásával a település időtartamának és jelentőségének megvizsgálása. Mindezt véglegesen csak más jellegű — nem csak kerámia — anyag feldolgozásával lehet majd megoldani. Célja azonban már most is a Gleichbergi település történeti interpretálása. A módszertani és elvi célkitűzés után a lelőhely topográfiájával és kutatástörténetével zárja le bevezetőjét.

A leletanyagot általánosan tárgyaló fejezetében mindazt a technikai külső feltételt, nyersanyagot, készítési módot, díszítést megvizsgálja, amely a kerámia készítése során számba jöhetett az őskor folyamán, az adott lelőhely anyagában. A gleichbergi kerámia kevés kivétellel helyben készült, nyersanyaga a környékről származik, melyet felszíni gödrökből bányászhattak. Anyaguk jellemzője, hogy mindig tartalmaz kevés titánt, amely még a ma itt dolgozó keramikusok munkáiban is kimutatható. Az anyag keverésének különböző módjai (soványítás

kvarchomokkal vagy régi edények porrá tört keverékével, organikus anyagokkal, grafit) a ma használt eljárások szinte mind ismertek már.

A gondos vizsgálat végigvezet az edénykészítés fázisaiban, a kézzel készült edénynél és a korongon készült-nél egyaránt. A korongon készült edények arányszáma viszonylag kicsi, ami azért is feltűnő, mert a leletanyag legnagyobb része és a település fénykora a La Tène-időszakra esik. (Ennek a jelenségnek bővebb magyarázatát a telep történeti tárgyalásánál kapjuk.)

Az anyag feldolgozási módja: korszakonként tárgyalja az egyes időszakok edénytípusait, az újabb kőort és a bronzkort egészen röviden, mert leletanyaga kevés. Az urnamezős időszakról kezdve a La Tène-korig azonban részletes edényforma-elemzés, és minden korszak végén egy-egy kronológiai és távolabbi kapcsolatokat vizsgáló fejezet zárja le a vizsgált időszakot. Legrészletesebben és legkimerítőbben a La Tène periódus anyagát tárgyalja mint a település lehangsúlyosabb korszakát.

A részletes analitikus feldolgozást és a részenkénti rövid summázást tartalmazó főrészhez, amely eddig kizárólag csak a kerámiaanyagra szorítkozott, a Klein Gleichberg erődtítését tárgyaló fejezet kapcsolódik. Ez azonban nem új kutatásokra támaszkodik, inkább kutatás történetészerűen közli A. Götze 1900-tól a 30-as évekig folyó kutatásait. Sajnos, a régebbi feltárások nem adnak lehetőséget pontos statigrafiai megállapításokra, mégis három horizont választható szét: a fiatalabb urnamezős kultúra (1. réteg); legkorábbi La Tène (früheste LT), a késő-Hallstatt időszakához kapcsolódóan, részben annak megfelelően (2. a és b. réteg); végül régebbi La Tène (ältere LT)-időszak anyaga (2. b és 3. réteg). Az 1. és 2. réteg között vastag törmelékréteg van, jelezve a telep pusztulását, amely ezek szerint a késő-Hallstatt-periódus idejére esik. Ugyanakkor a késő-Hallstatt-hoz kapcsolódó legkorábbi La Tène- és a régebbi La Tène-korszak idején a település életében nincs megszakadás.

A telep fallal való erődtítése az urnamezős korszakban nem látszik indokoltnak, fekvése elegendő természetes védelmet nyújthatott. A legrégibb ún. főfal a legkorábbi La Tène-időszakhoz kapcsolható. A belső erődtítés, az ún. fiatalabb főfallal, a régebbi La Tène-időszakban már biztosan állt, és a település végéig védte az itt lakókat. Arra nézve, hogy esetleg már a La Tène-időszak előtt kiépült volna az erődtítés-rendszer, a leletanyag egyelőre nem ad választ.

Utolsó, összefoglaló fejezetében a következőképpen rajzolódnak elénk a két Gleichberg története:

A „Nagy Gleichberg” területén lényeges település csak az urnamezős kultúra idején van (fiatalabb urnamezős periódus, HA B). Az ezt megelőző időszakokat, az újabb kőort és a bronzkort csak szórványleletek, egy-egy sír jelzi. Ezek, éppen úgy, mint az urnamezős korszakot követő Hallstatt- és La Tène-időszak egyes leletei, nem jelentenek tartós települési bizonyítékokat.

A „Kis Gleichberg” története néhány újabb kőori lelettel kezdődik. Lényeges település a korabronzkor végén (i.e. 16. sz.) alakul ki, ettől kezdve hosszú ideig lakott. A telep kerámiaja a délnémet halomsíros kultúrához tartozik. Bronzleletei alapján az észak-bajor, kelet-hesseni és közép-rajnai területekkel volt kapcsolatban. A telep temetője is ismert, a Klein Gleichberg keleti lábánál feküdt. A bronzkori telep élete a tiszta bronzkor végéig tart.

Az urnamezős kultúra idejének elején a Klein Gleichberg majdnem teljesen lakatlan.

Az idősebb urnamezős kor végétől (i.e. 2. évezred vége) szaporodnak a leletek. A fiatalabb urnamezős kultúra idején (HA B) alatt már ismét kiterjedt település. Hallstatt C időszakból lelet alig van, a Hallstatt-leletek főleg a D periódusból valók. A kerámia és fémanyag is a korszak végén (HA D₂, i.e. 6. sz.) sokasodik meg.

Ezzel megkezdődik a település fő szakasza, amely — mint a kerámiaanyag részletes vizsgálata is mutatta — megszakítás nélkül folytatódik a La Tène-időszakig. Ez alatt az 500 év alatt éri el az erődtítés is a legtökéletesebb formáját, a körfallal körülvett belső részt lakó- és munkahelyek borítják. Az anyag vizsgálata alapján, ezen

az időszakon belül is, az utolsó száz évre esik a vár virágkora, az i. e. 2. sz. végére. A települést lakói néhány évvel időszámításunk kezdete előtt hagyták el, a telep életének vége valószínűleg a Majna-vidék germán törzseinek mozgásával függ össze.

A La Tène-kori lakosság a telep életének egész ideje alatt a délre fekvő területekkel tart fenn kapcsolatot, a szomszédos északkeleti bajor vidék törzseivel etnikai egységet alkot. Még nyitott kérdés, hogy a régibb La Tène-település már kelta-e, az biztos, hogy az i. e. 2. sz. végére a kelták a várba települtek. Talán egy új néptörzdek-hullámmal kell számolnunk, amit a kerámiaanyag megnövekedésével és a formakincs változásával mérhetünk. A kelta délkeleti kapcsolatot kimutatható a délbajor (vindelic), de a cseh-morva területekkel (boi) is.

A telep intenzitása, az erődítés kiterjedése azt bizonyítja, hogy a vár a fiatalabb La Tène-korszak idején oppidum szerepet töltött be, törzsi és kultuszhely volt. Bár a kelta települési terület északi peremén politikai és gazdasági szerepe lehetett, mégsem olyan jelentős mint Manching (Ingolstadt) vagy Hradiste bei Stradonice. A kerámiaja provinciális jellegű, a déllel való kereskedelem szűk határok között mozoghatott. Saját gyártásuk nem nagy tömegű, a háznál készített edényeknek a fiatalabb La Tène-időben nincs már jelentősége a kelta kézművesek műhelyei mellett. Az itteni fazekasok technikai lehetőségei a kézműiparban szűkek lehettek, hiányoztak gyakorlati ismereteik, és olyan hiányokkal küzdöttek, amelyeket a vindelici és boi fazekasok rég túlhaladtak már. Ez a magyarázata annak, hogy a korszak legfontosabb újítását, a fazekaskorongot nem tudták használni, kevés a korongolt kerámia. Edényeik túlnyomórészt kézzel készültek, és vonallal, dísszel próbálják a korongolt kerámiát utánózni. Kerámiájuk azt is elárulja, hogy nemcsak területileg estek a déli kelták és az északi germánok közé, a kelta-germán érintkezési terület jellege edényeikről is leolvasható.

Minden sajátossága ellenére a telep mégis kelta műveltségű. Természetesen, a kelta oikumené kifinomult civilizációjából ez az északra fekvő hely kevésbé részesült. Más mint a déli oppidák, sokkal kevésbé alakult ki a lakosság tagozódása gazdasági érdekek szerinti rétegekre, mint a kelta terület központi helyein, ahol kifejezett osztályokba szerveződött már a társadalom a nemesek és a papság uralma alatt. Az iparosodás ellenére is, a leletek alapján úgy látszik, hogy a Klein Gleichberg lakossága gazdaságilag homogén maradt.

A könyvet katalógus egészíti ki, a teljes kerámiaanyag közlésével, kor szerinti és topográfiai felsorolásban. A katalógus függelékében összehasonlító anyagként felsorolja az összes közép-németországi erődített telep adatait hely-, körmeghatározással, jellemző leleteivel és irodalommal kiegészítve. Mindehhez hatalmas bibliográfia csatolódik, amely főként La Tène vonatkozásban ad teljes irodalmat.

K. Peschel munkája számunkra nem annyira a Gleichberg település hatalmas anyagának közlése miatt számottevő — bár ez önmagában is jelentős —, elsősorban módszertanilag érdekes kísérlet: hogyan lehet egy jórészt régi ásatásokból, gyűjtésekből származó nagy és sokrétű leletanyag egy részét szisztematikusan feldolgozni, és hogyan lehet a régészeti anyag egy fajtáját a település történetének szinte teljes értékű képét adni. Múzeumaink raktáraiban fekvő régi és legtöbb esetben hasonló körülmények közt bekerült nagy anyagra gondolva (bronzkori, vaskori földváraink) a könyv módszerének vizsgálatát nem látszik érdektelennek.

F. Petres Éva

A. et J. Šašel, INSCRIPTIONES LATINAE quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Situla 5, Ljubljana 1963. 174+52 lap és 2 térkép.

A szerkesztői előszóban Jože Kastelić vázolja a ljubljana Nemzeti Múzeum tevékenységét a római epigráfia területén. A jelenlegi munka a CIL III. kötetéhez

tartozó jugoszláviai feliratoknak a berlini akadémiától tervezett újabb kiadást kívánja előkészíteni. A kötetben közölt anyag összeállításának, kiadásának szempontjait a szerzők fejtik ki a rövid előszóban (p. 7). Eszerint gyűjteményükből kirekesztették azokat a jugoszláviai lelőhelyű feliratokat, melyeket Vulić a Spomenik 98. (1941–48) kötetében, más kutatók a dalmatiai Vjesnik 1950. sk. kötetében publikáltak, továbbá melyeket az Inscriptiones Italiae X. kötete már közölt. Összegyűjtötték viszont mindazokat a feliratokat, melyek Szlovénia és Horvátország területén V. Hoffiller és B. Saria munkájának (Antike Inschriften aus Jugoslavien) megjelenése óta 1960-ig kiadásra kerültek. A feliratok közlési módjában az újabb rajna-vidéki feliratoknak Nesselhauf-tól és Liebtől adott legutóbbi összeállítását vették mintául.

Örömmel üdvözölhetjük A. és J. Šašel eme újabb vállalkozását, amely a CIL III ed. secunda megjelenéséig, mint a Hoffiller–Saria féle AIJ méltó supplementuma nélkülözhetetlen forrásmunkája marad a kutatásnak. A szerzők gyűjteménye összesen 451 felirattal foglalkozik. Ezek közül 119 a CIL III. kötetében (15 az AIJ-ben) megjelent felirathoz közöl újabb irodalmi adatokat, nemegyszer új olvasatokat. Az utóbbiak sorában külön is fel kell említeni a már több ízben megtárgyalt Tiberius-kori salonai és emonai építési feliratok (IL 263 és 303), valamint a Vaskapú környéki sziklafeliratok (IL 55–58, 60, 63) újabb revíziója és az utóbbi feliratokra vonatkozó gazdag bibliográfia összeállítása.²

A munka gerincét az a valamivel több mint 300 felirat alkotja, melyeket 1940 óta a különböző helyi és többnyire nehezen hozzáférhető kiadványokban tettek közzé. Csak őszinte elismeréssel szólhatunk erről a kritikai erudícióval kísért gondos anyagösszeállításról, amely a Pannónia-kutatás számára is igen hasznos hozzájárulásnak számíthat. Az alábbiakban a gyűjtemény néhány feliratához fűzött megjegyzéseink semmivel sem kívánják csökkenteni a szerzők fáradságos munkájának érdemeit.

IL 24, szarkofágfelirat, melynek 3. sora a következőképp hangzik: NVS. EQ. R. D IIII MA. P (illetve R.). A szerzők az apparátusban közlik az eddigi feloldási javaslatokat.

Nesselhauf: *nus eq(ues) R(omanus) d(uovir) q(uater)* vagy *d(ecurio) IIII (vir) m(unicipii) A()* *P()*.

Pflaum: *nus, eq(ues) R(omanus) d(ecuriae quartae iudicum selectorum) Mar(ciae)* Amíg a D IIII javasolt feloldásai közül bármelyik mérlegelhető, addig az utolsó betűcsoportnak (MAR vagy MAP) sem a *m(unicipii) A()* *P()*, sem a *Mar(ciae)* formában való feloldása nem megnyugtató. E rövidített szó feloldása szerintünk *mar(itus)*, amivel a szarkofágot állító Cl. Valentinianus egyszerűen elhunyt felesége férjeként jelölte meg magát. L. az IL 88 teljesen rokon fogalmazását.

IL 28, domborműves fogadalmi tábla a „thrák lovasisten” ábrázolásával. A tábla felirata így hangzana: *Deo Attonipal() Pet()* *Aurelianus mil(es) leg. VII Cla. v. l. p.* Szerintünk azonban inkább *deo Attii Palpe <I> Aurelianus etc.* olvasható a felirat.

IL 68, oltár, a következő dedikációval: *I. O. C. S.* A szerzők Papazoglu véleményét idézik, aki szerint Iuppiter Capitolinus vagy Cohortalis jelzőit mindig a teljes IOM formula előzi meg, s ezért tartózkodnak a C sigla feloldásától, melyben Iuppiter helyi kultuszában gyökerező jelzőt sejtene. Dalmatiában Iuppiter Capitolinus és Cohortalis jelzői azonban nemcsak a teljes IOM-formulához társulnak. Az egyik delminiumi feliraton pl. *I(ovi) Cap(itolino)* (IL 167) és egy plevlji feliraton *I(ovi) Cho(rtali)* (CIL III. 8299) olvasható. Az idézett Titovo

¹ Ebből a szempontból nem látjuk azonban indokolt-nak a CIL III 2796. feliratának újabb leközlését (IL 195), minthogy e felirat olvasatán az újabb irodalom sem változtatott (Cf. CIL III p. 2372, col. I.).

² Érthetetlen módon kimaradtak azonban e sziklafeliratok az IL anyagát a Corpus-számokkal azonosító listából (p. 171 sk.). Ugyancsak pótlandó itt az AIJ 461–IL 357 után CIL III 4117.

Užice-i oltáron sem szükséges az interpretatio Illyrica hatását keresnünk.

IL 70, sírfelirat töredéke, melynek utolsó sorában [] *matri zis* (?) [Pflaum: *matri*] maradt meg. A ZIS betűcsoport talán a *zaesis* ~ *zesis* ~ (iotacismussal) *zises* rövidített formája.

IL 78, az idézett CIL III p. 1846 h. 1486.

IL 131a-b, két salonai sztélé töredéke. Evallástörténeti szempontból igen fontos feliratokat Gabričević mutatta be az 1958. év III. római városi nemzetközi epigráfiai kongresszuson (Cf. Ann. ép. 1959, 251). A töredékes szövegek kiegészítése és értelmezése azóta is vita tárgyát képezi az irodalomban. A kiadók ennek teljes ismeretében az a) töredék 4–6. sorát ily módon egészítik ki:

Quitquit (!) [*Romani sive Iude*]/*i vel Crissi*[*ani adorant*] / *colent[is manes deos: unus]* / *quisque etc.*

Hasonlóképp a b) töredék 3–4 sorait:

[*Quidquid Romani sive Iude* / [*i deos colente*]*s manis* (!): *unus* / *quisque etc.* A szövegekben a [*Romani*] vagy [*Pagani*] kiegészítés az emlékek keltezésétől függő. A Iudei, Christiani és Pagani vagy Romani szembeállítás a önmagában azonban még nem keltezi e feliratokat a IV. sz. elejére. A későbbi datálás esetén az eredetileg Gabričevićtől is javasolt, majd A. d'Orstól alátámasztott [*Pagani*] kiegészítés helytállóbb.

IL 216, két feliratos töredék, melyeket a CIL III 13276 a-b alatt már közölt. A szerzők teljes egészében magukévá tették Gabričevićnek a Glasnik Zemalskog Muzeja u Sarajevu VIII (1953), 141–142. olvasható feloldását. Számomra e dolgozat elolvasása után sem érthető, hogyan lehetséges a két feliratos töredék 2. sora elején látható magasított *T*-hez kapcsolt *P*(?) és *R*-betűket a *pater* szóra feloldani, nem szólva az esetleg *O*-nak olvasható körbe írt *IP* kapcsolt betűk (a másik töredéken csupán *K* betű) *i*(*nvicti*) *o*(*mnipotentis*) *r*(*egis*) feloldásáról. Teljesen hipotetikus e két töredék alapján Golubić területére Mithras-szentélyt lokalizálni.

IL 325, sírkő, melynek I. sorában *Adnamo* személy-név nominativusban áll. Az Index, p. 157-ben *Adnamus C. Anonis f.* helyett tehát *Adnamo C. Anonis f.* írandó.

IL 303, az emonai építési felirat irodalmában Domaszewski — Hirschfeld helyett.

IL 361, az idézett CIL III 4081 nem a Polaschek olvasata után közölt mérföldkő, hanem az ezzel egy időben talált szarkofág feliratát adja.

IL 372, a sírfelirat 2. sorában a javasolt [*annorum XLIV*] kiegészítés helyett inkább [*annorum XXV*], minthogy a sírkövet az elhunyt apja állította.

IL 393, családi sírkő, ahol az elhunyt feleség neve Masculinia Res(p)ecta és nem Resecta.

IL 441, oltarkő töredéke. Az I. sorban [... *s*] *acru[m]* vagy [*s*] *jacru(m)*.

A feliratos gyűjtemény használatát különben részletes és pontos indexek könnyítik meg. Különösen hasznos útbaigazítást jelent a füzet végéhez csatolt térkép, a gyűjteményben szereplő feliratok lelőhelyének feltüntetésével.

Az utolsó 20 évben közzétett feliratos emlékeanyag bemutatása után a szerzők külön függelékben állították össze az 1938-ban megjelent AIJ I. kötetéhez a különböző recenzorok (Betz, Hohl, Last, illetve Degrassi, Pflaum) javasolta emendációkat — amelyek többnyire sajtóhibákra terjednek ki —, valamint a helyesbített olvasatok alapján készített indexeket. A gondos munkával összeállított Indices adatainál egyetlen bántó elírást találtunk a 13. oldalon, ahol tévesen került az egyik emonai oltár (AIJ 162) *M(atris)* *D(eum)* *M(agnae)* feloldható istenneve *M()* *D()* *M()* szíglás személynévként a férfi és női nevek sorába. E felirat utolsó sorát: *L()* *A()* *p(osuit)* formában olvasnánk. Azt is szükségesnek véljük megjegyezni, hogy a varaždini építéssel (AIJ 469) szövegében olvasható V. P. P. P. P. SVPER, valóban nem problémamentes feloldását Hoffiller lényegében helyesen adta meg, ugyanakkor viszont a szerzőktől javasolt *v(iro)* *p(erfectissimo)* *p(raeside)* *p(rovinciae)* *P(annoniae)* *p(rimae)* *super(ioris)* feloldása Pannónia Constantinus-kori közigazgatás-beosztásának határozot-

tan ellentmond. A kérdésre különben a „Tres Pannoniae” c. dolgozatban visszatérünk.

Nagy Tibor

R. Noll, Das römerzeitliche Gräberfeld von Salurn. Archäologische Forschungen in Tirol II. Innsbruck, 1963. Universitätsverlag Wagner. 164 lap, 26 tábla.

A dél-tiroli Salurn, a mai Salorno az Alpese-ken keresztül vezető útvonal egyik fontos pontján fekszik. Az Etsch völgyében, az országot mentén, a Galgenbüchel oldalában, 1886-ban leletmentés kapcsán a temető mintegy 300 sírját tárták fel. A feltárástól ásatási napló, temetőterkép és fényképek nem maradtak fenn. A temető feltárása után közel fél évszázaddal kezdte meg a szerző a leletanyag feldolgozását, sikerült is a sírok leletegyütteseit nagyrészt beazonosítania, azonban a közbejött akadályok miatt újabb 30 év telt el, míg a publikáció méltó köntösben megjelenhetett.

Önkéntelenül is felmerül a kérdés, a pusztá anyagközlésen kívül milyen tudományos eredménnyel kecsegtet egy ilyen jellegű anyag módszeres közlése. Kérdés, hogy a szerző hatalmas munkája arányban van-e az eredménnyel.

A szerző könyvének első részében a legapróbb részletekig igyekszik az anyagra vonatkozó összes korabeli feljegyzések, híradások stb. alapján a feldolgozásra váró anyagot „hitelesíteni”. Ez a nagyszabású munka bizonyos fokig eredménnyel járt: a rendelkezésre álló anyagból 128, leleteket is tartalmazó sír képezhetette a publikáció alapját. A hitelesség itt természetesen csak viszonylagosan értendő, mivel a sírleírások és a temetőterkép hiánya mindvégig rányomja bélyegét a feldolgozásra.

A temető morfológiai elemzése alapján Noll háromféle temetkezési rítust különböztet meg: hamvasztásos, hamvasztásos téglasírt és csontvázas sírt. A temető kiterjedése ismeretlen, a feltárt sírokon kívül különösen a leletmentés előtti időkben igen sok sír ment tönkre. A sírok közül csak a mellékletek számát ismerjük, a feltárt melléklet nélküli sírok száma hozzávetőlegesen mintegy 180 volt.

A továbbiakban a szerző az egyes leletcsoportokat veszi vizsgálat alá. Alapos, minden részletre kiterjedő összefoglalás keretében, széles körű bizonyító anyag felhasználásával tárgyalja a leletanyagot. A temető leletei közül igen jellegzetesek a nagy számban előforduló ún. Dellenbecher-ek. A szőlőmetsző kések és más megfigyelések alapján a helyi elemek továbbélését látja a sírmellékletekben. Feltűnő az importáru és az üveg-edények csaknem teljes hiánya, melyek a hasonló korú temetőkben igen gyakori mellékletek.

A leletanyag összefoglalása után kerül csak sor a sírok, illetve tulajdonképpen az összetartozó, egy sírból származó leletek leírására. A szerző a leletanyag összetételéből és állapotából kísérel meg a temetkezési rítust, az eltemetettek nemét, valamint a sír hozzávetőleges korát meghatározni. Ezek a meghatározások, pl. a rítusra és a nemre vonatkozóan természetesen sok esetben problematikusak maradnak.

A befejező, összefoglalás címet viselő fejezetben Noll összegezi a temető leletanyagából levonható következtetéseket. A temető kiterjedése, nagysága bizonytalan, a használat idejét helyesen határozza meg a II. század közepétől a IV. század közepéig terjedő időre. Érdekes jelenség, hogy a hamvasztásos rítus a temető használatának egész idejében szokásban volt, a IV. századi pénzekkel keletkezett sírok is ezt a rítust mutatják. A sírrítus állandósága, az importáru — mint pl. a terra sigillata —, a mécsesek, a hagymafejes fibulák, az üvegedények stb. hiánya és más jelenségek arra mutatnak, hogy az Alpese vidékén a helyi őslakosság konzervatív paraszti rétege a római uralom alatt is továbbélve szívósan ragaszkodott hagyományaihoz. A kevés típuszámú leletanyag a két évszázad alatt alig

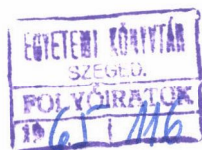
mutat valamelyest változást és a környék még korábbi időkből származó temetőivel mutat rokonságot. Az Alpeselek völgyeiben elzárt földműves lakosság életmódja, gazdasági helyzete a római uralom alatt keveset változott. Feltűnő még a IV. századi anyagban a keresztény elemek teljes hiánya. A lakosság gazdasági helyzete hasonló az átlagos birodalmi nivóhoz, a leletanyagban a II. század a leggazdagabb, az elszegényedés a IV. században éri el tetőpontját.

A szerző következtetései a leletkörülmények bizonytalansága ellenére is megalapozottak és meggyőzőek. Noll mérsékletére vall, hogy következtetéseiben csak addig megy el, ameddig a konkrét leletanyag engedi. Részletes kiértékelést, mint ő is hangsúlyozza, nem várhatunk a könyvben, hiszen erre a célra a temető nem alkalmas. Bár minden esetben igyekszik reálisan értékelni a temető leleteit, a sok valószínűség néha téves útra vezet. Így az éremmellékletes sírok esetében annak hangsúlyozása (155. o.), hogy a sírok igen magas százalékában

találunk érmet, semmi következtetésre nem ad alkalmat véleményünk szerint, mivel ha a feltételezett teljes sírlétszámot vesszük (kb. 300), akkor hasonló eredményre jutunk, mint éppen a szerző által példaként felhozott (102. o.) temetők esetében.

Noll könyve az objektív nehézségek ellenére is hasznos összefoglalásnak tekinthető, s ezzel választ is adhatunk a fentebb feltett kérdésre. A környék legnagyobb eddig ismert temetőjének feldolgozása főként a helyi kutatás számára jelentős. A munka természetesen nem vetekedhet egy hasonló, de gondosan feltárt és megfigyelt temető publikációjával, de erre a szerző maga se tart igényt. Noll reálisan értékelve a helyzetet, csak a leletanyagból kiolvasható konkrét tanulságokat vonja le művében. Külön érdemének kell tekintenünk, hogy ezt a tudomány számára szinte már teljesen elveszettnek tekinthető anyagot fáradságos munkával újból rendezte és gondos publikáció keretében közreadta.

Soproni Sándor



IRODALOM

<i>Castiglione László—Entz Géza: Folia Archaeologica XV. kötet</i>	269
<i>Bóna István: Alt-Thüringen VI. kötet</i>	271
<i>László Gyula: J. Ozols, Ursprung und Herkunft der zentralrussischen Fatjanowo-Kultur</i>	273
<i>F. Petres Éva: K. Peschel, Die vorgeschichtliche Keramik der Gleichberge bei Römhild in Thüringen</i>	275
<i>Nagy Tibor: Anna et Jaro Šašel, Inscriptiones Latinae</i>	276
<i>Soproni Sándor: R. Noll, Das römische Gräberfeld von Salurn</i>	277

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>М. Сабо: Изучение личных имён паннонских кельтов</i>	165
<i>К. С. Поци: Новейшая аквинкумская могила с мумификацией</i>	176
<i>М. Хайнал: Изучение текстильного материала новейшей аквинкумской могилы с мумификацией</i>	192
<i>Д. Шимоньи: Паннонские болгары и кутургур-болгары</i>	194

СООБЩЕНИЯ

<i>В. Габори-Чанк: Наблюдения на бекашмедьерском поселении первобытной эпохи</i>	201
<i>Я. Макаш: Заметки по поводу иконографии «Самсона, вырывающего деревья»</i>	215
<i>Г. Алфёлди: Municipium Iasorum</i>	218
<i>А. Мочи: Каменное надгробье малоазиатского офицера-всадника в Шопронском музее</i>	222
<i>Т. Надь: Ревизия надписи одного будайского Геркулес-алтаря</i>	224
<i>И. С. Цегледи: Предварительный отчет о состоянии Дюшдёрской внутренней крепости в 1963 году</i>	229

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Дь. Дьёрфи: IV Международный семинар археологов-славистов</i>	238
<i>Э. Томас: Отчёт о VIII Международном конгрессе по классической археологии</i>	242
<i>А. Киш: О Парижской Международной конференции по греко-римской мозаике</i>	242
<i>П. Бон: Исследования материала находок табанских кельтов</i>	243
<i>Д. Радочай: Отчёт о работе Обществ венгерской археологии, истории искусств и нумизматики в 1963 г.</i>	248
<i>Ш. Шопрони: Деятельность Обществ венгерской археологии, истории искусств и нумизматики в 1963 году</i>	249
<i>Археологические исследования в 1963. году</i>	249

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Л. Кастильоне—Г. Энтз: Folia Archaeologica T. XV.</i>	269
<i>И. Бона: Alt-Thüringen T. VI.</i>	271
<i>Дь. Ласло: J. Ozols, Ursprung und Herkunft der zentralrussischen Fatjanowo-Kultur</i>	273
<i>Э. Ф. Петреш: K. Peschel, Die vorgeschichtliche Keramik der Gleichberge bei Römhild in Thüringen</i>	275
<i>Т. Надь: A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae</i>	276
<i>Ш. Шопрони: R. Noll, Das römische Gräberfeld von Salurn.</i>	277

TABLE DES MATIERES

ETUDES

<i>M. Szabó: Recherches sur l'anthroponymie celtique de Pannonie</i>	165
<i>K. Sz. Póczy: Une nouvelle tombe de momie à Aquincum</i>	176
<i>M. Hajnal: L'examen de la matière textile de la nouvelle tombe de momie d'Aquincum</i>	192
<i>D. Simonyi: Bulgares de Pannonie et Bulgares Koutourgours</i>	194

NOTES ET DOCUMENTS

V. Gábori-Csánk: Observations faites dans la station préhistorique de Békásmegyer	201
J. Makkay: Remarques sur l' iconographie de «Samson déracinant un arbre»	215
G. Alföldy: Municipium Iasorum	218
A. Mócsy: La pierre tombale d'un officier de cavalerie de l'Asie Mineure au Musée de Sopron	222
T. Nagy: Révision de l'inscription d'un autel d'Hercule de Bude	224
I. Sz. Czeglédy: Rapport préliminaire sur les travaux de dégagement de la forteresse intérieure de Diósgyőr, effectués en 1963	229

CHRONIQUE

Gy. Györffy: Le IV ^e Séminaire International d'Archéologie Slave	238
E. B. Thomas: Compte rendu du VIII ^e Congrès International d'Archéologie Classique	242
A. Kiss: Conférence Internationale de mosaïque à Paris	242
P. Bohn: Etude sur les trouvailles celtiques du Tabán	243
D. Radocsay: Compte rendu de l'activité en 1963 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	248
S. Soproni: L'activité archéologique en 1963 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	249
Recherches archéologiques en 1963	249

LIVRES

L. Castiglione—G. Entz: Folia Archaeologica. Tome XV.	269
I. Bóna: Alt-Thüringen. Tome IV.	271
Gy. László: J. Ozols, Ursprung und Herkunft der zentralrussischen Fatjanowo-Kultur	273
E. F. Petres: K. Peschel, Die vorgeschichtliche Keramik der Gleichberge bei Römhild in Thüringen	275
T. Nagy: A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae	276
S. Soproni: R. Noll, Das römerzeitliche Gräberfeld von Salurn	277